

సాహిత్య దర్శనము

ఆచార్య. కాకర్ల వెంకటరామనరసింహులు
ఎమ్.ఎ. పిహెచ్.డి.

రెండవ,

ఆంధ్ర శాఖాధ్యక్షులు
ఆంధ్ర విశ్వకళాపరిషత్

గంగాధర పబ్లికేషన్స్

రామమందిరం వీధి, విజయవాడ 50002

కె.దాదా సలాం

సాహిత్య దర్శనము

00-08

ఆచార్య కాకర్ల వెంకట రామ నరసింహం

ఎం. ఏ., పి. హెచ్. డి.,

(రిటైర్డ్),

ఆంధ్ర శాఖాధ్యక్షులు

ఆంధ్ర విశ్వకళాపరిషత్

గంగాధర పబ్లికేషన్స్

రామమందిరం వీధి, విజయవాడ-2.

గంగాధర ప్రచురణ

ప్రథమ ముద్రణ :

1985

మల : 80.00

ప్రచురణకర్త :

కప్పగంతుల మురళీకృష్ణ

ముద్రణ :

విక్టరీ ప్రెస్,

విజయవాడ-1

ఫోన్ : 74432

అంకితము

1. శ్రీమత్కృమల జలద
శ్యామల దేహానకుఁ జారు శైశవ లీలా
వ్యామోహిత మునివిబుధ
స్తోమునకు ననంతసత్త్వభానిధికిన్.
2. చల దలక భ్రమరీ గణ
లలితానన పద్మనకు విరాజన్నశినీ
దళ చారు లోచనాంచల
గళ దుజ్జ్వల కాంతిపుంజ కమనీయునకున్.
3. సురబిళ మృగమద తిలక
స్ఫురదాస్యనకును, మనోజ్ఞ పుల్ల సుమాళీ
పరివృత చూడా కీలిత
వరచంద్రక లాంఛనునకు, వర్తిష్టునకున్.
4. అలోల తారహార
ప్రాలంబిత పుండరీక భాస్వ న్నఖ భూ
షాలంకృత వక్షఃస్థల
లాలిత వనమాలికాభిరామాకృతిన్.
5. లీలాధృత గోవర్ధన
శైల మహాచ్ఛత్రరాజ సంరక్షిత గో
పాలక గోపీ గోగణ
జ్ఞాల్కునకును; సర్వలోక సంసేవ్యునకున్.

6. వినమ త్కాశీయ విషధర

ఫణగణనానట్యమాన పడమంజీర

క్వణనాను రూప విలుతత్

ఘన కాశిందీ నితాంత కల్లోలునకున్.

7. నాళిక మృదుల కరధృత

నాళిక నిర్భిన్న భాండనవనీత హరత్

బాలక పాటచ్చరునకు

నాలంభిత శకట ధేను కాద్యసురునకున్.

8. వివృత నిజానన దర్శిత

భువనత్రయి వైభవునకు; భూరి దవ శిఖా

కవలన పాలిత పల్లవ

నివహనకును ముక్తి కామినీ నాథునకున్.

9. బృందావన గోపీజన

బృందావనచణున కార్తిపీడిత జనతా

మందారునకు; యశోదా

నంద కిశోరునకు; జిత సునాశీరునకున్

భూ మి క

ఇదమంధం తమః కృత్స్నం
జాయేత భువనత్రయం
యది శబ్దాహ్వాయం జ్యోతి
రాసంసారం న ద్వీప్యతే.

-దండి : కావ్యాదర్శము

ఈ గ్రంథము పేరు సాహిత్యదర్శనము
సాహిత్య మనగా నేమి ?
“సాహితయో ర్భావః సాహిత్యమ్”

“శబ్దార్థయో ర్భావ తృహభావేన విద్యా సాహిత్యవిద్యా”
అని రాజశేఖరుడు, శబ్దార్థములను, అన్యూనాతిరిక్తములుగా
సహభావముతో ప్రవర్తింపజేయు విద్య సాహిత్య విద్య. అన్యూ
నాతిరిక్తత్వ మనగా, శబ్దార్థములలో నొకదాని కుత్కర్ణయు
నింకొక దానికి నికర్ణయు లేకుండుటయే.

“నచ కావ్యే శాస్త్రాది వదర్థప్రతిత్యర్థం శబ్దమాత్రం
ప్రయుజ్యతే, సహితయోః శబ్దార్థయో స్తత్రయోగాత్. సాహిత్యం
తుల్యకక్షత్వేన అన్యూనాతిరిక్తత్వమ్” అని వ్యక్తి వివేక టీకా
కారుడు,

శాస్త్రములందువలెగాక, కావ్యమందు శబ్దార్థములు సమాన
బలము గలవియై యుండును. కావున, “యథావ త్సహభావేన,
సహృదయ హృదయాహ్లాదకారి పరస్పర సుభగ సామ్యేన స్థితయో
శబ్దార్థయోః విద్యా సాహిత్య విద్యా” అనునది నిర్దుష్టమగు
నిర్వచనము: రాజశేఖరునిచే దీనికి వేదాంగత్వ మంగీకృతము.
“పంచమీ సాహిత్య విద్యేతి యాయాపరీయః ; సాహి చతస్సణా
మపి విద్యానాంనిష్కందరూపా”

దర్శన శబ్దము కరుణవ్యుత్పత్తి నిష్పన్నము: దృశ్యతే
అనేన ఇతి దర్శనమ్. రసబ్రహ్మసాక్షాత్కారమే సాహిత్యఫలము.
కావుననే దర్శన శబ్ద మిట నన్వర్థమగుచున్నది. విద్యయే
దర్శనము, దర్శనమే శాస్త్రము.

ఈ గ్రంథమున ప్రాచ్యపాశ్చాత్య సాహితీ సిద్ధాంతములు
వివరింపఁబడి యున్నవి. అందందు, అనఁగా ఆవశ్యకమని
తోచినచోట, వానికి గల భేదసాదృశ్యములు సప్రమణముగ
నిరూపింపఁబడినవి. ఉదాహృత సంస్కృతాంగ్ల గద్యపద్యము
లకు తెలుఁగుసేత గలదు. కావున నా భాషల యందు తగు
పాండిత్యము లేనివారుగూడ నీ గ్రంథమును నిరాఘాటముగఁ
జదువుకొనవచ్చును. ఆంధ్ర విద్యార్థులకు మూల గ్రంథముల తోడి
పరిచయ మాపాటియైన నుండుట మంచిదను నభిప్రాయంతో
ఉదాహరణములను సాధారణముగ సంస్కృత గ్రంథముల
నుండియే గైకొంటిని. మరియు నందు లక్ష్యలక్షణ సమన్వయ
సౌలభ్యమును గలదు ఇట గ్రంథ ప్రయోజనమును గూర్చియు,
రచనా ప్రణాళికను గూర్చియు, ప్రసంగించుట అనావశ్యకము;
నిరుపయోగం. చదివినవారి కవి చెప్పుకున్నను దెలియును.

చదువనివారి కవి చెప్పినను తెలియవు. పండితుల కిట్టి గ్రంథము లతోఁ బనియుండదు. ఇవి వారికి చర్చిత చర్చణము. పామరుల కివి కొరకరాని కొయ్యలు. కావున వారు వీని పొంత జేర జంకుదురు. ఇక నెవ్వరి కీ గ్రంథ ముపయోగపడును? జిజ్ఞాసువుల కని సమాధానము, వారే సహృదయ పాఠకులు. వారి విజ్ఞానాభివృద్ధి కీ గ్రంథము తోడ్పడినచో నా ప్రయత్నము సర్వథా సఫలమైనట్లే :

ఈ పుస్తకమును ముద్రణ కిచ్చిన నాటినుండియు దేశ పరిస్థితులు విషమరూపమును దాల్చినవి. క్లిష్టములగు పరిస్థితు లకు చలింపక, ఈ గ్రంథ మొదటి ముద్రణమును కొనసాగించి, తుద ముట్ట నోపికతో నిర్వహించిన - “డిలైట్ ప్రింటర్స్” అధినేతలు, శ్రీ పెమ్మరాజు వెంకటరావుగారికిని, “ప్రభావులు” సరిచూచిన మిత్రులు కీ. శే. శ్రీ ప్రయాగ కోదండరామశాస్త్రిగారికిని నన్నీ గ్రంథ రచనమునకు తొలుదొల్త ప్రోత్సహించిన శ్రీ భావరాజు నరసింహా రావు గారికిని, ద్వితీయ, తృతీయ ముద్రణలను ప్రచురించుచున్న శ్రీ కప్పగంతుల మురళీకృష్ణగారికిని నా కృతజ్ఞతాభి వందనములు.

ఎంత ప్రయత్నించినను, ఇందు ముద్రణ డోషములు కొన్ని తప్పినవి కావు. వానిని సరిదిద్దుకొని చదువ సహృదయ పాఠకుల నర్థించుచున్నాను.

విషయ సూచిక

1. విమర్శ (Introduction)	
✓ నిర్వచనము	17
✓ విమర్శ యనగా నేమి ?	20
✓ విమర్శ-స్థూల విభజనము— <i>Judicial and Inductive</i>	20
✓ సూక్ష్మ విభజనము—నైతిక విమర్శ - (<i>moral approach</i>)	25
✓ మనస్తత్వ విమర్శ - (<i>Psychological</i>)	27
✓ సాంఘిక విమర్శ - (<i>Social</i>)	30
✓ కళా విమర్శ - (<i>Aesthetic</i>)	31
✓ పౌరాణిక విమర్శ - (<i>Archetypal</i>)	36
2. కావ్యనిర్వచనములు	
భాగతీయాలంకారికులు	47
పాశ్చాత్యులు	58
3. కావ్య హేతువులు.	
4. కావ్యాత్మ - వివిధ సంప్రదాయములు	
రస సంప్రదాయము	76
అలంకార సంప్రదాయము	76
గుణ సంప్రదాయము	78
రీతి సంప్రదాయము	80
ధ్వని సంప్రదాయము	82
వక్రకోక్తి సంప్రదాయము	83
అనుమతి సంప్రదాయము	85
ఔచిత్య సంప్రదాయము	86
5. కవిత్వము - ఛందస్సు	
6. అలిత కళలు	

7. రససిద్ధాంతము

భరతుని రససూత్రము - విభావాది వివరణము	118
స్థాయిభావములు	145
• రసము కిన్నిష్ఠము	156
సహృదయ లక్షణము	170
రసము - భరతుని అభిప్రాయములు	175
రసము - భావము	178
స్థాయిభావము రసముకాదు	181
రస మలౌకికము	182
రసానందము	186
✓ రసము తెన్ని ?	189
శాంతము రసమగునా ?	203
✓ నవరస వివరణము	218
రసవర్ణాదుల అనౌచిత్యము	247
రసాభాసము	249
రసాభాసము - రసభంగము	255
విరుద్ధావిరుద్ధ రసములు	257
విరోధ పరిహారము	257
విరుద్ధ రస మేళనము	274
రసములకు అంగాంగి భావము	279
వమనాఖ్య దోషము	286
విభావాన భావముల కృచ్ఛ్రప్రతితి	289
భావోదయభావశాంత్యాదులు	294
✓ రసధ్వని - రసవదలంకారము	298
అనౌచిత్య దోషము	299
రససమీకరణము	301

8. ధ్వని సిద్ధాంతము (Introduction)

శబ్దవృత్తులు	30
సంకేతితార్థము - అభిప్రాయ భేదములు	315

పదవిభాగము - యోగికాదులు	321
అభిధాశక్తి - ప్రకరణాది నియంత్రణము	323
తాత్పర్యవృత్తి	328
అభిహితాన్వయవాది మతము	330
అన్వితాభిదానవాది మతము	331
లక్షణ	334
సంబంధ వంచకము	337
లక్షణా మూలములు	338
లక్షణాభేదములు	339
లక్షణాభేదములు (వివిధాలంకారికులు)	351
వ్యంజన	355
ధ్వన్యభావవాదులు	356
భాక్తవాదము	359
విశిష్ట లక్షణావాదము	369
ధ్వని - అనుమాన ప్రమాణము	371
ధ్వని భూమిక	375
ధ్వని లక్షణము	377
స్ఫోటము - ధ్వని	380
ధ్వని - భేదములు	383
శబ్దక్రిమూలవస్తు ధ్వని	388
గుణీభూత వ్యంగ్యము	399

9. నాటకము - (Introduction)

దృశ్యకావ్య ప్రాశస్త్యము	406
నాట్యోత్పత్తి	411
రూపక ప్రాశస్త్యము	422
నాట్యప్రయోజనము	426
దశ రూపకములు	428
అభినయ నిర్వచనము	429
నాటక లక్షణము	435

అంగిరసము - అభిప్రాయ భేదములు	436
నాంది	443
ఆముఖము	451
కథోద్ఘాతాదులు	453
ఇతివృత్తము	457
సంధిపంచకము	459
కార్యావస్థలు	460
అర్థప్రకృతులు	463
సంధుల లక్షణములు	468
సంధి బంధము	473
పతాకా స్థానకములు	476
అంకస్వరూపము	480
అంకనిషిద్ధ విషయములు	481
అర్థోపక్షేపకములు	485
✓ దశరూపక వివరణము	488
✓ ఉపరూపకములు	499
✓ దశరూపక పరిణామము	502
10. ట్రాజెడీ	
ట్రాజెడీ - అవిర్భావము	509
ట్రాజెడీ - నిర్వచనము	512
అనుకరణము	514
కెథార్సిస్ - మతభేదములు	520
కాళనవాదము	526
శోధనవాదము	531
సృష్టికరణవాదము	532
ట్రాజెడీ - షడంశవివరణము	536
ఇతివృత్తము (plot)	536
పాత్ర (character)	540
ఇతివృత్తము - పాత్రపోషణము	544

భావము (<i>thought</i>)	548
భాష (<i>Diction</i>)	548
రంగ పసాధనము	550
గానము (<i>song</i>)	550
ఐక్యతయము	550
కోరస్	558
గీతు ప్రాజడిలు - పేక్స్పియర్ ప్రాజడిలు	560
రసము - కెథార్సిస్	564
11. కామెడీ	
<i>Old Comedy</i>	573
<i>New Comedy</i>	574
ప్రాజడి - కామెడీ - భేదసాదృశ్యములు	578
12. ఏకాంకిక	
అంకము - ఏకాంకము	585
స్వగతము (<i>Soliloquy</i>)	589
వాస్తవికతావాదము (<i>Realism</i>)	594
స్వభావ లేక, ప్రకృతివాదము (<i>Naturalism</i>)	595
13. నవల - ప్రాశస్త్యము	
<i>Novel - Romance</i>	597
నవలానిర్వచనము	601
నవల - కళ	604
నవల - నాటకము	608
నవల - ముఖ్యాంశములు	621
14. కథానిక	
అనుబంధము - 1	629
అనుబంధము - 2	634

శ్రీమద్విద్యాయ

నిర్వచనము

! “వి” పూర్వకమగు “మృత్” అను ధాతువునుండి విమర్శ యను పదము నిష్పన్నమగుచున్నది. ఈ ధాతువునకు ఆలోచించుట, పరిశీలించుట మున్నగు నర్థములు గలవు. విమర్శయను పదమును, సాహిత్యపదముగా మన ఆలంకారికులు ప్రయోగించినట్లు కానరాదు. అధునాతన కాలముననే, ఈ పదము సాహిత్యపరముగా ప్రయుక్తమగుచున్నది. విమర్శయనునది, పూర్వకాలమున మనకు గలదా? ఉన్నచో నది యెట్లుండెడిది? అను ప్రశ్నలకు ముందుగా మనము సమాధాన మీయవలసి యున్నది.

పూర్వకాలమున, అనగా అధునాతన యుగమునకు పూర్వము, మనకు సాహిత్యవిమర్శగలదు. కాని, అది నేటి విమర్శవంటిదికాదు. ఆంగ్లభాషా సంపర్కము వలన, నేటి విమర్శ బహుముఖములుగా వ్యాప్తమై యున్నది. మన పూర్వులకు విమర్శయండిన్ని పోకడలు తెలియవు. ఆనాడు వ్యాఖ్య, వివరణము, మీమాంస మున్నగు పదములు వ్యాప్తిలో నుండెడివి. పూర్వులు పెక్కు గ్రంథములకు వ్యాఖ్యలు¹ వ్రాసియున్నారు. కేవల శ్లోకార్థ వివరణమునకు మాత్రమే కట్టుబడి యుండునది వ్యాఖ్య. ఇదియే విమర్శకు ప్రథమ సోపానము. పద్యార్థమునెరుంగకయే, సుదీర్ఘముగ దానిని గూర్చి చర్చించు నేర్పు పూర్వులకు లేదు. కావుననే వారు శ్లోకార్థ వివరణమును తమ ప్రథమ కర్తవ్యముగా నెంచి, బహుగ్రంథములకు వ్యాఖ్యలు వ్రాసిరి శ్లోకార్థమును వివరించిన తరువాత, దాని మంచి చెడులను గూర్చి యోచించు బాధ్యతను సహృదయులకే వారు వదలిరి. ఈ వ్యాఖ్యలు ప్రతి పదార్థ మాత్రము లని భావింపరాదు. ఇందు అలంకారము, ధ్వని మున్నగు విశేషాంశములుగూడ వివరింపఁబడి యుండును.

ఇట్టి వ్యాఖ్యలు కావ్యములకేకాక, పురాణేతిహాసములకుగూడ గలవు. ఈ వ్యాఖ్యాతలలో బహుప్రసిద్ధుఁడు మల్లినాథుఁడు. కాళిదాసత్రయమున కీతఁడు

1. పరిచ్ఛేదః పదార్థోక్తిః విగ్రహో వాక్యయోజనా
అక్షేపశ్చ సమాధానం వ్యాఖ్యానం పంచలక్షణమ్

రచించిన వ్యాఖ్యలు సుప్రసిద్ధములు. నైషధీయ చరితమునకు గూడ నీతఁడొక వ్యాఖ్య వ్రాసెను. కాని దానికంత ప్రసిద్ధిలేదు. "నారాయణీయము" నైషధీయ చరితమునకు పరమ ప్రమాణమగు వ్యాఖ్య. భాగవత పురాణమునకు "ముప్పదిరెండు," వ్యాఖ్యలు వెలసినవి. అందు "శ్రీధరీయము" సుప్రసిద్ధము. ఇది శ్రీమద్భాగవతమున కద్వైత పరమగు వ్యాఖ్య. "పీఠరాఘవీయము విశిష్టాద్వైతపరము." వాల్మీకి రామాయణమునకు గూడా పెక్కు వ్యాఖ్యానములు గలవు. అందు గోవిందరాజకృత మగు వ్యాఖ్య బహుధా ప్రసిద్ధము. భారతమునకు "నీలకంఠీయము" సుప్రసిద్ధము. ఇట్లు సర్వ సామాన్యములగు మహాగ్రంథముల కన్నింటికిని సంస్కృతమున వ్యాఖ్యలు గలవు. పురాణేతిహాసాదులకేకాక, అలంకార గ్రంథములకును వ్యాఖ్యలున్నవి. అభినవ గుప్తుడు ధ్వన్యాలోకమునకు లోచనమును పేరను, నాట్యశాస్త్రమునకు "అభినవ భారతి" అను పేరను, రెండువ్యాఖ్యలు రచించియున్నాఁడు. ఈ వ్యాఖ్యల వలననే, అలంకారికులలో నభినవగుప్తునకొక విశిష్ట స్థాన మేర్పడుచున్నది.

తెలుఁగన సోమనాథుఁడను కవి, తొలుదొల్త వసుచరిత్ర కొక వ్యాఖ్య రచించియున్నాఁడు. ఇప్పటికి లభ్యములైన వ్యాఖ్యలలో నీదియే మొదటి దనవచ్చును. ఆధునికయుగమున వేదమువారు సుప్రసిద్ధులు. శృంగారనైషధము నకును, ఆముక్తమాల్యదకును వారు రచించిన వ్యాఖ్యానములు, బహుపండిత జనా మోదమును బడసియున్నవి. శ్రీ తాపీ ధర్మారావువారు విజయ విలాసమునకు రచించిన విపుల వ్యాఖ్యానము సర్వజన శిరోధార్యమై యున్నది. శ్రీ శేషాద్రి రమణ కవులు వసుచరిత్రకు మరొక వ్యాఖ్య రచించిరి. ఇట్లు అధునాతన యుగమున పెక్కు ప్రబంధములకు వ్యాఖ్యలు రచింపఁబడి యున్నవి.

వ్యాఖ్యా విషయమున మనవా రవలంబించిన నియమములు కొన్ని గలవు. మల్లినాథసూరి కృతమగు క్రింది శ్లోకము, తన్నియమమును సువ్యక్తము చేయుచున్నది.

“ఇహాన్వయ ముభే నైవ సర్వం వ్యాఖ్యానతే మయా
నాన్మూలం లిఖ్యతే కించి న్నానపేక్షిత ముచ్యతే”

ఇందు అమూల మనగా అప్రమాణమని యర్థము. తాను రచించుచున్న వ్యాఖ్యలో, ప్రమాణరహితముగ నెద్దియు వివరింపఁబడలేదనియు, అనపేక్షితముగ విషయము స్పృశింపఁబడలేదనియు- మల్లినాథుఁడందు వ్యక్తి కరించి యున్నాఁడు. మరియు వ్యాఖ్యాతగా తనకుగల యధికారము సిట్లు విశదము చేసియున్నాడు

వాణీం కాణ భుజీమజీగణద వాసాసీచ్ఛవై యాసీకి
మంతస్తంత్ర మరంస్తపన్నగ గపీగుంభేష చా జాగరీత్
వాచామాచకలద్రహస్య మభిలంయచ్ఛాక్ష పాదస్పృరాం
లోకేభూద్యదుపజ్జమేవ విదుషాం సౌజన్యజన్యంయశః

ఇట్లు పూర్వ వ్యాఖ్యాతలు తమ అర్హతలను నిరూపించుకొనియే రచన కుపక్రమించెడివారు.

అలంకార గ్రంథములందుగూడ మనకు విమర్శనాత్మకములగు భాగములు గన్పట్టుచుండును. కాని ఆ విమర్శలుకూడ నేటి విమర్శలవంటివి కావు. అవి కూడ నించుమించుగా శ్లోకమునకు, వ్యాఖ్యాప్రాయములే. ఎద్దియైన నొక శ్లోకమును గైకొని, శాస్త్రానుగుణముగ వ్యాఖ్యానించుటయే వారి పద్ధతి. ఇది ఒకప్పుడు ఖండన మండనాత్మకముగ నుండును. కావ్యశిల్పమునందలి అఖండ సౌందర్యములు వివరించుటకుగాని, పాత్రోన్మీలన సన్నివేశకల్పన ప్రకృతి చిత్రణాదులయందు కవికిగల సామర్థ్యమును వ్యక్తి కరించుటకుగాని ఆలంకారికు లెన్నడును ప్రయత్నింప లేదు. అది వారి ప్రణాళికయును గాదు.

ఆంగ్లసాహితీ సంపర్కముతో మన కాధునికయుగము ప్రారంభమైన దన వచ్చును. యుగ ప్రారంభమున విమర్శలు శాబ్దికముగనే నడిచినవి. గ్రంథము లందలి పాత్రచిత్రణ సన్నివేశ కల్పనాదులను పరామర్శించుటమాని, గ్రంథ ప్రయుక్తములగు శబ్దముల సాధుత్వాసాధుత్వముల గూర్చియు, ప్రయోగ విశేషముల గూర్చియు, ధందోవ్యాకరణ నియమాతిక్రమణముల గూర్చియు, ఆనాటివారు సుదీర్ఘములగు చర్చలు సాధించెడివారు. ఆధునికయుగకర్త యనఁదగిన శ్రీ కందుకూరి వీరేశలింగముగారు కూడ కాలప్రభావము బట్టి, ఇట్టి రచనలనే చేయుట

శోచనీయమగు విషయము, వారు రచించిన “కొక్కొండ వేంకటరత్న కృత విగ్రహతంత్ర విమర్శనము” అను వ్యాసమే యిందులకు ప్రబల నిదర్శనము. శాబ్దికమగు విమర్శలను చేయఁగూడదను నియమ మెక్కడను లేదు. కాని, దానికే ప్రాధాన్యము నిచ్చి, యితర విషయములను స్పృశింపకుండుట మాత్రము సమంజసము కాదు. అంగ్లమునఁగూడ, విమర్శయందు వినూత్న మార్గము లాధునికయుగ మందే బహుశ వ్యాప్తికి వచ్చినవని చెప్పవచ్చును.

విమర్శ యనగానేమి?

ఒక గ్రంథమును గైకొని, అందలి తోపాతోపములను, ఔచిత్యానౌచిత్యములను, భావగంభీరతను, అలంకార రచనపాటవమును, ధ్వనివిశేషములను, శయ్యాసౌభాగ్యమును, వస్తునిర్మాణ సౌష్ఠవమును, పాత్రపోషణ రసపోషణ సన్నివేశ కల్పనాదులను—వేయేల, ఆ గ్రంథమునకు సంబంధించిన సర్వవిషయములను—కూలంకషముగ చర్చించి, వాఙ్మయమున నా గ్రంథమునకు గల స్థానమును నిరూపించుటయే విమర్శ యనఁబడును. *“Criticism may be regarded as having two different functions that of interpretation and that of judgement”* అను హడ్స్ను పండితుని వాక్యమునకు మీది విషయములు వ్యాఖ్యాప్రాయములు. ఐ. ఎ. రిచర్డ్స్ పండితుని అభిప్రాయమున అనుభూతి విశేషములను వివేచించి, వాని విలువలను నిర్ణయించుటకు చేయు యత్నమే విమర్శనము *“Criticism, as I understand it, is the endeavour to discriminate between experiences and to evaluate them”* *Principles of Literary Criticism — I. A. Richards.*

ఈ విమర్శ యనునది స్థూలముగా రెండు విధములు. 1. అలంకారిక విమర్శ (*Judicial or deductive criticism*) 2. స్వతంత్ర విమర్శ, (*Inductive criticism*)

ఇందు “అలంకారిక విమర్శ” అనునది బహు ప్రాచీనమైనది. సాహితీవిషయమున, అలంకారికులు ప్రామాణికులు. అలంకారిక నిబంధనల నాధారముగాగొని,

గ్రంథమును విమర్శించుట, ఆలంకారిక విమర్శ యనఁబడును. ఆ నియమములకు లోబడియున్న గ్రంథము సద్గ్రంథమనియు వాని నతిక్రమించి రచింపఁబడిన గ్రంథము అసద్గ్రంథమనియు నిర్ణయించుట దీని పద్ధతి. పూర్వము మనదేశమందే కాక, పాశ్చాత్య దేశములందుఁగూడ నిట్టి విమర్శయే ప్రచురముగా నుండెడిది. పాశ్చాత్యులకు అరిస్టాటిల్ పండితుఁడు రచించిన “పోయెటిక్స్ (*Poetics*) అను గ్రంథము పరమ ప్రమాణము. మరియు, హోమర్, డెంచే, విర్జిల్ మున్నగు మహాకవులు గ్రీకులైన భాషలయందు రచించిన విపులేతిహాసములయెడఁగూడ, పాశ్చాత్యులకు ప్రమాణబుద్ధి యుండెడిది. మనదేశమందును అలంకార గ్రంథములతోపాటు, రామాయణాది మహాకావ్యములుగూడ ప్రమాణ గ్రంథములుగనే అంగీకరింపఁబడుచుండెడివి. సాహిత్యమునకు సంబంధించిన సర్వవిషయములకును, ఆలంకారిక నిబంధనలు గలవు. వస్తుస్వీకరణము మొదలుగ పదప్రయోగము వరకు, సర్వవిషయములును నియతములే. నాటకవిషయమున నీ నియమములు మరియు విపరీతముగ నున్నవి.

అలంకార శాస్త్రముల వలన కొంత ప్రయోజనము లేకపోలేదు. కాని, సర్వదా కవులందఱును వాసినే అనుసరించి వ్రాయుట సాహితీప్రగతికి భంగ కరమని చెప్పక తప్పదు. ఆంధ్ర వాఙ్మయమునందలి ప్రబంధములనేకములు, మూసలోఁబోసిన బొమ్మలవలె నగుటకు ముఖ్యకారణము ఆలంకారిక నియమానుసరణమే.

స్వతంత్ర విమర్శ యనునది ముఖ్యముగా, ఆచార్యభౌతిక శాస్త్రపరిశీలన విధానము ననుసరించి ప్రవర్తిల్లును. వృక్ష శాస్త్రజ్ఞునకు శాస్త్రీయముగ ఉమ్మెత్త పూవును గులాబియు నొక్కటే. భూగర్భ శాస్త్రజ్ఞునకు, మసిబొగ్గును రత్నము నొక్కటే. వాని శాస్త్ర దృష్టి పదార్థములందలి తర తమ భేదము గోచరింపదు. ఏ పదార్థమునకా పదార్థమే ప్రధానము. దేని విలువ దానిది. దేని స్వభావము దానిది. సాహితీ విషయమునఁగూడ ఈ దృక్పథమునే అవలంబింపవలయునని, స్వతంత్రమార్గానుయాయుల యభిప్రాయము. ఇందు విషయ పరిశీలనయే ప్రధానము. విలువలను నిర్ణయించి, తీర్పు చెప్పు నధికారిము విమర్శకునకు లేదు. ఒక గ్రంథము నింకొక గ్రంథముతో పోల్చువాడు. ఏ గ్రంథమునకా గ్రంథమే

ప్రమాణము. ఏ కవికి ఆ కవియే ప్రమాణము. అలంకారిక నియమముల ననుసరించి విమర్శ గావింపరాదు. వీరన్య ప్రమాణముల నంగీకరింపరు

ఆంగ్లమున మౌల్టన్ (*Moulton*) మొదలగు మహాపండితులు, ఈ మార్గమును బహుధా ప్రశంసించి యున్నారు. ఇట్టి విమర్శలును కొన్ని వెలువడినవి కాని, వానికి వారాసించిన ప్రచారము రాలేదు. నిష్పాక్షికముగ విచారించినచో, ఈ మార్గమునఁ గొన్ని లోపములు లేకపోలేదు సాహిత్యము శాస్త్రము కాదు; కళ సాహితీపరమగు, ఈ ప్రప్రథమ సూత్రమునే వీరు విస్మరించిరి. భౌతికమగు వస్తు జాలమును పరీక్షించు నవసరమున, శాస్త్రకారునకు, అహంకార మమకారములతో పనిలేదు. అసలు మానవతా ముద్రకే స్థానము లేదు. అట్టియెడ, ఆత్మీయతాముద్రను గూర్చి ప్రసంగించుటయే అనావశ్యకము. శాస్త్రము వస్తు తత్వమును యథాతథముగ వ్యక్తీకరించును. అదియే దాని పరమ ప్రయోజనము. ఇంక కళావిషయము వేరు. ఒక వస్తువునకు, మానవ హృదయముపై గల ప్రభావమును కళ వ్యక్తీకరించును. కవిత్వము కళయే కావున వస్తువునకు మానవ హృదయముపైగల ప్రభావమునే అది ప్రదర్శించును. అనగా కళయందు, లేదా, కళా నృప్త్యయందు మానవ హృదయమునకుగల ప్రాధాన్యము మరిడేనికిని లేదనుట. ఎప్పుడు మానవతాసంబంధ మేర్పడినదో అప్పుడే, కళయందు తరతమ భేదము నేర్పడినదనవచ్చును. మానవతా ముద్రలేని కళయే అసంభవము. మానవ జీవితమునకు ప్రతిబింబమని చెప్పదగిన సాహితీ విషయమున నిది సర్వథా సత్యము. కావున, కావ్యజాలమును విమర్శించునపుడు, శాస్త్ర పరీక్షా సదృశ్యమగు సమీక్ష సంగతము కాదు. ఇంక సద సద్విషయకమగు నిర్ణయము చేయరాదనుటయు సమ్మతింపఁదగినదికాదు. కళ మానవునకు సంబంధించినది కావున, కళావిషయకమగు మంచిచెడ్డలను నిర్ణయించు నధికారము మానవునకు గలదు.

సాహిత్యమున, ముఖ్యముగా మూడంశములుండును

1. కవి ఆత్మీయతకు సంబంధించినది. కవికి స్వతఃసిద్ధముగానున్న ప్రేమ, ఈర్ష్య, అసూయ, క్రోధము మున్నగు గుణములన్నియు నిందు చేరును. ఇవి యన్నియు నాతని కావ్యమున ప్రతిబింబించును.

2. సాంఘికములు : ఏ సంఘమునందు కవి పుట్టి పెరిగెనో ఆ సంఘము నకు సంబంధించిన సంప్రదాయాదికము కావ్యమున ప్రతిబింబించును.

3. విశ్వజనీనములు : ఇది దేశ కాలాబాధితమైన ధర్మము. ఇందు సత్యము, అహింస సర్వ సమానత్వము మున్నగు నుత్తమోత్తమ ధర్మములు ప్రసక్తములై యుండును. మీదఁ బేర్కొనబడిన యంశములు ఉత్తరోత్తర బలీయములు వాక్పాటవముగల వారందరు, మొదటి యంశమును సాధింపగలరు. కాని యిందుగూడ తనకుగల భావమును, యథాతథముగ వ్యక్తీకరింపక, ఆత్మవంచనకు పాల్పడు మహానుభావులు లేకపోలేదు. తనకు కలుగని అనుభూతులను, వ్యక్తీకరింప యత్నించిన కవులును గలరు. వైయక్తీకములగు ఇష్టానిష్టములను వ్యక్తీకరించు కవికంటే, సాంఘికములగు సంస్కార సంప్రదాయములను చిత్రించు కవి గరియుండనుట నిస్సంశయము. సాంఘికత్వముకంటె విశ్వజనీనత్వము మిన్న. ఈ యర్హతను బట్టియే కవి ఋషితుల్యుఁడును, క్రాంతిదర్శియు నగుచున్నాఁడు. జగదాచార్య కత్వమును సాధించుచున్నాఁడు. కావున విశ్వజనీనతా పధానమగు కావ్యము, శ్రేష్టమనుట కెట్టి సందియమును లేదు. కావ్యమున, ఈ మూడంశములును గలసి యుండును. అందేది యధికమో, దానినిబట్టి ప్రాధాన్యవివక్ష యుండును.

కవిత్వమొక సృష్టి, సృష్టి యందలి బాగోగులను, తరతమ భేదములను నిర్ణయించు నధికారము, ప్రతిమానవునకు గలదు. అట్లు నిర్ణయింప వీలలేనివాఁడు, అనర్థములు గూడ కలుగుట కవకాశములు గలవు. కావున, సాహితీ విషయమున, ఈ స్వతంత్ర విమర్శయే సర్వథాఁ ఉపాధేయనముగాదు. కాని యీ స్వతంత్ర విమర్శకు (Inductive criticism) ప్రయోజనము లేకపోలేదు ఎవ్వఁడైన మహామేధావియగు నొక కవి, పూర్వ సంప్రదాయముల నన్నిటిని తిరస్కరించి నూత్న సృష్టి చేయవచ్చును. అట్టియెడ, ఆలంకారిక నియమానుసారముగా ఆ గ్రంథమును సమీక్షించి, తన్నియమాగుణముగ నది లేదు గావున, నది యసద్గ్రంథమని పరిహరించుట సమంజసము కాదు. గ్రంథకర్తయొక్క దేశము, కాలము, సంస్కారము మున్నగువాని నన్నింటిని పరిశోధించియే విమర్శింపవలెను. కవి ఏ వాఙ్మయమున నే ప్రక్రియ నాధారముగాగొని తన కావ్యమును రచించెనో, ఆ ప్రక్రియను సమగ్రముగ పరిశోధించుట ఆవశ్యకము. తదనుసరణ విషయమున గూడ, లోపములు గన్పట్టినచో నిజముగా నవి త్సంతవ్యములుగావు. కావున నిట్టి

విషయములందు స్వతంత్రమార్గము ప్రశస్తమగుచున్నది. కాని యీ మార్గము గూడా సార్వత్రికముగాదు. సర్వసాధారణముగా ఆలంకారిక మార్గమే అనుసరణీయమగుచుండును. మనుష్యుడు తన జీవిత విధానమునందు సర్వత్ర, ఎద్దియో ప్రమాణము సంగీకరించుచునే యున్నాడు. అట్టియెడ, సాహితీ విషయమున మాత్రమే, ఏ ప్రమాణము సంగీకరింపక ఏల వ్యవహరింపవలెను? మరియు నాలంకారికులుగూడ తమ కాలమునగల గ్రంథజాలమును పరిశోధించియే కొన్ని నియమముల నేర్పరిచిరి గాని, విశ్వంఖలముగా తమ యిష్టానుసారము వ్యవహరింపలేదు. కావున, ఆలంకారిక నియమములను ఆవశ్యకములే. స్వతంత్రమార్గమును ఆవశ్యకమే. గ్రంథ స్వభావమును బట్టి విమర్శకుడు, తా నవలంబింపవలసిన మార్గమును నిర్ణయించుకొనవలెను.

ఇది (*deductive or judicial and inductive criticisms*) ఒక స్థూల విభజనము సూక్ష్మముగ పరిశీలించినచో, ఆధునిక విమర్శ యందు ముఖ్యములగు మార్గములైదు గన్పట్టును.

1. నైతిక విమర్శ : (*The moral approach; literature and moral Ideals*)

2. మనస్తత్త్వ విమర్శ : (*The psychological approach : literature in the light of psychological theory*)

3. సాంఘిక విమర్శ : (*The sociological approach; literature and social Ideals*)

4. కళాత్మక విమర్శ : (*The formalistic approach : literature as aesthetic structure*)

5. పౌరాణిక విమర్శ : (*The Archetypal approach : literature in the light of myth*)

ఈ విభాగము లన్నియు, శాస్త్రసౌలభ్య సంపాదనమునకై చేయబడినవే కాని, పరస్పర సంబంధ మెందును గానరాని ప్రత్యేకమార్గములుగావు. కావున, ఈ యైదు మాత్రమే మార్గములని విమర్శన భ్రమింపరాదు. ఈ మార్గముల నన్నింటినిగాని, ఇందు కొన్నింటినిగాని, ఏదేని ఒక్క మార్గమునుగాని విమర్శకుఁ డనుసరింపవచ్చును. సాధారణముగ, సమగ్రమగు విమర్శలో, ఈ యైదు మార్గములును, అందందు గన్పట్టుచునే యుండును. కాని ప్రాధాన్యతను బట్టి విమర్శన పద్ధతి నిర్ణయింపబడుచుండును.

1. నైతిక విమర్శ: నైతికములగు నాదర్శనముల నాధారముగాఁ గైకొని, సాహిత్యమును విమర్శించినచో, అది నైతిక విమర్శ యనఁబడును. ఇందు నైతిక శబ్దము బహుళార్థబోధకము. జీవితమందు మానవుఁ డేయే యంశముల నుత్తమములుగను, ప్రధానములుగను భావించునో, ఆయా యంశములన్నియు నిందిమిడియున్నవి. పాశ్చాత్యులయందీ విమర్శ చిరకాలమునుండియు వ్యాప్తిలో నున్నది. ప్రాచీనకాలమున, ప్లేటో (Plato) హరేస్ (Horace) మున్నగు గ్రీసు దేశీయులగు పండితులును, మధ్యయుగమున, సర్ ఫిలిప్ సిడ్నీ (Sir Philip Sydney), రస్కిన్ (Ruskin,) మేచ్చు ఆర్నాల్డు, డా. జాన్సన్ మున్నగు ఆంగ్లపండితులును ఈ విమర్శకు బహుధా ప్రాధాన్యము నిచ్చి యున్నారు భారతీయాలంకారకులుగూడ, ఈ నైతిక దృక్పథమును అంగీకరించియే యున్నారు “రామాదివద్వర్తితవ్యం నరావణాదివత్” మున్నగు వాక్యము లిందులకు నిదర్శనములు. మమ్మటాడలు కావ్యమున కుపదేశపరత్వము నంగీకరించియున్నారు “పుణ్యశ్లోకస్య చరిత ముదాహరణ మర్హతి” అను వాక్యము కూడ ప్రాచీనులకుగల నైతిక దృష్టినే వ్యక్తీకరించుచున్నది.

ఆధునిక యుగమున నైతిక విమర్శకు ప్రాధాన్యమిచ్చిన వారిలో ఇర్వింగ్ బాబ్బిట్ (Erving Babbitt) టి. యస్. ఎలియట్ (T. S. Eliot, in his later development, ఎడ్ముండ్ ఫుల్లర్ (Edmund Fuller) అను వారు ముఖ్యులు. కవి “ఎట్లు చెప్పెను?” అనుదాశికంటె, “ఏమిచెప్పెను?” అను విషయమునకు వీరు ప్రాధాన్యమునీతురు వీరిని నవ్యమానవతా వాదులు (Neo-Humanists) అని యందురు “Literature is a criticism of life” అను వాఙ్మయ నిర్వచనమున, మేచ్చు ఆర్నాల్డ్ పండితుఁడు, ఈ నైతిక విమర్శన పద్ధతి నంతటిని సూత్రీకరించియున్నాడనవచ్చును. కవితా శిల్పమును వీరొక సాధనముగా మాత్రమే పరిగణింతురు. సాధ్యము, భావగౌరవము; ఉన్నత జీవిత దృక్పథము. కవి వ్యక్తీకరించిన భావములకు మానవజీవితముపైగల ప్రభావ మెట్టిది? అది వాని నున్నత పథమునకు గొనిపోవునా? లేక నైచ్యమునకు దించునా? అను ప్రశ్నలకు సమాధానమునే వారు కావ్యమున నాసింతురు జీవితమందలి నైతికపు విలువయే వారికి ప్రధాన లక్ష్యము. మానవునకు నైతికములగు విలువలు కొన్ని గలవు హేతువాద సమర్థమగు బుద్ధియు గలదు. ఈ రెండింటిని బట్టియే, మానవునకును మృగమునకును గల భేదము తెలియుచున్నది.

పాశవ ప్రవృత్తులయెడ మానవునకుగల స్వాతంత్ర్యము, విశ్వంఖలత్వముగా పరిణమింపరాదు. ఈ ప్రవృత్తులను మానవత కనుగుణముగ మలచుకొనవలసిన ఆవశ్యకత మానవునకు గలదు. ఆ పరిణామము సంయమైన సాధ్యము కావుననే మానవతా వాదమునకు క్రమస్థితి, క్రమశిక్షణ, సంయమము అనునవి ముఖ్య ధర్మము లగుచున్నవి. కావ్యమున వ్యక్తములగు భావములు, ¹ ఈ ముఖ్య ధర్మములను ప్రబోధించునవియై యుండవలెను. ఇది నైతికవాదుల సద్ధాంతము.

ఒక గ్రంథమునకు సాహిత్యమునందు స్థానము కలదో లేదో నిర్ణయించుటకు సాహిత్య ప్రమాణములు సమర్థము లగును. కాని, సాహితీ గౌరవమును సాహిత్యాన్నత్యమును నిర్ణయించుటకు అనఁగా, ² ఒక కావ్యము మహాకావ్య మగునా? కాదా? అను సమస్యను పరిష్కరించుటకు కేవల సాహిత్య ప్రమాణములు సమర్థములు కావని టి. యస్. ఎలియట్ స్పష్టికరించియున్నాడు ³ నిశ్చితములగు నైతిక ప్రమాణముల నాధారముగ గైకొనునపుడే సాహిత్య విమర్శ సంపూర్ణమగునని అతని విశ్వాసము.

ఇరువదవ శతాబ్దియందు పాల్ ఎల్మార్ మోర్ (Paul Elmar More) అను విమర్శకుడు, ఈ నైతిక విమర్శ కాచారు డని చెప్పవచ్చును. ఈతఁ డమెరికా దేశీయుడు ఈతనినే, బాబిట్ పండితుఁ డనుసరించెను. కాని యీ యిర్వురకును కొంత భేదము లేకపోలేదు ఎల్మార్ మోర్, నైతిక

1. *It is not enough, as Mr. Spingarn would have us believe that the critic should ask what the creator aimed to do and whether he has fulfilled his aim; he must also ask whether the aim is intrinsically worth while* *Genious and Taste—Irving Babbit.*

2. *The greatness of literature cannot be determined solely by Literary standards; though we must remember that whether it is literature or not can be determined only by literary standards.*

3. *Literary criticism should be completed by criticism from a definite ethical and theological stand point.*

—Religion and literature by T. S. Eliot.

కిములగు విలువలకును, మతమునకును ముడిపెట్టి యున్నాడు. మత నిరపేక్షమగు నీత్యుపదేశమునకే బాబిట్ ప్రాధాన్యము నొసంగెను. ప్రకృతి వాద కాలానిక వాదములు (*Naturalism and Romanticism*) పీర్య్యరకును సమ్మతములు కావు ఈ వాదములను పీరు బహుధా ఖండించిరి మోర్, బాబిట్ పండితులు మరణించిన తరువాత, ఈ మానవతావాదము సాహిత్యమునకు సంబంధించినంత వరకు, అస్తమించినదనియే చెప్పవచ్చును. తరువాత నిది మతసంబంధియగు మానవతావాదముగ రూపాంతరము నందినది. ¹ఎలియట్ మహాకవిని క్రైస్తవ మానవతావాదిగా (*Christian Humanist*) పేర్కొనవచ్చును.² ఇతడు, బాబిట్ మున్నగు వారవలంబించిన మత నిరపేక్షమగు మానవతావాదమును నిరసించి యున్నాడు.

సాధారణముగా, విమర్శ లన్నింటియందును, నైతికదృష్టి యుండును. అవి కేవలము మానవతావాదమునకే నియతమైయున్న ధర్మ మనుటకు వీలులేదు. కవియును విమర్శకుడునగు మేఘ్య ఆర్నాల్డ్ నైతిక వాదమును పరాకాష్ఠకు గొనిపోయెను.

"A" poetry of revolt against moral ideas, is a poetry revolt against life; a poetry of indifference towards moral ideas, is a poetry of indifference towards life.

2. మనస్తత్వవిమర్శ : ఆధునిక యుగమున మనస్తత్వశాస్త్రము పెక్కువిధముల నభివృద్ధి గాంచియున్నది. ఫ్రాయిడ్, యాంగ్, ఆడ్లర్ మున్నగు మనస్తత్వవేత్తలు దీని సర్వతోముఖాభివృద్ధికి కారకులు. వీరి సిద్ధాంతములకు ఆధునిక సాహితీ ప్రపంచముపై నమేయమగు ప్రభావముగలదు.

1. *It is our business, as christians, as well as readers of literature, to know what we ought to like—what I believe to be incumbent upon all christians is the duty of maintaining consciously certain standards and criteria of criticism over and above those applied by the rest of the world.*

2. *What I do wish to affirm is that the whole of modern literature is corrupted by what is called secularism.*

—Religion and Literature by T. S. Eliot.

ప్రకృతి, లేక స్వాభావిక వాదము (Naturalism) మానవుని అస్వతంత్రుని గను, బాహ్యపరిస్థితులకును, పాశవిక ప్రవృత్తులకును, దాసునిగను చిత్తించుచున్నది. ఫ్రాయిడ్ ప్రతిపాదించిన సిద్ధాంతములు ఈ ప్రకృతి వాదనమునకు శాస్త్రీయమగు పరిభాషను కల్పించుటయే కాక, పాశవికములగు నీ ప్రవృత్తులను శాస్త్రీయముగ సమన్వయించుచున్నవి. ఈతని సిద్ధాంతానుసారము, మానవుడు మానసిక రుజువుగను (కాని, దుష్టుడు కాడు). ప్రకృతి సిద్ధములగు పాశవిక ప్రవృత్తులచే మోసగింపబడిన మానవుడు, దోషి కాడనియే ప్రకృతివాదుల మతము. మనస్తత్వశాస్త్రము స్వయం వ్యక్తమగు కామ ప్రవృత్తినే కాక, విపరీత మార్గమున వ్యక్తమగు కామప్రవృత్తిని గూడ సమర్థించును. ఫ్రాయిడ్ దేశీయులగు సాంకేతిక వాదులయు, (Symbolists) ప్రయోగ వాదులయు (experimentalists) చిత్తవైపరీత్యమునకు మూలకారణము. అవ్యక్త చైతన్య ప్రభావమే అని మనస్తత్వ శాస్త్రవేత్తల యభిప్రాయము (అవ్యక్తచైతన్య చూడుము అను బంధము) పండిత విమర్శకు లనేకులు పూర్వ గ్రంథములందలి పాత్రల మనోధర్మవైపరీత్యమునుగూడ ఫ్రాయిడ్ (Freud) సిద్ధాంతములను బట్టి సమన్వయించుచున్నారు. డా॥ ఎర్నెస్టు జోన్సు (Dr. Ernest Jones) అను విద్వాంసుడు ప్రప్రథమముగ హామెట్ యొక్క మనస్తత్వమును ఫ్రాయిడ్ ప్రతిపాదించిన "Oedipus complex" (చూ. అను 2) సిద్ధాంతము ననుసరించి వ్యాఖ్యానించుట యందుల కొక ప్రబలదాహరణము. సాహిత్య విమర్శకులే కాక సాహితీ స్రష్టులకూడ ఈ నవ్య సిద్ధాంతములచే నాకృష్టులైరి. ఫ్రాయిడ్ సిద్ధాంతములకు తోడు ఆడర్ (Adler) పండితుని "Inferiority complex" అను ప్రత్యయమును (concept) యూంగ్ పండితుని (yung) "Collective unconscious)" (చూ. అను 4) అను సిద్ధాంతమును నవ్యసాహితీవేత్తలను అత్యధికముగా ప్రభావితములగు గావించినవి. కాని ఫ్రాయిడ్ ప్రతిపాదించిన

1. The Oedipus complex as an explanation of Hamlet's mystery.—In the American journal of psychology XXI (1910). This later was expanded and revised until it reached its final form, as Hamlet and Oedipus 1949—The classic example of the psychological interpretation of a fictitious character — Introduction psychological approach, —Wilber scott

సిద్ధాంతములకు సాహితీ లోకముపై గల ప్రభావ మనుపమానము. ఈ సిద్ధాంతములు ప్రతిపాదింపబడిన తరువాత, నవ్య మానవతావాదులు బహుధా ప్రశంసించు సంయమాది గుణములు అనాదృతములైనవి. ¹అవి దివ్యతాచిహ్నములు కావనియు నిరుద్ధకామమే ఆ రూపమున నభివ్యక్తమగుననియు సిద్ధాంతీకరింపబడినది. హెర్బర్ట్ రీడ్ (*Herbert Read*) ఐ. ఎ. రిచర్డ్స్ (*I. A. Richards*) మున్నగు సుప్రసిద్ధ విమర్శకులు, ఈ మనస్తత్వ శాస్త్ర విజ్ఞానము నాధారముగా గొని విమర్శగావించుట సముచితమనియు, అత్యావశ్యకమనియు, నభిప్రాయ పడిరి. రిచర్డ్స్ తన "*Principles of Literary Criticism*" అను గ్రంథమున, విమర్శయందు మనస్తత్వ శాస్త్రమునకు గల ప్రాధాన్యము నుగ్గడించి యున్నాడు.

మనస్తత్వ శాస్త్ర విజ్ఞానదృష్టితో సాహిత్యమును పరిశీలించుట పలనముఖ్యముగా మూడు లాభములు చేకూరును.

1. సృజనాత్మకమగు కళా విధానమును వివరించుటకు సునిశ్చిత మగు భాష లభించును.

2. కవి జీవితమునకును, అతని గ్రంథమునకును గల సంబంధము తెలియనగును. ²రుజాగ్రస్తునకును అతని స్వప్నములకును, ఎట్టి సంబంధము

1. *The values of both these traditions (Puritan culture in America and Victorian in England devoted to kinds of "high seriousness" were especially vulnerable to the new weapon Psychology). If the virtue of reticence, chastity, gentility, respectability, and so on, could be exposed as unhealthy repressions of the "Id" rather than a revelation of the divinity, then those who argued for the retention of such traditional values could be effectively accused of ignorance or deliberate and regressive blindness.*

—Wilber Scott.

2. *The criticism that employs this approach assumes that an important part of the relationship, between artist and art is similar to that between patient and dream; assumes that, as D. H. Lawrence, put it, the writer has "shed his sickness" in his books.*

—Wilber Scott.

గలదో అట్టి సంబంధమే కళాకారునికను, కళకును గలదనియు, కళను బట్టి కళాకారుని మన స్తత్త్వమును తెలిసికొనుట కవకాశ మున్నదనియును, మనస్తత్త్వ శాస్త్రజ్ఞుల యభిప్రాయము. ఈ అభిప్రాయము సర్వధా అంగీకార్యము కాకపోయినను, ఇందు కొంత సత్యమున్నదని యొప్పుకొనక తప్పదు. కవితారీతు లన్నింటికి నీ సిద్ధాంత మన్వయింపదు. కవులందరకుగూడ నిది యన్వయింపదు. కాని, కొన్ని కవితారీతులకును, కొందరు కవులకు నిది యన్వయించును. ముఖ్యముగా ఆత్మాశ్రయ కవిత్వమున కిది యన్వయించును. అందును అపవాదములు (Exceptions) లేకపోలేదు. కావున, ఈ యభిప్రాయము పరిమితార్థముననే గ్రహ్యము.

3. మనస్తత్త్వశాస్త్ర విజ్ఞానము నాధారముగఁ జేసికొని, కల్పితపాత్రల (fictitious characters) మనస్తత్త్వమును వివరింప వీలగును. ల్యూకాస్ (F. L. Lucas) అను విమర్శకుడు, "Literature and Psychology" అను తన గ్రంథమున, కల్పిత పాత్రలను చక్కగా వివరించి యున్నాఁడు. ఈ వివరణమున, ప్రత్యక్ష జీవితమునుండియే, పెక్కు నిదర్శనములఁ జూపియున్నాఁడు.

మనస్తత్త్వశాస్త్ర సిద్ధాంతముల ననుసరించి చేయు విమర్శకూడ నిర్దుష్టమనఁగాదు. సాహిత్య జగత్తునకును, స్వప్న జగత్తునకును, భేదము చాలఁగలదు. సుప్తావస్థయందున్న మానవునకు స్వప్నవిషయములను, తన అధీనమున నుంచుకొను శక్తి యుండదు. సాహిత్య విషయ మట్టిదికాదు. కవికి తన సృష్టిపై సంపూర్ణమగు నధికారముండును. అతఁడు తన కావ్యమునందలి పాత్రలను తన యిచ్చవచ్చినట్లు త్రిప్పఁగలఁడు. కావున కావ్య జగత్తు కవి అధీనము ఇది ముఖ్య భేదము. మరికొన్ని భేదములు గలవు. ఇట వాని నన్నింటిని వివరించుట, అనావశ్యకము.

3. సాంఘిక విమర్శ: కవిపై దేశకాల సంఘ పరిస్థితులకు గల ప్రభావమును వివరింప యత్నించు విమర్శనే సాంఘిక విమర్శ యందురు. కవి ఎంతటి స్వతంత్ర బుద్ధి గలవాడయినను, ఎంతటి వ్యక్తిత్వము కలవాడయినను, దేశ కాల పరిస్థితుల ప్రభావము అతనిపై వ్యాపింపక తప్పదు. కళాకారుఁడాకస్మికముగ నాకసమునుండి యూడిపడడు. అతఁడు కూడ నిర్దిష్టమగు నొక సంఘమున, నొక దేశమున, నొక కాలమున జనించినవాడే. కావున నాతఁడే సంఘమున, నేదేశమున, నేకాలమున పుట్టి పెరిగెనో ఆ సంఘ దేశకాల ప్రభావ మాతని పైనుండి

యుండును. ఆ ప్రభావ మాత్రమే రచించిన కావ్యమునందును గన్పట్టును. ఒకచో స్పష్టముగ నుండవచ్చును. మరొకచో నస్పష్టముగ నుండవచ్చును. ప్రత్యక్షముగ నొకయెడ నుండవచ్చును. పరోక్షముగ నింకొకయెడ నుండవచ్చును కాని ప్రభావము మాత్రముండి తీరును.

ఫ్రాన్సు దేశస్థుడగు Taine అను పండితుడు, ఈ సాంఘిక విమర్శకు ప్రథమాచార్యుడు, "Literature is the consequence of the moment, the race and the milieu," "కాలము, సంఘము, పరిసరములు అనువాని ఫలమే వాఙ్మయము," అనునది ఆతని సిద్ధాంతము, టెయిర్ పండితుడు చెప్పిన సంఘ కాల పరిస్థితులను వానికి మూడింటికినీ, "ఉత్పత్తి విధానము" (Methods of production) అను నార్థమును. Marx, Engels అనువారు చేర్చిరి తన్మూలమున, విశిష్టమగు నొక సాంఘిక విమర్శన విధానముత్పన్నమైనది. దానినే "Marxist criticism" అని యందురు దీనికి గత తార్కిక భౌతికవాదము (Dialectic materialism) ప్రాణసదృశము. ఈ వాదము మున్నుండు సంపూర్ణముగ వివరింపబడును.

ఈ వాదముకూడ నిర్దుష్టమనుటకు వీలులేదు. దేశకాలాదుల ప్రభావము కవిపై నుండునను మాట వాస్తవమే. కాని, దేశకాలాదులపై తమ ప్రభావమును చూపిన కవి ప్రకాండులును లేకపోలేదు. 'Harry Levin' అను నాతడిట్లు చెప్పియున్నాడు "The relations between literature and socceity are reciprocal; Literature is not only the effect of social causes; it is also the cause of social effects"

4. కళావిమర్శ: ఆంగ్లమున దీనికి Aesthetic criticism, Ontological criticism, Textual criticism, New criticism అను నామాంతరములు గలవు. తరచుగా దీనిని నవ్య విమర్శ యని యందురు. ఆధునిక యుగమున దీనికి గల ప్రసిద్ధియును, ప్రాచుర్యమును, అపారములు, విమర్శక భావము లనేకు లీనాడు, ఈ విమర్శన మార్గము నవలంబించి యున్నారు.

కళను కళాదృష్టితోడనే విమర్శింపవలయును గాని దానిని మత సాంఘిక రాజకీయ నైతిక భావవ్యక్తికరణ సాధనముగా పరిగణించి విమర్శింపరాదని వీరి సిద్ధాంతసారము విమర్శకుఁడొక కావ్యమును గైకొనును. అందలి నిర్మాణవైచిత్ర్య, శిల్పసౌందర్యము, మున్నగు నాంతర విషయములను మాత్రమే ఆతఁడు సమీక్షిం

చును. సాహితీ సంబంధమగు జ్ఞానమునకు, ఒక ప్రత్యేకతయును, విలువయు గలవు. ఆ జ్ఞానము నితరమార్గముల సాధించుటకుగాని, బోధించుటకు గాని అవకాశములేదు నవ్యమానవతావాదుల నైతిక దృష్టిని వీరాదరింపరు. సాహిత్యమునకు సంబంధించిన పూర్వసంప్రదాయములను గాని, కవి జీవిత విశేషములను గాని, వీరుగైకొనరు కావ్యవిమర్శకు అవి యనావశ్యకములని వీరి యభిప్రాయము. ¹కవి ఆత్మీయతకును, కావ్యమునకును గల సంబంధము గణనీయముకాదని వీరి సిద్ధాంతము. ఒకప్పుడు కవి జీవితవిశేషములు కావ్యమున ప్రతిబింబించినను, అవి యనంతములుగా వ్యక్తములు కావనియు, తత్తత్ప్రక్రియా సంబంధి సంప్రదాయ విశేషములను బట్టి, మార్పుచెందుచుండుననియు వీరి యభిప్రాయము. ²మరియు, విమృశ్య మానకావ్యప్రతిపాదిత జీవితవిధానము, విమర్శకునకు నంగీకార్యమగు జీవిత దృక్పథముతో పొంది పొసగి యుండ నక్కరలేదనియు, నట్టి పొందిక నాశించుచో, విమర్శకుఁడు తన జీవిత దృక్పథమున కనుగుణమగు గ్రంథములను మాత్రమే ప్రశంసగావించు ప్రమాదమున్నదనియును వారి విశ్వాసము కావ్యప్రతిపాదిత జీవితము. యదార్థానుభవము (*Truth to experience*) పై నాధారపడి పొందికయు (*Coherence*) పరిపక్వతయు (*Maturity*), కలిగి యుండవలెననియు, నట్టి కావ్యమునే విమర్శకుఁడు సత్కావ్యముగా పరిగణింపవలె

1. *The whole view that art is self expression pure and simple, the transcript of personal feelings and experiences, is demonstrably false. Even when there is a close relationship between the work of art and the life of an author, this must never be construed as meaning that: the work of art is a mere copy of life.—Theory of literature.*

Impressions and experiences which become important in the poetry may play quite a negligible part in the man, the personality.. —T. S. Eliot.

2. *A formalist criticism must suppose that agreement between our own creed and that of an author or poem need not exist, is indeed irrelevant.*

ననియు ఎలియట్ మహాకవి యాదేశము. కావ్య ప్రతిపాదిత జీవితము విమర్శ కాభిరుచి కనుగుణముగ నుండవలెనని ఫలితార్థము. దీనిని కళావిమర్శకులిట్లు ఖండింతురు. ఇది విపరీత పరిస్థితి. కవితా ప్రపంచమున కవిదే ప్రథమస్థానము. విమర్శకునిది ద్వితీయము — అట్టియెడ విమర్శకుని యభిరుచి కనుగుణముగ కవి రచింపవలెననుట విపరీత సిద్ధాంతము. మరియు, “పౌండిక” అనులక్షణము, కళకేకాదు. హేతువాదమునకుఁగూడ నన్వయించును. పరిపక్వత మనస్సంబంధి లక్షణము. పరిపక్వతా విషయమున ఒక్కొక్కరి ఒక్కొక్క అభిప్రాయముండ వచ్చును. ఇక అనుభవవిషయము: ఇది కళానిర్మాణమునకు సంబంధించినదికాదు. ఇది కళానిర్మాణమునకు పూర్వమందున్న అంశములను సమీక్షించును. ఇది కళను వాస్తవికతతో సరిపోల్చు యత్నము. కావున ఎలియట్ చెప్పిన మూఁడు లక్షణము లును కళానిర్మాణమునకు సంబంధించినవికావు; కళానిర్మితికి, సంపూర్ణత్వము, సిద్ధియు నెట్లేర్పడినవో ఇవి వివరింపవు.

ఈ క్రింది వాక్యములలో కళావిమర్శన స్వరూప స్వభావములు సంగ్రహ ముగా వివరింపఁబడియున్నవి.

“What the formalist wants to maintain is that the poem is not only a cause, or a potential cause, of the reader's “poetic experience,” but a specific, highly organised control of the reader's experience, so that the experience is most fittingly described as an experience of the poem. The valuing of the poem is the experiencing, the realisation, of aesthetically valuable qualities and relationships structurally present in the poem for any competent “reader”. Theory of literature.

పాఠకుని కవితానుభవమునకు కావ్యమొక కారణము, లేదా సంభావ్యకారణము అగును అంతేకాదు పాఠకానుభూతిని అది ఒక నిర్ణీత సుసంఘటిత మార్గమున అదుపులోనుంచును. అందులకే, ఆ యనుభూతిని, కావ్యానుభవముగా వర్ణించుట సముచితమగు చున్నది. కావ్యసమీక్ష యనఁగా నర్థమిది. కావ్యనిర్మాణమున, కళాత్మకముగ (సౌందర్యపరము) విలువగల గుణములుండును; సంబంధములుండును.

సమర్థుడగు పాఠకుడు మాత్రమే వానిని తెలిసికొనగలడు (కావ్యసౌందర్యా స్వాదమునకు సర్వులును సమర్థులు కారనియు, అది సహృదయైక వేద్యమనియు మన అలంకారికులుగూడ చెప్పియున్నారు). నిర్మాణాత్మకముగ సౌందర్యసంపాదకములగు నేయేగణములు, ఏయే సంబంధములు కావ్యమున సమపస్థితములై యుండునో, ఆ యా గుణములయు, సంబంధములయు, అనుభవము, సంపూర్ణావగాహనము, కావ్యసమీక్ష యనబడును. ఇది కళావిమర్శకుల సిద్ధాంతము.

ఈ పద్ధతి, ముఖ్యముగా అంతర విశ్లేషమును (*Internal analysis*) మాత్రమే అపేక్షించును. సాంఘిక నైతికాధ్యాత్మిక, కాద్యంశములతో దీనికి సంబంధము లేదు కావ్యనిర్మితికి, ప్రధాన కారణము లేక, మూలసూత్రమేది? తదైక్యమునకును, క్రమస్థితికిని, కారణమగు మూలసూత్రమేది? కళావిమర్శకుల కివి ప్రధాన చర్చనీయాంశములు “ఆకృతి-విషయము” (*form and content*) అని కావ్యమును ద్విధావిభజించుటకు వీరంగీకరింపరు. ¹వీరికి కావ్య సర్వస్వము నాకృతియే (*Form or structure of the poem*) ² విజయవంతమగు కళా నిర్మాణమున, కళాసంబంధి సర్వసామాగ్రియు, నాకృతియందే యంతర్భవించునని వీరి సిద్ధాంతము నిజమునకు ఆకృతినుండి, విషయమును, లేక వస్తువును విడదీయుట కష్టసాధ్యమేకాదు: అసాధ్యము కూడ, ఉదాహరణకొక సవలపు గైకొందము. అందలి స్పష్టవేశములు కళావస్తువుతోని భాగములే కాని ఆ స్పష్టవేశముల కూర్పు, లేక ఏర్పాటు, ఆకృతి సంబంధించినదియే యగును

ప్రతి కావ్యమును క్రమబద్ధమైన సూక్ష్మ పపంచము; ప్రత్యేకమును స్వతంత్రమునగు విశ్వము. అందలి నియమములన్నియు కవి కల్పితములే

1. In a formal consideration the form is the end.

2. In a successful work of art, the materials are completely assimilated into the form. —clearly, the aesthetic effect of a work of art does not reside in what is commonly called content,

అతని నిర్ణయమునకు అడ్డులేదు. అతడు కొన్నిటిని మంచివిగ కొన్నిటిని చెడ్డవిగ, కొన్నిటిని మహనీయములుగ, కొన్నిటిని నీచములుగ కొన్నిటిని శక్తిమంతములుగ, కొన్నిటిని శక్తిహీనములుగ సృజింపఁగలడు. ఆ సృష్టి అతని యిష్టానుసారముగ జరుగును. అతడు మనుష్యులను పర్వతములకంటె నున్నతులు నుగా చిత్రింపవచ్చును. అణువులకంటె తక్కువగా చూపవచ్చును? మహానగరములను గాలిలో తేలియాడుచున్నట్లు ప్రదర్శింపవచ్చును. అతడు సృష్టిని నాశనము చేయవచ్చును. నాశనమైనదానికి మరల రూపకల్పన చేయవచ్చును. అతని విశ్వమున, ఆశక్యమగునది శక్యముకావచ్చును. ఆవశ్యకమగునది అనిశ్చితముకావచ్చును. అతడు పలికినచాలును, అవియజ్ఞేయగును.

“In a sense, every poem is a micro-cosmos, a discrete and independent universe with its law provided by the poet, his decision is absolute; he can make things good or bad, great or small, powerful or weak, just as he will; he may make men taller than mountains or smaller than atoms, he may suspend whole cities in the air; he may destroy creation or re-form it; within his universe the impossible becomes the possible, the necessary the contingent—If he but say they do”

—Elder Olson

భారతీయాలంకారికులు గూడ కవికి బ్రహ్మత్వము నిచ్చియున్నారు. కావ్యసృష్టియం దాతడు సర్వతంత్ర స్వతంత్రుడు. అతని యిచ్ఛాను సారముగనే సర్వమును నడచును.

“అపారే కావ్య సంసారే కవిరేవ ప్రజాపతిః
యథాస్మైరోచతే విశ్వం తథేదం పరివర్తతే

శృంగారీచేత్ కవిః కావ్యేజాతం రసమయంజగత్
 నవవీత రాగశ్చేత్ నీరసంజాతమేవతత్
 భావానచే నా నపిచేతనవచ్చేతనా నచేతనవత్
 వ్యవహారయతి యథేష్టం సుకవిః కావ్యే స్వతంత్రతయా.

ఆనందవర్ధనుఁడు

ఈ విమర్శ (*Formalistic criticism*) స్వతంత్ర విమర్శ (*Inductive criticism*) దీనికి సరియగుపేరు అనుమానిక విమర్శ. కాని, అనుమాన శబ్దమునకు తెలుగులో విపరీతార్థము గలదు. కావున ఆ పేరు విడువబడినది.

5. పౌరాణిక విమర్శ : (*Archetypal, Totemic, mythological, or retualistic approach*) ఇటీవల వ్యాప్తిలోనికి వచ్చుచున్న విమర్శన విధానమిది. దీనికొక ప్రత్యేక స్థానము గలదు. ఒక్కొక్క యంశమున నొక్కొక్క విమర్శన విధానముతో దీనికి సంబంధమును గలదు. అట్లని యిది కలగూరగంపకాదు. దీనికొక నిర్దిష్ట ప్రయోజనము గలదు. కళావిమర్శకువలననే, దీనికిని సూక్ష్మాతిసూక్ష్మమును, సమగ్రమునగు కావ్యపరిశీలన మావశ్యకము. కాని, కేవల కళాప్రమాణ పరిశీలనమున కిది నిబద్ధముకాదు. కళతో సంబంధములేని యితర విషయములను గూడ నిది పర్యాలోచన చేయును. కళావిషయమున భావుక మనస్తత్వ మెట్లు పనిచేయునో పరిశీలించును గావున నిది మనస్తత్వ విమర్శకు గూడ సంబంధించియున్నది. కాని వైయక్తికమగు అవ్యక్త చేతనా ప్రభావమును మనస్తత్వ విమర్శ వ్యక్తికరించును. అనగా ఒక రచయిత యొక్క మనస్తత్వమును (అవ్యక్తచేతన) గాని, పాత్రయొక్క మనస్తత్వమునుగాని విశ్లేషింప యత్నించుననుట, పౌరాణికవిమర్శ ఒక జాతియొక్క అవ్యక్తచేతనకు, అనగా సామూహిక అవ్యక్తచేతనకు (*Collective unconscious*) సంబంధించి యుండును. సాంఘిక విమర్శవలె నిదియును మౌళిక సాంస్కృతిక రూపములను (*Basic cultural patterns*) గూర్చి చర్చించును. కాని, రచయితకును, సంఘమునకును జన్మ జనకభావము గలదని సాంఘిక విమర్శ నిరూపింపగా నిది ఆ విషయమున నుపేక్ష వహించును. సాంస్కృతికముగగాని, సాంఘికముగగాని ఒక

జాతి పూర్వస్థితి యందు పరిశీలింపబడును. కావున దీనికి చరిత్రతో కొంత సంబంధము కలదనవచ్చును. కాని, సాహిత్యపువిలువలు కాలనిబద్ధములు కావని నిరూపింప నీ విమర్శ యత్నించును. చారిత్రకముగ చూచినచో, ఒక్కొక్క యుగమున నొక్కొక్క సాహిత్యధోరణి ప్రసిద్ధమై యుండునని తెలియును. పౌరాణిక విమర్శ దీనినంగీకరింపదు గావున నిది చారిత్రక విమర్శగాదు.

“**Archetype**” అను నాంగ్లపదమునకు మౌళికరూపము లేక “**నమూనా**” (**Original Model**) అని యర్థము. ఒక కళా నిర్మాణమునందు గల మౌళిక సాంస్కృతిక రూపమును (**Basic cultural pattern**) నిరూపించుటకు ఈ విమర్శ యత్నించును.

ఈ విమర్శకు మూలాధారము యూంగ్ అను మనశ్శాస్త్రకారుడు స్థాపించిన “సామూహిక అవ్యక్తచేతన.” (**collective unconscious**) అను సిద్ధాంతము. స్థూలముగ ఈ సిద్ధాంత రూపమిది: మానసిక విశ్లేషణము (**psychoanalysis**) అనుసరించి, చేతన మూడు విధములుగ విభజింపబడినది. 1. (వ్యక్త) చేతన (**conscious**) 2. పూర్వచేతన (**pre-conscious**) 3. అవ్యక్త చేతన (**unconscious**) జాగ్రదవస్థ యందలి మన అనుభవము లన్నియును చేతనకు సంబంధించినవి. తాత్కాలికముగ విస్మృతములైనను, తలచినంతనే స్మృతిపథమునబడునవి పూర్వచేతనకు సంబంధించినవి. ఉదా:- ఇప్పుడు మనమొక పని చేయుచుండవచ్చును. ముందటిరోజున ఈ సమయమున నేమిచేయుచున్నదియు, మనకు స్మృతియుండదు. కాని తలచినంతనే అప్పుడేమి చేయుచున్నదియు గుర్తుకు వచ్చును తాత్కాలికముగ విస్మృతమైన ఆ అనుభవము పూర్వచేతనయందుండును. అవ్యక్తచేతన వ్యక్తికిగూడ వ్యక్తముకానిది, అవ్యక్తచేతన వ్యక్తిగతము, సామూహికము అని రెండు విధములు. వ్యక్తిగత అవ్యక్తచేతనకంటే, సామూహిక అవ్యక్తచేతన బలవత్తరము, మానవుడు తన అనుభవమునకు సంబంధించిన, భావముల నన్నింటిని వ్యక్తి కరింపలేడు. అందు కొన్నిటినితాడు అణగదొక్కును అట్లు విరుద్ధములు, లేక సంస్థాంభితములునైన భావములన్నియు, అవ్యక్తచేతనలోనికి జారిపోవును. అవ్యక్తచేతనలోని కేగిన భావములు స్మరణకురావు. ఇది

వ్యక్తిగత అవ్యక్త చేతనకు (*Personal unconscious*) సంబంధించిన విషయము. ఇంతకంటె లోతైనది సామూహిక అవ్యక్త చేతన. అవ్యక్త చేతన యందు పెక్కుపొరలు (*layers*) గలవనియు, నందు పైపై పొరలకు సంబంధించినది వ్యక్తిగత అవ్యక్త చేతన యనియు. యంతరాంతరములందు వ్యాపించియుండునది సామూహిక అవ్యక్త చేతన యనియు, యూంగ్ అభిప్రాయము. సామూహిక అవ్యక్త చేతన ఒక జాతికి సంబంధించినది. అనాది కాలమునుండియును అనువంశికముగ వచ్చుచున్న విరుద్ధభావములకు ఆలవాలమది. ఒక వ్యక్తి యందే, వ్యక్తిగత అవ్యక్త చేతన సామూహిక అవ్యక్త చేతన, అను నీ రెండును నెలకొనియుండును, అందు మీదమీదనుండు నది వ్యక్తిగతము. గంభీరముగ నంతరాంతరముల, దూరముగ నుండునది సామూహికము. సామూహిక అవ్యక్త చేతన సమకూర్చు, ప్రాచీనములగు నాలోచనారూపములనే, 'Archetypes' మౌళిక రూపములు అని యందురు.

"The forms of archaic thought, provided by the collective unconscious, are Archetypes."

Contemporary Schools of Psychology by Robert. S. Woodworth, Mary Sheehan.

ఈ మౌళిక రూపములు, పురాణగాథలు, జానపదగేయములు, స్వప్నములు మున్నగువానియందు, సంకేతరూపమున (*Symbols*) అభివ్యక్తములగును. సంకేతములేర్పడు విధమును, యూంగ్ ఈ క్రింది విధముగా నభివర్ణించి యున్నాడు. జీవితప్రయోజన సాధనకు సహజ ప్రవృత్తులావశ్యకములు (*Instincts*) వానికి కావలసిన శక్తి 'లి డో' (ప్రాణశక్తి) సమకూర్చును. తరువాత మిగిలియున్న 'లిబిడో' అవ్యక్త చేతనలోఁ జేరును. కొంతకాల మచ్చట ఉన్న తరువాత, అది మౌళికరూపములకు ఉత్తేజమును కల్పించును. ఆ మౌళిక రూపములు, లిబిడో ప్రవాహమునకు, పెక్కు మారువేషములను సమకూర్చును. అవియే సంకేతములు, మారువేషములు వేయుటకవసరమగు సామగ్రి, వ్యక్త చేతనలోని అనుభవములనుండి గ్రహింపబడును. లిబిడో శక్తి ఈ విధముగ సంకేతములుగా రూపాంతరమునొంది, సంస్కృతి రూపమును దాల్చును. వ్యక్తి కర్మకాండ,

కథలు— గాథలు, పుక్కిటి పురాణములు, జానపదగేయములు, నాటకములు మున్నగు నవి యన్నియు, ఈ రూపాంతరీకరణ ఫలితముగ నేర్పడినవే.

మౌళిక రూపములును (*Archetypes*) సంకేతములును వివరింపబడినవి. పురాణగాథలయందు గన్పట్టు సంకేతములు, ఏ మౌళికరూపమునకు సంబంధించినవో, తెలిసికొనుటయే, పౌరాణిక విమర్శయొక్క ప్రధాన ధ్యేయము.

పౌరాణిక విమర్శ ప్రత్యేకముగ పురాణగాథలకే నిబద్ధము కానక్కరలేదు. ఒక ప్రత్యేక సంస్కృతియందు శాశ్వతముగ నిలిచియుండుటచే, పౌరాణికతను సంపాదించుకొన్న, కొన్ని మౌళిక సాంస్కృతిక రూపములనుగూడ (*Basic cultural patterns*) తద్వారమున కనుగొనవచ్చును.

యూంగ్ స్థాపించిన సామూహిక అవ్యక్త చేతనా సిద్ధాంతమునకు పలెనే (ఫ్రేజర్) (*Frazer*) అను విద్వాంసుడు మానవశాస్త్రమందు (*Anthropology*) గావించిన పరిశోధనకు గూడ, పౌరాణికవిమర్శపై నమేయప్రభావము గలదు. ఫ్రేజరు, మానవశాస్త్రజ్ఞులలో అగ్రగణ్యుడు. ఆతఁడు మానవశాస్త్రమునందలి పరిణామ వాదమునుగూర్చియు, ప్రపంచమున వివిధ ప్రాంతములందున్న మత వ్యవస్థలను గూర్చియు, అనేకజాతులందు వ్యాప్తిగాంచియున్న పురాణగాథలను గూర్చియు, అత్యద్భుతమగు కృషిగావించెను. తన్మహాకృషి ఫలమే 'The golden bow' అను సుద్గ్రంథము ప్రాగైతిహాసిక యుగమున (*Prehistoric age*) పురాణగాథలెట్లు పుట్టినవో ఇందు సమగ్రముగ వివరింపబడియున్నది. ఆధునిక విమర్శల కనేకులకు, ఈ గ్రంథము శిరోధార్యమైనది. కొందరు విద్వాంసులు గ్రీసు దేశమున జనించిన విషాద రూపకములందును, హోమరు మహాకవి రచించిన విపులేతిహాసము నందును, అంతర్భవించియున్న మత సంబంధ కర్మకాండాంతర్గత వైరుధ్యమునుగూర్చి, ఏతద్గ్రంథస్థ విషయ పరిజ్ఞానము నాధారముగాగొని, గంభీర పరిశోధనలు గావించిరి.

ప్రకృత్యతీతములగు (*Supernatural*) శక్తులయెడ ఆధునికులకు విశ్వాసములేదు. అట్లయ్యు నీ పురాణగాథలకు ప్రజలపై నిట్టి యనిర్వచనీయ ప్రభావ

ముందుటకు కారణమేమి? దీనికి సమాధానము యూంగ్ ప్రతిపాదించిన సిద్ధాంతము లందు గలదు. నాగరకునియందు వానికి తెలియకుండగనే, ప్రాగైతిహాసిక విజ్ఞాన విశేషములు లీచియుండుననియు, వాని నాతడు సాంకేతిక పరోక్షమార్గమున, పురాణగాథలయందు, వ్యక్తికరించుననియు నాతని సిద్ధాంత సారాంశము. అందులకే, పురాణగాథలయెడ నేటికిని నాగరకులుగూడ నత్యధికమగు నాదరణ మును చూపుచుందురు. ఆధునిక రచయితలు గూడ నీ గాథలచే నాకృష్టులగుట యింకొక విశేషము జేమ్స్ జోయిన్ (*James Joice*) యాట్సు (*Yeats*) మున్నగు రచయితలు, పురాణగాథలనే చేపట్టి మనోజ్ఞములగు రచనల గావించి యున్నారు.

గిల్బర్టు ముర్రే (*Gilbert Murray*) అను విమర్శకుడు, గ్రీకు విషాదరూపకములందు తరచుగ గన్పట్టు “ఓరెస్ట్” (*Orestes*) అను పాత్రకును, షేక్స్పియర్ మహాకవి సృజించిన “హేమెట్” అను పాత్రకును గల సాదృశ్య మును పరిశీలించి, ఆ రెండు పాత్రలను, ఒక్కటే మౌళికరూపమునకు సాంకేతిక ముని నిరూపించియున్నాడు. ఈ రెండు పాత్రలను సృజించిన కవులొక నాటి వారు కారు ఒక సంఘమునకు గాని, ఒక దేశమునకుగాని, సంబంధించినవారుకారు; వారిదొక భాషకాదు; సంస్కృతికాదు; స్వభావమునగాదు వారి రచనావిధానము నందును, కథాప్రణాళికయందును భేదమే చూపట్టును, అట్లయ్యును, నిశితపరిశీలన మున, వారియందున్న ప్రధాన సాదృశ్యమున, కనుగొనవచ్చును. అది, ఆ కథల ఆవిర్భావమునకు ఆ రెండు కథలకును మూల ప్రకృతియగు కథకు, సంబంధించి నది. కొన్నివేల సంవత్సరములకు పూర్వము, ఆ రెండు కథలకును మూలమగు కథ ఆవిర్భవించి యుండును. ఆనోటనీనోట (బడి యా కథ పెక్కుమార్పుల కుగూడ లోనై యుండును ఆ కథ నాధారముగగొని, భిన్నకాలములందు, భిన్నదేశములకు

1. **“Orestes”** అను పాత్ర, ఇస్కిలస్, సోఫోక్లిస్, యూరిపిడిస్, అను రూపక కర్తలు మువ్వురి రూపకములందును గలదు. *Aschytus:*

choephore: Eumenides. Sophocles: Electra

Euripides: Electra; Orestes; Iphigenia in Tauris; Andromache.

సంబంధించిన మహాకవులు, రూపకములు రచించిరి. వారి కల్పనా సామర్థ్యము వలన గూడ ఆ కథలో కొన్ని మార్పులు వచ్చియుండును. ఇన్ని మార్పులకు లోనైన, ఆ రూపకముల నాధారముగ గొని, ఆ మూల కథను నిరూపించి చూపుట కష్టసాధ్యమగు విషయమే. కాని, పౌరాణిక విమర్శకుడా కార్యమునే గావింప యత్నించును. ఇక ప్రస్తుత పాత్రలకు సంబంధించిన కథలయండిన్ని మార్పులు వచ్చియున్నను, మూలకథ సాదృశ్యము, ముఖ్యముగా నేతత్పాత్రలకుగల సాదృశ్యము స్పష్టముగనే గుర్తింప వీలగును.

ఇచ్చట నొక ముఖ్యవిషయమును మనము గుర్తింపవలసియున్నది. మౌళిక రూపములు మానవుల కందరకును సమానములే. వానికి, దేశ కాలభేదము లేదు. కాని, సంకేతరూపమున వెలువడిన పురాణ గాథలయందు, మార్పులు రాక తప్పదు.

యూంగ్ ప్రతిపాదించిన “సామూహిక అవ్యక్తచేతన” అను సిద్ధాంతమును మనస్తత్వవేత్త లందరును తొలుత నంగీకరింపలేదు. కొందరు, ఆ సిద్ధాంతము పట్ల సందేహమును వెలిపుచ్చిరి. కాని, పురాణ జానపద గాథలయందు స్పష్టముగ గన్పట్టు సాదృశ్యము నెవ్వరు కాదనగలరు? కావున తుదకు వారు నంగీకరింపక తప్పలేదు.

1 పురాణగాథ మనకు మనమే పంపుకొను సందేశము: అంతరములగు సన్నివేశములను బాహ్యములగు చూడగలుగుశక్తిని మనకిచ్చు రహస్యభాష. కళా కారుడు నాడీదౌర్బల్యముగల రోగికాడు. అతడెభూతకల్పనా సమర్థుడగు మహా మాంత్రికుడు. తన అవ్యక్త చేతన నుండి ఆదిమసత్యములను వ్యక్తీకరించు పురాణగాథాస్రవ. సాహితీ గ్రంథములందలి రహస్య సాంకేతిక భాషను సుగమము గావించి, అందలి పరమార్థమును వ్యక్తీకరించుటకు, పౌరాణిక విమర్శకుడు యత్నించును. అంత నా గాథలయందు, సహేతుకమగు నర్థము మనకు గోచరించును.

-
1. A message from ourselves to ourselves, a secret language which enables us to treat inner as if outer event.

—Forces in Modern British Literature

ఈ మార్గమును పాశ్చాత్యులు కొందరొదరించుచున్నను, నిరసించు వారును లేకపోలేదు కొన్ని రచనలు మన కాకర్షకములై యుండుటకుగల ముఖ్య కారణమును మాత్రమే యీ విమర్శ వివరించుననియు, సాహిత్యపు విలువల నిడి నిరూపింపఁజాలదనియు, కొందరి యభిప్రాయము. మరియు నీ మార్గమందు, విమర్శకుని కల్పనా సామర్థ్యము వ్యక్తమగునేకాని, సత్యస్వరూపము వ్యక్తము కాదనియు మరికొందరి వాదము. కొందరి విమర్శ దోషదూషితము కావచ్చును. అనాలోచితముగ కొందరును, ఉద్దేశ పూర్వకముగనే మరికొందరును, సత్యమును మరుగుసేయవచ్చును. అంత మాత్రమున నీ మార్గమే దూష్యమనఁగాదు ఈ విమర్శకాంధమున నుదాహరణయేలేదు.

చారిత్రక విమర్శ సాంఘిక విమర్శయందే అంతర్భవించును. కవి జీవిత చరిత్రకు సంబంధించిన విమర్శ మనస్తత్వ విమర్శతో నేకీభవించును. విమర్శ వలన లాభ నష్టములు; సారస్వత పఠన మనఁగా తద్గ్రంథములతో ప్రత్యక్ష సంబంధము గలిగియుండుటయే. భారతమునందలి గుణాగుణములను పరిశీలింప వలెనన్నచో భారతమునే పఠింపవలెను. దాపై విమర్శనుగాదు. ఇందులకు మార్గాంతరము లేదు ఈ విషయమున వాదోపవాదములకు తావులేదు. అట్టియెడ నీ విమర్శతో పసియేమి? అను ప్రశ్న యావిద్యవింతుట కవకాశము గలదు. విమర్శ యనననే చిడిముడిపాటు పడువారు సాధారణముగ నీ ప్రశ్ననే వేయుదురు ఈ ప్రశ్నకు సమాధానమిచ్చుట కొంత సూక్ష్మపరిశీలన మావశ్యకము సారస్వత పఠన మనఁగా దానితోడి ప్రత్యక్ష సంబంధమే అను నభిప్రాయము నందురు నంగీకరింప వలసినదే. కాని, గ్రంథమును చదివిన వారందరును, తద్గ్రంథస్థ కవితా మర్మములను, సమగ్రముగ నర్థము చేసికొనఁగలరనుటకు వీలులేదు. అందు తరతమ భేదము లుండకతప్పదు. మహాకవుల కావ్యములందు నిగూఢముగ నిక్షిప్తము లైయున్న అనర్హభావరత్నములు కింఛిజ్జుల అవగాహనకు సుదూరములై యుండును. అట్టి వానిని గ్రహింపవలెనన్నచో, కవితా కళామర్మజ్ఞుల సాహాయ్యము తప్పక కావలసి యుండును మేమే సర్వజ్ఞులమను నహంభావము జిజ్ఞాసువులకు తగనిది. కావున, తనకు తెలియని విషయములను ఒరులకడ గ్రహించుటలో అవమానము గాని, అనౌచిత్యముగాని లేదు. సద్విమర్శకునకు కవితా శిల్ప రహస్యములు కర

తలామలకములై యుండును. మనకు దుస్సాధములై యున్న యంశము లనేకము లాతనికి సుసాధములై యుండును. అట్టివాడు మార్గదర్శకుడుగా నున్నప్పుడు, మనము గహనమగు సారస్వత లోకమున, నిర్భయముగా పయనింపవచ్చును, కళామర్మములను గ్రహించి, తత్సౌందర్యలహరిలో నోలలాడవచ్చును. కావున, విమర్శ వలన గలుగు లాభమేమి? అను ప్రశ్న కేవలాహంకారదోషదూషిత మనుట తథ్యము.

సద్విమర్శ వలన నెంతటి యుత్తమ ప్రయోజనము సాధింపబడునో, దుర్విమర్శవలన నెంతటి ప్రమాదము సంభవించును. కవి హృదయమును నిష్పాక్షికముగ వ్యక్తికరించునది సద్విమర్శ యనబడును. కవిహృదయమును గ్రహింపక, కావ్యమున కపార్థమును కల్పించునది దుర్విమర్శ యనబడును. విమర్శను చదువుటవలన, మూలగ్రంథ పఠనమునెడ నాసక్తి పెరుగవలెను. అప్పుడే అది సద్విమర్శయగును. అట్లాసక్తి కలుగకపోగా, మూల గ్రంథము నెడ, నౌదాసీన్యముగాని, అసహ్యాభావముగాని కలుగుదో నది దుర్విమర్శయే యగును.

ఇక విమర్శ శాస్త్రమా? కళయా? అను నొక ప్రశ్నకలదు. దీనికిదమి త్థముగా సమాధానముచెప్పుట కష్టతరము. విమర్శ విషయమున, కొన్ని సూత్రము లను కొందరు వ్రాసియున్నారు. శాస్త్రీయమగు దృష్టితో ఈ పని చేయబడి నది. కాని, శాస్త్రసంబంధి ప్రయోగములను, సరియగు పరిస్థితులలో, ఎవ్వ రెప్పుడు చేసినను, ఫలితము లొక్కతీరువనే యుండును. వైయక్తికమగు వై విధ్యముండుట కవకాశము లేదు; ఉండినచో నది శాస్త్రమేకాదు. విమర్శ నేటి వరకును, అట్టి ప్రమాణస్థితి నందుకొనలేదు. మహాకావ్యములపై రచింపబడిన విమర్శలు గూడ పరస్పర విరుద్ధములుగా నుండుట మనకు స్పష్టమే. విమర్శకుని సహృదయతను బట్టియు, పాండిత్యమును బట్టియు, అభిరుచులను బట్టియు జీవిత దృక్పథమును బట్టియు విమర్శవిధానము మారుచుండును. కావున, విమర్శ నొక శాస్త్రముగా చెప్పుటకు వీలులేదు. విమర్శ కేవల కళయనుటకును వీలులేదు. విమర్శకునకు ప్రకృతితో ప్రత్యక్ష సంబంధము లేకపోవుటయే యందులకు ముఖ్య

కారణము. కళాకారుడు ముఖ్యముగా స్రష్ట సృజించిన దానిని వ్యాఖ్యానించువాడు విమర్శకుడు. సృష్టికి ప్రతిసృష్టి చేయువాడు కవిబ్రహ్మ. అలంకారికు లీ విషయము నీ క్రింది శ్లోకమున సృష్టికరించి యున్నారు.

“నియతికృత నియమ రహితాం
హ్లాదైక మయీ మనన్య పరతంత్రామ్
నవరస రుచిరాం నిర్మితి
మాదధతీ భారతీ కవేర్దయతి”

నియతి యనగా విధి. బ్రహ్మ సృష్టియంతయు విధివిహితము. కవి సృష్టి అట్టిది కాదు; స్వతంత్రము. బ్రహ్మసృష్టి, సుఖదుఃఖాది ద్వంద భావ ప్రపూర్ణము. కవి సృష్టి, హ్లాదైకమయము. ఇందు శోకస్థాయికమగు కరుణయు నానందజనకమే. బ్రహ్మసృష్టి, పరమాణుపరతంత్రము. కవి సృష్టికి పారతంత్ర్యము లేదు. బ్రహ్మ సృష్టియందు షడ్రుచులు మాత్రమే కలవు. కవిసృష్టి నవరస రుచిరము. ఇట్టి కవియొక్క భారతి సర్వోత్కృష్టముగా వర్ణిల్లుచున్నది ఇది శ్లోకభావము.

ఈ శ్లోకార్థమును పరిశీలించినచో, కావ్యమునకును విమర్శకునుగల భేదము స్పష్టమగుచున్నది. కావున విమర్శ కళయును గాదనవచ్చును. కాని దీనియందు కళాధర్మములు లేకపోలేదు. శాస్త్రము విషయ ప్రధానము; కళ విషయ ప్రధానము. శాస్త్రమందు శాస్త్రకారుని యిష్టానిష్టములకు తావులేదు. అతని ఆత్మీయతా ముద్ర అందుండదు: ఉండకూడదు. కళయందు కళాకారుని ఆత్మీయతాముద్ర ప్రత్యక్షముగనో పరోక్షముగనో, స్పష్టముగనో, అస్పష్టముగనో గోచరించును. (ఇది కొందరి యభిప్రాయము) విమర్శయందుగూడ విమర్శకుని ఆత్మీయతాముద్ర దృశ్యాదృశ్యముగనైనా గన్పట్టును. అట్లు కానిచో, ఒక్కటియే గ్రంథముపై రచియింపఁబడిన విమర్శలలో వైవిధ్యముండుట కవకాశములేదు. మరియు, బ్రహ్మ సృష్టికి వ్యాఖ్యానము కవి సృష్టియగుచో, కవి సృష్టికి వ్యాఖ్యానము విమర్శయగుచున్నది. కావున విమర్శయందు కళాధర్మములు కొన్ని కలవని యంగీకరింపక తప్పదు.

“True criticism also draws its matter and inspiration from life and in its own way it likewise is created”.

ఇక విమర్శకుడు కవియై యుండవలయునా, అను ప్రశ్న యొకటి మిగిలి యున్నది. ఈ శంక పాశ్చాత్య విమర్శకులకు గలిగినదేగాని, భారతీయాలంకారికులకు గలిగినదికాదు. పాశ్చాత్యులందు మాత్ర మే విషయమున నభిప్రాయ భేదము కలదు. సృజనాత్మకమగు కవిత్వమును, పరిశీలనాత్మకమగు విమర్శనయు, విభిన్న శక్తుల వలన జనించునవి కావున విమర్శకుడు కవికారాదని కొందరి యభిప్రాయము.

“The truth is rather that poetry and criticism are entirely different faculties; they are established on different grounds, and have a different point of view. We might even venture the observation that the excellent poet is almost always an indifferent or at any rate an amateur critic”.

Herbert Read

కవిత్వమును విమర్శయు, పూర్తిగ భిన్నములైన శక్తులు. అవి స్థాపింపఁబడిన కారణములువేరు. వాని లక్ష్యములును వేరు. మహాకవి, సర్వ సాధారణముగ తటస్థుడు, లేక అనుభవ శూన్యుడు, అగు విమర్శకుడగును అను నిర్ణయమును గూడ గై కొన మనము సాహసింపవచ్చును.

కవులగువారే, కవిత్వమును విమర్శింప నర్హులని కొందరి యభిప్రాయము. **“To judge of poets is only the faculty of poets.** కవులను విమర్శింపగల శక్తి కవులకే గలదు.

కవులు విమర్శ కనర్థులను వాదమును, కవులు తప్ప ఇతరులు విమర్శ సేయుట కనర్థులను వాదమును అతివాదములే అగును. సు పసిద్ధ విమర్శకులనేకులు కవులై యుండగా, కవులు కావ్యవిమర్శ చేయుట కనర్థులని యెట్లు నిర్ణయింపఁగలము? ఆంగ్లమున, డ్రైడెన్, కోలిడ్జ్, మాచ్యూ ఆర్నాల్డ్ మున్నగు మహాకవులు కవితా విమర్శ యందును, అఖండ ప్రజ్ఞను ప్రదర్శించియున్నారు. మన ఆలంకారికులనేకులు, మహాకవులే, అట్టియెడ, కవులు విమర్శగావింప నసమర్థు లనుట అనుభవ విరుద్ధమగు సిద్ధాంతము.

ఇక కవులే కావ్య విమర్శ గావింప నర్హులను వాదమునందును సామంజస్యము గానరాదు. పాచకుఁడుతప్ప నన్యుఁడు పాకములందలి బాగోగులను చెప్పరాదనుట సమంజసమా? ఒకప్పుడు పాచకునకుఁగూడఁ దెలియని రుచులను, భోజనరసేకులగువారు చెప్పగలరను విషయము, సర్వజనవిదితము, అనుభవసిద్ధము. కావున, కవులుతప్ప అన్యులు విమర్శకులు కారాదను వాదమును అనుభవదూరమే.

విమర్శకుఁడు కవియై యుండవలెనా? అక్కరలేదా? అను ప్రశ్నయే అసంగతము. అతఁడు కవికావచ్చును; కాకపోవచ్చును. కవియగుట, కాకపోవుట అను నీ రెండు లక్షణములలో నెడ్డియును విమర్శకు నియత ధర్మముకాదు.

కవియే విమర్శకుఁడగునప్పుడు, విమర్శ లోపభూయిష్ట మగుట కవకాశమున్నది. తన కభిమతమగు కవితా ప్రక్రియ నాత డభినందింప వచ్చును.

“When the critics are themselves poets; it may be suspected that they have formed their critical statements with a view to justifying their poetic practice. The critical mind operating in poetry, the critical effort which goes to the writing of it, may always be in advance of the critical mind operating upon poetry, whether it be one's own or some one else's. I only affirm that there is a significant relation between the best poetry and the best criticism of the same period.”

—T. S. Eliot.

కవియే విమర్శకుఁడగుచో విమర్శ పాక్షికతాదోష దూషితమగుట కవకాశమున్నది. కాని యా దోష మనివార్యము కాదు. దానిని పరిహరించుట కొక్కింత సమదృష్టియు, సానుభూతియు నావశ్యకములు. విమృశ్యకారిత్వము రెండు విధములుగ నుండును. మొదటిది కావ్యనిర్మాణావసరమున పనిచేయును. రెండవది కావ్యనిర్మాణానంతరము తత్సమీక్ష కుపయోగపడును. విమృశ్యకారిత్వమునకు ప్రధాన కారణము బుద్ధిండ్రియ వ్యాపారము. అది మొదటి దశయందు కవి గత ప్రతిభాని యంతణమునకు మాత్రముపయోగించును. ప్రతిభ బుద్ధి వ్యాపార నియంత్రితమగునేని, కవిత అసౌచిత్య దోషములను గురికాదు. కావ్యనిర్మాణము ముగిసిన తరువాత రెండవ దశ మొదలగును, ఇందు బుద్ధిండ్రియ వ్యాపారమున

కత్యధికమగు ప్రాధాన్యము కలదు. ఈ దశయందే కవి, విమర్శకుడగుచున్నాడు. ఇప్పుడే, సమదృష్టియు, సానుభూతియు నాతని కావశ్యకములు. వాని యుసికిని బట్టియే, విమర్శ దుష్టమా? కాదా? అను విషయము నిర్ణయింపబడును.

పాశ్చాత్యులలో, విమర్శకులకు, కవులతో సమానమగు, స్థానము సిచ్చిన కవులు గలరు. విమర్శకులను నిరసించినవారును గలరు.

*"Both must alike from Heaven derive their light.
Those born to judge as well those to write."*

—Pope.

"The corruption of a poet is the generation of a critic."

—Dryden.

*"Some will say critics are a kind of tinkers, that
make more faults than they mend ordinarily."*

—Ben Jonson.

కావ్యనిర్వచనములు

అలంకారికులు చెప్పిన కావ్య నిర్వచనములు పెక్కులు గలవు. అందు పిమ్మట విశ్వనాథ జగన్నాథులు చెప్పిన నిర్వచనములు ముఖ్యములు. ఈ యాలంకారికులు మువ్వరిలో మమ్మటుడు ప్రథముడు. ఆతడు చెప్పిన కావ్యలక్షణము.

*"తదదోషై శబ్దారౌ సగుణావన
లంకృతీ వునఃక్వాపి."*

అదోషములును, సగుణములును, సాలంకారములును, అగు శబ్దార్థములు కావ్యము. ఎటనేని అలంకారము లుండకపోవచ్చును.

ఈ లక్షణమునందలి ప్రతి పదమును విశ్వనాథుడు ఖండించియున్నాడు. ఆ ఖండన విధానమిది.

అదోషాః ఈ విశేషణము కావ్యలక్షణమున నుండరాదు. కారణము స్పష్టమే. దోషరహితత్వమే కావ్యలక్షణమగుచో, ప్రపంచమున కావ్యమే యుండదు. క్రింది శ్లోకమును పరిశీలించినచో, ఈ విషయము తేటతెల్లము కాగలదు.

“నృక్కారో హ్యయమేవ మే యదరయస్తత్రావ్యసౌ తాపసః

సోప్యత్రైవనిహంతి రాక్షసకులం జీవత్యహా రావణః

ధిక్ ధిక్ శక్రజితం ప్రబోధితవతా కిం కుంభకర్ణేనవా

స్వర్గ గ్రామటికా విలుంతన వృథో చూచైః కిమేభిర్భుజై

—హనుమన్నాటకము.

బహువిధ వ్యంగ్యార్థ శోభితమగు నీ శ్లోకము నుత్తమ ధ్వనికావ్యముగా విద్వాంసు లందరు నంగీకరించియున్నారు. కాని యీ శ్లోకమున విధేయా విమర్శమును దోషము కలదు. దీనినే అవిమృష్ట విధేయాంశమని యందురు.

“అవిమృష్టః ప్రాధాన్యేన అసిర్దిష్టః విధేయాంశోయత్ర” అని దీని లక్షణము.

వాక్యమున అనువాద్యము విధేయము అను రెండంశము లుండును. మొదట అనువాద్యమును తరువాత విధేయమును ఉండవలెను. “అనువాద్యమును క్వాతున విధేయముదీరయేత్” అను న్యాయానుసారముగ “మమయదరయః అయమేవన్య క్కారః” అని యుండవలెను. అట్లుగాక “నృక్కారోహ్యయమేవమే యదరయః” అని యిట నున్నది. ఇదియే అవిమృష్ట విధేయాంశమను దోషము.

“అనువాద్య విధేయాంశాపుక్తౌ

స్యాతాం వివర్యయేణయదా,

అవిమృష్ట విధేయాంశో భవతి”

—ఏకావళి

మమ్మట ప్రోక్తమగు కావ్యలక్షణమును బట్టి చూచినచో, అవిమృష్ట విధేయాంశ దోషదూషితము కావున, ఈ శ్లోకము కావ్యము కాజాలదు.

“విధేయస్య వాక్యార్థే ప్రధానస్య అవిమర్శః అప్రధాన తయానిర్దేశో విధేయా విమర్శః” వ్యాఖ్యార్థమున ప్రధానము విధేయాంశము. అది యిందు అప్రధానముగా నిర్దేశింపబడియున్నది. “నాకు శత్రువులున్నారనునిదియే; ఒక అవమానము” అని చెప్పవలసి యుండగా, “అవమానమిదియే; నాకు శత్రువులున్నారనుట” అని యిందు చెప్పబడియున్నది. ఇదియే విధేయా విమర్శదోషము. విధేయాంశమును, ప్రధానముగా, నిర్దేశింపకుండుటయే యిందలి దోషము. దోషముకలది కావ్యము కాదనుచో, ఈ శ్లోకము దోషదూషితము కావున, కావ్యము కాకపోవును. ధ్వని ప్రధానమగు సుత్తమ కావ్యముగా నాలంకారికులచే సుదాహృతమైయున్న యీ శ్లోకమునకే, మమ్మట నిర్వచనము పట్టనపు డిక దేని కన్వయించును? అట్లయిన లోకమున సత్కావ్యమే లేదనవచ్చునా? లక్ష్యమును బట్టి లక్షణ ముండవలయునుగాని, లక్షణమును బట్టి లక్ష్యము లుండవుకదా; కావున నీ లక్షణమే అవ్యాప్తి దోషదూషితమనుట యుక్తము. “ఏదో ఒక అంశమే యిట దుష్టముగాని, సర్వమునుగాదు” అని యందురేని, అదియును కుదురదు అట్టియెడ, ఎందు దోషముకలదో అది, అకావ్యత్వ ప్రయోజకమును, ఎందు ధ్వని కలదో అది ఉత్తమ కావ్యత్వ ప్రయోజకమును, కాగా, నీ యంశద్వయముచే నాకృష్య మాణమగు నీ శ్లోకము, ఆ కావ్యమును గాక, కావ్యమునుగాక, తటస్థముగా నిలిచిపోవును.

మరియు, “అదోషే” అనుచోట, నల్లనకు, ఈషదర్థమును చెప్పినచో, అప్పుడు, “ఈషద్దోషములైన శబ్దార్థములు కావ్యము” అను లక్షణ మేర్పడును. అప్పుడు, నిర్దోషములకు కావ్యత్వమే సిద్ధింపదు. “దోషములు సంభవించునేని, ఈషద్దోషములు” అను నభిప్రాయముకూడ సరికాదు. కీటానువేధాదులు, రత్నమునకు, రత్నత్వము నుచ్చేదింపజాలవు: ఉపాధేయ తారతమ్యమును మాత్రమే నిరూపింపగలవు. కావున నప్పుడుకూడ, “అదోషే” అను విశేషణము కావ్య లక్షణమున చేర్చబడినదికాదు. రత్నాది లక్షణమందు కీటవేధాదికమును చేర్చరాదు కదా; సుగుణా; ఈ విశేషణముకూడ అనుపపన్నమే. గుణములు రసధర్మములు.

అత్మకు శౌర్యాదులవలె, అంగియగు రసమునకు అవి ధర్మములని, మమ్మటుడే అంగీకరించియున్నాడు. రసాభి వ్యంజకతచే, శబ్దార్థములకు సగుణత్వ విశేషణము ఔపచారికముగా, ఉపపన్న మగునందురేని, అదియును యుక్తము కాదు. కారణము స్పష్టమే. కావ్యస్వరూపముగా నభిమతములైన, ఆ శబ్దార్థము లందు రసముకలదా? లేదా? లేనిచో గుణవత్త్వమునులేదు గుణములు రస ధర్మములు కావున రసమున్న నుండును; లేకున్న నుండవు. రసమున్నచో, 'రసవంతములు' అను విశేషణమునే, ఏల కూర్చలేదు? రసధర్మమగు గుణము, రసములేక ఉపపన్నము కాదు కావున. గుణవత్త్వమును చెప్పటచే రసవత్త్వము సిద్ధింపనే సిద్ధించినది అని అందురేని, ఆ పక్షమున "సరసములు" అను విశేషణము నుంచుటయే యుక్తము; సగుణములనుట యుక్తముకాదు. "దేశములు ప్రాణి మంతములు" అని చెప్పవలసివచ్చుచో, ఎవ్వడును. "దేశములు శౌర్యాది మంతములు" అని చెప్పడు. కారణమిది. ("దేశములు ప్రాణిమంతములు" అని చెప్పవలసినచోట, "శౌర్యాదిమంతములు" అని చెప్పటలో, లాఘవముగాని, స్పష్టతగాని లేదు. ఇది నిర్వచనము గావున స్పష్టతయు, లాఘవమును అత్యావ శక్యములనియు, కావ్యమునందువలె నిందలి పదములు అర్థాంతరము నపేక్షింప రాదనియు విశ్వనాథుని అభిప్రాయము.) శబ్దార్థములు సగుణములు అనుటలో "గుణాభివ్యంజకములైన శబ్దార్థములను కావ్యమందు ప్రయోగింప వలయును." అనునదియే మా యభిప్రాయము, అని యందురా, అదియును సరికాదు గుణాభి, వ్యంజకములగు శబ్దార్థముల యనికి కావ్యమున కుత్కర్షదాయక మగునేగాని కావ్యస్వరూప నిర్ణయమునకు పనికిరాదు. అనగా మొదట కావ్యమనునది యున్నచో, దానికి గుణాదులుత్కర్షదాయకము లగుననుట. ప్రాచీనులందులకే యిట్లు చెప్పియున్నారు.

“కావ్యస్య శబ్దార్థౌ శరీరమ్, రసాదిశ్చాత్మా, గుణాః శౌర్యాదివత్,
దోషాః కాణత్వాదివత్, రీతయో ? వయవ సంస్థాన విశేషవత్.

అలంకారాః కటక కుండలాదివత్,—

అనలంకృతీ పునఃక్వాపి:

ఇట్లనుటకూడ వ్యర్థమే. “సాధారణముగ సాలంకారములును, ఎటనేని అస్ఫుటాలంకారములును, అను శబ్దార్థములు కావ్యము” అని కదా దీని భావము.

శబ్దార్థములు సాలంకారములగుచో, కావ్యమున కుత్కర్షణము మాత్రమే సమ కూర్చును. అలంకారములు కటకకుండలాదుల వంటివి, కావున సాలంకారములు అను విశేషణము అనుపపన్నము. మీది వివరణమువలన, “వక్రకోక్తిః కావ్యజీవితమ్” అను వక్రకోక్తి జీవితకారుని వచనముకూడ పరాస్తమైనది. వక్రకోక్తి కూడ నొక యలంకారమే యగుట నదియు కటకకుండలాదుల వంటిదే. ఇక, “ఎటనేని అస్ఫుటాలంకారములైనను” అనుదానికి క్రింది శ్లోకముదాహృతము. ఇది విచారణీయము.

“యఃకౌమారహరః స ఏవహివర స్తావీనచైతక్షపా
స్తేచోస్మీలిత మాలతీసురభయః ప్రౌఢాః కదంబానిలాః
సాచైవాస్మి; తథాపి, తత్రసురత వ్యాపార లీలావిధౌ
రేవా రోధసివేతసీతరులే చేతః సముత్కంఠతే.

ఎవఁడు కౌమారహరుఁడో ఆతఁడే వరుఁడు; చైత్రరాత్రులును అవియే; వికసిత మాలతీ సురభిశమును, ప్రౌఢములును, అగు కదంబానిలయములును అవియే; (ఆనాటి) దాననే నేనును: అయినను, నాచేతము, రేవతీరముననున్న వేతసీతరుతలమందలి ఆ సురత వ్యాసార లీలావిధికై, ఉత్కంఠ గొనుచున్నది.

ఈ యుదాహరణమున, విభావనా విశేషోక్తి మూలకమయిన, సందేహ సంకరాలంకారము స్ఫుటముగా నున్నది. కావున ఈ యుదాహరణమును సరికాదు. కావ్యలక్షణమున అలంకార ప్రసక్తియే దుష్టము:

ఇట్లు మమ్మటుని లక్షణమును ఖండించి విశ్వనాథుఁడు కావ్యలక్షణము నిట్లు చెప్పియున్నాఁడు. “వాక్యం రసాత్మకం కావ్యమ్.” రసాత్మకమయిన వాక్యము కావ్యము.

విశ్వనాథుఁడు చెప్పిన ఈ లక్షణమును జగన్నాథుఁడు ఖండించి యున్నాఁడు. ఆతని ఖండన విధానమిది. “వాక్యం రసాత్మకం కావ్యమ్” అను లక్షణము చింత్యము. రసాత్మకమే కావ్యము, అన్యముకాదు అని చెప్పినచో, వస్త్యలంకార ప్రధానములు కావ్యములు కాకపోవలసివచ్చును. “అవి కావ్యములు కాకపోవుట మా కిష్టమే” అనఁరాదు. అట్టిచో, మహాకవి సంప్రదాయము ఆకులీ భావము నందును, మహాకవులు తమ కావ్యమాలిందు, జలప్రవాహవేగ పతనో

త్వతన భ్రమణాదులను, కపిబాలాది విలసితములను వర్ణించియున్నారు. అవి వస్తుమాత్రములు కావున వానికి సాక్షాద్రసత్వము లేదు. ప్రస్తుత లక్షణానుసారము, ఆ వర్ణనలకు కావ్యత్వమే లేకపోవలసి వచ్చును. అట్లగుట మహాకవి సంప్రదాయమునకు విరుద్ధము. “లక్ష్యానుసారేణహి లక్షణ వ్యవస్థా, నతు వైపరీత్యేన.” “సాక్షాత్తుగా కాకున్నను పారంపర్యముగ, వానికిని రసస్పర్శ సిద్ధించును” అని యందురా, అదియును సరికాదు అట్లయిన, “గౌశ్చలతి; మృగోధావతి (గోవు కదలుచున్నది, లేడి పరుగెత్తుచున్నది) అను వాక్యములనుగూడ, కావ్యములనిమే అంగీకరింపవలసివచ్చును. ఏదోవిధముగ రసస్పర్శ ఈ వాక్యములందును ఉండును కదా? అర్థమాత్రమైన దెల్ల విభావానుభావ వ్యభిచారులలో నేదియో యొకటికాక తప్పదు. జలప్రవాహాదులు, ఉద్దీపన విభావ రూపమున రసస్పర్శ కలిగియున్నట్లే, “గౌశ్చలతి” మున్నగు వాక్యములుగూడ విభావాదులలో నేదో ఒక రూపము నంద వచ్చును. అట్టిచో సాక్షాత్సంబంధముచేత రసవ్యంజక వాక్యము కావ్యముకాగా, పారంపర్యముగ ఏదో ఒక రీతిని నీరస వాక్యమును కావ్యము కావలసియుండుటం జేసి, అతిప్రసక్తి తప్పదు. ఏ విధముగా జూచినను, విశ్వనాథుని కావ్యలక్షణము, అవ్యాప్తి దోష దూషితమో అతివ్యాప్తి దోష దూషితమో అగుచున్నది.

రసాత్మకమైనది కావ్యము కాదని జగన్నాథుని అభిప్రాయముకాదు. రసాత్మకమైనదే కావ్యము అని, రసగంగాధరమున అనుపదమును నిరూపింపఁబడి యున్నది. రసాత్మకమే కావ్యము, అన్యముకాదు, అను ప్రతిపాదన ముచితము కాదనియు, నందువలన, మహాకవి సంప్రదాయమునకు, ఉచ్చేద మేర్పడుననియు నాతని భావము.

మమ్మటుఁడు చెప్పిన కావ్య లక్షణమునుగూడ జగన్నాథుఁడు ఖండించి యున్నాఁడు. ఆ ఖండన విధానమిది.

“శబ్దారా” అని కావ్యలక్షణమున శబ్దార్థములను రెండింటిని చేర్చుట సరికాదు. అట్లనుటకు ప్రమాణము లేదు. మరియు నది సర్వ వ్యవహార విరుద్ధము. “కావ్యము బిగ్గరగా చదువఁబడుచున్నది” “అర్థము తెలియుచున్నది” అను సార్వజనీనములైన వ్యవహారములు గలవు. ఈ వ్యవహారములు ప్రమాణముగా అంగీకరింపదగియున్నవి. ఈ ప్రమాణములను బట్టి శబ్దమే కావ్యముగాని

శబ్దార్థ యుగళము కావ్యముకాదు అని నిరూపితమగుచున్నది. శబ్దమే కావ్యపదార్థ మనుటకు యుక్త్యంతరమును గలదు. వేదము శ్రుతము, అర్థము అజ్ఞాతము, మున్నగు వ్యవహారమును బట్టి, వేదాదులకును, శబ్దవిశేషమునందే, శక్తిని నిర్ణయింపవలసియున్నది.

ఇక “శబ్దార్థములు కావ్యము” అను వారి నిట్లు ప్రశ్నింపవలసియున్నది. “కావ్యపద ప్రవృత్తి నిమిత్తము (శక్యతావచ్చేదకము) ¹శబ్దార్థములు రెండింటి కిని కలిసి యొక్కటియా? (వ్యాసజ్యవృత్తియా) లేక ²వేర్వేరా? (ప్రత్యేక పర్యాప్తమా). తొంటిదికాదు. ఏలన, అప్పుడు “ఏకోనద్వో” (ఒకటిరెండుకాదు) అను వ్యవహారమువంటిది కావ్యవిషయమున రావలసి యుండును. ఎట్లన, రెండొకట సముదాయమునకు రెండును వ్యవహారముకలదు. ఆ సముదాయంపు టవయవములైనయే యొకటికిని రెండును వ్యవహారము లేనట్లే, ఇచ్చోటను శ్లోక వాక్యమునకుగాని, శ్లోకార్థమునకుగాని, కావ్యత్వ వ్యవహారము లేకపోవును. రెండింటిని కలిపి కావ్యమని వ్యవహరింపవలసి యుండునేకాని, ఆ సముదాయమున నవయవమైన, వాక్య మాత్రమునుగాని, అర్థమాత్రమునుగాని, కావ్యమని వ్యవహరించు టెట్లు కుదురును? పోనీ, అవ్యాసజ్యవృత్తి యందమన్న, ఒక పద్యమందే, శబ్దమొక కావ్యము, అర్థమొక కావ్యము—ఇట్లు కావ్యద్వయ వ్యవహారము రావలసియుండును. “అది మాకు ఇష్టమే” అని ప్రతివాదులు అందురేనియు, అది పొసగదు. ఏలన, అప్పుడు “ఏకం కావ్యమ్” (ఒక్కటి కావ్యము) అను ప్రమాత్మక ప్రతీతికి ఉచ్చేదము ఉప్పతిల్లును. ఇట్లు, శబ్దార్థ యుగళమునందు కావ్యపద ప్రవృత్తి నిమిత్తము, రెండు తెరంగులను ఆసాధ్యము.

దీని భావమిది: “శబ్దార్థములు కావ్యము” అను లక్షణమున్నది. ఇటు కావ్యమని శబ్దార్థములను రెండింటిని కలిపి వ్యవహరించుచున్నారా? లేక వేర్వేరుగ వ్యవహరించుచున్నారా? రెండింటిని కలిపియే వ్యవహరింతుమనుచో ఒక దురవస్థ సంప్రాప్తమగును. రెండొకట కలిసి, రెండగును. రెండొకట సముదాయమునకే రెండును వ్యవహారము కలదుకాని, తదవయవములగు ఒకటలో, దేనికిని రెండును వ్యవహారము లేదు. అట్లే శబ్దార్థములను రెండింటిని కలిపియే కావ్యముగా వ్యవహరింతుమన్నచో, తదవయవములగు శబ్దార్థములు రెండును కావ్యవ్యవహార యోగ్యములు కాకపోవును. శ్లోక వాక్యమును కావ్యముగాదు.

శ్లోకార్థమును కావ్యముగాదు. ఇక నేది కావ్యము? వేర్వేరుగనే వ్యవహరింతుమన్న, ఒక పద్యమునందే శబ్దమొక కావ్యము. అర్థమొక కావ్యము, ఇట్లు కావ్యద్వయ వ్యవహారము కలుగును.

మరొక శంక ప్రతిపక్ష్యులకు కలుగవచ్చును. ఆస్వాదోద్భోకము కావ్యము. అనగా ఆస్వాదోద్భోకము దేనికి ప్రయోజనమో అది కావ్యమనుట. ఈ లక్షణము శబ్దార్థములు రెండింటికిని వర్తించును. ప్రతి పక్షుల యీ శంకకు సమాధానమిది. “ఆస్వాదోద్భోధకము కావ్యము” అను లక్షణము అతివ్యాప్తి దోషజుష్టము సంగీత శాస్త్ర ప్రతిపాదితమగు రాగమును, స్వరగీత వాద్యాదులను రసవ్యంజకములే, అనగా, ఆస్వాదోద్భోధకములే యగును. వానిని కావ్యము అనఁగాదుకదా : శబ్దారేతరములకు కావ్యత్వము నంగీకరించిన ఆలంకారికులు లేరు. ఉక్త లక్షణానుసారముగ చూచినచో, సంగీతాదులకును, కావ్యత్వసిద్ధి అనివార్యమగును. కావున, ఈ లక్షణ మతివ్యాప్తి దోషజుష్టము.

మీది వివరణమును బట్టి “శబ్దార్థములు కావ్యము” అను లక్షణము దోషజుష్టమని తేలుచున్నది. కావ్యమునకు ప్రవృత్తి నిమిత్తము కేవల శబ్దానిష్టముగనే అంగీకరించుట ఉచితము.

తక్కిన ఖండన విధానము విశ్వనాథుని ఖండన విధానమునే, ఇంచు మించుగా పోలియున్నది. కావున, దాని నిట వివరింపవలసిన పనిలేదు.

ఇట్లు మమ్మట విశ్వనాథులు చెప్పిన కావ్యలక్షణములను నిరాకరించి, జగన్నాథుఁ డీ క్రింది లక్షణమును చెప్పియున్నాఁడు.

“రమణీయార్థ ప్రతిపాదక శబ్దకావ్యమ్

రమణీయమగు నర్థమును ప్రతిపాదించు శబ్దము కావ్యము.”

ఇది నిర్దుష్టమగు కావ్యలక్షణము. రమణీయార్థ ప్రతిపాదక శబ్దమగుట వలన కావ్యము కావ్యేతర భిన్నము. ఏది రమణీయార్థ ప్రతిపాదక శబ్దముకాదో అది కావ్యముకాదు. తర్కసంగ్రహమువలె, ఏది రమణీయార్థ ప్రతిపాదక శబ్దమగునో, అది కావ్యము; రఘువంశమువలె, ఇందలి ప్రతిపదమును సార్థకము. రమణీయ కటాక్షాదికముకూడ రమణీయార్థ ప్రతిపాదకమే. అనురాగాద్యర్థమును ప్రతిపాదించును. కాని, యది శబ్దముకాదు. కావున కావ్యమునుకాదు. “శబ్దము”

అను పదముచే ఇందలి అతివ్యాప్తి వారింపబడినది. “వాచక” అనక “ప్రతిపాదక” అనుట, వ్యంగ్యాది సంగ్రహార్థము, కావ్యమున, వాచకములేకాక లక్షకవ్యంజక శబ్దములును, తత్తదర్థముల బోధించును. “ప్రతిపాదక” అనుటచే నిట అవ్యాప్తిదోషము ని వారింపబడినది. “అర్థ” అనుటచే, రమణీయ శబ్ద ప్రతిపాదకములైన వ్యాకరణాదులందలి వ్యాప్తి వారింపబడినది. వ్యాకరణము రమణీశబ్ద ప్రతిపాదకమే కాని, రమణీయార్థ ప్రతిపాదకము కాదు. కావుననే కావ్యమును కాదు. అందుచే, నీ లక్షణమున కచటగూడ నతివ్యాప్తి దోషములేదు. “రమణీయ శబ్ద ప్రతిపాదకే వ్యాకారణాదిరూపే అతివ్యాప్తి వారణాయార్థేతి” ఇందలి ఆదిశబ్దముచే సంగీతాది శాస్త్రములు గ్రాహ్యములు సంగీతము విని యానందించుట కర్థజ్ఞాన మనావశ్యకము. సాహిత్యమున అర్థరామణీయకమునకే ప్రాధాన్యము. “ఘటమును దెమ్ము” అనునది అర్థ ప్రతిపాదకమే. కాని రమణీయార్థ ప్రతిపాదకముకాదు. ఇట్టి శబ్దములందు కావ్య లక్షణమతి ప్రసక్తము కాకుండుటకై “రమణీయ” అని చెప్పబడినది.

రమణీయత్వమును జగన్నాథుఁ డిట్లు వివరించి యున్నాఁడు. “ఒక్కొక్క యర్థమును పునఃపునరనుసంధానము చేయఁగా, అలౌకికానందము కలుగుచున్నది. ఆ యానందమునే లోకోత్తరాహ్లాద మనియు నందురు. ఆహ్లాదము యొక్క లోకోత్తరత్వమునకే చమత్కారమని పేరు. ఇది అనుభవ సాక్షికము. ఇట్టి లోకోత్తరాహ్లాద జనకజ్ఞాన గోచరత్వమే రమణీయత్వము. లోకోత్తరమైన ఆహ్లాదమును పుట్టించు జ్ఞానమునకు విషయమగుటయే రమణీయత్వము అని భావము. లోకోత్తరాహ్లాద జనకజ్ఞాన విషయమగు నర్థమును ప్రతిపాదించు శబ్దము కావ్యము. లోకోత్తర మనుటచే, లౌకికానంద భిన్నమనియు, జ్ఞానవిషయ మనుటచే, జ్ఞానాత్మకము, ఆనందఘనము, నిర్విషయకము అగు బ్రహ్మానందము కన్న విలక్షణమనియు భావము. ఈ లోకోత్తరత్వమునకు సహృదయానుభవమే ప్రమాణము. “నీకు పుత్రుడు పుట్టినాఁడు” “నీకు ధన మిచ్చెదను” అను వాక్యములగు భావనచేయుటచే, లోకోత్తరాహ్లాదము జనింపదు. అపుడు కలుగునది లౌకికానందమే కాని, అలౌకికానందము కాదు. కావున నట్టి వాక్యములందు కావ్యలక్షణము అతి ప్రసక్తము కాకుండుటకై “లోకోత్తర” పదము నివేశింపబడినది. చమత్కార జనకభావనా విషయార్థ ప్రతిపాదక శబ్దము కావ్యము అని సిద్ధము.

మమ్మటుని కావ్యలక్షణము, నాగేశభట్టు సమర్థనము: మమ్మటుని కావ్య లక్షణమును విశ్వనాథ జగన్నాథులెట్లు విమర్శించిరో, మీద వివరింపబడినది. వారి ఆక్షేపములు సమంజసములు కావనియు, మమ్మటుని కావ్యలక్షణము యుక్తమే యనియు, నాగేశుని యభిప్రాయము. అందులకే మమ్మటుని కావ్యలక్షణము నిట్లు సమర్థించి యున్నాడు.

“శబ్దారములు కావ్యమ” అను లక్షణము దోషజుష్టమని జగన్నాథుని మతము. ఆ లక్షణము దుష్టముకాదనియు, “కావ్యం శ్రుజమ్” “కావ్యం పఠితమ్” అను వ్యవహారము లోకమున నున్నట్లే “కావ్యంబుద్ధమ్” అను వ్యవహారమును కలదనియు, నక్కారణముగ, శబ్దారములు రెండును కావ్యలక్షణమున నుండుట ఆక్షేపణీయము కాదనియు రసవ్యంజకత్వమున నా రెండు సమప్రాధాన్యమునే వహించుననియు, వేదశాస్త్రాదులు కూడ శబ్దార్థభయ రూపములేకాని, కేవల శబ్ద త్మకములు కావనుటకు “తదధీతే, తద్వేద” అను సూత్రమునకు, భగవత్పతంజలి వ్రాసిన భాష్యమే నిదర్శనమనియు, నాగేశుడు మమ్మటు ప్రోక్త కావ్యలక్షణ మును సమర్థించి యున్నాడు.

లక్షణాంతర్గతములగు అదోషాది పదములనుగూడ నీ క్రింది విధముగ సమర్థించి యున్నాడు.

“దోషరహితములు” అను విశేషణమునందలి దోషశబ్దములకు విశ్వనాథా ధులు చెప్పిన యర్థము సరికాదు. దోష మనగా నిచట వ్యంగ్యార్థ ప్రతీతిభంజక మనియే యర్థము. “నృక్కారో హ్యయమేవ” ఇత్యాది శ్లోకమునందు విశ్వనాథ జగన్నాథులు చూపిన అవిమృష్ట విధేయాంశము, వ్యంగ్యార్థ ప్రతీతి నెవ్విధముగను నిరోధింపలేదు. కావుననే తల్లక్షణ విలక్షితమగు నర్థము ననుసరించిచూచినచో నది దోషముకాదు. ఆ శ్లోకమునకు కావ్యత్వక్షతియును లేదు.

సగుణములను విశేషణముగూడ దోషజుష్టముకాదు. గుణములు రసధర్మ ములే అట్లయ్యు, రసాభివ్యంజకములగు శబ్దారములతో వానికి పారంపర్యమగు సంబంధము గలదు. కావున వానిని శబ్దార్థపరముగా నన్వయించుట దోషముకాదు.

“సాలంకారములు” అని చెప్పట యందును అనుపపన్నత లేదు. ఇది “అవలంకృతీ పునక్వాఽపి” అనుదాని ఫలితార్థము. జలప్రవాహాది వర్ణనలయందు

రసము లేదనుమాట వాస్తవమే. కాని స్వభావోక్తి మున్నగు నలంకారము లందుండవచ్చును. వానికి కావ్యత్వము సిద్ధించుటకై, యీ విశేషణము ప్రయుక్త మైనది. అలంకారములు కావ్యశరీరగతములు కాకున్నను, శోభాహేతువులగువాని ప్రాముఖ్యమును విశదీకరించుటకే, “సాలంకారములు” అను విశేషణము చేర్చబడినది.

ఈ సమర్థనయందలి కొన్ని యంశములను విశ్వనాథ జగన్నాథులు ముందే ఊహించి, అనంతరము ఖండించియున్నారు. ఇది ఇందు గుర్తింపవలసిన విషయము.

అలంకారికులలో “శబ్దము కావ్యము” అనువారు కొందరును, “శబ్దారములు కావ్య” మనువారు కొందరును కలరు. అందు శబ్దము కావ్యమనువారు;

1. ఇష్టార్థ వ్యవచ్చిన్నా పదావళి, కావ్యదర్శము—దండి.

2. కావ్యం రసాది మద్వాక్యం శ్రుతం సుఖవిశేష కృత్—అలంకారశేఖరము శాద్దోదని—తద్వృత్తికారుడు కేశవమిశ్రుడు.

3. నిర్దోషం గుణవత్కావ్య మలంకారై రలంకృతమ్, రసాత్మకం కవిః కుర్వన్ కీర్తిం ప్రీతించవిందతి.

సరస్వతీ కంఠాభరణము—భోజుడు.

4. నిర్దోషా లక్షణవతీ సరీతిర్గుణ గుంధితా సాలంకార రసానేక వృత్తిర్వాక్ కావ్యనామ భాక్ చంద్రాలోకము—జయదేవుడు.

5. “రమణీయార్థ ప్రతిపాదక శబ్దః కావ్యమ్”

రసగంగాధరము—జగన్నాథుడు.

శబ్దారములు కావ్యము అనువారు:

1. శబ్దార్థ సహిత కావ్యమ్—భామహాలంకారము—భామహుడు.

2. ననుశబ్దారో కావ్యమ్—రుద్రటుడు.

3. కావ్యశబ్దో అయం గుణాలంకార సంస్కృతయోః శబ్దారయోర్వర్తతే.

కావ్యాలంకారము—వామనుడు.

4. సాధుశబ్దార్థ సందర్భంగుణాలంకార భూషితమ్; స్ఫుటరీతిరసోపేతం కావ్యం కుర్వీత కీర్తయే—వాగ్మటుఁడు.
5. గుణాలంకార సహితౌ, శబ్దార్థో దోషవర్జితౌ—కావ్యం కావ్యవిదో విదుః ప్రతాపరుదీయము—విశ్వనాథుఁడు.
6. తత నిర్దోషశబ్దార్థ గుణవత్త్వే సతిస్ఫుటమ్, గద్వాది బంధరూపత్వమ్, కావ్య సామాన్య లక్షణమ్ సాహిత్య సారము—అచ్యుతరాయలు
7. గుణాలంకార సంయుక్తౌ శబ్దార్థారసభావగే నిత్యదోష వినిర్ముక్తౌ కావ్యమిత్య భియదీయతే. అలంకార చంద్రిక—న్యాయవాగీశుఁడు.
8. తదోపా శబ్దార్థ సగుణా వనలంకృతీ పునఃక్వాపి. కావ్యప్రకాశము—మమ్మటుఁడు.

కావ్యనిర్వచనము పాశ్చాత్యులు:

కావ్యనిర్వచన విషయమున ప్రాచ్యులకును, పాశ్చాత్యులకును గల దృష్టి భేదమును మనము గుర్తింపవలసియున్నది. మన అలంకారికుల అభిప్రాయమున, కావ్యమును పదము సమస్త సాహితీప్రక్రియలకును అన్వయించును. అది దృశ్యము కావచ్చును; శ్రవ్యము కావచ్చును; గద్యమయము కావచ్చును; పద్యమయము కావచ్చును; గద్యపద్యమయము కావచ్చును. ఒక్క శ్లోకమే కావచ్చును; పెక్కుశ్లోకములు కావచ్చును; ఒక్క బృహద్గ్రంథమే కావచ్చును. కావ్యశబ్దము, ఒకటి రెండు శ్లోకముల కన్వయింపదనియు; నందులకొక గ్రంథ మావశ్యకమనియు (ఇతివృత్తము కలిగి, రసభావాదులతో కూడిన) కొందరు తలంచుచున్నారు అది పొరపాటు. అలంకారికులు, కావ్యభేదములందు ముక్తకాదులను కూడ పేర్కొనియున్నారు. వ్యంగ్య ప్రధానమగుచో శ్లోక మొక్కటియైనను, కావ్యముగా

పరిగణింపఁదగుననుటకు, అలంకార గ్రంథములం దుదహరింపబడిన లక్ష్య శ్లోకము లన్నియును నిదర్శనములే. “అమరుక కవేరేకః శ్లోకః ప్రబంధశలాయతే” అను పెద్దల వాక్యముకూడ నిందుల కొక నిదర్శనము.

పాశ్చాత్యులు, సాహితీ ప్రక్రియల నన్నింటిని కావ్యములుగా పరిగణింపలేదు. కొన్ని విశిష్ట లక్షణములతోఁగూడిన ప్రత్యేక ప్రక్రియనే వారు కవిత్వముగా పరిగణించిరి. దానిని రచించువాడే కవి. (*Poet*) కొందరిది ఛందోబద్ధము కావలెనని యభిప్రాయపడిరి కొందరి కవిత్వము ఛందోరహితముగఁగూడ నుండవచ్చునని భావించిరి. ఈ వాదములందలి గుణగుణములు “కవిత్వము-ఛందస్సు” అను శీర్షికకడ నిర్ణయింపఁబడును. పాశ్చాత్య (ఆంగ్ల) విమర్శకుల దృష్టిలో నవల వ్రాయువాడు కవి కాడు. ఆతఁడు నవలా రచయిత (*Novelist*) అట్లే నాటక కర్తయు కవికాడు. ఆతఁడు నాటక రచయిత (*Dramatist*). కావున, ఆంగ్ల విమర్శకులు “*Poetry*” అను రచనా విశేషమును మాత్రమే నిర్వచించిరని మనము నిశ్చంకముగ చెప్పవచ్చును. పాశ్చాత్యులలో గ్రీకులు మాత్రము రూపక రచయితలను కవులనియే వ్యవహరించిరి. ఇక పాశ్చాత్య విమర్శకుల కవితా నిర్వచనములలో, ముఖ్యములగు వానిని పరిశీలింతము.

పాశ్చాత్య కళాసంస్కృతి కాచార్య పీఠము గ్రీసు దేశము. కళాధర్మమును గూర్చి ప్రప్రథమముగా చర్చించిన విద్వాంసులు గ్రీసు దేశీయులే. అందు సోప పత్తికముగా కవితా స్వరూప స్వభావములను నిరూపించిన ఖ్యాతి అరిస్టాటిల్ పండితునకు దక్కినది. ఆతఁడు రచించిన “*Poetics*” అను గ్రంథమును, నేడుగూడ, పాశ్చాత్య పండితులు శిరసావహించు చున్నారు. అరిస్టాటిల్ పండితునకు పూర్వమే, కవితా స్వరూప విషయమున కొన్ని సూచనలు, గ్రీకు వాఙ్మయమున, గన్పట్టుచున్నవి. అవి యాదృచ్ఛికములు పండితుని సిద్ధాంతములవలె తర్కసహములు గావు. కాని, వానియందుగూడ కొంత సత్యము లేకపోలేదు.

హోమరు మహాకవి రచించిన విపులేతిహాసముననే (*Odyssey*) తొలి సూచన గలదు.

“Bid hither (Says Alcinous) the divine minstrel, Demodocus, for the God has given minstrelsy to him as to none other to make men glad, in what way so ever his spirit stirs him to sing”.

“Then the henchmen drew near leading with him the beloved minstrel whom the muse loved dearly and she gave him both good and evil; of his sight she reft him but granted him sweet song”

“For minstrels from all men on earth get their meed of honour and worship; in as much as the muse teacheth them the paths of song and loveth the tribe of minstrels.”

అనాడు కవులే కవితాగానము చేసెడివారు. కావున, ఇక **“minstrel”** అనగా కవి అనియే అర్థము. మీది వాక్యములను బట్టి మనకు, కొన్ని విషయములు స్పష్టములగుచున్నవి. 1. కవులు దివ్య భావావిష్టులనియు, వాగ్దేవత కత్యంత ప్రీతి పాత్రులనియు, నానాటి వారి విశ్వాసము. 2. కవితా ప్రయోజన మానందమే కాని ఉపదేశముకాదు.

ఇందు మొదటి యభిప్రాయము, ప్లేటో పండితుని కాలమువరకును నిలిచి యున్నది. రెండవ యభిప్రాయమున మాత్రము. కొంత మార్పు వచ్చినది. కవుల ప్రధాన కర్తవ్యము నీత్యుపదేశమే అను భావము. కాలక్రమమున ప్రజలలో వ్యాప్తిగాంచినది. ప్రజాభిప్రాయమును కవులుకూడ నాదరించిరనుట క్రింది యుదాహరణము చాలును.

“Pray, tell me on what particular ground a poet should claim admiration” Frogs by Aristophanes.

‘Frogs’ అను రూపకమున **“Aristophanes.”** అను కవి, ఇస్కిలస్ మహాకవినోట నీ వాక్యమును పలికించినాడు. దీనికి సమాధానమిచ్చిన మహాకవి యూరిపిడీస్, ‘Aristophanes’ రచించిన రూపకమున నిమ్మహాకవు లిర్వ్వరును పాత్రలు.

“If his art is true, any his counsel sound, and if he brings help to the nation by making men better in some respect,”

కవితా ప్రయోజన విషయమున నెంతమార్పు వచ్చినదో, మీది సమాధానము వలన మనకు విశదమగుచున్నది. హోమరు మహాకవి కాలమున, ఆనందమే కవితా ప్రయోజనము. అందులకే కవి పూజార్హుడు అరిష్టోఫెన్సు కాలమునకు కవితా ప్రయోజనము నీత్యుపదేశమైనది. కవిచేయు సుపదేశమన వద్యమై న్యాయబద్ధమై యుండవలెను. దాని సాహాయ్యమున, జాతి, ఉన్నతస్థాయి నందవలయును. అప్పుడే కవి గౌరవాస్పదుడగును.

కావ్య ప్రయోజన మానందమా? ఉపదేశమా? అను ప్రశ్న భారతీయాలంకారికులకుఁగూడ కలిగినది. కావ్యమునకు ప్రయోజనము లనేకము లుండవచ్చుననియు నందు ప్రధాన మానందమే యనియు, వారు సిద్ధాంతీకరించిరి.

“సకల ప్రయోజన మౌశిభూతం, సమనంతరమేవ రసాస్వాదన సముద్భూతం, విగళిత వేద్యాంతర మానందమ్”

ప్లేటో అను దార్శనికుడు, తన “రిపబ్లిక్” నుండి కవిని బహిష్కరించి యున్నాడు. అందుల కాతని స్వభావమే ముఖ్యకారణమయ్యు, ప్రజలలో వచ్చిన యీ మార్పుకూడ కొంతదనుక కారణమై యుండును. సీతివాదులలో నగ్రగణ్యుడగు ప్లేటో, నీత్యుపదేశమునే ఏకైక ప్రయోజనముగా భావించుటయందుగాని, అట్టి ప్రయోజనమును సాధింపఁజాలడను భ్రాంతికి లోనై కవిని తన “రిపబ్లిక్” నుండి బహిష్కరించుటయందుగాని, మన మబ్బురపడఁదగు విషయ మెద్దియును లేదు. కవులను బహిష్కరించిన ఆదార్శనికుని యభిప్రాయములతో మనకేమి పనియని కొందరు ప్రశ్నింపవచ్చును. కాని, అతని శిష్యుడగు అరిస్టాటిల్ ప్రతిపొందిన కవితా సిద్ధాంతముల కాతని యభిప్రాయములే ముఖ్యాధారములు. అందలి దోషములను పరిహరించి, ఆ సిద్ధాంతములనే అరిస్టాటిల్ పరిగ్రహించి యున్నాడు; వానిని వ్యాఖ్యానించుటలో భిన్నమార్గము నవలంబించియున్నాడు. కావున, ఈ పరిణామక్రమమును తెలిసికొనుటకు ప్లేటో వ్యక్తీకరించిన యభిప్రాయములను గూడ పరిశీలింపవలసి యున్నది.

1. The muse first of all inspires men herself———for all good poets, epic as well as lyric, compose their beautiful poems not by art, but because they are inspired and possessed. And as the caribantian revellers when they dance are not in their right mind, so the lyric poets are not in their right mind when they are composing their beautiful strains ”

-Republic.

2 Poets tell lies about “Gods”

-Republic.

3. Poetry has the same effect on us when it represents sex and anger and the other desires and feelings of pleasure and pain which normally accompany our actions. It feeds them when they ought to be starved and make them control us, when we ought, in the interests of our own welfare and happiness, to control them.”

-Republic.

4. Poetry is an imitation of an imitation twice removed from the truth.

ప్లేటో అభిప్రాయముల నిట్లు సంక్షిప్తముగా చెప్పవచ్చును.

1. కవులందరును వాగ్దేవతా ప్రసాదమున నుత్తేజితులై మనోజ్ఞులగు కైత చెప్పుదురేకాని, కళానిర్మాణ దక్షతచేగాదు. దివ్యభావానిష్టులగుట, వారు పద్యపాన మత్తుల వంటివారు. కావున వారి మనస్సు సరిగా నుండదు.

2. కవులు, దేవతల విషయమున నసత్యములు చెప్పుదురు.

3. కవిత్వమువలన కామక్రోధాది భావము లుద్రిక్తము లగును. అవి కృషింపజేయఁదగినవే కాని, పెంపొందింపఁదగినవికావు. మంచి కోరువాఁడు వాని నదుపుటో నుంచుకొనవలెనేకాని, పోషింపరాదు. వానిని పుష్టినందించు కవులు పరిత్యాజులు అని భావము.

4. కవిత్వము అను కృతి కనుకరణము. కావుననే సత్యదూరము; రెండుసార్లు సత్యమునుండి విడివడుచున్నది.

కవులు దివ్యభావావిష్టులను విషయమును, అరిస్టాటిల్ గూడ సంగీకరించి యున్నాడు. కాని భావావిష్టు తొక్కరే కవులు కారనియు, కళానిర్మాణ సామర్థ్యమును నిసర్గముగ కలివారు ప్రత్యేకముగ కొందరుందురనియు, నాతడు తలంచియున్నాడు.

“Poetry demands a man with a special gift for it or else one with a touch of madness in him; the former can easily assume the required mood and the latter may be actually beside himself with emotion.”

“*Madness*” అనుచోట పండితులలో నభిప్రాయ భేదములు గలవు. ప్లేటో పేర్కొనిన “*Possessed*” అను వారిని, అరిస్టాటిల్ అంగీకరింపలేదని కొందరి వాదము.

దేవతల విషయమున కవుల సత్యకల్పనము చేయలేదనియు, ప్రజల యందు బహువ్యాప్తములై యున్న అభిప్రాయములనే, వ్యక్తీకరించి రసయు, అరిస్టాటిల్ అభిప్రాయము. కామక్రోధాది హృదయోద్వేగములు, సహజముగ చెడ్డవి కావనియు, సక్రమ వినియోగమున నవి సౌఖ్యదాయకములే యగుననియు నాతడు సిద్ధాంతీకరించియున్నాడు.

అన్నిటికిని ముఖ్యమనుకరణ సిద్ధాంతము, ప్లేటో అభిప్రాయమున అంధానుకరణమే అనుకరణము. అనుకరణ మనఁగా సృజనవ్యాపారమే కాని, కేవలానుకరణము కాదని, అరిస్టాటిల్ నిష్కృష్టముగా, చెప్పి యున్నాడు. (అనుకరణము—చూడు ట్రాజిడీ).

పద్యబద్ధమైనంత మాత్రమున, శాస్త్రము కావ్యము కాజాలదనియు అనుకరణమును బట్టియే కావ్యత్వము సిద్ధించుననియు, అతడు స్పష్టము చేసి యున్నాడు. ఇట నొక్క యంశమును ముఖ్యముగా గుర్తింపవలసియున్నది. అరిస్టాటిల్, పద్యమయమైనంత మాత్రమున కావ్యము కాజాలదని చెప్పినే కాని, ఛందోరహితముగ కావ్యము; ఉండవచ్చునని చెప్పలేదు.

సహేతుకముగ, సప్రమాణముగ కవితా నిర్వచనము గావించిన ప్రథమ విద్వాంసుడు అరిస్టాటిల్. అతని యభిప్రాయమున కళలన్నియు ననుకరణములే. (*Imitation*).

Longinusi "A work of genius does not aim at persuasion, but ecstasy – or lifting of the reader out of himself."

ప్రతిభాశాలియగు కవి, తన కావ్యమును బోధించి సమ్మతింపజేయుటకు రచింపడు, పరవశుల గావించుటయే, అనగా పాఠకునకు మైమరుపు గలిగించి ఉన్నతస్థాయికిఁ గొనిపోవుటయే అతని లక్ష్యము. **"Poetic ecstasy"** అనగా రసానందమే కావున నిది మన రస సిద్ధాంతమునకు సన్నిహితముగా నున్నదనవచ్చును.

John Dryden: Delight is the chief, if not the only, end of poesy; instruction can be admitted but in the second place; for poesy only instructs as it delights."

కవిత్వమున కానందము. ఏకైక ప్రయోజనము కాకపోయినను, ముఖ్యప్రయోజనము. ఉపదేశము గొణమేకాని ప్రధానము కాదు. ఏలన; కవిత్వము, ఆనందమును కలిగించుచునే, ఉపదేశము చేయును.

మన అలంకారికులు అభిప్రాయములకును, డ్రైడెన్ మహాకవి అభిప్రాయమునకును భేదమే లేదనుట నిర్వివాదము.

(Dr. Johnson: "Poetry" says Johnson, is, "metrical composition"; it is "the art of uniting pleasure with truth, by calling imagination, to the help of reason," and its "essence" is "invention."

quoted from "An introduction to the study of literature by Hudson.

కవిత్వము ఛందోబద్ధమగు రచన. భావనాశక్తి, హేతువాదమునకు (బుద్ధి వ్యాపారమునకు) సాహాయ్యము చేయునట్లొనర్చి, ఆనంద సత్యములకై క్యమును సంపాదించు కళయిది. వినూత్న కల్పనమే దాని ప్రధాన గుణము (సారము).

జాన్సన్ పండితుని నిర్వచనమునందు, మనము ముఖ్యముగా గమనింపవలసిన యంశములు కొన్ని గలవు. అందు మొదటిది ఛందోబద్ధమగు రచన కవిత్వమనుట, అతనికి పూర్వమే, **Sri Philip Sidney** అను నాతఁడు కవిత్వము

భందోరహితముగఁగూడ నుండవచ్చునని చెప్పియున్నాఁడు. ఈ నిర్వచనమును బట్టి, డా. జాన్సన్. సిడ్ని అభిప్రాయము నంగీకరింప లేదని విశదమగుచున్నది. రెండవది, కవిత్వము సత్యానందములకైక్యమున ఘటించు కళయనుట. శాస్త్రసత్య మానందజనకముకాదు. కవితాసత్య మానందదాయకము. ఈ నిర్వచన మీ భేదమును విశదీకరించును. భావనాశక్తియును, బుద్ధివ్యాపారమును, కవిత్వరచన కావశ్యకములే. శుష్కమగు హేతువాదము భావనాశక్తివలన స్నిగ్ధమును, ఆస్వాదయోగ్యమునగును. హేతువాద నియంత్రితమగు భావనావ్యాపారము, అనౌచిత్యమునకు, బాల్పడకుండ, యుక్తరీతిని నడుచును. మూఁడవ యంశము కవితాసారము, వినూత్న కల్పనమనుట, అపూర్వవస్తు నిర్మాణక్షమనుగు ప్రజ్ఞయే ప్రతిభకదా. ఇది కావ్య హేతువులలో ముఖ్యము. కావున, వినూత్న కల్పనను, కవితాసారముగ పేర్కొనుటలో జాన్సన్ పండితుఁడు మన యాలంకారికులకు సన్నిహితుడైనాఁడు.

Wordsworth: All good poetry is the spontaneous overflow of powerfull feelings.

సత్కవిత్వమంతయు శక్తిమంతములగు ననుభూతుల స్వచ్ఛంద విజృంభణమే.

ఇట్లమ్మహాకవి కవితా నిర్వచనమును గావించియు మరల **"It takes its origin from emotion recollected in tranquillity"** అని మొదటిదానిని విపులీకరించియున్నాఁడు.

రాజశేఖరుఁడు, భావయిత్రి కారయిత్రి అను రెండు శక్తులను కవితా హేతువులుగ చెప్పియున్నాఁడు. భావుకున కుపయుక్తమగునది భావయిత్రి. కవి కుపకరించునది కారయిత్రి. కవికి రెండుశక్తులు నావశ్యకములే భావుకునకు మాత్రము భావయిత్రియే యుండును. ఒక దృశ్యమువలన భావుకునకొక యనుభూతి కలుగును. కొంతసేపాయనుభూతి యతని యందుండి యంతరించును. కవి విషయమున నట్లుకాదు. అతఁడా యనుభూతిని 'భారణ' యందుంచుకొనును. ప్రశాంత మనస్కుడై యున్నపు డా యనుభూతి విశేషమును స్మరణకు దెచ్చుకొని, సముచిత పదజాలమున దానిని వ్యక్తీకరించును. చేయించునది కావున నీది కారయిత్రి

యనబడుచున్నది. అనగా కవితా వ్యాసంగమునకు కవిని ప్రోత్సహించునది యనుట, భావింపజేయునది భావయితి. ఈ శక్తి లేనివానికి అనుభూతియుండదు. ఆతడు సహృదయుడు కాడు. **Words Worth** చెప్పిన **"emotion recollected in tranquility"** అను నిర్వచనమునందు, మీద వివరింపబడిన అర్థమంతయు నిమిదియున్నది.

Coleridge: a) Poetry is the anti-thesis of science having for its immediate object pleasure, not truth.

కవిత్వము శాస్త్రమునకు విరుద్ధమైనది. దాని సత్యఃఫలమానందము గాని సత్యముకాదు. ఇచట 'సత్యము' అనగా శాస్త్రసత్యమేకాని, కవితా సత్యముకాదు.

b) No man was even yet a great poet without being at the same time a profound philosopher. For poetry is the blossom and the fragrancy of all human knowledge, human thoughts, human passions, emotions, language.

గంభీరమగు తత్త్వదర్శనము లేనివాడెవ్వడును, ఏనాడును, మహాకవి కాలేదు సర్వమానవుల విజ్ఞానము, ఆలోచనలు, కామక్రోధాది భావములు, హృదయోద్వేగములు భాష, అనువాని వికాస పరిమళములే కవిత్వము. ఈ నిర్వచనమున సమ్యగ్దర్శనమునకు ప్రాధాన్యమీయబడినది 'కువయః క్రాంత దర్శిణః'

c) Finally, good sense is the body, of poetic genius, fancy is its drapery, emotion its life, and imagination the soul that is every where and in each and forms all into one graceful and inteligent whole.

కవితా శక్తికి వివేకము శరీరము. కల్పన వేషము, ఆవేశము ప్రాణము, భావన ఆత్మ. ఈ ఆత్మ అన్నిట వ్యాప్తమై, అన్నింటికిని సుందర స్ఫుటైక్యమును ఏర్పరచును.

కవిత్వమునకు శరీరమేది? ఆత్మయేది? అను జిజ్ఞాస భారతీయాలంకారికు లకు గూడ కలిగినది.

Matthew Arnold: Poetry is, at bottom a criticism of life. The greatness of a poet lies in his powerful and beautiful application of ideas to life to the question-how to live? There exist generally recognised laws of poetic beauty and poetic truth. The relative greatness of a poet depends upon the soundness of his criticism and the completeness of his surrender to the laws of poetic beauty and truth. Poetry is simply the most delightful and perfect form of utterance that human words can reach.

ఆర్నోల్డు నైతికవాది. అందులకే, కవిత్వము జీవిత విమర్శయే అని సిద్ధాంతీకరించియున్నాడు. కాని, యితని సిద్ధాంతములను పాశ్చాత్య విమర్శకులు కొందరంగీకరింపలేదు. **T.S. Eliot**, హేళనపూర్వకముగా నీ సిద్ధాంతము నిట్లధిక్షేపించి యున్నాడు.

"It is in his essay on Wordsworth that occurs his famous definition: "Poetry, at bottom, is a criticism of life." At bottom; that is a great way down; the bottom is the bottom. At the bottom of the abyss is what few ever see, what those cannot bear to look at for long; and it is not a 'criticism of life. If we mean life as a whole-not at Arnold ever saw life as a whole-from top to bottom, can anything that we can say of it ultimately, of that awful mystery, be called criticism? We bring back very little from our rare descents, and that is not criticism Arnold might just as well have said that christian worship is at bottom a criticism of the trinity, we see better what Arnold's words amount to when we recognise that his own poetry is decidedly critical poetry. The use of poetry & the use of criticism.

ఈ నిర్వచనము నిస్పృక్షికము కాదనియు, నిందు ఆర్నాల్డు తన కవితా స్వరూపమునే దృష్టి యందుంచుకొనెననియు, నందులకే యిది యసమగ్రముగా నున్నదనియు ఎలియట్ అభిప్రాయము. నిర్వచనము నందలి తక్కిన అంశములను గూడ అతఁడెట్లధిక్షేపించి యున్నాడు.

"The greatness of a poet Arnold goes on to say," lies in his powerful and beautiful application of ideas of life. Not

a happy way of putting it, as if ideas were a lotion for the inflamed skin of suffering humanity. But it seems to be what Arnold thought he was doing. He presently qualifies this assertion by pointing out that 'morals' must not be interpreted too narrowly;

"Morals are often treated in a narrow and false fashion: they are bound up with systems of thought and belief which have had their day; they are fallen into the hands of pedants and professional dealers; they grow tiresome to some of us." Alas! for morals as Arnold conceived them; they are grown still more tiresome.

ఈ విమర్శయందు సత్యాన్వేషణసక్తికంటే, హేళనాసక్తియే ముఖ్యముగా గన్పట్టుచున్నది. ఆర్నాల్డు చెప్పిన విషయములందున్న గుణాగుణములను, తెలిసికొనవలెనను యత్నమే ఎలియట్ చేసినట్లు కానరాదు. కాని అన్నియెడలను, ఎలియట్, ఇట్లు హేళనపూర్వకముగా విమర్శనే చేసెనని తలంపరాదు. ఆర్థవముతోడి విమర్శయు కలదు. శ్రేష్ఠమగు కవిత్వము, మతతత్త్వశాస్త్రములకు ప్రత్యామ్నాయముగ నుండగలవని, ఆర్నాల్డు, ఒకచో చెప్పియున్నాడు. ఆ యభిప్రాయమును ఎలియట్ ఇట్లు ఖండించి యున్నాడు.

"That nothing in this world or the next is a substitute for anything else."

ఆర్నాల్డు ప్రతిపాదించిన సిద్ధాంతములను హడ్స్ను పండితుడు బహుధా సమర్థించి యున్నాడు.

Hazlitt: poetry is the language of imagination and the passions.

Mill: What is poetry, but the thoughts and words in which emotion spontaneously embodies itself.

ఆవేశము స్వచ్ఛందముగా నాకృతిగాంచిన శబ్దారములు కవిత్వము.

ఈ రెండు నిర్వచనములును "వాక్యం రసాత్మకం కావ్యం" మృను విశ్వనాథుని నిర్వచనమునకించుక దగ్గరగా నున్నవి.

Carlyle : The true poet is over as of old the seer. poetry is musical thought— music is that which penetrates the harmony of the idea and expresses it in sound.

ఇందు *"The true poet is a seer"* అను వాక్యము "నాస్పృషి: కురుతే కావ్యమ్" అను మన ఆలంకారిక సిద్ధాంతమునకు, ఇంచుమించుగా సరి పడియున్నది. *Poetry is "musical thought"* అను నిర్వచనమును "రమణీయార్థప్రతిపాదిక శబ్దకావ్యమ్" అను నిర్వచనముతో సరిపోల్పినగును.

Lamborn: Art is the expression of the artist's mood, not the representation of objective fact.

అపారే కావ్యసంసారే కవిరేవ ప్రజాపతిః
యథాస్మైరోచతే విశ్వంతథేదం పరివర్తతే.

—)(—

✓కావ్య హేతువులు

ప్రతిభా వ్యుత్పత్తిభ్యాసములు కావ్య హేతువులని మన యాలంకారికులు చెప్పిరి కొందరి మూడింటికిని సమప్రాధాన్యము నంగీకరించిరి. కొందరు కావ్యసముదాయ కారణము ప్రతిభయేకాని, ప్రతిభా వ్యుత్పత్తిభ్యాసత్రయ సముదాయము కాదని యభిప్రాయపడిరి.

కావ్య హేతువులనుగూర్చి భామహుడు, ప్రప్రథమముగా, సిట్లు చెప్పి యున్నాడు.

“కావ్యంతు జాయతే జాతుకస్యచిత్ ప్రతిభావతః”

ప్రతిభావంతుడగు నొకానొకనికి మాత్రమే కావ్యనిర్మాణము సాధ్యమగును. దీనిని బట్టి, కావ్యనిర్మాణము ప్రతిభైక సాధ్యమని భామహుని యభిప్రాయమైనట్లు మన మూహింపవచ్చును. ప్రతిభా ప్రాముఖ్యము సిట్లంగీకరించినను, భామహుఁ డితరసాధన సామాగ్రిని మరువలేదు. అందులకే,

“శబ్దాభిధేయే విజ్ఞాయ కృత్వా తద్విదుపాసనామ్,
విలోక్యాన్య సిబంధాంశ్చ కార్యః కావ్యక్రియాదరః”

అనియుఁ జెప్పియున్నాఁడు. శబ్దార్థజ్ఞానమును సంపాదించి, విద్వాంసుల నుపాసించి, అన్య ప్రబంధములను పరిశీలించి, కావ్యరచన కుపక్రమింపవలెను. దీనిని బట్టి, వ్యుత్పత్తియు భావహునిచే నంగీకరింపఁబడినదని గ్రహింపవగును.

ప్రతిభావ్యుత్పత్తిభ్యాసములు మూఁడును కలిసియే, ఏకరూపమున, కావ్య కారణమగునని, దండ్యాదుల యభిప్రాయము.

“నైసర్గికీచ ప్రతిభా శ్రుతంచ బహునిర్మలమ్,
అమందశ్చాభియో గో అ స్యాకారణం కావ్యసంపదః”

కా. ద - దండి.

నిసర్గమగు ప్రతిభ, బహునిర్మలమగు శాస్త్రజ్ఞానము. అమందమగు సభి యోగము, (పూనిక) అను నీ మూఁడును కలిసి కావ్యనిర్మాణమునకు కారణమగును.

రుద్రటుఁడు : తీతయమిదం వ్యాపియతే శక్తిర్వ్యుత్పత్తి రభ్యాసః
రుద్రటాలంకారము.

శక్తి (ప్రతిభ), వ్యుత్పత్తి, అభ్యాసము అను మూఁడును కలిసి కావ్య హేతువు.

మమ్మటుఁడు: శక్తిర్నిపుణతా లోకశాస్త్రకావ్యాద్య వేక్షణాత్
కావ్యజ్ఞ శిక్షయాభ్యాస ఇతిహేతు స్తదుద్భవే.

కా. ప్ర.

ఇందు కావ్యసామగ్రి సమగ్రమముగా నిరూపింపఁబడియున్నది. ఇందును, ప్రతిభా వ్యుత్పత్తిభ్యాసములన్నియు నేకరూపమున కావ్యహేతువగునను భావము తోడనే, “ఇతిహేతుః” అని యేక వచనమును మమ్మటుఁడు ప్రయోగించి యున్నాఁడు. శక్తి యనఁగా ప్రతిభ. లోకశాస్త్ర కావ్యాద్యవేక్షణమువలన గలుగు నైపుణ్యమే వ్యుత్పత్తి. కవికి లోకజ్ఞత అత్యావశ్యకము, అందులకే.

“అజ్ఞాత లోక వృత్తోయశ్శాస్త్ర కావ్య విదప్యసౌ
బుష్కశృంగ ఉవాశేషైర్బుష్కతే ముగ్ధసంసది.”

అని పెద్దలు చెప్పియున్నారు. కావ్యమర్మాభిజ్ఞులైన వారికడ సుశీలతఁడై కవియుండవలెను. అది అభ్యాసము. ఈ మూఁడును సమష్టిగా కావ్యహేతువుగనని భావము. “శబ్దాభిధేయే” అను శ్లోకమున భామహూఁడు చెప్పిన యంశములే యిందు విపులీకరింపఁబడియున్నవి.

రాజశేఖరాదులు ప్రతిభనే కావ్యహేతువుగా పరిగణించియున్నారు.

“సా (శక్తిః) కేవలం కావ్యహేతురితియాచార్యః”

కా. మీ. రాజశేఖరుఁడు.

కేవలము ప్రతిభయే కావ్యహేతువని యాచార్యుఁడు.

“ప్రతిభైవచ కవీనాం కావ్యకరణ కారణమ్, వ్యుత్పత్త్యభ్యాసౌ

తస్యా ఏవ సంస్కారకారకౌ, నతు హేతుః శృం. తి.

వాగ్భటఁడు

ప్రతిభ ఒక్కటియే కావ్యనిర్మాణ కారణము. వ్యుత్పత్త్యభ్యాసములు ప్రతిభకు సంస్కారకారకములు మాత్రమే. అవి కావ్యహేతువులుకావు.

“తస్యచకారణం కవిగతా కేవలం ప్రతిభా”

ర. గం. జగన్నాథుఁడు.

అలంకారికులు ప్రతిభ నిట్లు నిర్వచించియున్నారు.

“ప్రజ్ఞానవ నవోన్మేషశాలినీ ప్రతిభామతా”

భట్టతాతుఁడు.

ఎప్పటికప్పుడే నూత్న పినూత్నముగా వికసించు ప్రజ్ఞయే ప్రతిభ యనఁ బడును.

“ప్రతిభా అపూర్వవస్తునిర్మాణ షమా ప్రజ్ఞా”

అభినవగుప్తుఁడు.

“ప్రసన్నపద నవ్యార్థయక్త్యుద్బోధ విధాయినీ
స్ఫురంతీ సత్కవేర్బుద్ధిః ప్రతిభా సర్వతోముఖీ”

వాగ్భటాలంకారము.

మీది నిర్వచనములను బట్టి, కావ్యనిర్మితియందు ప్రతిభకుగల ప్రాధాన్యము వ్యక్తమగుచున్నది. నవనవోన్మేష శాలినియు, అపూర్వ వస్తు నిర్మాణ షమయు

నగు నొకశక్తి ప్రతిభానామమున వ్యవహృతయగుచున్నది. ఋషియును, క్రాంత దర్శియు నగువాడు కవియని మనవారి సిద్ధాంతము. క్రాంత దర్శిత్వమున కాధారము ప్రతిభయే, చిక్కిరిత కావ్యస్వరూపము, కవిమనోనేత్రమునకు ప్రతిభామూలముననే గోచరమగును. ప్రతిభా ప్రభావముచేతనే కవియగువాడు, దర్శన శ్రవణాదుల వలన గలుగు స్వీయహృదయాను భూతులను, భావుక హృదయములందుద్భావింపఁ జేయగలుగు చున్నాడు. కావున కేవల ప్రతిభయే కావ్యహేతువు. తదుపజీవియై జీవద్వర్ణన నిపుణుడగువాడే కవి.

ప్రతిభ రెండు విధములని జగన్నాథుని అభిప్రాయము: 1. అదృష్టజన్యము: ఇది దేవతా మహాపురుషాదుల యనుగ్రహముచే నుత్పన్నమగు పుణ్యవిశేషమున జనించును. 2. వ్యుత్పత్త్యభ్యాస జన్యము: ఈ వ్యుత్పత్త్యభ్యాసములు సామాన్యములు కావు; విలక్షణములు. ఈ సామాన్య విలక్షణ భేదము నెట్లెరుంగవచ్చును? దీని కొక్కటియే సమాధానమున్నది. ఏ వ్యుత్పత్త్యభ్యాసములు నియత ప్రతిభోత్పాదకములో, అవియే విలక్షణములు. ప్రతిభాజనకములు కానివి విలక్షణములు కావు. అవి ఉదాసీనములు. ప్రతిభయందు వైలక్షణ్యము నంగీకరించినట్లే, ప్రతిభా జన్యములగు కావ్యములందును వైలక్షణ్యము నంగీకరింపవలసియున్నది. అదృష్ట జన్యమగు ప్రతిభచేపుట్టు కావ్యమువేరు. వ్యుత్పత్త్యభ్యాస హేతుకమగు ప్రతిభ వలన జనించు కావ్యమువేరు. కావున, విలక్షణ ప్రతిభ యొక్కటియే కావ్యహేతువు. అది ఒకప్పుడు అదృష్టజన్యమగును; వేరొకప్పుడు విలక్షణ వ్యుత్పత్త్యభ్యాస జన్యమగును. ఇది జగన్నాథుని సిద్ధాంతము.

వ్యుత్పత్తి లోకశాస్త్ర కావ్యాదులను పరిశీలించుట వలన గలుగు వైదుష్యమే వ్యుత్పత్తి యనఁబడును.

“వ్యుత్పత్తిర్లోకచారిత్రశాస్త్రకావ్యాద్యవేక్షణమ్,
అభ్యాస ఉపదేశేన కావ్యజ్ఞానాంచసమ్మతా.”

అభిజ్ఞాన శాకుంతల వ్యాఖ్య—శ్రీనివాసాచార్యులు.

లోక మనఁగా “స్థావర జంగమాత్మకమగు సర్వలోకమును” అని యర్థము. లోకాచారము, ఛందశ్శాస్త్రము శబ్దశాస్త్రము మున్నగు వివిధ శాస్త్రములు, కళలు, పురాణేతిహాసములు, మహాకావ్యములు మున్నగునవి కవికవ్యస్య పరిశీలనార్థములు.

కావ్యజ్ఞోపదిష్ట మార్గమున, కావ్యజ్ఞులతోడి అభ్యాసమును, వ్యుత్పత్తియే యనఁబడును. ఇందు అభ్యాసము గూడ వ్యుత్పత్తిగనే పరిగణింపబడట గమనింపదగిన యంశము.

వ్యుత్పత్తి బహు విస్తృతమైనది. అందులకే యిట్లు చెప్పఁబడినది.

“కిమేవంబహునోక్తేన లోకేయద్యద్విభావ్యతే,
తత్తత్సర్వంవేదితవ్యం కాంక్షరాకావ్యనిర్మితిం
నతచ్ఛబ్దం, సతద్వాక్యం నసావిద్యానసాకలా
జాయతేయస్మ కావ్యాంగమతోభారోమహాకవేః”

—భా. అ.

అభ్యాసము: నిరంతరమును కావ్యరచనా వ్యాసంగమును గావించుటయే అభ్యాసము. నిరంతరాభ్యాసము లేనిచో పదములు సద్యఃస్మరణలో నుండవు. శైలి నిర్దర్శముగా సాగక కుంటుపడును. కావున కవికి నిరంతరాభ్యాస మత్యావశ్యకము.

ఇక ప్రతిభా వ్యుత్పత్తులలోనేది శ్రేష్ఠతరమను ప్రశ్న మిగిలియున్నది. రాజశేఖరుఁడీ విషయమున, భిన్న మతములను పేర్కొని యున్నాడు.

1. ప్రతిభా వ్యుత్పత్తిమిథస్సమవేతే శ్రేయస్యో ఇతియాయావరీయః! (కా. మీ.)

ప్రతిభా వ్యుత్పత్తు లొండొంటితో కలిసియే, కవికి శ్రేయోదాయకము లగునవి యాయావరీయుఁడు చెప్పెను.

2. అభాతఃకథయిష్యామో వ్యుత్పత్తింకావ్యమాతరమ్ (కా. మీ.)

ఇందు వ్యుత్పత్తి కావ్యమాతగా పేర్కొనఁబడియున్నది.

“కవీసంప్రియతేఽశక్తిః వ్యుత్పత్త్యాకావ్యవర్తనీ” (కా. మీ.)

కావ్య రచనయందు కవి గతమగు ప్రతిభ యిండుక లోపించినను, ఆ లోపము వ్యుత్పత్తిచే నాచ్ఛాదితమగును. దీనిని బట్టి రాజశేఖరుఁడు వ్యుత్పత్తి కిచ్చిన ప్రాధాన్యము వ్యక్తమగుచున్నది.

3. ఇందు ఆనందవర్ధనుని మతమునుగూడ రాజశేఖరుఁ డిట్లు వివరించి యున్నాఁడు.

“ప్రతిభావ్యుత్పత్త్యోః ప్రతిభాశ్రేయసి” ఇత్యానందః
సాహిత్యవేరవ్యుత్పత్తికృతం దోషమశేషమాచ్ఛాదయతితతాహః
అవ్యుత్పత్తికృతోదోషః శక్త్యాసంప్రియతేకవేః
యస్త్వశక్తికృత స్తస్యరుడత్యేవావభాసతే”

ప్రతిభా వ్యుత్పత్తులలో ప్రతిభయే. శ్రేయసి. అది కవియొక్క,
అవ్యుత్పత్తి కృతమగు దోషమునశేషముగ నాచ్ఛాదింపఁగలదు. ఆశక్తి కృతమగు
దోషము, వెంటనే ప్రత్యక్షమగును.

4. మంగళుని అభిప్రాయము. రాజశేఖరునిచే కావ్యమీ మాంసయం
దుదాహృతము.

కవేఃస్సంప్రియతేఽ శక్తిఃవ్యుత్పత్తాకావ్యవర్తమని
వైదగ్ధీహృతచిత్తానాం హేయాశబ్దార్థగుంఢనా.

కవియొక్క శక్తితోపము వ్యుత్పత్తిచే నాచ్ఛాదిత మగును. కాని
వైదగ్ధీహృతచిత్తులకు శబ్దార్థగుంఢన హేయముగా గన్పట్టును.

వ్యుత్పత్తి, శక్తితోగూడియే ప్రవర్తించుననియు, అది శక్తికి ప్రియ
సఖి యనియు కొందరి మతము.

“వ్యుత్పత్తిరపి క్త్యేవ సంగతాహ్యానువర్తతే,
సాహితస్యాః ప్రియసఖి నిత్యమవ్యభిచారితః”

వ్యుత్పత్తభ్యాసములు రెండింటికిని, తుల్యప్రాధాన్యము నంగీకరించు
టయే యుక్తము. కావ్యోత్పత్తికి ప్రతిభయే కారణమైనను, తదాచిత్య పరిపాల
నకు, వ్యుత్పత్తి ముఖ్యము. వ్యుత్పత్తి వలన ప్రతిభకు గంభీరత యలవడును.
ప్రతిభ వలన వ్యుత్పత్తికి స్నిగ్ధతా సౌకర్యములు చేకూరును. కావున, ఈ
రెండింటికిని సమప్రాధాన్యము నంగీకరించుటయే సర్వభాయుక్తము.

కావ్యాత్మ- వివిధ సంప్రదాయములు

అలంకార శాస్త్రగ్రంథము లనేకములు గలవు. వానిని పరిశీలించినచో సంప్రదాయ భేదములు కొన్ని మనకు గోచరించును. శబ్దము కావ్యమని కొందఱాలంకారికులును, శబ్దార్థములు రెండును కలిసియే కావ్యమని కొందఱాలంకారికులును, తలంచినట్లు కావ్యస్వరూప వివరణమున మనము తెలిసికొని యున్నాము. శబ్దార్థములు లేక, శబ్దము, కావ్యశరీరమగుచో, నిక కావ్యమున కాత్మయేది? అను ప్రశ్న జనించును. ఏది యున్నంత మాత్రమున కావ్యమున కావ్యత్వము సిద్ధించునో, ఏది లేకున్న, ఇతరములెన్ని యున్నను, కావ్యమునకు కావ్యత్వము సిద్ధింపదో, అది కావ్యాత్మ యనబడును. ఆత్మస్థానీయమగు నట్టి వస్తువొకటి కలదా? ఈ ప్రశ్నకు వివిధ కాలములందు, స్వస్వబుద్ధ్యనుసారముగ, వివిధాలంకారికు లిచ్చిన సమాధానములే, నానా సంప్రదాయములు జనించుటకు కారణములైనవి. భరతముని మొదలుకొని, విభిన్న శతాబ్దులయందు, జనించిన సంప్రదాయము లీ క్రింద పేర్కొనబడుచున్నవి.

1. రస సంప్రదాయము
2. అలంకార సంప్రదాయము.
3. గుణ సంప్రదాయము.
4. రీతి సంప్రదాయము.
5. ధ్వని సంప్రదాయము.
6. వక్రకోక్తి సంప్రదాయము.
7. అనుమాన సంప్రదాయము.
8. ఔచిత్య సంప్రదాయము.

వరుసగా వీని వివరణము :

ఈ విషయమున, అలంకారసర్వస్వ టీకాకారుని వివరణము.

ఇహ విశిష్టా శబ్దార్థా కావ్యమ్, తయోశ్చ వైశిష్యం ధర్మముభేద, వ్యాపారముభేద, వ్యంగ్యముభేద వేత్తిత్రయఃపక్షాః అద్యోఽప్య లంకారతో, గుణతో వేత్తిద్వై విధ్యమ్. ద్వితీయోఽపిభణితి వై చిత్ర్యేణ, భోగకృతే నవేత్తి ద్వైవిధ్యమ్, ఇతిపంచసుపక్షే ష్వాద్యః ఉదృటాది భిరంగీకృతః ద్వితీయో వామనేన, తృతీయో వక్రకోక్తి జీవితకారేణ; చతుర్థో భట్ట నాయకేన; పంచమ ఆనందవర్ధనేన--.

1. రస సంప్రదాయము : రససిద్ధాంతము భరత ప్రతిపాదితము. భరతుడు తన నాట్యశాస్త్రమున, “ఇతివృత్తంతు నాట్యస్య శరీరం పరికిర్తితమ్” నాట్యమునకు (రూపకమునకు) ఇతివృత్తము శరీరము అని చెప్పియున్నాడు. రూపకమున కాత్మయేది? అను విచారణ చేయకున్నను రస ప్రాధాన్యమును మాత్ర మాత్రా సర్వథా అంగీకరించియున్నాడు. “నహి రసాద్యతే కశ్చిద వ్యర్థః ప్రవర్తతే” రసహీనమై ఏ యర్థమును ప్రవర్తింపదు,— ఈ వాక్యమును బట్టి, అతడు రసమునకిచ్చిన ప్రాధాన్యము వ్యక్తమగుచున్నది. ఇట్లు రస ప్రాధాన్యము నుగ్గడించిన తరువాతనే, అతడు “విభావానుభావ వ్యభిచారి సంయోగాద్ర సస్పృత్తిః” అను రససూత్రమును చెప్పినాడు. భరతుని తరువాత, ఈ రస సిద్ధాంతము చాలాకాలము, మరుగునపడిపోయినది. దీనిని పునరుద్ధరించిన ఆలంకారిక ప్రకాండు డానందవర్ధనుడు. రసమే కావ్యమున కాత్మ, అన్యము కాదు, అని ముక్తకంఠమున చెప్పిన మహనీయు డభినవగుప్తుడు. “రసేనైవ” సర్వం జీవతికావ్యమ్, నహిరసశూన్యం కించిదస్తి, రసఏవ వస్తుతః ఆత్మా, వస్త్ర్వలంకార ధ్వనీతు సర్వథా రసం ప్రతిపర్యవస్యేతే—” రసము చేతనే కావ్యము సర్వము జీవించును. రసశూన్యమగు కావ్యము ఉండదు. నిజమునకు రసమే కావ్యమున కాత్మ. వస్త్ర్వలంకార ధ్వనులు సర్వథా రసపర్యవసాయులే అగును. “వస్త్ర్వలంకార ధ్వనులు, వాఙ్మార్గముకంటె నుత్కృష్టములను నభిప్రాయముతో, కావ్యమునకు ఆత్మధ్వని, అని సామాన్యముగ చెప్పబడినది: నిజమున కవి రసధ్వనియందే అంతర్భవించును” అని తన నిశ్చితాభిప్రాయమును, అభినవుడు, సువ్యక్తము, చేసియున్నాడు. (ఇతివాఙ్మార్గదుక్తుష్టా విత్యభిప్రాయేణ, ధ్వనిః కావ్యస్యాత్మేతి సామాన్యేనోక్తమ్. ధ్వ.లో)

2. అలంకార సంప్రదాయము : ఈ సంప్రదాయమున కాద్యుడు భామ హుడు. ఉద్యుట రుద్రటు లీమతము నంగీకరించిన ఆలంకారికులలో ముఖ్యులు. భామహుడలంకారముల కిచ్చిన ప్రాధాన్య మాతని గ్రంథనామమును బట్టియే విశదమగుచున్నది. (కావ్యాలంకారము) “సకాంతమపి నిర్భూషం విభాతివ సితాముఖమ్”— ఈ వాక్యమున సీతఁడలంకార ప్రాశస్త్యము నుగ్గడించి యున్నాడు. ఈతడు ముప్పదియేనిమిది అలంకారములను చెప్పి యున్నాడు. అందు శబ్దాలంకారములు రెండు; అర్థాలంకారములు ముప్పదియారు. భరతుడు, ఉపమ, దీపకము, రూపకము, యమకము, అను నాలుగులంకారములనే పేర్కొనినాడు. ఈ యలంకార సంఖ్య కాలక్రమమున పెరిగినది. రుద్రటుడు డెబ్బది మూడ

లంకారములను, జయదేవుడు నూటారలంకారములను చెప్పిరి. అన్నిటికంటె అధికసంఖ్య అప్యయ దీక్షితుని కువలయానందమున గలదు. అందు నూట యిరువది నాలుగలంకారములు చెప్పబడియున్నవి. ఇట్లలంకారములే కాక, అలంకార ప్రభేదములు కూడ పెరుగజొచ్చినవి. భరతుడు పమాలంకారమందైదు భేదములను మాత్రమే చెప్పగా, దండి, యించుమించుగా ముప్పది భేదములను వివరించెను. తరువాతి కాలమున నీ యుపమా ప్రభేదములలో కొన్ని ప్రత్యేకాలంకారములుగ కూడ పరిగణింపబడినవి. ఈ యలంకారరాభివృద్ధి యంతయు, మనవారి సూక్ష్మబుద్ధికిని, వస్తువిశ్లేషణ శక్తికిని తార్కాణము. రీతివాదియగు వామనుడు కూడ “కావ్యం గ్రాహ్య మలంకారాత్: సౌందర్య మలంకారః” అను సూత్రమున, అలంకారములయెడ తనకుగల యాదరమును వ్యక్తీకరించి యున్నాడు (కావ్యంబులు గ్రాహ్యమ్ ఉపాదేయం భవతి అలంకారాత్ కావ్యః బోధేయం గుణాలంకార సంస్కృతయో శబ్దారయో ర్వర్తతే.” అని వృత్తి.) “అనలంకృతీ పునఃక్వాపి” అను మమ్మటోక్తి నధిక్షేపించుచు, జయదేవుడిచ్చిన క్రింది సమాధానమును బట్టి వారి కలంకార మతముపైగల స్థిర ప్రత్యయము వ్యక్తమగును.

“అంగీకరోతియః కావ్యమ్ శబ్దారా వనలంకృతీ

అసౌన మన్యతే కస్మా దనుష్ట మనలంకృతీ.

(చం. లో.)

కావ్యముననలంకృతిగా నుండవచ్చునని యంగీకరించు నతడు, అగ్ని ఉష్ణరహితముగా నుండునని యెందుల కంగీకరింపడు?

మీది వివరణమును బట్టి, ఒకప్పు డలంకారమతమున కెంతటి ప్రాచుర్యము కలదో, విశదమగుచున్నది.

భామహుడు ముప్పదియేనిమిదలంకారములను చెప్పినను, వక్రకోక్తికే అత డత్యధికమగు ప్రాధాన్యము నిచ్చియున్నాడు. సర్వాలంకారములకును బీజము వక్రకోక్తియే యని యాతని సిద్ధాంతము.

“సైషా సర్వైవ వక్రకోక్తి రనయార్థో విభావ్యతే

యతోఽస్యాంకవినాకార్యః కోలంకారోఽనయా వినా.”

అను శ్లోక మిందులకు నిదర్శనము. వక్రతా రహితమగు కావ్యము, చమత్కార శూన్యమనియు, కావ్య రచనావసరమున కవి, వక్రతా సంపాదనకై యత్నింపవలె ననియు నీతఁడు, కవుల కుపదేశమొనర్చి యున్నాఁడు. ఈ యలంకారము వింతగా ప్రశంసించియు, ఈతఁడు వక్రతా స్వరూప స్వభావముల నెచ్చటను విశదీకరింప లేదు. వక్రకోక్తి కిట్టి ప్రాధాన్యము నొసంగిన యియ్యాలంకారికుఁడు దండ్యాధులచే కొనియాడఁబడిన, స్వభావోక్తిని, అలంకార ప్రభేదముగనైన నంగీకరింపక పోవుట, ఆశ్చర్యజనకమగు విషయముకాదు. అలంకార మతమున, రసముకూడ నొక యలంకారముగ (రసవదలంకారము) పరిగణింపబడెనని, వేరుగ చెప్పబని లేదు. భామహాదులు గుణాలంకారమునకు భేదమును పాటింపరైరి. క్రింది వాక్యము లిందులకు ప్రమాణము.

“ఇహతావద్భామహోద్భటప్రభృతీ యశ్చిరంతనాలంకారకారాః ప్రతీయమాన మర్థం వాచ్యోపస్కారకత యాలంకారపక్షనిక్షిప్తం మన్యంతే——ఉద్భటాదిభిస్తు గుణాలంకారాణాంప్రాయశః సామ్యమేవసూచితమ్. తదేవమలంకారావకావ్యేప్ర థానమితి ప్రాచ్యానామతమ్.”

దీనిని బట్టి, భామహోద్భట ప్రభృతులు, వాచ్యోపస్కారక మగుటచే, ప్రతీయమానార్థమునుగూడ అలంకారమునుగ పరిగణించిరని తెలియనగును. ప్రతీయమానార్థము వారికి తెలియదనఁగాదు. పర్యాయోక్తము, వ్యాజస్తుతి. అప్రస్తుత ప్రశంస, సమాసోక్తి అనువలంకారములకు వీరు చెప్పిన లక్షణములను పరిశీలించినచో, అన్యార్థము, గమ్యమానమగుట గానవచ్చును. కావున వీరుధ్వన్య భావవాదులు కారు. భాక్తవాదులు. భామహుని అభిప్రాయమున శబ్దారములు రెండును కలిసియే కావ్యశరీరము.

3. గుణసంప్రదాయము: ఈ సంప్రదాయమును నెలకొల్పిన అలంకారికుడు దండి. గుణదృష్టితో సాహిత్యమును సంభావించుట అతి ప్రాచీనమగు నాచారము. “పాఠేంగేయేచమధురమ్” అని రామాయణము ప్రశంసింపబడి యున్నది. ఇందు మాధుర్య గుణము సూచితము. అలంకారికముగ గుణములును వివరించిన వారిలో ప్రథముడు భరతుడే నాట్యశాస్త్రమున, దోషముల తరువాత గుణములు వివరింపబడి యున్నవి. తొలుదొర్త “దోషముల విపర్యయములే గుణములు” అని సామాన్య లక్షణమును చెప్పియు తరువాత గుణములను వేరుగ,

భరతుడు నిరూపించి యున్నాడు. కావున దోషభావమే గుణమనుట సామాన్య లక్షణమనియు, గుణములకు ప్రత్యేక లక్షణములు గలవనియు స్పష్టము.

భామహుడు మాధుర్యోజః ప్రసాదములను మూడు గుణములను మాత్రమే అంగీకరించి యున్నాడు. దండి, భరతుడు చెప్పిన దశగుణములను, అంగీకరించెను. వామనుడి దశగుణములను, శబ్దార్థ భేదమున ద్విధా విభజించి, యిరువది చేసెను. ఆనందవర్ధనుడు, భామహుని వలెనే, గుణత్రయమును మాత్రమే అంగీకరించి, వానిని రసధర్మములనుగా నిరూపించెను. ఆనందవర్ధనాదుల మతమున, తక్కిన గుణములన్నియును, ఈ మూడు గుణములయందే అంతర్భవించును. ఆనందవర్ధనుని కాలమునుండియే గుణత్రయ వాదమునకు ప్రాచుర్యము లభించిన దనవచ్చును.

భరత దండి వామనాదులు దశగుణముల నంగీకరించినను, తల్లక్షణ నిర్దేశమున వారిలో భేదము గన్పట్టును. భరతుడే, ప్రప్రథమముగ గుణములను వివరించినను, తత్సంప్రదాయ స్థాపకుడు దండియే యనవచ్చును. భరతుడు రసప్రాధాన్య వాదియేకాని, గుణప్రాధాన్య వాదికాడు. దండి గుణప్రాధాన్య వాది వాని నాతడు, తన కావ్యాదర్శయందు, సవిస్తరముగ నిరూపించియున్నాడు. ఆలంకారములు బాహ్యసౌందర్య హేతువులనియు, గుణములంతస్సౌందర్య హేతువులనియు, (కావ్యశోభకరాన్ ధర్మాన్ ఆలంకారాన్ ప్రచక్షతే) దండి యభిప్రాయము.

శ్లేష, ప్రసాదము, సమత, మాధుర్యము. సుకుమారత, అర్థవ్యక్తి, ఉదారత, ఓజస్సు, కాంతి, సమాధి అను దశగుణముల నీతడు పేర్కొనినాడు. ఈ గుణములు వైదర్భమార్గమునకు ప్రాణములనియు, సాధారణముగ తద్విపర్యయమే గౌడమార్గమందు గన్పట్టులనియు నిర్దేశించియున్నాడు.

“ఇతి వైదర్భమార్గస్య ప్రాణా దశగుణాస్సృతాః
ఏషాంవిపర్యయః ప్రాయోద్యత్యతే గౌడవర్తని”

కావ్యాదర్శము.

దండి గుణవాదియా! అలంకారవాదియా! గుణాలంకారవాదియా! అను ప్రశ్నలు దయించుట సంభావ్యము. దండి కావ్యాదర్శమున “మార్గ” చర్చ చాల గలదు. మార్గమన్నను, రీతియన్నను ఒక్కటియే. కావున, దండి రీతివాది

యని యన్. కే. డే. ప్రభృతుల అభిప్రాయము. కావ్యాదర్శమందర్థాధికముగ నలంకార చర్చయే కలదు. కావున, నాతఁడు అలంకారవాదియని, డా. రాఘవన్ మున్నగువారి యభిప్రాయము. ఈ రెండు మతములకును చెందినవాఁడని కాణీ అభిప్రాయము. అసలు దీనినొక సంప్రదాయముగ పరిగణించుటకే, కొందరు విముఖులగుచున్నారు. కాని, యిది అతివాదము గుణసంప్రదాయమున కలంకార శాస్త్ర చరిత్ర యందొక విశిష్ట స్థానము గలదు. ఆ శాస్త్రమునందలి క్రమ పరిణామము నది సూచించును. మొదటది భామహుని ఆలంకార మతము. ఇది, కటక కుండలాదులవలె, బాహ్యసౌందర్య సంపాదకములగు నలంకారములకు ప్రాధాన్యము నిచ్చుచున్నది. గుణమత మట్లుగాక శౌర్యధైర్యాదులవలె అంతస్సౌందర్య సంపాదకములగు గుణములకు ప్రాధాన్యము నిచ్చుచున్నది. కావున, ఆలంకార మతముకంటె, గుణమతము మిన్నయనక తప్పదు. కాని, యీ రెండు మతముల యందును, 'కావ్యాత్మ'కు సంబంధించిన చర్చయే కానరాదు. ప్రప్రథమముగ ఆత్మతత్వాన్వేషణకు గడంగిన మహనీయుఁడు వామనుఁడు. ఈతఁడే ప్రథము డగుట వలన నీతిని విమర్శ సమగ్రమును సమీచినమును, కావచ్చును; కాక పోవచ్చును. కాని, తొలుదొల్త ఆలంకారికుల దృష్టిని, ఆత్మాన్వేషణమునకు ద్రిప్పిన ఖ్యాతి వామనునకే చెందును. కావున, ఆత్మప్రాధాన్యమును గుర్తించిన రీతిమతము. గుణమతముకంటె విశిష్టమును, శ్రేష్ఠమును అగుచున్నది. దేహము, ప్రాణము, ఆత్మ, అనుక్రమ పరిణామముగల యీ మతత్రయమునందుత్తరోత్తరాభివృద్ధి గన్పట్టుచున్నది. గుణసంప్రదాయము నంగీకరింపనిచో నీ పరిణామ క్రమమునందలి సోపాన మొకటి లుప్తమగును. కావున గుణసంప్రదాయము నంగీకరించుటయే యుక్తి సహము.

దండి యభిప్రాయమున, రమణీయార్థ భూషితమగు శబ్దమే కావ్యము. "శరీరంతాపదిష్టార్థవ్యవచ్చిన్నాపదావలీ"

4. రీతి సంప్రదాయము: ఏతత్సంప్రదాయ స్థాపకుఁడు వామనుడు.

"రీతిరాత్మాకావ్యస్య విశిష్టాపదరచనారీతిః విశేషోగుణాత్మా" కావ్యా.సూ.

కావ్యమునకు రీతి ఆత్మ. విశిష్టమగు పదరచనయే రీతి. గుణములతో కూడి యుండుటయే విశేషము. (విశిష్టత)

కావ్యాత్మనుగూర్చి ప్రప్రథమముగా చర్చించిన ఆలంకారికుడు వామనుడే యనియు, భరతాదులు, రసాది ప్రాధాన్యమునే తెల్పిరికాని, నిష్కృష్టముగ “కావ్యమునకాత్మయిది” అని నిర్ణయించినవారు కారనియు ముందే చెప్పబడినది.

వామనుడు, వైదర్భి, గౌడి, పాంచాలి అను మూడు రీతులను పేర్కొని నాడు. దండి వైదర్భగౌడ మార్గములను రెండింటినే చెప్పియున్నాడు. వైదర్భి యందు, దశగుణములును సమప్రాధాన్యమునే వడయుననియు, గౌడరీతియందు బౌజఃకాంతులకు విశేష ప్రాధాన్యము కలదనియు, మాధుర్య సౌకుమార్యములచే పాంచాలి శోభిల్లుననియు, వామనుడు వివరించియున్నాడు. ఈతని యభి పాయ మున వైదర్భియే సర్వగుణ సంపన్నము; అన్యములు కావు. కావున వైదర్భియే గ్రాహ్యము.

“తాసాంపూర్వాగ్రాహ్యగుణసాకల్యాత్;

నపునరితరే, స్తోకగుణత్వాత్”

కా. సూ.

రీతులలో ఒకటి ఉత్తమము. మరొకటి అధమము అనుట సరికాదు. అను భామహాని అభిప్రాయముతో సీతదేకిభవింపలేదు. రీతులకా పేర్లు వచ్చుటకు కారణమును వామను డిట్లు వివరించియున్నాడు.

“విదర్బాదిషుదృష్టత్వాత్తత్సమాఖ్యా” దీసివృత్తి: “విధర్బగౌడపాం

చాలేషుదేశేషుతత్తత్యైః కవిభిర్యథాసరూపముపలబ్ధత్వాద్దేశ

సమాఖ్యానపునర్దేశైః? కించిదుపక్రియతే కావ్యానామ్”

గుణాలంకార నిర్వచనమునందుగూడ సీతని బుద్ధి సూక్ష్మత వ్యక్తమగు చున్నది.

కావ్యశోభాయాఃకర్తారోధర్మాగుణాః”;

తదతిశయ హేతవస్తలంకారాః”

(కా. సూ.)

కావ్యమునకు శోభను కలిగించు ధర్మములు గుణములు; తదతిశయ హేతు వులు అలంకారములు.

“ఈతడు రసమును “కాంతి” అను గుణము నందంతర్భవింప జేసెనేకాని దాని ప్రాధాన్యమును గుర్తింపలేదు. అట్లే ధ్వనిని కూడ వక్రకోక్తియందంతర్భ వింపజేసెను.” గుణనిర్వచనమునందు నాట్యశాస్త్రకారునకును, దండి వామనాదు

లకును కొంత భేదము కలదని ముందే చెప్పబడినది. అందుల కొకటి రెండు దాహరణములు.

1. ఓజః సమాసవద్భిర్వి విధైర్విచరైశ్చపదైర్వ్యుతమ్

సానుస్వరైరుదారైశ్చతదోజఃపరికిర్త్యతే

నా. శా.

“ఓజస్సమాసభూయస్త్వమ్”

కా. ద.

“గాఢబంధత్వమోజః అర్థస్య పౌడిరోజః”

కా. సూ.

2. సమాధిః అభియుక్తైర్వి శేషస్తుయోఽర్థస్యైవోపలభ్యతే

తేనచార్థేనసంపన్నః సమాధిః పరికిర్తితే.

నా. శా.

“ఆరోహోవరోహక్రమఃసమాధిః” “అర్థదృష్టిఃసమాధిః”

కా. సూ.

రీతులెన్ని యను విషయమున ఆలంకారికులలో మత భేదములు కలవు. రాజశేఖరుడు తన కావ్యమీమాంసయందు, వామనామలు పేర్కొనిన మూడు రీతులనే పేర్కొనియు, కర్పూర మంజరియందు, వత్సగుల్మమాగధీరీతులను విశేషముగా నొసంగియున్నాడు. రుద్రుడు లాటిరీతిని గలిపినాడు. భోజుడు, అవంతిమాగధీలాటి రీతులనుచేర్చి, రీతులు మొత్తమారని నిర్ణయించినాడు.

5. ధ్వని సంప్రదాయము: ధ్వని సంప్రదాయ స్థాపకడానంద వర్ధనుడు. అలంకారశాస్త్ర చరిత్రయందు, భరతుని తరువాత పేర్కొనదగిన మహామనీషి యీతడే. రూపకతత్త్వ నిరూపణమునందు భరతున కెంతటి ఖ్యాతిగలదో, కావ్యతత్త్వ నిరూపణము నందీతని కంతటి ఖ్యాతియే గలదు. కావ్యమున కాత్మ ధ్వనియని యీతని సిద్ధాంతము. ధ్వని స్వరూపము; శబ్దమునకు, అభిధ, లక్షణ, వ్యంజన అను మూడు శక్తులుకలవు. అందు అభిధ వాచ్యార్థమును బోధించును వాచ్యార్థమునకు అనుపపత్తికల్గుచో, లక్షణాశక్తి ప్రవర్తించును. అప్పుడు, రూఢిని బట్టికాని, ప్రయోజనమును బట్టికాని, వాచ్యార్థ సంబంధియగు వేరొక యర్థము బోధింపబడును. అదియే లక్ష్యార్థము. లక్షణాశక్తిచేత బోధింపబడునది లక్ష్యార్థము. ఇంతదనుక చెప్పబడిన విషయములు శాస్త్రకారు లందరు సంగీకరించినవే. ఆనందవర్ధనుడు కొత్తగా ప్రవేశపెట్టినది వ్యంజనాశక్తి. అది బోధించునది వ్యంగ్యార్థము. వ్యంగ్యము ప్రధానమగుచో ధ్వని యనబడును. ఇది అభిధామూలమును, లక్షణా మూలమును గావచ్చును. వస్త్రల్పంకార రసధ్వనుఅభిధా

మూలములు. లక్షణామూలమగు ధ్వని, అర్థాంతర సంక్రమిత వాచ్యము, అత్యంత తిరస్కృత వాచ్యము. అని ముఖ్యముగా రెండు విధములు ఇట్లు ధ్వని ప్రధానముగా నైదు విధములగుచున్నది.

“ప్రతీయమానంపునరన్యదేవ వస్తస్తి వాణీషమహాకవీనామ్
యత్తత్ప్రసిద్ధావయవాతిరిక్తం విభాతిలావణ్యమివాంగనాసు”

ధ్వ. లో.

అర్థము వాచ్యమనియు, ప్రతీయమానమనియు రెండు విధములు. ప్రతీయమానార్థమే వ్యంగ్యార్థము. అంగనల యంద, అవయవముల కంటె భిన్నముగా, లావణ్యము భాసించునట్లు, మహాకవుల వాక్కునందు వాచ్యార్థమునకు భిన్నముగా వ్యంగ్యార్థ ముండును.

కావ్యశరీరమునుగూర్చి ధ్వన్యాలోకమున స్పష్టముగా నెచ్చటను తెలుపబడలేదు. కొందరాతడు శబ్దార్థములను రెండింటిని అంగీకరించెనని యందురు. కొందరాతడు శబ్దమే కావ్యశరీరమని భావించెనందురు.

6. వక్రకోక్తి సంప్రదాయము : ఈ సంప్రదాయ స్థాపకుడు కుంతకుడు. అతని గ్రంథము “వక్రకోక్తి జీవితము” “వక్రకోక్తిః కావ్యజీవితమ్” అని అతని సిద్ధాంతము. ఈ ‘వక్రకోక్తి’ అను పదము ప్రాచీన కవులచే నందందు ప్రయుక్తమైయున్నది.

“వక్రకోక్తి నిపుణేన విలాసిజనేన”
“ఏషాబుధ్యతవవైతావతీర్వక్రకోక్తిః ఇయమపిజానాత్యేవపరి
హాతజల్పితాని.....అభూమిరేషా భుజంగభంగిభాషితానామ్”

బాణకాదంబరి.

“సాపత్యఃప్రథమాపరాధసమయే సఖ్యోపదేశంవినా,
నోజానాతీసవిభ్రమాంగవలినావక్రకోక్తి సంసూచనమ్”

అమరుశతకము

ఇటు వక్రకోక్తికి క్రిడాలాపమని గాని, పరిహాస గల్పితమని గాని అర్థము చెప్పవచ్చును.

“శ్లేష, వక్రకోక్తికి శోభ నాపాదించుననియు, వాఙ్మయ మంతయు వక్రకోక్తి స్వభావోక్తి భేదమున ద్విధాభిన్నమనియు దండి యభిప్రాయము.

శ్లేషస్సర్వాసుపుష్టాతి ప్రాయోవక్రకోక్తిస్సుశ్రియమ్,
భిన్నంద్విధాస్వభావోక్తిర్వక్రకోక్తిశ్చేతివాఙ్మయమ్”

కా. ద.

భామహుఁడు వక్రకోక్తియే సర్వాలంకార బీజమనియు నదిలేని యలంకారమే యుండదనియు భావించెను.

వక్రకాభిదేయ శబ్దోక్తి రిష్టావాచామలంకృతిః” అనియు “వాచాంప్రకార శబ్దోక్తి రలంకారాయకల్పతే” అనియు భామహుఁడు వక్రకోక్తిని ప్రశంసించి యున్నాడు.

కావున వక్రకోక్తి యనగా, దండి భామహుల యభిప్రాయమున, ఒక విలక్షణమగు వాక్యరచనా విశేషమనియు, నయ్యది సాధారణముగ శ్లేషచే శోభితమగుననియు, తేలినది. ఇట్టి యిర్వూరాలంకారికులును, వక్రకోక్తి కిచ్చిన ప్రాధాన్యమే, కుంతకుని సిద్ధాంతమునకు కొంత చేయూత నొసంగి యుండునని తలంచుటలో నసంభావ్యమగు విషయమేమియునులేదు. జయరథుఁడు కవి ప్రతిభయే వక్రకోక్తి కారణమని చెప్పెను కుంతకుఁడు “వైదగ్ధ్యభంగీభణితి” యే వక్రకోక్తి యని నిర్వచించెను.

వామనుఁడు వక్రకోక్తి నర్థాలంకారముగ గ్రహించి, “సాదృశ్యాల్లక్షణా వక్రకోక్తిః” సాదృశ్య లక్షణామూలకమై వక్రకోక్తి యుండును. అని లక్షణమును విధించెను. రుద్రుఁడు వక్రకోక్తిని శబ్దాలంకారముగ పరిగణించి, కాకు శ్లేష భేదమున, ద్వివిధములగు వక్రకోక్తులను సూచించెను.

కుంతకుఁడు, భామహునివలెనే స్వభావోక్తిని తిరస్కరించెను. ధ్వనిని, వక్రకోక్తియందే అంతర్భవింపజేసెను. కవి వ్యాపారవక్రతయే, వక్రకోక్తియని కుంతకుని అభిప్రాయము.

వక్రకోక్తి ఆరు విధములు: 1. పర్ణవిన్యాసవక్రత 2. పదపూర్వార్థవక్రత 3. ప్రత్యయ వక్రత 4. వాక్యవక్రత 5. ప్రకరణ వక్రత 6. ప్రబంధవక్రత.

వక్రకోక్తి చమత్కారజనకమే, కాని అది ఆత్మస్థానీయము కాజాలదు: అలంకార మాత్రమే అగును. కుంతకుని సంప్రదాయ మాతనితోడనే యంతరించినది. ఈతని మతమున శబ్దార్థ యుగళమే కావ్యశరీరము.

7. అనుమతి సంప్రదాయము : అనుమాన సంప్రదాయ స్థాపకుడు మహిమభట్టు. ఈతఁడు రచించిన గ్రంథము వ్యక్తివివేకము. గ్రంథనామమును బట్టియే, ఏతద్గ్రంథ రచనోద్దేశము నూహింపవచ్చును. ధ్వన్యాలోకకారుని వ్యక్తి, లేక వ్యంజనను, విమర్శించి, ధ్వని సిద్ధాంతమును నిరాకరించి, ధ్వని ప్రపంచము నంతయు ననుమానాంతర్గతముగా నిరూపించుటయే యీ గ్రంథరచనా ప్రయోజన మని, ప్రారంభ శ్లోకమును బట్టియే విశదమగుచున్నది.

అనుమానేఽంతర్భావం సర్వస్యాఽపి ధ్వనేః ప్రకాశయితుమ్
వ్యక్తివివేకం కురుతే ప్రణమ్యమహిమా పరాంవాచమ్.

ధ్వని భేదములన్నియు, అనుమాన ప్రమాణమునందే అంతర్భవించునని తెలియజేయుటకై, వాగ్దేవతకు నమస్కరించి, మహిమభట్టు 'వ్యక్తివివేకము' అను గ్రంథమును రచించుచున్నాఁడు.

కావున వ్యక్తివివేకము. ధ్వన్యాలోకమునకు ఖండన గ్రంథమే కాని, వేరొండుకాదు. కావ్యాత్మ రసమనుట కాతని కెట్టి నిప్రతిపత్తియునులేదు. ధ్వనిని మాత్ర మాతడంగీకరింపలేదు. ఆతడభిధాశక్తిని మాత్రమే అంగీకరించెను: లక్షణమునుగూడ అనుమానమునందే చేర్చెను. ధ్వన్యాలోకకర్త అర్థము, వాచ్యము వ్యంగ్యము అని రెండు విధములని చెప్పగా, నా యభిప్రాయమును మహిమభట్టు క్రింది రీతిని ఖండించెను "అర్థము వాచ్యము అనుమేయము అని ద్వివిధము; అందు శబ్దవ్యాపార విషయము వాచ్యము. అదియే ముఖ్యము, వాచ్యార్థమునుండిగాని, లింగభూతమగు దాని యనుమానమునుండిగాని, ఏయర్థాంతర మనుషీయమానమగునో అది అనుమేయము. ఆ యనుమేయము వస్త్యలంకార రసాదినామముల మూఁడు విధములు. అందు వస్త్యలంకారములు వాచ్యములు కూడఁగావచ్చును. రసముమాత్ర మనుమేయమే. మహిమభట్టు మతమంతయు అనుమానప్రమాణముపై నాధారపడియున్నది. ధూమవహ్నులకువలె, శబ్దార్థములకును ధ్వనికిని సాహచర్య నియమములేదు. లింగ లింగి భావము నియతము. వాచ్యార్థ వ్యంగ్యార్థములకు నియత సాహచర్యములేదు. వక్త్రోద్ధవ్యాదులను బట్టి వ్యంగ్యార్థము మారిపోవుచుండును. కావున మహిమభట్టువాదము సమర్థనీయము కాదు. ఈతఁడు ప్రసంగవశమున దీర్ఘ వ్యాపారవాదులైన మీమాంసకులను గూడ

నిరసించియున్నాడు. వక్రకోక్తికారుని మతమునుగూడ ఖండించి, రససిద్ధాంతము నెడ తనకుగల యాదరమును వ్యక్తికరించియున్నాడు. మహిమభట్టారకుని అఖండ పాండిత్యము వ్యక్తి వివేకమున వ్యక్తమగును. అంతకంటె దాని ప్రయోజనము, వేరొండు గానరాదు. ఈతని మతమునకుగూడ అనుయాయులు లేరు. వ్యక్తివివేక వ్యాఖ్యాతయగు రుయ్యకుడుగూడ, ధ్వనిమతమునే ఆదరించి, అనుమితివాదమునెడ ననాదరము చూపుట, వ్యాఖ్యాన చరిత్రయందే అదృష్టపూర్వమగు విషయము. మహిమభట్టారకుని మతమున శబ్దార్థయుగళమే కావ్యశరీరము.

8. ఔచిత్య సంప్రదాయము : ఏతత్సంప్రదాయ స్థాపకుడు షేమేంద్రుడు. ఈతని గ్రంథము, “ఔచిత్యవిచారచర్చ” అంటితని సిద్ధాంతము. ఈ క్రింది రీతిగా వ్యక్తము చేయబడియున్నది.

“ఔచిత్యస్యచమత్కార కారిణశ్చారుచర్వణే
రసజీవితభూతస్య విచారంకురుతేఽధునా
కావ్యస్యాలమలంకారైః కింమిథ్యాగణితైర్లజైః
యస్యజీవితమౌచిత్యం విచింత్యాపినదృశ్యతే
అలంకారాస్త్వలంకారా గుణావవగుణాస్సదా
ఔచిత్యం రససిద్ధస్య స్థిరంకావ్యస్యజీవితమ్”

ఔ. వి. చ.

రసజీవితభూతమును, చారుచర్వణమందు చమత్కారకారియునగు ఔచిత్యమును గూర్చి విచారణ చేయుదుము. జీవిత భూతమగు నౌచిత్య మెందు కానరాదో, అట్టి కావ్యమున కలంకారములే? మిథ్యా గణితముల గుణములే? అలంకారము లలంకారములే, గుణములు గుణములే. అనగా నీ రెండును జీవిత భూతములు కావనుట. రససిద్ధమగు కావ్యమునకు ఔచిత్యమే జీవితము.

షేమేంద్రుఁ డితర మతముల విషయమున ఔననలేదు. కాదనలేదు. కావ్యాత్మ యెద్దియైనను, అది ఔచిత్యభూషిత మగునపుడే సౌందర్య సంపాదియగును. ఔచిత్య ప్రాధాన్యమును పూర్వులందరు నంగీకరించియే యున్నారు.

“అనౌచిత్యాదృతే నాన్యద్రస భంగస్య కారణమ్
ప్రసిద్ధౌచిత్యబంధస్తు రసస్యోపనిషత్పరా”.

పదవాక్య ప్రబంధాదులకు సంబంధించిన, ఔచిత్యానౌచిత్యములు పెక్కులుదాహరణ పూర్వకముగ ఔచిత్య విచారచర్చయందు వివరింపబడియున్నవి. ఈతఁడు కావ్యశరీరమును గూర్చి, ఎచ్చటను స్పష్టముగా చెప్పలేదు.

కవిత్వము : ఛందస్సు

కవిత్వము ఛందోబద్ధము కావలెనా? కానక్కరలేదా? అను ప్రశ్నలు మన యాలంకారికుల కుదయించినవికావు. వారెవ్వరును కవిత్వము ఛందోబద్ధమై యుండవలెనని చెప్పలేదు. కవిత్వము పద్యమయమైగాని, గద్యమయమైగాని, గద్యపద్యోభయమయమైగాని ఉండవచ్చును. గద్య పద్యాత్మకమగు మార్గమునే చంపూ మార్గమని యందురు. నన్నయాది పూర్వకపు లందరును చంపూమార్గమునే అవలంబించిరి. సంస్కృత వాఙ్మయమున కాళిదాసాదుల కావ్యములు పద్యమయములై యున్నను, భోజుడు మున్నగువారు రచించిన గ్రంథములు గద్యపద్య మయములు గనే యున్నవి. కావున మీది ప్రశ్న మన ఆలంకారికులకు జనించినదికాదు.

ఈశంక పాశ్చాత్య విమర్శకులకు కలిగినది సర్ ఫిలిప్ సిడ్ని అనునాతడు *'An apologic for poetrie'* అను తన వ్యాసమున, కవిత్వము ఛందోరహితముగగూడ నుండవచ్చునను నభిప్రాయము వ్యక్తముచేసి యున్నాడు. బేకన్ పండితుఁ డా యభిప్రాయమును సమర్థించియున్నాడు. కవియును విమర్శకుఁడునగు కోల్రిడ్ *"Poetry of the highest kind may exist with-out metre"* అని స్పష్టముగా వాక్కుచిచ్చియున్నాడు.

వారి వాదమును ఖండించుచు, *Leigh Hunt* అను విమర్శకుఁడు ఈ విషయమున ఒక వినూత్న సిద్ధాంతము ప్రతిపాదించియున్నాడు. అతని అభిప్రాయ మిది :

"It has been contended by some that poetry need not be written in verse at all; that prose is as good a medium, provided poetry be conveyed through it, and that to think otherwise is to confound letter with spirit or form with essence. But this opinion is a prosaical mistake. Fitness or unfitness for song, or metrical excitement, makes all the difference between a poetical and prosaical subject; and the reason why verse is necessary to the form of poetry is that the perfection of poetical spirit demands it — that the circle of its enthusiasm, beauty and power is incomplete without it."

కవిత్వమును పద్యములో వ్రాయనక్కరలేదనియు, కవితావస్తువున్నదా లేదా యను విషయమే పరిగణనీయముగానీ, కావ్యము పద్యబద్ధమా, గద్యబద్ధమా అనునది కాదనియు, కవిత్వమునకు పద్యమేకాదు, గద్యముకూడ నుచితోపకరణమే యనియు, అట్లు తలంపకపోవుట, వాచ్యమునే పరమార్థముగను బహిరమగు నాకృతినే అంతస్సారముగను, భ్రాంతిపడుట యగుననియు, కొందరు వాదించుచున్నారు. కాని అది స్పష్టముగ పొరపాటు రసభావమునకును, నీరస భావమునకును గల భేదమంతయు, అది, గేయమునకు లేదా లయసంబంధమగు నుదేకమునకు, తగియున్నదా, లేదా అను విషయమునందే కలదు కవితా రూపమునకు పద్యమావశ్యక మనుటకు కారణమిది. కవితాతత్త్వము. స్వసమగ్ర తకు పద్యమునే అవశ్యము కాంక్షించును: పద్యబద్ధముకాకున్న, కవిత్వమందలి, ఉత్సాహ సౌందర్యశక్తుల సంపూర్ణములగును.

ఇది అతివాద మనుటకు సందియములేదు, ఈతఁడు, బహిరమగు ఆకృతిపైఁగల అత్యాదరమువలన, అసలు ముఖ్యవిషయమునే మరచినాఁడు ఇచట వస్తువు సరసమా? నీరసమా? అనునది విచారణీయాంశము కానేకాదు ఒకటే వస్తువు, పద్యబద్ధమగుచో నెట్లుండును? గద్యబద్ధమగుచో నెట్లుండును? అను నదియే ఇట పరిశీలనార్హమగు నంశము. రసభావ నిర్భరములగు గద్యములనేక ములు గలవు. రసహీనములగు పద్యములును గలవు. కావున నీట ప్రష్టవ్య విషయము వస్తుసంబంధి కాదనుట స్పష్టము.

ఈ యంశమునుగూర్చి యితర విమర్శకు లేమిచెప్పిరో పరిశీలంతము. కవి త్వమును జీవితవ్యాఖ్యగా పరిగణించిన, ఆర్నోల్డ్ పండితుఁడుగూడ, కవిత్వము నకు, విశిష్టమగు నొక లయ ఆవశ్యకమనియే భావించెను

“Rhythm and measure, elevated to a regularity; certainly and force. Very different from that of the Rhythm and measure which can pervade prose, are a part of its perfection”.

ఇట ‘Prose’ అనఁగా కేవల గద్యముకాదు. సిడ్నీ మున్నగువారు చెప్పిన రసభావ నిర్భరమగు గద్యము. నిజమునకు ఆర్నోల్డ్ పండితుఁడు మొదట ప్రతిపాదించిన కవితాలక్షణము గద్యమయమగు కవిత్వమునకును అన్వయించును. వానినిగూర్చి ముందే కొంత చెప్పఁబడియున్నది. ఆతఁడు నిర్దే

శించిన, కవితాసౌందర్య సత్యములు గద్యమునందు నుండవచ్చును. ఇట్లాతని అభిప్రాయములు, తొలుత సిద్ధి మున్నగువారి యభిప్రాయములతో ఏకీభవించుచుండగా, ఈ తుది వాక్యములం దాతడు, వారి వాదమును పూర్వపక్షముగావించి, ఛందోవిషయమున, తన సిద్ధాంతమును ప్రతిపాదించుచున్నాడు. ఆతని వాక్యము నీ క్రింది విధముగా వ్యాఖ్యానింపవచ్చును. కేవలము శ్రుతిలయలను బట్టియే, యిది కవిత్వము, యిది కవిత్వముకాదు అని చెప్పజాలము. శ్రుతిలయలు గద్యమునందును వ్యాప్తములై యుండవచ్చును కాని, పద్యమయమగు కవిత్వమునందున్న శ్రుతిలయలకును, గద్యమయమగు కవిత్వమునందున్న శ్రుతిలయలకును భేదము కలదు. పద్యమయమగు కవిత్వమునగల శ్రుతిలయలు, నియతత్వ, నిశ్చితత్వ, శక్తిమత్వ విశిష్టములు. గద్యమయ కవిత్వమునందలి శ్రుతిలయలకు నియతత్వాది లక్షణము లుండవు. కావున నియతత్వాది విశిష్టలక్షణ లక్షితములగు శ్రుతిలయలు, నియతధర్మములు కావనుట. స్థితివేరు, సంపూర్ణతవేరు. సంపూర్ణతకు గూడ కేవల మవియే కారణములునుగావు. ఇతర కారణములును గలవు. సమగ్రతా ప్రాప్తికి వానితోపాటు, ఇవియును పనిచేయును.

ఇది ఒక విధమగు సమన్వయ వాదము. మిల్ మొదలగువారు, ఛందస్సు కవిత్వమునకు, నియత ధర్మమేకాక, సహజ ధర్మమనికూడ భావించిరి.

“Ever since man has been man all deep and sustained feeling has tended to express itself in rhythmical language, the deeper the feeling the more characteristic and decided the Rhythm”.

మానవుఁ డావిర్భవించిన నాటినుండియు, గంభీరమును, రసపరిపూర్ణమును అగు భావమంతయు, శ్రుతిలయాన్వితమగు భాషయందే స్వయంవ్యక్త మగుచున్నది. భావమెంత నిశితతరమగునో, శ్రుతి లయాత్మకతయు నంత విశిష్టతరమగును.

“కవయః క్రాంతదర్శినః” అను మనవారి అభిప్రాయముతో, Carlyle సంపూర్ణముగా ఏకీభవించును. కవి అనఁగా “Seer” అని ఆతని నిశ్చితాభి

ప్రాయము. అట్టి (*Carlyle*) కూడ కవిత్వమునకు ఛందస్సు ఆవశ్యకమనియే భావించినాడు.

“For my own part, I find considerable meaning in the old vulgar distinction of poetry being metrical, having music init”.

కవితారామణీయక మంతయు ఛందస్సుపైనే ఆధారపడియున్నదనియు, ఛందోహీనమగు కవిత్వమున వస్తుతత్త్వము యథాతథముగ నిలిచియున్నను, రామణీయకము మాత్ర మంతరించుననియు, మహాకవి కృతమనోజ్ఞ రసనిర్భర పద్య రాజము నొండుగైకొని, యందలి పదములను మార్చుకుండ, దానిని దండాన్వయ ప్రాయమగు వచన రూపముననుంచి, మొదటి పద్యము నీ వచనముతో సరిపోల్చి చూచినచో, కవితాసౌందర్యమునకును, ఛందస్సునకునుగల అవినాభావ సంబంధము వ్యక్తమగుననియు జేయుమాంటుగోమరీ అను విద్యద్విమర్శకుడు చెప్పి యున్నాడు. ఈ యభిప్రాయము నాతఁ డొక చక్కని యుపమానముచే సమర్థింప యత్నించెను తృణోపరిస్థిత హిమబిందువుల, ముత్తియములవలె భాసించును. వానిని చేతిలోనికి తీసుకొన్నచో, నీరుమాత్రమే మిగులును. వస్తువదియేయయ్య నందలి సౌగంధనము, తళుకు, రూపము అనునవి పోవును.

“How much the power of poetry depends upon the nice inflections of Rhythm alone may be proved by taking the finest passages of Milton, and Shakesphere and merely putting them into prose, with the least possible variation of the words themselves. The attempt would be like gathering up dew drops, which appear jewels and pearls on the grass, but run into water in the hand; the essence and the elements remain but the grace, the sparkle and the form are gone.”

ఇదికూడ నతివాదమే. కవితా రామణీయ మంతయు కేవలం ఛందస్సు పైనే ఆధారపడియున్నదనుట అనుభవ విరుద్ధము, సత్యదూరము సహృదయ విమర్శకుఁ డొక పద్యమునందలి భావమునకు తన్మయుడగునేకాని, ఛందస్సు నకుగాదు. నిజమునకు, మనోజ్ఞ రసభావము హృదయమును స్పందింపజేయు నపుడు, ఆ భావము గద్యబద్ధమా, పద్యబద్ధమా అనుభావన సహృదయనకుండనే

యుండదు. మరియు గద్యమున నున్నంత మాత్రమున, భావనైశిత్య గాంభీర్యములు సడలుననుటయు సరిగాదు. కాదంబర్యాదులు గద్యమయములై యున్నంత మాత్రమున, వాని కావ్యత్వమున కేమి హాని వచ్చినది? వానిని కొందఱాంధ్రకవులు పద్యకావ్యములుగా వ్రాసిరి. పద్యకావ్యముల కంటె మూలగ్రంథములే, పదింతలు మెరుగుగా నున్నవను విషయము సర్వజనవిదితము. హోమరు మహాకవి రచించిన ఇలియడ్, ఒడెస్సీ అను గ్రంథములను పోపు పద్యకావ్యములుగా నాంగీకరించెను. బుచర్ గద్యకావ్యముగా వ్రాసెను. పోప్ రచించిన గ్రంథము కంటె, బుచర్ రచించిన గ్రంథమే, సహృదయ హృదయంగమముగా నున్నదనియు, మూలగ్రంథమున కత్యంతము సన్నిహితముగా నున్నదనియు, ఆంగ్ల విమర్శకు లందరు నేకగ్రీవముగా నంగీకరించియున్నారు. వెంకటేశ్వర వచనములు రమణీయార్థ ప్రతిపాదకములు కావనగలమా? కావున కావ్య రామణీయకము ఛందస్సుపై నాధారపడియున్నదనుట సత్యదూరము. రసభావములకే అవినాభావ సంబంధము కలదు. “నభావహీనోఽస్తిరసః, నవభావోరసవర్జితః”. ఈ విమర్శకుఁడు, ఛందస్సంపాదితమగు శ్రుతిపేశలతను కవితా రామణీయకముగా భ్రమించినాఁడు.

పాశ్చాత్య విమర్శకులండిట్లు ద్వైధీభావము గోచరించుచున్నది. వీరి భావములనటుంచి, మన మీ యంశమును, స్వయముగా విచారితము. ఛందస్సుగాని, ఆంగ్లమునందలి *Rhythm, Metre* అనునవిగాని, సాధించు ప్రయోజనమేమి? ఈప్రశ్న కొక్కటియే సమాధానమున్నది. వానివలన కవిత్వమునకు శ్రుతిసుభగత్వ మేర్పడును. ఒక విధమగు గీతిమాధుర్యము వానివలన సాధింపఁబడును. ఈ విషయము నందరు నంగీకరింపక తప్పదు. కవిత్వమున కిది శోభాదాయకమగును. సంగీత సాహచర్యమున కవిత్వమున కబ్బిన శోభ యిది. సంగీత సాహచర్యమున కవిత్వమునకు మాధుర్య గుణమబ్బును. కవితా సాహచర్యమున సంగీతమునకు, శాశ్వతత్వము గల్గును. కావున ఈ రెండు కళలును అన్యోన్య్యాశ్రయమున రాణించును. కావున ఛందస్సు కవిత్వమున కనివార్య లక్షణము కాకపోయినను, శోభాదాయకమగు విశేష లక్షణమని మన మంగీకరింపవచ్చును.

లలితకళలు

ఆంగ్లమునందలి 'Fine arts' అను పదమునకు సమానార్థకముగా నేడు 'లలితకళలు' అను పదము ప్రయుక్త మగుచున్నది. మన పూర్వులు కళ లరువది నాలుగనియు, విద్యలు పదునాలుగనియు చెప్పిరి.

“అంగాని వేదాశ్చత్వారో మీమాంసా న్యాయవిస్తరః
పురాణం ధర్మశాస్త్రంచ విద్యాప్యే తాశ్చతుర్దశః.”

వేదాంగములు :

శిక్షావ్యాకరణంధంబో నిరుక్తం జ్యోతిషంతథా
కల్పశ్చేతిషడంగాని వేదస్యాహుర్మనీషిణః”

వేదములు నాలుగు. వేదాంగము లారు. మీమాంస, న్యాయము పురాణము ధర్మశాస్త్రము అనునవి చతుర్దశ విద్యలుగా పరిగణింపఁబడియున్నవి.

మనకు 'లలితకళలు' అను ప్రత్యేక కళావిభాగము లేదు. ఉన్నవి కళలే. అందే నేడు 'లలితకళలు' అని చెప్పఁబడుచున్న చిత్రలేఖనాదులు కలవు. మన ఆలంకారికల అభిప్రాయమున కళలన్నను, లలితకళలన్నను, ఒక్కటే. ఆ రెండు పదములవలనను, చతుష్షష్టి కళలే గ్రాహ్యములు. అందులకే, కాశిదాసకృత రఘువంశ కావ్యమునందలి “ప్రియశిష్యా లలితే కలావిధౌ” అను వాక్యమును వ్యాఖ్యానించునపుడు, మల్లిసాధుఁడీ క్రింది విధముగా వ్రాసియున్నాఁడు.

“లలితేమధురే కలావిధౌ గీతవాదితాది చతుష్షష్టి కలావ్రయోగే”

ఇందు లలిత, కలాశబ్దములు వ్యస్తములుగానున్నను, ప్రస్తుతాంశమున కదియొక ప్రతిబంధము కాదు.

కళలను గూర్చి లోకమున, అస్పష్టములగు నభిప్రాయములు కొన్ని కలవు. అవికూడ వినుకలిపై నాధారపడియున్నవే కాని మూలగ్రంథ పరిశోధనజన్యమగు

గృహీణీసచిః సఖామిథః ప్రియశిష్యా లలితేకలావిధౌ

కరుణావిముఖేనమృత్యునా హరతాత్వాంవదకిన్న మేహృతమ్

రఘు. సర్గ, 8 శ్లో 8.

జ్ఞానమువలన నేర్పడినవికావు. కావున, కళలనుగూర్చి ప్రాచ్య పాశ్చాత్య విప శ్చిద్వరు లేమిచెప్పిరో తెలిసికొనుట అత్యావశ్యకము. మొదట ప్రాచ్యుల అభి ప్రాయములను పరిశీలింతము.

ప్రప్రథమముగా, వాత్స్యాయనుని కామసూత్రములందు, చతుష్షష్ఠి కళలును పేర్కొనఁబడియున్నవి. చతుష్షష్ఠి కళాపరిజ్ఞానము కలవాఁడు వైశికుఁ డనఁబడు నని భరతుఁడు చెప్పియున్నాఁడు. కాని కళలను మాత్రము పేర్కొనలేదు. భోజుఁడు తన శృంగార ప్రకాశమునందు వీనిని సోదాహరణముగ వివరించి యున్నాఁడు. శైవతంత్రాదులయందు పేర్కొనఁబడిన కళలు, 'కామసూత్రముల' నుండి గ్రహింపఁబడినవే. కావున వానిని ప్రత్యేకముగ వివరింపఁబనిలేదు. భోజుఁడు కవిత్వమును చతుష్షష్ఠి కళలలో నొకటిగా చెప్పలేదు. ఆతఁ డి యరువది నాల్గు కళలను ఉద్దీపనని భావములుగా పరిగణించి యున్నాఁడు. వాత్స్యాయనుఁడు, కళలను, కామసూత్రమున కంగవిద్యలుగా నొసంగియున్నాఁడు. భోజుఁడీ 'విద్యలను' (కళలను) పరిగ్రహింపలేదు. అంతమాత్రమున నీ రెండింటికి నెందును సామరస్యమే లేదనఁగాదు. కొన్ని కళల నిర్వచనము పేర్కొనిరి. కాని వ్యవస్థయందీ రెండింటికిని సామ్యముకంటే భేదమే అధికముగా గలదు.

కామసూత్ర వ్యాఖ్యాతయగు యశోధరుఁడు, తన జయమంగళ వ్యాఖ్య యందు, "మూలకళలు" అను పేర కొన్ని కళలను చెప్పియున్నాఁడు. ఈ 'మూల కళల' ననుసరించియే, భోజదేవుఁడు, తన శృంగార ప్రకాశమున కళలను చెప్పి యుండును. అందందు స్వల్ప భేదములున్నను, వీరిర్వరు పేర్కొనిన కళలును, ఇంచుమించుగా నొక్కరీతిగనే యున్నవి. లేదా, భోజయశోధరులకు మూల మొక్కటియేయై యుండవచ్చును. ఈ చతుష్షష్ఠి మూలకళలును, శాస్త్రాంతర మునఁ జెప్పఁబడినవని జయమంగళ వ్యాఖ్య;

"శాస్త్రాంతరే చతుష్షష్ఠీరూపకలా ఉక్తాః"

ఈ "మూలకళల" యందుఁగూడ కవిత్వము పేర్కొనఁబడలేదు. (కళావివరములకు చూ: అనుబంధము)

జయమంగళ వ్యాఖ్యయందీ "మూలకళలు" త్రిధా విభజింపఁబడియున్నవి: 1. కర్మాశ్రయములు. 2. ద్యూతాశ్రయములు. 3. శయనోపచారికములు. కర్మాశ్రయములగు కళ లిరువది నాలుగు. ద్యూతాశ్రయము లిరువది. ఇవి సజీవ

నిర్ణీత భేదమున రెండు విధములు. అందు నిర్ణీతములు పదునేను, సజీవము లైదు శయనోపచారికములు పదునారు. ఉత్తరకళలను పేర మరి నాలుగు కళలు చెప్పబడినవి. నిజమున కీ యుత్తరకళలనుగూడ శయనోపచారికములుగనే పరిగణింపవచ్చును. అందులకే వాత్స్యాయనుఁడి యిరువది కళలను (శయనోపచారికములను, ఉత్తరకళలను) గలిపియే “పాంచాలిక చతుష్షష్టికళలు” అను పేర వేరుగఁ జెప్పియున్నాఁడు.

ఈ యిరువది నాలుగు మూలకళలయందును, అయిదువందల పదునెన్నిది అవాంతర కళలు గలవని యశోధరుఁడు చెప్పెను. కాని, వానిని పేర్కొనలేదు. కర్మాశ్రయ ద్యూతాశ్రయములగు నలుబది నాలుగు కళలను గైకొని, వానికి మరి కొన్నింటిని చేర్చి వాత్స్యాయనుఁడు, అరువదినాలు కళలను చెప్పెను వానిని “ఔపయిక కళలు” అని అందురు

ఔపయిక కళలయందు మాత్రము కవితా ప్రసక్తి కొంత కలదు. అందు, ప్రహేళికా సమస్యపూరణాది కవితా వినోదములు కొన్ని పేర్కొనఁబడినవి. మరియు, “మానసీకావ్యక్రియా” (మానసీ కావ్యక్రియావికల్పాః, అని మధుసూదన సరస్వతి) అను నొక్క కళ మాత్రము సందిగ్ధముగా నిర్వచింపఁబడి యున్నది. కామసూత్రము లందును, శైవతంత్రము నందును, శ్రీధరీయ వాఖ్యయందును, వాచస్పత్యము నందును, మధుసూదన సరస్వతీకృత మహిమ్న స్తోత్రవాఖ్యయందును, “మానసీకావ్యక్రియా” అనునది ఏకకళగనే పేర్కొనఁబడియున్నది. కాని, యశోధరుఁడు దీనిని “మానసీ” “కావ్యక్రియా” అని ద్విధా విభజించి, కావ్యక్రియ యనఁగా, “సంస్కృత ప్రాకృతాపభ్రంశ భాషలయందు కావ్యసిర్మాణము” అని యర్థము చెప్పియున్నాఁడు.

“సంస్కృతప్రాకృతాపభ్రంశ కావ్యస్యకరణం ప్రతీత ప్రయోజనమ్”

ఆంగ్లానువాదమునందు గూడ నీ విభాగము కలదు. కాని, అర్థభేదమున్నది. ఆంగ్లానువాదమున “సంస్కృతప్రాకృతాపభ్రంశ భాషాపదవ్యుత్పత్తి పరిజ్ఞానము” అని యున్నది.

“Knowledge of etymology of Sanskrit, Prakrit and Apabhramsa”.

జయమంగళ వ్యాఖ్యానములకు కామసూత్రములకే యిది ఆంగ్లానువాదము. కావున, అనువాదకునకు లభించిన ప్రతియందు “కావ్యక్రియ” అను దానికి కావ్యనిబంధనమను నర్థము లేదనుట స్పష్టము.

ఇచ్చట నొక్క యంశము గమనింపవలసియున్నది మూలమునందు ఏక కళగా పేర్కొనబడిన (మానసీకావ్యక్రియా) దానిని, ద్విధా విభజించినచో, కళల సంఖ్య అరువదియైదు కావలయునుకదా: అట్లుగాక, యథాపూర్వకముగ నుండుచెట్లు? అను ప్రశ్న ఉదయింపక తప్పదు. ఇట, యశోధరుడొక చమత్కారము చేసినాడు “దుర్వాచకయోగము” “పుస్తకవాచనము” అను రెండు కళలను వేర్వేరుగ చెప్పియు, వాని నొక్కటే సంఖ్యతో (30) లెక్కించి అరువది నాలుగు సంఖ్యను నిలిపినాడు.

మీది వివరణమువలన తేలిన సారాంశమిది: భోజుడు పేర్కొనిన కళల యందుగాని, యశోధరుడు పేర్కొనిన మూలకళలయందుగాని కవిత్వ మొక కళగా చెప్పబడలేదు. శైవతంత్ర వాచస్పత్య శ్రీధరీయములందును, మధుసూదన సరస్వతి వ్రాసిన మహిమ్నస్తోత్ర వ్యాఖ్యయందును, “మానసకావ్యక్రియ” అనునది, ఏకకళగానే పరిగణింపబడియున్నది. జయమంగళ వ్యాఖ్యయందది ద్విధా విభజింపబడియున్నను, దానికి పాఠాంతరము కలదనుట కాంగ్లానువాదమే నిదర్శనము. అందు “కావ్యకరణము” నకు బదులు “పదవ్యుత్పత్తి పరిజ్ఞానము” చెప్పబడినది. కావున, మనవారు కవిత్వము నొక కళగా, అనగా చతుష్షష్టి కళలలో నొకదానిగా, పరిగణించిరా? లేదా? అను సందియము కలుగుచున్నది. ఇట కవిత్వ మనగా, ప్రతిభాజన్యమును, విగళికవేద్యాంతర రసానందదాయకము నగు కవితయే వివక్షితము. ప్రపేశికాద్యాశ్చర్యజనక పద్యరచనము కాదు. సమస్యాపూరణముగూడ నాశ్చర్యజనకమే కాని రసానందదాయకము కాదు. మానస కావ్యక్రియలోగూడ బుద్ధినైశిత్యమే వ్యక్తమగును. శ్లోకమును కొంత దనుకమాత్రమే వ్రాసి, మిగిలిన శ్లోకభాగమునకు సంకేతముగా పద్మోత్పలాది పుష్పముల నుంతురు. ఆ పుష్పముల నాధారముగాగొని అనుక్తార్థమును పూరింప వలెను. మానస కావ్యక్రియ యనగా స్థూలముగ నిదియే. కావున నీ కళయు నాశ్చర్యజనకమే కాని రసానందజనకము కాదు. కావున, పాశ్చాత్యులు లలిత కళలలో (Fine arts) నొక్కటిగా, ఏ కవిత్వమును పేర్కొనిరో, ఏ కవిత్వము నాలంకారికులు, ఉత్తమోత్తమ కవితగా పరిగణించిరో, ఆ కవిత్వము, చతుష్షష్టి

కళలలో చేరేదేమో అనిపించుచున్నది. చతుష్షష్టి కళాపరిజ్ఞానమువలన, ఉత్తమ కవితారామణీయకము, ఇనుమడించునను మాట సత్యము.

చతుష్షష్టి కళలలో కవిత్వము చేరునా? చేరదా? అను విషయము నిదమిత్తముగా నిర్ణయించుటకిట తావులేదు. భావిపరిశోధకులే దానిని నిర్ణయింపవలసియున్నది.

ప్రతిభ నిసర్గము. ప్రతిభాజన్యమగు కవిత్వముకూడ సహజ సిద్ధమే. అది యొరులకడ నేర్వదగినదికాదు. ఈ విషయమున, ప్రాచ్యపాశ్చాత్య విద్వత్లో కమున నభిప్రాయ భేదములేదు. ఇక నీ చతుష్షష్టి కళలును గుణముఖమున *నేర్వదగినవే. వాత్సయనుడు యంశమును పెక్కుసూత్రములలో సుస్పష్టము చేసియున్నాడు.

వాత్సయనుడు వీనినొకచో కళలనియు, నొకచో విద్యలనియు పేర్కొనియున్నాడు.

ఉదా: దేశాంతరేపివిద్యాభిః, నరఃకలాసుకుశలః

కళాగ్రహణ ఫలమిట్లు వివరింపబడినది.

1. ఆభిరభ్యుచ్చితావేశ్యాశీలరూపగుణాన్వితా లభతేగణికాశబ్దంస్థానంచజనసంసది.

2. పూజితాసాసదారాజ్ఞా గుణవద్భిశ్చసంస్తుతా ప్రార్థనీయాభిగమ్యాచ లక్ష్మభూతాచజాయతే

3. యోగజ్ఞారాజపుత్రీచ మాహామాత్రసుతాతథా సహస్రాంతఃపురమపి స్వవశేకురుతేపతిమ్

4. తథా పతి వియోగేచ వ్యసనందారుణంగతా దేశాంతరేపివిద్యాభిః సాసుభేనై వజీవతి.

5. నరఃకలాసుకుశలో వాచాలశ్చాటుకారకః అసంస్తుతోపినారీణాం చిత్తమాశ్చేవవిందతి.

*కామసూత్రం తదంగవిద్యాశ్చ పురుషోఽధీయీత, ఆచార్యస్తు కన్యానాం ప్రవృత్తపురుషసంప్రయోగా, సహసంప్రవృద్ధా ధాతేయికా.

మీది వివరణమును బట్టి కళా ప్రయోజనము స్పష్టమగుచునే యున్నది. కళా ప్రయోజనము వశీకరణము స్త్రీ పురుషుని, పురుషుడు స్త్రీని వశపగచుకొనుట. పతివియోగము సంభవించినచో, స్త్రీ, దేశాంతరములందుఁగూడ, ఈ కళాపరిజ్ఞానముతో సుఖజీవనము గడపవచ్చును. వేశ్యకుమాత్రము వీనివలన గలుగు ఫలము గణనీయము. ఆమె 'వెలవెలిది' కానక్కరలేదు శీలరూప గుణాన్వితయై, రాజాదరణమునంది సుజనశ్లాఘ్యుయై సుఖజీవనము గడుపవచ్చును.

వేదాంగములు ముందే పేర్కొనఁబడినవి అందు ఛందస్సుగూడ కలదు. కావున నది విద్యయేకాని కళకాదు. కాని చతుష్షష్టి కళలలో ఛందశ్శాస్త్ర పరిజ్ఞానము కూడ చెప్పఁబడినది. స్థాపత్యము (*Architecture*) కళ; వాస్తువు (*Engineering*) శాస్త్రమేకాని కళకాదు. కాని, ఔపయిక కళలలో వాస్తువిద్య యొకటి. ఇట్లే చతుష్షష్టికళలలో ప్రసిద్ధములగు విద్యలుకూడ చేరియుండుట విచార్యము. ఇందు, తక్షకర్మ (*Carpentary*) తర్కకర్మ (తర్కవుఃకుదురు: *Spinning*) మున్నగు వ్యావహారిక కళలుగూడ కలవు

ఇట్లు, ఈ చతుష్షష్టి కళల యందు, గీతము, చిత్రలేఖనము మున్నగు లితకళలును, తర్కకర్మాది వ్యావహారిక కళలును, ఛందస్సు మున్నగు శాస్త్రములును చేరియుండటచే, నిందిక విధమగు నవ్యవస్థ యేర్పడుచున్నది. దీనికి కారణమేమి ?

ఈ ప్రశ్నకు నాకుతోచిన సమాధాన మిది; ఈ పట్టిక నిచ్చుటలో, వాత్సా యనుని ధ్యేయమున తెలిసికొన్నచో, ఈ వ్యవస్థారాహిత్యమునకుగల కారణము వ్యక్తమగును. ధనవంతులును నాగరకులునగు దంపతుల దాంపత్య జీవితము, నిరతిశయ సుఖాస్పదమగుటకు, ఏయే విషయముల పరిజ్ఞాన మావశ్యకమని యాతఁడు తలంచెనో, ఆయా విషయములను (*Subjects*) మాత్రమే యిందు వాత్సాయనుఁడు పేర్కొనియున్నాఁడు. అవి కళలు గావచ్చును, విద్యలు గావచ్చును. ఆ విభాగముతో నాతనికి పనిలేదు ఈ యంశమును మనసునం దుంచుకొనియే భోజుఁడు వీని నుద్దీపన విభాగములుగఁ జెప్పెను; మరియు ఛందస్సు మున్నగు శాస్త్రముల నాతఁడు కళలలోఁ జేర్చుకుండుట యొక విశేషము.

ఉపాయము, లేక యుక్తి ప్రధానముగాగలవగుట నివి ఔపయిక కళలనఁ బిడుచున్నవి. ఔపయికములు గావుననే, హస్తలాఘవాదు లిందు చేరినవి.

నిజమునకు హస్తలాఘవము, ఇంద్రజాలము మున్నగునవి కళలు కావు. వాని నాంగ్గమున 'Crafts' (తంత్రములు) అని యందురు. కళ (Art) వేరు; తంత్రము (Craft) వేరు.

సంవాహన కేశమర్దనాదులకు శాస్త్రము లున్నవో లేవో నాకు తెలియదు. కాని, సాధారణముగ ప్రతి కళకును, శాస్త్రభాగము కొంత ఉండును. దానిని, గురుముఖమున నభ్యసింపవలసినదే ఈ యంశము స్థాపత్యమునందు మనకు స్పష్టముగా తెలియును. స్థపతికి వాస్తుపరిజ్ఞాన మత్యావశ్యకము. కాని, వాస్తు శాస్త్ర విడులందరును స్థపతులు కాలేరు. కళాసంబంధి శాస్త్రభాగమును మనసునం దుంచుకొనియే, వాత్స్యాయనుడు, "కళలు అధ్యయనము చేయవలెన"ని చెప్పి యుండును.

మనవారు కళ, విద్య అను పదముల నొక నిశ్చితార్థమున వాడలేదని సోదాహరణముగ ముందే వివరింపఁబడినది. విద్యల సంఖ్య పదునాలుగు. దానికి ఉపవేదములను నాల్గింటిని కలుపగా, విద్యల సంఖ్య పదునెనిమిది యగు నని మధుసూదన సరస్వతి అభిప్రాయము. అనఁగా, వేదములతో పాటు, ఉప వేదములనుగూడ ఆతఁడు విద్యలుగనే పరిగణించెననుట. ఆయుర్వేదము, ధనుర్వేదము, గంధర్వవేదము అర్థశాస్త్రము అనునవి ఉపవేదములు. గంధర్వ వేద మనఁగా సంగీతమేకదా : అది కళలో మొదటిది.

"ఏతాపి చతుర్వి రుపవేదై స్సహితా అష్టాదశవిద్యాభవంతి, ఆయుర్వేదో ధనుర్వేదో గంధర్వవేదోఽర్థ శాస్త్రంచేతి చత్వారి ఉపవేదాః"

కవిత్వము సర్వకళాత్మకము; సర్వవిద్యాత్మకము. అందులకే ఆలంకారికులు

"కిమేవం బహునోక్తేన లోకే యద్య ద్విభావ్యతే
తత్సర్వం వేదితవ్యం కాంతతా కావ్యనిర్మితిం
నసశబ్దోనతద్వాచ్యం నసావిద్యాన సాకలా
జాయతే యన్న కావ్యాంగ మతోభారో మహాకవేః

అని చెప్పి యున్నారు.

నాగరకు లందరును, మహాకవిత్వ దీక్షాపరులు కావలెననిగాని, కాగలరనిగాని వాత్సా్యనుఁ డంతటి వాఁడు తలంచియుండడు కదా :

“కావ్యంతు జాయతే జాతుకస్యచిత్పతిభావతః” అను భామహాక్తిని మనము మరువరాదు.

మరియు కవితాపేతువగు ప్రజ్ఞ త్రైకాలికము,

స్మృతిర్వ్యతీతవిషయా మతరాగామిగోచరా

బుద్ధిస్తాత్కాలికిజ్ఞేయా ప్రజ్ఞాత్రైకాలికిమతా.

జరిగి దానికి సంబంధించినది స్మృతి. జరుగనున్నదానిని చూపునది మతి. తాత్కాలికములను వ్యక్తముచేయునది బుద్ధి. భావి పురాతనాద్యతనములగు సర్వ విషయములను స్పష్టముచేయునది ప్రజ్ఞ. ఇట్టి ప్రజ్ఞ నాగరకులందరకు నుండుట కేవల మసంభావ్యము; అసంభవము.

కవిత్వమును అంగి కళగను, ఇతరకళల నంగ కళలుగను ఏల చెప్పరాదని కొందరడుగవచ్చును. అంగి యనగా నేమి? అంగముల సమాహార స్వరూపమే కదా? అంగములన్నియు నశించినచో, అంగికి ప్రత్యేక స్థితియేలేదు. కాలుసేతులు మున్నగు నంగముల నన్నింటిని తీసివేసినచో, నీర శరీరమెందుండును? కాని, కవితావిషయమట్లుగాదు ఇతర కళలతో సంపూర్ణముగ విడివడినను, కవిత్వ మునకు ప్రత్యేక స్థితియేకలదు. మరియు అంగినుండి విడివడిన అంగము అనుందర మగును. కాని కవిత్వముతో నెట్టి సంబంధమును లేకున్నను, ఇతర కళలు సౌందర్య ద్యోతకములగుచున్నవి. కావున, గీతావాద్యాది కళలకును, కవిత్వమునకును అంగాంగి భావమును చెప్పరాదు. అంగి యనగా ప్రధానమైనది యని యర్థము చెప్పవచ్చును. అట్టియెడ ప్రధానకళను మొదట చెప్పక, నడుమ నెక్కడనో పేర్కొనుట సంభావ్యముకాదు. కావున చతుష్షష్టి కళలలో కవిత్వము చేరదు. ఒకవేళ చేరునన్నచో, అది అలంకారికులు అథమమని చెప్పిన చిత్రకవిత్వమే యగునుగాని, ధ్వన్యాత్మకమగు నుత్తమ కవిత్వముకాదు. మహాకావ్య నిర్మితి చతుష్షష్టి కళలలో చేరుననుట హాస్యాస్పదమగు విషయము.

లలితకళలు (Fine arts) : ప్రపథమముగా, కళలను, వ్యావహారికములు (*useful arts*) లలితములు (*fine arts*) అని ద్విధా విభజించినవాడు ఆరిస్టాటిల్ పండితుడే యని కొందరు పాశ్చాత్య విద్వాంసుల యభిప్రాయము.

Mckeon believes that Aristotle divided his treatises into works on logic (the treatises comprising the organon), works on "theoretical science" (For example mathematics, metaphysics; astronomy, physics), works on "practical science" (basically, politics and ethics), and works on "productive science"—the science of "making" or "producing" things. The productive category is further subdivided into the "USEFUL ARTS" (practical arts and crafts) and "FINE ARTS" which operate by imitation."

మానవ హృదయమును స్పృశించి, మధించి, పరవశింపజేయునదియే కళ. అట్టి దానినే లలితకళ యనఁదగును. అనుకరణము దాని ప్రధానలక్షణము. ఇటు అనుకరణ మనఁగా సృష్టియేగాని, కేవలము అనుకరణముకాదు. లలితకళల కానందమే పరమ ప్రయోజనము. ఇతర ప్రయోజనములుకూడ నుండవచ్చును. కాని అవి అప్రధానములు. మనకు దైనందిన వ్యవహారమున నుపయోగపడునవి వ్యావహారిక కళలు వాని ముఖ్య ప్రయోజన ముపయోగిత్వము. ఆనందజనకత్వ మప్రధానము ప్రధానముగనో, అప్రధానముగనో, ఆనందజనకత కళకొక లక్షణమై యుండవలెను. ఇది సిద్ధాంతము.

The arts, then, that I shall call fine are, without any exception, all those and only those, that exist primarily to touch men's thoughts and emotions. Fine arts are those that must please and may serve: useful arts are those that must serve and please.

సకల కళలకును, మూలము భావము. అనఁగా కళానిర్మాణమునకు మూల ద్రవ్యము భావమనుట.

"Ideas are the material of every fine art" H. S. Y. H. R.

కళాకారుడు కొన్ని భావములను గ్రహించును; వానినొక క్రమమున నుంచును. తరువాత, సుసంఘటితములగు నా భావముల కేక రూపతను గల్పించును. అంతట నొక కళాఖండము సృష్టితమగును. కావున, సుసంఘటిత భావ సముదాయముయొక్క ఏక రూపతా కల్పనమే లలితకళా నిర్మితి యనఁదగును. కళాకారుని మనసునం దేర్పడిన లేక సృజింపఁబడిన యా కళాఖండమును, బాహిరముగ సకల జనులకును వ్యక్తము చేయవలసియున్నది. దానికి ఉపకరణము లావశ్యకము. ఒక్కొక్క కళ కొక్కొక్క విధమగు నుపకరణ ముండను. ఉపకరణములను బట్టియే కళావైవిధ్య మేర్పడుచున్నది. మూలద్రవ్యము లేనిచో సృష్టియేలేదు. ఉపకరణము లేనిచో అవిష్కరణము లేదు. కావున కళానిర్మాణమునకి రెండు నావశ్యకములే. కళా వైవిధ్యమునకును, తదియావిష్కరణమునకును ఉపకరణములే కారణము. కావున, ఉపకరణ సంబంధిభావ సమ్మిశ్రణమే, సకల లలితకళలకును, అవ్యవహితమును, ఆవశ్యకమునగు మూలద్రవ్య మని తలంపనగును.

"For the production of any art there are two necessities; the material with which the artist creates and the vehicle by which his creation is conveyed to the perception of others."

"A work of fine art is a fusion of combinations of idea chosen and arranged by the artist to touch in a special way the thoughts and emotions of others."

"Ideas, although the material of art, cannot be regarded as the immediate material, combination, being necessary before art can handle them."

"Art has been said to be made up of relations — — If We prefer to avoid the vague word relations we may say that the necessary immediate material of all fine arts are combinations of the ideas of their particular vehicles in music, combinations of the ideas of sounds, in architecture, combinations of the ideas of masses and in the other arts combinations of the ideas of what ever their vehicles may be."

Y. H. R.

సుసంఘటిత భావసముదాయ సమ్మిశ్రణమే కళాఖండము. కావున, ఐక్యము కళకు ముఖ్యధర్మము.

"This unity is the stamp of art, In a work of art two and two make not four but one."

ఇందుల కొక యుదాహరణము: చిత్రకారుఁ డొక సుందర దృశ్యమును చూచును. తద్దర్శనజన్యమగు ననుభూతి యాతని హృదయమున ముద్రితమగును. ఆ అనుభూతి కాతఁడు రూపకల్పనఁజేయ యత్నించును. అతఁడు చిత్రకారుఁడు కావున, తన కళకు ప్రత్యేకముగా నుద్దిష్టములైన ఉపకరణములను (రంగులను) మనసు నందుంచుకొని, తదనుగుణముగ రూపకల్పన గావించును ఇదియే కళాప్రథమా విర్భావము; ప్రథమస్పృష్టి. ఇది కళాకారుని మనఃఫలకముపై చిత్రితమైన రూపము. ఇది యితరులకు గానరాదు. తరువాత నాతఁడు తన మనఃఫలకముపై చిత్రితమై యున్న రూపము నొక భిత్తికపై చిత్రించును. ఇదియే జనులందఱుఁ జూచు కళా ఖండము ఉపకరణ ప్రయోగమున కళాకారుఁడు సిద్ధహస్తుఁడై గానిచో, చిత్రము లోపభూయిష్టమగును.

తొలుత అనుభూతి జన్యములగు భావములకైక్యమును సాధించిన తరువాతనే కళాకారుఁడు రూపకల్పనకు యత్నింపవలెను. అంగాంగి భావసామరస్యమే ఐక్య మనఁబడును.

"Every work of art imposes an order, an organisation, a unity on its materials."

పాశ్చాత్య పండితులీ క్రింది వానిని లలితకళలుగా పరిగణించిరి.

1. స్థాపత్యము (Architecture)
2. తక్షణము (Sculpture)
3. చిత్రలేఖనము (Painting)
4. సంగీతము (Music)
5. సాహిత్యము (Literature)
6. నాట్యము (Drama)

మనవారు “పుస్తకర్మ” అను వేరొక కళను పేర్కొనిరి. మృద్దారు లోహదులతో, ఖరోష్ట్రగవాశ్వాదుల ముఖములు మున్నగు వానిని చేయుట ‘పుస్తకము’ అనబడును. దీనిని గూర్చి భరతుడుగూడ చెప్పెను. సజమునకు సాపత్యతక్షణ, పుస్తకర్మలను మూడింటిని కలిపి యేకకళగా పరిగణింపవచ్చును. స్థాపత్య తక్షణములను రెండు, ప్రత్యేక కళలుగా లెక్కింప నక్కరలేదనియు నా రెండింటి నేక కళగా భావించుటయే సమంజసమనియు పాశ్చాత్య విద్వాంసులే చెప్పిరి. “స్థాపత్యము” అను నొక్కపేరున, ఈ మూడింటిని కలిపి వ్యవహరింపవచ్చును. తాత్త్వికముగ నీ మూడు కళలు నొకేకోవకు చెందినవి. వీనికి గల భేదమత్యల్పము. సాదృశ్యమమేయము, నాటకము లేక నాట్యము సమాహారకళ. మొదట నాటకము కేవల సాహితీరూపమున నుండును. ప్రయోగావసరమున గీతవాద్య చిత్రలేఖ నాదులతోడి సంబంధము దీనికి కలుగును. కావున నిది సమాహారకళయే. ప్రయోగార్హతలేని నాటకము నాటకమేకాదు. ఇక మనకు మిగిలిన లలితకళలు నాలుగే. 1. స్థాపత్యము 2. చిత్రలేఖనము 3. సంగీతము 4. సాహిత్యము (కవిత్వము).

మృద్దారు శిలాదులలో రూపకల్పన చేయుట “Plastic art” అని ఆంగ్లమున నందురు. దారువుతోచేయు పనినే తక్షణ మందురు. (దారవాణంతు తక్షణమ్) ఆప్టేనిఘంటువున ‘Sculpture’ అను పదమునకుగూడ ‘తక్షణము’ అనియే అర్థము చెప్పబడినది. ఇక ‘స్థపతి’ అను పదము బహుళార్థభోధకము. మహాస్థపతులకు ‘స్థాపత్యతక్షణ’ ‘పుస్తకర్మలు’ కరతలామలకములై యుండును. ‘టాజ్ మహల్’ వంటి మహా నిర్మాణములు గూడ కళలలో జేరవలెన్నచో, స్థాపత్యమును గ్రహించుటయే యుక్తము.

కళలను, స్థూలముగా, దృశ్యకళలనియు, శ్రవ్యకళలనియు ద్విధా విభజింప నగును మానవుడు జ్ఞానేంద్రియముల ద్వారమున జ్ఞానసముపార్జనమును గావించు చున్నాడు. కళావిషయకమగు జ్ఞానము, ఏ జ్ఞానేంద్రియ ద్వారమున మానవునకు లభించుచున్నదో, ఆ జ్ఞానేంద్రియము నాధారముగాగొని లేదా ఆ జ్ఞానేంద్రియము పేరిట, ఆ కళన వ్యవహరించుట సమంజసము. దృశ్యకళాసంబంధియగు సమస్త జ్ఞానమును లేదా ఆనందమును చక్షురింద్రియ ద్వారమున లభింపచున్నది కావుననే దీనిని దృశ్యకళయని వ్యవహరించుచున్నారు. కాగా చూచి యానందింపఁదగినది దృశ్యకళయని చెప్పనగును. ఇట్లే శ్రవణేంద్రియ ద్వారమున, ఆనందానుభూతిని కలిగించు కళను శ్రవ్యకళయని యందురు.

కళల విషయమున, ఈ దృశ్య శ్రవ్యభేదమును మన పూర్వులు చెప్పిరా? నాను తెలిసినంతవరకు చెప్పలేదు. కావ్యవిషయమున దృశ్యశ్రవ్యభేదమును స్పష్టముగనే చెప్పిరి. పూర్వ కవు లీ యంశమును సూచించియున్నారు. అభిజ్ఞాన శాకుంతలము నందలి యీ క్రింది శ్లోకములో కాదాను, ఈ విభాగమునే సూచించి యున్నాడు.

“రమ్యాణీపీక్ష్య మధురాంశస్సేశమ్యశబ్దాన్
పర్యుత్సక్తిభవతి యత్సఖితోఽపిజంతుః
తచ్ఛేతసాస్మరథనూనమబోధపూర్వం
భావస్థిరాణి జననాంతరసౌహృదాని”

‘పీక్ష్య’ ‘సేశమ్య’ అనునని దృశ్యశ్రవ్యభేదమునే సూచించుచున్నవి. రమ్య మధురశబ్దముల మూలమున నీది కళాసంబంధియనియు స్పష్టమగుచున్నది.

స్థాపత్య చిత్రలేఖనములు దృశ్యకళలనైయు, సంగీత కవిత్వములు శ్రవ్యకళ లనియును పిలువబడుచున్నవి. ఈ దృశ్య శ్రవ్యకళలకే, వరుసగా, స్థిరములనియు, చరములనియు నామాంతరములు గలవు.

లలితకళలలో నేది అగ్రగణ్యము? పాశ్చాత్య విమర్శకులు, లలితకళ కన్నింటికిని సమ పాదాన్యమునే యిచ్చిరి. మనకు ‘లలితకళలు’ అను ప్రత్యేక విభాగమే లేదని ముందే వివరింపబడినది. కళలలో నేది శ్రేష్ఠము? అను ప్రశ్న మనవారికి జనించినట్లు కానరాదు.

మీది ప్రశ్నకు సమాధానమిచ్చుటకు పూర్వము, మనము కొన్ని యంశ ములను జ్ఞప్తి యందుంచుకొనవలెను. అందు మొదటిది ఉపకరణములకు సంబంధించినది. “కవిత్వమును లలితకళ” గా పరిగణించునపుడు, దాని ఉపకరణమునకును, తక్కిన లలితకళల ఉపకరణములకును గల భేదమును మనము మరచరాదు. కవిత్వమునకు భాష ఉపకరణము. మానవుడు, స్వీయభాష వ్యక్తికరణమునకై సృజించుకొనిన సాధనములలో నుత్తమోత్తమము భాష. కావున నాతని భాష మెంతదూరము పోగలదో, అంతదూరమును భాష పోగలదు కాని మృద్ధారు శిలాలో హవర్ణములు భాష వ్యక్తికరణమునకై మానవుడు సృజించుకొనిన సాధనములు కావు. అవి ప్రకృతిసిద్ధములు. మానవుని భాష మెంతదూరము పోవునో, అంతదూరము నేగుట కివి అమూర్తములును (abstract) కావు కళా స్వరూప

స్వభావములను, ప్రాశస్త్యమున నిర్ణయించునపుడు మనము మీడియంశములను మరువరాదు; మరచినచో మన నిర్ణయములన్నియు సమార్థమునబోవును.

కళాకారులందరును సమాన ప్రతిభ గలవారయ్యు ఉపకరణ భేదమును బట్టి, భావ వ్యక్తికరణమున, తర తమ భేదము లేర్పడుచుండుట సహజము, ఒక కవి చిత్రకారుడును, స్థిపతియుఁ గావచ్చును. కవిత్వమున నాతఁడు చూపిన ప్రజ్ఞా విశేషమును చిత్రలేఖనమునఁ జూపలేడు. చిత్రలేఖనమున చూపిన ప్రజ్ఞావిశేషమును స్థాపత్యమున చూపఁజాలడు. ఇది తరతమ భేదముకాదు. స్వభావభేదము మాత్రమే.

రెండు మూఁడు కళలయందు ప్రావీణ్యము (పరిచయము) గల కళాకారులు మనకు లేరు. నన్నెచోడుడు మున్నగు కవులకు, కళాంతర ప్రావీణ్యమునుండి యుండుననుట కాధారములున్నను, కావ్యేతరమగు వారి కళాస్పృష్టి మనకీనాఁడు లభ్యము కాలేదు. గానముకూడ కవిత్వమువలెనే శ్రవ్యకళ కావున రామరాజభూషణుని వంటి మహాకవులు మన కిటు నక్కరకురారు.

ప్రాశ్నాత్యులలో, రెండు మూఁడు కళలయందు ప్రావీణ్యముగల కవులు గలరు. *Blake, Rosseti* అను కవులు, చిత్రలేఖనమునఁ గూడ ప్రయోగములు గావించిరి. వారి కవిత్వమును, చిత్రలేఖనముతో సరిపోల్చినచో, కళాస్పృష్టి యందుపకరణమునకుగల ప్రభావము స్పష్టమగును. సాంకేతికముగనేగాక, సర్వ విషయములందు నవిభిన్నములుగ—ఒకప్పుడు—పరస్పర విరుద్ధములుగ నున్నవి.

"Tyger : Tyger : burning bright" అను పద్యపాదము నుదాహరణ పూర్వకముగా విశదీకరించుటకొక వికృత ఖుద్రజంతువు చిత్రితమైనది. *Thackery* అను నాంగ్లరచయిత *Vanity Fair* అను తన నవలను చిత్రములతో నుదహరింప యత్నించెను. కాని ఆ ప్రయత్నము కూడ సంపూర్ణముగ వ్యర్థమాయెననవచ్చును. నవలయందలి క్లిష్టపాత్రలకును, తద్వివరణార్థము వేయ బడిన వికృతహాసపూర్వక హేళన చిత్రములకును సంబంధమే కానరాదు. *Bicky Sharp* అను పాత్ర నిందుల కుదాహరణముగా గైకొనవచ్చును. క్లిష్టమగు నా పాత్రకొక హేళన చిత్రము వివరణము కాఁజాలదు. *Michelangelo* అను కళాకారుని కృషి చిత్రలేఖన స్థాపత్య కవిత్వములకు మూడింటికిని సంబంధించి యున్నది. కాని ఆ మూఁడు కళలయందు నాతఁడు సృజించిన కళాఖండము

లకు ఆకారమునందు (*Structure*) గాని గుణమునందు (*quality*) గాని, సమానత్వము కానరాదు. కళాసిర్మాణమున, ఉపకరణములకుగల ప్రభావమట్టిది. “కళాకారుఁ డెప్పుడును ఉపకరణాను గుణముగనే భావించును. అనగా ఆతని భావ ముపకరణ నియం తితమనుట.

కావున, ఈ తరతమభేద సిద్ధయము, కళాకారుని ప్రతిభకు సంబంధించినది కాదని తెలిసికొనవలసియున్నది.

లెస్సింగ్ అను రచయిత (*Lessing* తన *Laokoon* అను గ్రంథమున కళాసాంకర్యము నిట్లు నిరసించియున్నాడు. ఒక్కొక్కకళకు, ఒక్కొక్క శక్తి యుండను. చిత్రలేఖన స్థాపత్యములు రూపకల్పనమున ప్రసిద్ధములు. చిత్ర లేఖనమునందీ రూపకల్పనము వర్ణచిత్రమువలన సాధింపఁబడుచున్నది. కవిపద చిత్రణమ నకు యత్నింపరాదు. అనగా చిత్రకారునివలె కవి రూపకల్పన గావింప యత్నింపరాదనుట, కాని యిది అపసిద్ధాంతము. కళలు, మొదటినుండియు, నొకదాని కొకటి ఋణపడియున్నవి. ఒకదాని ప్రభావము మరొకదానిపై నెంతయేని కవులు రూపకల్పనము చేయుచున్నారు. చిత్రకారుఁడు భావరూపములను చిత్రించుచున్నాఁడు. పరస్పర ప్రభావితములైన కళలు సహృదయ హృదయం గమములగుచున్నవి.

“Poetry is speaking picture; and picture a mute poesy”

“This shows that the ‘medium’ of a work of art (an unfortunate question, begging term) is not merely a technical obstacle to be overcome by the artist in order to express his personality, but a factor pre-formed by tradition and having a powerful determining character which shapes and modifies the approach and expression of the individual artist. The artist does not conceive in general mental terms, but in terms of concrete material; and the concrete medium has its own history, frequently very different from that of any other medium.”

Theory of literature.

ఈ యభిప్రాయమును కొందఱంగీకరింపలేదు. చిత్రము దిక్స్పంబంధము కలది; కవిత్వము కాలసంబంధము కలది.

"Picture, no matter what it expresses, is spatial; that a poem, no matter what it expresses, is a sequence of words in time."

కావున, కవిత్వము, మాటలాడుచున్న చిత్తరువుకాదు; చిత్తరువు మూగ వోయిన కవిత్వమును గాదు, అని కొందరందురు. అది నిజమే! ప్రధానముగ, కవితా చిత్రలేఖనముల స్వభావ మట్టిదే కాని స్వభావము వేరు; ప్రభావమువేరు. ఒక భాష తన స్వభావమును నిలుపుకొనుచునే, అన్యభాషా ప్రభావమునకు లోనుగా వచ్చునుకదా! అట్లే, ఒక కళ స్వీయమగు స్వభావమును పరిత్యజింపకుండగనే, అన్య కళాసంబంధి గుణవిశేషములను గ్రహించుట దూష్యము కాదు. అంత మాత్రమున కవిత్వము చిత్రలేఖనము గాదు. చిత్రలేఖనము కవిత్వము గాదు. కళావిషయమున అన్యోన్య ప్రభావము నంగీకరింపనిచో, వర్ణనాత్మకమగు కవిత్వ మంతయు వ్యర్థమగును. ఇది కళా సాంకర్యముగాదు సాహాయ్యము; సాహచర్యము.

లలితకళలోనేది శ్రేష్ఠము? అను ప్రశ్న అట్లేయున్నది. మొదట ఈ ప్రశ్నను మనము సరిగా అర్థము చేసికొనవలసియున్నది. దేని నాధారముగాగొని, ఈ శ్రేష్ఠ తను నిర్ణయించుట, దీనికి ప్రమాణమేమి? కళాకారుని ప్రతిభను బట్టియో? అది కాదని ముందే నిర్ణయించితిమి. ఉపకరణముల బట్టియో? ఉపకరణ భేదమెట్లును ఉన్నది. అది లేనిచో కళాభేదమే యుండదుకదా! ఉపకరణమును బట్టి నూన్య తాధిక్యములను నిర్ణయించుట సమంజసమా? కళాకారున కుపకరణగ్రహణ మైచ్చి కముకాదు. ఒక్కొక్క కళ కొక్కొక్క యుపకరణము నియితమై యున్నది. అట్టి యెడ ఉపకరణమును బట్టి ఆధిక్యమును నిర్ణయించుట, కళాకారుని ప్రజ్ఞనవమాన పరచుటయే యగునుకదా! "కవి ప్రజ్ఞకును నీ ప్రజ్ఞకును భేదమాపంతయును లేదు. కాని ఏమి చేయుదుము. నీవు శిలను ఉపకరణముగా గ్రహించివి. కావున నీవు చేపట్టిన కళ న్యూనమనక తప్పదు" అని చెప్పుట సాధికారమును, సప్రమాణ మునగు నిర్ణయమగునా? అట్టి నిర్ణయమును కళాతత్త్వవిదు లంగీకరింతురా! ఇవి సహృదయులమ గలుగు కొన్ని సందేహములు. ఉపకరణమును బట్టియే కళా

ప్రాశస్త్యమును నిర్ణయింపనగునని వాదము కొరకంగీకరింతము. అప్పుడు సుకరణాను రోధమున ప్రతి కళయందును, గుణముతోపాటేదో యొక లోపమును గాన వచ్చును; కళాస్వభావ వివరణమున నీ యంశము సంపూర్ణముగా విశదీకరింపఁ బడును.

ఇక, ప్రయోజనమున్నది. దానిని బట్టి కళా తారతమ్యమును నిర్ణయింతు మందురా? అదియును గుదురదు. లలితకళ లన్నింటికి నానందమే ప్రయోజనము, కళాకారుని నైపుణ్యమును బట్టియు ప్రతిభా నైశిత్యమును పట్టియు ప్రయోజన సిద్ధి యుండును. దర్శనధారణాదులయందలి లోపమువలనగాని, సాధనమును వినియోగించుటలో తగిన నైపుణ్యము లేకపోవుటవలనగాని, కళాకారుని సృష్టి లోపభూయిష్టము కావచ్చును. అప్పుటద్దాని వలన సహృదయమున కానందానుభూతి కలుగదు. అది వేరు విషయము, ఉత్తమ కళానిర్మాణము లన్నియు నానంద దాయకములే యగును. వాని కన్నింటికి నానందమే పరమ ప్రయోజనము. ఈ యంశమును పాశ్చాత్య విద్వాంసులు కూడ నంగీకరింతురు. కాని ఆ యానందము ప్రతి కళాభిన్నమును, తత్తత్కళోచితమునై యుండునని వారి యభిప్రాయము. సంగీతమువలన మన కానందము కలుగును అది సంగీతోచితమై యుండును. అట్లే, ఇతర కళల విషయమున నూహింపవచ్చును.

"The parallels between the fine arts and literature usually amount to the assertion that this picture and that poem induce the same mood in me for example, that I feel light-hearted and gay in hearing a minute of Mozart. Seeing a landscape by Watteau, and reading an Anacreontic poem. But this is the kind of parallelism which is of little worth for purposes of precise analysis: joy induced by a piece of music is not joy in general or even joy of a particular shade, but is an emotion closely following and thus tied to the pattern of music."

Theory of literature.

రసానంద విషయమున మన ఆలంకారికులుగూడ నించుమించుగా నిట్టి భావమునే ప్రకటించిరి. స్థాయ్యుపహితమగు చిత్తే. (చిద్విశిష్టమగు స్థాయి) రసముకదా! రసములన్నియు నానంద పర్యసాయులేయయ్యు నా యానందము స్థాయ్యుపహితము. అట్లయ్యు రసానందమున తరతమ భేదములేదు. అట్లే కళా చిత్రముగ జనించు నానందమునందును తరతమ భేదములేదు. ఉన్నట్లు ఆ సిద్ధాంత మును ప్రతిపాదించిన పాశ్చాత్య విమర్శకు లెవ్వరును చెప్పలేదు.

భౌతిక ద్రవ్యాపేక్ష అత్యల్పముగాగల కళ గుణాంకమును సిద్ధాంత మున్నది. ఇది ఉపకరణమునకు సంబంధించిన యంశమే. ఇది తరువాత వివరింపబడును.

ఇక లలితకళల స్వరూప స్వభావములను, వానికిగల శక్తియుక్తులను పరి శీలించుము. స్థాపత్యము: ఇది దృశ్యకళ. దీని యుపకరణములగు దారుశిలాదులు త్రిదిశాత్మకములై యుండును. కావున రూపకల్పనమున నిది యగ్రగణ్య మన వచ్చును. సత్యభ్రాంతిని కల్పించుటలో నిది అత్యుత్తమము. కళాపూర్ణోదయము సందలి సన్నాహి యుదంతమును స్మరించినచో మనకి విషయము స్పష్టమగును. ఇది త్రిదిశాత్మకమగుట, చక్షురింద్రియమునకే కాక, త్వగింద్రియమునగూడ జ్ఞాత మగును. శిలలయందు గూడ శ్రీ పురుష మూర్తులను దర్శింపగల దివ్యచక్షువు మహాశిల్పి కుండును.

రూపకల్పనమున చిత్రలేఖనము శ్రేష్ఠతరమని కొందరి అభిప్రాయము. స్థాపత్యమున నేదో యొకదే రూపమును నిర్మించుట కవకాశము గలదు. చిత్రలేఖ నమున జంగమ స్థావరాత్మకమగు నొక దృశ్యమునకు దృశ్యమునే చిత్రించుటకు పీలున్నది. మరియు, ద్విదిశాత్మకమగు సమానభిత్తికపై దూరసామీప్యములను, మిట్టపల్లములను చూపగల నేర్పు చిత్రకారున కుండును. రేఖావిన్యాస వైవిధ్య ముచే నీ యింద్రజాలము నాతడు చేయగలడు. వివిధవర్ణ మేళనమున, ప్రకృతి దృశ్యములను చిత్రించుటలో చిత్రకారున కనవచ్చు కళాకారుడు లేడనుట అతిశ యోక్తి కాదు. చిత్రలేఖనము కేవలము దృశ్యకళ. ఇందానందము చక్షురింద్రియ ద్వారముననే లభించును. ఇందలి ఆకృతులను స్పృశింప వీలుగాదు.

ఆధునిక యుగమున, చిత్రలేఖనము, బహుముఖముల వ్యాప్తిగాంచి యున్నది. ఇందు, పెక్కువాదములు (*Isms*) బయలుదేరినవి: అందు ముఖ్యములు నాలుగు : 1. *Realism* 2. *expressionism* 3. *Cubism* 4. *Sur-realism*. ఇట పీనిని వివరించుట అనావశ్యకము.

ఆకృతి చిత్రణమున, చిత్రలేఖన స్థాపత్యములు ప్రసిద్ధములు. కాని, ఆ కళాకారులు స్థాణురూపమును, మాత్రమే చిత్రింపగలరు. చలద్రూపమున చిత్రింపలేరు. అనగా ఏకదేశ విన్యస్తమును, ఏకసమయ దృశ్యమానమును అగు ఒక రూపముయొక్క ఏకభంగిమను మాత్రమే చిత్రింపగలరనుట, శ్రణక్షణ చలన పరిణామ గోచరమగు నాకృతిని చిత్రింపలేరు. కాని చలదాకృతియందలి వృత్త వర్తిష్యమాణ భంగిమలను సూచింపగలరు. అనగా నిశిత భావనా బలముగల సహృదయుడు వాని నూహింపగలయట్లు చిత్రింప గలరనుట.

"Lessing does not deny that the painter or sculptor may portray a body in movement; but should he do so, it will be a body arrested at one moment of its movement. What could be more intensely active than the body of 'Laokoon' himself and the coiling serpents? There is nothing in the nature of painting which denies that the imagination may fly to proceeding actions or anticipate what is to come, but nothing should actually be there which we cannot be glad to find there for ever."

స్థపతిగాని చిత్రకారుడుగాని, చలద్రూపము నేల చిత్రింపలేరు? కారణము స్పష్టమే. వారి యుపకరణములు భౌతికములు. వానితో చలద్రూప చిత్రణము సాధ్యముకాదు.

భౌతిక ద్రవ్యాపేక్షలేని, కవిత్వమున రూపచిత్రణము సాధ్యము కాదు. అలంకారాది సాధన సామాగ్రితో కవి, రూపమును సూచింపగలడేగాని చిత్రింప

లేడు. అనగా, నాతడు చిత్రించు రూపము, మనోనయన గోచరమేగాని, చర్మ చక్షుర్గోచరము కాదనుట. ఇటు రూప మనగా స్థాణురూపము సంఘటనలను, లేక వృత్తములను కవి వర్ణింపగలడు. అవి సామయికము లగుటయే అందులకు కారణము చలనము లేక కార్యము కాలసంబంధి. కావున కవి చల్లదూపము నభివర్ణించి చూపగలడు కవిత్వమునకు సంబంధించినంతవరకు, చిత్రణము అను పదము జౌపచారికముగ, ఆలంకారికముగ మాత్రమే ప్రయోగింపనగును నిజమగు చిత్రణము కవిత్వమున నుండదు కారణమిది; చిత్రణము దిక్సంబంధి; కవిత్వము కాలసంబంధి *అట్లయిన కవిత్వమున రూపకల్పనమే ఉండదందురా? లేదు; అట్లనలేదు కవిత్వమున “రూపము” సూచింపబడును. చిత్రలేఖన స్థాపత్యములందు, చలనము సూచింపబడినట్లు, కవిత్వమున, స్థాణురూపము లేక చలనరహితమగు నాకృతి సూచింపబడును.

సమర్థుడగు చిత్రకారుడు చిత్రించిన చిత్రమున, సహృదయ మనోనయనములకు, తచ్చల్లదూపముగూడ గోచరించుననుట కీ క్రింది యుదాహరణము చాలును.

“కలకలనవ్వినట్ల, తెలిగన్నులనిక్కమ చూచినట్ల, తోఁ
బలుకఁగడంగినట్ల, పలుభావగభీరత లబ్ధినట్ల, పెం
పొలయఁదనర్చి జీవకళ యుట్టిపడన్ శివప్రాసాదయిచ్చెనా
చెలువున కాభిముఖ్యము భజింపఁదలంకెను దానుబోటియున్”

పభా పద్యం.

* ఈ యభిప్రాయమును కొంద రంగీకరింపరు.

Art has nothing to do with sequence in time or juxtaposition in space, painter and poet express, not the material detail of the practical word, but their own single states of mind. If the painter represents an action, he does not petrify one instant, as does the photograph of a moving person. He gives the whole movement, unifying in his representation a multitude of impressions. He gives, in fact, himself as impressed by the action, his own mental reproduction of it.

a quotation taken from
“The making of literature”

పార్వతిదేవి వ్రాసినదైనను, చిత్రము హసింపదు; వీక్షింపదు; భాషింపదు. కానీ, హసించినట్లు, వీక్షించినట్లు, భాషించినట్లు భాసింపవచ్చును. ఆ చేష్టలన్నియు నారోపితములే భావన కట్టి బలము కలదు. దాని సుద్దీపింపజేయుటయందే కళా కారుని నైపుణ్యము వ్యక్తమగును.

కవిత్వమున, స్థాణు రూపమేకాదు. చలద్రూపముకూడ మనోగోచరమే యగును కాని యందు కొంత భేదముకలదు. స్థాణురూపమును చిత్రింపవలెనన్నచో కవి యుపమాది వివిధ సాధన సామాగ్రిపై నాధారపడవలసియున్నది. ఇందుల కుదాహరణములు.

“అనాఘాతం పుష్పంకిసలయమలూనంకరరుహై
రనావిద్ధంరత్నం మధునవమనా స్వాదితరసమ్
అఖండం పుణ్యానాం ఫలమివచత ద్రూపమనఘం
నజానేభోక్తారం కమిహసముస్థాస్యతివిధిః”

అభిజ్ఞాన శాకుంతలము.

ఇందు మొదటి రెండు పాదములయందును రూపకమును, తృతీయ పాద మున ఉపమయు గలవు. వీని వలన కవి శకుంతలా సౌందర్యమును వ్యక్తము చేయ యత్నించెను.

ఈ సాధన సామాగ్రి లేకుండగనే కవి చలద్రూపమును చిత్రింపగలడు.

“గ్రీవాభంగాభిరామం ముహూరనుపతతిస్యందనే బద్ధదృష్టిః
పశ్చార్ధేనప్రవిష్టః శరపతనభియాభూయసా పూర్వకాయమ్
దర్శైరర్థావలీడైః శ్రమవివృతముఖ భ్రంశిభిః కీర్ణవర్తా
పశ్యోదగ్రప్లుతత్వాద్వ్యయతీ బహుతరం స్తోకముర్వ్యాం వ్రయాతి.

అభి.శా.

చలద్రూప చిత్రణమునగూడ సుపమాది సాధన సామాగ్రి సుపయోగింప వచ్చును.

“తాంసైవవేత్తగ్రహణేనియుక్తా రాజాంతరం రాజసుతాంసీనాయ
సమీరణోత్థేవ తరంగరేఖా పద్మాంతరం మానసరాజహంసీమ్.”

ధ్రువంశము. సర్గ 6. శ్లో 6

చలద్రూపము—అలంకారయుతము

అనవిన్నివేటువడ్డ యురగాంగనయుంబలె నేయివోయభ
గ్గనదరికొన్న భీషణహతాశనకిలయనంగలేచి హె
చ్చినకనుదోయి కెంపుతన చెక్కులఁ గుంకుమ పత్రభంగ నం
జనిత నవీనకాంతి వెదఁజల్లగఁ గద్గదభిన్నకంఠియై.

నిరలంకృతము

వెడవెడఁగన్న మూయుఁ గనువిచ్చునగుం దలయూచుఁబాన్పుపైఁ
బడునుసురంచులేచుఁ దడబాటునుదత్తరముం జలంబులో
నడరఁగఁగోపవేగమున సగ్గలమైన మనోజభాధలం
బడిమదహస్తిహస్తగత పద్మినియుంబలె సొంపు పెంపఱన్.

తుది నొక యలంకారము వేయక తప్పినది కాదు.

ఒకప్పుడు కవి పదచిత్రణముతో (Word-Painting) తనివినందక
యలంకారమును ప్రయోగించును.

“గొనబు ప్రాయంపు నూనూగుగొదమయెడ
ప్రాచికభినవమాణిక్య పదకమయ్యె”

కా. భం.

చిత్రలేఖనమున రూపసాక్షాత్కారము సులభము. దాని యపకరణము
భౌతికము కావున, నందు రూపము చర్మచక్షువునకు గోచరమగును. అందు సంకే
తము (Symbol) లేదు. అనఁగా ఒకదాని నాధారముగాఁగొని యింకొక దాని
నూహింపఁ బనిలేదనుట. కవిత్వ విషయ మట్టిదికాదు. ఇందు భాషయే ఒక సంకే
తము. ఆ భాష మాటలాడు వారి కందరకు నది సుబోధము, పదముచ్చరించినంతనే
అర్థబోధయగును. కాని భాషరాని వారి కా సంకేతము తెలియదు. కావున నర్థబోధయు
కలుగదు. చిత్రలేఖన స్థాపత్యములు సార్వజనీనములు. ఒక విగ్రహమునుగాని,
ఒక చిత్తరువునుగాని చూచి ప్రపంచమందలి జనులందరు నానందింప వచ్చును.
కన్నులున్న చాలును అందునకు చిత్రలేఖన స్థాపత్యములును బధిరునకు సంగీత

మును ఆస్వాద్యములు కావు. శ్రవ్యకళయయ్య కవిత్వము బధిరునకు గూడ నాస్వాద్య మగుచున్నది. కారణమది లేఖ్యమగుటయే. లిఖితమగు కావ్యమును చూచి చదివి యానందింపవచ్చును. లిఖితముగాక, ఆశురూపమున నున్న కవిత్వము వలని యానందము బధిరునకు కలుగదు. అంధత్వ బధిరత్వములు రెండును గల వానికి కళాజనితమగు ననుభూతియే యుండదు.

ఉపమాద్యలంకార సాహాయ్యమున సూచితమైన రూపము నూహించి సాక్షాత్కరింపజేసికొనుటకు నిశితమగు భావనాశక్తి కావలయును.

మీడి వివరణము వలన తేలిన సారాంశమిది; రూపకల్పనమున చిత్రలేఖన స్థాపత్యములదే అగ్రతాంబూలము. ఆ రూపము సర్వజన గ్రాహ్యము. చర్మచక్షుర్గోచరము. అందు చలద్రూపము సహృదయ భావనాగోచరము. కళాకారుని శిల్ప రచనా నైపుణ్యమును బట్టి సహృదయుని భావన ఉత్తేజితమగును. స్థాణురూపమును చలద్రూపమును కవి చిత్రింపగలడు. కాని కవిత్వమందు రూపము మనోనయన గోచరమే కాని చర్మచక్షుర్గోచరముకాదు. కవిత్వమందు స్థాణు రూపముకంటె చలద్రూపమే స్ఫుటతరము నుండును. కవితాచిత్రితమగు రూపమును సాక్షాత్కరింపజేసికొనుటకు, నిశితమగు భావనాశక్తి యావశ్యకము.

లితకళలయందు సంగీత ముత్తమోత్తమ మని కొందరి యభిప్రాయము. వినీ వినినంతనే హృదయమును పరవశింపజేయగల శక్తి సంగీతమునకు గలదు.

“వీనులవిందై యమృతపు సోనలపొందై యమందసుమచందశినీ
గానముక్రందై యాస్వన మానంద బ్రహ్మమైన నధిపతిపలికెన్”

సంగీతకళారహస్య నిధియగు రామరాజభూషణుఁ డీ పద్యమున, సంగీత ప్రభావమును వివరించి యున్నాఁడు.

“సంగీతమపి సాహిత్యం సరస్వత్యాః స్తనద్వయమ్
ఏకమాపాతమధుర మన్యదాలోచనామృతమ్.”

అను నభియుక్తోక్తి యొకటి యున్నది.

సంగీతము, సాహిత్యము సరస్వతి స్తనద్వయము. అందు సంగీత మాపాతమధురము, సాహిత్య మాలోచనామృతము, వినినంతనే కావ్యమానంద

జనకముకాదు. కొంత చింతన గావించిన గాని ఆ యానందానుభూతి కలుగదు. ఈ శ్లోకమునకు కొంద రపార్థము చేయుచున్నారు. కవితాజనితమగు నానందము శాశ్వతమనియు, సంగీత జనితమగు నానందము తాత్కాలికమనియు, శ్లోకమందలి 'అమృత' శబ్దమువలన నీ యంశము విశదమగుచున్నదనియు వారి భావము. కాని కావ్యజనితమగు రసానందముకూడ శాశ్వతము కాదు. విభావాదిచర్వణ యున్నంత వరకే, ఆ యానంద ముండును. అది ముగిసినంతనే ఇదియును ముగియును. కావున రసానందము కూడ శాశ్వతముకాదు.

“శిశుర్వేత్తి పశుర్వేత్తి వేత్తిగానరసంభణిః” అను వాక్యములలో మన వారు సంగీతమునకుగల సకలప్రాణి రంజితత్వమును విశదీకరించియున్నారు.

“తస్యగీతస్యమాహాత్మ్యం కేప్రశంసితమీశతే

ధర్మార్థకామమోక్షాణా మిదిమేకైకసాధనమ్”

సం. ర.

సంగీతముయొక్క మాహాత్మ్యమును ప్రశంసింప నేరికితరమగును. ధర్మార్థ కామమోక్షముల కిది యేకైక సాధనము—ఈ విధముగ సంగీత రత్నాకరమున సంగీత ప్రాశస్త్య ముగ్ధింపఁబడియున్నది. సంగీతమునకు శిలలు కరగుననియు, మేఘములు వర్షించుననియు చెప్పుదురు. ముద్దుస్వామి దీక్షితులు ‘అమృతవర్షిణి’ అను రాగము నాలపింపఁగా కుంభవృష్టి కురిసినదట. అగ్గురు సార్వభౌముని ఆస్థాన గాయకుఁడగు “తాన్ సేన్” దీపకరాగము నాలపింపఁగా, వర్షి తనయంతఁ దానే వెలిగినదట. ఆధునికులు కొన్ని ప్రయోగములను గావించి, సంగీతమువలన చేరిధికము పండునని నిరూపించిరి. సంగీత ప్రభావమున కొన్ని వ్యాధులు నశించును. హృదయ గ్రంథి విచ్ఛేదమొనర్చి, సత్యమును, పరమును అగునానంద బ్రహ్మమును, సాక్షాత్కరింపఁజేయుటలో, సంగీతమున కెనవచ్చు కళయే లేదనుట అతి శయోక్తికాదు. సంగీతమునకు నాదము ద్రవ్యము కావున నిందు రూపకల్పన మసాద్యము. త్యాగరాజాదుల కృతులయందు గానవచ్చు రూపకల్పనము, కవితా కృతముగాని, సంగీత కల్పితముగాదు. శుద్ధగానము కవితా సాహచర్యమున మిశ్ర కళ యగుచున్నది. కాని యీ సాహచర్య మనివార్యమనఁగాదు. గీతిమాధుర్యము

నపేక్షింపని ఉత్తమ కవితయు, భాషాసాహాయ్యము నపేక్షింపని గానము నుండవచ్చును.

"Collaboration between poetry and music exists, to be sure; but the highest poetry does not tend towards music and the greatest music stands in no need of words"

Theory of literature.

కాని కవితా సాహచర్యములేని వట్టి నాదరూప సంగీతమునకు శాశ్వతత్వము లేదు. అది గాలిలో కలిసిపోవును. భాషారూపమున నుండును. గావున కవిత్వము శాశ్వతముగ నిలుచును. మనమొక చిత్తరువునుగాని, విగ్రహమునుగాని, సంపూర్ణముగ నాశనము చేయవచ్చును. కాని, కవిత్వము నట్లు నాశనము చేయలేము. ఒక కావ్యముయొక్క ప్రతుల నన్నింటిని దహించినను, అది సంపూర్తిగ నశింపక పోవచ్చును. దాని నెవ్వడైన కంఠస్థము చేసియుండవచ్చును. లిపిలేని కాలముననే పుట్టిన వేదవాఙ్మయము నిలిచియున్నదికదా! మెకాలే, అను నాంగ్ల విద్వాంసునకు **'Paradise lost, pilgrims progress'** అను గ్రంథములు కంఠస్థములట. జానపదగేయములు మున్నగు ప్రాచీన వాఙ్మయము, మొదట లిఖిత రూపమున నుండకున్నను, నేటికి నట్లేయున్నది. విజయనగర సామ్రాజ్య మంతరించినది, అందున్న కళాఖండములన్నియు నశించినవి. కాని, ఆనాఁడు వెలసిన మహాప్రబంధము లట్లే నిలిచియున్నవి. కావున కవిత్వమునకున్న శాశ్వతత్వ మితర కళలకు లేదనవచ్చును.

If we destroy the writing or even all copies of a printed book we still may not destroy the poem, as it might be preserved in oral tradition or in the memory of a man like Macaulay who boasted of knowing paradise lost and Pilgrim's progress by heart. On the other hand, if we destroy a painting or a piece of sculpture or a building, we destroy it completely, though we may preserve descriptions or records in another medium and might even try to reconstruct what has been lost. But we

shall always create a different work of art (however similar,) while the mere destruction of the copy of a book or even of all its copies may not touch the work of art at all.

Theory of literature.

ప్రపంచమున పుట్టిన ప్రతి గ్రంథము నాచంద్రతారార్కము నిలుచునని తలంపరాదు మీడియంశము లన్నియు 'సంభావ్యతను' (*Possibility*) మాత్రమే తెల్పును? ఆధునిక యంత్ర సాహాయ్యమున నాదమునుగూడ నాకర్షించి నిలుప వచ్చును.

కావ్యమున పెక్కు మనస్తత్వములుగల పాత్రలను సృజింపవచ్చును. సృష్టికి ప్రతిసృష్టి చేయవచ్చును. ఒక మానవుని జీవితమునంతటిని—వివిధము లును, పరస్పర విరుద్ధములునగు సంఘటనలతోగూడ—చిత్రింపవచ్చును. మీడి కారణములను బట్టి, లలితకళలలో కవిత్వముత్తమమని చెప్పవచ్చును.

జనుల వాడుకలో '*Artist*' అను పదము దృశ్యకళలకు మాత్రమే సంబంధించియున్నది. చిత్రకారుని విగ్రహశిల్పిని మాత్రమే '*Artist*' అని అందురు.

ఆధునికయుగమున కళారంగమున పెక్కు మార్పులు వచ్చినవి. మార్క్స సిద్ధాంతము తొకవంకను, ఫ్రాయిడ్ సిద్ధాంతము లింకొక వంకను కళాక్షేత్రము నాక్రమించుకొనినవి. చిత్రకారులు రూపచిత్రణముతో తృప్తిపడక, భావచిత్రణ మునకై యత్నించుచున్నారు. అది వాస్తవికతావాదులు, బాహిరజగత్తును వదిలి, అంతరజగత్తు నన్వేషించుచున్నారు. వారి యభిప్రాయమున కవితా (కళా) ప్రయోజన మానందమేయని, చెప్పవలెనుగాదు. కళాఖండము జుగుప్సావహము గావచ్చును, భయావహము గావచ్చును. పికాసో మున్నగువారు చిత్రలేఖనమున తెచ్చిన మార్పు లనేకములు గలవు.

—o—

ర స సి ధ్ధాం త ము

“విభావానుభావ వ్యభిచారిసంయోగాద్రసనిష్పత్తిః”—విభావములయు, అనుభావములయు, వ్యభిచారి భావములయు, సంయోగమున రసము నిష్పన్నమగును అని సూత్రార్థము.

రససిద్ధాంతమునకు మూలభూతమగు నీ సూత్రమును భరతుడు నాట్యశాస్త్రమున జెప్పియున్నాడు సూత్ర ప్రయుక్తములైన సంయోగ నిష్పత్తి పదముల యర్థమును ఆతఁ డెచ్చటను వివరింపలేదు.

రసనిష్పత్తినిగూర్చి. దశరూపకమున నిట్లు చెప్పఁబడియున్నది.

విభావైరనుభావైశ్చ సాత్త్వికైర్వ్యభిచారిభిః

ఆనీయమానస్త్వాదుత్వం స్థాయీభావోరసఃస్మృతః

విభావములచేతను, అనుభావములచేతను, సాత్త్వికభావములచేతను వ్యభిచారి భావములచేతను స్వాదువుగా చేయఁబడిన స్థాయి భావమే రసమనఁబడును. భరత సూత్రమున కీ శ్లోకము వాఙ్మూలము.

ఇట్లే పలువురు చెప్పియున్నారు.

“విభావానుభావసాత్త్విక వ్యభిచారిసామగ్రీసముల్లసితః స్థాయీభావోరసః”
ప్రతాపరుద్రీయుము.

“విభావానుభావ వ్యభిచారి భిరభివ్యక్తః స్థాయీభావోరసః”

హేమచంద్రుని కావ్యానుశాసనము.

“విభావేనానుభావేనవ్యక్తః సంచారిణాతథా

“రసతామేతిరత్యాడిః స్థాయీభావః సచేతసామ్”

విశ్వనాథుని సాహిత్యదర్పణము.

విశ్వనాథ హేమచంద్రులు సాత్త్వికభావములను పేర్కొనలేదు. దానికి కారణమని అనుభావ రూపములగుటయే.

“సాత్త్వికాశ్చానుభావ రూపత్వాన్నప్యథగుక్తాః”

విశ్వనాథుడు.

సాత్త్వికభావములను వివరించునప్పు డీ విషయము విపులముగా చర్చింపఁ బడును.

రసనిర్వచనమున భావపద మనుగతముగా వినవచ్చుచున్నది. కావున ప్రప్రథమముగా భావనిర్వచనము మనకిట నావశ్యకమగుచున్నది: భావస్వరూప స్వభావము లపగతములైన తరువాత, విభావాదుల లక్షణములను ప్రత్యేకముగ పరిశీలింపవలసి యుండును. విభావాదులనుగూర్చి సంపూర్ణముగ తెలిసికొనినగాని రస స్వరూప మవగతముకాదు.

“వాగంగసత్త్వోపేతాన్ కావ్యార్థాన్ భావయంతీతిభావాః”

నా. శా. అధ్యాయ. 7. పుట 343

వాచికములును, ఆంగికములును, సాత్త్వికములును అగ. అభినయములచే నివేదితములగు కావ్యార్థములను భావింపఁ జేయునని కావున నివి భావములనఁబడు చున్నవి.

దీని యర్థము నభినవగుప్తుఁ డిట్లు వివరించియున్నాడు.

“కవనీయం కావ్యం. తత్రచపదార్థవాక్యార్థౌ రసేష్వేవ పర్యవసేయ ఇత్యా సాధారణ్యా త్ప్రాధాన్యాచ్చ కావ్యస్యార్థాః రసాః అర్థ్యంతే ప్రాధాన్యే నేత్యర్థాః నత్వర్థభ్రోఽభిధేయవాచీ, స్వశబ్దానభిధేయత్వంహి రసావీనాం ద్వనికారా దిభిర్దర్శితమ్”

కవనీయము కావ్యము. అందు పదార్థమును, వాక్యార్థమును రసములందే పర్యవసించును. అసాధారణము లగుటచేతను, ప్రధానము లగుటచేతను రసములు కావ్యార్థములగుచున్నవి. ప్రాధాన్యమున నర్థింపఁబడుచున్నవి. కావున రసము అర్థము లగుచున్నవి. ఇట నర్థశబ్ద మభిధేయవాచికాదు, రసాదులు స్వశబ్దవాచ్యములు కావని ద్వనికారాదులచే దర్శితము.

ఈ యర్థమునే వివరించి చెప్పు నీ క్రింది శ్లోకములు నాట్యశాస్త్రమున నుదాహరింపఁబడియున్నవి. అనఁగా భరతోక్తమగు లక్షణమున కివి వ్యాఖ్యా ప్రాయములు, పరంపరాగతములు.

“విభావైరాహృతోయోఽరః అనుభావైశ్చగమ్యతే
వాగంగసత్త్వాభినయైః సభావఇతిసంజ్ఞితః

వాగంగముఖరాగేణ సత్త్వేనాభినయేన చ
కవేరంతర్గతంభావం భావయన్ భావ ఉచ్యతే
నానాభినయసంబద్ధాన్ భావయంతీర సానిమాన్
యస్మాత్తస్మాదమీ భావావిజ్ఞేయానాట్యయోక్తృభిః

నా. శా. అధ్యాయ. 7. శ్లో 2-4. పుట 347.

విభావములచేత ఆహృతమును, అనగా నిష్పాదితమును, అను భావముల చేతను వాచికాంగిక సాత్త్వికాభినయములచేతను గమ్యమానమును అగు అర్థము భావమనఁబడును. వాచికాంగిక ముఖరాగములచేతను, సాత్త్వికాభినయము చేతను కవి హృదయగతమగు భావమును భావింపజేయునది. అనగా ఆస్వాద యోగ్యముగా చేయునది భావమనఁబడును. వాచికాంగికాది నానాభినయ సంబద్ధములైన రసములను భావుకులచే ఆస్వాదింపజేయుచున్నవి. కావున నివి భావములనఁబడుచున్నవి. ఇట్లు నాట్యప్రయోక్తలు తెలిసికొనఁదగియున్నది.

“కవేరం తర్గతం” భావమ్మనుచో

అభినవగుప్తుని వ్యాఖ్య యిట్లున్నది

“వాగంగముఖరాగాత్మనాభినయేన సత్త్వ

లక్షణేన చాభినయేన కరణేన కవేః

సాధారణం తథాపి వర్ణనానిపుణస్యయః

అంతర్గతోఽనాదిప్రాక్తనసంస్కార

ప్రతిభానమయోఽనతులౌకికవిషయజః

రాగాంతవవదేశకాలాది భేదాభావాత్స

ర్వసాధారణీ భావేనాస్వాదయోగ్యస్తం

భావయన్ ఆస్వాదయోగ్యీకుర్వన్”

వర్ణనా నిపుణుడగు కవియందు అనాది ప్రాక్తనసంస్కార ప్రతిభా నమయములగు రాగాదు లుండును. అవి లౌకికవిషయ జన్యములుకావు. అవి దేశ కాలాదిభేద శూన్యములగుటచే, సర్వసాధారణీ భావమున ఆస్వాదయోగ్యములుగా

నుండును. అట్లు కవిచే వర్ణితములైన ఆ భావములను భావింపజేయునని, అనగా, ఆస్వాదయోగ్యములుగా చేయునవి కావున నివి భావము లనబడుచున్నవి.

భావపదము భూతాతు నిష్పన్నము. దీనికి ఉత్పాదనము, వ్యాపనము అను రెండర్థములను చెప్పవచ్చును. ఉత్పాదన మనగా, వాగంగసత్త్వాభినయ సాహాయ్యమున కావ్యార్థములను అనగా రసములను ఉత్పాదించుట. భరత ప్రోక్తమగు “వాగంగసత్త్వోపేతాన్ కావ్యార్థాన్ భావయంతీతి భావాః” అను లక్షణ మీ యర్థముననే చెప్పబడినది. అందులకే అభినవగుప్తుడు “తేన భావయంతీతి కరణే దర్శయతి వాగంగేతి, వాగాదయస్తత్కర్మసువర్తంతే, తేనవర్ణనాత్మనా వాచికేన, సన్నివేశ వలనాదినాంగికే నాంతర్బహిరాత్మనా (అంగేన) సాత్త్వికేన కరణభూతే నోపేతాన్”

అని భరత ప్రోక్తములగు లక్షణమునకు వ్యాఖ్య వ్రాసియున్నాడు. వర్ణనాత్మకమగు వాచికమును, సన్నివేశవలనాదికమైన ఆంగికమును, అంతర్బహిరాత్మకమైన సాత్త్వికమును కావ్యార్థ భావనయందు కరణభూతములు అనగా రసోత్పాదనయందు సాధనములు.

ఇట్లే “విభావైరాహృతః” అను శ్లోకము నందును, ఉత్పాద నార్థమునే చెప్పికొనవలసియున్నది.

ఈ రెండు లక్షణములును కవి నటపరముగా చెప్పబడినవి.

వాగంగముఖరాగేణేత్యాది. శ్లోకద్వయమునందు, వ్యాపనార్థమున భావపదము ప్రయుక్తమై యున్నది. ఇవి సామాజిక పరముగా చెప్పబడిన శ్లోకములు.

“ఏవం లోకానుసారేణ కవినటశిక్షోప యోగినా వ్యుత్పత్త్యంతరమభిదాయ సామాజికాభిప్రాయేణ యోవ్యుత్పత్తి ద్వయనిరూపితోఽర్థః తత్సంగ్రహాయ శ్లోకద్వయమాహ వాగంగముఖరాగేణేతి”

అభినవగుప్తుడు నా. శా. అధ్యాయ 7. పుట 343.

ఈ శ్లోకద్వయమున, భావపదమునకు “భావయంతి” ఆస్వాదనంకుర్వంతి హృదయం వ్యాప్నువంతి” భావింపజేయును, ఆస్వాదనముచేయును, హృదయమును వ్యాపించును అను నర్థములు గ్రాహ్యములు.

సాధారణీభావమును పొందిన ఈ భావములు మృగమదామోదము భంగి సహృదయ సామాజికహృదయముల వ్యాపించునని అభినవగుప్తుడు చెప్పుచున్నాడు.

“సాధారణీభావమును ప్రాప్తాః సామాజికజన
మపిమృగమదామోద దిశావ్యాప్నువంతి”

నా. శా. అధ్యాయ 7. పుట 346.

ఈ విషయమున భరతుఁ డిట్లు చెప్పి యున్నాడు.

“భూఇతికరణే ధాతుస్తభావభావితం వాసితంకృతమత్యన్తాంతరమ్
లోకేఽపిచ ప్రసిద్ధమహోహ్యనేనగంధేన రసేన వా
సర్వమేవ భావితమితితచ్చ వ్యాప్త్యర్థమ్”

నా. శా. అధ్యాయ 435.

“ణినాసంబంధేనేతి ఇతిఇకారే ప్రత్యయే సతిభూధాతుః కరోత్యర్థేవర్తతే”

అభినవగుప్తుడు.

‘భూ’ అను ధాతువు కరణార్థమందు వర్తించును. భావితము, వాసితము, కృతము అను పదములు సమానార్థకములు ‘ఆహాః ఈ గ్రంథముచేత, లేక, ఈ రసముచేత సర్వమును భావితము’ అనుట లోకప్రసిద్ధమే, ఇది వ్యాప్త్యర్థము.

మీద చర్చింపఁబడిన విషయముల సారాంశమిది: నాట్యమున వాగంగ సత్త్వాభినయముల వలనను, కావ్యమున వర్ణనాదుల మూలమునను, రామాదుల సుఖదుఃఖములు వ్యక్తములగును. నాట్యమును చూచుటవలనను. కావ్యమును చదువుటవలనను, రామాదిగతములగు ఆ సుఖదుఃఖాదులు, సహృదయునిచే అనుభూతములగును. ఆ యనుభూతివలన భావకచిత్తమున నొక వికారము జనించును. దానినే సంస్కార మనియు, వాసన యనియు నందురు. సహృదయ మనోవికారమే భావము. రసానుకూలమగు వికారమే భావము. “రసానుకూలో వికారోభావః” అని భానుదత్తుడు రసతరంగిణిలో చెప్పియున్నాడు. ఇటు నొక్క విషయము చెప్ప వలసియున్నది. భావశబ్దమున చిత్తవృత్తి విశేషములే వివక్షితము లగుననియు; బాహ్యములగు ఋతుమాల్యాది విభావములును, భాష్పప్రభృత్యను భావములును భావశబ్దవ్యపదేశ్యములు కావనియు, అభినవగుప్తుడు చెప్పియున్నాడు.

“భావశబ్దేన తావచ్చిత్తవృత్తి విశేషా ఏవవివక్షితాః
తేషాంతు, యోగ్యతావ శాద్యభాయోగం, స్థాయి
సంచారి విభావాను రూపత, సంభవతి, యేత్వేతే
ఋతుమాల్యాదయో విభావా, బాహ్యోశ్చ బాష్ప
ప్రభృతయోఽ నుభావాస్తే, నభావశబ్దవ్యపదేశ్యాః.”

నా. శా. అధ్యాయ. 7. పుట 343

భావశబ్దముచేత చిత్తవృత్తి విశేషములే వివక్షితములు. ఆ భావములకు
యోగ్యతావశమున, యథాయోగముగ, స్థాయిసంచారి విభావాను రూపత సంభవిం
చును. బాహ్యములైన ఋతుమాల్యాది విభావములను, భాష్పేద్యనుభావములును
భావశబ్ద వ్యపదేశ్యములుకావు.

భావ మనఁగా చిత్తవృత్తి విశేషము. అది కావ్యార్థమును సహృదయులచే
ఆస్వాదింపజేయును.

విభావములు : ఇవి చిత్తవృత్తి విశేషములుకావు. అందులకే భరతుఁడు
చెప్పిన నలుబదితొమ్మిది భావములలో నివి చేరలేదు.

భరతుఁడు చెప్పిన భావములు : స్థాయిభావములు 8, సాత్త్విక భావములు 8
వ్యభిచారి భావములు 33. వెరసి 49 భావములు.

విభావములకు భరతుఁడు చెప్పిన లక్షణము :

“విభావో నామవిజ్ఞానార్థః. విభావః, కారణం, నిమిత్తం. హేతురితి
పర్యాయాః. విభావ్యతేఽ నేన వాగంగ సత్త్వాభినయ ఇతివిభావః,
యథా విభావితం విజ్ఞాతమిత్య నర్థాంతరమ్.”

నా. శా. అధ్యాయ. 7. పుట 347

విభావ పదమునకు విజ్ఞానమని యర్థము. విభావము, కారణము, నిమిత్తము
హేతువు అనునవి పర్యాయపదములు. వాచికము, ఆంగికము, సాత్త్వికము అను
నభినయములు వీనిచే విభావితములగును. అనఁగా, విజ్ఞాతములగును. కావున ఇవి
విభావములనఁబడుచున్నవి. విభావితము, విజ్ఞాతము అను పదములేకార్యకములు.

ఈ యర్థమునే క్రింది శ్లోకము వివరించుచున్నది.

“బహవోఽర్థా విభావ్యంతే వాగంగాభినయాశ్రయాః
అనేనయస్మాత్తేనాయం విభావ ఇతిసంజ్ఞితః.”

నా. శా. అధ్యాయ 7. పుట 348

వాగంగాభినయాశ్రయములైన అర్థము లనేకములు. దీనిచే విభావితములగును. అనగా విశిష్టముగా తెలిసికొనబడును. కావున నివి విభావసంజ్ఞ కలవి.

దీనికి అభినవగుప్తుని వ్యాఖ్య :

వాగాదయోఽభినయాయేషాంస్థాయి వ్యభిచారిణాతే
వాగాద్యభినయ సహితా విభావ్యంతే విశిష్టతయా జ్ఞా
యంతే యైసే విభావాః, అభినయానామనేక
హేతుజత్వమ్ తద్యథా హర్షాదిభ్యోహాసః,
ఘర్మధూమరోగాదిభ్యోబాష్పః, తద్బాష్పాత్క్రిం
ప్రతీయంతాం విభావాత్తురుడిత్యేవ నిశ్చయః.

నా. శా. అధ్యాయ 7. పుట 348

వాగాద్యభినయ సహితమునగు స్థాయివ్యభిచారములు వీనిచే విశిష్టముగ నిజ్ఞాతములగును. కావున ఇవి విభావములు. అభినయమునకు అనేక హేతువులుండ వచ్చును. హాసము హర్షాదులవలన కలుగవచ్చును. మర్మధూమ రోగాదులవలన బాష్పములు కలుగవచ్చును. అట్టి యెడ బాష్పహేతువు ఘర్మమా, ధూమమా, రోగమా అను సందియమున కవకాశమున్నవి కదా! అట్టి సందేహమును నివారించుటకు విభావము సహకరించును. అనగా ఆ బాష్పాదులవలన నెట్టి ప్రతీయమాన మగుచున్నదియు, విభావములను బట్టి వెంటనే నిర్ణయింపనగుననుట, చిత్తవృత్త్యుద్భవమునకు హేతుభూతమైన విషయము విభావము అని ఫలితార్థము.

విభావమందు ఆలంబనోద్దీపన భేదమును భరతుడు చేయలేదనియు అట్టి విభజనము కాల्పనికమనియు, అభినవగుప్తుని అభిప్రాయము. “కాల్పనిక మాలంబన విభావ ఉద్దీపన విభావ ఇతి అతఏవము నినానాయం క్వచిద్విభాగ ఉక్తఃసూచి తోవా”

నా. శా. అధ్యాయ 6. పుట 305

ఇట ముఖ్యముగా నొక విషయము తెలిసికొనవలసి యున్నది. లోకమున రతికి కారణములగు స్త్రీ పురుషులును, కార్యములగు కటాక్ష మందహాసాదులును, సహకారులగు చింతాదులును, కావ్యనాటకాదులయందు క్రమముగా విభావములు. అనుభావములు. వ్యభిచారులు అని వ్యవహృతములగు చున్నవి. ఈ యర్థమే మమ్మటుని కావ్యప్రకాశమున నిట్లు చెప్పబడియున్నది.

కారణాన్యథకార్యాణి, సహకారీణియాసిచ,
రత్యాదేః స్థాయినోకే, తాని చేన్నాట్యకావ్యయోః
విభావా అనుభావాశ్చ, కథ్యంతే వ్యభిచారిణః,
వ్యక్తః సత్తైర్విభావాద్యైః, స్థాయిభావో రసఃస్మృతః

కా. ప్ర ఉర్లా 4. శ్లో 27, 28.

*విభావము రెండు విధములు 1. ఆలంబన విభావము 2. ఉద్దీపన విభావము
ఆలంబన విభావము రస సమవాయికారణము.

లోకమందలి నాయకాద్యాలంబన కారణమును, విశిష్టదేశ కాలాద్యుద్దీపన కారణమును, కావ్యనాటకాది ముఖమున సామాజికాంతః కరణమున ప్రతిబింబించు టచే, సామాజిక సిద్ధములై ఆలంబన విభావము ఉద్దీపన విభావము అని చెప్పబడుచున్నవి.

*విభావః కథ్యతే తత్రరసోత్పాదన కారణం
ఆలంబనోద్దీపనాత్మా సద్విధాపరికీర్త్యతే.

ప్రతా. రు.

విభావఇతి: తత్రవిభావాది చతుష్టయమధ్య
ఇత్యర్థః తత్రరసబ్దేనాత్ర లౌకికో రత్యాది
భావః, ఓదనం పచతిత్యాదివద్భావో విసేం
వృత్తిమాశ్రిత్య వ్యవహరీయతే, ముఖ్య
రసస్యోత్పత్త్యై భావాత్, ఏవముత్తరత్రాపిద్రష్టవ్యమ్.

రత్నపజము.

రత్నాదులయందు నాయకనాయకు లాలంబన విభావములు. రత్నాదులు నాయకనాయకుల నాశ్రయించుకొని యుండును. సీతా విషయకమగు రాముని రతికి సీత ఆలంబనము. రామవిషయకమగు సీతారతికి రాముఁడాలంబనము. స్రక్పందన కోకి లాలాపాదులు రత్నదీపన కారణములు. ఇట్లు లోకమున, కారణము. ఆలంబనోదీపన భేదమున ద్విధా ప్రసిద్ధమైయున్నది. తొకికములగు నీ కారణములు రెండును. కవిచే శ్రవ్యకావ్యమున నభివర్ణితములై, నటునిచే నాట్యమున సభినీతములై, సహృదయ సామాజికుని భావనా మహిమ, తథంతఃకరణమున ప్రతిబింబించి, రసవ్యంజకములగుచున్నవి. అప్పుడు తొకికములగు నయ్యాలంబనోదీపన కారణములు రెండును, ఆలంబన విభావము, ఉదీపన విభావము అను అతొకికవ్యపదేశము నందు చున్నవి. తొకికములగు కారణములకు ఇట్టి యతొకిక వ్యపదేశము కలుగుటకు కారణము. వాని యతొకిక విభావనా వ్యాపారమే భావుక హృదయమందు వాసనా రూపముననున్న రత్నాది స్థాయిభావములను ఆస్వాదయోగ్యములుగా చేయుటయే విభావనము సహృదయునియందు వాసనా రూపముననున్న రత్నాదులు ఆస్వాదయోగ్యములుకావు. అట్టి రత్నాదులను విభావములు విభావించును; రసాస్వాదయోగ్యతకు తెచ్చును. అనఁగా వాసనా రూపముననున్న రత్నాదులుద్బుద్ధములగుటకు ప్రథమ కారణములు విభావము లనుట.

రసములను బట్టి విభావములును మారుచుండును. శృంగారమునకు స్త్రీ పురుషు లాలంబన విభావములు : చంద్రికావసంత వివిధోప పనరహః స్థానాదులుదీపన విభావములు కరుణమునకు బంధు నాశాదు లాలంబనములు. తత్సంబంధి గృహ తురగాభరణ దర్శనాదులును, తత్కథా శ్రవణాదులును ఉదీపనములు. శాంతమునకు జగదనిత్య జ్ఞానమాలంబనము. వేదాంత శ్రవణ తపోవనతాప సదర్శనాదు లుదీపనములు. రౌద్రమునకు అపరాధ కృత్పురుషాదులాలంబనము. తత్కృతాపరాధాదు లుదీపకములు. ఈ ప్రకారముగా ఏ చిత్తవృత్తికి ఏది విషయమో అది తదాలంబనము. నిమిత్తము లుదీపకములు. చూ. రస. గం. ప్రథమాననము.

కేవల విభావనావ్యాపార సామర్థ్యముననే సమగ్ర రసాభివ్యక్తి కలుగదు. విభావములు. రత్నాదిస్థాయిభావములను రసాస్వాదాంకుర యోగ్యతకు తెచ్చును. విభావములతో అంకురించిన రసాభివ్యక్తి అనుభావవ్యభిచారులచే పూర్తిచేయబడును.

ఉద్దీపన విభావము నాలుగు విధములు :

“అలంబన గుణశ్చైవ, తచ్ఛేష్టాతదలంకృతిః

తటస్థశ్చేతి విజ్ఞేయ, శ్చతుర్థో దీపనక్రమః

అలంబనగుణో, రూపయౌవనాది రుదాహృతః

తచ్ఛేష్టా యౌవనో ద్యూత హావభావాది కామతాః

నూపురాంగద హారాది తదలంకరణం మతం

“మలయానిల చంద్రద్వాస్తటస్థాః పరికిర్తితాః”

శృంగారతిలకము: ప్రతాపరుద్రీయముననుదాహృతము.

అలంబన గుణములు, తచ్ఛేష్టలు, తదలంకృతులు, తటస్థములు అని ఉద్దీపనవిభావము, నాలుగు విధములు. రత్యాదుల కాలంబనములగు నాయికా నాయకుల రూపయౌవనాదులే గుణములు యౌవనోద్యూతములగు వారి హావభావములే శ్చేష్టలు, వారు ధరించిన నూపురాంగద హారాదులే అలంకరణములు. మలయానిల చంద్రాదులు తటస్థములు.

అనుభావములు : “అనుభావవ్యతేన నేన వాగంగ సత్త్వకృతో అభినయ ఇతి.” వాగంగ సత్త్వకృతమైన అభినయము దీనిచే అనుభావితమగును.

“వాగంగాభినయే నేహ యతస్త్వర్థో అను భావ్యతే

కాఖాంగోపాంగ సంయుక్తస్త్వనుభావ స్తతః స్మృతః

నా. శా. అధ్యాయ 7. శ్లో 7. పుట 349

అంగోపాంగముల తోడి యర్థము వాగంగాభినయముచే అనుభావితమగును. కావున, నివి యనుభవము లనఁబడుచున్నవి. ఇవి భరతుఁడు చెప్పిన లక్షణములు.

అనుభావలక్షణము సాహిత్యదర్శణమున నిట్లు చెప్పబడియున్నది.

ఉద్బుద్ధం కారణైః స్వైర్యహిర్యావం ప్రకాశయన్

లోకేయః కార్యరూపః సోఅనుభావః కావ్యనాట్యయోః

రస తన కారణములచే నుద్బుద్ధమైన భావమును, బయటకు వెల్లడించుచు లోకములో ఏది కార్యరూపమున నున్నదో, అదియే కావ్యనాట్యములందనుభావ మనఁబడును

లోకమున రత్యాదులుద్బుద్ధము లగుటకు సీతాదులాలంబన కారణములు; చంద్రాదులుద్భవన కారణములు. ఈ యాలంబనోద్భవన కారణములచే రామాదుల యందు రత్యాదుల దృవింపు చున్నవి. అట్లుద్బుద్ధములైన రత్యాదులను వెలుపలకుఁ దెలుపు కార్యములే కావ్యనాటకములందను భావము లనఁబడుచున్నవి. రసపరిణతికి విజ్ఞాపకములు; అనుమాపకములు: అవియే కటాక్షాదులు దీనిని బట్టి, నాయికా నాయకుల యందుద్బుద్ధములైన రత్యాదుల పరిణామమును, సహృదయుఁ డూహింప గలడు. కవిచే వర్ణితములై, సహృదయునిచే భావితములై, యివి తమ లౌకికత్వ మును వీడి, యలౌకికములగును. అనఁగా కార్యత్వమునువీడి యనుభావత్వమందు ననుట. సహృదయాంతః కరణస్థితములగు రత్యాదులను అభినయ ద్వారమున అనుభావింపఁజేయును. అనఁగా ప్రతిబింబింపఁ జేయును. కావున నివి యనుభావము లనఁబడుచున్నవి.

“కార్యభూతోఽనుభవస్సౌత్కటాక్షాదిశ్శరీరజః”

ప్రతాపరుద్రీయము.

లౌకికములగు రత్యాదుల కార్యములగు కటాక్షాదులు అనుభావములు. అను పశ్చాద్; భావః ఉత్పత్తిః ఏషామ్ అనుభావయంతీతివా. స్థాయిభావమునకు తరువాత నివి పుట్టుట వలనగాని, స్థాయిభావము ననుభవింపఁజేయుట వలనగాని, అనుభావములని చెప్పఁబడుచున్నవి.

‘కార్యభూతోఽనుభావః’ అను దానిని కుమారస్వామి సోమపీఠి యిట్లు వ్యాఖ్యానించి యున్నాఁడు.

“ననుకార్యత్వంనామ నియతోత్తరకాల భావిత్వమ్; తచ్చాను భావస్యకిం రసాపేక్షయా? ఉతస్థాయ్యాపేక్షయా? నాద్యః; విభావైరనుభావైశ్చేతి కరణత్పత్తి యయా, తస్యపూర్వ భావిత్వప్రతీతేః; నియతపూర్వవర్తిత్వ లక్షణ కారణ విశేషత్వాత్కారణస్య సచాత్ర తృతీయయా; కర్తృద్యర్థాంతరం సంభావ్యతే ధివం చానుభావేసతిరస్యో, రసే సత్యనుభావ, ఇత్యన్యోనాశ్రయ ప్రసంగస్సాదితి.

అతవివనద్వితీయః. నహిభావుకమనోఽ వస్థాయిన స్థాయినః పూర్వభావినాం కామినీ కటాక్షభూవిక్షేపాదీనాం తత్కార్యత్వమితి. అతఃస్థాయి త్వయోగ్యస్య తౌకికస్య రత్యాదేః కార్యభూతోయోఽయం కటాక్షాదిరభినయాదిద్వారా భావుకమనః ప్రతిబింబి తస్సహృదయ హృదయస్థితం రత్యాది భావమను భావయతిసోఽ భాను భావ ఇత్యుచ్యత ఇత్యర్థః”

(ప్ర. రు. రసప్రకరణము.)

కార్యత్వ మనఁగా నియతోత్తర కాలభావిత్వము. అనుభావముల కి కార్య త్వము రసాపేక్షచేతనా? లేక, స్థాయపేక్షచేతనా? మొదటిదికాదు. ‘విభావైర నుభావైశ్చ’ అనుచో, కరణతృతీయచే వానికి పూర్వభాభావి ప్రతితి కలదు. కరణము, నియతపూర్వ వర్తిత్వలక్షణకారణ విశేషమగుట, అచటి తృతీయకు కర్తృద్యర్థాంతరము సంభావ్యముకాదు. ఇట్లు “అనుభావే సతిరసో రసేసత్య నుభావః” అని అన్యోన్యశ్రయదోష ప్రసంగమగును. అందుచే రెండవదికాదు భావుకమనోఽ వస్థాయులగు స్థాయిలకు పూర్వమందేయున్న కామినీ కటాక్ష భూవిక్షే పాదులు తత్కార్యములు కాజాలవు. అందుచే, స్థాయిత్వ యోగ్యమగు తౌకికరత్యాదికమునకు కార్యభూతమగు కటాక్షాదికము, అభినయాది ద్వారమున భావుకమనః ప్రతిబింబితమయి సహృదయ స్థితమగు రత్యాదిభావమునను భావింపఁ జేయును.

తౌకికములగు రత్యాదులకే ఇవి కార్యములనియు, అతౌకికముల కివి కారణ ములే యనియు సోమపీఠి యభిప్రాయము. అందులకే యీ క్రింది లక్షణము దాహృతము.

“భూవిక్షేప కటాక్షాది వికారోహృదయస్థితం
భావం వ్యనక్తి యస్సోయమనుభావ ఇతీరితః”

రత్నాపణమున నుదహరింపఁబడినది.

*రసపరిణితిని చెందునపుడు రత్యాదుల కివి కారణము లగుననియు, రస నిష్పత్త్యనంతర మివి రసకార్యము లగుననియు కొందరి యభిప్రాయము.

అంగజములు, స్వభావజములు, సాత్త్వికములు, అని, అనుభావజములు మూఁడు విధములు.

“ఉక్తాః శ్రీణామలంకారా అంగజాశ్చ స్వభావజాః
తద్రూపాః సార్త్వికా భావాస్తథాచేష్టాః పరాఅపి”

అలంకారము లనగా శ్రీపురుషుల దేహములందు కనిపించు వికారములు.
తద్రూపము లనగా అనుభావ రూపములని యర్థము.

సాహిత్యదర్పణమున నివి యిట్లు పేర్కొనఁబడినవి.

యౌవనే సత్త్వజాస్తా సామిష్టా వింశతिसంఖ్యకాః
అలంకారాస్త త భావహావహేలాప్రయోం గజాః
శోభాకాంతిశ్చ దీప్తిశ్చ మాధుర్యంచప్రగల్భతా
ఔదార్యం ధైర్యమిత్యేతే సప్తైవస్మరయత్నజాః
లీలావిలాసో విచ్ఛిత్తిర్వివేకః కిలించితమ్

మోట్టాయితం కుట్టమితంవిభ్రమో లలితం మదః
విహృతం తపనం మౌగ్యం విక్షేపశ్య కుతూహలమ్
హసితం చకితం కేలి రిత్యష్టాదశసంఖ్యకాః
స్వభావ జాశ్చభావాద్యా దశపుంసాం భవస్త్వపి.

యౌవనమందు శ్రీలకు సత్త్వజములగు నలంకారము లిరువదియెనిమిది
యుండును అందు (1) భావము, హావము, హేల అను మూఁడును అంగజములు
(2) శోభ, కాంతిదీప్తి, మాధుర్యము, ప్రగల్భత, ఔదార్యము, ధైర్యము అను
నేడును అయత్నజములు. (3) లీల, విలాసము, విచ్ఛిత్తి, బిబ్బోకము, కిలికించి
తము, మోట్టాయితము, కుట్టమితము, విభ్రమము, లలితము, మదము, విహృ
తము, తపనము, మౌగ్యము, విక్షేపము, కుతూహలము, హసితము, చకితము,
కేలి అని నీ పదునెనిమిదియు స్వభావజములు.

ఇందు అయత్నజములని చెప్పఁబడిన శోభాకాంత్యాదులను భావములు కావ
నియు, నవి రత్నాదులను ప్రకాశింపఁజేయువనియు, సాహిత్యదర్పణ వ్యాఖ్యాత
యగు రామచరణతర్క వాగీశుఁడు చెప్పియున్నాఁడు. “శోభాకాంత్యాదీనాంరత్నాది
ప్రకాశకత్వా భావాన్నానుభావరూపతా” అప్పుడనుభావరూపాలంతరము లిరువది
యొక్కటియే యగును.

వీని సంఖ్యావిషయమున, అలంకారికులలో భేదముకలదు. భరతుడు స్వభావజములైన అలంకారములను పది మాత్రమే పేర్కొనియున్నాడు. అవి లీల, విలాసము, విచిత్రీ, విభ్రమము, కిలికించితము, మోట్టాయితము, కుట్టమితము, విబోధకము, లలితము, విహృతము ఇవి స్త్రీలకు స్వభావజములని యాతడు చెప్పెను.

అంగజములు, అయత్నజములు అని చెప్పబడిన అలంకారములు నాయకులకుగూడ నన్వయించుననియు, అట్లయ్యు, నాయకాశ్రితములుగనే అవి శోభావహములగుననియు సాహిత్యదర్శణ కారుడు చెప్పియున్నాడు.

స్వాభావికములును, అయత్నజములునగు అలంకారములు రసభావోసంబ్ధం హితములై యుండునవి భరతుని యభిప్రాయము. అయత్నజములను భావములు కావావని రామచరణవాగీశు డేలచెప్పెనో? ఈ విషయమున భరతుని యభిప్రాయమే మనకు గ్రాహ్యము.

వీని వివరములకు చూ. అనుబంధము సాత్త్వికభావములు: ఇవిగూడ అనుభావములే. సత్త్వజన్యములగుటచే వీనికి సాత్త్వికములను పేరు వచ్చినది.

“పృథగ్భావాభవంత్యన్యే అనుభావత్వేఽపిసాత్త్వికాః
సత్త్వాదేవసముత్పత్తేః తచ్చతద్భావభావనమ్”

సత్త్వ మనగా నేమి?

1. ఇహహి సత్త్వంనామ మనఃప్రభవమ్, తచ్చసమాహిత
మనస్తాదుచ్యతే, మనసః సమాధౌ సత్త్వనిష్పత్తిర్భవతీతి.

నా. శా. అధ్యాయ 7. పుట 378

ఇటు సత్త్వ మనగా మనఃప్రభవమయిన యొక విశేష స్థితి. సమాహిత మనస్కృత యున్నప్పుడే సత్త్వముపవన్నము, మనస్సమాధియందు సత్త్వము జనించును.

భరతుని యభిప్రాయము నిట్లు వివరింపవచ్చును. నాట్యమున రోమాం చాశ్రువై వర్ణ్యాదులగు సాత్త్విక భావములను, మనస్సమాధి, అనగా చిత్తైకాగ్రత లేని నటుడు అభినయింపలేడు. నటుడు దుఃఖితుడు కాకపోయినను, దుఃఖితునివలె

అభినయించుచున్నాడు. సుఖికాకపోయినను సుఖవలె నభినయించుచున్నాడు. అట్లాతఁ డభినయింపగల్గుటకు సత్త్వ ప్రభావముననే అని చెప్పవలసియున్నది. అనఁగా దేని ప్రభావమున దుఃఖితుఁడుకాని నటుఁడు రోదన్మాతమగు దుఃఖము నభినయించుచున్నాడో, అసుఖితుఁడగు నటుఁడు ప్రహర్షాత్మకమగు సుఖము నభినయించుచున్నాడో అదియే సత్త్వము. ఆ సత్త్వము అనఁగా మనస్సమాధి జన్యమగు నేకాగ్రతఁ స్తంభస్వేద రోమాంఛాదుల నభినయించుట కత్యావశ్యకము నిజమునకు, నాట్యధర్మి ప్రవృత్తములగు సుఖదుఃఖ కృతభావములు, లోకధర్మాను సారులుగ నుండవలెనన్నచో, సత్త్వవిశుద్ధములు కావలెను. ఈ వివరణము కేవల నాట్యపరముగ నున్నది.

2. రజస్తమోభ్యామ స్పృష్టం మనస్సత్త్వమిహోచ్యతే సా. ద.

రజోగుణము చేతను, తమోగుణము చేతను స్పృశింపఁబడని మనస్సు, ఇటు సత్త్వమనఁబడును. ఈ నిర్వచనమును బట్టి, సాత్త్వికభావములు జనించునపుడు మనస్సు, తమోగుణ రజోగుణముల నతిక్రమించి సత్త్వనిష్ఠమై యుండునని చెప్పవచ్చును.

“వికారస్సత్త్వ సంభూతాస్సాత్త్వికాః పరికిర్తితాః” సా. ద.

సత్త్వంనామ స్వాత్మ విశ్రామ ప్రకాశకారీ కశ్చనాంతరోధర్మః సా. ద.

సాహిత్య దర్పణకారుని యీ సత్త్వనిర్వచనమును రామచరణ తర్కవా గీశుఁడెట్లు వ్యాఖ్యానించి యున్నాడు.

“స్వాత్మ వివేకవిశ్రామోయస్య సరసాడిః, తస్యప్రకాశ ఉద్యోధస్తత్కారీ”

స్వాత్మయందే విశ్రాంతిగల రసాదికమును ఉద్యోధించు నొక అంతర ధర్మము సత్త్వము. అను భావాంతరములందలి ప్రసక్తి నివారించుటకే, అంతర ధర్మమని చెప్పఁబడినది. ఇతరములగు ననుభావములన్నియు శరీరజములు.

“పరగతసుఖాది భావనయాభావితాం తఃకరణత్వం

సత్త్వమ్ తతోభవా స్సాత్త్వికాః

ప్రతాపరుద్రీయము.

పరగత సుఖాదిభావనచేత భావితమగు సంతఃకరణ ధర్మము సత్త్వము. సత్త్వభవమును సాత్త్వికములు.

“అథ, సాత్త్వికానామపి, కార్యభూతానాం, కటాక్షాదివద్భావ సంసూచనాత్మకత్వేనా, నుభావత్వే సిద్ధేఽపి తేషాం బ్రాహ్మణపరివ్రాజకన్యాయేనప్యథగుపాదానే అసాధారణ కారణమాహ పరగతేతి. అభినయాది ముఖేనాన్యగత సుఖదుఃఖాది భావనాయామంతఃకరణ స్వాతంత్ర్యానుకూలత్వం సత్త్వమిత్యర్థః”

రత్నాపజము.

కటాక్షాదులకువలెనే: భావసంసూచనాత్మకములగుటచే, కార్యభూతములగు సాత్త్వికములకుగూడ అనుభావత్వము సిద్ధించుచున్నను, బ్రాహ్మణ పరివ్రాజకన్యాయమున, వానిని వేరుగఁ జెప్పటకుగల అసాధారణ కారణమును చెప్పుచున్నాఁడు. పరగతేతి అభినయాదిముఖమున అన్యగత సుఖదుఃఖాది భావనయందు అత్యంతానుకూలమగు నంతఃకరణ ధర్మము. సత్త్వమని యర్థము. సత్త్వనిర్వృత్తిములగు భావములు సాత్త్వికములు.

కుమారస్వామి సోమపీఠి మీది భావముల నింకను విపులీకరించి యీ క్రింది విధముగా చర్చించియున్నాఁడు.

“అనేనైవం విధేనై వాంతఃకరణేన కటాక్షాదయో భావ్యంత ఇతితేషా మను భావాత్తైవ ససాత్త్వికత్వమితిభావః. తదుక్తం భావప్రకాశే. “పరస్య సుఖదుఃఖాదేరనుభావేన చేతసః, అత్యంతేనానుకూల్యేనయేన తద్భావభావనమ్. తత్సత్త్వం, తేన నిర్వృత్తాః సాత్త్వికా ఇత్యుదీరితాః. అనుభావత్వ సామాన్యే సత్యప్యేషాం పృథక్తయా, లక్షణం సత్త్వజత్వాద్ది తేజస్తంబాదయస్మృతాః” ఇతి, అత్ర తద్భావ భావనం నామతన్మయత్వే నావస్థానమ్. తదుక్తమ్ — “రామాద్భాగవత దుఃఖాదే రనుభూతే స్తదాత్మనా, సామాజికస్యమనసో భావస్తద్భావ భావనమ్” ఇతి. ఏవంచ విభావాది దర్శనజన్యా, అనురాగ నిర్వేదాది మనోవృత్తి యోవిభావాది తన్మయీ భవనరూపేణ, సత్త్వశబ్దాభిధేయేన సామాజిక మనసోఽత్యంతాను కూల్యజన్యేనా సాధారణ కారణేనావస్థాంతరమా పన్నాస్తృరివాదయో భావస్సాత్త్విక భావాభవంతి. తేచ స్వకార్యభూతైః రతవసాత్త్విక పదప్రతి పాద్వైర్భావైర్జడైర్భౌతి కైశ్చారీరైస్తంభాదిభిరను భావైస్సూచ్యంతే తథాచరతి నిర్వేదా భావావేవ సూచితా భవంతీతి ఫలితమ్.”

ఈ విధముగానున్న అంతఃకరణముచే కటాక్షాదులు భావింపఁబడినను, వానికి అనుభావత్వమేకాని సాత్త్వికత్వములేదు. భావప్రకాశమున నిట్లు చెప్పఁబడినది.

“పరగతములగు సుఖదుఃఖముల అనుభావముచే గలుగు తన్మయత్వము నందు అత్యంతమును అనుకూలముగు అంతఃకరణ ధర్మము సత్త్వము. దాని నుండి పుట్టిన భావమును సాత్త్వికములు. ఇటు తద్భావభావన మనఁగా తన్మయత నందుట. అందులకే యిట్లు చెప్పబడినది. “రామాద్యాశిత దుఃఖాదుల అనుభూతి యందు, తాదాత్మ్యమునందు సామాజిక మనోభావమే తద్భావభావనము. విభావాది దర్శనజన్యములగు అనురాగ నిర్వేదాది మనోవృత్తులు. విభావాది తన్మయీభవన రూపమందుటయే, సత్త్వమనఁబడును. సత్త్వశబ్దాభిధేయమును, సామాజికుని మన స్సుయొక్క అత్యంతానుకూలమునునుండి పుట్టినదియును, అసాధారణమును అగు కారణముచే అవస్థాంతరమును పొందిన స్తంభాదిభావములే సాత్త్వికము లనఁబడు చున్నవి. స్వకార్య భూతములును, అందునకే, సాత్త్వికపద ప్రతిపాద్యములును, బాహ్యజడభౌతిక శారీరములునగు స్తంభాద్యనుభావములచే నవి సూచింపఁబడు చున్నవి. ఆ ప్రకారము రతినిర్వేదాదిభావములే సూచితములగుచున్నవని ఫలితార్థము.

మీద చర్చింపఁబడిన యంశముల నిట్లు సంగ్రహముగా చెప్పవచ్చును. విభావాదులను చూచుటవలన సహృదయునియందు వాసనా రూపముననున్న రత్యాదు లుద్బుద్ధము లగుచున్నవి. పరగత సుఖదుఃఖములను పలుమారులు భావించుట వలన, సహృదయమునకు, విభావాదుల తోడి తన్మయత్వము కలుగును. అదియే సత్త్వము. అందు జనించు భావములే సాత్త్వికములు. విభావాదిచే నుత్తేజితమైన రత్యాదులు వ్యభిచారులచే పరిపుష్టములై, సత్త్వమును అవాంతరస్థితిని పొంది, యంతరము రసత్వ మొందును. రసీభావమందుటయందు, రత్యాదులకు సాత్త్విక భావత్వమొక అవాంతర దశయని చెప్పవచ్చును. అంతరములు, బాహ్యములు అని సాత్త్వికభావములను ద్విధా విభజింపవచ్చును. అంతరములగు స్తంభాదులకు బాహ్య స్తంభాదులు కార్యరూపములు. బాహ్యములు జడములు, భౌతికములు శారీర ములు. వీనిని బట్టియే అంతరమైన సత్త్వ మూహింపఁబడును. ఇట్లు అంతరస్తంభా దులను సూచించును, నీ బాహ్యస్తంభాదులు రసీభావము నందుచున్న రత్యాదులనే సూచించును.

సాత్త్వికభావముల విషయమున ఆచార్య హేమచంద్రుని యభిప్రాయములు వేరొక తీరున నున్నవి.

“సీదత్యస్మిన్మన ఇతివ్యుత్పత్తేః సత్త్వగుణోత్కర్షా త్సాధుత్వాచ్చ. ప్రాణా త్మకం వస్తుసత్త్వమ్. తత్రభవాఃసాత్త్వికాః భావాఇతివర్తతే. తేచప్రాణ భూమి ప్రసృతరత్యాది సంవేదనవృత్తయో, బాహ్యజడరూప భౌతిక నే తజలాది లక్షణా విభావేన రత్యాదిగతే నైవాతిచర్వణాగోచరేణాహృతా అనుభావైశ్చ గమ్యమానా భావా భవంతి. తథాహి, పృథ్వీభాగప్రధానే, ప్రాణే సంక్రాంతశ్చిత్తవృత్తిగణః స్తంభోవిష్టబ్ధచేతనత్వమ్ జలభాగప్రధానే తుభాష్ఠః; తేజసస్తు ప్రాణనైకట్యా దుభయభా, తీవ్రాతీవ్రత్వేన ప్రాణానుగ్రహ ఇతిద్విధాస్వేదోవైవర్ణ్యం తద్దేతు త్వాచ్చ, తథావ్యవహారః ఆకాశానుగ్రహే, గతచేతనత్వంప్రలయః, వాయుస్వాతం త్యేతు తస్య మందమథ్యోత్కృష్టావే శాస్త్రేధారోమాంచవేపథు స్వరభేదభావేన స్థితిరితి భరత విదః బాహ్యస్తుస్తంభాదయః శరీరధర్మా అనుభావాః తేచాంతరాలి కాన్సాత్త్వికాన్సావాన్లమయంతః పరమార్థతో రతినిర్వేదాదిగమకా ఇతిస్థితమ్.

‘సీదత్యస్మిన్మనః’ మనస్సిందు మగ్నమగును అనునది వ్యుత్పత్తి. సత్త్వగుణోత్కర్షచేతను, సాధుత్వముచేతను, ప్రాణాత్మకమగు వస్తువు సత్త్వ మనబడుచున్నది. అచట పుట్టిన భావములు సాత్త్వికములు. రత్యాది సంవేదన రూపములయిన వృత్తులన్నియు, ప్రాణభూమిలో ప్రసరించి, బాహ్యమును జడ మును అగు భౌతిక నేత్రజలాది విలక్షణములై రత్యాదిగతమును, అతిచర్వణా గోచరమును అగు విభావముచే అహృతములై వివిధములగు అనుభావములచే గమ్యమానములగుచు భావములగును. ఇట్లే విభావసంజ్ఞితములగును. పృథ్వీభాగ ప్రధానమగు ప్రాణమందు సంక్రాంతమైన చిత్తవృత్తిగణము, విష్టబ్ధచేతనరూప మగు స్తంభమగును; జలభాగ ప్రధానమందు తుభాష్ఠః; ప్రాణమునకు రేజస్సు దగ్గరయగుటచే, తేజోభాగ ప్రధానమగు ప్రాణముయొక్క తీవ్రానుగ్రహము వలన, రత్యాది చిత్తవృత్తిగణము, స్వేదమును, అతీవ్రానుగ్రహముగల రత్యాది గణము, వైవర్ణ్యమునగును. ఆకాశభాగ ప్రధానమగు ప్రాణమునందు సంక్రమిం చిన రత్యాదిగణము గతచేతనాత్మకమయిన ప్రలయమగును. వాయుస్వాతంత్ర్య మందు ప్రాణమునకు మందమథ్యోత్కృష్టావేశము కలుగును. దానితో సంక్ర మించిన రత్యాదిగణము, వరుసగా రోమాందము, వేపథువు, స్వరభేదమును అగును. ఇట్లు సాత్త్వికభావస్థితి యున్నదని భరతవిదులు చెప్పుదురు. బాహ్యములగు

స్తంభాదులు శరీరధర్మములగు అనుభావములు, అవి అంతరాలికములైన సాత్త్విక భావములను, అవగమింపజేయును. పరమార్థమన అవి రతినిర్వేదాది గమకము లగుట నిజము.

తొలుత వాసనా రూపముననున్న రత్నాది చిత్తవృత్తులు, విభావాదుల చేత సత్తేజితములై, రసీభావమునందుచో, నడుమ, అంతరప్రాణములతోజేరి, స్తంభాది రూపమంది, బాహ్యములు జడములు, శారీరములునైన స్తంభాద్యనుభావములచే సూచింపబడును.

ఈ సిద్ధాంతమును భరతవిదుల మతముగా ఆచార్య హేమచంద్రుడు చెప్పి యున్నాడు. కాని నాట్యశాస్త్రమున ఈ సిద్ధాంతములు చెప్పబడలేదు. ఈ సిద్ధాంత తము మరేయలంకార గ్రంథమందును గానరాదు.

రసతరంగణిలో సాత్త్వికభావములను గూర్చి యిట్లు చెప్పబడియున్నది. “సత్త్వం జీవశరీరం తస్యధర్మాః సాత్త్వికాః ఇత్థంచ శారీరభావాః స్తంభాదయః సాత్త్వికాభావా ఇత్యభిధీయంతే”.

సత్త్వ మనగా జీవశరీరము. దాని ధర్మములు సాత్త్వికములు. ఇట్లు శారీర భావములగు స్తంభాదులు సాత్త్వికము లనబడుచున్నవి.

వ్యభిచారులకును, సాత్త్వికములకునుగల భేదమును హేమచంద్రుడు డిట్లు వివరించియున్నాడు.

“గ్లాన్యాలస్య శ్రమమూర్ఛాదీనాం యద్యప్యాలంబన విషయ శూన్యతా, తథాపి బాహ్యహేతుకాస్సంతో వ్యభిచారషగణితాః అబాహ్య హేతుకాస్తు స్తంభా దయ ఇతి సాత్త్వికాః ఏతేచ సాత్త్వికాః ప్రతిరసం సంభవంతీతి రాజానుగత వివాహప్రవృత్త భృత్యన్యాయేనాపి వ్యభిచారివన్న స్వాతంత్ర్యగంధమపిభజంత ఇతి, సులభోదాహరణత్వాచ్చవృత్తౌ ఉదాహరణాని నప్రదర్శితాని.

దీని సారాంశమిది : వ్యభిచారులు బాహ్యహేతుకములు. సాత్త్వికము లబాహ్యహేతుకములు అనగా : బాహ్యములగు కారణములవలన వ్యభిచారిభావ ములు జనించుననియు అంతరములగు కారణములవలన సాత్త్వికభావములు జనించుననియు భావము. వ్యభిచారిభావములు నానారసముల వ్యభిచరించును. సాత్త్వి

కములు ప్రతిరస భిన్నములు. సాత్త్వికముల ననుసరించి రసాస్వాద ముండును. అట్లయినను, సేవకుని పెండ్లియందు తదనుగతుడై రాజున్నట్లే యుండునుతప్ప, వ్యభిచారి భావములవలె స్వాతంత్ర్యగంధము నివి భజింపవు.

సత్త్వలక్షణ విషయమున నాలంకారికులలో నభిప్రాయభేదము కన్పట్టు చున్నది. కాని, భావుకుడు తన్మయీ భవనమున నుండగా, రసనిష్పత్తి కించుక పూర్వమున నీ భావములు జనించును అను విషయమున నాలంకారికు లందరు నేకాభి ప్రాయమునే కలిగియున్నారు.

సాత్త్వికభావము లెనిమిది :

స్తంభశ్చైవ రోమాంచః స్వరభంగోఽథవేపథుః

వైవర్ణ్య మశ్రుప్రలయ ఇత్యష్టాసాత్త్వికాః స్మృతాః

సాహి. ద.

వీని లక్షణములు :

స్తంభశ్చైవ ప్రతిఘాతో భయహర్షా మయాదిభిః

వపుర్బలోద్గమస్వేదో రతిఘర్మశ్రమాదిభిః

హర్షాద్భుత భయాదిభ్యో రోమాంచోరోమ విక్రియా

మఃసంమ్మద పీడాద్వైరైస్వర్యం గద్గదం విదుః

రాగద్వేష శ్రమాదిభ్యః కంపోగాతస్యవేపథుః

విషాదమదరోషా ద్వైర్వరాన్యత్వం వివర్ణతా

అశ్రునేత్రోద్భవం వారిక్రోధ దుఃఖ ప్రహర్షజమ్

ప్రలయః సుఖదుఃఖాభ్యాం చేష్టాజ్ఞాననిరాకృతిః.

సా. ద.

భయహర్ష రోగాదులచేత చేష్ట దక్కుట స్తంభము. రతి, ఉక్కి, శ్రమము మున్నగు కారణములచే దేహజలము వెలికివచ్చుట స్వేదము. హర్షాద్భుత భయాదులచేత వెండ్రుకలందు కల్లుప్రోద్గమము రోమాంచము. మదము, సమ్మదము పీడ మున్నగువానిచే కలుగు గద్గదస్వరము స్వరభంగము. రాగద్వేష శ్రమాదులచే కలుగు దేహకంపము వేపథువు. విషాదమద రోషాదులచే వర్ణము మారుట వైవర్ణ్యము. క్రోధ దుఃఖ ప్రహర్షములచే కలుగు కన్నీరు అశ్రువు. సుఖముచే కాని, దుఃఖముచేకాని, చేష్టాజ్ఞాన నిరాకృతి పశయము.

భేదోవాచి, తథాజలం నయనయోర్భింబాధరేవేపథుః
 గండేపాండురుచిస్తనౌచపులక వ్రాతోలయశ్చేత సి
 స్వేదాంధః కుచమండలే చరణయోస్తంభ స్సముజ్జంభతే
 తత్కిం రాజపథే వ్రజేంద్రతనయః కృష్ణస్త్వయాఽఅలోకితః

రసనుంజరి.

నీ మాటలలో గద్గదస్వరము, కన్నులనీరు, బింబాధరమున వడకు, గం
 డములందు తెల్లదనము, తనువున పులకలు, చిత్తమున రిచ్చపాటు, కుచమండల
 మున స్వేదాంబువులు, చరణములయందు స్తంభము అతిశయిల్లుచున్నవి. రాజ
 మార్గమున వ్రజేంద్రతనయుని కృష్ణుని చూచితివా?

వ్యభిచారిభావములు :

వ్యభిచారిణ ఇతికస్మాత్, ఉచ్యతే-వి, అభిఇత్యేతావుపసర్గౌ. చరఇతిగత్య
 ర్థోదాతుః. వివిధమాభిముఖ్యేన రసేషుచరంతీతి వ్యభిచారిణః వాగంగసత్త్వోపేతాన్
 ప్రయోగేరసాన్నయంతీతి వ్యభిచారిణః అత్రాహకథనయంతీతి ఉచ్యతే-లోక
 సిద్ధాంతవక్షః యథాసూర్య ఇదండినం నక్షత్రం వానయతీతి నచ, తేన బాహు
 భ్యాం, స్కంధేనవా, నీయతే, కింతు లోకప్రసిద్ధమేతత్. యథేదం సూర్యోనక్ష
 త్రం దినంవా నయతీతి, ఏవమేతే ప్రయోగం నయంతీతి వ్యభిచారిణ ఇత్యవగంత
 వ్యానామ తఇహసంగహాభి హితాస్త్రయ త్రింశద్వ్యభిచారిణోభావాః తాన్వర్త
 యిష్యామః

ఈ భావములను వ్యభిచారులని యేల అనవలయును? 'వి', 'అభి' అనునవి
 రెండును ఉపసర్గలు. 'చర' అనునది గత్యర్థకమగు ధాతువు. రసములందు, వివిధ
 ముగా అభిముఖ్యమున చరించునవి కావున నివి వ్యభిచారులనబడుచున్నవి.
 ప్రయోగమందు, వాగంగ సత్త్వోపేతములగు రసములను, తీసికొనిపోవును.
 అనగా, సహృదయులకు ఆస్వాదయోగ్యములుగా చేయును. కావున నివి వ్యభి
 చారులనబడును. ఎట్లు తీసికొనిపోవును? సూర్యుఁ డీదినమును లేదా ఈ నక్షత్ర
 మును తీసుకొనిపోవును అని చెప్పట లోకప్రసిద్ధమే. సూర్యుఁడు వానిని బాహువు
 లతో తీసికొనిపోడు. స్కంధముపై నుంచుకొని మోసికొనిపోడు. కాని అట్లు

చెప్పట లోక ప్రసిద్ధము. అట్లే, ఈ వ్యభిచారులును ప్రయోగమునందు రసము లను తీసికొనిపోవును అని అవగంతవ్యము. నాట్యసంగ్రహమందు చెప్పబడిన ముప్పదిమూడు వ్యభిచారి భావములను ఇక్కడ వివరింతుము.

“సూర్యః వాసరం సముల్లాసయన్ సుఖాస్పదంకరోతి, నహిమేఘచ్ఛన్నో సూర్యవిధురో దివసః సుఖకరోభవతి. తేన సూర్యోవాసరం నయతీతి వ్యవహారః. ఏవమపి వ్యభిచారి భావారసరూపోపచయే స్థాయిభావానుపకుర్వంతి. ఉపకృత్య గచ్ఛంతిచ తథా అభిముఖ్యేన చరంతి— రసపరిణామ పదవీమానయంతిత్వభి ప్రాయః.”

సూర్యుడు వాసరమును సముల్లాసింపజేయుచు సుఖాస్పదముగ నొనర్చును. మేఘచ్ఛన్నమును సూర్యవిధురమునగు దివసము సుఖకరముకాదు. అందులకే సూర్యుడు వాసరమును తీసికొనిపోవునను వ్యవహారము కలిగినది. ఇట్లే వ్యభిచారిభావములు రసరూపోపచయ మందు స్థాయిభావముల కుపకరించును. ఉపకరించిన తరువాత పోవును కూడ, ఇట్లు అభిముఖ్యముగా చరించును అనగా రసపరిణామ పదవిని తీసికొనివచ్చునని యభిప్రాయము.

వ్యభిచారి లక్షణములు : ఇతరాలంకారికులు కొందరు.

“విశేషాదాభిముఖ్యేన చరంతో వ్యభిచారిణః

స్థాయిన్యున్మగ్న నిర్మాగ్నాః కల్లోలా ఇవవారిధౌ.”

దశరూపకము.

విశేషాదాభిముఖ్యేన చరణాదవ్యభిచారిణః

స్థాయిన్యున్మగ్న నిర్మాగ్నాశ్రయ త్రింశత్ప్రకీర్తితాః

సా.హి. ద.

ముప్పదిమూడను సంఖ్యన్యూన సంఖ్యా వ్యవచ్ఛేదకమేకాని, అధికసంఖ్యా వ్యవచ్ఛేదకముకాదు. అనగా వ్యభిచారులు ముప్పది మూడుకంటె తగ్గవు. అధికము కావచ్చుననుట. హాసకోధములు శృంగారాదుల యందు వ్యభిచారులగును. అభిముఖ్యముగా, ననగా, రసానుగుణముగా అని భావము. ఉన్మగ్నత అనగా,

బుద్ధుదములవలె యుటితి ప్రతీయమానత్వమున ప్రాదుర్భవించుట. నిమగ్నత అనగా విలంబ ప్రతీతికత్వమున తిరోభూతములగుట. వ్యభిచారులు బుద్ధుదముల వలె, అంతలోనే పుట్టి అంతలోనే మాయమగునవి అని భావము.

స్థాయిభావములకును వ్యభిచారి భావములకును స్వరూప స్వభావములందు భేదమున్నది. పుట్టినదాడిగ ప్రాణులయందు వాసనారూపమున నుండునవి స్థాయి భావములు ; నడుమ నడుమ పుట్టుచు గిట్టుచుండునవి వ్యభిచారులు. అనగా రసా స్వాదము ముగియువరకు నుండవనుట. సముచిత విభావము లున్నప్పుడే ఇవి జనించును. కొందరిలో నివి కొన్ని పుట్టనే పుట్టువు. ఉదా. రసాయనము సేవించినవానికి గ్లాన్యాలస్యశ్రమాదు లెన్నడును కలుగవు. నాయికా నాయకులు ప్రేమ పరవశులగునప్పుడే గ్లానిశంకాదులు పుట్టును; తద్రతి రసస్థితినిందిన తరువాత హేతు ప్రక్షయమగుటచే నశించును; సంస్కారరూపమునగూడ నుండవు. రత్నాదులగు స్థాయిభావములు, అట్లుగాక, స్వకర్తవ్య సంపాదనానంతరము ప్రతీనకల్పము లయ్యు సంస్కార రూపమున నుండగలవు. కావున, స్థాయిరూప చిత్తవృత్తి సూత్రస్యూతములగు సీ వ్యభిచారి భావములు, ఉదయాస్తమయ వైచిత్ర్య శత సహస్ర ధర్మయుతమగు స్వాత్మ కభిముఖములై స్థాయులను విచిత్రములుగా నొనర్చుచు ప్రతిభాసించును.

“తస్మాత్ స్థాయిరూప చిత్తవృత్తిస్యూతా ఏవాపీ స్వాత్మాసముదయాస్తమయ వైచిత్ర్యశతసహస్ర ధర్మాణం ప్రతిభమానాః స్థాయినం విచిత్రయంతః ప్రతిభాసంత ఇతి వ్యభిచారిణ ఉచ్యంతే” కావ్యాను శాసనము.

అభినవగుప్తుడు, వ్యభిచారిభావముల స్వరూప స్వభావముల నీ క్రింది రీతిని వివరించియున్నాడు.

“తస్మాత్స్థాయిరూప చిత్తవృత్తి సూత్రస్యూతా ఏవాపీ వ్యభిచారిణః. స్వాత్మాసముదయాస్తమయ వైచిత్ర్యశతసహస్ర ధర్మాణం ప్రతిభమానా రక్త నీలాది సూత్రస్యూత విరళభావోపలంఘన సంభావిత భంగీ సహస్ర గర్భస్పటిక, కాచ, భ్రమిక, పద్మరాగమరకత మహానీలాదిమయ గోలకవత్తస్మిన్ సూత్రే

స్వసంస్కార వైచిత్ర్య మనివేశయంతోఽపి తత్సూత్రకృత ముపకార సందర్భం
బిభ్రతః, స్వయంచ విచిత్రార్థ స్థాయిసూత్రంచ విచిత్రయంతోఽంతరాంతరా
శుద్ధమపిస్థాయిసూత్రం ప్రతిభాసావకాశము పథయంతోఽపి పూర్వాపర వ్యభిచారి
రత్నచ్ఛాయాశబలిమానమవశ్యం మానయతః ప్రతిభాసంత ఇది వ్యభిచారిణ
ఉచ్యతే.” అభినవభారతి.

Thus these transitory mental movements follow one another, threaded on the thread of the permanent mental state. They rise and set an infinity of times. They may be compared to beads of crystal, glass, micatopaz emerald, sapphire etc. continuously changing their position, threaded, so as to be set rather far apart, on a red or dark blue thread 1 These beads on such a thread leave no trace of themselves but all the same they nourish the ornamental composition animated by this thread 2 Themselves varied; they vary in turn the thread of the permanent mental state, Although the permanent thread does not appear in all its purity, it is still left visible at intervals by them; It nevertheless remains obviously affected by the polychrome reflections of the jewels, which, being “transitory, follow one another; it is for this very reason that these mental movements are called transitory.

(1 The colours, red, dark, blue etc. of the thread allude to the sthayibhava. The various rasas are each associated by Bharata with a different colour 2 In other words they are the ornamental elements of the thread)

The asthetic experiance by Ranicro egnoli.

క్రింది విధముగ పరిశీలించినచో స్థాయి వ్యభిచారి భేదము స్పష్టమగును.

¹ ఈతఁడు గ్లాసుఁడు. అని చెప్పగనే, ‘ఎందువలన?’ అను హేతు ప్రశ్న యుదయించును. ఏదోకారణమున్నగాని గ్లాని కలుగదను నిశ్చితాభిప్రాయమే, యిట్ట

ప్రశ్నకు కారణము. కావున గ్లాని స్థాయిభావము కాదు అని స్పష్టమైనది. 'రాముఁ డత్సహ శక్తిమంతుడు' అనునప్పుడు "ఏల" అను ఉత్పాదక హేతుప్రశ్న కలుగదు ఉపరి, ఎవనియెదుట? పరశురాముని యెదుటనా, రావణుని యెదుటనా అను ఉద్బోధక హేతు ప్రశ్న జనించును. అందువలన నివి స్థాయి భావము లగుచున్నవి. విభావ భూయిష్టత్వమే స్థాయిత్వము. అల్పవిభావత్వమే వ్యభిచారిత్వము. బహు విభావ ప్రరూఢములు రత్యాదిస్థాయి భావములనియు, అల్పవిభావ ప్రరూఢములు నిర్వేదాది వ్యభిచారిభావము లనియు చెప్పనగును. అన్యోన్యాయసరాగము లేకపోవుటచే, రావణాదులయందలి రతి వ్యభిచారిభావమే యగును. అట్లే గురువు, ప్రియ తముఁడు, పరిజనుఁడు—వీరియందు యథాయోగము. వీరశృంగారాదు లున్నప్పుడు రోషము కల్గినను వ్యభిచారి భావమే యగును భావాంతరములందు సిట్లే చెప్పనగును. శమవిషయమున మాత్రమిది వర్తింపదు. అప్రధానమైనను, అది వ్యభిచారి కాదు. అది యన్నిటను ప్రకృతిగా నుండును. కావున స్థాయిత్వము. రత్యాదులు తత్తత్కారణాంతరోదయమున నుత్పద్యమానములగును. కారణాంతర ప్రలయమున నిరుధ్యమానములగును. అట్లయ్యు కించిత్కాలము స్థాయి రూపాత్మ భిత్తిసంశ్రయమున స్థాయిలనబడుచున్నవి. తత్త్వజ్ఞానము మాత్రము సకల భావాంతర భిత్తిస్థానీయము సర్వస్థాయి భావములకంటె స్థాయిత్వము. రత్యాదిరములగు సర్వస్థాయి చిత్తవృత్తులను వ్యభిచారి భావములుగఁ జేయుచు, నిసర్గముగనే, సిద్ధస్థాయిగ తత్త్వజ్ఞానముండును.

తత్త్వజ్ఞానముగూర్చి చెప్పబడినదంతయు నభినవగుప్తుని యభిప్రాయము. రసవివరణ సందర్భమున నిది విపులముగా చర్చింపబడును.

వ్యభిచారిభావములు 33.

“నిర్వేదగ్లాని శంకాఖ్యాస్తథాఽసూయమద శ్రమాః,

ఆలస్యం చైవదైస్యంచ చింతమోహః స్మృతిర్ధృతిః.

ప్రీడా చలపతా హర్ష ఆవేగో జడతాతథా,

గర్వో విషాద ఔత్సుక్యం నిద్రాపస్మార ఏవచ.

సుప్తిర్విబోధోఽ మర్షశ్చాప్య పహిర్దమ ధోగ్రతా,

మతిర్వ్యాధిస్త దోన్మాదస్త థామరణ మేవచ.

త్రాసశ్చైవ వితర్కశ్చ విజ్ఞేయా వ్యభిచారిణః

త్రయస్త్రింశదమిభావా రసస్య సహకారిణః.

1. నిర్వేదము 2. గ్లాని 3. శంక 4. అసూయ 5. మదము 6. శ్రమము
7. ఆలస్యము 8. దైన్యము 9. చింత 10. వ్యామోహము 11. స్మృతి 12. ధృతి
13. ప్రీతి 14. చాపల్యము 15. హర్షము 16. ఆవేగము 17. జాడ్యము 18. గర్వము
19. విషాదము 20. భృత్యుక్యము 21. నిద్ర 22. అపస్మారము 23. సుప్తి
24. విబోధము 25. అమర్షము 26. అవహితము 27. ఉగ్రత 28. మతి
29. వ్యాధి 30. ఉన్మాదము 31. మరణము 32. తాపము 33. వితర్కము.

ఇందు మరణమును వ్యభిచారి భావము కలదు. దశవిధ కామావస్థలయందు గూడ “మరణము”న్నది. ఇటు మరణ మనగా సాక్షాన్మరణమని భావింపరాదు. మరణప్రాగవస్థయే యిటు నుద్దిష్టము. ఈ విషయమున సుప్రసిద్ధులగు నాలంకారికు లిట్లు చెప్పియున్నారు

“మృతేః ప్రొగవస్థామృతిః; సాక్షాన్మృతా వనుభావా భావాత్”

హేమచంద్రుడు.

“శృంగారేతు మరణాధ్యవసాయో, మరణాదూర్థ్యం యుజీతి పునర్యో
గోవా నిబధ్యతే.”

హేమచంద్రుడు

సాహిత్య దర్పణమున “మరణము” నిట్లు నిర్వచించియున్నాడు.
“శరాద్వై ర్మరణం జీవిత్యాగోఽంగ పతనాది కృత్” శరాదులచే జీవిత్యాగము
మరణ మనబడును. దానివలన దేహపతన మగును.

ఉదా:- రామ మన్మథ శరణ తాడితా దుఃసహేన హృదయే నిశాచరీ
గంధవద్రుధిర చందనోక్షితా జీవితేశ వసతిం జగామసా.

ఇచ్చట వ్యాఖ్యాత యిట్లు వ్రాయుచున్నాడు. “ఉక్త రూపం మరణం
నవ్యభిచారి భావః కింతు మరణమాత్ర కథన మిదమ్. రామమన్మథేత్యాదిక
మపి మరణ మాత్రస్యైవోదాహరణమ్. వ్యభిచారి భావరూప మరణంతు
జాతప్రాయమేవ వర్ణనీయమ్ నతుజాతమితి” ఉక్తరూపమగు మరణము వ్యభిచారి
భావముకాదు రామమన్మథేత్యాది శ్లోకముకూడ మరణమాత్రమునకే ఉదాహరణము.
వ్యభిచారి భావ రూపమరణము మాత్రము, జాతప్రాయముగనే వర్ణింప
వలెను కాని సాక్షాన్మరణమే సంభవించినట్లు వర్ణింపరాదు.

దశవిధ కామావస్థలను వర్ణించునపుడు, సాహిత్య దర్శనకారుడే యిట్లు చెప్పియున్నాడు.

“రసవిచ్ఛేద హేతుత్వా న్మరణం నైవవర్ణ్యతే
జాతప్రాయంతు తద్వాచ్యంచేత సాకాంక్షితం తథా
వర్ణ్యతేఽపియది ప్రత్యుజ్జీవనం స్యాధదూరతః.

రసవిచ్ఛేదమగును కావున మరణమును వర్ణింపరు. జాతప్రాయముగాగాని, మనసుచే కోరబడిన దానిగాగాని వర్ణింతురు. ప్రత్యుజ్జీవనము, అనతికాలమున సంభవించునో, మరణమునుగూడ వర్ణింతురు.

కామదశలో చెప్పబడిన మరణము చతుర్విధము. 1. ప్రత్యుజ్జీవనాశాశూన్యము 2. జాతప్రాయము. 3. ఆకాంక్షితము. 4. సమీపవర్తి పునరుజ్జీవన కపరము. రసభంగహేతువగుటచే నిందు మొదటిది మాత్రము పరిహరణీయము. తక్కినవానిని వర్ణింపవచ్చును.

“మరణం మరణార్థస్తు ప్రయత్నః పరిక్రితమ్”

ప్రతాపరు దీయము.

మరణార్థ ప్రయత్నమే మరణము.

“వ్యాధ్యభిఘాతాభ్యాం దేహాన్మనసోఽపాయోహిక్వాశ్వాసాద్యనుభావో
మరణ మిత్యర్థః. ధనిక హేమచంద్రాద్యనుసారేణ సాజ్ఞాత్తదుదాహరణ
స్యామంగళత్వాత్తదుద్యోగోఽత్రవివక్షితః శారదాతనయస్తు “మరణేఽ
భినయో నాస్తీత్యే తత్కావ్యేన పత్యతే” ఇత్యాహ

కుమారస్వామి సోమపీఠి.

మరణ మమంగళకరమగుటచే, మరణోద్యోగము మాత్రమే ఇట వివక్షిత మని సోమపీఠి యభిప్రాయము. శారదాతనయుని యభిప్రాయమున నది యభినయ యోగ్యమే కాదు.

భరతుడు సాజ్ఞాన్మరణమునే వ్యభిచారి భావముగా నంగీకరించెనని కొందరనుచున్నారు. కాని అటకూడ మరణమునకు, మరణ ప్రయత్నమని కాని, మరణమునకు పూర్వావస్థయనికాని, అర్థము చెప్పటయే సమంజసము. చిత్తవృత్తి

విశేషములే భావములుకదా! ప్రాణ వియోగమే సంభవించునెడ నిక చిత్తవృత్తి యెందున్నది? కావున సాక్షాన్మరణమును వ్యభిచారిభావముగా భరతుఁ డంగీకరించె ననుట సరికాదు. అభినవగుప్తుని వ్యాఖ్య నా.శా. సప్తమాధ్యాయమున కొంత వరకే యున్నది. వ్యభిచారి భావములకడ 'అభినవభారతి' లేదు. కాని, హేమ చంద్రుఁడు, సర్వదా అభినవుని అడుగుజాడలలో నడచెను. అన్నిట నభినవు ననుసరించిన హేమచంద్రుఁ డి యొక్క విషయమున మాత్రమే విరుద్ధముగ వ్రాయును? హేమచంద్రుని యభిప్రాయము ముందే వివరింపఁబడినది. అభినవ గుప్తుని యభిప్రాయము కూడ నదియేయని మనము విశ్వసించవచ్చును.

స్థాయిభావ మొకప్పుడు వ్యభిచారి కావచ్చును కాని, వ్యభిచారి భావ మెన్న డును స్థాయిభావముకాదు. "స్థాయినోపి వ్యభిచారితా భవతి, నతువ్యభిచారిణాం స్థాయితా".

స్థాయి భావములు :

విరుద్ధై రవిరు ద్ధైర్వా భావై ర్విచ్ఛిద్యతే నయః

ఆత్మభావం నయత్యన్యాన్ స్థాయీవలవణాకరః

—దశరూపకము.

విరుద్ధములగు భావములచేకాని, అవిరుద్ధములగు భావములచేకాని విచ్ఛేద మును పొందక, నదీనదముల జలమును లవణాకరమువలె, సమస్త భావములను స్వస్వభావమును పొందించునది స్థాయిభావము.

సజాతీయైర్వి జాతీయైరతిరస్కృత మూర్తిమాన్

యావద్రసం వర్తమానః స్థాయిభావ ఉదాహృతః

ద. రూ.

సజాతీయములును, విజాతీయములును అగు భావములచే, తిరస్కృతముకాక రసనిష్పత్తి పర్యంతము, సహృదయ హృదయముల నిలిచియుండునది స్థాయిభావ మనఁబడును. రత్నాపణమున సజాతీయ విజాతీయ భావములను గూర్చి యిట్లు వివరింపఁబడియున్నది "కస్యాం చిన్నాయికాయామనురాగస్య, నాయికాంతర విషయానురాగ స్సజాతీయః తత్ర బీభత్సాదిర్విజా తీయః" ఒకానొక నాయక

యందున్న యసురాగమునకు, నాయికాంతర విషయాసురాగము సజాతీయము. భీభత్సాదులు (జుగుప్సాదులు) విజాతీయములు.

“చరమ సమయ పర్యంత స్థాయిత్వా దస్యస్థాయిత్వ వ్యపదేశః

రసతరంగిణి

చరమ సమయ పర్యంతము అనగా రసస్ఫూర్తిపర్యంతము నిలుచును గావున దీనికి స్థాయిభావమని వ్యపదేశము.

“యథానరాణాం నృపతిః, శిష్యాణాం చయభాగురుః

ఏవంహి సర్వభావానాం భావః స్థాయీ మహానిహ.”

నా. శా.

నరులయందు నృపతివలె, శిష్యుల యందు గురువువలె, సర్వభావముల యందును స్థాయిగొప్పది. కరచరణాద్యవయవములను పోల్చి చూచినచో నరులందరు నొక్కరీతినే యుందురు. రాజుకూడ మానవుడేకాని కులశీల ప్రతాపాదుల వలన రాజగుచున్నాడు; సర్వులకును అధిపతి యగుచున్నాడు. శిష్యులనేకు లుండ వచ్చును. వారిలో విద్యాధికుఁ డొక్కఁడు మాత్రమే గురువగుచున్నాడు. ఇట్లే భావము లన్నింటిలో స్థాయిభావము సర్వాధికము, సర్వోత్కృష్టము.

ఈ యభిప్రాయములే, భరతుని యీ క్రింది వాక్యములలో వ్యక్తములగు చున్నవి

“యథాహి సమాన లక్షణాః, తుల్యపాణి పాదోదర శరీరాః సమానాంగ ప్రత్యంగా అపిపురుషాః, కులశీల విద్యాకర్మ శిల్పవిచక్షణత్వా ద్రాజత్వమాప్ను వంతి, తత్రైవ చాన్యేఽల్ప బుద్ధయస్తే షామేవాను చరాభవంతి, తథా విభావాను భావవ్యభిచారిణః, స్థాయిభావా నుపాశ్రితా భవంతి. బహ్వశ్రయ త్వాత్సామి భూతాః స్థాయినో భావాః తద్వత్ స్థానీయపురుషగుణభూతా అన్యేభావాః. తాన్ గుణ తయాశ్రయంతే పరిజనభూతా వ్యభిచారిణోభావాః. ఆత్రాహకో దృష్టాంత ఇతి. యథా, సరేంద్రో, బహుజన పరివారోఽపిసన్, సవీవ నామలభతే నాన్యః సుమ హానపి పురుషః తథా విభావానుభావ వ్యభిచారి పరివృతఃస్థాయిభావో రసనామలభతే.

నా. శా. అధ్యాయ. 7.

లోకమున పురుషు లందరును సమాన లక్షణులే. పాణిపాదోదర శరీరము

అందరకును సమానములుగనే యుండును. అందరకును అంగప్రత్యంగములును సమానముగనే యుండును. అట్లయ్యు కులశీల విద్యాకర్మ శిల్ప చక్షణులు కొందరే రాజు లగుచున్నారు. అల్పబుద్ధులు మరికొందరు, వారి కనుచరు లగుచున్నారు. అట్లే, విభావానుభావ వ్యభిచారి భావములు, స్థాయిభావముల నాశ్రయించుకొని యుండును. అనేక భావముల కాశ్రయములుగా నున్నందున స్థాయిభావములు ప్రధానములై, స్వామిరూపమున నుండును. ఇతరములగు భావములు, స్థాయి భావములను గుణరూపమున నాశ్రయించి యుండును. వ్యభిచారి భావములు పరి జనభూతములై యుండును. బహుజన పరివారయుతుడే నరేంద్రుడగును. ఎంతటి గొప్పవాడైనను, అన్యునకా భ్యాతి లభింపదు. అట్లే, విభావానుభావ వ్యభిచారి పరివృతమగు స్థాయిభావమే రసనామము నందును.

“సకూత వృత్త్యాభావానామన్యేషా మనుగామకః
నతిరోధీయతేస్థాయీ, తైరసౌవుష్యతేపరమ్”

సా. ద. ఉదాహృతము.

మాలాంతర్గతమగు సూత్రమువలె స్థాయిభావ ముండును. ఇతరములగు భావములు మణులవలె నుండును. “భావానామన్యేషా మనుగామకః” అనగా వ్యజ్ఞత్వమున సమాప్తి పర్యంతమును అనుసరణకారియని యర్థము. ఈ భావ ములచే స్థాయి, తిరోధానమునందదు. ఉపరి, పుష్టినందురు అనగా రస రూపమునుపొంది ప్రబుద్ధమగును. మణుల కాధారభూతమగు సూత్రము వానిచే తిరస్కరింపబడదు, భూషింపబడును. అట్లే అన్యభావములచే స్థాయిభావము తిరస్కృతముకాదు, భూషింపబడును. అనగా పరిపుష్టమగుచును. ఇట్లు రసము మాలాస్థానీయము; స్థాయిసూత్ర స్థానీయము. అనుభావాదులు మణి స్థానీయములు.

“ఇత్తంచ రసోహి మాలాస్థానీయః, స్థాయీసూత్ర
స్థానీయః, అనుభావాదిశ్చ మణిస్థానీయః”

లక్ష్మీటీక.

భావములన్నియు చిత్తవృత్తి విశేషములే. అట్లగుట పరిమిత కాలభావులు అట్టియెడ రత్యాదిభావములకు మాత్రము స్థాయిత్వ మెట్లు సంభావ్యమగును ? దీనికి రసగంగాధరకారుఁ డిట్లు సమాధానమిచ్చి యున్నాఁడు.

“తత్ర ఆ ప్రబంధం స్థిరత్వాదమీ షాంభావానాం స్థాయిత్వమ్. నచచిత్త
వృత్తి రూపాణా మేషామాశువినాశిత్యేన స్థిరత్వం దుర్లభమ్, వాసనారూపతయా
స్థిరత్వంతు, వ్యభిచారిష్యతి ప్రసక్తమితి వాచ్యమ్; వాసనారూపాణా మమీషాం
ముహూర్ముహూరభి వ్యక్తేరేవ స్థిరపదార్థత్వాత్. వ్యభిచారిణాంతు నైవ, తదభివ్యక్తే
ర్విద్యుద్యోత ప్రాయత్వాత్”. రస. గం. ప్రథమాసనము.

ఆ ప్రబంధ స్థిరములగుటచే, అనగా కావ్యము ముగియువరకు స్థిరముగ
నుండుటచే, ఈ భావములు స్థాయిభావము లనబడుచున్నవి. ఇటు నొకశంక
కలుగవచ్చును. చిత్తవృత్తు లన్నియు ద్విషణస్థాయులే కదా! భావములన్నియు
చిత్తవృత్తి విశేషములే అని ముందే చెప్పబడినది. కావున, రత్నాది భావములకు
మాత్రము స్థిరత్వమెట్లు? వాసనారూపమున వానికి స్థిరత్వము కలదని చెప్పుదు
మేని, నిర్వేదాది వ్యభిచారి భావములకుగూడ నది యన్వయించును. అవికూడ
వాసనారూపమున నంతఃకరణమున నుండును కావున, నవికూడ స్థాయిభావములే
అనవచ్చును. ఈ శంకకు సమాధానమిది. వాసనారూపముననున్న రత్నాది
స్థాయిభావములకు, మాటిమాటికిని అభివ్యక్తి కలుగును. అందులచే అవి స్థాయి
భావము లనబడుచున్నవి. వ్యభిచారి భావములకు ముహూర్ముహూరభివ్యక్తి లేదు.
అవి మెరుపువలె మెరిసి యంతలోనే నశించునవి. కావున నవి అస్థిరములు.
అందులకే యిట్లు చెప్పబడినది.

“అంతఃకరణవృత్తి రూపస్యరత్నాదేరాశు వినాశిత్యే అపి,
సంస్కారాత్మనా చిరకాల స్థాయిత్వాత్, యావద్ర
సప్రతీతి కాలమను సంధానాచ్చ, స్థాయిత్వమ్.”

ప్రదీపప్రభా.

“చిరంచిత్తే అవతిష్ఠంతే సంబధ్యంతే అనుబంధిభిః
రసత్వంయే ప్రప్రద్యంతే, ప్రసిద్ధాః స్థాయినో అత్రతే.”

రత్నాద్యనతమత్వము స్థాయిత్వమనుట సరికాదనియు, రత్నాదులకు
స్థాయిత్వము, స్వరూపముచేకాక, ప్రరూఢత్వముచేతనే సిద్ధించుచున్నదనియు,
అప్రరూఢములగు రత్నాది భావములు వ్యభిచారులే యగుననియు జగన్నాథుడు

చెప్పియున్నాడు. బహువిభావజన్యత్వము ప్రరూఢత్వము, అల్పవిభావజన్యత్వము అప్రరూఢత్వము.

“కేచిత్తురత్యాద్యన్యతమత్వం స్థాయిత్వమాహుః. తన్న, రత్యాదీనా మేకస్మిన్ ప్రరూఢే అన్యస్యా ప్రరూఢస్య, వ్యభిచారిత్యో పగమాత్, ప్రరూఢత్వా ప్రరూఢత్వే బహ్వల్ప విభావజత్వే. తదుక్తం రత్నాకరే

రత్యాదయః స్థాయిభావాః స్యుర్భూయిష్ట విభావజాః
స్తోకేర్వి భావైరుత్పన్నాస్త ఏవ వ్యభిచారిణః

వీరము ప్రధానమైనపుడు క్రోధమును, రౌద్రము ప్రధానమగునపుడు ఉత్సాహమును, శృంగారము ప్రధానమగునపుడు హాసమును వ్యభిచారు లగును.

బహువిభావ జన్యత్వ మనగా నేమి ? అభిజ్ఞానశాకుంతలము నుదాహరణముగా గైకొందము. అది శృంగార రస ప్రధానమని యాలంకారికులందరు నంగీకరించి యున్నారు. కావున నందు రతి స్థాయిభావ మగుచున్నది. అందు శకుంతలా దుష్యంతుల పరస్పరానురాగము ప్రధానముగా నభివర్ణితమైయున్నది. రత్యను గుణముగ లేక పరిపోషకమున, ఉద్దిపన విభావానుభావ వ్యభిచారులుగూడ నభివర్ణితములై యున్నవి. తద్భూయస్త్వముచే, రతి పరిపుష్టమగుచు స్థాయి వ్యపదేశార్థ మగుచున్నది. అందందు, కాదాచిత్కముగ హాస్యాదులు పోషింప బడినను, అల్ప విభావజములగుటచే నవి వ్యభిచారి భావములే యగును.

ఒకప్పుడు అంగిరస పరిపోషణమునకై, వ్యభిచారి భావముకూడ బహు విభావజన్యము కావచ్చును. అప్పుడది ప్రధాన రసమున కంగమై రసవదలంకార మనఁబరగును. రసము అంగమైన రసవదలంకారమగును. భావమంగమైన ప్రేయో అలంకారము రసాభావమంగమైరచో ఊర్జస్వి. భావశాంతి అంగమైన సమాహితము. భావోదయమంగమైన భావోదయము, భావసంధి అంగమైన భావ సంధి, భావశబలత అంగమైన భావశబలత అను నలంకారము లగును.

స్థాయిభావములు :

“రతిహాస శోకక్రోధోత్సాహభయజుగు

ప్సా విస్మయ శమాః స్థాయినోభావాః”

కావ్యానుశాసనము.

1. రతి. 2. హాసము. 3. శోకము. 4. క్రోధము. 5. ఉత్సాహము
6. భయము. 7. జుగుప్స. 8. విస్మయము. 9. శమము.

“జాత ఏవ హి జంతు రియతీభిః సంవిద్భిః పరితోభవతి. తథాహి; దుఃఖ
విద్వేషీ సుఖాస్వాదనలాలసః, సర్వో రిరంసయావ్యాప్తః, స్వాత్మన్యత్కర్ష
మానతయా పరముపహసతి, ఉత్కర్షాపాయశంకయా శోచతి, అపాయం ప్రతి
క్రుధ్యతి అపాయహేతు పరిహారే సముత్సాహనే వినిపితాద్భిభేతి, కించిదయుక్త
తయాభిమన్యమావో జుగుప్సతే, తత్తన్వపరకర్తవ్య వైచిత్ర్య దర్శనాద్విస్మయతే
కించిజ్ఞిహాసుస్తత వైరాగ్యాచ్ఛమంభజతే నప్యేతచ్ఛిత్తవృత్తి వాసనాశూన్యః
ప్రాణీభవతి కేవలంకస్య చిత్కదాచిమచిత విషయనియంత్రితా కస్యచిదన్యథా.”
కావ్యా. శా.

లోకమున పుట్టినవాడెల్ల ఏతత్సంవిత్పరీతుడగును. దుఃఖ విద్వేషమును,
సుఖాస్వాదన లాలసత్వమును సర్వమానవ సహజములగు ధర్మములు. కావున
రిరంస (రమింపనిచ్చ) అనగా రతి సర్వజనహృదయముల వ్యాపించియుండును.
ఇతరులకంటె తా నధికుడ ననుకొని, ఒరులనుచూచి హసించును. అభీష్టవియోగ
మున శోకించును, అభీష్టనాశన కారణభూతులగు వారియెడ కోపపరవశుడగును.
తా నశక్తుడనని తెలిసికొన్నపుడు భయపడును. ఆపదల నెదుర్కొని మహోర్థ
ముల సాధింప సుత్సహించును. అనుచిత వస్తువిషయ వైముఖ్యాకాంతచిత్తుడై
జుగుప్సగోలును. తానుగాని యితరులుగాని చేసిన యసాధారణ కృత్యములకు
విస్మయపడును. తుదకు సర్వవిషయములయెడను రాగమువీడి శమమందును,
ఏతచ్ఛిత్తవృత్తి వాసనా శూన్యుడగు మానవు డుండడు. ఒకని కొకప్పు డొక చిత్త
వృత్తి యధికముగా నుండవచ్చును. ఒకటి తక్కువగా నుండవచ్చును. ఒకని
యం దుచిత విషయ నియంత్రితమై యుండవచ్చును. ఒకనియందు మరొకవిధముగ
నుండవచ్చును. (In some people they originate from the usual
causes and in others from causes different from the normal)
R. Gnali కావున కొన్ని చిత్తవృత్తి విశేషములే చతుర్విధ పురుషార్థ సాధకము
లగుచున్నవి. అవియే నవవిధ స్థాయిభావములు.

ఈ చిత్తవృత్తి విశేషములు సర్వలయందును సమపరిణామమున నుండవు. రతి గంధర్వలయం దధికము. క్రోధమల్పము. రాక్షసులయందు క్రోధమధికము. భయము శూన్యప్రాయము. ఋషులయందు శమ మధికము. రత్నాదు లక్ష్మణములు. అవస్థను బట్టియు వీనియందు న్యూనత్వాధిక్యములు కలుగును. బాలురందు రతి అసదృశము. బ్రహ్మవిదుని యందు నష్టప్రాయము. యువజనునియందు ప్రస్థము.

స్థాయిలక్షణములు:

రసగంగాధరము, శ్రీ పుంసయో రన్యోన్యాలంబనః ప్రేమాభ్యశ్చిత్తవృత్తి విశేషౌరతిః స్థాయిభావః గురుదేవతా పుత్రాద్యాలంబనస్తు వ్యభిచారి:

శ్రీ పురుషుల అన్యోన్యాలంబనముకల ప్రేమ అనబడు చిత్తవృత్తి విశేషమే రతి, శృంగారస్థాయిభావము. ఆ ప్రేమయే గురుదేవ పుత్రా ద్యాలంబన మగుచో, వ్యభిచారిభావమే.

“రతిర్మనో అనుకూలే అర్థేమనసః ప్రవణాయితమ్. సా. ద.
మనో అనుకూలమైన యర్థమున మనస్సు ఆసక్తిచెందుట రతి.

“మనసః అనుకూలే ప్రియేదస్తుని ప్రవణాయితమ్ ఉత్కట ఆవేశః సచాను రాగ ఏవపర్యవశ్యతి ఏవంచ ప్రేమార్థం మనోరతిరిత్యర్థః లక్ష్మీటీక.

“రతిర్నామ ఆమోదాత్మకో భావః. ఋతుమాల్యాను లేపనాభరణ ప్రీయ జన వరభసనానుభవనా ప్రాతికూల్యాది భిర్విభావైః సముత్పద్యతే స్మితవచన మధురవచన భూషేప కటాక్షా దయస్తత్రానుభావా భవంతి.” నాట్య శా.

ఆమోదాత్మకమగు భావము రతి. ఋతువులు మాల్యములు, అనులేపన ములు, ఆభరణములు, ప్రీయజనులు, మంచియిల్లు, వీని అనుభవనము, అప్రాతి కూల్యము మున్నగు విభావములవలన రతి యుదయించును. స్మితవచన మధుర వచన భూషేప కటాక్షాదులు అనుభావములు. “ఇష్టార్ విషయ ప్రాప్త్యా రతిః సముపజాయతే, సౌమ్యత్వాదభినేయా సా వాఙ్మధుర్యాంగచేష్టితైః” ఇష్టార్ విషయ ప్రాప్తి వలన రతి జనించును. అది సౌమ్యభావము కలిగి కావున, వాఙ్మధుర్యాంగ చేష్టలచే నభినయింపదగినది,

“తత్ర సంభోగ విషయ ఇచ్ఛాది శేషోరతిః” ప్రతాపరుద్రీయము.

సంభోగమునకు సంబంధించిన మిక్కుటమగు కోరిక రతి. జన్మనులకు, అన్యోన్యానందజనకమగు దర్శనస్పర్శనాది కర్మము సంభోగ మనబడుచున్నది. తద్విషయకమై స్పృహది పర్యాయ పదములతో వ్యవహరింపబడు చిత్తవృత్తి విశేషమే రతి.

“తత్రపంస్పరాస్థా బంధాత్మికారతి.”

కా. శా.

ఆస్థ అనగా అపేక్ష లేక ఆదరము, ఒండొరులయందుగల అపేక్షచే శ్రీ పురుషులు బంధింపబడినచో, నది రతి యనబడును.

హాసము :

వాగంగాది వికారదర్శనజన్మా వికాసాభ్యో హాస?

వాగంగాది వికారదర్శనమున జనించునది వికాసాభ్యము హాసము

శోకము :

పుత్రాది వియోగ మరణాది జన్మా, వైక్ల వ్యాఖ్య శ్చిత్తవృత్తి విశేషః శోకః

పుత్రాదుల వియోగము వలన గాని మరణాదుల వలన గాని, జనించిన చిత్త వృత్తి విశేషము శోకము. దీనినే వైక్లవ్యమని యందురు. శ్రీ పురుష వియోగ మున, ప్రేమ పాత్రమగు వ్యక్తి జీవించి యున్నట్లు జ్ఞానమున్నయెడల, రతికే ప్రాధాన్యము. వైక్లవ్యము రతి పోషకమై యుండును.

అప్పుడు విప్రలంభ శృంగారమే రసము. ప్రియజన మరణ జ్ఞానమే యున్నచో, రతిపోషితమగు శోకమే స్థాయి యగును. అప్పుడు కరుణమే రసము. మృతత్వ జ్ఞానమందుకూడ దేవతా ప్రసాదాదుల వలన పునరుజ్జీవన జ్ఞానమున్నచో, నది దీర్ఘతమ ప్రవాసము వంటిదే యగును. అప్పుడు, ఆలంబనమైన ప్రణయి జనమునకు అత్యంతిక నిరాసము లేదు. కావున నప్పుడు విప్రలంభ శృంగారమే రసము. కరుణము కాదు. చంద్రాపీడునితో మహాశ్వేత చెప్పిన వాక్యములందు విప్రలంభ శృంగారమే రసము. మహాశ్వేతకు పుండరీకుని మరణ జ్ఞానమున్నను,

ఒకానొక డివ్యపురుషుని వాక్యముల వలన తత్పునరుజ్జీవన జ్ఞానము కలిగినది. కావున ఆలంబనమునకు అత్యంతిక నాశము లేదు. అట రసము విప్రలంభ శృంగా రమే యగును. కొందరిట కరుణ విప్రలంభ మందురు. ఇట్లు రసాంతరము నంగీక రించుట, అనావశ్యకమని, రసగంగాధరకారుని యభిప్రాయము. విశ్వనాథుఁడు కరుణ విప్రలంభము నంగీకరించియున్నాఁడు. రససమాలోచనమున నది వివరింపఁ బడును.

“గురుబంధువధాది పరమాపరాధ జన్మా ప్రజ్వల నాఖ్యః క్రోధః”

గురుబంధువధాది పరమాపరాధ జన్యము క్రోధము. దీనికి ప్రజ్వలనమని పేరు. ఇది పరవినాశ హేతువు. క్షుద్రాపరాధజన్యము, అమర్షాఖ్యము వ్యభిచారియే యగును. పరుష వచనములకును, అసంభాషణమునకును, ఈ ఆమర్షము హేతువు.

“పరపరాక్రమ దానాదిస్మృతి జన్మా ఔన్నత్యాఖ్య ఉత్సాహః”

పరపరాక్రమ దానాది స్మృతి జన్యము, ఔన్నత్య మనఁబడు చిత్తవృత్తి విశేషము ఉత్సాహము. శత్రు పరాక్రమమునుగాని, ఇతరులు చేసిన దానాదులను గాని స్మరించుటచే చిత్తాన్నత్యము కలుగును. అదియే ఉత్సాహము

జగన్నాథుని యీ నిర్వచనము స్పష్టముగా లేదు. దీని కిట్లర్థము చెప్ప వచ్చును. మహావీరుఁడు శత్రుపరాక్రమమును స్మరించి మెచ్చుకొనును. మరియు సుత్సాహవంతుఁడగును. ఈ యుత్సాహము చిత్తాన్నత్యమునకు సంబంధించినది. భీరువు శత్రుపరాక్రమమును స్మరింపనే స్మరింపడు. స్మరించినను మెచ్చుకొనడు. విధివశమున శత్రువు బలహీనుఁడగుచో, భీరువు సంతసించును. ఉత్సాహవంతుఁ డగును. కాని ఆ యుత్సాహము చిత్తాన్నత్య జన్యముకాదు చిత్తనైచ్య జన్యము ఇట్లే దానాదుల విషయమున కూడ నూహించుకొనవచ్చును. ఇంతకంటె సుబోధముగా సాహిత్యదర్పణకారుని లక్షణమున్నది.

“కార్యారంభేషు సంరంభః స్థేయా నుత్సాహ ఉచ్యతే”

సన్నికృష్టములగు కార్యములందు, స్థిరతరమగు నుత్కటావేశము లేక ఉద్యోగము ఉత్సాహ మనఁబడును.

“లోకోత్తరేషు కార్యేషు స్థేయాన్ప్రయత్న ఉత్సాహః”

ప్రతాపరుద్రీయము.

లోకోత్తరములగు కార్యములందు స్థిరతరమగు ప్రయత్నము ఉత్సాహము. ప్రతాపరుద్రీయకర్త, లోకోత్తర కార్యములకే ఉత్సాహమును పరిమితము గావించెను. శారదాతనయుఁడు కార్యమాత్రము నంగీకరించెను. ఆతఁడు చెప్పిన లక్షణమిది “ఉత్సాహస్సర్వ కృత్యేషు సత్వరామానసీ క్రియా, సహజాహార్య భేదేన, పద్విధా పరికీర్తితః”

“వ్యాఘ్రదర్శనాదిజన్మా పరమానర్థ విషయకో వైక్లవ్యాఖ్యః సభయమ్”

వ్యాఘ్రదర్శనాది జన్యమును పరమానర్థ విషయకమును, వైక్లవ్యాఖ్య చిత్తవృత్తి విశేషము భయము. పరమానర్థ విషయక మనగా మరణాది సంపాదక మని యర్థము. వ్యాఘ్రదర్శనము వలన సద్యోమరణము మున్నగు గొప్పయనర్థములు సంభవించును. పరమానర్థ విషయకముకానిచో నది త్రాస మనఁబడును. అది వ్యభిచారియే కొందరు ఉత్పాతాదుల వలన గలుగునది త్రాసమనియు, స్వాప రాధజన్యము భయమనియు చెప్పుదురు.

“కదర్య వస్తువిలోకన జన్మా విచికిత్సాఖ్య శ్చిత్తవృత్తి విశేషో జుగుప్సా”

కదర్య వస్తువు లనఁగా కుత్సిత వస్తువులు. వానిని చూచుట వలన కలుగు చిత్త వృత్తి విశేషమే జుగుప్స. దానికే విచికిత్స యనిపేరు. శ్మశానాదులు కుత్సితములు.

“అర్థానాం దోష సందర్శనాదిభిః గర్హణా జుగుప్సా”

ప్రతాపరుద్రీయము.

రుధిరోద్వాం తాద్యహృద్య పదార్థ శ్రవణదర్శనాదిజన్యో మనస్సంకోచో జుగుప్సేత్యర్థః రత్నాపణము.

“అలౌకికవస్తుదర్శనాది జన్మా వికాసాఖ్యకో విస్మయః”

అలౌకికవస్తుదర్శనాది జన్యము వికాసమను చిత్తవృత్తి విస్మయము.

అలౌకికవస్తు దర్శన మనఁగా ఇంద్రజాల దివ్యపురుషాదుల దర్శనము.

“వివిధేషు పదార్థేషు లోకసీమాతి వర్తిషు విస్ఫారశ్చేత సోయస్తు
సవిస్మయ ఉదాహృతః”

లోకసీమాతి వర్తులనఁగా అలౌకికము లనియే భావము.

“నిత్యానిత్యవస్తు విచార జన్మవిషయ విరాగాభ్యో నిర్వేదః”

నిత్యానిత్య వస్తువిచార జన్మమగు చిత్తవృత్తి విశేషము నిర్వేదము. దానికి
విషయ విరాగమని పేరు. గృహకలహాది జన్మము వ్యభిచారియే. నిర్వేదమునే
శమమనియు నందురు.

“శమః అయమేవ నిర్వేద శబ్దే నాపివ్యజ్యతే” రసచంద్రిక. శాం
తమునకు శమమే స్థాయి; నిర్వేదము కాదని పేమచంద్రుడు.

రసస్థాయిభావముల భేదమును జగన్నాథుఁ డిట్లు వివరించియున్నాడు.

“రసేభ్యః స్థాయిభావానాం ఘటాదేర్ఘటాద్యవచ్ఛిన్నా కాశాదివ, ప్రథమ
ద్వితీయయోర్మతయోః సత్యరజతస్యా నిర్వచనీయ రజతాదివ తృతీయే, విషయస్య
(రజతాదేః) జ్ఞానాదివ చతుర్థే భేదోబోధ్యః.”

ప్రథమ ద్వితీయములు అనఁగా అభినవగుప్త భట్టనాయకులు, వారి యభి
ప్రాయమున, ఘటాదులకు ఘటాద్యవచ్ఛిన్నా కాశమునకు గల భేదమే యీ రెండింటి
కిని గలదు. తృతీయమగు నవ్యమతమున, సత్యరజతమునకును, అనిర్వచనీయ
రజతమునకును గల భేదముః చతుర్థమతమున (పరకీయ మతమున) జ్ఞానమునకు,
విషయమునకు, అనఁగా జ్ఞానగమ్య పదార్థమునకుగల భేదము బోధ్యము. వివ
రణము:- అభినవగుప్తడును భట్టనాయకుఁడును రత్యాద్యవచ్ఛిన్న చైతన్యమే
రసమని యంగీకరించియున్నారు. కావున వారి మతమున, ఘటమునకును, ఘటాద్య
వచ్ఛిన్నా కాశమునకుగల భేదమే స్థాయిరసములకు గలదు. అనఁగా ఆ రెండింటి
కిని అవచ్ఛేద్య-అవచ్ఛేదక భావము విశేష్య విశేషణభావము కలదు. అవచ్ఛేదక
మనఁగా అన్యూనాతిరిక్త ప్రసక్తమగు ధర్మము. ఉదా:- గోవునంద గోర్వము

“నపిగౌః స్వరూపేణగౌః నాప్యగౌః గోత్వాభి సంబంధాత్తు గౌః.”

వాక్యపదీయము.

ఆకారమాత్రమున గోవనికాని, గోవుకాదనికాని చెప్పజాలము. గోత్వాభి సంబంధముచేతనే గోవగుచున్నది. గోవులన సర్వగోసమూహమును గ్రాహ్య మగును. 'కపిల' అను విశేషణమును చేర్చినంతనే, గోవులనుండి కొన్ని పృథ క్కరింపబడుచున్నవి. అట్లే ఇట స్థాయి (రత్యాది) అవచ్ఛేదకము, విశేషణము. రసము అవచ్ఛేద్యము విశేష్యము. విశేషణములు మారవచ్చును. విశేష్యము మాత్రము మారదు. ఆకాశము సర్వవ్యాపకము. అది ఘట మను నుపాధిని పొందినంతనే ఘటాకాశ మనబడుచున్నది. ఇట ఘట ముపాధి. ఆకాశ ముపా ధేయము. మహాకాశము నిరుపాధికము. అట్లే కేవల రసము నిరుపాధికము. రత్యాద్యుపాధి భేదమున నది పరిచ్ఛిన్నమై శృంగారాది వ్యపదేశమందుచున్నది. నవ్యమతమున, ప్రాతిభాసిక రత్యానిరసముగా నంగీకరింపబడియున్నది. శక్తిని చూచి రజత మని యనుకొనుటయే ప్రాతిభాసిక సత్యము. శక్తియందు రజత భ్రమ అనిర్వచనీయము. శక్తి వాస్తవముగా రజతము కాదు. కావున నారజతము సత్తుకాదు. ప్రత్యక్షగోచరమగుట అసత్తుకూడ కాదు. కావుననే అది సదస ద్వీలక్షణము. అనిర్వచనీయము. కావున సత్యరజతమునకును అనిర్వచనీయరజతము నకును గల భేదమే, సాదృశ్య రూపభేదము, స్థాయిరసములకుఁ గలదు. నాల్గవదానియందు, రత్యాది విషయక జ్ఞానరసముగా నంగీకరింపబడియున్నది. కావున రజతాది విషయమునకు రజత జ్ఞానమునకువలె, విషయ విషయీభావ రూపము భేదము.

రసము కిన్నిష్ఠము :-

భరతుడు తన రససూత్రమునందలి సంయోగ నిష్పత్తి పదముల కర్థమును వివరింపలేదు. ఆ పదముల కొక్కొక్క వ్యాఖ్యాత, యొక్కొక్క విధముగా అర్థము చెప్పియున్నాడు. అందువలన, సూత్రార్థమునకూడ భేదము వచ్చినది. అప్పుడు రసము కిన్నిష్ఠము అను విషయమున అభిప్రాయభేదము లేర్పడినవి. రసము అనుకార్య నిష్ఠమా? అనుకర్తృ నిష్ఠమా? సామాజిక నిష్ఠమా? అను ప్రశ్నలకు, భట్టలోల్లటుడు, శ్రీ శంకుకుడు, భట్టనాయకుడు, అభినవగుప్తుడు అనువారు ఈ క్రింది విధముగ సమాధానము లిచ్చియున్నారు. అందు, భట్టలోల్ల

ప్రతిపక్షము
రససిద్ధాంతము

టుడు రసమను కార్యనిష్ఠ మని యనును. ఈతడు మీమాంసకుడు. భరత రససూత్రము నీతడిట్లు వ్యాఖ్యానించెను.

స్థాయులకు విభావములయు, అనగా లలనాదిరూపాలంబన కారణములయు ఉద్యానాది రూపోద్దీపన కారణములయు, అనుభావములయు, అనగా కటాక్ష భుజోక్షేపాది కార్యములయు; వ్యభిచారులయు అనగా నిర్వేదాది రూపసహకారులయు, సంయోగముచే, అనగా, క్రమముగా, ఉత్పాద్య-ఉత్పాదక భావరూపమగునట్టియు, గమ్యగమక భావరూపకమగునట్టియు, పోష్యపోషక భావరూపమగునట్టియు, సంబంధముచే, రసనిష్పత్తి, అనగా, క్రమముగ, ఉత్పత్తి, అభివ్యక్తి, పుష్టి అగును.

కారణములగు ఆలంబనోద్దీపన విభావములచే, రత్నాదికమగు భావము జనించును. కార్యములగు అనుభావములచే ప్రతీతి యోగ్యమగును. సహకారులగు వ్యభిచారులచే, ఉపచితమై, ముఖ్యవృత్తిచే రామాద్యనుకార్యులందును, తద్రూపతాను సంధానబలమున, నర్తకునియందును, రసము ప్రతీయమానమగును. ఇందులకు నిదర్శనము రజ్జుసర్పభ్రాంతియే. రజ్జువును చూచి సర్పమని భ్రాంతిపడినప్పుడు, సర్పావలోకజనిత భయోద్రేకాదులు కలుగుచున్నవికదా! అట్లే, పీతాదివిషయానురాగ రూపకమైన రామాదిరతి, నటునియందు నిజముగా లేకపోయినను, నటుని యభినయ కౌశలమున, అతనియందు నట్లే కానబడుచు, సహృదయ హృదయములందు చమత్కారమును జనింపజేసి రసపదవి నధిరోపించును. స్థాయియే, విభావానుభావ వ్యభిచారులచే నుపచితమైన రసమగునని సారాంశము.

ఈ మతమున రసనిష్పత్తికి ముఖ్యముగా మూడపస్థలు గలవు.

1. నటునియందు, తన్నటనా కౌశలమున, రామాద్యారోపణము.
2. భావనామహిమచే, సహృదయునియందు నటరూప రామాద్యనుకార్యతా ద్రూప్యభ్రాంతి కలుగుట.
3. తదధ్యాస మహిమచే, రామాద్యనుకార్యగతరతి తనయం పున్నట్లు భ్రాంతిరూప మానసిక సాక్షాత్కార జ్ఞానము కలుగుట.

ఈ రసబోధ, దర్మియగు నటుని విషయమున లౌకికమనియు, ఆ నటుని యందారోప్యమాణుడగు దుష్యంతుని విషయమున అలౌకికమనియు, జగన్నాథుడు చెప్పియున్నాడు.

“మతేఽస్మిన్ సాక్షాత్కారో దుష్యంతోఽయం శకుంతలాది విషయకరతి మానిత్యాదిః ప్రాగ్వద్ధర్మ్యంశే లౌకిక, ఆరోప్యాంశే త్వలౌకికః”

ర. గం. ప్రథమాననము.

సహృదయమునకు ధర్మి (విశేష్యము) అగు నటుడు ప్రత్యక్షముగా ఉపస్థితుడు కావున నటాంశయందు, రససాక్షాత్కారము లౌకికము. నటుని యందు ఆరోపింపబడిన దుష్యంతుడు చక్షుస్సన్ని కృష్ణుడు కాడు. కావున ఆరోప్యాంశయందు అలౌకికమని భావము.

ఈ మతమున, సంయోగ పదమునకు, ఉత్పాద్య ఉత్పాదక భావము, గమ్య గమకభావము, పోష్య పోషకభావము అర్థము. విభావాదు ఉత్పాదకములు, రసము ఉత్పాద్యము; విభావాదులు గమకములు, రసము గమ్యము విభావాదులు పోషకములు; రసము పోష్యము. నిష్పత్తి పదమునకు, ఉత్పత్తి, అభివ్యక్తి పుష్టి యని యర్థము. దీనికి ఉత్పత్తివాదమని పేరు.

ఈ వాదము హృదయగ్రాహకము కాదు. సామాజికులయందు రసనిష్పత్తి లేనప్పుడు చమత్కారానుభావము కలుగదు. నటాభినీత భావప్రదర్శన మాత్రమున సహృదయ సామాజికునియందు, అట్టి భావోదయమయి, యానందమును కల్గింప జాలదు. అట్లేయగునేని, లౌకిక శృంగారాది విలోకనమునగూడ సహృదయునకు ఆనందము కలుగవలయును. అట్లు కలుగదనుట అను వసిద్ధము. అట్లే, అనుభవాది విజ్ఞాన బలాయాతమగు ఆరోపముకాని, సాక్షాత్కారమాత్రముగాని, చమత్కార హేతువులు కాజాలవు. చందనారోపము చమత్కార హేతువుకాదు. వాస్తవమగు చందన సంబంధమే చమత్కార హేతువగును. సుఖమారోప్య మాణము కాదు నిద్యమానము. మరియు, ఈతని కార్యకారణ భావము రసమునకును విభావాదులకును గల సంబంధమును స్థిరపరుపనేరదు. కారణము నశించినను కార్యము కానవచ్చును. విభావాదుల ఉత్పాద్యోత్పాదక భావరూపమున రసోత్పత్తి

మీది యభిప్రాయమునకు విరుద్ధముగా ఉన్నది. విభావాదినాశమున, రసానుభవము కూడ నష్టమగుచున్నది. ఈ విషయమున విశ్వనాథుఁ డిట్లు చెప్పియున్నాఁడు.

“యది రసః కార్యః స్వాత్తదా విభావాదిజ్ఞాన కారణక ఏవస్యాత్. తత శ్చరసప్రతీతికాలే విభావాదయో నప్రతీయేరన్, కారణజ్ఞాన తత్కార్యజ్ఞాన యోర్యుగ పదదర్శనాత్, నహి చందనస్పర్శజ్ఞానం, తజ్జన్య సుఖజ్ఞానంచై, కదా సంభవతి. రసస్యచ విభావాది సమూహాలంబ నాత్మకతయైన ప్రతీతేర్న విభావాది జ్ఞాన కారణత్వ మిత్యభిప్రాయః.” సా. ద. పరి. ౩.

రసము కార్యమగునేని విభావాది జ్ఞానమే అందులకు కారణము కావల యును. అందుచే విభావాదులు రసప్రతీతి కాలమున తోపకుండ వలయును. ఏల యన, కారణజ్ఞానమును, దాని కార్యజ్ఞానమును ఏకకాలమున నుండవు. చందన స్పర్శజ్ఞానమును, తజ్జన్య సుఖజ్ఞానమును ఏకకాలమున సంభవింపవుకదా : రసము, విభావాది సమూహాలంబనాత్మకముగనే ప్రతీతి చెందుటచే దానికి విభావాదిజ్ఞానము కారణము కాదు అని అభిప్రాయము. (వేదమువారి అనువాదము)

శ్రీ శంకుక మతము, అనుమితి వాదము.

శ్రీ శంకుకుఁడు తార్కికుఁడు. భట్టలోల్లటుని యభిప్రాయములతో ఈతఁ డేకిభవింపలేదు ముఖ్యరామాది గతమగు రతి, నటునియం దనుమితమై రసవృ పదేశము నందునని యీతని యభిప్రాయము.

విభావాదులచేత నుపచితమైన స్థాయిభావమే రసమగునను భట్టలోల్లట వాదము నీతఁడీ క్రింది విధముగా ఖండించియున్నాఁడు.

అనుపచితావస్థః స్థాయిభావః ఉపచితావస్థో రస ఇత్యుచ్యమానే, ఏకై కస్య స్థాయినో, మందతమ, మందతర, మందమాధ్యస్థ్యాది విశేషాపేక్ష యానంత్యా పత్తిః. ఏవం రసస్యాపి తీవ్రతీవ్రతర తీవ్రతమాదిభిరసంఖ్యత్వం ప్రసజ్యతే. అథోపచయ కాష్టాం ప్రాప్తఏవరస ఉచ్యతే. తర్హి “స్మితమవ హసితం విహసి తముపహసితం చాపహసత మతిహసితమ్” ఇతి షోఢాత్వం హాస్యరసస్య కథంభవేత్. అన్యచ్చ, ఉత్తరోత్తర ప్రకర్ష తారతమ్యవశేనః.

“ప్రథమే త్వఖిలాషః స్యాద్ద్వితీయేత్వర్థ చింతనమ్
అనుస్మృతిస్మృతీ యేచచతుర్థే గుణకిర్తనమ్

ఉద్వేగః పంచమేజ్ఞేయో విలాపః షష్ఠఉచ్యతే
ఉన్మాదః సప్తమేజ్ఞేయో భవేద్వ్యాధి రథాష్టమే
నవమే జడతాప్రోక్తా దశమే మరణం భవేత్."

నా. శా. అధ్యాయ 22.

ఇతి దశావస్థాః కామోఽభి హితః. తత్రాపి ప్రత్యవస్థ ముత్తరోత్తర
ప్రకర్ష తారతమ్య సంభవాత్ కామావస్థాసుదశ స్వసంఖ్యాతాః శృంగార రస రతి
భావాదయః ప్రసజ్ఞేయుః. అపరంచ ప్రాగవస్థాభావః స్థాయీ, రసీభవతి
తుక్రమేణోపచిత ఇత్యత్రాపి విపర్యయో దృశ్యతే. యతః:- ఇష్టజన
వియోగాద్వి భావాదుత్పన్నో మహాన్ శోకః క్రమేణోపశామ్యతి. నతుదార్ధ్యము
పైతి."

కావ్యానుశాసనము.

ఉపచిత స్థాయిభావము రసము అనుపచితము భావము అని యనుట సరి
కాదు. స్థాయిభావమున మందతమ మందతర మందమాత్యస్థ్యాది భేదము లుండును.
కావున రసమునందుకూడ తీవ్ర తీవ్రతర తీవ్రత మాది భేదము లసంఖ్యములు
సంభవించును. ఉపచయ కాష్టను పొందినదే రసము అని చెప్పుటయు పొసగదు.
అట్లగునేని, హాస్యరసమున స్మితము, అపహసితము, విహసితము. ఉప
హసితము, అవహసితము, అతిహసితము అను నారుభేదము లెట్లుండగలవు?
ఉత్తరోత్తర ప్రకర్షతారతమ్యవశమున కామమున కీ క్రింది దశావస్థలు చెప్పబడినవి.

1. అభిలాష. 2. అర్థచింతనము. 3. అనుస్మృతి. 4. గుణ
కీర్తనము. 5. ఉద్వేగము. 6. విలాపము. 7. ఉన్మాదము 8. వ్యాధి.
9. జడత. 10. మరణము.

ఇందు ప్రత్యవస్థయందును, ఉత్తరోత్తర ప్రకర్ష తారతమ్యము కలుగును
కావున, దశకామావస్థలయందును, అసంఖ్యాకములగు శృంగార రసరతిభావాదులు
సంభవించవచ్చును. ప్రాగవస్థలో భావరూపమున నున్నస్థాయి, క్రమముగ నుప
చితమై రసమగుననుటలో కూడ, విపర్యయము కన్పట్టుచున్నది. ఇష్టజనవియోగ
విభావోత్పన్నమగు మహాశోకము క్రమముగా నుపశమించును. దార్ధ్యమును
పొందదు. కావున విభావాదులచే నుపచితమైన స్థాయిభావము రసము అనుట సరి
కాదు.

ఇట్లు పెక్కు ఉపపత్తులనుచూచి శ్రీశంకుకుడు భట్టలోల్లట వాదమును
ఖండించియుండెను. సంగ్రహముగా శ్రీశంకుక మతమిది:

విభావాదులు రసమునకు అనుమాపకములు లేక గమకములు. రసము అను మాప్యము లేక గమ్యము, సంయోగ శబ్దమునకు, అనుమాప్యానుమాపకభావ మర్థము. నిష్పత్తి శబ్దమునకు అనుమతి యని యర్థము.

రామవీరయమ్; అయమేవరామః రాముః(డేవీడు: వీడే రాముడు) అను నది సమ్యక్ప్రతీతి యనఁబడును. ఉత్తర కాలమున వీడు రాముడు కాడు (నరామోఽయమ్) అను బాధ జ్ఞానముండునపుడు కలుగు 'వీడు రాముడు' అను ప్రతీతి మిథ్యాప్రతీతి యనఁబడును. 'వీడు రాముడా, కాడా' అను ప్రతీతి సంశయప్రతీతి యనఁబడును. 'వీడు రామసదృశుడు' అను ప్రతీతి సాదృశ్యప్రతీతి యనఁబడును. సామాజికునకు నటునియం దీ ప్రతీతులలో నెద్ది యును కలుగుట కవకాశములేదు. నటుడు రాముడు కాడు కావున, ప్రమాత్మకమగు సమ్యక్ప్రతీతి కలుగుట కవకాశములేదు ఉత్తరకాలమున వీడు రాముడుకాడు (నరామోయమ్) అను బాధజ్ఞానము లేదు కావున నిది మిథ్యాజ్ఞానముకాదు ఈ మత మున భావశిరస్కమే మిథ్యాజ్ఞానము. ముఖ్యరామాది జ్ఞానము సామాజికునకు లేదుకావున, సంశయసాదృశ్య ప్రతీతుల కవకాశమేలేదు.

లోకప్రసిద్ధములగు నీ చతుర్విధ ప్రతీతులకును విలక్షణమై యొప్పు 'చిత్ర తురగ ప్రతీతి'చే, సామాజికుడు నటునిచూచి, 'రాముఁడీతడు' అను ప్రతీతిని పొందును. చిత్తరువునందు వ్రాయఁబడిన తురగమును చూచి 'ఇది తురగము' అని యందుము. దీనినే "చిత్రతురగ న్యాయము" అని అందురు. ఇది సర్వ ప్రతీతి విలక్షణము.

నటుడు కావ్యాను సంధాన బలముచేతను, శిష్యాభ్యాస పాటవము చేతను, చతుర్విధాభినయ పూర్వకముగ, అభినేయమగు కావ్యార్థమును, విభావాదికమును, సామాజికునకు ప్రత్యక్షకల్ప మొనర్చును. విభావాది శబ్ద వ్యపదేశ్యములగు నీ కారణ కార్య సహకారులు, నటాభినీతములు, కృత్రిమములు. అట్లయ్యును సామాజికులు వానిని వాస్తవములుగనే గ్రహింతురు. విభావాదులు నిజమునకు, ముఖ్యరామాద్యను కార్యగతములు. నటునియందు చిరకాల శిక్షోపార్జితములు, కృత్రిమములు కాని

సామాజికుడు నటప్రకటిత చతుర్విధాభినయ కౌశలముచేతను, రంగప్రసాధ నాదుల మహిమచేతను, వానిని వాస్తవములుగనే గ్రహించును. ఇట్లు విభావాదుల గమ్యగమక భావసంబంధము వలన నటునియందను మీయమానమై, నటగతము కాకున్నను, తద్గతముగ సంభావ్యమానమై, వస్తుసౌందర్య బలమున అన్యాను మీయమాన విలక్షణమగుచు రసనీయమై, వాసనాబలమున సహృదయునిచే చర్వ్య మాణమగు రత్నాదీకమే రసము.

ఇట నౌకశంక కలుగుట కవకాశమున్నది. చిత్రతురగ ప్రతీతి సమ్యక్ప్రతీతి కాదుకదా : కావున మిథ్యాజ్ఞానమే యగుచున్నది. అట్టిచో, నందు అర్థక్రియ (causal efficiency) యెట్లు? దీనికి శ్రీశంకుకుని సమాధానమిది :

“మణిప్రదీప ప్రభయోర్మణి బుద్ధ్యాభిధావతోః
మిథ్యాజ్ఞాన పశేషోఽపివిశేషోఽర్థక్రియాంప్రతి.”

మణిప్రభనుచూచి మణి యనుకొని యొకడు పరుగిడెను, దీప్రభను చూచి మణియనుకొని యొకడు పరుగిడెను. ఈ యిద్వరును భ్రాంతులే, అట్లయ్యు మణి ప్రభను చూచి పర్వడినవానికి మణి లభించినది. రెండవవానికి మణి లభింపలేదు. కావున మిథ్యాజ్ఞానమున నర్థక్రియ లేదనరాదు.

తార్కికుల అనుమాన ప్రమాణమిది.

పర్వతో వహ్నిమాన్. ధూమవత్పాత్. యత్రధూమస్త తాగ్నిః.
యోయోధూమవాన్ సోఽగ్నిమాన్, యథామహానసః

ప్రస్తుతమున కీ ప్రమాణము నిట్లన్వయింపవచ్చును

“రామోఽయం సీతావిషయకరతిమాన్
సీతాద్యాత్మక విభావాది సంబంధిత్యాత్”

సీతాద్యాత్మక విభావాది సంబంధము కలవాడగుటచే, రాముఁ డీతఁడు సీతా విషయక రతిమంతుఁడు.

“నవరతి సాక్షాత్కార ఏవచమత్కారకారీ నత్వనుమితిరితివాచనమ్ అను మీయమానాయా అపిరతేః నిజసౌందర్య బలాద్రసనీయత్వే నానుమే యాంతర

ఏలక్షణత్వాత్. నచానుమితేః క్షణికత్వాదసస్య క్షణికత్వా పత్తిరితి వాచ్యమ్ అను మిత్యయానుమితౌ సాధ్యసిద్ధే రప్రతిబంధకత్వాత్ తాదృశ్యాను మిత్యాధారాచ సామాజిక సమవేతవాసనై వేతి కల్ప్యతే.”

రతిసాక్షాత్కారమే చమత్కారకారిగాని రత్యనుమితికాదు అనరాదు. నిజ సౌందర్య బలము చేతను, రసనీయమగుట చేతను, రతి, అనుమేయాంతర విలక్షణ మగుటవలన, తదనుమితీయు చమత్కారకారియే యగును. వహ్న్యాదులలో సౌందర్య రసనీయతలు లేవు కావున నవి చమత్కార జనకములు కావనియు, అను మేయమైనంత మాత్రమున చమత్కార జనకము కావలెననికాని, కాకూడదనికాని నిబంధనము లేదనియు చమత్కార జనకత్వము వస్తుస్వభావముపై నాధారపడి యుండుననియు భావము. అనుమితీక్షణికము కావున రసమును క్షణికమనరాదు. దీని భావమిది. జ్ఞానము (చిత్తవృత్తివిశేషము) ద్విక్షణవృత్తి. రసము అనుమితీ జ్ఞానరూపమగుచో, నది పుట్టిన మూఁడవక్షణమందే నశింపవలయును. కాని యీ క్రింది కారణములచే అట్లు నశింపదని శ్రీశంకుకుని సమాధానము. సామాజికు లందు అనుమిత్య (అనుమితుంజిచ్ఛా) ధారావాహికముగా కొనసాగుచునే యుండును. నడుమ నాగదు. విభావాదుల భిన్నతము లగుచున్నంత కాలమును, ఒక దానివెంట నింకొకటిగా, అనుమితీ సామాజిక హృదయమున జనించుచునే యుండుననియు, నది నిరవచ్ఛిన్నమనియు, క్షణికము కాదనియు భావము.

ముఖ్యరామాదిగత స్థాయి, నటానుక్రియమాణమై, సహృదయాను మీయ మానమై, రసత్వవ్యపదేశము నందునని సారాంశము.

ప్రత్యక్ష జ్ఞానమే చమత్కార జనకము. అనుమితీజ్ఞానముకాదు, మరియు, సామాజికునకు, అనుమానాది ప్రయత్నా తరము లేకుండగనే, రసానుభవ మనుభవసిద్ధము. అట్టియెడ సాక్షాత్సిద్ధమైన దానిని వదలి యనుమితీ నాశ్ర యించుట వివేకముకాదు.

మీడి వాదములను భట్టనాయకుఁ డీ క్రింది విధముగా ఖండించియున్నాఁడు.

“రసోనప్రతీయతే, నోత్పద్యతే, నాభివ్యజ్యతే, స్వగతత్వేన హిప్రతీతా కరుణే దుఃఖిత్వంస్యాత్. నచసాప్రతీతిర్యక్తా సీతాదేరవిభావత్వాత్ స్వకాంతా

స్మృత్య సంవేదనాత్. దేవతాదౌ సాధారణీకరణా యోగ్యత్వాత్ సముద్బోధ్యంఘనా దేర సాధారణ్యాత్. నచతత్త్వతో రామస్యస్మృతిః అనుపలబ్ధత్వాత్, నచ శబ్దానుమానాదిభ్యస్తత్ప్రతీలోకస్య సరసతా యుక్తా ప్రత్యక్షాదివ నాయకయుగల కావభాసేహి ప్రత్యుత లజ్జాజుగుప్సా ప్పుహాదిస్వోచిత చిత్తవృత్త్యంత రోదయవ్య గ్రతయా కాసరసత్వకథా పి స్వాత్, పరగతత్వేనతు ప్రతీతౌ తాటస్థ్యమేవ భవేత్ తన్నప్రతీతిరను భవస్మృత్యాది రూపారసస్యయుక్తా, ఉత్పత్తావపి తుల్యమే తత్ దూషణమ్, శక్తిరూపత్వేన పూర్వంస్థితస్య పశ్చాదభివ్యక్తౌ విషయార్థన తార తమ్యాపత్తిః, స్వగతపరగతత్వాదిచపూర్వప ద్వికల్ప్యమ్. తస్మాత్ కావ్యే దోషాభావ గుణాలంకారమయ త్వలక్షణేన. నాద్యే, చతుర్విధాభి నయరూపేణ, నిబిడనిజమోహసంకటతా నివారణకారిణా, విభావాది సాధారణీకరణాత్మనాభిధాతో, ద్వితీయేనాంశేన భావకత్వ వ్యాపారేణ భావ్యమానో, రసోఽనుభవస్మృత్యాది విలక్షణేన రజస్తమోను వేధవైచిత్ర్య బలాద్ ద్రుతివిస్తర వికాసాత్కనా, సత్త్వో ద్రేక ప్రకాశానందమయ నిజ సంవిద్విశ్రాంతి లక్షణేన, పరబ్రహ్మస్వాద సంధేన భోగేన పరంభుజ్యత ఇతియత్సవీవాహ.

అభిధాభావనా చాన్యతద్బోగీకృతి రేవచ

అభిధాధామతాం యాతేశబ్దాంలంకృతీతతః

(కావ్యానుశాసనము)

రసము ప్రతీతమునుగాదు, ఉత్పన్నమునుగాదు, అభివ్యక్తమునుగాదు. రసమే ప్రతీతమగును (అనుమితము) అని చెప్పినయెడల, పరగతముగనా? స్వగతముగనా? యను ప్రశ్న యుదయించును. పరగతముగ అనగా, అను కార్యు లగు రామాదులందుగాని, అనుకర్తయగు నటునియందుగాని, యిది ప్రతీయమాన మగునన్నచో, సామాజికున కందు తాటస్థ్యమే కలుగును. అప్పుడు సహృదయునకు రసానందమే యుండదు. స్వగతముగ రసప్రతీతి కలుగుననియు చెప్పటకు వీలు లేదు. కారణము స్పష్టమే. సీతాదులు సామాజికునకు విభావములు, రత్యాద్యా లంబన కారణములు కావకదా? కావున స్వాత్మయందే సహృదయునకు రసోత్పత్తి యగుననుట సరికాదు. సీతయను విశేషవ్యక్తి కావ్యములందు పర్ణింపబడి యుండ వచ్చును. కాని కాంతాత్వ ము సాధారణ ధర్మమివట సహృదయగత రత్యాది

వాసన యుద్బుద్ధమగుటకు హేతువు (విభావము) కావచ్చుననియు చెప్పటకు పీలు లేదు. ఈమె సాధారణయగు కాంత యను జ్ఞానము, భక్త్యానుభవమును కలిగించు దేవతా వర్ణనాదులందు సంఘటింపదు. మరియు కాంతాత్వ మొక్కటియే ఆలంబన సమనియత ధర్మముకాదు అట్లేయగుచో స్వసోదర్యాదులయందును కాంతాత్వము కలదు కదా ! ఒక దేవతను వర్ణించునపుడు; ఈమె పూజింపదగినది యను జ్ఞానమే సామాజికున కుండును. అట్టియెడ ఈమె కాయంపదగినది అను జ్ఞానము భావుకునకు కలుగనే కలుగదు. మరియు ఈమె సాధారణకాంత యనుజ్ఞానమును కలుగదు. ఇట్టి యెడ, 'ఈమె నాకు అగమ్యకానికాంత' అను నిశ్చయజ్ఞానమే సామాజికున కుండ వలయును అప్పుడే రత్యాదివాసన లుద్బుద్ధము లగును. 'ఈమె యగమ్యకాని కాంత యగునా కాదా' అను సంశయజ్ఞానమును, "ఈమె అగమ్యయగుకాంత" అను విపర్యయ జ్ఞానమును, కార్యసిద్ధికి బాధకములే నిశ్చయజ్ఞానముకూడ అప్రామాణికము కారాదు. ఇది శృంగార విషయము. ఇట్లే కరుణాదులయందును ఊహింపవచ్చును. కరుణరసాలంబన విభావమగు, వినష్టపురుషునందు మనకు అశోచ్యత్వప్రమకాని కాపురుషత్వప్రమకాని యున్నచో, రసానుభూతి కలుగదు. బ్రహ్మజ్ఞానిమరణమునకు శోకించుట అనుచితమగును. ఆతఁ డశోచ్యుఁడు, అట్లే లోకకంటకులగువారును అశోచ్యులగుదురు. కావ్యాదులందు సీతాది విజ్ఞానము కలుగగా, సహృదయునకు స్వకాంతాస్మరణముకూడ కలిగి, రత్యాదులు లుద్బుద్ధ ములు కాకూడదా ? అను ప్రశ్న కవకాశమే లేదు. అట్టి యనుభూతి యెవ్వరికిని కలుగుటలేదు. మరియు లోకసామాన్యులుకాని శ్రీరామాదులకు సంబంధించిన సముద్రసేతుబంధాదులగు విభావములు సామాజికునకు సాధారణము లెట్లగును ?

పోసిండు. రామాదిగతమగు స్థాయి (ఉత్సాహము) జ్ఞానమైనను సామాజికు నకు రసోద్బూధహేతువు కాకూడదా ? అనుటయు పొసగదు. ఎందుల కనఁగా; రామాదిగతమగు నసాధారణోత్సాహము సహృదయున కనురూపముకాదు. ఇంతకుముం దనుభవించినది కాదు. కావున సహృదయున కట్టి స్మృతి కలుగదు. పూర్వానుభవములేని స్మృతి యుండదు.

కావ్యమువలననే, అనుభవరూపమగు రామాదిగతోత్సాహ ప్రతీతి కలుగ గూడదా అని కొందరడుగవచ్చును. కాని శాబ్దమగు ననుభవము వలన రసప్రతీతి

కలుగదు. “కలకండము” అనినంత మాత్రమున, శాబ్దమగు సనుభవము కలిగినను, కలకండమునకు సంబంధించిన మధుర రసానుభవము కలుగుట లేదుకదా : అట్లే, రామాయణాది కావ్యపఠనము వలన శాబ్దమగు సనుభవము కలిగినను, వీర రసానుభూతి సూత్రము కలుగదు. మరియు, సరస సల్లాపములతోనున్న ప్రేయసీ ప్రియులను ప్రత్యక్షముగా చూచినప్పుడుకూడ సహృదయునకు శృంగార రసానుభవము కలుగుటలేదు ప్రమాణమూర్ధన్యమగు ప్రత్యక్షమువలననే, శృంగారాది రసానుభవము కలుగునపుడు శాబ్దమగు సనుభవమాత్రమున, రసానుభవము కలుగునా ?

రసమున కుత్పత్తి సంగతము కాదనుట కింకొక కారణముకూడ కలదు ? ఉత్పత్తిప్రక్షము నంగీకరించినచో, కరుణరసోత్పత్తి కలుగునపుడు సహృదయునకు దుఃఖము కలుగవలసివచ్చును. కరుణరస ప్రధానములగు కావ్యనాటకములందు సహృదయునకు ప్రవృత్తియే జనింపదు. రసమున కభివ్యక్తి పొసగదు, కారణము లివి : శృంగారాదులు సహృదయునియం దభివ్యక్తములు కావలెనన్నచో, అతనియందు శక్తిరూపమున (వాసనారూపమున) నది యున్నదని యంగీకరింపక తప్పదు అప్పుడు శక్తిరూప శృంగారాద్యభివ్యక్తి విషయమున విషయార్థన తారతమ్య ప్రవృత్తి కలుగవలసివచ్చును. దీని భావమిది. శక్తిరూప శృంగారాద్యభివ్యక్తిని కోరు హృదయుఁడు, లౌకికములగు వనితాది విషయములను, తరతమ రూపమున సంపాదించి యత్నించును. అనఁగా రూపరేఖా విలాసములం దొకదానిని మించిన యింకొక సుందరిని సంపాదించి నెంచుననుట. అంధకారబంధురమగు ప్రదేశమునగల అత్యల్ప వస్తువునుగూడ ప్రకాశింపజేయుట కధికాధికమగు కాంతి కావలసివచ్చును. అట్టి కాంతి సముపార్జనమున లోకులకు తరతమభావముతోఁగూడిన ప్రవృత్తి కలుగునట్లు, సహృదయునకుఁగూడ వాసనా రూపమున తన హృదయము నందున్న రత్నాధికమున కధికాధికమగు నభివ్యక్తి కొరకు తదుపాయ భూతమగు కారణసామాగ్రి, (వనితాది విషయములను) అనుభవ రూపమున నార్జించుటయందు, తరతమభావరూప ప్రవృత్తి కలుగునని భావము, అభివ్యక్తి నంగీకరించినపుడుకూడ రసము స్వగతముగ నభివ్యక్తమగునా ? పరగతముగ నభివ్యక్తమగునా ? అను విప్రతిపత్తి యుండనే యుండును.

మీది కారణములను బట్టి, రసము, ప్రసీతముగాదు. ఉత్పన్నము కాదు, అభివ్యక్తమగునదియును గాదు.

మీది రీతిని భట్టలోల్లట శ్రీశంకుకుల మతములను ఖండించి, భట్టనాయకుడు స్వమతము నిట్లు స్థాపించియున్నాడు.

కావ్యనాట్యములందు అభిధా వ్యాపారముతో పాటు, వ్యాపారాంతరములు రెండు కలవు. వానినే భావకత్వ, భోజకత్వ వ్యాపారములని యందురు. విభావాది సాధారణీకరణమే భావకత్వము అభిధా వ్యాపారమువలన ప్రప్రథమముగ సహృదయులకు (సీతాది) పదార్థజ్ఞానము కలుగును. తరువాత భావకత్వము ప్రవర్తించును. దీని వలన శకుంతలాది నాయికలు కేవల ప్రత్యేక నాయికలుగా గాక, సాధారణ కాంతాత్వమును బొందుదురు. రామాదుల రత్యాదులు, ప్రత్యేక సంబంధ శూన్యములైన శృంగారాది రసములను, సామాజికులకు సాధారణముగ జనింపజేయును. అనగా రాముడు, సీత, ఆదేశము, కాలము, వయస్సు, స్థితి మున్నగునవి సహృదయులకు సాధారణములగుననుట. తరువాత మూడవదియగు భోగీకృతి ప్రవర్తించును. దాని వలన సహృదయుల యందుగల రజస్తమోగుణ వైచిత్ర్యముతో కూడిన సత్త్వగుణము వలన ద్రుతియు (హృదయము కరుగుటయు) తమోగుణము వలన విస్తరణమును (కొరిదిగా విప్పారుటయు), సత్త్వగుణమువలన వికాసమును (పూర్తిగా విప్పారుటయు) జరుగును భావకత్వ వ్యాపారమువలన సాధారణీకృతములైన విభావాదులను, రత్యాది స్థాయిభావములును భోజకత్వ వ్యాపార మహిమచే భుజ్యమానము లగును అనన్యాలంబనమును, సంవిత్స్వరూపమును, తౌకిక సుఖానుభావ విలక్షణమునై సత్త్వగుణో దేకము వలన ప్రకాశించు ఆనంద స్వరూపమే భోగ మనబడును. ఈ భోగము అనుభవస్మరణ జ్ఞాన విలక్షణము. మరియు, ద్రుతివిస్తర వికాసాత్మకగు రజస్తమో గుణముల వైచిత్ర్యమున, అనువిధమగు సత్త్వగుణముయొక్క ప్రాచుర్యము కలదియు, నిజచిత్స్వభావ (స్వాత్మ చైతన్యరూప) నిర్వృతి (లోకోత్తరానంద) విశ్రాంతి లక్షణమును, విగళిత వేద్యాంతర స్వరూపావ స్థితి లక్షణమును, పర బహ్యస్వాద సవిధమునై భోగమొప్పును. రత్యాది స్థాయిభావము లా భోగమునకు విషయములగునప్పుడు, అది రస మగును. కాగా, సత్త్వజనిత నిజచిత్స్వభావ నిర్వృతి విశ్రాంతి లక్షణమగు సాక్షాత్కారము

చేత, విషయీకృతమును, భావనోపసీతమును, కనుకనే సాధారణాత్మయునగు రత్నాది స్థాయిభావము రసము అని సారాంశము.

ఇచట మమ్మటాదుల మతమునందువలె, 'చైతన్య విశిష్టమగు స్థాయియే రసము' అవి కాని, స్థాయిపహిత చైతన్యమే రసము అని గాని, అభిప్రాయ ద్వయము సిద్ధించును. రసభోగమునందగు భోగము, బ్రహ్మస్వాద సవిధమని చెప్పబడినది. కారణ మిది: బ్రహ్మస్వాదము నిర్విషయము; రసాస్వాదము (భోగము) రత్నాది స్థాయిభావ మిశితము. ఇందు, అభిధకు వాచ్యములు విషయము (అభిధవాచ్యార్థమును తెలుపుననుట.) భావనకు రసాదులు విషయము, భోగీకృతికి సహృదయులు విషయము. భోగీకృతిచేత సహృదయులు రసము నాస్వాదించు రనుట.

ఈ మతమున భావన యను వ్యాపారాంతరమును స్వీకరించుటయే, అభివ్యక్తి వాదమునకంటె విశేషము. అభినవగుప్త మతమున నిది సహృదయ సహజ ధర్మముగ నంగీకరింపబడినది. ఇత, ఇందలి భోగీకృతి వ్యంజనకంటె వేరుకాదు.

ఇందు సంయోగ పదమునకు భోజ్య భోజకభావ మర్థము. నిష్పత్తి పదమునకు భుక్తి (భోగము) యని యర్థము. దీనిని భుక్తివాద మందురు.

భట్టనాయకుని మతమున రసము సామాజిక నిష్ఠమే కాని యందొక విశేషము కలదు. అభిధాతిక్త భావకత్వ భోజకత్వ వ్యాపార మహిమచే రామాదిగత స్థాయిని ఆత్మ సాధారణముగఁ జేసికొని సహృదయుఁ డాస్వాదించుచున్నాఁడని చెప్పినాఁడు. అందుచే, రత్నాదికి పరగతత్వ దోష మిందును గలదు. అది పరగతము కాదు. సహృదయగత మేయని ప్రతిపాదించిన భ్యాతి అభినవగుప్తునకే దక్కినది.

అభివ్యక్తి వాదము : భట్టనాయకుని భుక్తివాదమును, అభినవగుప్తుఁ డంగీకరింపలేదు. భావత్వ భోజకత్వ వ్యాపారముల నంగీకరించుటకు తగిన ప్రమాణము గాని, ప్రయోజనముగాని లేదని యభినవుని యభిప్రాయము. భట్టనాయకుఁడు చెప్పిన భోగీకృతి వ్యంజనా వ్యాపారము కంటె భిన్నము కాదు. ఇది సాధారణీకృత విభావాది సంవలిత రత్నాదిస్థాయికి, రసరూప సంపాదకము. ఇది భగ్నావరణ చిద్రూపాస్వాదమే. అనఁగా భట్టనాయకుని భోగీకరణ వ్యాపారము కావ్యాత్మక రస

విషయ ధ్వననాత్మ రూపమేకాని యన్యముకాదని యభినవగుప్తుని యభిప్రాయము. ఇత భట్టనాయకుఁడు పలుమారు లుగ్గడించిన భావకత్వ వ్యాపారమున్నది అభినవ గుప్తుని మతమున నిది తత్తద్రస సముచిత గుణాలంకార పరిగ్రహరూపమై యొప్పును. గుణాలంకారములను సముచితముగ పరిగ్రహించుట వలనను, శబ్దార్థముల వ్యంజనా వ్యాపారమూలమునను, రసస్ఫూర్తి లేక ప్రతీతి కల్గును. మరియు కావ్యార్థములను భావింపఁజేయునవి భావములని భరతప్రోక్తమగు భావలక్షణము. ఈ లక్షణమును బట్టి చూచినచో, భావము లన్నింటికిని, భావకత్వము సాధారణధర్మమని తెలియుచున్నది. కావ్యార్థ మనఁగా రసాభివ్యక్తిని గలిగించు ముఖ్యార్థమే, స్థాయి వ్యభిచారాదులకూడ భావములే యగుట, వానియందలి భావకత్వ మూలముననే, అలౌకిక రసాస్వాదానందము, భావుకుల కుదయించును. అట్టియెడ, కాంతాత్వ రత్యాది సాధారణాంశము లప్రయత్నముగనే లభించును. కావున భావనయను వ్యాపారంతరము నంగీకరించుట అనావశ్యకమని యభినవగుప్తుని యభిప్రాయము.

అభినవగుప్తుని అభివ్యక్తి వాదానుసారము, రసస్మాత్రమునందలి సంయోగ శబ్దమునకు వ్యంగ్యవ్యంజక భావమును, సిష్పత్తి శబ్దమునకు అభివ్యక్తియును అర్థము. వ్యంజకములగు విభావానుభావ వ్యభిచారులచే, సహృదయ నిష్ఠమై యున్న స్థాయి భావము వ్యంగ్యమై రసమగునని స్మాత్రార్థము.

భట్టనాయకుని మతమునకును, ఈతని మతమునకును గల ముఖ్యభేదము వాసనా విషయమున నున్నది. భట్టనాయకుఁడు సామాజిక నిష్ఠమగు వాసన నంగీకరింపలేదు. అభినవగుప్తుని మతమునకు వాసనయే ప్రాణతుల్యము చిత్త మనాది వాసనాయుక్తమై యుండుననియు నందులకు పాతంజలయోగ స్మాత్ర ప్రమాణము గలదనియు, చిత్తమనాది వాసనా వాసితము కావున నరోకసామాన్యమగు రామాది చరిత్ర విషయమునఁగూడ సహృదయునకు హృదయ సంవాదము కలుగవచ్చుననియు, అభినవగుప్తుఁడు 'లోచనమున' చెప్పియున్నాఁడు. రత్యాదివాసన లనాది సిద్ధము లగుటచే, రస పతీతియు సిద్ధించుచున్నదని యీతని యభిప్రాయము.

రత్యాది వాసనలు లేనిచో రసాస్వాదము కలుగదని, సాహిత్యదర్శణ కారుఁ డి క్రింది వాక్యములో చెప్పియున్నాఁడు.

“నజాయతే తథాస్వాదో వినారత్యాది వాసనామ్”

ఈ విషయమునే ప్రమాణీకరించు ధర్మదత్తుని శ్లోకముకూడ సాహిత్య దర్శణమున నుదాహరింపఁబడి యున్నది.

“సవాసవానాం సభ్యానాం రసస్యాస్వాదనంభవేత్
నిర్వాసనాస్తు రంగంతః కాష్టకుడ్యాశ్మసన్నిభాః”

వాసనాయుక్తులగు సభ్యులకే రసాస్వాదనము కలుగును వాసనలేనివారు రంగమందలి కాష్టకుడ్య శిలాసన్నిభులు.

వాసన యనఁగా నేమి? సూక్ష్మసంస్కారమని కొందరి యభిప్రాయము. రతి హాసాది సంబంధ సహకృత కావ్యార్థ బోధేచ్ఛయే రత్యాది వాసనయని కొందరి యభిప్రాయము

“వాసనాచ సూక్ష్మ సంస్కార ఇతికేచిత్. రతిహాసాది సంబంధ సహకృత కావ్యార్థ బోధేచ్ఛా రత్యాదివాసనేత్యపరే”

ఈ వాసన రెండు విధములు :- 1. ఇదానీంతని 2 ప్రాక్తని, కావ్య నాట్య శ్రవణావలోకన కావలనర్తి ఇదానీంతని పూర్వకాలవర్తిని ప్రాక్తని. ఈ రెండును కలిసియే రసాస్వాదహేతువు లగుచున్నవి.

“వాసనాచేదానీంతనీ ప్రాక్తనీచ రసాస్వాదహేతుః”

సా. ద.

ఇందేది లోపించినను రసాస్వాదనము కలుగదు. శ్రోత్రియ జరస్మి మాంస కాదులయందు ప్రాక్తనమగు వాసన యుండును. కాని అద్యతనమగు వాసన యుండదు. అందులకే వారికి రసాస్వాద యోగ్యతలేదు ఒకప్పుడు రాగియగు వానికి కూడ రసాస్వాదము కలుగదు. కారణము ప్రాక్తనమగు సంస్కారము లేకపోవుటయే.

రత్యాది వాసనగల సహృదయుడే రసాస్వాదమున కర్హుడు

సహృదయ లక్షణమిది :

“యేషాం కావ్యానుశీలన వశాద్విశదీభూతే మనోముకురే, వర్ణనీయ

“తన్మయీ భవన యోగ్యతా, తే హృదయ సంవాదభాజః సహృదయాః”
ధ్వన్యాలోకలోచనము.

ఎవరికి కావ్యానుశీలన వశమున మనోదర్శణము విశదముకాగా, అనగా మాలిన్య శూన్యముకాగా; కావ్యములందు వర్ణింపఁబడిన యర్థములతో తన్మయీ భవన యోగ్యత కలుగునో, ఆ హృదయ సంవాదభాక్తులు సహృదయులు.

హృదయ సంవాద మనఁగా నేమి :

లోకమున ప్రపియాప్రియుల పరస్పర స్నిగ్ధావలోకనములు. దరహాసములు మున్నగువానిని చూచి, వివేకముగల వ్యక్తి, వారి చిత్తవృత్తి రతి రూపమని యనుమానించును. మొదటనే సహృదయుఁలలో రత్యాది సంస్కారము వాసనారూపమున నుండును. కావ్యనాట్యగత విభావాది పతీతి కలుగునపుడు, సహృదయుని హృదయమున, ఆయా విభావాదులకు తుల్యములగు నాకారములుగల చిత్తవృత్తులుదయించును ఇట్లు సమరూప చిత్తవృత్త్యుదయమే హృదయ సంవాదము. సహృదయత్వమే హృదయ సంవాదమని తాత్పర్యము.

సహృదయ లక్షణము భావప్రకాశమున నిట్లు చెప్పఁబడియున్నది

“యస్తుష్టౌతుష్టిమాప్నోతి శోకే శోకముపైతి చ
క్రోధే క్రుద్ధోభయే భీరుస్స శ్రేష్ఠః ప్రేక్షకస్మృతః”

నాయకుఁడు తుష్టి పొందగా, తానును తుష్టి పొందువాఁడును, శోకమును పొందగా తాను శోకించువాఁడును, క్రోధమును పొందగా క్రుద్ధుఁ డగువాఁడును, భయమును పొందగా భయమందువాఁడును, ప్రేక్షకులయందు శ్రేష్ఠుఁ డనబడును. అట్టి ప్రేక్షక శ్రేష్ఠుఁడే సహృదయుఁడు.

లోకమునందు రత్యాది చిత్తవృత్త్యుత్పత్తికి కారణములని చెప్పఁబడుచున్న శ్రీ చందన చంద్రికాదులును, కార్యము లనబడుచున్న కటాక్షాదులును, సహకారు లనబడుచున్న చింతాదులును, కావ్య నాట్యగతములై విభావాను భావ వ్యభిచారి నామముల వ్యవహరింపఁబడు చున్నవని ముందే చెప్పఁబడియున్నది. కావ్యము నందు వర్ణింపఁబడునపుడుగాని, నాట్యమున ప్రదర్శింపఁబడునప్పుడుగాని, యీ విభావాదులు, లోకీకములు కాకుండుటచే నలోకీకము లగుచున్నవి.

రత్నాదులను విశేషించి భావింపజేయును గనుక, అనగా ఆస్వాద యోగ్యములుగా చేయును గనుక ఆలంబనోద్దీపన కారణములకు విభావ సంజ్ఞయు, రత్నాదుల ననుభవింపజేయును గనుక కార్యముల కనుభావ సంజ్ఞయు, స్థాయి భావముతోగూడ సంచరించుచు, దానియం దున్మగ్న నిమగ్నములగుచు, తదభి ముఖముగ విశేషించి చరించుచుండటచే, సహకారులకు వ్యభిచారి సంజ్ఞయు నన్వర్థము లగుచున్నవి.

సముచిత గుణాలంకారాద్యుక్తములగు శ్రవ్యకావ్యములను పఠించునపుడును, చతుర్విభాభినయ సుందరములగు దృశ్యకావ్యములను చూచునపుడును, సహృద యుడు, తొలుత నభిధా వ్యాపార బలమున, కావ్యనాట్యగతములగు విభావాదులను దేశకాల పాతతా పరిమితములుగనే గ్రహించును. అనగా నాయకుని దశరథ పుత్త్రుడగు రాముసిగను, నాయికను జనకపుత్రియగు సీతగను మాత్రమే గ్రహించునట, అక్కడ కా భోద యట్లే నిలిచిపోయినచో, తాటస్థ్యదోషము సంభ వించును. సహృదయునకు రసాస్వాదము కలుగనే కలుగదు. కాని సహృదయుఁ డంతటితో నాగడు. ఆతఁ డా విభావాదులను, సహృదయతా సహకృతమగు తన భావనా విశేష బలముచే నాస్వాదయోగ్యములుగా చేసికొనును. కావ్యార్థపునః పునరను సంధానమే భావన యనఁబడును. ఈ భావన భట్టనాయకుఁడు చెప్పిన భావనా వ్యాపారముకాదు. భావకత్వ మభిధాదులవలె శబ్దగతమగు వ్యాపారము, అభి నవ్తుని భావన విభావాదులకు సంబంధించినది. సాధారణీకరణ మను నామాంతరము కలది.

“వ్యాపారోఽస్తి విభావాదేః నామ్నా సాధారణీకృతిః”

సాహి. ద.

సాధారణీకరణ మను నామాంతరముగల ఈ భావనా బలముచే, విభావాదుల యందున్న వ్యక్తిగత ధర్మములు పరిత్యక్తము లగును. అనగా రామునియందున్న రామత్వమును, సీతయందున్న సీతత్వమును, గళితములగుననుట. మరియు వారికి సంబంధించిన, దేశకాలాదులగు నితర ధర్మములుకూడ పరిచ్యుతము లగును. అప్పుడు వారు సాధారణ స్త్రీ పుంసరూపముననే సహృదయునకు గోచరింతురు. ఈ సాధారణీకరణము క్రావ్యగత విభావాదులకేకాక ఆస్వాదయితయగు సహృదయు

నకుఁగూడ కలుగును. బాగుగా నాస్వాదింపఁబడుచున్న, విభావాదుల సంవలనము వలన సహృదయునిలో అలౌకికమగు వ్యాపార ముదయించును. ఆ అలౌకిక వ్యాపారమే వ్యంజన. దీని వలన సహృదయునియందు వాసనా రూపమున నున్న రత్యాదు లుద్బుద్ధము లగును. అనఁగా విభావాదులచేత, రత్యాది రూపముననున్న సహృదయుని చిత్తవృత్తియే వ్యంజితమగుననుట, అప్పు డీ విభావాది చర్వణ వలన సహృదయుఁడు తన్మయుఁ డగును. అప్పు డాతఁడు తన్ను మరచును ప్రపంచ మునే మరచును. ఆ సమయమందే, ఆతని చిదానందాత్మ నాచ్ఛాదించియున్న యజ్ఞా నము తొలగిపోవును. అజ్ఞానావరణము భగ్నముకాగానే ప్రకాశానంద చిద్రూపమగు నాత్మ ప్రకాశించును. ఈ ఆత్మ ప్రకాశించు నంతవరకు సహృదయునకు, రత్యాదుల యాస్వాదము కలుగదు. ఆవరణ భంగము నొందిన దీపము, తాను ప్రకాశించుచు, సన్నికృష్ట పదార్థములను భాసింపఁజేయునట్లు, అజ్ఞానావరణ భంగము కలుగఁగానే, స్వయంప్రకాశుఁ డగు నానందాత్మ, స్వయముగా భాసించుచు సహృదయునియందు వాసనా రూపముననున్న అలౌకిక రత్యాదులను భాసింపఁజేయును. అలౌకిక విభావాది వ్యంజనా వ్యాపారమువలననే, వ్యంజితములగు నీ రత్యాదులు, సాక్షియగు చిదా నందాత్మ చేత భాసింపఁజేయఁబడుట వలన సాక్షిభాస్యములని చెప్పఁబడును. ఆవరణ భంగము కలిగినపుడు శకుంతలాది విభావ పదార్థములయందు, ఇది నాది, ఇది పరునిది అను లౌకిక సాంసారిక భేద ప్రతీతి కలుగదు.

“పరస్యన పరస్యేతి మమేతిన మమేతిచ

తదాస్వాదే విభావాదేః పరిచ్ఛేదో నవిద్యతే”

ఇది పరునిది, ఇది పరునిదికాదు; ఇది నాది, ఇది నాదికాదు, అను పరిచ్ఛే దము విభావాదుల నాస్వాదించుచో ఉండదు. వ్యంజితమైన ఈ రత్యాది చిత్తవృత్తి అజ్ఞానావరణ భంగమువలన, స్వతః ప్రకాశమాన మయిన, చిదానంద రూపమగు స్వాత్మచేత, భాస్యమగుచు, ఆ చిదానంద స్వాత్మతో కూడ నాస్వాదింపఁబడునపుడు లేదా విభావాది వ్యంజితమగు, రత్యాదిరూప చిత్తవృత్తితోఁగూడి, అజ్ఞానావరణ భంగముగల చిదానందాత్మ భాసించునపు డది రస మగును. స్వచ్ఛమగు స్పటికము నందు నీలవర్ణము ప్రసరించునపుడు, ఆ స్పటికము నీలవర్ణము గలదిగా నారోపింపఁ బడునట్లు అజ్ఞానావరణ భంగము వలన ప్రకాశించుచున్న చిదానంద రూపమగు

స్వాత్మ, (స్థాయి చిత్తవృత్తి) రత్యాది స్థాయి భావములతోఁగూడి యాస్వాదింపఁబడుట వలన, స్థాయిభావమే రసమని యుపచరింపఁబడినది. కాని స్థాయియే రసము కాదు. మరియు, విభావాను భావములు, రసము నభివ్యంజన మొనర్చునపుడు, ఆ రసాభివ్యంజనమును ముఖ్యముగా సంస్కరించునది స్థాయిభావమే యగుట వలనను, పూవులలోని భారమువలె, వ్యభిచారులయం దంతటను స్ఫురించునది, స్థాయిభావమే యగుటవలనను, జౌచిత్యము ననుసరించి స్థాయియే రసమని చెప్పఁబడినది. కాని స్థాయియే రసము కాదు. భగ్నమైన అజ్ఞానావరణములు గల, చిదానంద స్వాత్మతోఁగూడిన రత్యాది స్థాయి భావమే రసమని తెలియునది. రత్యాదులలో, ఏ స్థాయి భావము, చిదానంద రూపమగు స్వాత్మకు, ఉపాధియగునో ఆ స్థాయిరూపముతోఁ గూడి యుండుట వలన నది శృంగారాది రస మగును.

ఆనంద చిద్రూపాత్మ విశిష్టమగు రత్యాది స్థాయి భావము లేక రత్యాది విశిష్టమగు చిదానంద రూపాత్మ, సహృదయుని చేత, తన యందే ఆస్వాదింపఁబడు నపు డది, రస మగును. పరకీయమగు రత్యాది చిత్తవృత్తి రూప స్థాయిభావము, సహృదయునిచేత నాస్వాదింపఁబడునది కాదు కనుక, నది రసము కాదు. అనఁగా ఆస్వాదింపఁదగిన రత్యాది సంవలిత చిదానంద స్వాత్మ రూపముకాదు అని భావము.

అభినవగుప్తుని యభివ్యక్తి వాదమునక, స్వరూప మిదియే. ఇదియే సర్వ సమ్మతము.

ఈ రసానందము విగళిత వేద్యాంతరము; బ్రహ్మస్వాద సహోదరము. అఖండ స్వప్రకాశానంద చిన్మయము. ఈ యర్థమునే సాహిత్య దర్పణకారుఁ డిక్రింది వాక్యములలో చెప్పియున్నాఁడు.

“సత్త్వోదేకాదఖండ స్వప్రకాశానంద చిన్మయః
వేద్యాంతరస్పర్శ శూన్యోబ్రహ్మస్వాద సహోదరః
లోకోత్తర చమత్కార ప్రాణః కైశ్చిత్ప్రమాతృభిః
న్వాకారవద భిన్నత్వేనాయ మస్వాద్యతేరసః”

సత్త్వోదేకమువలన, అఖండ స్వప్రకాశానంద చిన్మయమును, వేద్యాంతర స్పర్శశూన్యమును, బ్రహ్మస్వాద సహోదరమును, లోకోత్తర చమత్కార ప్రాణమును అగు రసము, కొందరు ప్రమాతలచేత, తమ యాకారమువలె, అభిన్నముగా ఆస్వాదింపబడును. కొందరు ప్రమాతలచేత (కైశ్చిత్ప్రమాత్సభిః) అనుటచే, ఈ రసాస్వాదయోగ్యత అందరకును లేదని భావము. ప్రమాత యనగా జ్ఞాత. అతడే సహృదయుడు. ప్రమాత, ప్రమాణము, ప్రవేయము (జ్ఞాత, జ్ఞానము, జ్ఞేయము) ఇది త్రిపుటి. ఈ త్రిపుటి నాశనమే అజ్ఞానావరణ భంగము లేదా అజ్ఞానావరణ భంగమైనంతనే ఈ త్రిపుటి నశించును. ప్రమాతకు, జ్ఞాతకు, లేక సహృదయునకు మాత్రమే రసాస్వాదన యోగ్యత కలదు. సత్త్వలక్షణము ముందే చెప్పబడి యున్నది. అఖండ మనగా, విభావాది సమూహాలంబనాత్మక మగుటచే, ఒక్కటియే యనియు, విషయ భేదముచేత భిన్నము కాదనియు భావము. పానకరస న్యాయమున రస మాస్వాదింపబడుననియు, విభావాను భావ వ్యభిచారి సాత్త్విక భావములు కలసియే రసాభివ్యంజక మగుననియు అభినవగుప్తాదుల యభిప్రాయము. అందులకే తదభివ్యక్తియు నఖండము. “స్వేనాత్మనా ప్రకాశతే దీప్యత ఇతి స్వప్రకాశః” అన్యసాహాయ్య నిరపేక్షముగ తనకు తానే ప్రకాశించునది యని భావము. జ్ఞానాంతర గమ్యము కాదనుట, ఆనందచిన్మయ మనగా ఆనంద సంవలిత జ్ఞానరూప మని యర్థము. చిత్తనగా జ్ఞానము, వేద్యాంతర మనగా అన్యజ్ఞేయ పదార్థము. దాని స్పర్శ లేనిది వేద్యాంతర స్పర్శ శూన్యము. ఇది స్పర్శకు తత్కాల సంస్పర్శయనియే యర్థము చెప్పవలెను. రసాస్వాద కాలమందే వేద్యాంతర స్పర్శ యుండదు. బ్రహ్మస్వాద సహోదర మనగా బ్రహ్మ సాక్షాత్కార సదృశము, బ్రహ్మస్వాదమున బ్రహ్మ సాక్షాత్కారము మాత్రమే యుండును. అది శరీరేంద్రియ మనోబుద్ధ్యాది సర్వోపాధిరహితము. నిర్విషయము రసాస్వాదము విభావాదియుక్తము. కావుననే రసాస్వాదము బ్రహ్మస్వాద సహోదరమనుట. చమత్కార మనగా చిత్తవికాసము. దీనినే విస్మయ మందురు. అలౌకిక చమత్కారమే రసాస్వాదమునకు ప్రాణము.

రసవిషయమున భరతుని యభిప్రాయములు.

భరతుని రససూత్రము సమగ్రముగా వివరింపబడినది. ఇత రస విషయమున భరతుడు చెప్పిన మరికొన్ని యభిప్రాయములు వివరింపబడుచున్నవి.

“నహిరసాదృతే కశ్చిద ప్యర్థః ప్రవర్తతే” ఏ యర్థమును రస హీనముగ ప్రవర్తింపదు ఇది రస ప్రాధాన్యమును చెప్పుచున్నది. దృశ్యశ్రవ్య కావ్యములు రెండింటియందును రసమునకే ప్రాధాన్యము కలదు. కావ్యశిల్ప పరమ ప్రయోజనము రసపోషణమే. కావ్యమునందలి అలంకారములు, గుణములు, రీతులు, పాకము, వేయేల; సర్వమును రసపోషకముగనే యుండవలెను. వ్యాఖ్యాతృ నట సామాజిక దృష్టిలో రసమునకే ప్రాధాన్యము. రసానుగుణముగ లేసేదేదియు కావ్యములో నుపాదేయము కాదని సారాంశము. విభావాను భావవ్యభిచారి సంయోగమున రసము నిష్పన్నమగును.

కోదృష్టాంతః ? దీనికేమి దృష్టాంతము ?

“యథాహి నానావ్యంజనోషధి ద్రవ్యసంయోగాద్రస నిష్పత్తిర్భవతి; యథాహి గుణాదిభిః ద్రవ్యైః వ్యంజనై రోషధిభిశ్చ షాడవాద యోరసాః నిర్వర్త్యంతే, తథా నానాభామోపగతా అపిస్థాయినో, భావారసత్వ మాప్నవంతి.”

నా. శా. అధ్యాయం.

వ్యంజన మనగా నుపసేచన ద్రవ్యము. గుణాదులు ద్రవ్యములు. చించాగో ధూమహరిద్రాదు లోషధులు. ఉపసేచన ద్రవ్యము తిక్తమధుర చుక్రాది భేదమున నుండును. ఎట్లు వివిధములగు వ్యంజనములయు, ఊషధులయు, ద్రవ్యములయు సంయోగమువలన షాడవాది రసములు నిష్పన్నములగునో, అట్లే, వివిధ భావోపగతములై స్థాయిభావములుకూడ రసత్వమును పొందుచున్నవి. లోకప్రసిద్ధములైన మధురతిక్తామ్ల లవణ కటుకషాయ రుచిభిన్నము, సకల మిశ్రరస విలక్షణమునగు నొకానొక రసాయనమును షాడవ మందురు.

దీనిపై నభినవగుప్తుని వ్యాఖ్య :

“పాకరూపయా సమ్యగ్యోజనయా తావద లౌకికోరసో జాయతే. తత్రచ ప్రధానత్వేన జలస్య రసాభివ్యంజకత్వ మితి వ్యంజనం విభావస్థానీయం, చించాహరిద్రాద్యను భావప్రాయం. ద్రవ్యాణితు గుణాది, తదీయచుక్రాది రసవిలక్షణ మధురాది యోగాద్యవ్యభిచారకల్పం స్వాత్మని తదుపజీవనే నచపరత్రచ స్వరస సంక్ర

మణయా వైచిత్ర్యాదాయకత్వాత్. అత్ర తుస్థాయీ కల్పస్తన్మిశ్రణా సమయ భావీ
రసవిశేషో విభావకల్ప వ్యంజనజనితో మంతవ్యః సహిలోకికః. అయంతు కుశలైక
నిర్వర్త్యస్తద్విదాం రసనీయోభవతి. తేనాన్న స్యేత్యధ్యాహారో నయుక్తః యథాహి
దార్ఙ్గాంతిక సూత్రే స్థాయిగ్రహణం శల్యకల్పమితి త్రయమేమోపాత్తం తథా
దృష్టాంతేఽపి త్రయస్యేమో పాదానం యుక్తమ్."

పాకరూప సమ్యగ్యోజనచే అలోకికమగు రస ముదయించును. అందు
ప్రధానతచే జలమునకు రసాభివ్యంజకత్వము. కావున వ్యంజనము విభావస్థానీ
యము. చించాహరిద్రాదు లనుభావ ప్రాయములు. గూడాది ద్రవ్యములును, వాని
చుక్రాదికమును రస విలక్షణ మధురాది యోగమున వ్యభిచారి కల్పములు, ఈ గూడా
దికము స్వరూప లాభమున ర సోపజీవన మిచ్చును. స్వరసము నితరమున సంక్ర
మింపజేయును ఇట్లు వైచిత్ర్యము నాధానించును. వాని మిశ్రణావసరమున
గలుగు రసవిశేషము స్థాయి భావకల్పము. అది విభావ కల్పమయిన వ్యంజనజనిత
మని భావింపనగును. ఇది లోకికమైన రసము. కుశలురగువారే నిర్వర్తింతురు.
రసవిదుల కిది రసనీయ మగును. ఇట "అన్నమునకు" అను నధ్యాహారము
యుక్తముకాదు. దార్ఙ్గాంతిక సూత్రమున స్థాయిగ్రహణము శల్యకల్పమని, విభా
వాది త్రయమే ఉపాత్తమయినది. అట్లే దృష్టాంతమున గూడ త్రయోపాదనమే
యుక్తము." (ఉపాదానత్రయమే)

"రస ఇతికః సదార్థః ? ఉచ్యతే అస్వాద్యత్వాత్" రసమను పదమున కర్థ
మేమి ? "రస్యతే ఆస్వాద్యతే ఇతిరసః" అను వ్యుత్పత్తిచే ఆస్వాదింపబడు
చున్నది కావున రస మనఁబడు చున్నది.

కథమాస్వాద్యతే రసః ? ఎట్లు రస మాస్వాదింపఁబడుచున్నది.

"యథాహి నానావ్యంజన సంస్కృత మన్నం భుంజానా రసానా స్వాద
యంతి సుమనసః పురుషా హర్షాదీం శృంగిగచ్ఛంతి, తథా నానాభావాభినయ వ్యంజి
తాన్. వాగంగ సత్వోపేతాన్ స్థాయిభావనా స్వాదయంతి సుమనసః ప్రేక్షకాః
హర్షాదీంశృంగి గచ్ఛంతి, తస్మాన్నాట్యరసా ఇత్యభి వ్యాఖ్యాతాః" నా. శా. అధ్యాయ ౪.

నానావ్యంజన సంస్కృతమగు నన్నమును భుజించుచున్న సుమనస్కులగు పురుషులు, మదురాష్ట్ర లవణాది రుచులను (రసములను) ఆస్వాదించుచు హర్షాదులను పొందుచున్నారు. అట్లే వాచికాంగిక సాత్త్వికాభినయములచే సముపనీతములును, నానాభినయ వ్యంజితములును అగు స్థాయిభావములను సుమనస్కులగు ప్రేక్షకులు ఆస్వాదించుచు హర్షాదులను పొందుచున్నారు. నాట్యము వలన రస్య మానము లగుటచేతనే ఇవి నాట్యరసము లనఁబడుచున్నవి

ఈ దృష్టాంతమున భోగ్య భోక్తృ ఫలసామ్య మున్నది. దాని విధమిది. వ్యంజన సంస్కృతమగు నన్నమును భుజించు భోక్త తదాస్వాదనమున నేకాగ్ర మనస్కుడై యుండవలెను. అప్పుడే యాతఁ డాస్వాదయిత యగును. అన్య చిత్తుడై భుజించువాని కాస్వాదాభిమానము లేదనియే చెప్పవలెను. అనన్య చిత్తుడై యాస్వాదించు వానికి ప్రహర్షమను, ఆప్యాయమును, జీవన పుష్టియు, బలమును, ఆరోగ్యమును కలుగును. అట్లే, అభినయ వ్యంజితమును, స్థాయిశబ్ద వ్యపదేశ్యమును అగు రసమందు, అదంత్యమగు నాస్వాద్యత యున్నది. ఏకాగ్ర మనస్కుడై తన్మయీ భావమునందిన సామాజికఁ డాస్వాదయిత హర్షప్రదాన ములగు ధర్మాది వ్యుత్పత్తి వైదగ్ధ్యాదులు ఆస్వాద ఫలములు ఇట్లు కర్మ కర్తృ ఫలసాదృశ్యముచే, విభావాదిజన్యమగు ప్రతీతి విశేషమే రసనా క్రియగా వ్యదిష్ట మైనదని తాత్పర్యము.

హర్షాదులనుచో, ఆదిశబ్దమున శోకాదులు కూడ సంగృహీతము లగునని కొందరి మతము అది సరికాదు సామాజికులకు నాట్యము హర్షైక ఫలము. శోకాదిఫలము కాదు.

రసనా వ్యాపారముకంటె ఆస్వాదనము భిన్నము. కేవల రసాన వ్యాపారము భోజనక్రియ. మానసవ్యాపార మాస్వాదనము, భోజన క్రియకంటె అధికము. తోకమున రసనా వ్యాపారానంతరమున నాస్వాదన మున్నది. ఇచట నది ఔషచారి కము. “ఇచట నమలుట దేహవ్యాపారమనియు, చవులు గొనుట మనోవ్యాపార మనియు” నభినవుని యభిప్రాయము.

రసము :- భావము,

అత్రాహ-కింర సేభ్యో భావానామభినిర్వృతిః? ఉతాహో భావేభ్యో రసా
నామితి:

ఉచ్యతే, కేషాం చిన్మతం, పరస్పర సంబంధాదేషా మభినిర్వృతిరితి. తన్న
కస్మాత్? దృశ్యతేహి, భావేభ్యో రసానా మభినిర్వృతిః; నతు రసేభ్యో భావనా
మభి నిర్వృతిరితి.

రసముల నుండి భావము లభినిర్వృత్తము లగుచున్నవా? లేక భావముల నుండి
రస లభినిర్వృత్తము లగుచున్నవా? రసభావములు పరస్పర సంబంధముచే నభి
నిష్పన్నములగునని కొందరనుచున్నారు. కాని యది సరికాదు. భావముల
నుండియే రసము లభినిర్వృత్తము లగుచున్నవి. రసముల నుండి భావము లభినిర్వృ
త్తములగుటలేదు. ఈ యర్థమునే ప్రాచీన శ్లోకము లిట్లు వివరించుచున్నవి.

“నానాభినయ స బద్ధాన్ భావయంతి రసానిమాన్
యస్మాత్తస్మాదమీ భావావిజ్ఞేయా నాట్య యోక్తృభిః
నానాద్రవ్యై ర్భూవిధైర్వ్యంజనం భావ్యతే యథా
ఏవం భావా భావయంతిరసా నభినయైః సహ
నభావహీనోఽస్తిరసః నభావో రసవర్జితః
పరస్పర కృతాసిద్ధిః తయో రభినయే భవేత్
వ్యంజనోషధి సంయోగో యథాఽన్నం స్వాదుతాం నయేత్
ఏవం భావారసాశ్చైవ భావయంతి పరస్పరమ్
యథా బీజాదృవే ద్వృక్షం వృక్షాత్పుష్పం ఫలం యథా
తథా మూలం రసాస్సర్వేతేభ్యో భావావ్యవస్థితాః”

నానా విధములగు నభినయములచేత సంబద్ధములైన రసములను భావింపఁ
జేయును కావున నివి భావము లనఁబడుచున్నవి. బహువిధములగు నానాద్రవ్య
ములచే వ్యంజన మెట్లు భావితమగునో, అట్లే అభినయములతో భావములు రసము
లను భావింపజేయును. భావహీనమగు రసము లేదు. రసవర్జితమగు భావమును
లేదు. అనఁగా నాట్యమందు భావములేనిదే రసనిష్పత్తియే లేదనియు రసభావాతు
వైనప్పుడే భావమునకు తన్నాను మన్వర్థమగుననియు భావము. ఇటు రసభావ

ములకు, పరస్పరకృత మగు సిద్ధి అభినయమున కలుగుచున్నది. వ్యంజనోషధి సంయోగమున అన్నము స్వాదుత్వము నందునట్లే, ఈ భావములును రసములును పరస్పరము ఆస్వాదయోగ్యములుగా చేసికొనుచున్నవి. కూరలు, పచ్చళ్లు, పులుసు మున్నగు వానివలన అన్నమునకు స్వాదుత్వము కలుగుచున్నది. అన్నము వలననే కూరలు మున్నగువానికి సుఖభోగ్యత కలుగుచున్నది. కేవలము అన్నము రుచికరముకాదు. కేవల వ్యంజనములును ఆస్వాదయోగ్యములు కావు. ఆ రెండును కలసినప్పుడే ఆస్వాదయోగ్యము లగును. ఇదియే భావ రసములకు గల సంబంధము. విభావాదుల వలన స్థాయికి స్వాదుత్వము కలుగుచున్నది. రసముల వలననే భావ వ్యపదేశము సిద్ధించుచున్నది. బీజము నుండి వృక్షము, వృక్షము నుండి పుష్పము, పుష్పము నుండి ఫలము కలుగునట్లే, రసములే అన్నిటికిని మూలములు. రసహేతువు లగుట చేతనే విభావాదుల కాయావ్యపదేశము సిద్ధించుచున్నదని భావము.

“భావముల వలన రసనిష్పత్తి యగును” అనునదియే సిద్ధాంతమగుచో “నహిరసాదృతే కశ్చిదవ్యర్థః ప్రవర్తతే” అని భరతుడెల చెప్పెను? భావ ములనే ప్రథమముగ నేల చెప్పలేదు? అను శంక కలుగవచ్చును. దానికి “యథా బీజాదృవేద్వృక్షః” అను శ్లోకము సమాధానము. బీజము వృక్షమునకు మూలము. అట్లే రసములు మూలములు. కావ్యపురస్కరమైన నటవ్యాపారమంతయు కవిగత సాధారణీభూత సంవిన్మూలము. కవి గతమగునా సంవిత్తే పరమార్థముగ రసము. తత్సంవిత్ప్రతీతి వశీకృతుడైన సామాజికునకు, విభావాది ప్రతీతి కలుగును. ఇట్లు కవి గతమగు రసము మూలబీజ స్థానీయము కవియు సామాజికుతుల్యుడే. అందులకే ఆనందవర్థనాచార్యుడు “శృంగారీ చేత్కవిః కావ్యేజాతం రసమయం జగత్త”ని చెప్పియున్నాడు. వృక్షస్థానీయము కావ్యము, అభినయాది నట వ్యాపారము పుష్పాది స్థానీయము. సామాజిక రసాస్వాదము ఫలస్థానీయము. కావున విశ్వమంతయు రసమయమే. అందులకే “నహిరసాదృతే కశ్చిదవ్యర్థః ప్రవర్తతే” అని చెప్పబడినది.

భావములు రసములకు భావింపజేయును అనునప్పుడు ‘భావింపజేయును’ అను క్రియకు నిష్పన్నమువేయును అని అర్థము “భావయంతి నిష్పాదయంతి రసానితిభావాః.” రసములు భావములకు భావింపజేయు ననునపుడు, భావింప

జేయును అను క్రియకు భావాది వ్యపదేశమును కలిగించు, అని యర్థము. “భావ
యంతి భావాది వ్యపదేశం జనయంతీతి భావాః” ఇందు క్రియాభేదము కలదు కావున
అన్యోన్య్యాశ్రయ తోషములేదు.

స్థాయిభావము రసముకాదు : “విభావైరనుభావైశ్చ, — ఆ సీయ మాన
స్వాదుత్వం స్థాయిభావో రసస్మృతః.” అను శ్లోకమున స్థాయియే రసమగునని
చెప్పబడియున్నది. కాని యది సరికాదు. స్థాయిభావము రసమనుట ఔచిత్యాను
సారమే. భావము లన్నియు చిత్తవృత్తి విశేషములే. స్థాయియు నొకభావమే
యగుట నదియు చిత్తవృత్తియే యగును. అంతఃకరణ ధర్మమగు నీ స్థాయి
జడము. రసము చిద్వనమగు నాత్మస్వరూపము. కావున నీ రెండును ఒక్కటి
యగుట, అనఁగా స్థాయియే రస మగుట యసంభవము. అందులకే భరతుఁడు
రససూత్రమున స్థాయిని గ్రహింపలేదు. సూత్రమున స్థాయియే గ్రహింపఁ
బడినచో నది, శల్యభూతమై యుండెడిది. అనఁగా పరకీయమగు చిత్తవృత్తిని
(నాయకాది నిష్ఠమగు రత్యాదికమును) తెలిసికొనుటయే రసము అను సన్విష్టారము
జనించెడిది. సహృదయుఁడు విభావాది వ్యంజితమును, స్థాయిరత్యాది రూపము
నగు స్వచిత్తవృత్తి నే ఆస్వాదించును.

ఇక స్థాయియే రసమనుట ఔచిత్యానుసారమే. ఆ యాచిత్యమును
సిద్ధింపజేయు కారణము లివి: ‘స్థాయిభావమును స్ఫురింపజేయునపుడు విభావాను
భావములు దాని కుచితములుగనే యుండవలెను. భీతియను స్థాయిని వ్యంగ్య
మొనర్చునపుడు భీముఁ డాశ్రయ (అలంబన) విభావమగు టుచితమా? అట్లే నేత్ర
విలాసాదిక మను భావమగుట ఉచితమా? అట్లుండుట తటస్థించినచో, నచటి
స్థాయిస్ఫూర్తి యనౌచిత్య కళంకితమగునని యెఱుంగునది. కనుక నుచితములగు
విభావాను భావములచే స్ఫురితములగు చిత్తవృత్తులే రసచర్వణను గలిగించును.
ఎట్లనఁగా, విభావాను భావచర్వణ, వ్యభిచారి చర్వణయందు ఖర్చవసించును.
విభావాను భావములు భావితములు కాగానే, వ్యభిచారులు స్ఫురించును. ఆ వ్యభి
చారులలోనే దండలో దారమువలె నుండి స్థాయి చర్విత మగును. అట్లు చర్వ్యమాణ
మగు స్థాయియే రసచర్వణ నొదవించును. అట్లు కలుగు రసచర్వణ స్థాయి సం
స్కృత మగును. అనఁగా, రసానుభవము కలుగునపుడు రసము స్థాయిరూపోపహి

తమై యాస్వాదీంపఁబడును. కావున నట్లు విభావాను భావాది చర్వణ వ్యభిచారిచర్వణ యందు బర్వవసించి యది తనలో ముఖ్యముగా చర్వ్యమాణమగు స్థాయిచే రస చర్వణను సంస్కరించును. ఇట్లు, నిష్కళంకానందాత్మకమగు నాత్మానుభవము (రససంపేదనము) స్థాయిరూపోపహిత మగును. కావున సృటిక మెఱునిదైనదన్నటు స్థాయిభావము రసమగు నందురు.”

ఆం. థ్వ. డి. వేం.

మరియు, హృదయ సంవాదము కలవాడేకదా సహృదయుఁడు. హృదయ సంవాదమునకు, లోకచిత్తవృత్తి పరిజ్ఞాన మావశ్యకము. ఆ చిత్తవృత్తులను దెలిసి కొను సవస్థయందు, ప్రమదాదులగు నాలంబన కారణములచేతను, ఉద్యానవన విహారాదులగు నుద్దీపన కారణములచేతను, రోమాంచాదులగు కార్యములచేతను, రత్యాదులగు స్థాయి భావములు తెలియబడటవలనఁగూడ, ఔచిత్యాను సారముగ స్థాయిభావమే రసమని చెప్పఁబడినది.

మీది చర్చవలనఁ దేలు సారాంశ మిది. 1. ప్రప్రథమముగ సహృదయు నకు కారణానుమానము వలన రత్యాది చిత్తవృత్తులే స్ఫురించుచున్నవి. 2. విభావాను భావములొనర్చు రసాభివ్యంజనమును స్థాయియే సంస్కరించుచున్నది. 3. వ్యభి చారిచర్వణ యందంతటను స్రక్కుత కల్పముగా స్థాయియే స్ఫురించుచున్నది.

ఈ మూఁడు కారణముల వలన, ఔచిత్యానుసారము స్థాయియే రస మని చెప్పఁబడినది.

రస మలౌకికము :- 1. నాయం జ్ఞాప్యః స్వసత్తాయాం ప్రతీత్యవ్యభిచారతః సా.ద.

రసము జ్ఞాప్యముకాదు. అనగా జన్మజ్ఞాన విషయముకాదనుట. జ్ఞాప్యము లగు ఘటాదులు స్వప్రతీత్య భావకాలమందు కూడ నుండును. రసమట్లుకాదు. ప్రతీతి వినా దాని సత్తయేలేదు. అనగా దాని ప్రతీతియే దానిసత్తయే యుండుననుట “ఏవం యోయోజ్ఞాప్యః స ప్రతీతిం వినాహి కదాచి దవత్తిష్ఠతే యథాఘటాదిః తద్విలక్షణోఽయంరసః ప్రతీతి మంతరేణ అస్య అభావాత్.”

2 విభావాది సమూహాలంబనాత్మక మగుటచే రసము కార్యముకాదు.

రసము కార్యమగునేని విభావాది జ్ఞానమే అందులకు కారణము కావలయును.

అట్లేయగుచో, విభావాదులు రసప్రతీతి కాలమున తోపకుండవలయును. ఏల యనగా: కారణజ్ఞానమును దాని కార్యముయొక్క జ్ఞానమును ఏకకాలము నుండజాలవు. చందన స్పర్శ జ్ఞానమును, తజ్జన్య సుఖజ్ఞానమును ఒక్కకాలమున ననే సంభవింపవుకదా! రసము విభావాది సమూహాలంబనాత్మకముగానే ప్రతీతిఁ జెందుటచే, దానికి విభావాది జ్ఞానము కారణము కాదని యభిప్రాయము.

రసము కార్యముకాదనుట కింకొక హేతువు. కారణము నశించినను కార్యముండుట లోకసిద్ధము. దండచక్రములు నశించినను ఘట ముండును. కాని విభావాది చర్వాణీ యున్నంతకాలమే రసచర్వణయు నుండును. కావున రసము కార్యముకాదు.

3. రసము నిత్యమును కాదు. విభావాది జ్ఞానమునకు పూర్వము దీని సం వేదనము లేనందున రసము నిత్యమును కాదు. అసంవేదన కాలమందు నిత్యమగు వస్తువునకు అసంభవత్వ ముండదు కదా! ఘటాది జ్ఞానకాలమందు అప్రతీతమయ్యు ఆకాశము విద్యమానమై యుండును. కావున ఆకాశము నిత్యము. ప్రతీతి మాత్ర స్వరూపమగు రసమునకు ప్రతీత్యభావ కాలమందు ఉనికి యుండదు. కావున రసము నిత్యముకాదు.

4. సాక్షాదానందమయ ప్రకాశరూప మగుటవలన భావియను కాదు. సాక్షాన్నాట్య కావ్యధర్మన శ్రవణ కాలమందే స్వప్రకాశానంద రూపమగు రసము నిష్పన్న మగును. విభిన్నకాలమున “విభావాది స్మృతిరూపోరసః” అను మాటకు కూడ నవకాశములేదు. కావున రసము భావికాదు. “సాక్షాదనుభూయమానస్య కథం భవిష్యత్వమ్? యస్యఖలు వస్తునో భవిష్యత్వం సహజోదర్మస్తత్సదా భవిష్య దేవేతి భావః.”

5. రసము జ్ఞాప్యమును, కార్యమును కాదు కావున పర్తమానమునుకాదు. కారణ మిది పర్తమాన మగు వస్తువు కార్యజ్ఞాప్యములలో నొకటికాక తప్పదు. “పర్తమాన వస్తునః కార్యజ్ఞాప్యాన్యతరత్వ నియమాత్ నాసౌ రసః పర్తమాన ఇతిభావః.

6. సచేతనులకు విభావాది పరామర్శ విషయమగుట వలనను, పరానంద

మయముగా స్ఫుటముగా సంవేద్యమగుట వలనను, రసమునకు నిర్వికల్పజ్ఞానమును గ్రాహకము కాదు.

7. వచన సంసర్గ యోగ్యతలేదు కావున సవికల్పమును కాదు. వచన సంసర్గ యోగ్యత యనగా వాచక లక్షక ప్రయోగ యోగ్యతయని యర్థము. రసము కావ్యస్థ శబ్దములచేకాక, విభావాద్యభిధా సద్భావముననే జ్ఞేయము, అది వ్యంగ్యరూపముననే యుండును. ఏడివాచక లక్షక శబ్ద ప్రయోగార్హమో అది సవికల్పక జ్ఞాన విషయము. ఘటాపటాదు లుదాహరణములు రసము స్వశబ్దవాచ్యమగుచో అది బోష మగును. మరియు రసము స్వప్రకాశము కావున జ్ఞానాంతర గ్రాహ్యమగు సవికల్పకము కంటె భిన్నము. సవికల్పక సంవేద్యములగు ఘటాపటాదులకు వచన ప్రయోగ యోగ్యత కలదు. ఉదా: అయంఘటః, అట్టి అభిలాషవ్యవహార యోగ్యత, రసవిషయమున, కావ్యస్థ శబ్దములకు లేదు.

8. సాజాదనుభవ స్వరూప మగుటవలన రసము పరోక్షము కాదు. అనగా అతీంద్రియము కాదనుట. స్వాదనాఖ్య వ్యాపారమున మనస్సంయోగము కలదు.

9. తత్ప్రకాశము, శబ్దసంభవ మగుటవలన అపరోక్షమునుకాదు. అనగా రసగ్రహము ప్రత్యక్ష రూపమును కాదనుట, శబ్దసంభవ మనగా కావ్యజన్య విభావాది జ్ఞానజన్యమని భావము.

ఇటనొక విషయము బోధ్యము. “ఆసీత్తుంగ ధ్వజోరాజా” ఇత్యాది వాక్యము లందువలె, కేవల శబ్దజన్య జ్ఞానము ప్రత్యక్షరూపము కాదనుట నిజమే కాని, నాట్యకావ్యదర్శన శ్రవణ కాలమందు ప్రత్యక్షత్వము మానసిక మగును. అప్పుడన్య ప్రత్యక్ష వైరిక్షణ్యము జ్ఞేయము. ‘సాజాత్కారముచే’ అని పూర్వ మొక హేతువు చెప్పబడినది. దీనిచే నది వ్యర్థమగుచున్నది. ఇది విచారణీయము. ఈ కారికచే ప్రత్యక్షాంతర వైరిక్షణ్యమే సాధింపబడినది. ప్రత్యక్ష భిన్నత్వము సాధింపబడలేదు.

అటులైన, అశ్రుతాదృష్ట పూర్వనిరూపణ ప్రకారమైన ఈ రసతత్త్వ మేమి?

సహృదయులచేత, ఇది సత్యముగా అలౌకికముగా తెలియదగినది.

దాని సద్భావమునకు ప్రమాణమేమి?

“ప్రమాణం చర్వణైవాత్ర స్వాభిన్నే విదుషాంమతమ్ చర్వణా ఆస్వాదనమ్ తచ్చ “స్వాదః కావ్యార్థసంభేదా దాత్మానంద సముదృవః” ఇత్యుక్త ప్రకారమ్. స్వాభిన్నచర్వణా - అభిన్నచర్వణా స్వరూపే రసేవిదుషాం చర్వణైవ ప్రమాణమ్.

నాట్య కావ్యదర్శన శ్రవణ కాలమందు సహృదయు లనుభవించు చర్వణయే ప్రమాణము. చర్వణయే ఆస్వాదము. కావ్యార్థ బోధసమయమున తదీయ సాక్షాత్కారమే ప్రమాణమని యర్థము. అదర్శనమాత్రమున అనుభూయమాన వస్తుస్వరూపమును కప్పిపుచ్చుట శక్యముకాదని భావము.

చర్వణలో సుఖాంశ కలదనుటకు ప్రమాణమేమి? అను ప్రశ్నకు జగన్నాథుడు, సమాధిలో యోగికి సుఖప్రతీతి కలదనుటకు ప్రమాణ మేమి? అని తిరుగు ప్రశ్న వేసినాడు. రసానంద విషయమున సహృదయుల యనుభవమే ప్రమాణము. బ్రహ్మానంద విషయమున యోగీశ్వరుల యనుభవమే ప్రమాణము.

ఈ విషయమును జగన్నాథుఁ డిట్లు వివరించియున్నాఁడు.

యత్రోభయోః సమోదోషః పరిహారోఽపితాదృశః

నైకః పర్యను యోక్తవ్యః తాదృగర్థవిచారణే

ఎచ్చట ఉభయులకును దోషపరిహారములు సమానములో అట్టియర్థ విచారణమందు, ఒకరి నింకొకరు ప్రశ్నింపరాదు ఉభయులు నూరకుండుటయే సమంజసము.

సమాధియందు సుఖాంశమున్నదనుటకు స్మృతి ప్రమాణము కలదు.

“సుఖమాత్మంతికంయత్తద్ బుద్ధి గాహ్యమతీంద్రియమ్

వేత్తియత్రనచైవాయం స్థితశ్చలతి తత్త్వతః”

గీత. ౪ అధ్యాయో 21

సమాధియందలి ఆత్మంతిక సుఖము కేవల బుద్ధి గ్రాహ్యము: అతీంద్రియము. సమాధియం డిట్టి సుఖము ననుభవించువాఁడు జ్ఞాని. ఆత్మస్వరూపము నందు నిలిచినవాఁడు, కావుననే ఆతఁడు తత్త్వమునుండి చలింపడు.

రసచర్వణయందును సుఖాంశ భావము కలదనుటకు ప్రమాణ ద్వయముకలదు.

రసోవే సః రసగ్న్ హ్యేవానంతర్యామిదీభవతి. (తైత్తిరీయోపనిషత్తు)
ఆ పరమాత్మ రసరూపము. ఆ రసమునుపొంది, జీవు డానందరూపుఁ డగుచున్నాఁడు.
ఇది శ్రుతి ప్రమాణము. రెండవ ప్రమాణము సహృదయుల ప్రత్యక్షానుభవము.
(రసగంగాధరము).

రసము పుట్టునడికాదు. రసనిష్పత్తి యనఁగా రసనావ్యాపార నిష్పత్తియనియే
యర్థము. అందులకే అభినవగుప్తుఁడు అభినవభారతియం దీ విషయము నిట్లు
స్పష్టము చేసియున్నాడు.

“కథంతర్హి సూత్రే నిష్పత్తిరితి, నేయంరసస్య అపితు తద్విషయరస
నాయాః తన్నిష్పత్త్యాయది తదేకాయత్త జీవితస్య రసస్య నిష్పత్తి రుచ్యతే తదా
నకించి దపిదోషః.”

నిష్పత్తి యనునది రసమునకు కాదు : రసవిషయకమగు రసనకు. అనఁగా
అలౌకికమగు వ్యంజనా వ్యాపారమున కుత్పత్తి చెప్పఁబడినదనుట. రసనయే
ముఖ్యధార జీవితముగాఁ గలది రస మగుట, రసనిష్పత్తిగాఁ జెప్పఁబడినది.
కావున నిందు దోషమావంతయు లేదు. వ్యంజకములగు విభావాదుల యుత్పత్తిగాని
ఆవరణ భంగముయొక్క ఉత్పత్తిగాని, రసోత్పత్తిగా నుపచరితమైనదని భావము.

చర్వణ యనునది యలౌకిక వ్యాపారము. కావున నిది అభివ్యంజ మను
వ్యాపారమే యగును. ప్రమాణములగు నింద్రియములకు జ్ఞాపనవ్యాపారము
వలెను, దండచక్రకాదుల కుత్పాదన వ్యాపారమువలెను, విభావాదులకు, జ్ఞాపనము
గాని, ఉత్పాదనముగాని వ్యాపారముకాదు విభావాదులవలన రసము ప్రతీయ
మానమగునేకాని, నిష్పన్నముకాదు

“అత ఏవ విభావాదయో న నిష్పత్తి హేతవో రసస్య”

అభినవభారతి.

రసము నిత్యమే, కాని జ్ఞాపచారికముగా దాని కుత్పత్తి వినాశములు చెప్పఁ
బడుచున్నవనుటకు, జగన్నాథుఁ డీ క్రింది నిదర్శనమును చూపియున్నాఁడు.

శబ్దసిత్యత్వమును వైయాకరణులును, మీమాంసకులు నంగీకరింతురు. అట్టియెడ గకారము పుట్టినది; గకారము నశించినది అను వ్యవహారమునకు గతి యెట్లు కల్పించిరి? పర్ణములను వ్యక్తము సేయునట్టి తాల్వాది వ్యాపారముయొక్క ఉత్పత్తి వినాశముల ననుసరించి శబ్దమున కుత్పత్తి వినాశముల నౌపచారికముగ నంగీకరించిరి.

రసానందము : రసము లన్నింటి వలనను గలుగు నానందము సమానమే యనియు నందు తరతమ భేదము లేదనియు పెక్కుమంది యాలంకారికుల మతము. “సామాజికానాంహి హర్షైకఫలం నాట్యం నశోకాదిఫలమ్”మని అభినవ గుప్తుఁడు స్పష్టముగా రస మానందజనకమే గాని దుఃఖజనకము కాదని చెప్పి యున్నాఁడు. మమ్మటుఁడు విభావాది జీవితావధిః, పానకరసన్యాయేన చర్వ్య మాణః పుర ఇవపరిస్ఫురన్ హృదయమివప్రవిశన్ సర్వాంగీణ మివాలింగన్, అన్యత్ సర్వవపతిరోదధత్, బ్రహ్మస్వాదమివాను భావయన్ అలౌకిక చమత్కార కారీ శృంగారాదికో రసః, అని చెప్పి, రసానందము బ్రహ్మస్వాద సహోదరమని యంగీకరించియున్నాఁడు.

ఈ విషయమున విశ్వనాథుఁ డిట్లు చెప్పియున్నాఁడు

“ననుత్తర్హి కరుణాదీనాం రసానాందుఃఖమయత్వా ద్రసత్వం నస్యాదిత్యుచ్యతే
“కరుణాదావపిరసే జాయతేయత్పరంసుఖమ్ సచేత సామనుభవః ప్రమాణం తత్ర కేవలమ్” ఆదిశబ్దాత్ బీభత్స భయానకాదయః.

అటులైన కరుణాది రసములు దుఃఖమయములగుటచే, వానికి రసత్వము సిద్ధింపదే—అనినచో, వానివలనకూడ సుఖమే కలుగుననుటకు సహృదయుల యను భవమే ప్రమాణము. ఇట్లు సహృదయ ప్రమాణమును చెప్పి విశ్వనాథుఁడు మరికొన్ని యుపపత్తులనుగూడ చూపి యున్నాఁడు. సచేతనుఁ డెవ్వడును తనకు దుఃఖము తెచ్చుకొనుటకై ప్రవర్తింపడు. కరుణాదులయం దెల్లరు నభినివేశ ముతో ప్రవర్తించుటఁ బట్టి అవికూడ సుఖమయము లగుట స్పష్టము. మరియు, కరుణము దుఃఖ హేతువగుచో, కరుణరస ప్రధానములగు రామాయణాది ప్రబంధ ములుకూడ దుఃఖహేతువులే కావలయును. దుఃఖ కారణములవలన సుఖోత్పత్తి

యెట్లు? అను ప్రశ్న కిది సమాధానము; లౌకికములగు శోకహర్షాదులు, లోక సంశ్రయములగుటచే, శోకహర్షాదులనే కలిగించును కావ్యసంశ్రయములగుటచే విభవాదు లలౌకికము లగుచున్నవి. అలౌకికములగు విభవాదులవలన సుఖమే కలుగును లోకమున వనవాసాదులు దుఃఖకారణములుగా తలంపబడుచున్నవి. అవియే కావ్యనాట్య సమర్పితములగుచో, కారణశబ్దవాచ్యతను గోల్పోయి, అలౌకిక విభావ శబ్దవాచ్యత్వమును పొందుచున్నవి. మరియు, సురత సమయమునందు దంతక్షతములరీతి, వీలవలన సుఖమే జనించుచున్నది అందువలననే, లౌకికము లగు శోకహర్షాదులవలన లౌకికములగు శోకహర్షాదులు జనించును అనునది లోక మందు మాత్రమే నియతము. కావున కావ్యమందన్ననో, విభవాదు లన్నింటి వలనను సుఖమే కలుగును అను నియమమున కెట్టి లోపమును లేదు కావ్యనాట్య శ్రవణ దర్శనములచే కలుగు నశ్రుపాతాదులు సుఖమయములేకాని దుఃఖదూషితములు కావు హరిశ్చంద్రాదుల చరిత్రములను కావ్యములందు విన్నప్పుడును, నాట్యము లందు చూచినప్పుడును, అశ్రుపాతాదులు కలుగుటకు కారణము సహృదయ హృదయ ద్రవీకరణమేకాని అన్యము కాదు.

ఈ విషయమున జగన్నాథ పండితుడుకూడ నిట్లు చెప్పియున్నాడు.

“అశ్రుపాతాదయోఽపి తత్తదానందానుభవ స్వాభావ్యాత్, నతుదుఃఖాత్ అతఏవభగవద్వక్తానాం భగవద్వర్ణ నాకర్ణనాదశ్రుపాతాదయ ఉపపద్యంతే. నహితత్ర జాత్వపి దుఃఖానుభవోఽస్తి అయంహిలోకోత్తరస్య కావ్యవ్యాపారస్యమహిమా, యత్ప్రయోజ్యా అరమణీయా అపిశోకాదయః పదార్థా ఆప్లోవమలౌకికం జనయంతి విలక్షణోహి కమనీయః కావ్యవ్యాపారజ ఆస్వాదః ప్రమాణాంతరజాదనుభవాత్”.

అశ్రుపాతాదులు తత్తదానందానుభవమువలన సహజముగనే కలుగుచున్నవి కాని దుఃఖమువలన గాదు. అందులకే భగవద్వర్ణ నాకర్ణనమువలన భక్తులకశ్రుపా తాదులు కలుగుచున్నవి. ఇట దుఃఖానుభవము లేశమునులేదు. కావున, అరమణీయములైన శోకాదులకూడ, లోకోత్తర్య కావ్యవ్యాపార మహిమచే, అలౌకికాప్లో వదయమును జనింపజేయును కావ్యవ్యాపారసముద్భూతమైన ఆస్వాదము, ప్రమాణాంతర జనితానుభవముకంటె విలక్షణము. కమనీయము.

ఇట్లు పెక్కుమంది యాలంకారికులు, రసములన్నియు నానందజనకములే యనియు నందు తరతమ భేదము లేదనియు చెప్పియున్నారు.

మధుసూదనసరస్వతి మాత్రమే సిద్ధాంతము నంగీకరింపలేదు. అతని యభిప్రాయమున, రసానందమున తరతమ భేదము కలదు. శృంగార రసము వలన కలుగు నానందమునకును, కరుణ రౌద్రమువలన కలుగు నానందమునకును భేదము కలదని యాతని మతము.

సాంఖ్యసిద్ధాంతము నాధారముగా గొని యీతఁడు “రసమును” వ్యాఖ్యానించి యున్నాఁడు. ప్రకృతి త్రిగుణాత్మకము. సత్త్వము సుఖరూపము. రజో గుణము దుఃఖాత్మకము. తమోగుణము మోహజనకము. ప్రకృతి వలె మనస్సుకూడ త్రిగుణాత్మకము. కావున రతి సాత్త్వికము. క్రోధము రాజసికము. శోకము తామసికము. ఈ స్థాయి భావములు రసములెట్లగును? దీనికి మధుసూదన సరస్వతియే సమాధాన మిచ్చియున్నాఁడు. రజోగుణ తమోగుణములను వీడి స్థాయి సాత్త్వికము కావలయును. అప్పుడు దానికి రససిద్ధి అట్లగుచో, శోకక్రోధములు తమోగుణ రజోగుణములను సంపూర్ణముగ విడనాడుచెట్లు? ఈ విషయమును మధుసూదన సరస్వతి స్పష్టము చేయలేదు. కాని, శోకక్రోధములకూడ సత్త్వ గుణమును కొంత గ్రహించుననియు, వానికి సహజములగు తమోగుణ రజో గుణములు మాత్రము, వానినంటియే యుండుననియు చెప్పియున్నాఁడు.

“తమోరజః సత్త్వగుణాః మోహదుఃఖ సుఖాత్మకాః

తన్మయా ప్రకృతిర్హేతుః సర్వంకావ్యం చ తన్మయమ్.”

“ఏవంసతి సుఖాకారః ప్రవిష్టోమానసోయదా తదాసాస్థాయి భావత్వం ప్రతి పద్యరసో భవేత్. క్రోధాదిభావస్యాపి రజస్తమో మిశ్రితత్వో దేకనిబంధన చిత్త ద్రుతిఫలితత్వాత్ సుఖమయత్వ మిత్యభిప్రాయః ద్రవీభావస్య సత్తథర్మత్వాత్, తంబినాచ స్థాయిభావా సంభవాత్, సత్త్వగుణస్యచ సుఖరూపత్వాత్, సర్వేషాంభా వానాం సుఖమయత్వేఽపి రజస్తమోఽశమిశ్రణాత్ తారతమ్య మపగంతవ్యమ్. అతోన సర్వేషు రసేషు తుల్యసుఖానుభవః.”

భక్తిరసాయనము పుట 22.

శోకకోధములయందు తమోగుణరజోగుణ స్పర్శ యుండనే యుండును. కావున, కేవల సాత్త్వికములగు రత్నాదుల (శృంగారాదుల) వలె నవి కేవల నందజనకములు కాజాలవని మధుసూదన సరస్వతి యభిప్రాయము.

భోజుడకూడ “రసాహి సుఖదుఃఖావస్థారూపాః అని చెప్పియున్నాడు. ఇట రస మనగా భోజిని యభిప్రాయమున. భావములేయని చెప్పవచ్చును. నాట్యదర్పణకర్త 109 కారికలో “సుఖదుఃఖాత్మకోరసః” అని చెప్పియున్నాడు. రుద్రభట్ట విరచితమగు రసకలికయను గ్రంథము మదరాసు ప్రాచ్యలిఖిత పుస్తక భాండాగారమున గలదు. అందుగూడ రసములు సుఖదుఃఖాత్మములని కలదు. రామచంద్ర గుణచంద్రులు, కరుణ భయానక బీభత్సరౌద్ర రసములు కేవలనంద జనకములనుట యనుభవ విరుద్ధమని యభిప్రాయపడివున్నారు. అయిన, కరుణాదిరసములు దుఃఖజనకములేయగచో, అట్టి రసములు ప్రధానములై యున్న కావ్యములను వినుటగాని, నాటకములను చూచుటగాని యెట్లు సంభవించుచున్నది? అట్టి కావ్యనాటకములు చమత్కారజనకము లెట్లగుచున్నవి? ఈ ప్రశ్నలకు సమాధానమును నాట్యపరముగా నాయా యాలంకారికులిచ్చి యున్నారు. అవి చమతా, ర జనకములగుటకు, నటుని నటనాకౌశలమే కారణము. అవి దుఃఖజనకములే యైనను, కవి చూపు కవితా చమత్కృతికిని, నటుని నటనా నైపుణ్యమునకును ముగ్ధులై సహృదయులు వానియం దాసక్తిని చూపుచున్నారు. కరుణాది రసములు ప్రధానములైయున్న నాట్యము, ఆనందజనకమే యగుచో, అప్పుడు నటుడు సరిగా నభింపలేదని యూహింపనగును.

ఈ సమాధానమంత తృప్తికరముగా లేదు. జగన్నాథ పండితుడు చెప్పినట్లు, కరుణాది రసములు ప్రధానములగు కావ్యములు, ఆనందజనకములు కానిచో, అట్టి కావ్యములను కవులు వ్రాయరు. వ్రాసినను వాని నెవ్వరును చదువరు.

రసములెన్ని : భరతుని నాట్యశాస్త్రమున రసము లెనిమిది యనియే చెప్పబడియున్నది. చాలాకాలము కవులు కూడ రసము లెనిమిది యనియే తలంచియుండిరి. అట్లే చెప్పిరికూడ. కాళిదాసుని యభిప్రాయమున భరత ప్రోక్తములగు రసము లెనిమిదియేయని, విక్రమోర్వశీయము నందలి ఈ క్రింది వాక్యములను బట్టి నిర్ణయింపనగును.

“మునినాభంతేనయః ప్రయోగో భవతీష్వష్ట రసాశ్రయోనియుక్తః
లలితాభినయం తమద్యభర్తామరుతాం ద్రష్టుమనాః నలోకపాలః”

దండి కావ్యాదర్శమున నెనిమిది రసములే. లక్ష్యలక్షణ పూర్వకముగా వివరింపఁబడియున్నవి.

భరతుని నాట్యశాస్త్రమున రసము లీ క్రింది విధముగా పేర్కొనఁబడియున్నవి.

“శృంగార హాస్య కరుణ రౌద్రవీరభయానకాః
బీభత్సాద్భుత సంజ్ఞాచేత్యష్టై నాద్యైరసాఃస్మృతాః”
“ఏతేహ్యష్టైరసాః ప్రోక్తాదుహితేన మహాత్మనా”

నా. శా అధ్యాయ ౧.

వరుసగా వీని స్థాయి భావములు :

“రతిర్హాసశ్చ శోకశ్చ క్రోధోత్సాహాభయంతథా
జుగుప్సావిస్మయశ్చైతీ స్థాయిభావాః ప్రకీర్తితాః”

కావున భరతుఁ డెనిమిది రసములను గూర్చియే చెప్పిననుట నిర్వివాద విషయము.

ఇట్లుండగా శాంతమొక రసముగా నంగీకరింపఁబడినది. అంతట రస సంఖ్య తొమ్మిది యయినది శాంతము నొక రసముగా నంగీకరించి, రసములు తొమ్మిదియని చెప్పినవారిలో ప్రథముఁడు, ఉద్భటుఁడని చెప్పవచ్చును. అతని కావ్యాంకార సారసంగ్రహమున, శాంతమొక రసముగా నంగీకరింపఁబడి యున్నది. నాట్యశాస్త్ర వ్యాఖ్యాతలలో గూడ నాతఁడే ప్రథముఁడుగాఁ గన్పట్టుచున్నాడు. కావున, స్వమతానుసారముగ, నాట్యశాస్త్రమున నాతఁడే కొన్ని మార్పులు చేసియుండును మార్పుచేయఁబడిన తరువాత నాట్యశాస్త్ర మూల మిట్లున్నది

“శృంగారహాస్యకరుణాః రౌద్రవీరభయానకాః
బీభత్సాద్భుత శాంతాశ్చ నవనాద్యై రసాఃస్మృతాః”
“రతిర్హాసశ్చ శోకశ్చ క్రోధోత్సాహా భయంతథా

జగుప్సావిస్మయశమా, స్థాయిభావాః ప్రకీర్తితాః”

“శాంతాపలాపినస్తవ్రత అష్టావితిపఠంతి”

“తత్రశాంతస్యస్థాయీ ‘విస్మయశమాః’ ఇతికైశ్చిత్పఠితః”

ఉద్భటుని తరువాత, అనందవర్ధనుడు, అభినవగుప్తుడు మున్నగువారు శాంతము నొక రసముగా ప్రతిపాదించిరి మమ్ములు(డు)కూడ ‘శాంతోఽపినవ మోరసః’ అని అంగీకరించి యున్నాడు. తరువాతి యాలంకారికులలో, ధనంజయుడు తప్ప తక్కిన వారందఱు శాంతమును తొమ్మిదవ రసముగా నొప్పుకొనిరి. దశరూపక వ్యాఖ్యాత థనికుడు మధ్యేమార్గము నవలంబించి, దృశ్యకావ్యములందు మాత్రము శాంతము పనికి రాదనియు, శ్రవ్యకావ్యములందు శాంతము గ్రాహ్యమే యగుననియు చెప్పియున్నాడు. విశ్వనాథుడు పండితరాయలు మున్నగు వారందఱును దృశ్య శ్రవ్యకావ్యములు రెండింటి యందును శాంతము నంగీకరించిరి. నవరసవాదులలో అభినవగుప్తుడ్రగగణ్యుడు.

రుద్రటుడు తన కావ్యాలంకారమున ప్రేయస్సను రసమును పదియవ రసముగా పేర్కొనియున్నాడు : “దశమోరసః ప్రేయాన్” దండి భామహాదులు కూడ ప్రేయస్సనుగూర్చి చెప్పియున్నారు. కాని వారి యభిప్రాయమున నది ‘ప్రియతరాఖ్యానము’ మాత్రమే యైయున్నది : “ప్రేయః ప్రియతరాఖ్యానమ్” ఉద్భటుడు ప్రేయస్స నొక యలంకారముగా చెప్పినాడు. రతిమూలకము శృంగారమనియు, ప్రితిమూలకము ప్రేయస్సనియు, నీ రెండు సత్యంత సన్నిహితములుగాఁ గన్పట్టినను, నిజమునకు భిన్నములే యనియు, దండి యభిప్రాయము.

“ప్రాక్ పీతిర్దర్శితా సేయంరతిః శృంగారతాంగతా”

దండి భామహాదులు ప్రియతరాఖ్యాన మాత్రముగా చెప్పిన ప్రేయస్స రుద్రటుని కావ్యాలంకారమున రసముగా పరిగణింపఁబడినది. ప్రేయోరసమునకు స్థాయి భావము స్నేహము, “స్నేహ ప్రకృతిః ప్రేయాన్” స్నేహితుల యన్యోన్య వ్యవహారమే ప్రేయోరసము.

“అన్యోన్యం ప్రతిసుహృదోర్యవహారోఽయం మతస్తత్ర”

పడియప రసముగా ప్రేయస్సును చెప్పి రుద్రుడు డూరకుండలేదు. నిర్వేదాది వ్యభిచారి భావములుకూడ, సముచిత విభావాది సామగ్రీ సముల్లసితము లగుచో, శృంగారాదులవలెనే రసత్వమును పొందగలవని యభిప్రాయపడినాడు. ఈ క్రింది వాక్యములను చూడుడు.

‘ఇతిమంతవ్యారసాస్సర్వే’

“రసనాద్ర సత్వమేతేషాం మధురాదీనామివోక్త మాచార్యైః
నిర్వేదాదిష్వపితన్ని కామమస్తీతితేఽపిరసాః”

రస్యమానత్వ ధర్మమును బట్టి శృంగారాదులను రసత్వము నాచార్యులు చెప్పిరి. నిర్వేదాదులయందును రస్యమానవత్వము కలదు. కావున నవియును రసములే. ఈ వాదమును మొట్టమొదట లేవదీసిన వ్యాఖ్యాత భట్టలోల్లటుడు. రసము లనంతరములనియు తన కాలమున కవిలోకమున ప్రసిద్ధములై యున్న రసములనే భరతుడు పేర్కొనెననియు భట్టలోల్లటుని యభిప్రాయము. లోల్లటకృత నాట్య శాస్త్ర వ్యాఖ్యానము లభింపలేదు. కాని యించుమించుగా ఆ కాలముననే రచింపఁ బడిన రుద్రుడు కావ్యాలంకారమును బట్టి మనమీ మీదివిషయముల మూహింప వచ్చును భోజుని యభిప్రాయముకూడ నీదియే. భోజుఁ డొకవంక నేకరసవాది, వేరొకవంక ననంత రసవాది. అతని యభిప్రాయమున శృంగార మొక్కటియే రసము అలంకారికు లందరును చెప్పిన శృంగార మీదికాదు ఇది అహంకారము, తేక అభిమానము. దీనితో సరిపోల్చిన రతి స్థాయికమగు శృంగార మొక భావము మాత్రమే. శృంగార మొక్కటియేకాదు. వీరము, హాస్యము మున్నగు రసము లన్నియు భావములే. ఇక వ్యభిచారుమాట చెప్పనే అక్కరలేదు కాని యిది రస విషయమున పారమార్థిక స్థితి మాత్రమే. వ్యావహారిక స్థితియందు, జాపచారిక ముగ అహంకారాధిక్యమును బట్టి నలుబదితొమ్మిది భావములును రసములు కావచ్చును.

రుద్రుడు సేహ ప్రకృతికముగ ప్రయోరసమును చెప్పగా కొందరు సేహమునే రసముగా పరిగణించిరి. ఈ రసమునకు స్థాయిభావ మార్గత

విశ్వనాథుని సాహిత్య దర్శనమున వత్సలమును రసము పేర్కొనబడినది. ఇది మునుసమ్మతమని విశ్వనాథుడు చెప్పియున్నాడు.

“అథమనీంద్ర సమ్మతోవత్సలో రసః స్ఫుటం చమత్కారితయా వత్సలంచరసంవిదుః స్థాయీవత్సలతా స్నేహః. పుత్రాద్యాలంబనం మతమ్ ఉద్దీపనాని తచ్ఛేష్టా విద్యాశాశ్కోదయాదయః ఆలింగనాంగ సంస్పర్శ శిరశ్చుంబనమీక్షణం పులకానందబాష్పాద్యా అనుభావాః, ప్రకీర్తితాః. సంచారిణోఽనిష్ఠశంకాహర్ష గర్వాదయోమతాః.”

వత్సల రసము మనీంద్ర సమ్మతము. స్ఫుట చమత్కారిత్యమును బట్టి వత్సలమునుగూడ రసమని తలంతురు దానికి స్థాయీవత్సలతా స్నేహము. పుత్రాదులాలంబనము వారి శేష్టులును, విద్యాశాశ్కోదయాదులును ఉద్దీపనములు, ఆలింగనము, ఆంగసంస్పర్శము, మూర్ధాఘాతము, ఈక్షణము, పులకలు, ఆనంద బాష్పాదులు అను భావములు, అనిష్ఠశంకాహర్ష గర్వాదులు వ్యభిచారులు.

ఉదా : యథాహ థాత్యా ప్రథమోదితం వచో
యయాతదీయా మవలంబ్యచాంగుళీమ్
అభూన్సనమగ్నిః ప్రణిపాతశిక్షయా
పితుర్ముఠంతేన తతానసోర్చకః

రఘువంశము.

ఆ శిశువు, దాది మొదట పలికిన మాటను పలికియు, దాని యంగుళిని పట్టుకొని నడచియు, ప్రణమిల్లి నేర్చినపుడు వంగియు, తండ్రికి సంతషమును చిస్తరింపజేసెను.

ఇది రఘువంశము నందలి శ్లోకము. ఇందు రఘువుశైశవము వర్ణింపబడియున్నది. ఇందు రఘు వాలంబన విభావము; అతని మాటలు మున్నగునవి ఉద్దీపనములు. అధ్యాహారలభ్యములగు ఆలింగనాదులను భావములు. హర్షాదులు వ్యభిచారులు, దిలీప స్నేహము (వాత్సల్యము) స్థాయీభావము ఇది పుత్రాలంబనమున కుదాహరణము. అనుజాలంబనమున కుదాహరణము :

“దేశేదేశే కళత్రాణి దేశేదేశేద బాంధవాః

తంతుదేశం నపశ్యామి యత్రభ్రాతా సహోదరః”

భోజహరిపాలదేవులుగూడ వాత్సల్య రసము నంగీకరించి యున్నారు.

ఉజ్వల నీలమణి కర్తయగు రూపగోస్వామి భక్తిని రసముగా నంగీకరించెను. దీనిని మధుసూదన సరస్వతి యామోదించెను. రూపగోస్వామికి పూర్వమే లోపదేవుడును హేమాద్రియు తమ భాగవత ముక్తాఫల మందును, దాని వ్యాఖ్యయగు కైవల్యదీపిక యందును, భక్తిరసమును వివరించియుండిరి. రూపగోస్వామి తన 'ఉజ్వల నీలమణి'లో, భోపదేవు నిట్లు స్మరించి యున్నాడు 'స్పష్టం ముక్తాఫలే చైతన్యోపదేవేనవర్ణితమ్' భక్తిరస విభావాదులను మధుసూదన సరస్వతి యిట్లు చెప్పియున్నాడు.

“విభావోద్వీవిధః—ఆలంబన విభావః ఉద్దీపనవిభావశ్చ. తత్ర ఆలంబన విభావో భగవాన్, ఉద్దీపన విభావః తులసీచందనాదిః అను భావోనేత్ర విక్రియాదిః వ్యభిచారిణోభావాః నిర్వేదావయః వ్యక్తి భవద్భగ వదాకారతా రూపరసాఖ్యః స్థాయీభావాః, పరమానంద సాక్షాత్కారాత్మకః ప్రాదుర్భవతి. స ఏవ భక్తియోగ ఇతి. తం పరమం నిరతిశయం పురుషార్థం వదంతి రసజ్ఞాః”

భగవదాకారతా చిత్తవృత్తి, భక్తిరసమునకు స్థాయి భావమని మధుసూదన సరస్వతి చెప్పియున్నాడు. దీనికిని, భగవద్రతికిని భేదమంతగా లేదు. ఈ చిత్తవృత్తికి ఫలము భగవద్రతియే యని యాతడే చెప్పియున్నాడు: “భగవద్వీషయక ప్రేమప్రకర్షో భక్తి ఫలమ్” ఈతడు భక్తి లక్షణము నిట్లు చెప్పియున్నాడు.

“భజనమ్, అంతఃకరణస్య భగవదాకారతారూపం భక్తిః”

“దుతస్య భగవద్ధర్మాద్ధారా వాహికతాంగతా

సర్వేశేమనసో వృత్తిర్భక్తి రిత్యభిధీయతే”

శ్రవణకిర్తనాది సాధనములు కూడ భక్తి శబ్దవాచ్యములే.

“భజ్యతే సేవ్యతే భగవదాకారమ్, అంతః కరణం క్రియతే అనయా ఇతి కరణ వ్యుత్పత్త్యా భక్తిశబ్దేన శ్రవణకిర్తనాది సాధన మభిధీయతే.”

భక్తిరసమున కాలంబన విభావము భగవంతుడే; భగవదాకారతా చిత్తవృత్తి రూపమగు స్థాయీభావము భగవంతుడే; పర్యవసానమున ప్రతీయమానమగు పర

మానందమును భగవంతుడే. దీనిని మధుసూదన సరస్వతి యిట్లు వివరించి యున్నాడు. ఆలంబన రూపమగు భగవంతుడు బింబస్వరూపుడు. సహృదయ గతమగు స్థాయి ప్రతిబింబము. భగవద్రూపము నిరతిశయానందము.

“భగవాన్ పరమానందస్వరూపః స్వయమేవహి మనోగతస్తదాకార రస తామేతిపుష్కలమ్. బింబమేవహి ఉపాది నిష్ఠత్వేన ప్రతీయమానం ప్రతిబింబ మిత్యుచ్యతే, పరమానందశ్చభగవాన్ మనసే ప్రతిబింబితః స్థాయిభావతా మాసాధ్య రసతామాపాద యతీతి భక్తి రసస్య పరమానంద రూపత్వం నిర్వివాదమ్. నాప్యా లంబన విభావ స్థాయీ భావయోరైక్యమ్, బింబప్రతిబింబ భావత్వేన భేదస్య వ్యవహార సిద్ధత్వాత్, ఈశజీవయోరివ ”

ఉపాధినిష్ఠమై ప్రతీయమానమగు బింబమే ప్రతిబింబ మనబడుచున్నది. పరమానంద రూపుడగు భగవంతుడు మనస్సున ప్రతిబింబించి స్థాయిభావత్వ మును పొంది, రసత్వము నాపాదించును. ఇట్లు భక్తిరసము పరమానంద రూప మగుట నిర్వివాదము. బింబ ప్రతిబింబ భేదము వ్యవహార సిద్ధమగుట, ఇటు నాలంబన విభావ స్థాయిభావముల కైక్యములేదు. ఉదా : ఈశ్వరుడు, జీవుడు.

ధర్మార్థ కామమోక్షము లనునవి చతుర్విధ పురుషార్థములు. పురుషార్థ మనగా నేమి? దుఃఖా సంస్పృష్ట సుఖరూపమే పురుషార్థము. ఔపచారికముగ, ధర్మార్థ కామమోక్షములను పురుషార్థము లనుచున్నారు. అనగా సాధనమును సాధ్యముగా చెప్పుచున్నారనుట. భగవద్భక్తి దుఃఖా సంస్పృష్ట సుఖసంపాదకమే కదా? అట్టియే భక్తియేల పురుషార్థము కాదు? “నిరుపమ సుఖసంవిద్రూప మస్పృష్ట దుఃఖమ్.”

రసవివక్ష చతుర్విధ పురుషార్థములపై నాధారపడియున్నది. (శమము) శాంతము లేక తత్త్వజ్ఞానము మోక్ష పురుషార్థ సాధకము. శాంతము నిర్వేద స్థాయికము. అది అద్రుతచిత్తులకే నియతము. ద్రుతచిత్తులకు భగవత్కథా శ్రవణాది భాగవత ధర్మ శ్రద్ధాపూర్వకమగు భక్తియే ఉపాధేయము. కావున శాంతములో భక్తి యంతర్భవింపదు. మరియు, భక్తిజ్ఞానములకు అధికారులు లేరు. ప్రతి మనుష్యుఁడును భక్తి కథికారియే సాధనవత్సల్య విశిష్టనకు మాత్రమే తత్త్వ

జ్ఞానాధికారము కలదు. మరియు స్వరూప స్వభావములయందును భక్తి జ్ఞానములకు భేదముకలదు. భక్తి సవికల్పకము; బ్రహ్మవిద్య (జ్ఞానము) నిర్వికల్పము. భక్తియందు చిత్తవృత్తి భగవదాకారతను పొందును. కావున శాంతమువేరు, భక్తివేరు

మధుసూదన సరస్వతి, కొన్ని విషయములలో, బోపదేవాదులతో కూడ నేకిభవింపలేదు. బోపదేవాదులు, హాస్య శృంగారాదులను భక్తిరస రూపాంతరములుగ నంగీకరించిరి. “సనవదాభక్తః భక్తిరసస్యైవ హాస్య శృంగార కరుణ రాద్ర భయానక బీభత్సశాంతాద్భుతవీర రూపేణానుభవా” త్తని, భాగవత ముక్తాఫలమందు బోపదేవుడు చెప్పియున్నాడు.

మీద వివరించినట్లు, మధుసూదన సరస్వతి యభిప్రాయమున, భక్తి శాంత ములు కలియనే కలియవు; అద్రుతచిత్తులకు మాత్రమే శాంత ముపాదేయుము. అలంబన విభావములు వేరగుట ధర్మ వీర దయావీరములు కూడ శాంతమున కలియవు బోపదేవాదులు కూడ శృంగారాదులను, భగవద్ధాధలయందు మాత్రమే యంగీకరించిరి.

భక్తిని రసముగా స్థాపించుచు మధుసూదనసరస్వతి యిట్లు చెప్పియున్నాడు.

“శోకక్రోధభయాదీనాం సాక్షాత్సుఖవిరోధినాం

రసత్వమభ్యుపగతం తథానుభవమాత్రతః

ఇహానుభవసిద్ధేఽపి సహస్రగుణితో రసః

జడేనైవత్వయాకస్మా దకస్మా దపలప్యతే ?

రతిర్దేవాది విషయా వ్యభిచారితథాంజితః

భావఃప్రోక్తో రసోనేతి యదుక్తం రసకోవిదైః

దేవాంతరేషు జీవత్వాత్పరానందాప్రకాశనాత్

తద్యోజ్యం; పరమానంద రూపేన పరమాత్మని”

అనుభవ మాత్రమువలననే సాక్షాత్సుఖ విరుద్ధములగు శోక క్రోధ భయాదు లకు రసత్వము నంగీకరించియున్నారు. తక్కిన రసములకంటె వేయిరేట్లధికిముగా భక్తి రస్యమానమగుచున్నది. ఇది అనుభవసిద్ధము. దీనిని రసము కాదని యెట్లును చున్నారు? దేవాదివిషయక రతి రసము కాదనియు, భావమాత్రమేయనియు రస

కోవిదులు చెప్పిరి. ఇతర దేవతలకు సంబంధించినంతవరకు, అది యోజ్యమే. వారు జీవులేయగుట, పరమానందము కలుగదు. పరమానంద రూపుడగు శ్రీకృష్ణ పరమాత్మ యెడగల రతి మాత్రము పరమానంద సందాయకము. దానిని భావ మనఁగాదు.

“కాంతాదివిషయావా, యేరసాద్యాస్తత్రనేద్యశం
రసత్వంపుష్యతే పూర్ణసుఖాస్పృగ్భిత్వకారణాత్
పరిపూర్ణరసాక్షుద్ర రసేభ్యో భగవద్రతిః
ఖద్యోతేభ్య ఇవాదిత్య ప్రభేదబలవత్తరా”

కాంతాది విషయకములగు రసములందు భగవద్రతియందువలె పరమా నందము కలుగదు. పరిపూర్ణమగు సుఖమును కలిగింపలేవు. కావున వానికి పూర్ణముగా రసత్వము సిద్ధింపదు. అవిక్షుద్ర రసములు, భగవద్రతియే పూర్ణ రసము. మిఱుగురుల కాంతికంటె, సూర్యప్రభ యెట్లు బలవత్తరమో, అట్లే తక్కిన రసములకంటె ఇది శ్రేష్ఠతరము.

అభినవగుప్తాదులు భక్తిని రసముగా నంగీకరింపలేదు.

“అతఏవ ఈశ్వర ప్రణిధాన విషయే, భక్తిశ్రద్ధేస్మృతిమతి ధృత్యుత్సాహాను ప్రవిషే, అన్యథైవ అంగమ్ (శాంతస్య) ఇతి నతయోః పృథగ్రసత్వేన గణనమ్.” అభి. భార.

భక్తితోపాటు శ్రద్ధనుకూడ నొక రసముగా కొంద రంగీకరించిరి. దానిని కూడ అభినవగుప్తాడంగీకరింపలేదు. ఈ రెండును శాంతమున కంగములుగా నుండవచ్చునని యీతని యభిప్రాయము.

ఆచార్య హేమచంద్రుఁడుకూడ భక్త్యాదులను రసములుగా నంగీకరింప లేదు.

“స్నేహాభక్తిర్వాత్సల్యమితి హితేరేవ విశేషాః. తుల్యయోః యా పరస్పరంరతిః సస్నేహః. అనుత్తమస్య ఉత్తమేరతిః ప్రసక్తిః, సైవ భక్తిః. ఉదాహరణ్య ఉత్తమస్య అనుత్తమేరతిః వాత్సల్యమ్ ఏవమాదౌచవిషయే భావస్యైవ ఆస్వాద్యత్వమ్.”

భక్తి, రస మగునా ? కాదా ? అను ప్రశ్నలను జగన్నాథ పండితుఁ డిచ్చిన సమాధానములు విచిత్రములుగ న్నవి. అతఁడు భక్తిని రసముగా నంగీకరించి నట్లే కనఁబడి, తుట్టుతుడ కది రసము కావని సిద్ధాంతీకరించెను.

“అథ కథమేత ఏవరసాః. భగవదాలంబచస్య రోమాంచాశ్రుపాతాదిభి రనుభావితస్య, హర్షాదిభిః పరిపోషితస్య భాగవతాది పురాణ శ్రవణ సమయే భగవద్భక్తై రనుభూయమానస్య భక్తిరసస్య దురపహ్న త్వాత్. భగవదనురాగ రూపా భక్తిశ్చాత్ర స్థాయిభావః. న చాసౌ శాంతరసేఽంతర్భావమర్హతి అను రాగస్య వైరాగ్యవిరుద్ధత్వాత్. ఉచ్యతే - భక్తైర్దేవాది విషయ రతిత్వేన భావాంతర్గత తయా రసత్వా నుపపత్తేః.

“రతిర్దేవాది విషయా వ్యభిచారి తథాంజితః భావః ప్రోక్త స్తదాభాసా హ్యనౌచిత్య ప్రవర్తితాః ఇతిహి ప్రాచాం సిద్ధాంతాత్ నవతర్హి కామినీ విషయాయా అపి రత్యేవత్వమస్తురతిత్వావిశేషాత్. అస్తుదా భగవద్భక్తైరేవ స్థాయిత్వమ్, కామిన్యాదిరతీనాం చ భావత్వమ్, వినిగమకాభావాత్, ఇతివాచ్యమ్ భరతాదిముని వచనానామేవాత్ర రసభావత్వాది వ్యవస్థాపకత్వేన స్వాతంత్ర్యయోగాత్. అన్యథా పుత్రాది విషయాయా అపిరతేః స్థాయిభావత్వం కుతోనస్యాత్. నస్యాద్వాకతః శుద్ధ భావత్వం జుగుప్సా శోకాదీనామ్, కత్యఖిలదర్శన వైయాకలీస్యాత్, రసానాం నవత్వగణనాచ మునివచన నియంత్రితాభజ్యేత ఇతి యథాశాస్త్ర మేవ జ్ఞాయః.”

ఇవియే రసములని యేల చెప్పవలయును ? భగవంతుఁ డాలంబన విభాషముగా గలిగి, రోమాంచాశ్రుపాతాదులు అను భావములుగా, హర్షాదులచేత పరిపోషింపఁ బడుచు, భాగవతాది పురాణ శ్రవణ సమయమందు (భక్తులచే) సనుభూయమాన మగుచున్న భక్తిరసమును కప్పిపుచ్చుట సాధ్యము కాదుకదా ! భగవ దనురాగరూప మగు భక్తియే యిట స్థాయిభావము ఇది శాంతరసమున నంతర్భవింపదు. ఎందు చేత ననగా అనురాగ వైరాగ్యములు పరస్పర విరుద్ధములు. భక్తి, దేవాది విషయక రతి యగుట, భావమే కాని రసము కాదని చెప్పఁబడుచున్నది దేవాది విషయక మగు రతియు, వ్యభిచారులును భావములని చెప్పఁబడుచున్నవి. రస భావము లను చితముగా ప్రవర్తించునపుడు, “రసభాస భావాభాస” అనఁబడుచున్నవి; ఇది

ప్రాచీన సిద్ధాంతము. అట్టియెడ: కామినీ విషయకమగు రతియు, భగవద్విషయకమగు రతియు, రతియే కావున, భగవద్విషయకమగు రతి భావమగుచో, కామినీ విషయకమగు రతియు భావమేల కాకూడదు? అని యనరాదు. రస భావాది వ్యవస్థ భరతముని వచనానుసారముగ నున్నది. ఈ విషయమున స్వాతంత్ర్యము తగదు. అట్లు కానియెడల, పుత్రాది విషయకమగు రతికూడ స్థాయిభావ మేల కారాదు? జుగుప్సా శోకాదులు భావములేల కాకూడదు? ఇట్లు చర్చించినచో అఖిల దర్శన వ్యాకులత సంభవించును రసములు తొమ్మిది యని భరతుడు చెప్పి యున్నాడు. మునివచన నియంత్రితమగు నా సిద్ధాంతము భగ్నము కారాదు. యథాశాస్త్రముగ నడచుటయే యుక్తము.

జగన్నాథుడు మొదట భక్తివంక మ్రొగ్గియు, తుదకు జారవిడిచినాడు. హేతువాద పూర్వకముగ, తాను వేసికొనిన ప్రశ్నలకు తానే సమాధానము చెప్ప లేక, భరతు నాశ్రయించినాడు.

ఏమైననేమి? భక్తిని రసముగా ఆలంకారికు లనేకు లంగీకరింపలేదు.

వాఙ్మయమున మాత్రము, భక్తి స్నేహవాత్సల్యాదులు బహుధాపోషింపఁ బడియున్నవి. వానివలన రసానందమును కలుగుచున్నది. ఇందులకు సహృద యులే ప్రమాణము.

“ఆర్థతాస్థాయికః స్నేహూ రస ఇతిత్వసత్. స్నేహూహ్యభిషంగః సవరత్యుత్సాహాదా వేవ పర్యవస్యతి. తథాపి బాలస్య మాతాపిత్రాదౌ స్నేహూ భయే విశ్రాంతః, యానోమితజనేరతౌ, లక్ష్మణాదేః భ్రాతరి ధర్మవీర ఏవ. ఏవం వృద్ధస్య పుత్రాదావపి ద్రష్టవ్యమ్.” అభినవ భారతి.

అభినవగుప్తుని యీ యభిప్రాయములను డా. రాఫువన్ గారు, “The number of Rasas” అను తమ గ్రంథమున నిట్లు విమర్శించియున్నారు.

“This dismisses, Priti, Sneha, Vatsalya and similar Rasa's based on attachment. This is not a commendable attitude. To have less distinction is no great aim. If it is said that friendship is only a variety of Rati, what should we call the Rasa in the association of Rama and Sugriva? It cannot be

Sringara. If brotherly attachment again is brought under Rati, what is the Rasa in the association of Rama and Bharata or Rama and Lakshmana? If Dharmavira can be called forth to deny Rasatva to Lakshmana's attachment to Rama, why should not opponents of Santa call forth another kind of vira to deny Rasatva to Santa? Do Abhinavagupta and Hemachendra mean that friendship brotherly attachment, parental affection and the like are only Bhava-s that cannot be nourished into a state of Rasa with attendant access aries? Literature is only too full of these types of attachment. The instance of Dasaratha's death due to separation from Rama is ample proof for the existence of Vatsalya as a major mood, fit to be developed and fit to be relished Bhoja includes it in this preliminary enumeration of ten Rasa-s. As we have already seen, Viswanatha, Haripala-deva and some others accept it and as we shall see presently, it is acceptable to the Vaishnava Alankarikas.

(The number of Rasas— p123-24)

శ్రీ రాఘవన్ గారి విమర్శ యుక్తి యుక్తముగ నున్నది. స్నేహమును గూడ రతి భేదముగ చెప్పినచో, రామ సుగ్రీవుల సంబంధము నేమనవలయును : శృంగారమనఁగాదుకదా : రామలక్ష్మణులకు లేక రామ భరతులకు, ఒండొరులపైగల ప్రేమ నేమనవలెను ? అది ధర్మవీరమందురా ? అట్లయిన శాంతమునుగూడ నొక వీరరస ప్రభేదముగ నేల యంగీకరింపరాదు. కావున స్నేహవాత్సల్యాదులనుగూడ రసములుగా నంగీకరింపవచ్చును, అందు దోష మిసుమంతయునులేదు.

మాయారసము : రసతరంగిణీ కర్తయగు భానుడత్తఁ డీ మాయా రసమునుగూర్చి చెప్పియున్నాఁడు. శాంతము నివృత్తిరసము. ఇది ప్రవృత్తి రసము. “ప్రవృత్తిఃత్విధా - ప్రవృత్తిర్ని వృత్తిశ్చ, నివృత్తౌ యథా శాంతరసః, తథా ప్రవృత్తౌ మాయారస ఇతి ప్రతిభాతి” దీనికి స్థాయిభావము మిథ్యాజ్ఞానము. సాంసారిక భోగార్థక ధర్మాధర్మములు విభావములు. పుత్ర కళత్ర విజయ

సామాజ్యాదులను భావములు. రతిహాస శోక క్రోధోత్సాహ భయ జగుప్సా విస్మయములు వ్యభిచారులు.

విశ్వేశ్వరుడు తన రస చంద్రికలో మాయారసమును ఖండించి యున్నాడు. ఆతని ఖండన విధానమిది: మాయారసమునకు స్థాయిగా బెప్పబడిన మిథ్యాజ్ఞాన మెప్పుడును, ప్రబుద్ధమగనే యుండను. కావున నది విభావాదులచే ప్రబుద్ధమై రసత్వము సందననుట పొసగదు. ఇదియే యంగీకరించుచో, కావ్యజన్యమగు విషయజ్ఞాన మాత్రమును దేసినైనను రసముగనే అంగీకరింపవలసి వచ్చును. అచ్చట చమత్కారానుభవమ లేదు. గావున, వ్యభిచారి స్థాయిభావ వ్యవస్థయే అనుషషన్న మగును. చిరంజీవి భట్టాచార్యులుకూడ నీ రసము నీ క్రింది విధముగా ఖండించియున్నాడు.

“అ తేదంచింత్యమ్—మాయయా అనాదిత్వేన అజన్యత్వాత్ రసత్వా సంభవః రసాస్తుసర్వేజన్యా వ. కథంవాకథయేత్ మిథ్యాజ్ఞానాదిః మాయాయః కారణమితి, శాస్త్రవిరుద్ధత్వాత్. వస్తుతస్తు ఆలంకారికాణాం మతే రసోనిత్యః అని దరూపః. అతోఽస్య బ్రహ్మస్వరూపత్వేన మాయయా రసత్వాసంభవః. మాయాహి తుచ్ఛా వినాశశాలినీ, బ్రహ్మభిన్నైవేతిధిక్, అతఏవ ప్రాచీన సాంప్ర దాయుకై పి, నవైవరసాః కథితాః.”

మాయ అనాది అది యొక దానివలనఁ బుట్టునదికాదు. కావున నది రసము కాజాలదు. రసము లన్నియును జన్యములే. మిథ్యాజ్ఞానము మాయకు కారణ మనుట శాస్త్రవిరుద్ధము. నిజమునకు మాయయే మిథ్యాజ్ఞానమునకు కారణమగు చున్నది. ఆలంకారిక మతమున రసము నిత్యము; ఆనందరూపము. రసము బ్రహ్మస్వరూపము గావున, మాయకు రసత్వ మసంభవము. మాయతుచ్ఛ, వినాశశాలినీ. బ్రహ్మముకంటె భిన్నమైనది. కావుననే ప్రాచీన సాంప్రదాయ కులుగూడ నవరసములనే చెప్పియున్నారు.

భానుదత్తుడు స్పృహస్థాయికమగు కార్యజ్ఞానమును రసముగా చెప్పి యున్నాడు. లౌల్యమునకువలెనే దీసికిని రసత్వసిద్ధిలేదు. ఈ రెండును హాస్య మున సంతర్భవించును.

కొందరు ప్రీడనకమును రసమునుగా చెప్పియున్నారు. ఇది వ్యభిచారియే యగును గాని రసముకాదు. భరతుడు చెప్పిన ముప్పదిమూడు వ్యభిచారి భావము లలో ప్రీడయుగలదు.

మరియు, లౌల్యము, అక్షక్రీడ, శ్రద్ధ మున్నగు రసము లనేకములు చెప్పబడియున్నవి. పీని నన్నిటిని అభినవగుప్తుడు రసములుగా నంగీకరింపలేదు. భావమాత్రములుగనే పరిగణించెను. శాంతము, రసములెన్ని? అను శీర్షికలో శాంత రసమునుగూర్చి కొంత వివరింపబడియున్నది. శాంతము రస మగునా? కాదా? భరతుడు దానిని రసముగా నంగీకరించెనా? లేదా? ఈ ప్రశ్నలకు భిన్న వ్యక్తులు వివిధములగు సమాధానముల నిచ్చియున్నారు. శాంతమును రసముగా నంగీకరించిన వారిలో కూడ, తద్ స్థాయిభావ విషయమున నభిప్రాయభేదములు కలవు కావున, ఈ రసము గూర్చి ప్రత్యేకముగ నిట వివరింపబడుచున్నది.

శాంతరస విషయమున నీ క్రింది ప్రశ్నలు బుదయించుచున్నవి.

1. భరతుడు శాంతమును రసముగా నంగీకరించెనా? అంగీకరించెనని చెప్పవారి యుపపత్తు లెవ్వి?

2. శాంతము నొక రసముగా భరతుఁ డంగీకరింపనిచో, దానిని తొలుత ప్రవేశపెట్టిన యాలంకారికు డెవ్వఁడై యుండును. దానిని తరువాత నంగీకరించిన వారెవరు? అందులకు వారు చూపు నుపపత్తు లెట్టివి?

3. దాని నెవ్వరెవ్వ రేయే క్రమమున నంగీకరించిరి.

4. శాంతరసమునకు స్థాయిభావ మెట్టి? స్థాయిభావ విషయమున నాలంకారికులలో నైక్యము కలదా?

5. శాంతము నంగీకరింపని యాలంకారికులలో ముఖ్యులెవరు? అంగీకరించిన వారిలో ముఖ్యులెవరు? వారి వారి యుపపత్తు లెట్టివి?

ఈ ప్రశ్నలకు మనము సమాధానము లీయవలసియున్నది.

భరతుఁ డెనిమిది రసములనే వివరించియున్నాఁడు. ఈ యంశము ముందే కొంత చర్చింపబడియున్నది. ఆతఁ డష్టరసవాది యనుటకు మరికొన్ని యుపపత్తులు:

1. బ్రహ్మ అష్టరసములను మాత్రమే పేర్కొనినట్లు నాట్యశాస్త్రము నందలి యీ క్రింది వాక్యమును బట్టి తెలియుచున్నది.

“ఏతేహ్యష్టైరసాః ప్రోక్తాదుహితేన మహాత్మనా”

దీని నాధారముగ చేసికొనియే శారదా తనయుడు, తన భావప్రకాశిక యందు, రసము లెనిమిదియే యని నిర్దేశించి యున్నాడు

“తస్మాచ్ఛాంతస్యనోద్భవః తస్మా న్నాట్యరసా అష్టావితిపద్యభువోమతమ్”

భరతుడు నలుబదితొమ్మిది భావములనే పేర్కొనియున్నాడు. స్థాయి భావము లెనిమిది, సాత్త్వికము లెనిమిది, వ్యభిచారులు ముప్పది మూడు. మొత్తము నలుబదితొమ్మిది భావములు. విభావాను భావములు చిత్తవృత్తి విశేషములుకావు. కావున నవి భావములుగా పేర్కొనబడలేదు శాంతరస స్థాయిని గూడ వీనికి చేర్చినచో, భావము లేబది యగును, ఇది భరతుని యభిప్రాయమునకు విరుద్ధము.

3. భరతుఁ డెనిమిది రసములకు మాత్రమే, స్వరలయ గుణాలంకార వృత్తి వృత్తములను వివరించియున్నాడు. ఆ వివరణను న శాంతరస ప్రసక్తియేలేదు

4. దీమమను రూపక భేదమును సీరూపించుచు, భరతుడు. శృంగార హాస్య రసములు తక్కి తక్కిన యారు రసములు నందుండవచ్చునని నియమము చేసి యున్నాడు.

“షడ్రపలక్షణయుక్తః — శృంగార హాస్యవర్ణమ్”

ఇదియును, భరతుఁ డెనిమిది రసములనే చెప్పెననుట కింకొక ప్రబల నిదర్శనము.

5. శాంతమును రసముగా స్థాపించుటకై యానందవర్ధనుడు కొన్ని యుప పత్తులను చూపియున్నాడు. అందు భరతునకుగూడ నిది యంగీకార్యమేయని యొక్కమారుకూడ ననలేదు.

కావున భరతుని మతమున రసము లెనిమిదియే యనియు, నాతని యుద్దేశ మున శాంతమొక రసము కాదనియు మనము సిశ్చితముగా చెప్పవచ్చును.

నేడు మన కుపలభ్యమాన మగుచున్న నాట్యశాస్త్రమున, శాంతమొక రసముగా పేర్కొనఁబడియున్నది. కాని, మీద వివరింపఁబడిన కారణములను బట్టి, యా వాక్యములు ప్రక్షిప్తములని మనము నిస్సందేహముగా నిర్ణయింపనగును.

ఈ ప్రక్షిప్తములకు కారకు లెవరు? దీనికి సరియగు సమాధానము చెప్పట కష్టము. కాని మన మిట్లాహింపవచ్చును. శాంతము నొక రసముగా నంగీకరించి, రసములు తొమ్మిది యని నిర్ణయించినవారిలో ప్రథము డుద్భటుఁడని చెప్ప వచ్చును. ఆతని కావ్యాలంకార సారసంగ్రహమున శాంతమొక రసముగా పేర్కొనఁబడియున్నది. నాట్యశాస్త్ర వ్యాఖ్యాతలలోఁగూడ నాతఁడే ప్రథముఁడగా కన్పట్టుచున్నాఁడు. కావున స్వమతానుసారముగ నాట్యశాస్త్రమున కొన్ని మార్పుల నాతఁడే చేసియుండును. కావున ప్రక్షిప్తములకు కారకుఁ డుద్భటుఁడని మన మూహింపవచ్చును.

అలంకారికులలో కొందరు శాంతమును రసముగా నంగీకరింపలేదు, అట్లంగీకరింపని వారిలో ముఖ్యుఁడు దశరూపక కర్త ధనంజయుడు.

“శమమితి కేచి త్రాహుః పుష్టిర్నా ద్యేషు నైతన్య”

“అన్యేతువస్తుత స్తస్య అభావంవర్ణయంతి, అనాదికాల ప్రవాహాయాత రాగ ద్వేషియో రుచ్ఛేత్తుమశక్యత్వాత్ నచతథాభూతస్య శాంతరసస్య సహృదయాః స్వాదయితారఃసంతి.”

శమము శాంతము అని కొంద రందురు. నాట్యమున దానికి పుష్టిలేదు. అన్యులు వాస్తవముగ శాంతమును రసమే లేదనుచున్నారు. ఇట్లనుటకు కారణము అనాది కాలప్రవాహాయాతములగు రాగద్వేషములను జనులు భేడింపలేకపోవుటయే. రాగద్వేష నాశనరూపమగు శాంతరసమును సహృదయ లాస్వాడింపఁజాలరు. అనాదికాలమునుండియు మానవు లందరు రాగద్వేషములందు చిక్కుపడి యున్నారనియు సహజములగు నా రాగద్వేషములను విడిచి ప్రశాంత మనస్కులగుట వారి కసాధ్యమనియు, నందువలన కేవల రాగద్వేష ప్రళమన రూపమగు శాంత రసమును వారాస్వాడింపఁజాలరనియు ధనంజయుని యభిప్రాయము.

ధనంజయుని యభిప్రాయమున శ్రవ్యదృశ్య కావ్యములు రెండింటి యందును శాంతమునకు స్థానములేదు.

దశరూపక వ్యాఖ్యాతయగు ధనికుఁడు మాత్రము, దృశ్యకావ్యములందు శాంతమునకు స్థానము లేకపోయినను, శ్రవ్యకావ్యములందు మాత్రము దానిని పోషించుట కవకాశము కలదని చెప్పియున్నాఁడు. ధనంజయుఁడు శాంతము రసమే కాదనెను ధనికుఁడు శాంతమునకు రసత్వము నంగీకరించి, శ్రవ్య కావ్యములకు మాత్రమే దానిని నియతము గావించెను.

“ననుశాంతస్య అనభినేయత్వాత్, యద్యపినాద్యేఽను ప్రవేశోనాస్తి. తథాపి సూక్ష్మాతీతాది వస్తునాం సర్వేషామపి శబ్ద ప్రతిపాద్యతాయా విద్యమాన త్వాత్, కావ్యవిషయత్వం నవార్యతే.”

శాంతరస మభినయింపఁదగినదికాదు. కావున, నాట్యమున దానికి ప్రవేశములేదు. కాని, సూక్ష్మాతీతాది వస్తువులన్నియును శబ్ద ప్రతిపాద్యములే కావున శ్రవ్యకావ్యములందు శాంతరసమును పోషింపవచ్చును.

ధనికుఁడు శాంత రస స్వరూపము నిట్లు చెప్పియున్నాఁడు.

“నయత్రదుఃఖం నసుఖం నచింతా నద్వేషరాగౌ నచ కాచిదిచ్ఛారసస్తు శాంతఃకథితో మునీంద్రైః సర్వేషుభావేషు శమప్రధానః ఇత్యేవం లక్షణః. తదాస్య మోక్షావ స్థాయామేవ ఆత్మస్వరూపా పత్తి లక్షణాయాం ప్రాదుర్భావాత్, తస్య స్వరూపేణ అనిర్వచనీయతా, తథాపి శ్రుతిరపి సవషనేతినేతి (ఇతి) అన్యా పోహరూపేణ ఆహ.”

ఎచ్చట సుఖ దుఃఖములుగాని, చింతా రాగద్వేషేచ్ఛలుగాని, యుండవో, అచట శాంత ముండును. అనఁగా, శాంతము సుఖ దుఃఖ చింతా రాగద్వేషే ఛ్చా పశమన రూపమనుట. సర్వభావములయందును శమ ప్రధానమగు రసమిది. ఆత్మస్వరూపా పత్తిలక్షణ లక్షితమగు మోక్షావస్థయందే దీని ప్రాదుర్భావము. దీని స్వరూప మనిర్వచనీయము. శ్రుతిగూడ దీనిని (ఆత్మన) అన్యాపోహ రూపమున ‘ఇదికాదు. ఇదికాదు’ అని చెప్పెను. అనిర్వచనీయమగు నీ శాంతము నాస్వాదించు సహృదయులలేరు. నిత్యసంతుష్టి, మైత్రి, వయ, ఉపేక్ష.

మున్నగువాని రూపమున శాంతరస మందరి చేతను ఆస్వాదింపబడుచున్నది. ఆ యాస్వాదమును, తక్కిన రసముల నాస్వాదించునపుడు గలుగు చిత్తద్రుతి వికాస విస్తార రూపమే యగును.

తొల్ల లక్ష్మీధర పండితుడు, సౌందర్యలహరికి వ్యాఖ్య వ్రాయుచు, నందు నిర్వికారరూపము కావున శాంతము రసము కాదనెను. “శాంతస్య నిర్వికాంత్యాత్, నశాంతం మేనిరే రసమ్.”

శాంతమును రసముగా నంగీకరింపని యాలంకారికులు మరికొందరు కలరు. కాని వారంత ముఖ్యులు కారు.

ద్వన్యాలోక వ్యాఖ్యాతయగు చంద్రికాకారుడు శాంతమును రసముగా నంగీకరించెను. కాని యది ప్రాసంగికేతి వృత్తమున నంగరసముగా మాత్రమే యుండవచ్చుననియు, నా కారికేతి వృత్తమున నంగిరసముగా నుండరాదనియు నిర్దేశించెను.

రసము నట నిష్ఠమును నపోహతో కొందరిట్లు చెప్పిరి.

“శాంతస్య శమసాధ్యత్వాన్న దేచ తదసంభవాత్

అష్టావేసరసా నాద్యే నశాంతస్తతయుజ్యతే”

శమ సాధ్యము శాంతము నటునియందు శమ మసంభవము. కావున నాట్యమున నెనిమిదియే రసము లుండును. శాంతమం దుండదు.

రసము నట నిష్ఠముకాదు కావున నీ వాదము పరాస్తము అందులకే సంగీత రత్నాకరమున

“అష్టావేవ రసానాద్యే ఇతికేచిద చూచుదన్

తదచారు; యతఃకించిన్న రసం స్వదతేనటః”

నాట్యమున రసము లెనిమిదియే యని కొందరనిరి. అది సరికాదు, రసా స్వాదయిత నటుడుకాడు, సామాజికుడు.

కొందరు శాంతము దయావీరమున సంతర్భవించుననిరి.

మీడి వాదములను ఖండించి, శాంతము నొక రసముగా, అభినవగుప్తాదు లెట్లు స్థాపించిరో పరిశీలించుము.

భరతుడు శాంతము నొక రసముగా నంగీకరింపలే దనునది మొదటి వాదాంశము. దీని నభినవగుప్తాదు లిట్లు ఖండించిరి.

నాట్యశాస్త్రమున నిట్లున్నది :

“నైకాంతతోఽత్ర భవతాం దేవానాం చానుభావనమ్ త్రైలోక్యస్యాస్య సర్వస్య నాట్యం భావానుకీర్తనమ్, క్వచిద్ధర్మః క్వచిత్క్రిడాక్వచిదర్థః క్వచిచ్ఛమః క్వచిద్ధాస్యం క్వచిద్బుద్ధం క్వచిత్కామః క్వచిద్వధః ధర్మోధర్మ ప్రవృత్తానాం కామఃకామోపసేవినామ్ నిగ్రహో దుర్విసీతానాం విసీతానాం దమక్రియా.”

“నానాభావోప సంపన్నం నానావస్థాంతరాత్మకమ్, లోకవృత్తానుకరణంనాట్యమే తస్మయాకృతమ్. ఉత్తమాధమ మధ్యానాం నరాణాం కర్మ సంశ్రయమ్, హితోప దేశ జననం ధృతి క్రిడానుభాదికృత్, దుఃఖార్తానాం శ్రమార్తానాం శోకార్తానాం తపస్వి నామ్, విశ్రాంతి జననం కాలే నాట్యమేతద్భవిష్యతి. ధర్మ్యంయశస్యమాయుష్యం హితం బుద్ధి వివర్ధనమ్ లోకోపదేశ జననం నాట్యమేతద్భ విష్యతి నతద్ జ్ఞానం నతచ్ఛిల్పం నసావిద్యా నసా కలానాసౌయోగో నతత్కర్మనాఢ్యేఽస్మిన్ యన్నద్భ వ్యతే. తన్నాత్రమన్యుః కర్తవ్యో భవద్భిరమరాన్ ప్రతి, సప్తద్వీపానుకరణం నాట్యమే తద్భవిష్యతి. దేవానా మనురాణాం చరాజ్ఞా మథ కుటుంబినామ్ బ్రహ్మరీ ణాంచ విజ్ఞేయం నాట్యం వృత్తాంత దర్శనమ్.” నా. శా. అధ్యాయ. 1.

ఇందు “క్వచిచ్ఛమః” అని చెప్పబడినది. దీనిని బట్టి, భరతుడు శాంత రసము నంగీకరించె ననియే చెప్పవచ్చును. “మునినాఽప్యంగీక్రియతే “క్వచిచ్ఛమ” “ఇతివదతా.”

“మరియు నిందలి ధర్మాది శబ్దములు యథాయోగముగ తత్తదుచిత స్థాయి వ్యభిచార్యాది సూచకములు ధర్మార్థము లుత్సాహోదులను, క్రిడావిస్మయాదులను, శమము నిర్వేదాదులను హాస్యము హాసాదులను, యుద్ధము రౌద్రాదులను, కామము రత్యాదులను, వధ క్రోధ భయ జుగుప్సా శోకాదులను సూచించును. వీనినే సముచిత వ్యభిచార్యాను భావ విభావములు స్వీకృతము ‘ఒకయెడ’ (క్వచిత్) అను శబ్దము చేత దశరూపకములలో నేడియో యొకటి చెప్పబడుచున్నది.”

అభినవభారతి. అధ్యాయ. 1. పుట 39

కావున నాట్య వర్ణనమున ధర్మాదులను భరతుఁ డూరక చెప్పలేదనియు, నందొక్కొక్క పద మొక్కొక్క స్థాయిని సూచించుచున్నదనియు, శమ శబ్దము శాంతరస సూచకమనియు, అభినవగుప్తుని వాదము. కాని మీద వివరింపఁబడిన కారణములను బట్టి భరతుఁ డష్ట రసవాదియే యని నిశ్చితముగా చెప్పవచ్చును.

శాంత రసమును స్థాపించుటకు యత్నించిన యాలంకారికులలో ప్రసిద్ధుఁ డానందవర్ధనుఁడు. తోచనమునందును, అభినవభారతి యందును, అభినవగుప్తు డానందవర్ధనుని యభిప్రాయములను బహుధా విపులీకరించి, సమర్థించి యున్నాఁడు. వారి యభిప్రాయములు సంగ్రహముగా నిటఁ జెప్పఁబడుచున్నవి. “శాంతమను రస మొకటి కలదా? అను నొక వివాదమున్నది. తృష్ణాక్షయ రూపమగు సుఖము పరిపోషము నొందు నట్టి స్థితియే శాంతరస మగుచున్నది. తృష్ణాక్షయము అనఁగా కోరికలు నశించుట. ఈ నాశము సుఖరూపమే యగుచున్నది. తృష్ణాక్షయ రూపమగు సుఖము పరిపుష్టమగునపుడు, తృష్ణాక్షయ సుఖ పరిపోష స్వరూప మగు శాంత రసము ప్రతీయమాన మగుచునేచున్నది. దీనికి నిర్వేదము స్థాయి భావము. కొందరు సర్వచిత్తవృత్తి ప్రశాంతియే (శమము) శాంతమునకు స్థాయి యని చెప్పుదురు. ప్రశాంతి యనగా ప్రసజ్య ప్రతిషేధము (చిత్తవృత్తులేవియు లేకుండ నశించుట) అనుచో అది చిత్తవృత్తి రూపమగు భావరూపము కాదు. కావున నది స్థాయి భావము కానేరదు. ప్రశాంతి యనఁగా పర్యుదాసము: (విషయ తృప్తికంటె వేరొక చిత్తవృత్తి) అనుచో, అది అస్మత్పక్షమే యగును.

పర్యుదాసన్యాయమున నర్థమును వివక్షించునపుడు, అధర్మ పదమునకు ధర్మవిరోధియగు పాపాధిక మర్థమగునట్లు, తృష్ణాక్షయ పదమునకుగాని, సర్వ చిత్తవృత్తి ప్రశమ పదమునకుగాని, సర్వచిత్తవృత్తి (రత్యాది సర్వభావ) విరోధి యగు, చిత్తవృత్తి విశేషము, (వేరొకభావము) అర్థముగా వివక్షింపఁబడిన యెడల, అప్పుడది మేము చెప్పిన నిర్వేదమే యగుటవలన, నది అస్మత్పక్షమే యగును. ప్రశమ మనఁగా, ‘చిత్తవృత్తులు లేకుండుట అను నర్థమును జెప్పు నెడల, ప్రశమమునకు స్థాయిత్వము సంభవింపదు. ప్రశమ మనగా, విషయా

భిలాషముకంటె భిన్నముగ చిత్తవృత్తి' అని చెప్ప నెడల అది మాపక్షయే యగు నని తాత్పర్యము.

ఏవిధముగ విశేషమును ఉదయింపని చిత్తవృత్తి (ప్రాగభావరూపము) శాంతమునకు స్థాయిభావమని షేరొక కొందరు చెప్పుదురు. ఈ యభిప్రాయము కూడ మా అభిప్రాయము కంటె నెక్కువ భిన్నముకాదు. ఎట్టి విషయేచ్ఛలును పుట్టని చిత్తవృత్తియే స్థాయియని వారనుచున్నారు. విషయతృప్తినియు నశించిన చిత్తవృత్తియే స్థాయియని మేమందుము. కాగా కొందరి మతమున శాంతరస స్థాయిభావము, చిత్తవృత్తి ప్రాగభావ రూపము, మా మతమున నది చిత్తవృత్తి ప్రధ్వంసా భావరూపము.

“వీతరాగ జన్మాదర్శనాత్” (విషయాభిలాషలు నశించినవారికి, మరల జన్మము కనబడుటలేదు) అను న్యాయసూత్రమువలన ప్రధ్వంసాభావమే తెలుపబడుచున్నది. కావున, తృప్తిలు జనింపని ప్రశాంతి, శాంతమునకు స్థాయిభావమును ప్రాగభావ వాదముకంటె, తృప్తిలు నశించిన ప్రశాంతి, శాంతమునకు స్థాయిభావమును ప్రధ్వంసా భావవాదమే సముచితమని తెలియునది.

“చివరి దశలో శాంతరసము వర్ణింపదగని దగుచున్నది. కావున శాంతరసము ప్రతీయమానముకాదు” అను పూర్వపక్షము నిలుచునదికాదు. శృంగా రాది రసములుగూడ చివరి దశయందు వర్ణింపరానివే యగుచున్నవి.

“శాంతరసమునకు విభావాదులు లేకుండుటవలన నది ప్రతీయమానము కానేరదు” అనుటకు వీలులేదు. శాంతమునకుగూడ సత్కర్మపరిపాకము, పరమేశ్వరానుగ్రహము, వేదాంత విచారము, వీతరాగ పరిశీలనము మున్నగు విభావము లున్నవి. యమనియమాది చేష్టారూపములగు అనుభావము లున్నవి. మరిధృతి, స్మృత్యాదులగు వ్యభిచారు లున్నవి.

సర్వజనానుభవ గోచరము కాదు కావున శాంతము రసము కాదనుటకు వీలులేదు. లోకాతిశాయయగు మహాపురుష చిత్తవృత్తి విశేషము బహుజనానుభవగోచరము కాకున్నను, అది లేదని చెప్పుటకు వలనుపడనట్లు శాంతము, బహుజనానుభవ గోచరము కాకున్నను, శాంతరసము లేదనుటకు వలనుపడదు.

అట్లనిన యెడల, బహుజనాను భవగోచరుడు కాకుండుట వలన నీశ్వరుడు కూడ లేడనియే చెప్పవలసివచ్చును.

“శాంతము, ప్రతీతమైనను (జ్ఞాతృహృదయ ప్రతీతికి గోచరించినను) సర్వజన శ్లాఘాస్పదము కాదు” అను నెడల వీరరాగులకు శృంగారము శ్లాఘాస్పదము కాకుండుట వలన, నది (శృంగారము) కూడ రసత్వమునుండి భ్రష్టము కావలసివచ్చును.

శాంతము వీరరసమునం దంతర్భవింపఁగూడదా ? అని కొందరు ప్రశ్నింతురు. అభిమాన ప్రశమైకరూపమగు శాంతమును, అభిమానమయమగు వీరమునందంతర్భవింపఁజేయుట కూడ యుక్తము కానేరదు. దీని భావమిది; శాంతమును నొక రసము వేరుగలేదు; అది ధర్మవీరమే అని కొందరుందురు. అది సరిగాదు. వీరమభిమానమయము. వీరమునకు స్థాయిభావ ముత్సాహము. “నేనే సర్వాధికుఁడను; సమస్తమును సాధించుటకు శక్తుఁడను” అను బుద్ధియే యుత్సాహమునకు ప్రాణము. శాంత మహంకార ప్రశమైక రూపము. అహంకార ప్రశమైక రూపమగు శాంతము, అభిమాన మయమగు వీరము కాఁజాలదు. నిరీహమయత్వమున అత్యంత విరుద్ధమగు శాంతమును సమీహమయత్వమున పరిపూర్ణ విరోధియగు వీరమును, ఏకమే యగునెడల, వీరరౌద్రములుకూడ నేకమే కావలసివచ్చును. శాంత వీరములకు గల భేదమిది; ఈ భేదము నంగీకరించుటవలన, శాంతము, దయావీరముగాని, ధర్మవీరముగాని, దానవీరముగాని కాదు. ఇక నాయకుఁడహంకార రహితుఁడే యగుచో దయావీర ధర్మవీర దానవీరములు శాంతరస ప్రభేదములే యగును. అందులకే సాహిత్య దర్పణకారుఁ డిట్లు చెప్పియున్నాఁడు.

“సర్వాకార మహంకార రహితత్వం వ్రజంతిచేత్

అత్రాఽం తర్భావమర్హంతిదయావీరాదయస్తథా”

సర్వాకారముగ దయావీరాదు అహంకార రహితములే యగుచో, నవి శాంతరసమునందే యంతర్భవించును.

ఈ విధముగా శాంతమొక రసమేయని సిద్ధాంతికరింపఁబడినది. ఇక

దీనికి స్థాయి యేడి? అను ప్రశ్న యుదయించుచున్నది. శాంతరస స్థాయి విషయమున మతభేదము లనేకములు కలవు.

నాట్యశాస్త్రమున శాంతమునకు స్థాయిభావము శమమని చెప్పబడినది. కాని యా పాఠములు ప్రక్షిప్తములని కొందరనుచున్నారు. అందులకు వారు చూపు కారణములు ముందే వివరింపబడినవి. శమ శాంత పదములు పర్యాయములు కావున, శాంతరసమునకు శమము స్థాయి కానేరదని కొందరందురు. కాని యీ వాదము సరికాదనియు, భయభయానకములు, విస్మయాద్భుతములు, హాసహాస్యములు నెట్లు భిన్నములో, శమశాంతములుకూడ నట్లే భిన్నములనియు, నందు మొదటిది లౌకికమనియు, రెండవది యలౌకికమనియు నభినవ గుప్తుఁడు సమాధాన మిచ్చియున్నాడు.

కాని శమస్థాయిత్వము నంగీకరించుచో మరొక డోషము కన్పట్టుచున్నది. భరతుఁడు పేర్కొనిన భావములు సలుబడితొమ్మిదియే. అందు శమము లేదు. శాంతమునకు స్థాయిశమమనుచో, భావములేనిది కావలసివచ్చును. అది నాట్య శాస్త్ర విరుద్ధము. కావున, శాంతమునకు స్థాయిభావము శమము కాదనియు నిర్వేదమనియు మమ్మటాదు లభిప్రాయపడియున్నారు.

“నిర్వేద స్థాయిభావాఖ్యైః శాంతోఽపి నవమో రసః” కా. ప్ర.

భరతుఁడు స్థాయిభావముల తరువాత వ్యభిచారులను చెప్పుచు, మొట్ట మొదట నిర్వేదమును పేర్కొనెను. అందులకు కారణమును కొందరిట్లు హించిరి. నిర్వేద మమంగళప్రాయము. అట్లయ్యును భరతుఁడు దానినే వ్యభిచారులలో ప్రప్రథమముగ పఠించెను. మాంగళికుఁడగు ముని యిట్లేల చెప్పెను? కారణమిది: ఒక వంక నిర్వేదము స్థాయి; వేరొకవంక సంచారి. అందులకే భరతుఁడు దానిని మొదట పఠించెను. ఈ యభిప్రాయమే కావ్య ప్రకాశమున నిట్లు ప్రతిపాదించబడినది.

“నిర్వేదస్య అమంగళప్రాయస్య ప్రథమమనుపాదేయత్వేఽపి,
ఉపాదానం, వ్యభిచారిత్వేఽపి స్థాయిత్వాభిధానార్హమ్”

భరతుఁడు నిర్వేద లక్షణము నిట్లు చెప్పియున్నాడు.

“తత్రనిర్వేదోనామ దారిద్ర్యవ్యాధ్యవమానాధితేపాక్రుష్ట
క్రోధతాడ నేష్ట జనవియోగతత్త్వజ్ఞానాదిభిః విభావై రుత్పద్యతే.”

దారిద్ర్యము, వ్యాధి, అవమానము, అధితేపము, ఆక్రుష్టము (తిట్టు)
క్రోధము, తాడనము; ఇష్టజనవియోగము, తత్త్వజ్ఞానము మున్నగు విభావ
ముల వలన కలుగును. ఇందు దారిద్ర్యాదులవలన కలుగు నిర్వేదము శాంతరస
మునకు స్థాయికాదు. తత్త్వజ్ఞాన జన్యమగు నిర్వేదమే శాంతమునకు స్థాయి.

“తత్త్వజ్ఞానజో నిర్వేదోఽస్య స్థాయి”

“దారిద్ర్యాది ప్రభవో యోనిర్వేదః తతోఽన్యఏవ, హేతో స్తత్త్వజ్ఞానస్య
వైరిషణ్యాత్. స్థాయిసంచారి మధ్యేచ ఏతదర్థమేవాయం పఠితః, అన్యథా మాం
గలికోమునిః తథానపరేత్.”

అభి. భా.

తత్త్వజ్ఞానోద్యవమగు నిర్వేదము స్థాయి యగుననియు, ఇష్టానిష్ట వియో
గాప్తికృతమగు నిర్వేదము వ్యభిచారియే యనియు సంగీత రత్నాకరమున చెప్పఁ
బడినది. తత్త్వజ్ఞానజమగు నిర్వేద మమంగళ ప్రాయము కాదనియు, మంగళ
ప్రాయమేయనియు భట్టగోపాలుని మతము. ఈ నిర్వేదము స్థాయంతరోప
మర్థకమని (తత్త్వజ్ఞానశ్చ నిర్వేదః స్థాయంతరోపమర్థకః, అభినవగుప్తుః.

రుద్రటుఁడు, సమ్యగ్జ్ఞానము, శాంతమునకు స్థాయియనెను. సమ్యజ్ఞాన
మనఁగా శమమే. ఆనందవర్ధనుఁడు తృష్ణాక్షయ సుఖమును శాంతరసస్థాయిగా
చెప్పెను.

“శాంతశ్చతృష్ణాక్షయ సుఖస్యయః పరిపోషః తల్లక్షణోరసః ప్రతీయత
ఏవ. తథాచోక్తమ్ :-

యచ్ఛకామ సుఖం లోకేయచ్ఛ దివ్యం మహాత్ సుఖమ్

తృష్ణాక్షయ సుఖస్యై తేనార్హతః షోడశీంకలామ్.”

ధ్వ. లో.

దీనిపై లోచన మిట్లున్నది.

“తృష్ణానాం విషయాణాం యఃక్షయః సర్వతోనివృత్తిరూపః నిరోధః

తదేవసుఖం తస్యయః స్థాయిభూతస్య పరిషోషః రస్యమానతాకృతః తదేవలక్షణం
యస్యస శాంతోరసః".

దీని భావము ముందే వివరింపఁబడియున్నది. తృప్తాక్షయ సుఖ మనగా శమమే. ఆనందపర్థనుని యడుగుజాడలలో నడచు పేమచంద్రుడు తన కావ్యానుశాసన మున, తృప్తాక్షయ సుఖ మనగా శమమేయని యీ క్రింది వాక్యమున స్పష్టము చేసియున్నాఁడు.

“తృప్తాక్షయరూపః శమఃస్థాయిభావః చర్వణాం ప్రాప్తఃశాంతోరసః”

కావ్యానుశాసనము పుట 89.

మరియు, ఆనందపర్థనుడే, శాంతవీరముల భేదమును వివరించుచు, శాంత మహంకార ప్రశమైక రూపమని నిర్వచించెను.

“అస్యచ శాంతస్య అహంకార ప్రశమైకరూపతయాస్థితేః”

అహంకార ప్రశమ మనగా నిరీహత్వమని లోచనము.

భోజుఁడు, తన సరస్వతీ కంఠాభరణమున, శాంత రసమునకు స్థాయి భావము ధృతియని చెప్పెను. కొందరు శమ ప్రకృతికము శాంతమందురు, కాని యది ధృతివిశేషమే యగుచున్నదని వివరించెను. శృంగార ప్రకాశమందు మాత్రము శాంతము శమస్థాయికమనియే చెప్పెను. “అత్రశమప్రకృతిః శాంతః”. భరతుఁడు ధృతిని వ్యభిచారి భావములలో పరించెను.

కొందరు శాంతమునకు స్థాయిభావము జుగుప్సయని చెప్పిరి.

“జుగుప్సేతికేచిత్”

అభి. భా.

భరతుఁడు బీభత్స రసమును గూర్చి యిట్లు చెప్పియున్నాఁడు.

“బీభత్సః ఖూభణఃశుద్ధ ఉద్వేగీ స్యాద్విత్తియః”

విష్టాక్రిమిభిరుద్వేగీ ఖూభణో రుధిరాదిజః”

నా. గా. అవ్యా రి.

బీభత్సము, ఖూభణము ఉద్వేగి అని రెండు విధములు, విష్టా క్రిమి జన్యము ఉద్వేగి: రుధిరాదిజము ఖూభణము.

మీడి శ్లోకమున, ప్రథమ పాదమున 'శుద్ధ' అను శబ్దము కలదు. ఊభణము నకు విశేషముగా దానిని, వ్యాఖ్యాతలు పరిగణించియున్నారు. శుద్ధము ఊభణ మనియు, శుద్ధము కానిది ఉద్వేగి యనియు వారి యభిప్రాయము. కాని మీడి శ్లోకమునకు పాఠాంతరము కలదు. "ఉద్వేగే స్యాత్ప్రతీయకః" అని పాఠాంత రమువలన, భీభత్స రసము మూడు విధములనుట కవకాశములేదు. రెండవ పాద మున, భరతుడు ఊభణోద్వేగులను రెండింటినే పేర్కొనినాడు. భట్టతాతుడు మాత్రము భీభత్సము మూడు విధములనియు, భరతుడు శుద్ధమును వీడి, ఊభ నోద్వేగులను మాత్రమే పేర్కొనుటకు కారణము శుద్ధము దుర్లభమున ప్రచురము నగుటయేయనియు, నభిప్రాయపడి నట్లభి నవభారతినిబట్టి మనకు తెలియుచున్నది.

"ద్వితీయక ఇత్యనేన తస్యదుర్లభత్వేన అప్రాచుర్యం సూచయతి"

అభి. భారతి.

భట్టతాతుని యభిప్రాయము నభినవగుప్తుఁ డిట్లు వివరించియున్నాడు.

"ఉపాధ్యాయస్తావహ-భీభత్సస్తావత్ విభావ విశేషాత్ యత్రతు సంసార నాట్యనాయక రాగ ప్రతిపక్షతయా మోక్షసాధనత్వాత్ శుద్ధః యదాహః- శౌచాత్ స్వాజ్ఞజుగుప్సా (యోగసూత్రమ్ 2.40) ఇతి తథా 'వితర్కబాధనే ప్రతి పక్షభావనమ్' ఇతి (యోగసూత్రమ్ 2.33) తేనసోఽపి (భీభత్సోఽపి) పర మార్థత స్త్రీ విధ ఏం" అభినవభారతి.

సంసార నాట్యమున నాయక స్థానము రాగమునకే కలదు. విషయాభి లాషయే రాగము. ప్రాపంచిక సుఖములయెడ వైరాగ్యమును గలిగించు జుగుప్స మోక్షసాధకమే. అదియే శుద్ధ భీభత్సమునకు స్థాయి. తత్త్వజ్ఞాన జన్యమగు నిర్వేదము మంగళకరమగునట్లే ప్రాపంచిక సుఖముల యెడ గలుగు జుగుప్స శుద్ధ మగును. ఈ శుద్ధ జుగుప్సయే శాంతమునకు స్థాయియని భట్టతాతుడుల యభి ప్రాయము.

దశరూపకావలోకమందు శాంతము వీరభీభత్సాదులయం దంతర్భవించునని చెప్పబడినది. "అన్యేతువీర భీభత్సాదౌ అంతర్భావం వర్ణయంతి" అభినవ

గుప్తుఁ డీ వాదమును ఖండించి, శుద్ధ జుగుప్స శాంత రసమునకు వ్యభిచారి యగునేకాని స్థాయి కాజాలదని స్పష్టము చేసెను.

“సాత్వస్య వ్యభిచారిణీభవతి. నతు స్థాయితామేతి.”

విప్రలంభమున ఔత్సుక్యము. రౌద్రమందు ఉగ్రత్వయ, కరుణ వీర భయాన కాద్యుతములందు, నిర్వేదభృతి త్రాసహర్షములు, వ్యభిచారులయ్యు ప్రాధాన్యము నెట్లు కలిగియున్నవో అట్లే శాంతమునకూడ, జుగుప్సాదు లుండవచ్చునని యభినవ గుప్తుడు సిద్ధాంతీకరించెను.

కొందరు శాంతరసమున కాత్మరతిని స్థాయిగా చెప్పిరి.

“యస్తుస్వాణి భూతాని ఆత్మన్యేవానుపశ్యతి
సర్వభూతేషుచాత్మానంతతోనవి జుగుప్సతే” ఈశావాస్యోపనిషత్తు
యశ్చాత్మరతిరేవస్యా దాత్మత్వప్రశ్నమానవః
ఆత్మన్యేవచ సంతుష్టః తస్యకార్యం నవిద్యతే.”

(భగవద్గీత III. 17)

ఎవఁడు సర్వభూతములను, ఆత్మయందే చూచునో, సర్వభూతముల యందును ఆత్మనే చూచునో, వాడు దేనిని ఏవగింపఁడు. ఎవఁడు ఆత్మరతుఁడును, ఆత్మత్వపుఁడును, ఆత్మసంతుష్టుఁడు నగునో వానికి కర్తవ్య మనునదిలేదు. అనఁగా ఆత్మయే సర్వోత్కృష్టమును, పరమమును కావున వానికి చేయఁదగిన మరొక పని యుండదనుట.

అభినవగుప్తుఁడు దీనిని గూడ, శాంతమునకు వ్యభిచారి భావముగనే పరిగణించెను.

అష్టవిధ స్థాయిభావములలో నెడ్డియైనను నొకటి. (రత్నాదులలో నొకటి) శాంతమునకు స్థాయిభావముగా నుండవచ్చు ననిరి. అభినవగుప్తుఁ డీ వాదము నిట్లు విశదము చేసియున్నాఁడు. సర్వవిషయములను వికృతములుగా దలచి హసించుచు, విశ్వమంతయును శోచనీయముగఁదలంచి దుఃఖించుచు, సాంసారిక త్రమంతయుఁ దనకు శత్రురూపముగా భావించి క్రుద్ధుఁడగుచు, విషయ

వ్యామోహములను దూరముసేయు వీర్యము నవలంబించుచు, విషయజాలమునకు భయమందుచు, రమణీయాకారముగల ప్రమదాదుల గాంచి యసహ్యించుకొనుచు, అపూర్వమైన జ్ఞానమునఁ దన్నుగూర్చి తాను విస్మయపడెడు వానికి మోక్షము సిద్ధించును. కావున, హాస, శోక, క్రోధోత్సాహ భయ జుగుప్సా విస్మయ ములు, క్రమక్రమముగా శాంతరసమునకు స్థాయిభావములు కావచ్చును. ఇది ఈ సిద్ధాంతసారము. ఇట్టి మతమును వివరించి, మరల అభినవగుప్తుఁ డీ వాదము నిట్లు ఖండించియున్నాఁడు. స్థాయిభేదమును బట్టియే రసభేద మేర్పడుచున్నది. ఒక్కరసమునకే పెక్కు స్థాయిభావము లుండుట రస సిద్ధాంతమునకు విరుద్ధము. ఇవన్నియును కలసియే స్థాయిభావము కారాదా అన్నచో నదియు నసంభవమే. స్థాయిభావము లన్నియును చిత్తవృత్తి విశేషములు. ఇన్ని చిత్తవృత్తులు- అందును కొన్ని పరస్పర విరుద్ధములు ఏక కాలమున నెట్లుత్పన్నములు కాగలవు. కావున, రత్యాదులలో నే ఒక్కటియైనను శాంతరసమునకు స్థాయి కావచ్చు నను వాదము నిరాకృతము. ఇవన్నియుఁ గలసి స్థాయి కావచ్చు ననువాదమును పరాస్తము.

అయిన శాంతరసమునకు స్థాయిభావమేది? తత్త్వజ్ఞానము శాంతరస స్థాయి భావమని అభినవగుప్తుని యభిప్రాయము. తత్త్వజ్ఞానమే మోక్ష సాధనము తత్త్వ జ్ఞాన మనఁగా ఆత్మజ్ఞానమే. కావున, జ్ఞానానందాది విశుద్ధ ధర్మములు కలిగి, విషయోపభోగరహితమైన ఆత్మయే, శాంతరసమునకు స్థాయి యని సిద్ధాంతము. ఈ స్థాయిభావము రత్యాదుల వంటిదికాదు. ఇది స్థాయితమము. తక్కిన స్థాయి భావముల కిది మూలభూతము. శాంతము ప్రకృతి రసము, రత్యాదులు వికృతి రసములు. ప్రకృతియందే వికృతి జనించి మరల దానియందే లీనమగును. ఒక నిమిత్తము నాశ్రయించి శాంతమునుండి భావము జనించును. నిమిత్తమున కపాయము సంభవింపగనే మరల శాంతమందే లీనమగును. “శాంతము భిత్తి వంటిది. రత్యాదులు దానిపై వ్రాయఁబడు చిత్తరువుల వంటివి. భిత్తి స్థిరమైనది. చిత్తరువు లస్థిరములు.”

“శాంతోనామ శమ స్థాయిభావాత్మకః” శమ స్థాయిభావాత్మకమగు రసము

శాంతము అని చిరంతన నాట్యశాస్త్ర గ్రంథములందు గలదని యభినవగుప్తుడే చెప్పియున్నాడు. మరల నాతడే తత్వజ్ఞానము (ఆత్మ) స్థాయి యనుచున్నాడు కావున నిట భేద మంగీకరింపఁబడెనని తలంపరాదు. శమము, నిర్వేదము ననునవి ఆత్మధర్మములే. కావున శమమన్నను, నిర్వేదమన్నను, ఆత్మయొక్క ప్రకృతిధర్మమే వివక్షితమగుచున్నది. కాని వికృతికాదు కావున శమ స్థాయికమన్నను దోషములేదు.

నాట్యశాస్త్రములో శాంతరస ప్రస్తావనయే లేదను పక్షమున, భరతుడు వికృతి రసములనే పేర్కొనఁదలచెనని సమాధానము కలదను పక్షమున, విప్రతి పత్తియే లేదు.

మహాభారతము, సౌందరనందము మున్నగు శ్రవ్యములును, ప్రబోధ చంద్రోదయాది దృశ్యకావ్యములును శాంతరస ప్రధానములు. ఇట్టి గ్రంథము లేబడికి పెగాఁ గలవు.

రసములు : నవరసములలో ప్రప్రథమముగ చెప్పఁదగినది శృంగారము. ఇది సంభోగము, విప్రలంభము అని రెండు విధములు. మొదటిది పరస్పరా లోకనాలింగన చుంబనాది భేదములచే అనంతమగుటంజేసి, ఒక్క విధముగనే పరిగణింపఁబడుచున్నది.

విప్రలంభ మైదు విధములని మమ్మటాదుల యభిప్రాయము. అవి
1) అభిలాష విప్రలంభము 2) విరహ విప్రలంభము 3) ఈర్ష్యా విప్రలంభము
4) ప్రవాస విప్రలంభము 5) శాప విప్రలంభము అనునవి. పరస్పర సంబంధము కలుగని నాయికా నాయకు లొండొరుల సమాగమమును కోరుటయే అభిలాష. దీనినే పూర్వరాగ మందురు. ఇది మూడు విధములని సాహిత్య దర్పణకారుని మతము. 1. నీలీరాగము 2. కుసుంభరాగము 3. మాంజిషరాగము. మిక్కిలిగా వ్యక్తముకాకున్నను మనోగతమై, యెన్నటికిని చెదరని ప్రేమయే నీలీరాగము. ఉదా: సీతారాముల ప్రేమ. మిక్కిలిగా శోభించినను, కాలాంతరమున పోవునది కుసుంభరాగము. ఉదా: దేవహూతి కర్థములు. అత్యంతము శోభించుచు నెన్నటికి మాసిపోని ప్రేమ మాంజిషరాగము. ఉదా : నలదమయంతులు.

సమాగమానంతరము, నాయికా నాయకుల కెద్దియైన కారణమున కలిగిన యెడబాటు విరహము. అభిమానమూలకముగ కలుగు విప్రలంభము ఈర్ష్య. అను రక్తులగు నాయికా నాయకులు కార్యంతర వశమున దేశాంతరగతులగుట ప్రవాసము. ఇంతకాలము నీవు పత్ని నెడబాసి యుందువను సిద్ధపురుషాది వాగ్విశేషము శాపము.

సాహిత్య దర్పణకారుడు కరుణ విప్రలంభమును వేరొక భేదమును చెప్పెను. రసగంగాధరకారు డీ ప్రకారముగా విభజించుట అనావశ్యకమని భావించెను; అందులకే ఆతడు, సంభోగ విప్రలంభములను మాత్రమే చెప్పెను. కరుణ విప్రలంభముపట్ల తన అసమ్మతిని సూచించెను.

సంయోగ విప్రలంభ శబ్దనిర్వచన విషయమున జగన్నాథుఁ డొక నూత్న మార్గము ననుసరించియున్నాఁడు. ఆ మార్గము వినూత్నమే కాక సమంజసముగ గూడఁ గన్పట్టుచున్నది. జగన్నాథుని నిర్వచనము.

“తత్రశృంగారోద్వివిధః సంయోగో విప్రలంభశ్చ. రతేఃసంయోగ కాలావచ్ఛిన్నత్వే ప్రథమః. వియోగకాలావచ్ఛిన్నత్వే ద్వితీయః. సంయోగశ్చ నదంపత్యోః సామానాధికరణ్యమ్, ఏకతల్పశయనేఽపిర్వాదిసద్భావే విప్రలంభ స్త్యైవవర్ణనాత్, ఏవం, వియోగేఽపి నవైయధికరణ్యము, దోష స్తో క్తత్వాత్, తస్మాద్భావియా, సంయోగ వియోగాభ్యావంతః కరణవృత్తి విశేషౌ. యత్సం యుక్తో వియుక్తశ్చాస్మీతిధీః.”

శృంగారము రెండు విధములు : సంయోగము, విప్రలంభము. ఎందు రతి సంయోగ తాలావచ్ఛిన్నమగునో, అది ప్రథమము. రతి వియోగ తాలావచ్ఛిన్న మగుచో నది ద్వితీయము. సంయోగ మనఁగా నాయికా నాయకుల సామానాధికరణ్యము కాదు. ఏకతల్పగతులై యున్నను, వారిలో ఈర్ష్యాదులున్నచో, విప్రలంభమే వర్ణింపఁబడుచున్నది. అట్లే వియోగ మనగా వైయధికరణ్యముకాదు. పృథక్పాన స్థితులయి యున్నను, మనసున రతియుండి, ఈర్ష్యాదులు లేకుండ నున్నపుడు, వియోగము చెప్పరాదు; సంభోగమే చెప్పవలయును. కావున వైయధికరణ్యము విప్రయోగ మనుట దోషము. సారాంశమిది. సంయోగ వియోగాభ్యాములగు నీ రెండును అంతఃకరణ వృత్తివిశేషములు. నేను సంయుక్తుడనై

యున్నాను. నేను వియుక్తుడనై యున్నాను అను బుద్ధి, సంయుక్తులకు సంయోగ కాలమందును, వియుక్తులకు వియోగకాలమందును నియతముగ అనుభవ గోచర మగుచుండుటయే, సంభోగ విప్రలంభ శబ్దార్థము.

సంయోగ కాలావచ్ఛిన్నత్వ మనగా సంయోగ కాలవ్యాప్తత్వమని యర్థము. అనగా: సంయుక్తులము అను జ్ఞానము (బుద్ధిరూపాంతఃకరణ విశేషము) సంయోగ కాలవ్యాప్తమై, సంయుక్తులకు నియతముగ నుండునేని, సంయోగ శృంగారము; వియుక్తులము అను జ్ఞానము వియోగ కాల వ్యాప్తమై వియుక్తులకు నియతముగ నుండునేని విప్రలంభ శృంగారము- అని భావము. “సంయుక్తః అస్మి ఇతిధీః మనోభావః” సంయోగః “వియుక్తః అస్మి ఇతి మనోభావశ్చ వియోగః” సంయుక్తుడనై యుంటిని అను మనోభావమే సంయోగము. వియుక్తుడనైయుంటిని అను మనోభావమే వియోగము లేక విప్రలంభము అని తాత్పర్యము.

సామానాధికరణ్య మనగా ఒక్కచోట నుండుట. వైయధికరణ్య మనగా వేర్వేరు చోటుల నుండుట.

కావున, అధికరణమును బట్టికాక, అంతఃకరణ ధర్మమును బట్టి, సంయోగ విప్రలంభ శబ్దముల నిర్వచింపవలెనని జగన్నాథుని మతము. ఇదియే శ్రేష్ఠతరము.

కరుణ విప్రలంభము :

“యానోరేకతరస్మిన్ గతవతి లోకాంతరం పునర్లభ్యే,

విమనాయతే యదైకస్తదారసః కరుణవిప్రలంభాఖ్యః”

సాహిత్యదర్పణము.

“యౌవనవంతులగు నిరువురు స్త్రీ పురుషులయందు, ఒకరు లోకాంతరము నకు బోయి, వెండియు దొరకువారైయుండ, రెండవవారు దుఃఖపడుట కరుణ విప్రలంభ మగును.”

వేదమువారి ఆంధ్ర సాహిత్యదర్పణము.

కాదంబరియందలి మహాశ్వేతా పుండరీకుల వృత్తాంత మిందుల కుదాహర

ణము. మృతిబొందినవారు మరల జీవింపకపోయినను, జీవించినను శరీరాంతరమును పరిగ్రహించినను, కరుణమే రసము. కరుణ విప్రలంభము కాదు. మహాశ్వేతా పుండరీకుల వృత్తాంతమందు కూడ చంద్రమండలా విరూపత మహా పురుష సమాశ్వస నానంతరమే కరుణ విప్రలంభము. అంతకు పూర్వము, కరుణమే. ఏలయన, మహాపురుష సమాశ్వసమునకు పూర్వము, సంగమ ప్రత్యాశలేదు; అప్పటి యవస్థ రత్యనాలింగితము; కావుననే కరుణము.

ఆకాశవాణి పలుకులు వినిన తరువాత సంగమ ప్రత్యాశ కలదు. అప్పటి యవస్థ రత్యాలింగితము. కావుననే శృంగారము (కరుణ విప్రలంభము).

రస గంగాధరకారుడు కరుణ విప్రలంభమునెడ నస్వరసతను సూచించుటకు కారణము లివి. నాయుకా నాయకులలో నొకరు మరణించినపుడు దేవతా ప్రసాదాదిచే, పునరుజ్జీవ నాశ కలిగినచో, దీర్ఘ తమ ప్రవాసమువలె చూపట్టును. ఇటు ఆలంబనమైన ప్రణయిజనమునకు ఆత్యంతిక విచ్ఛేదములేదు. కావున విప్రలంభ శృంగారమే రసము. కరుణ రసముకాదు. కాదంబరియందు మహాశ్వేతకు ప్రయుడగు పుండరీకుని మరణజ్ఞానమున్నను, చంద్రమండలా విరూపత మహాపురుష వచనములవలన, తత్పునరుజ్జీవన జ్ఞానము కలుగుటచే, ఆలంబనమునకు ఆత్యంతిక విచ్ఛేదము కలుగలేదు. కావున, మహాశ్వేత పలుకులలో రసము విప్రలంభ శృంగారమే. ఈ ప్రకారము, విప్రలంభ శృంగారమే ఈ ఘట్టమునకు సమాధాన మగుచుండగా, కరుణ విప్రలంభమును రసాంతరమును గ్రహించుట అనావశ్యకమని రసగంగాధరకారుని యభిప్రాయము.

కరుణ విప్రలంభమును రసాంతరముగా కొందరు గ్రహింతురు. కొందరు విప్రలంభ శృంగార భేదముగనే భావింతురు.

“రసచంద్రికయందు సర్వపక్ష పర్యాలోచన పూర్వకముగ ఏ తద్విషయము సప్రపంచము ప్రతిపాదితము. తత్సంగహము.

ఇష్టజన విశ్లేష (వియోగ) జన్యమగు విప్రలంభ స్థలమున మనోవికారాత్మకము స్థాయి శోకము ఉండుటంజేసి, కరుణ రసత్వాపత్తి శంకింపరాదు. ఏలన, అచ్చోట శోకమున్నను, అది రతి పరిపోషకమగుట, విప్రలంభమే ఉచితము. ప్రధానమును బట్టి కదా వ్యపదేశము. అట్లే కరుణ రస స్థలము నందును,

రతి యున్నను, అది శోకపరిపోషక మగుటంజేసి, తదంగమగుట, శోకమే ప్రధానము. ఇట కొందరు (రసతరంగిణి యందు భానుదత్తుడును సాహిత్య సారమున అచ్యుతరాయడు మున్నగువారు) విప్రలంభమునకు కరుణ రసాపత్తి నివారించుటకై “ఇష్ట వియోగాది జన్యము, రత్యనాలింగితమునగు మనోవికారము కరుణము” అని లక్షణము చెప్పిరి. ఇట ‘రత్యనాలింగితము’ అను విశేషణము వ్యర్థము. దానిచే తన్మనోరథము సిద్ధింపదు. ఏలన, శోకము రత్యనాలింగిత మగుచో, ప్రీత్యాత్మకమగు రతిలేక శోక ముదయింపదు. కావున, లక్షణము అసంభవ దోషజుష్ట మగును. మరియు కరుణస్థలమందు, ప్రీత్యాత్మకము రతి యున్నను, అది శోక పరిపోషక మగుట, దానిచే పరిపుష్టమైన శోకమునందే చర్వణ విశ్రాంతి యగుటంజేసి, అదే ప్రధానము. అందుచే శోకమునకు రతి అంగమగుటయే సంభవించును. కావున “రత్యనాలింగిత” విశేషణము, ఎట్లు సరి పడును ?”

—ధరణీకోట వేంకటసుబ్బయ్యగారి రసగంగాధరాంధ్రానువాదము

భానుదత్తాదులు విప్రలంభమునకును, కరుణమునకును గల భేదమును, ఇట్లు సూక్ష్మీకరించి చెప్పిరి. రత్యాలింగితము విప్రలంభము, రత్యనాలింగితము కరుణము. ఈ నిర్వచనము దోషదూషితమని రసచంద్రికాకారుని యభిప్రాయము. విప్రలంభము రతిస్థాయికమని యందరు నంగీకరింతురు. ఇక కరుణమున రతి యున్నదా ? లేదా ? భానుదత్తుల యభిప్రాయమున కరుణమున రతిలేదు. రతియే లేకున్న శోశమేల కలుగును. యవజులలో అన్యోన్య విషయకమగు ప్రీతియే రతి. ఇష్టవియోగాది జన్యమనోవికారమే శోకము. కావున కరుణ మున కూడ రతి కలదు. కాని యిట నదియ ప్రధానము. విప్రలంభము నను శోకము కలదు. కాని యది అప్రధానము. ఇది ప్రాధాన్య వివక్ష. శోక పరిపుష్టమగు రతి విప్రలంభమునకు స్థాయి యనియు, రతి పరిపుష్టమగు శోకము కరుణమునకు స్థాయి యనియు తెలియనగును.

నాయికానాయకులలో నొకరికి, అన్యులు జీవించియున్నట్లు నిశ్చయజ్ఞాన మున్నచో, విప్రలంభము; మరణించినట్లు నిశ్చయ జ్ఞానమున్నచో కరుణము. వారు నిజముగా మరణించిరా ? లేదా ? అను ప్రశ్నతో మన కిట పనిలేదు. మర

ణించినను, మరణింపకపోయినను, మరణించిరను నిశ్చయ జ్ఞానమున్నచో, కరుణమే రసము. అట్లే మృతిపొందినను, పొందకపోయినను, జీవించి యున్నట్లు నిశ్చయమున్నచో, వియుక్తుల ప్రలాపమున రతియే ప్రధానమగుట రతిస్థాయికమగు విప్రలంభమే రసము. సప్రత్యాశము విప్రలంభము, నిష్ప్రత్యాశము కరుణము అని ఫలితార్థము.

జీవిత సందేహ స్థలమున, రతిశోకములకు పోష్యపోషక భావములేదు. లేదనఁగా విసిగమకము, అనఁగా పోష్యపోషక భావమును స్థాపించుటకు తగిన యుక్తిలేదనుట. అట్టియెడ రతిశోకములు రెండును యుగపత్సంభవము లగును; సమ ప్రాధాన్యమును వహించును. రెండింటికీని స్థాయిత్వము కలుగును. రతి శోకోభయ స్థాయికమగు నీ రసమును కరుణ విప్రలంభ మనవచ్చును. దీనిని రసాంతరముగా నంగీకరింపవచ్చును.

ఒక్కటే రసమునకు రెండు స్థాయిభావము లుండుట భరతుని మతమునకు విరుద్ధము కావున కరుణ విప్రలంభము ద్విస్థాయిక మనుట విచార్యము.

కరుణ విప్రలంభమును రసాంతరముగా నంగీకరించుటకంటె శృంగార భేదముగా నంగీకరించుటయే సమంజసము. అట్లగుచో నిది రతి స్థాయికమే యగును. రతి శోకోభయ స్థాయికము కానక్కరలేదు. ముని వచన ఓరోధమును కలుగదు.

రఘువంశము నందలి అజవిలాపమున కరుణమే రసము మేఘసందేశమున విప్రలంభము. ఇదియే మమ్మటాదుల ప్రకారము శాప విప్రలంభము. రామాయణమున, హనుమదుక్త సీతాజీవన వృత్తాంత శ్రవణమునకు పూర్వము, శ్రీరాముని విలాపము నందు కరుణయే—రసము.

సంభోగ శృంగారమునకు కుదాహరణము :

“శూన్యవాసగృహం విలోక్య శయనాదుత్థాయ కించిచ్ఛనైః

నిద్రావ్యాజము పాగతస్య సుచిరం నిర్వర్ణ్య పత్యుర్ముఖమ్

విస్రబ్ధం పరిచుంభ్య, జాతపులకామాలోక్య గండస్థలీం

లజ్ఞాన్మముఖీ, ప్రియేణహసతా, బాలాచిరనిచుంబితా”

శయన గృహము నిర్ధనముగా నుండుటఁగాంచి, శయనమునుండి మెల్లగ

లేచి, నిద్ర నటించుచున్న పతి ముఖమును చాలసేపు చూచి, సవిశ్వాసముగ నాతని గండ స్థలమును చుంబనయొనర్చి, ఆ గండ స్థలములు గగుర్పొడుచుటఁ గాంచి, సిగ్గుచే మోము వంచుకొనియున్న బాలను, ప్రియుడు ముఖమున చిరు నవ్వు చిలుక, చిరకాలము చుంబించెను.

ఇందు వర్ణింపఁబడిన నాయక ముగ్ధు. నాయకుఁడు నిద్ర నటించు చుండెనేకాని, నిజముగా నిద్రించుటలేదు. కాని, నాయక ముగ్ధయగుటచే నాతఁడు నిద్రించుచుండె ననియే తలంచెను. శయన గృహము నలువంకలఁ జూచెను. సఖిజన మెందైన దాగి యుండిరేమోయను భీతియే యట్లు చూచుటకు కారణము వాస గృహమున పరులెవ్వరునులేరు. పతి ముఖమును మనసారచూచి, తదీయ గండ స్థలమును చుంబించినది నాయకుఁడు జాగ్రదవస్థయందే యున్నాఁడు కావున నాతని గండ స్థలము పులికితమైనది. దానిని చూచినంతనే, ప్రియుఁడు నిద్రించుట లేదనియు, నిద్ర నటించుచున్నాడనియు నామెకు తెలిసినది. అంతట నామె సిగ్గుచే తలవంచినది. అంతట ప్రియుఁడామె ముగ్ధప్రేమకు సంతోషపరవశుడై, ఆమెను చిరకాలము చుంబించెను. నాయక ముగ్ధ కావుననే బహిరంగముగ, అనఁగా నాయకుఁడు జాగ్రదవస్థ యందుండగా తన ప్రేమను వ్యక్తీకరించుటకు సిగ్గుపడినది.

ఇందు శృంగారము నాయక రత్నము ఇదియే చమత్కార జనకము. నాయక రత్నమగు శృంగారమింత చమత్కార జనకముకాదు. నాయక నాయకులకు రతి, సాధారణమైయుండినను, నాయకగతమైన రతి చర్వణా విషయమగునేని నాయక రత్నమనియు, నాయకగతమైన రతి చర్వణా విషయమగునేని నాయకరత్న మనియు వ్యవహారము. ఈ రెండింటిలో, నాయక రత్నమగు శృంగారమును వర్ణించుటయే, చమత్కారావహము. అందులకే, 'పూర్వం రక్తాభవేన్నారీ, పుమాన్ పశ్చాత్తడింగితైః' (మొదట స్త్రీ అనుకర్త కావలయును; తరువాత దాని చేష్టాదులను బట్టి పురుషుఁ డనురక్తుఁడు కావలెను) అని పెద్దలు చెప్పియున్నారు. సంభోగ శృంగారమున కింకొక యుదాహరణము :

“శయితాసవిధేఽప్య నీశ్వరా సఫలికర్తృమహో మనోరథాన్
దయితా దయితాననాంబుజం దరమీలన్నయనా నిరీక్షతే”

—రసగంగాధరము.

ఇందు నవోధ వృత్తాంతము వర్ణితము.

శయ్యపై దగ్గరగా పరుండియు, తన కోర్కీ తీర్చుకొననేరక, ప్రేయురాలు దయితాననాంబుజమును అరమోడ్చు కన్నులతో నిరీక్షించుచున్నది.

ఇచ్చట నాయకుఁ డాలంబన విభావము. శయ్యపై ప్రేయునకు దగ్గరగా పండుకొనుట, ఏకాంత స్థానము మున్నగునవి ఉద్దీపనములు. డర మీలన్నయన సీరిక్షణము అనుభావము. 'దర' శబ్దాభివ్యక్తమగు త్రపయు, నిరీక్షణ శబ్దాభి వ్యక్త మగు నౌత్సుక్యమును వ్యభిచారులు. వీని యన్నిటి సంయోగముచే నాయకుని యందలి నాయికాగత రతి యుపచితమై సంభోగ శృంగార రసీభావమొంది సహృదయులకు నాస్వాద్యమాన మగుచున్నది.

అభిలాష విప్రలంభము :

అనయము శ్రీన్యసింహా లలితాంకతలంబున నుండవచ్చు; నా
యనమునభాంక సంగతుల నందగవచ్చు; నృపాలమాళితో
జనవునగుల్కవచ్చు; గుణసంగతి మెచ్చులు చూపవచ్చునో
వనజదళాక్షి : యా కనకవల్లికనైనను ధన్య నౌదుగా

—నరసభూపాలీయము.

ఈర్ష్యా విప్రలంభము :

వదనాగ్రంబున వాణీయున్నది, మమున్ వాక్రువ్వనీ; డిందిరా
మదిరాక్షీమణీయున్నదక్షుల, మమున్ మన్నించి వీక్షింపనీ;
దదియుంగాక నృసింహ : నీ విపుల బాహుశ్లేషమేనొందనో
ర్వదు భూదేవి బహుప్రియావర నినుం బ్రార్థింప నింకేటికిన్.

ఇందు, వాణీయు, లక్ష్మీయు, భూదేవియు నరసభూపాలుని ప్రేయురాండ్రుగాఁ జెప్పఁబడియున్నారు. వీరు తమ ప్రేయుఁ డన్యకాంతలతో కూడుట సహింపరు. ఈ వాణ్యాదుల సాంగత్యమును సహింపలేక ఒక నాయిక నరసభూపాలునిపై నీర్ష్య వహించియున్నది.

విరహ విప్రలంభము :

నెచ్చెలు లీ నృసింహ ధరణీవరుఁ దెచ్చెదమంచుఁ బోయిరా;
 రిచ్చట నీవునుం గరుణయించుకలేకలరంప గుంపులన్
 గ్రుచ్చెదవేల? మత్రియుని గూర్చుము మన్మథః నీకుఁదద్విభుం
 దెచ్చుటకై యొసంగెద మదీయ కటాక్షములన్ జయాస్త్రముల్.

—నర. భూ.

ప్రవాస విప్రలంభము :

“త్వామాలిఖ్య ప్రణయకుపితాం ధాతురాగైః శిలాయా
 మాత్మానంతే చరణపతితం యావదిచ్ఛామి వర్తమ్,
 అస్మైస్తావన్ము హారుపచితైర్దృష్టిరాలు వ్యతేమే
 క్రూరస్తస్మిన్నపి నసహతే సంగమంనౌకృతాంతః”

—మేఘసందేశము.

కుబేరునిచే శస్త్రఁడయిన యక్షుఁ డొకడు రామగిర్యాశ్రమమున వసించుచు,
 మేఘునిచే తన ప్రియురాలికి పంపిన సందేశమిది. ప్రియురాలా! ప్రణయ
 కుపితవైయున్న నీ రూపమును, ధాతురాగములచే శిలపై వ్రాసి, నేను నీ చరణ
 ములపైఁ బడగోరునంతలో, మరల మరల నుబుకుచున్న కన్నీటిచే నా చూపు
 లోపించుచున్నది. క్రూరమైన దైవము చిత్రమునందుకూడ మన సంబంధమును
 సహింపలేకున్నది.

ఇట్ల నాయకగతమైన రతికి నాయిక యాలంబనము. నాయికా ప్రణయ
 కోపాదులుద్దీపనములు. చరణపతినేచ్ఛాదులను భావములు. దైవమునెడ అసూయ
 వ్యభిచారి భావము.

ప్రవాస నిప్రలంభమునకు నరస భూపాలీయము:

చిరయశః యోబిభూవరః నృసింహః భవద్రిపుకాంతకాననాం
 తరమునకేగి, యందు నిజనాథునిఁగానక మన్మథార్తయై
 వరుని సరోజపత్రమున వ్రాయునెడంగరముల్ సెమర్చగా
 నరయ నిజాంగకంబె పగయయ్యెనటంచుఁ దలంచు దైవమున్.

విన్నకోటపెద్దన తన కావ్యాలంకార చూడామణియందు విప్రలంభమును వేరు విధముగా వివరించియున్నాడు.

“లలిత శ్రవణాలోకన కలహాసూయా ప్రవాసకలనలదేతన్
గలిగెడి దశావిశేషము చెలువారంగ విప్రలంభ శృంగారమగున్”

ఈ విప్రలంభమునకు, చక్షుః ప్రీతి, చిత్తసంగము, సంకల్పము, ప్రలాపము, జాగరము, కార్యము, విషయ విద్వేషము, త్రపాపరిత్యాగము. సంజ్వరము, ఉన్మాదము, మూర్ఛ, మరణము అను ద్వాదశావస్థలు కలిగి యుండుననియు, కొందరీ యవస్థలు పదియే యందురనియు నాతడే వివరించియున్నాడు.

ఇట్టి సూక్ష్మ భేదము లనేకము లుండవచ్చును; అవస్థలు నుండవచ్చును. వీని యన్నింటియందును విరహకాలావచ్చిన్న రతిత్వమను గతము కావున విప్రలంభ శృంగారత్వము నిర్వివాదమని సర్వము సమంజసము. భేదములును అవస్థలును, విరహకాలావచ్చిన్న రతికు పోద్బలకము లగుటచే, విప్రలంభము భిన్న భిన్నముగ నిరూపింపఁబడియున్నవి.

శృంగార రసమును గూర్చి సాహిత్యదర్పణకారుఁ డిట్లు చెప్పుచున్నాడు:

“శృంగం మన్మథోద్భేదస్తదాగమన హేతుకః, ఉత్తమ ప్రకృతి ప్రాయోరసః శృంగార ఇష్యతే, పరోధాన్వర్తయిత్వాతు వేశ్యాంచాననురాగిణీమ్, ఆలంబనం నాయకాః స్యుర్దక్షిణాద్యాశ్చ నాయకాః చంద్రచందన రోలంబరుతాద్యుద్దీపనం మతమ్ భూవిక్షేప కటాక్షాదిరనుభావః ప్రకీర్తితః త్యక్తైగ్యమరణాలస్య జుగుప్సా వ్యభిచారిణః స్థాయీభావోరతిః శ్యామవర్ణోఽయం విష్ణుదైవతః.”

శృంగ మనఁగా మన్మథోద్భేదము. అనఁగా మన్మథోద్భేదమునకు శృంగమని నామాంతరమనుట. తదాగమన హేతుకము శృంగారము. ఇది (శృంగారము) ఉత్తమ ప్రకృతిప్రాయము. అనఁగా ఉత్తమ ప్రకృతియే, బహుశముగ, ఆలంబనముగా గలదియనుట. ఒక్కొక్కయెడ అథమాలంబనము నందుకూడ శృంగారము ఉండవచ్చును. కాని అది శృంగారా భాస వ్యపదేశ్యము. ఇందు పరోధయు, అననురాగిణీయగు వేశ్యయు నాయకలుగా నుండదగరు. మిగిలిన నాయకలును, దక్షిణాది నాయకులును, ఆలంబనములు.

చంద్రచందనరోలంబరుతాదు లుద్దీపనములు. భూవిక్షేప కబాజాదిక మనుభావముగ చెప్పబడినది. ఔగ్ర్యము మరణము, ఆలస్యము, జుగుప్స అనునవి కాక మిగిలిన వన్నియు వ్యభిచారులు స్థాయిభావము రతి. ఇది శ్యామవర్ణము, దీని దైవతము విష్ణువు.

హాస్యము : “వికృతములైన యాకారము. వాక్కు, వేషము, చేష్టలు ఇత్యాదుల యొక్క వేడుకవలన హాస్యము కలుగును. దానికి హాసము స్థాయిభావము దాని వర్ణము తెలుపు, దైవతములు ప్రమథులు. వికృతాకార వాక్చేష్టాదులు గల దేనిని చూచి జనులు హసింతురో, అది దీనికి ఆలంబనమని వచింతురు. దాని చేష్ట ఉద్దీపనముగా నంగీకృతము. కన్నుచిముటుట, మొగమున స్మేరత, ఇత్యాదు లనుభావములు. నిద్ర. ఆలస్యము, అవహిత ఇత్యాదులు ఇందు వ్యభిచారులు. ఉత్తములకు స్మిత హాసితములును మధ్యులకు విహాసితావ హాసితములును, నీచులకు అపహాసితము, అతిహాసితంబును అని హాసము ఆఱు భేదములు కలసి. ఇంచుక నేతవికాసము, అధరచనంబును కలది స్మితము: అదియే దంతములు ఇంచుక యగపడుచున్నచో విద్వాంసులచే హాసిత మనబడుచున్నది. మధుర స్వరము విహాసితము; అంస శివశంప సమేతము అపహాసితము బాష్పములతోడిది, ఒడలు విసచుట కలది అతిహాసితము”

ఆంధ్ర సాహిత్యదర్శనము

వే. వేం. కా,

“ఆత్మస్థః పరసంస్థశ్చేద్యస్య భేదద్వయం మతమ్; ఆత్మస్థోద్రష్టు రుత్పన్నో విభావేక్షణ మాత్రతః; హసంతమపరం దృష్ట్వా విభావశ్చోప జాయతే, యోఽసౌహాస్యరసస్తజ్జ్ఞః పరస్థః పరికిర్తితః ఉత్తమానాం మధ్యమానాం నీచా నామప్యసౌభవేత్: త్ర్యవస్థఃకథిత స్తస్యషడ్భేదాః సంతిచాపరే. స్మితంచ హాసితం ప్రోక్తం ఉత్తమే పురుషేబుధైః భవేద్విహాసితం చోపహాసితం మధ్యమేనరే, నీచేఽపహాసితం చాతిహాసితం పరికిర్తితమ్ ఈషత్పుల్ల కపోలాభ్యాం కటాక్షై రప్యనుల్పజైః అదృశ్యదశనోహసో; మధురఃస్మితముచ్యతే వక్తనేత్ర కపోల్లై శ్చేదుత్పుల్లై రుపలక్షితః కించిల్లక్షితదంతశ్చ తదాహాసితమిష్యతే, సశబ్దం మధురం కాయగతం వదనరాగవత్ ఆకుంచితాషి మంద్రంచ విదుర్విహాసితంబుధాః. కుంచితాషి శీర్షశ్చ జిహ్వాదృష్టి విలోకనః ఉత్పుల్లనాసికా హాసోనామ్నా ప్రహ

సితం మతమ్. అస్థానజ స్సాశ్రుదృష్టి రాకంపస్కంధమూర్ధజః శార్క దేవేనకథితో
హాసోప హసితాహ్వాయః, స్థూలకర్ణకటుధ్వానో బాష్పపూరప్లుతేక్షణః కరోపగూఢ
పార్శ్వశ్చహాసోఽతి హసితం మతమ్."

హాస్యము రెండు విధములు: 1) ఆత్మస్థము 2) పరస్థము. ఆలంబన
విభావదర్శన మాత్రమున ద్రష్ట కుదయించునది ఆత్మస్థము. నవ్వుచున్న వానిని
చూచుటవలన జనించు హాసము పరస్థము. పరస్థ హాస్యమునకు ఆలంబన
విభావము నవ్వుచున్న పరకీయుని హాస్యమే, ఆత్మస్థము, పరస్థము అను నీ హాస్య
ములు రెండును ఉత్తములకును, మధ్యములకును నీచములకును కలుగును. కావున
హాస్యమునకు ఉత్తమము మధ్యమము నీచము అను మూడవస్థలు చెప్పబడినవి.
కొందరు హాస్యమునకు ఆరు భేదము లున్నవని యందురు. అవి 1. స్మితము,
2. హసితము, 3. విహసితము, 4. ఉపహసితము. 5. అపహసితము, 6. అతి
హసితము స్మితహసితము, లుత్తములకును, విహసితోపహసితములు మధ్యము
లకును, అపహసితాతిహసితములు నీచములకును చెప్పబడినవి. ఈ షట్పుల్ల
కపోలములును, అనుల్బణములగు కటాక్షములును గలిగి, అదృశ్యదర్శనమగు
మధురహాసము స్మితము వక్త్రనేత్ర కపోలము లుత్పుల్లములై యుండ, కించిల్ల
క్షిత దంతమగు హాసము హసితము సశబ్దము, మధురము, వదన రాగయుతము
ఆకుంచితాషి మంద్రము నగుహాసము విహసితము. నికుంచితాక్షి శీర్షమును జిహ్వా
దృష్టి విలోకనమును, ఉత్పుల్లనాసికమును అగు హాసము ప్రహసితము, అస్థానజన
మును, అశ్రుసంచిత దృష్టియుతమును, ఆకంప స్కంధ మూర్ధజమును అపహసి
తము. స్థూలకర్ణకటు ధ్వానమును బాష్పపూర ప్లుతేక్షణమును కరోపగూఢ పార్శ్వమును
అతిహసితము. దీనినే విరగిబడి నవ్వుట అందురు.

ఆత్మస్థమున కుదాహరణము.

హేమ, కావ్యా.

పాణౌకంకణముత్పణః ఫణిపతిః నేత్రం జ్వలత్పావకం
కంఠఃకూటిత కాలకూటకుటిలో వస్త్రం గజేంద్రదాజినమ్
గౌరీలోచన లోభనాయ సుభగోవేషో వరస్యేషమే
గండోల్గాస విభావితః పశుపతేర్హా సోద్ధమో బ్రాజతే.

చేతియందు కంకణము పడగవిప్పిన ఫణిపతి; నేత్రముజ్వలత్పావకము;
కంఠము కూటిత కాలకూట కుటిరము; వస్త్రము గజేంద్రాజినము ఈ చక్కని వేష
మెందులకు? గౌరీలోచన లోభనమునకు, పశుపతి చెక్కితులపై నుల్లసమాడు
హాసోద్గమము ప్రకాశించుచున్నది. ఈ చక్కని వేషమునకు క్రొత్త పెండ్లికూతురు
పార్వతి మురిసిపోవునని శివుని నమ్మకము.

పరస్థ హాసోదాహరణము.

కనకకలశస్వచ్ఛే రాధాపయోధర మండలే
నవజలధరశ్యామా మాతృద్యుతిం ప్రతిబింబితామ్
ఆసితసిచయప్రాంత భ్రాంత్యాముహూర్ముహూరక్షిపన్
హసతి జనిత క్రిడాహాసః ప్రియాహసితోహరిః

— హేమ. కావ్యాను.

కనక కలశ స్వచ్ఛమైన రాధాపయోధర మండలమందు, నవజలధర
శ్యామమగు నాతృద్యుతి ప్రతిబింబితముకాగా, ఆ ప్రతిబింబమున, రాధ, చీర
చెరగుగా భ్రాంతిపడి కృష్ణుడు మరలమరల లాగదొడగెను. అందులకు రాధ
నవ్వెను. హరియు, వేడ్కమెయి నవ్వెను.

హాస్యమున కింకౌక యుదాహరణము.

“గురోర్గిరః పంచదినాన్యధీత్య
వేదాంతశాస్త్రాణి దినత్రయంచ
అమీసమాఘ్రాయచ తర్కవాదాన్
సమాగతాః కుక్కుటమిశ్రపాదాః”

— సాహి. ద

ప్రభాకరుని శాస్త్రమును అయిదు దినములు నేర్చి, వేదాంతశాస్త్రములను
మూడు దినములు చదివి, తర్కవాదములనుగూడ ఆఘ్రాణించి, నీరే కుక్కుట
మిశ్రపాదులవారు వచ్చినారు.

కరుణ రసము :

ఇష్టనాశమువలనను, అనిష్ట ప్రాప్తివలనను కరుణ మనెడి రసము కలుగును.
ఇది కపోతవర్ణమనియు, యమదేవతమనియు విద్వాంసులు చెప్పుదురు. దీని స్థాయి

భావము శోకము. శోచనీయమేదో అది ఆలంబనము. దాహాదికావస్థ ఉద్దీపనము, దైవనింద, భూపతనము, రోదనము ఇత్యాదు అనుభావములు. వైవర్ణ్యము, ఉచ్చాస నిశ్వాసములు, స్తంభ ప్రళయములు, నిర్వేద మోహాపస్మార వ్యాధి గ్లాని స్మృతిశ్రమలు, జడతోన్నాద చింతాదులు మున్నగునవి వ్యభిచారులు.

ఉదా: విపినేక్వ జటా నిబంధనం తవ చేదంక్వ మనోహరంవవపుః

అనయోర్ఘటనావిధేః సుపుటం ననుభిడ్ధేన శిరీషకర్తనమ్.

సా. ద.

ఇందు రాముడు వనమున కేగుటచే దుఃఖితుడై యున్న దశరథుడు విధిని దూరుచున్నాడు. అరణ్యమున జడలుదాల్చుట ఎక్కడ? మనోహరమగు నీ శరీర మెక్కడ? ఈ రెండింటిని విధి సంఘటించినది. నిశ్చయముగా నిది కత్తితో శిరీష పుష్పమును ఖండించుటయే.

మహాభారతమున శ్రీపర్వమున కరుణమున కుదాహరణము లనేకములు గలవు.

సాహిత్యదర్పణకారుని యభిప్రాయమున కరుణ విప్రలంభము శృంగార భేదములలో నొకటి. కావుననే తన్మతానుసారము కరణమునకును కరుణ విప్రలంభ మునకును గల భేదము స్పష్టమే. శోకస్థాయికము కరుణము. రతిస్థాయికము కరుణ విప్రలంభము. కరుణ విప్రలంభమునుగూర్చి ముందే సమగ్రముగా వివరింపఁబడియున్నది.

రాద్రసము; దీనికి క్రోధము స్థాయిభావము, వర్ణము రక్తము అధిదేవత రుద్రుడు శత్రువు ఆలంబనము. వాని చేష్ట లుద్దీపనములు. పిడికిటిపోటులు, నేలపైఁబడవేయుట, వికృతముగా చీల్చుట, యద్ధావేగము మున్నగునవి ఉద్దీపన ములు. కనుబొమలు ముడుచుట, ఔడుగరచుట, మల్లచరచుట, తర్జనము, తాను చేసిన పనుల నుగ్గడించుకొనుట, ఆయుధములను జిశిపించుట, ఉగ్రత, ఆవేగము, రోమాంచము, స్వేదము, కంపనము, మదము మున్నగునవి అనుభావములు. మోహమర్షాదులు వ్యభిచారులు.

రౌద్ర రసమున కుదాహరణము.

నవోచ్ఛలిత యౌవన స్ఫురదఖర్వగర్వజ్వరే
మదీయ గురుకార్ముకం గలిత సాధ్వసం వృశ్చతి
అయంపతతు నిర్దయం దలితదృప్తభూభృద్గం
స్థలద్రుధిరఘస్మరౌ మమపరశ్వథో భైరవః.

శివధనుర్భంగ ధ్వనిచే, సమాధి భంగముకాగా, క్రుద్ధుడయిన పరశురాముని మాటలు.

నవోచ్ఛలితమగు యౌవనముచే విజృంభించుచున్న అఖర్వ గర్వ జ్వరము కలిగి, నిర్భయముగ మదీయ గురుని చాపమును విరిచినవానిపై, దలితదృప్త భూభృద్గం స్థల ద్రుధిరఘస్మరమగు నా భయంకర పరశువు నిర్దయముగా పడుగాక.

ఈ శ్లోకమందు, గురు (శివ) కార్ముక భంజకుడు రాముఁ డాలంబనము. అప్పటికి, శివకార్ముక భంజకుని నామము రాముఁడని పరశురామునకు తెలియదు. కావుననే, పరశురాముఁడు రాముని పేరిం దుచ్చరింపలేదు. మరియు, గురుద్రోహి పేరుచ్చరింపఁ దగదనియు మానియుండవచ్చును. లేదా, క్రోధోద్రేకమున రాముని పేరుచ్చరింప మరచి యుండవచ్చును. కావున నిట విశేషము లేకున్నను, అనగా, 'రాముఁడు' అని లేకున్నను, అనౌచిత్యదోషము లేదు. మీది కారణములే లేకున్నచో, నవేత్యాది విశేషణములను చెప్పి, విశేషమును చెప్పకుండుట దోషమే యగును. ఈ శ్లోకమున ధనుర్భంగోత్థిత ధ్వని విశేషాను మితము, నిశితంక ధనుర్భంగము ఉద్దీపకము దీని భావమిది. పరశురాముని ధ్యాన మొక మహారవము వలన భగ్నమైనది. అట్టి తుములధ్వని శివకార్ముకము విరుగునప్పుడుగాని జనింపదు అను విషయము నిశ్చితము. కావున తద్ధ్వని హేతుకమైన శివ ధనుర్భంగమును నిశ్చితమే. శివధనుర్భంగమును పరశురాముఁడు స్వయముగా చూడలేదు. కాని, అమృహారవమును బట్టి యూహించినాఁడు. లేదా యితరులవలన విని యుండును. (అనుమానించినాఁడు). పరుషోక్తి అనుభావము. గర్వము, ఉగ్రత మున్నగునవి అనుభావములు. ఇది శివధనుర్భంగ ధ్వని భగ్నసమాధియగు భార్గవుని వాక్యము. ఇట వృత్తి మహాద్ధతము. రౌద్రముయొక్క పరమౌజస్విత

నిది పరిపొషించుచున్నది. దీర్ఘ సమాస భూయిష్ఠము, సంయుక్తాక్షరమయము నగు నీ రచన రాద్రరస పరిపొషకముగా నున్నదని భావము.

సామాన్యముగా, గురుస్మరణావసరమున, వినయాదులు జనించుటయు, అహంకారాదులు నశించుటయు జరుగును. కాని, క్రోధోన్మత్తుఁ డగువానికి, వినయాదులు నశించును. అహంకారమే పెరుగును. ఇందు పరశురాముఁడు క్రోధా విష్టుఁడై యున్నాఁడు. కావున నాతనికి గురుస్మరణము వలన వినయాద్యుత్తమ గుణములు జనింపలేదు; అహంకారమును నశింపలేదు. ఉపరి గర్వోత్కర్ష ప్రక టితమైనది. ఈ శ్లోకము నందలి “మదీయ” శబ్దమున “నాయొక్క” అను వాఙ్మార్గముతో పాటు, “అహమేక వింశతివారాన్ వసుధాం నిఃక్షత్రియామకరవమ్, పితృ జ్ఞయా మాతు ర్వధేఽపిన సమకువమ్” ఇత్యాది లక్ష్యార్థమును వివక్షిత మగు చున్నది. అజహత్స్వార్థ లక్షణామూలమగు నా గర్వోత్కర్షచే తద్వివేక శూన్యత్వ మును, క్రోధాతిశయమును వ్యజ్యమానము లగుచున్నవి.

కావ్య ప్రకాశికయందు రాద్ర రసమున కి క్రింది శ్లోక ముదాహరణ ముగా నీయఁబడినది.

కృతమనుమతం దృష్టం వాయైరిదం గురుపాతకం
మనుజవశ భిర్నిర్మర్యాదైర్భవద్భి రుదాయుధైః
నరక రిపుణా సార్థం తేషాంసభీమ కిరీటినా
మయ మహమస్యజ్ఞేదోమాంసైః కరోమిదిశాంబలిమ్.

—వేణీసంహారము.

దృష్టద్యుమ్న కృత ద్రోణ శిరశ్చేదమును గూర్చి వినినంతనే, క్రుద్ధుఁ డగు నశ్వత్థామ, పాండవవీరుల నుద్దేశించి పలుకుచున్నాఁడు.

గురువగు ద్రోణాచార్యులను చంపుటచే కలుగు నీ మహాపాతకము ఆయుధములు ధరించి మర్యాదలేని మనుజు పశువులు మీలో నెవరు చేసిరో లేక అనుమతించిరో, లేక దూఁచిరో, వారలను, నరక దమనుని తోడను, భీమార్జునుల తోడను చంపి, ఆ రుధిర మేదో మాంసములతో దిక్కులకు బలిపెట్టుచున్నాను.

మనుజు పశువు లనుటవలన బలిపెట్టుటకు తగిన వారనియు, ఆయుధ పాణులనుటవలన, నా ఘోరకృత్యమును వారింప శక్తులనియు, అట్లు శక్తులయ్యు వారింపక పోవుటచే నవశ్య దండనార్హు లనియు భావము.

ఇందు అపకృతి గావించిన యర్థునాదు లాలంబన విభావములు, పితృ వధ గావించుటయు, సాయుధపాణు లగుటయు నుద్దీపన విభావములు. అర్థునాదు లను సంహరింప నశ్వత్థామ చేసిన ప్రతిజ్ఞ అనుభావము. నే నొక్కడనే యంద రను చంపెనను మాటలతో తోచెడి గర్వము వ్యభిచారి భావము. ఈ భావము అయమహమ్మను నేకవచన ప్రయోగముచే నేర్పడుచున్నది. అశ్వత్థామగత క్రోధము స్థాయిభావము. దీనినే సామాజిక హృదయములందు, క్రోధ ప్రకృతిక మైన రౌద్రము చర్వణావిషయ మగుచున్నది

ఈ యుదాహరణము సరికాదనియు, నిందు రౌద్ర రసవ్యంజనక్షమ మగు వృత్తి లేదనియు, నట్లు లేకుండుటకు కారణము కవి శక్తిహీనతయే యనియు, జగన్నాథ పండితుని యభిప్రాయము.

ఈ విషయమున పండితరాయల యభిప్రాయము, ధ్వనికారుని యభి ప్రాయమునకు విరుద్ధముగ నున్నది. ధ్వనికారుని ప్రకారము, ఓజోగుణమునకు సమాన జటిలతయు, పరుషవృత్తియు, నియత ధర్మములు కావు. పరుషవృత్తి లేకున్నను, అర్థకాఠిన్య మాత్రముననే, ఓజోవృత్తి కలుగుననియు, తదాశ్రయ రౌద్రాది రసములు వ్యజ్యమానము లగుననియు, నాతని యభిప్రాయము. అందు లకే “తథా రౌద్రాది వ్యసమాసా దృశ్యతే” అని ధ్వన్యాలోకమున చెప్పబడి నది. కావున కావ్య పకాశిక యందలి యుదాహరణము ధ్వని కారాదుల మతాను సారము సరియైనదియే యని ఫలితార్థము.

వీరము : ఇందు నాయకుఁడు ఉత్తముఁడు. స్థాయిభావము ఉత్సాహము. మహేంద్రుఁడు దేవత. బంగారువర్ణము. ప్రతినాయకుఁ డాలంబన విభావము. వాని యుత్కర్ష ఉద్దీపన విభావము. చాతుర్యము, అమంత్రణము (మిత్రాదులతో నాలోచించుట), సైర్యము, ప్రసాదము (అలజడి చెందకుండుట) మున్నగునవి అనుభావములు. క్రోధము, అభిమానము, హాసము మొదలగునవి వ్యభిచారులు (ధృతిమతి గర్వస్మృతి తర్క రోమాంచాదులు సంచారులని

సాహిత్య దర్పణము) ఈ వీరమున రౌద్రస్థాయియగు క్రోధమును, హాస్యరస స్థాయియగు హాసమును సంచారి భావము లగును.

వీరము నాల్గు విధములు : 1. దానవీరము 2. ధర్మవీరము
3. యుద్ధవీరము 4. దయావీరము.

వీనికి వరుసగా నుదాహరణములు :

దానవీరము, సాహిత్యదర్పణము :

ఉత్పత్తిర్మమవగ్నితః సభగవాన్దేవః పినాకిగురుః
వీర్యంయత్తునతద్ధిరాంపథి ననువ్యక్తం హితత్కర్మభిః
త్యాగః సప్తసముద్రముద్రిత మహీనిర్వాజదానావధిః
సత్యబ్రహ్మ తపోనిధేర్భగవతః కింవానలోకోత్తరమ్

మహావీర చరితము. ద్వి. అంక.

ఒది శ్రీరామకృత పరశురామస్తుతి పరమైన శ్లోకము. ఇందలి మూడవ పాదమే దానవీరమున కుదాహరణము. ఇట పరశురాముని త్యాగమందు, ఉత్సాహము స్థాయిభావము. సంప్రదానభూతులైన బ్రాహ్మణు లాలంబన విభావములు. సత్త్వము, అధ్యవసాయము మున్నగునవి ఉద్దీపన విభావములు. సర్వస్వ త్యాగాదు లనుభావములు. హర్షధృత్యాదులు సంచారులు.

మరొక యుదాహరణము, రసగంగాధరము :

కియదిద మధికంమే యద్విజాయార్థయిత్రే
కవచ రమణీయం కుండలచాల్పాయామి ?
అకరుణ మపకృత్య ద్రాక్షకృపాణేననిర్యత్
బహులరుధిరధారం మౌళి మావేదయామి.

ద్విజ వేషధారియగు నింద్రునకు కవచకుండలములను దాన మొసంగ నుద్యతుడై యున్న కర్ణుడు, తద్దాన విస్మితులగు సభ్యులతో పలికిన శలుకులివి.

అర్థియై వచ్చిన నిప్రునకు, అరమణీయమగు కవచమును, కుండలములను ఇచ్చుట నాకేమి గొప్పతనమా ? అడుగకుండ నిచ్చుటయే గొప్పతనము అడిగిన తరువాత నిచ్చుటలో ఘనతలేదని భావము. దీనికే మీ వాళ్ళర్యపడుదే ? ఈ కృపా

జముతో అకరుణముగా ఖండించుకొని, నిర్యద్భహులరుధిర ధారమగు నా శిరస్సునే సమర్పింపగలను.

ఇందు యాచమానుడగు ద్విజుడు (ఇంద్రుడు) ఆలంబనము. వానిచే చేయబడిన స్తుతి ఉద్దీపనము. కవచాది వితరణమును, అందు లఘుత్వ బుద్ధ్యాదికము అనుభావము 'నాకు' (మే) అనుచో, అర్థాంతర సంక్రమిత వాచ్యధ్వన్యత్వాపిత మగు గర్వమును, స్వకీయ తోకోత్తర పితృ (సూర్య) జన్యత్వాది స్మృతియును సంచారి భావములు. (మే ఇత్యత నిస్సంకోచం సకలరాజ్య కోశాదీనాం దాతుర గ్రత్పసిద్ధ దానవీరస్యమే ఇతి లక్ష్యోఽర్థః. అత్రవాచ్యోఽర్థోఽ సామాన్య దాన శౌఙ్ఘాదిరూపేఽర్థాంతరే సంక్రమితః, ఏవంభూత లక్షణామూలధ్వన్యత్వా పితో గర్వః) 'నాకు' అనుచో, నిస్సంకోచముగా, సకల రాజ్య కోశాదులను, త్యాగము చేయగల జగత్పసిద్ధ దానవీరుడనగు నాకు, అని లక్ష్యార్థము. ఇట, వాచ్యార్థము, అసామాన్య దాన శౌఙ్ఘాది రూపార్థాంతరమందు సంక్రమితమగుచున్నది. అంతటి దాతనైన నాకీ దాన మేపాటిది అను గర్వము. ఇట వ్యజ్య మానమగు చున్నది వృత్తియు నిందు ఆయా యర్థముల కనురూపముగ నుండి ప్రారంభ సమాప్తి పర్యంతము, సహృదైక చమత్కారకారిణియై యున్నది. పూర్వార్థమున శిథిల బంధము కలదు. దీనివలన కవచకుండలార్పణము నందలి లఘుత్వము నిరూ పితము. అనగా వాని నిచ్చుట ఘనకార్యముగా కర్ణుడు భావింప లేదనుట. ఇట శిథిల బంధమే ఉచితము. ఉత్తరార్థమున, 'మౌళి' అను పదమునకు పూర్వము, వక్తృ (కర) గతగర్వోత్సాహ పరిసోషకమగు, ఉద్ధత వృత్తి గలదు. తరువాత, బ్రాహ్మణునియందు సవినయత్వమును ప్రకాశింపఁ జేయుటకును, తన్మూలభూత గర్వరాహిత్యము ధ్వనింపఁ జేయుటకును మరల శిథిలవృత్తి యవలంబింపఁబడి నది. అందులకే "ఆవేదయామి" (సమర్పయామి) అని చెప్పఁబడినది. "దదామి" అనిగాని, "వితరామి" అనిగాని చెప్పఁబడలేదు. "దదామి" "వితరామి" అనునని గర్వస్ఫోరకములు.

"ఉత్పత్తిర్థమదగ్నితః" అను శ్లోకము దానవీరమున కుదాహర్యము కాదని జగన్నాథ పండితుని యభిప్రాయము. కారణ మిది: ఇందు పరశురామ

నిష్ఠమగు నత్సాహము, కవి నిష్ఠ పరశురామ విషయక రతికి అంగమైనది. కావున గుణీభూతమైనది. వ్యంగ్యము ప్రధానమైనప్పడే ధ్వని యగును

ఇట నొక సందేహమున కవకాశమున్నది. “ఉత్పత్తిర్జమదగ్నితః” అను శ్లోకమున ప్రతీయమానార్థము (వ్యంగ్యమగు దానవీరము) కవి గత పరశురామ విషయక రతికి అంగమగుచో, కియదిదమ్మను శ్లోకమునఁగూడ ప్రతీయమానమగు దానవీరము కర్ణస్తుతికి అంగమగుట లేదా? అట్లంగమే యగుచో నది మాత్రము రస ధ్వని కెట్లుదాహరణము కాగలదు?

ఈ ప్రశ్నలకు సమాధానమిది : “కియదిద” మ్మను శ్లోకమున, కర్ణవచనానువాదము మాత్రమే కవికి తాత్పర్యము. కర్ణుని స్తుతించుటయందు కాదు కావున, కర్ణస్తుతికి వీరమంగముకాదు. అంగిరసమే వీరము.

కర్ణస్తుతియందు కవికి తాత్పర్యము లేకపోయిన లేకపోవచ్చును! కర్ణున కాత్మస్తుతియందు తాత్పర్యము ఉండవచ్చును కదా! అను సందియమునకుఁగూడ నిట నవకాశములేదు. కర్ణుఁడు మహాశయుఁడు. కావున ఆత్మస్తుతి యా మహనీయునియం దనుపన్న మగును. కావున నిందు స్తుతియున్నను, అది వాక్యార్థము కాదు. వాక్యార్థము కానిది తాత్పర్యార్థముకాదు. తాత్పర్య భూతముకాని స్తుతికి వీర రస మెట్లంగ మగును.

దయావీరము :

న కపోతః భవంతమణ్వాపి స్పృశతు శ్యేన సముద్యవం భయం
ఇదమద్య మయాతృణీకృతం భవదాయః కుశలం కశేబరమ్.

శిబిచక్రవర్తి మాటలు : ఓ కపోతమా! నిన్ను శ్యేనసముద్యవమగు భయము ఇసుమంతేనియు స్పృశింపకుండుగాక : డేగవలని భయము నీకు లేదని తాత్పర్యము. నీ ప్రాణములను రక్షించుటకై ఈ నా శరీరమును తృణప్రాయముగా డేగకు సమర్పింతును.

ఈ శ్లోకము నింకొక తీరున విన్యసింపవచ్చును.

న కపోతకపోతకం కవ, స్పృశతు శ్యేన : మనాగపిస్పృహః :
ఇదమద్యమయా సమర్పితం భవతే చారుతరం కశేబరమ్.

ఓ శ్వేనమా : నీ స్పృహ కపోత కపోతకమును. ఇంచుకేనియు స్పృశింప కుండుగాక : ఈ చారుతరమగు కశేబరము, నాచే, నీ కిప్పుడే సమర్పింపఁ బడుచున్నది.

శిబిచక్రవర్తి దయాగుణమును పరీక్షింపఁగోరి, దేవేంద్రుడు శ్వేనరూప మునఁ దన్ను తరుముచుండగా, కపోత రూపమున ధర్మదేవత (అగ్నియని కొందరు) శిబికడకు ఎగిరివచ్చి, యాతని శరణు కోరును, అప్పుడు దేగతో శిబి పల్కిన పల్కులివి.

ఇందు కపోత మాలంబనము. తద్గత వ్యాకులీభవన యుద్దీపనము. దానికొరకు స్వకశేబరార్చణ మనుభావము, శిబి నిష్ఠము దయావిషయకము, ఉత్సాహము స్థాయిభావము. ధృత్యాదులు వ్యభిచారులు. ఇవెల్లఁగలసి దయావీరమును వ్యజ్య మాన మొనర్చుచున్నవి.

ఇందు శిబి స్వశరీరమును దేగకు దానమిచ్చుచున్నట్లు వర్ణింపఁబడినది కావున దీనిని దానవీరమునకే యుదాహరణముగా నేల గైకొనరాదు? అను ప్రశ్నకిట నీ క్రింది కారణములవలన నవకాశములేదు. శ్వేనకపోతములకు భక్ష్యాభక్షక భావము కలదు. కపోతము శ్వేనమునకు భక్ష్యము. కపోతమునకు శ్వేనము భక్షకము. కావున శ్వేనమునకు కావలసినది కపోత శరీరముకాని, శిబి శరీరముకాదు. శ్వేనము శిబి శరీరమును కోరుటలేదు కావున, శిబి స్వశరీరము నిచ్చుట దాన మనిపించు కొనదు. కపోత శరీరమును రక్షించుటకై, శ్వేనమునకు శిబి శరీరము ప్రత్యర్థి తము. ఇది ద్రవ్య వినిమయమే కాని, దానము కాఁజాలదు. ఒక వస్తువునిచ్చి, దానికి బదులుగా నింకొక వస్తువును గైకొనుట వినిమయ మనఁబడును. ఇట్లే నాగా నందమున శంఖచూడుని రక్షించుటకై జీమూతవాహనుఁడు. స్వశరీరమును సమర్పించును ఇదియును దానము కాదు, ద్రవ్య వినిమయమే.

నాగానందము నందలి యీ క్రింది శ్లోకముకూడ దయావీరసము కుదా హరణము :

శిరాముఖైః స్యందత ఏవరక్త మద్యాపిదేహే మమమాంసమస్తి
తృప్తినపశ్యామి తవాపి తావత్కింభక్షణాత్త్వం విరతోగరుత్మన్ :

జీమూతవాహనుడు గరుడునితో ననుచున్నాడు. నరములనుండి రక్తము కారుచునే యున్నది. నా దేహమున నింకను మాంసమున్నది. నీకును తృప్తి కలిగినట్లు లేదు. ఓ గరుత్మంతుడ : ఏల భక్షించుట మానితివి దీని యందును విభావాదులను, పూర్వోదాహరణమునందువలె నూహింప నగును.

యుద్ధవీరమున కుదాహరణము :

రణే దీనాన్ దేవాన్ దశవదనః విద్రావ్య వహతి
ప్రభావ ప్రాగల్భ్యం త్వయి తు మమ కోఽయంపరికరః
లలాటోద్యజ్జ్వాలాకబలిత జగజ్జాల విభవో
భవో మే కోదండచ్యుత విశిఖవేగం కలయతు. రసగంగాధరము.

ఓ దశకంఠా : రణమున దీనులగు దేవతలను పారబ్రహ్మోలి, ప్రభావ ప్రాగల్భ్యములను వహించుచున్నావు. ఇట్టి నీ కొరకు నాకు యుద్ధపరికరములే? లలాటమునుండి పై కుబికివచ్చుచున్న జ్వాలలచే జగజ్జాల విభవమును కబళించుభవుడు, మదీయ కోదండ చ్యుతశిఖ వేగమును తెలిసికొనఁగాక.

ఇవి దశవదను నుద్దేశించి భగవంతుడగు శ్రీరాముడు పల్కిన పల్కులు. ఇందు రామగతమగు నుత్సాహమునకు భవుఁడాలంబనము. రావణునియందు శ్రీరామున కవజ్జయే కలదు కావున నాతఁ డాలంబనము కాఁజాలడు. రణదర్శన ముద్దీపన విభావము దశవదనునియెడ రామునకు గల అవజ్జ అన.భావము, గర్వము సంచారి.

ఇందు వృత్తియు రస సముచితముగా నున్నది. ప్రథమ చరణమున రావణ పరాక్రమకాతరులగు దేవతలను గూర్చి చెప్పఁబడియున్నది. కావున నట అనుద్ధత మగు వృత్తి యవలంబింపఁబడినది. రెండవ చరణమున దశవదన ప్రస్తావము కలదు. తదీయ దేవదర్శనమన వీరత్వ ప్రతిపాదనమునకై వృత్తి యుద్ధతమయ్యు, నాతఁడవజ్జా పాత్రు డగుటచేతను, తన్ములమున రామగతోత్సాహమునకు అనాలంబన మగుటచేతను, అత్యంతోద్ధతము కాలేదు. ఇక భగవంతుడగు శివుడు పర మోత్తమాలంబన విభావమగుటచే, తత్ప్రస్తావముగల రెండవ మూడవ చరణము లందు వీర రసోచితమును, ఓజోగుణ భూయిష్టమును, ప్రకృష్టోద్ధతము నగు వృత్తి యవలంబింపఁబడినది.

యుద్ధపీఠమునకు కావ్యప్రకాశయందీ క్రిందిశ్లోక ముహదరింపఁబడినది.

శుద్ధాసంతాసమే విజహతహరయః క్షణశక్తేభకుంభాః
యుష్మద్గేహేషు లజ్ఞాందథతిపర మమీసాయకానిష్పతంతః
సౌమిత్రేః తిష్ఠపాత్రం త్వమసినహి రుషాంనన్వహంమేఘనాథః
కంచిద్భూభంగలీలా నియమితజలం రామమన్వేషయామి.

హనుమన్నాటకము.

ఇవి ఇంద్రజిత్తు మాటలు త్సుద్రులగు వానరులారా : మీరు భయమును
 వీడుడు ఐరావత కుంభవిదళన పటిష్ఠములగు నా బాణములు మీ దేహములపైఁ
 బడుటకు లజ్జపడుచున్నవి. సౌమిత్రి : నీ వచ్చటనే యుండుము. నా కోపమునకు
 పాత్రమవు నీవుకావు. నేను మేఘనాథుడను కానా ? భూభంగ లీలా మాత్రమున
 సముద్రుని నియమించిన రాముని నేను వెదకుచున్నాను.

ఈ శ్లోకమున ఇంద్రజిన్నిష్ఠమగు నుత్సాహము స్థాయిభావము. రాముఁ
డాంబనము. రాముని సముద్రవశీకరణ ముద్దీపనము. త్పుదులయిన వానరులయెడ
ఉపేక్షయు, పరాక్రమశాలియగు రామునియందలి స్పర్థయు అనుభావములు, త్పుణ్ణ
శక్తేభకుంభములగు బాణములు లజ్జనొందుచున్నవనుటలో, దోచెడి గర్వము వ్యభి
చారి. ఇవన్నియు సామాజిక హృదయములందు ఉత్సాహ ప్రకృతికమగు వీర
రసము నాస్వాద విషయముగ జేయుచున్నవి.

యుద్ధపీఠము :

సపడి నిలయమేతు రాజ్యలక్ష్మీః
ఉపరి పతంత్రధవా కృపాణధారాః
అపహరతుతరాం శిరఃకృతాంతో
మమతు మతి ర్నమానా గపైతి ధర్మాత్.

అప్పుడే రాజ్యలక్ష్మికి విలయము కలుగుగాక; ఖడ్గధారలు మీదపడుగాక;
యముడు నా శిరస్సును ఖండించుగాక; నా మనస్సు ఇంచుకేనియు ధర్మమునుండి
తొలగదు.

అధర్మము నవలంబించియైనను రిపుల జయింపనగును అని చెప్పుచున్న వానితో యుధిష్ఠిరుడన్న మాటలివి. ఇచ్చట ధర్మవిషయ మాలంబనము. 'నజాతు కామాన్నభయాన్నలోభాద్ధర్మంత్యజే జ్ఞీపిత స్యాపిహేతోః కామముచేత గాని, భయము చేతగాని, లోభము చేతగాని, తుదకు జీవితముకొరకు గాని, ధర్మమును విడువరాదు. ఇత్యాది వాక్యాలోచన ముద్దీపనము శిరశ్చేదాద్యంగీకార మను భావము, ధృతి సంచారిణి.

ప్రాచీన మతానుసారముగ వీరరసము నలుతెరగుల ప్రపంచితము వాస్తవ ముగ, శృంగారమునకువలెనే వీరరసమునకుఁగూడ, బహు ప్రకారములు నిరూపింప శక్యమగును. పూర్వోక్త శ్లోకమునందలి చరమపాదమును, "మమతు మతిర్నమ నాగపైతి సత్యాత్" అని మార్చినచో సత్యవీరమున కుదాహరణ మగును. సత్యము కూడ ధర్మాంతర్గతమే కావున నిది ధర్మవీరమునం దంతర్భవించునని చెప్పరాదు. అట్లేయగునేని, దాన దయావీరములను మాత్రము వేరుగా చెప్పనేల? అవికూడ ధర్మవీరమునందే అంతర్భవించునని యేల చెప్పరాదు? కావున నిట్టి శంకలు ప్రయోజన రహితములు. వీరమును పెక్కు విధముల విభజింపవచ్చుననునది సిద్ధాంతము: ఈ క్రింది శ్లోకమును పాండిత్యవీరమున కుదాహరణముగా చెప్పవచ్చును.

అపివక్తి గిరాంపతిః స్వయం యది తాసా మధి దేవతాపివా

అయమస్మి పురోహయానన స్మరణోల్లంఘిత వాఙ్మయాంబుధిః

హమగ్రీవోపాసకుఁడగు నొక పండితుని మాటలివి బృహస్పతియే స్వయముగా పలుకుగాక; (శాస్త్రచర్చచేయుగాక) వాగ్దేవతయే చెప్పునుగాక. హయగ్రీవ స్మరణముచేత వాఙ్మయాంబుధిని దాటిన నేను మీ యెదుట సిద్ధాంతము సేయుటకిదే, సంసిద్ధుడనై యున్నాను. ఇట బృహస్పత్యాదు లాలంబనము, సభాది ధర్మన ముద్దీపనము. నిఖిల విద్వత్తిరస్కారము అనుభావము. గర్వము సంచారి భావము. వీనిచే పోషితమైన వక్తయొక్క ఉత్సాహము వీరరసముగా ప్రతీయ మానమగుచున్నది.

పై శ్లోకమున వ్యజ్యమానమగు రసము యుద్ధవీరమని యేల తలంపరాదు?

వాదమును యుద్ధవిశేషమేకదా : అని శంకింతురేని, ఈ క్రింది శ్లోకమునందలి షమా వీరమున కేమి చెప్పెదరు? అని పండితరాయల తిరుగు ప్రశ్న.

అపి బహుల దహనజాలం మూర్ధ్ని రిపుర్యే నిరంతర ధమతు
పాతయతు వాఽసిధారా మహ మణుమాత్రం న కించి దాభాషే.

శత్రువు నా శిరమున, విపులాగ్నిజాలమును, నిరంతరము జ్వలింపజేయుగాక; ఖడ్గధారతో కొట్టునుగాక, నేను స్వల్పముగకూడ పలుకను, ఇది షమా వంతుని వచనము.

ఇట్లే ఈ క్రింది శ్లోకమున బలవీరము వ్యజ్యమాన మగుచున్నది.

పరిహరతుథరాం ఫణిప్రవీరః
సుఖమయతాం కమరోఽపి తాం విహాయ
అహమిహపురుహూత పక్షకోణే
నిఖిలమిదం జగదండకం వహామి.

ఇంద్రునితో గరుత్మంతుఁడు పల్కిన పల్కులివి. ఫణిప్రవీరుఁడగు ఆది శేషుఁడు భూమిని ధరించుట మానుగాక. భూమిని విడిచి, ఆది మఠము సుఖమును పొందుగాక, ఓ పురుహూతా! నా టెక్క కొనయందు ఈ నిఖిల జగదండమును ధరింతును. శేషుఁడు తన సహస్ర ఫణములతో భూమిని మోయుచున్నాడు. ఆది కూర్మము మిక్కిల వెడదయగు తన వెన్నుపై భూమిని మోయుచున్నది. నేనన్నచో నిఖిల జగత్తును నారెక్క కొనపై అవలీలగా ధరింపగలను. కష్టముతో వారు జేయుపనిని నే నశ్రమముగ చేయగలను అని గరుడుని భావము. ఇందు, గరుడగతమగు బలాధ్యత్వము వ్యజ్యమానమగుచున్నది.

వీరరస ప్రకారములు పెక్కు లుండవచ్చునని పండితరాయల యభిప్రాయము. సాహిత్యసారమున అచ్యుత రాయలుకూడ వీరరస ప్రకారములు పెక్కులు చెప్పియున్నాఁడు.

“ఉత్సాహ స్థాయిభావస్య వీరోద్వాదశదాతుసః

యుద్ధదానదయా ధర్మ సత్యవిద్యతపోబలైః
త్యాగయోగ క్షమా జ్ఞానైస్తదుపాధే ర్విభేదతః

ఉత్సాహము స్థాయిభావము గాఢగల వీరము పండ్రెండు విధములు, అవి :

1. యుద్ధవీరము 2. దానవీరము 3. దయావీరము 4. ధర్మవీరము 5. సత్యవీరము
6. విద్యద్వీరము 7. తపోవీరము 8. బలవీరము 9. త్యాగవీరము 10. యోగ
- వీరము 11. క్షమావీరము 12. జ్ఞానవీరము.

ఇట్లు చెప్పి వీనికి మరల నెనిమిది వీరరస ప్రకారములను చేర్చియున్నాఁడు
అవి : 1. సంపద్వీరము 2. రూపవీరము 3. గానవీరము 4. అహింసావీరము

5. ఐశ్వర్యవీరము 6. కవిత్వవీరము 7. శ్రద్ధావీరము 8. భక్తివీరము

ఇంతటితో నాతఁడు తృప్తిపడలేదు. ఇట్లే మరికొన్ని భేదములను బుధు
లూహింతురుగాక అని బుధులమీదనే తద్భారమును మోపినాఁడు.

ఇట్లనంత భేదముల సంగీకరించుచో శాస్త్రమున కనవస్థాబోషము పట్టును.

రౌద్ర రసమునకును, యుద్ధవీరమునకును గల భేదమిది. రక్తాస్య రక్త.
నేత్రత్వములు రౌద్రమున కనుభావములు. యుద్ధవీరమునకు కావు.

“రక్తాస్యనేత్రతా చాత్రభేదినీ యుద్ధవీరతః” సా. ద.

ఈ రెండింటికిని, ఆలంబనోద్ధీపన విభావములు సమానములు: సంచారి
భావములును, చాలదనుక, సాధారణములే.

భయానక రసము :

దీనికి స్థాయిభావము భయము; అదిదైవతము కాలుఁడు; స్త్రీలును, నీచులును
నాయకులు: వర్ణము కృష్ణమే. దేనివలన భయము కలుగునో అది ఆలంబనము.
ఘోరతరములగు దాని చేష్ట లుద్ధీపనములు. వైవర్ణ్యము, గద్గదస్వరభాషణము,
ప్రళయము, స్వేదము, కంపము, రోమాంచము, డిక్కులుచూచుట, మున్నగునవి
అనుభావములు. జుగుప్స, ఆవేగము, సమ్మోహము, సంతాపము, గ్లాని,
దైన్యము, శంక, అపస్మారము సంభ్రాంతి, మృతి మొదలగునవి వ్యభిచారులు.

ఉదా:-

గ్రీవాభంగాభిరామం ముహూరనుపతతి స్యందనేబద్ధదృష్టిః
 పశ్చార్థేన ప్రవిష్టః శరపతనభియాభూయసా పూర్వకాయమ్
 ధర్మైరర్థావలీధైః శ్రమవివృతముఖభ్రంశిభిః కీర్ణవర్తా
 పశ్యో దగ్ర ప్లుతత్వాద్వియతి బహుతరం స్తోకముర్వ్యాంప్రయతి.

—అభిజ్ఞాన శాకుంతలము.

మృగయార్థమేగిన దుష్యంతుఁడు సూతునితో నిట్లునుచున్నాఁడు. సూతుడా :
 చూడుము. ఈ మృగము, పై కెగురుచు పరుగులిడు చుండుటవలన, హెచ్చుగా
 ఆకసమునందును, కొలదిగా భూమియందును పోవుచున్నది; మెడ త్రిప్పి
 యంద మతిశయింప నరదమువంక చూచుచున్నది? శరపతన భయముచే, వెను
 కటి భాగమున పూర్వకాయముతో చేర్చుకొనుచున్నది. శ్రమవివృతమగు నోడి
 నుండి సగము నమలిన దర్శలు దారియంతటను జారిపడుచున్నవి.

ఇచ్చట మృగగత మగు భయము స్థాయిభావము. వెన్నంటి వచ్చెడి రథ
 మాలంబనము. శర పతన భయాదులుద్దీపనములు. గ్రీవాభంగము పలాయనము
 అనుభావములు. శంకాత్రాసాదులు వ్యభిచారులు.

బీభత్సము : దీనికి స్థాయిభావము జుగుప్స. వర్ణము నీలము. దీనికి
 దైవతము మహాకాలుఁడు. దుర్గంధము, మాంసము, నెత్తురు, మేదస్సు మున్నగు
 నవి యాలంబనములు. అచ్చట పురుగులుపడుట మున్నగునవి ఉద్దీపనములు.
 ఉమియుట, పెడమొగము పెట్టుట, నేత్రసంకోచము మొదలగునవి అనుభావములు.
 మోహము, అపస్మారము, ఆవేగము మున్నగునవి వ్యభిచారులు.

ఉదా:- రసగంగాధరము.

నఖై ర్విదారితాంత్రాణాం శవానాం పూయశోణితమ్

ఆననే ష్వనులింపంతి కృష్ణా బేతాలయోషితః

నఖములతో శవముల ప్రేవులను చీల్చి ఆ పూయశోణితమును (పూతిగంధ
 యుతనుగ నెత్తురును) ముఖములపై బేతాళ స్త్రీలు, పూసికొనుచున్నారు.

ఇట శవము లాలంబనము, ఆంత్రవిదారణాదు లుద్దీపనములు. జుగుప్స

కార్యముగ ప్రతీయమానములు రోమాంచ నేత్రపీఠనామ అనుభావములు ఆవేగాదులు సంచారులు.

అద్భుతరసము: దీనికి స్థాయిభావము విస్మయము. గంధర్వుడు దైవతము. వర్ణము పసుపు. లోకాతీతమగు వస్తువు ఆలంబనము. గుణముల మహత్త్వము ఉద్దీపనము. స్తంభము, స్వేదము, రోమాంచము, గద్గదస్వరము, సంభ్రమము, నేత్రవికాసము మున్నగునవి అనుభావములు వితర్కము, ఆవేగము, సంభ్రాంతి, హర్షము మొదలగునవి వ్యభిచారులు.

ఉదా : రసగంగాధరము.

చరాచర జగజ్జాల సదనం వదనం తవ

గల దగన గాంభీర్యం విశ్వాస్మి హృతచేతనా.

యశోద కృష్ణునితో పల్కిన పల్కులివి. కృష్ణా: చరాచర జగజ్జాలము నకు సదనమైనట్టియు, గగన గాంభీర్యమును అతకరించు చున్నట్టియు, నీ నోటిని చూచి, హృతచేతన నగుచున్నాను.

ఒకప్పుడు భగవంతుడగు వాసుదేవుని వదనము నవలోకించి యశోద పల్కిన పల్కులివి. ఇందు వదన మాలంబనము. అంతర్గత చరాచర జగజ్జాల దర్శన ముద్దీపనము. హృతచేత సత్వమును దానిచే గమ్యమగు రోమాంచనేత్ర స్ఫారణాది అనుభావము. త్రాసాదులు వ్యభిచారులు.

అద్భుతరసమునకు - కావ్యప్రకాశిక.

చిత్రం మహానేష నవావతారః : క్వకాంతిరేషాఽభినవై వభంగిః :

లోకోత్తరందైర్యమహో ప్రభావః : కాప్యాకృతిర్నూతన ఏష సర్గః :

వామనుని చూచి బలి యనుచున్నాడు: ఆహా : ఈ నూత్నమగు సవతారము కడుదొడ్డది. ఎక్కడి దీ కాంతి? ఈ భంగియు నభినవమే. ఈతని దైర్యము లోకోత్తరము ఆహా : మెచ్చదగు ప్రభావము. ఏమి ఆకృతి : ఈ సృష్టి నూతనము.

ఇచ్చట స్థాయిభావము విస్మయము. వామనుఁ డాలంబనము. కాంతియు,

గుణాతిశయాదులును ఉద్దీపనములు. స్తుత్యాదు లనుభావములు. మతిదృతి హర్షాదులు వ్యభిచారులు.

మీది శ్లోక మద్భుత రసమున కుదాహరణముగా పనికిరాదనియు, నిందు రసధ్వనియే లేదనియు పండితరాయల యభిప్రాయము. ఇటు స్తోత్రః స్థమగు భక్తికే ప్రాధాన్యము. విస్మయ మా భక్తి కంగమగుచున్నది; కావున నీ శ్లోకము అద్భుత రసమునకు కాక, భక్తి భావధ్వని కుదాహరణముగా పనికివచ్చును. ఇది జగన్నాథ పండితుని యభిప్రాయము.

ఇది భావధ్వనికేగాని, రసధ్వనికి లక్ష్యముకాదు సరియే అట్లే అంగీకరింతము. మరి, తుల్యన్యాయమున, చరాచర జగజ్జాతేత్యాది శ్లోకము కూడ భావధ్వనికే లక్ష్యమగుననియు, రసధ్వనికి లక్ష్యము కాదనియు నేల చెప్పరాదు? ఇందు కూడ యశోదా నిష్ఠమగు పుత్ర ప్రీతియేగదా యున్నది. ఈ శంకలకు జగన్నాథుని సమాధానమిది. ఇందు పుత్ర ప్రీతి యున్నమాట నిజమే, కాని అది ప్రధానము కాదు. విస్మయమునకే ప్రాధాన్యము. కారణము స్పష్టమే ప్రీతివ్యంజకము లిందు లేవు, విస్మయమునకే కలవు. 'హృతచేతనా' అను పదమువలన విస్మయ ప్రాధాన్యమే వ్యక్తము; ప్రీతి గుణీభూతము.

మరొక సందియము. పుత్ర ప్రీతి లేకున్నను, ఇందు భక్తియున్నదన వచ్చును కదా! శ్రీకృష్ణుని పదనమున యశోదకు విశ్వమంతయుఁ దోచినది అట్టి యెడ 'నితఁ డొక మహాపురుషుడై యుండును. అను భావము యశోదకు కలుగును', కావున, శ్రీకృష్ణ విషయక యశోదా భక్తి కిందు ప్రాధాన్య మున్నదన వచ్చును. అప్పుడు విస్మయము దాని కంగమే యగును. ఇక నీ శ్లోకమున నద్భుతరసము వ్యజ్యమాన మగుచున్నదని యెట్లు చెప్పనగును?

ఈ శంక కవకాశమేలేదు. యశోదకు "ఈ బాలుఁడు నా పుత్రుఁడు" అను నిశ్చయ జ్ఞానము కలదు. అట్టియెడ 'ఈతఁడు మహాపురుషుడు' అను భావ మెట్లు కలుగును? సమాన విషయమున నిశ్చయము తదితర జ్ఞానోత్పత్తికి ప్రతిబంధక మను న్యాయమున, "ఇతఁడు మహాపురుషుడు" అను జ్ఞానము, "ఈ బాలుఁడు నా పుత్రుఁడు" అను జ్ఞానముచే ప్రతిబద్ధమగుచున్నది. కావున నది పుట్టనే పుట్టదు.

అనగా యశోదకు శ్రీకృష్ణుని యెడ భక్తిభావ ముదయించుట, అసంభవమనుట.
కావున నిట విస్మయ స్థాయికమగు నద్భుత రసమే వ్యజ్యమానము.

కాంతరసము: - ఈ రసమునుగూర్చి ముందే చాల వివరింపఁబడి యున్నది. దీనికి స్థాయిభావము శమము. నాయకుఁడు ఉత్తముఁడు. కుంచేందు సుందరము (శ్వేతము) వర్ణము; నారాయణుఁ డధిదేవత. అనిత్యత్వాది కారణములచే అశేష వస్తు నిస్సారతగాని, పరమాత్మ స్వరూపముగాని ఆలంబనము. పుణ్యాశ్రమములు హరిహరాది త్రైతములు, తీర్థములు, రమ్యములైన వనములు, మహాపురుష సాంగత్యము మొదలగునవి ఉద్దీపనములు. రోమాంచతోష భూతదయాదు లనుభావములు. నిర్వేదహర్ష స్మృత్యాదులు వ్యభిచారులు.

ఉదాహరణము : రసగంగాధరము.

మలయానిల కాలకూటయో రమణీకుంతల భోగిభోగయోః

శ్వపచాత్మ భువోనిరంతరా మమజాతా పరమాత్మనిస్థితిః

మలయానిల కాలకూటములు రెండును నాకు సమానములు: అట్లే రమణీ కుంతలమును, భోగిభోగమును; శ్వపచుడును, బ్రహ్మయు; వీనియందు నాకు భేదబుద్ధిలేదని భావము. పరమాత్మయందు స్థితి నాకు కల్గినది బ్రహ్మస్వ కుదిరినదని భావము.

ఇట సర్వప్రపంచమును ఆలంబనము, సర్వత్ర స్వామ్య మనుభావము. మత్స్యాదులు సంచారులు. ఇందు ప్రథమార్థమున, 'మలయానిలము, కాలకూటము', 'రమణీకుంతలము, భోగిభోగము' అనుచో, మొదట ఉత్తమము, తరువాత అధమము అను ఉపక్రమము కలదు. ద్వితీయార్థమున, 'శ్వపచుఁడు, ఆత్మభువు' అనుచో, తొలు అధమము, తరువాత ఉత్తమము కలదు. ఇట్లు ప్రయోగించుట ప్రకృమభంగి దోషము కాదా ?

కాదు, వక్తబ్రహ్మనిష్ఠుఁడు కావున, ఉత్తమాధమ జ్ఞానవైకల్యము సుసంపన్నమే. కావున నిందు ప్రకృమ భంగము గుణమే కాని దోషముకాదు.

రసవర్ణాదుల యోచిత్యము :- సీడి వివరణమున, రసములకు, వర్ణములును

అధిదైవతములును చెప్పబడియున్నవి. వీనిని చెప్పటలో సందర్భశుద్ధి లేదనియు, నివి యుక్తిసహములు కావనియు, నేటి వారి యభిప్రాయము. కాని యా యభిప్రాయము సరికాదు. ఆలంకారికు లీ వర్ణాదులను సహేతుకముగనే నిర్ణయించిరి. ఆ కారణము లిందు వివరింపబడుచున్నవి.

మొదటిది శృంగారము. ఇది శ్యామవర్ణమనియు, విష్ణుదైవత మనియును చెప్పబడియున్నది. దీని యంతరార్థమిది నాయికా నాయకులకనంత సుఖావహము శృంగారము. దీని విషయమున అభిప్రాయభేదములేదు. “శృంగార ఏవమధురః పరప్రహ్లాదనో రసః” ధ్వన్యాలోకము. సుఖము సత్య జన్యము. సత్త్వగుణమున కధినాయకుఁడు విష్ణువు కావున శృంగారము విష్ణుదైవతముగా చెప్పబడినది. విష్ణుదైవతము కావుననే శ్యామవర్ణము. జ్ఞానమాత్ర రూపమగు రసమునకు శ్యామవర్ణత్వ మెట్లు సంభావ్యముః అని ప్రశ్నించుచో, నిది మా సమాధానము నిజమే, రసమునకు వర్ణములేదు. కాని, ఇది కల్పనా విషయమున అంగీకృతము. సిద్ధము. తక్కిన తావులందును ఇదే బోధ్యము.

హాసము శ్వేత వర్ణము; ప్రమథదైవతము. “దవలతావర్ణ్యతేహః సకీర్త్యః” అని కవి సమయ ప్రసిద్ధము. కావున దీనికి కవి సమయానుసారముగ శ్వేతవర్ణము చెప్పబడినది. ప్రమథులు హాసప్రియులు, కావున హాస్యము ప్రమథ దైవతము.

కరుణము కపోతవర్ణము; యమదైవతము. కపోతవర్ణ మనగా మలిన వర్ణము. కరుణము శోకస్థాయికము, శోకము, పాపజన్యము. ‘మాలిన్యం వ్యోమ్ని పాపే’ అని కవి సమయము; కావున, కరుణము కపోతవర్ణముగా చెప్పబడినది. యముఁడు శోకకారకుఁడగుట, కరుణము యమదైవతముగా చెప్పబడినది.

రౌద్రము రక్తవర్ణము, రుద్రాది దైవతము. రక్తవర్ణ మనగా లోహిత వర్ణము, క్రోధము రజోగుణ ప్రభవము. “అజామేకాం లోహిత శుక్ల కృష్ణామ్” అని శ్రుతి. “కామ ఏష క్రోధ ఏష రజోగుణసముద్యవఃభగవద్గీత. కావున క్రోధములోహితవర్ణమగుట శ్రుతిసిద్ధము. క్రోధము సంహారకారకము. కావున, త్రిభువనసంహారియగు రుద్రుఁడే దీని కధిదైవతమగుట సమంజసము.

వీరము హేమవర్ణము. మహేంద్రదైవతము, మహేంద్రుడు సర్వ వీరాధిపతి, అతని వర్ణమును హేమవర్ణమే, కావున వీరము హేమవర్ణమునుట ఉచితమే.

గ్రంథ విస్తర భీతిచే నిట కొన్ని మాత్రమే వివరింపబడినవి. తక్కిన వానిని గూర్చియు నిట్లే యూహింపనగును.

రసాభాసము :

“అనౌచిత్య ప్రవృత్తత్యే ఆభాసోరస భావయోః”

సా. ద.

అనౌచిత్య ప్రవృత్తత్వమువలన, రసభావములకు ఆభాసము కలుగును. రసము అనౌచిత్యమున ప్రవర్తినచో రసాభాసము. భావము అనౌచిత్యమున ప్రవర్తినచో భావాభాసము.

“తథాభాసా అనౌచిత్య ప్రవర్తితాః”

కా. ప్ర.

“అనుచిత విభావారింబనత్వం రసాభాసత్వమ్”

ర. గం.

రసభావములను అనుచితముగా ప్రవర్తింపజేయుటయే రసాభాస భావాభాసములకు కారణమని, మీడి మమ్మట జగన్నాథుల వాక్యములను బట్టి నిర్ణయింపనగును.

రసాభాస విషయమున ప్రాచీనులు :

ఏకతైరివాను రాగశ్చేత్తిర్యజ్ఞేచ్ఛ గతోఽపివా

యేషితోబహు సక్తిశ్చేద్రసాభాస త్రిధామతః

నాయికా నాయకులలో నొక్కరికి మాత్రమే అనురాగమున్నను, అనుభాగము తిర్యగ్గతముగాని, ప్లేచ్ఛగతముగాని అయినను, స్త్రీకి (నాయికకు) బహు నాయకానురాగ మున్నను రసాభాసమగును. ఇట్లది మూడు విధములు. విభావాది సామగ్రి సంపూర్ణముగ లేకుండుటయే రసాభాసమునకు కారణము. విద్యా వివే

కాది సంస్కార పూర్ణులగు వారితో అట్టి విభావాది సామాగ్రి సంపూర్ణత కలుగును. కావున అట్టి సంస్కార సముల్లసితులైన నాయకుల నాశ్రయించి యున్నప్పుడే రత్యాదు లుపచీయమానములై రసీకావమునందును, సభ్యతా శూన్యులును, విద్యా వివేక రహితులునగు వారు రత్యాదులకు సముచితాలంబనములు కారు. అట్టి సంస్కృతి విహీనులనే మనవారు మ్లేచ్ఛులనిరి. పశుపక్ష్యాదులయం దట్టి సంపూర్ణ సామాగ్రి యుండుట అసంభవము కావున, తిర్యజ్జేచ్ఛగతమగు రసము, ఆభాసమే యగును.

ఈ రసాభాసను గూర్చి సాహిత్యదర్శణకారుఁ డిట్లు వివరించియున్నాఁడు.

“ఉపనాయక సంస్థాయాం ముని గురుపత్ని గతా
యాంచ బహునాయక విషయా యాం రతౌ తథాను
భయ నిష్ఠాయామ్ ప్రతి నాయక నిష్ఠత్వే తద్వద
ధమపాత్ర తిర్యగాదిగతే శృంగారేనౌచిత్యమ్”

ఉపనాయకునిపై (ఉపపతిపై) నిలిచిన రతియు, ముని గురుపత్నిగతమగు రతియు, బహునాయక విషయకమగు రతియు, అనుభయ నిష్ఠమగు రతియు, ప్రతి నాయక నిష్ఠమగు రతియు, అధమ పాత్రగతమగు రతియు, తిర్యగాదిగతమగు రతియు, అనుచితము లగుచున్నవి. కావున నందు రసాభాసమే.

వివాహితయగు నాయక, ఉపనాయకునియందు, అనగా ఉపపతి యందు, అనురక్తయగుట ధర్మశాస్త్ర నిషిద్ధము కావున నిందాలంబన మయోగ్యమగుచున్నది. అయోగ్యాలంబన విషయకమగుటచే, ఈ రతి అనౌచిత్య దోషదూషితము. మునిపత్ని గతమును గురుపత్ని గతమును, అగు రతి నింద్యము జుగుప్సావహము. కావుననే అనుచితము. బహునాయకగతమగు రతియు ననౌచిత్య దోషజుష్టమే. ఒక్కతెకు పలువురియందు, రసఘటనోపయోగియగు సమగ్రరతి యసంభవ మగుటయే యిందులకు కారణము. అనుభయవిషమనగా ఏకత్రానురాగమే. ఇట్టి రతిఫల శూన్యము. మరియు నిటఁగూడ రసఘటనోపయోగియగు పూర్ణరతి యసంభవమే యగుచున్నది.

కావున నిది రసాభాసమే. ప్రతినాయక గతమగు రతియు నింద్యమే. అథమపాత్ర గతము, తిర్యగాది గతమునగు రతిముందే వివరింపఁబడియున్నది.

ఇట నొక సందియమున కవకాశమున్నది. బహునాయక గతమగు రతి యనౌ చిత్త్య దోషదూషితమై యాభాసమగుచో, బహునాయకాగతమగు రతియు నేల యాభాసము కాదు? ఈ ప్రశ్నకు ప్రతాపరుద్రీయ వ్యాఖ్యాత యిట్లు సమాధాన మిచ్చి యున్నాఁడు.

“పుంసోఽప్యనేక నాయకానురాగే రసాభాసత్వ మితికేచిత్. తర్హి తన్మతే దక్షిణ నాయకానురాగస్య సర్వసంప్రతిపన్న రసభావస్య ఆభాసత్వ ప్రసంగ ఇతి చేన్మైవమ్. తస్యోఽప్యేకస్యామేవ గాఢానురాగత్వాత్. అన్య తత్ర క్వచిన్మధ్యత్వం క్వ చిన్మంద మితినిశ్చితమ్. ‘తుర్యోఽనేకత్రదక్షిణ’ ఇతి లక్షణం పునరనేకాసు నాయకా స్వనువృత్తి మాత్రపరత్వేన తుల్యత్వ పరమితి ద్రష్టవ్యమ్.”

బహునాయకా గతమగు పురుష రతియు ఆభాసమే యని కొంద రందురు. అట్టియెడ, సర్వాలంకారిక సమ్మతమగు దక్షిణ నాయక గతమగు రతియు ఆభాసమే యగును. కాని అది అట్లుకాదు, కారణమిది. దక్షిణనాయకునకుగూడ నొకర్తుక యందే గాఢానురాగ ముండును. మరొకతెపై మధ్యమానురాగమును, వేరొకతెపై మందానురాగ మును ఉండును అట్లయిన, “అనేక నాయకలందు తుల్యుఁడు దక్షిణుఁడు” అను లక్షణ మెట్లు పొసగును? అన్నచో, అనేక నాయకలయందు దనువృత్తి తుల్యమేకాని యనురాగము తుల్యము కాదని సమాధానము.

అహల్యా సంక్రందనమునందును తారాశశాంకమునందును రసాభాసమే కాని రసములేదని తెలియనగును. వేశ్యయు నొక్కొక్కప్పు డనురక్తయై యుండవచ్చును. అనఁగా ఒక్కనినే ప్రేమించి యుండవచ్చుననుట. ఇందుల కుదాహరణముగా వసంత సేనను గైకొనవచ్చును. అననురక్తురాలగు వేశ్యయందును, కులటయందును మాత్రమే బహునాయక నిష్ఠమగు రతి యుండును.

ద్రౌపది కైదుగురు భర్తలు గలరు. ఇచ్చట రతి బహునాయక నిష్ఠమనియు, నందుచే రసాభాస మనియుఁ జెప్పవచ్చునా? బహునాయకనిష్ఠమయ్యు నది రసాభాసము

కాదనియు, రసమే యనియు ప్రాచీనుల యభిప్రాయము. కారణము పంచపాండవులును ద్రౌపదికి భర్తలగుటయే, బహునాయకనిష్ఠమనగా, వివాహమాడని పలువురియందు నిలిచిన రతియేమని ప్రాచీనుల మతము. నవ్వలిదికూడ రసాభాసమే యందురు. ఇచ్చట గణనీయమగు సంశయమిది. పతివిషయకమేయయ్యు, నేక కాలమున నందరి యందును ప్రేమ చూపుట రసాభాసమే యగును. ద్రౌపది ఒక్కొక్క సంవత్సర ముండెను కావున నది రసాభాసము కాదు.

‘యోషితో బహుస క్తిశ్చేత్’ అను దానిని వ్యాఖ్యానించుచు, శ్రీ వేదాల తిరువేంగళాచార్యులుగారిట్లు వ్రాసి యున్నారు.

“అయితే ద్రౌపదీదేవి సంగతి యేమి? రసాభాసమే యందురా? సహృదయు లెవ్వరు నింతవరకా మాటనలేదు. కావున నీపాదము నర్థము నిట్లు గ్రహింపవలెను. అనేక మంది పురుషులను స్త్రీలు ప్రేమింపజాలరు, కావున వారి కొక్కరియందే అసలుండుచో, నిజమగు ననురాగముండగలుగును. కడమచోటులందుండదు. కావున వేశ్య మొదలగు నెవ్వరైనను, ననేకమందితో సంభోగాది క్రియలు జరుపవలయునపు డాయా పురుషులందు డనకు ప్రేమయున్నట్లు నటించును. కాని, నిజమున కచట ప్రేమ యుండజాలదు వారపుడు చూపుచేష్టలుకాని, భావములుకాని ప్రేమసూత్ర గ్రథితములు కాజాలవు అటుల ప్రేమహీనములగు వారి కృత్యముల మర్మ మెఱుచగని యవివేకులు, వారియందనురక్తులైనను, వివేకులగు వారు వానినిస్సారత నెఱింగియం దుపరక్తు లగుదురు. అచట రసప్రాణమగు రస్యమానతయుండదు. కావున నచట రసాభాస యగును. అని దీని పరమార్థము. ద్రౌపదీ విషయమున నట్టి టోషములేదు. ఏమనగా నామె తన సహజ వివేకాదార్యములతో డనపతుల నయిదుగురనుగూడ మిక్కిలి ప్రేమించినది. కావున వారియెడ నామె చూపించు భావచేష్టాధికములందు ప్రేమ యాస్వాద్యమగుచుండును. ప్రేమసూత్ర గ్రథితములగు నా చేష్టలుగాని, భావములుగాని, హృదయగోచరములగు నపు డచటి ప్రేమ యానందాస్వాదమొదవిండును? ఈ ద్రౌపదీ ప్రేమ సందర్భమును ‘భారవి’ కృతమగు కిరాతార్జునీయము దృతీయ సర్గమునందు బరికించుడు. అట ప్రేమ యానందరూపమున నాస్వాద్యమగుచున్నది. రస్యమానతాభంగము లేదు, కావున రసాభాస ప్రసక్తి యచట లేదు. మరియు నొక విషయము గ్రహింపవలసియున్నది. తోకమున వనితలందరును ద్రౌపదీ

మహాదేవివలె వివేకాదార్య సంపన్నులై యనేక పతుల బ్రేమపూర్వకముగా నుపచరింపజాలరు. అది యామె కొక్కతికే చెల్లినది. అట్లే యింకను కొంతమంది వనితారత్నములు గలరు. ఇట్టి సహజసుందరమును పవిత్రశీలమున నగు నడవడి వలననే, ఆ మహాతల్లు లందరును బత్రివతలనబరగిరి. ఇది చాల నసాధారణము.”

రతి తిర్యగ్గతమైనను, రసాభాసముకాదనియు, రసమే యగుననియు ఏకావళీ కారు శగు విద్యాధరుని యభిప్రాయము. “విభావాది సంభవోఽపి రసంప్రతి ప్రయోజకః, నవిభావాది జ్ఞానమ్; తతశ్చ తిరశ్చామస్త్యై వరసః.” తిర్యగాదులకు కలాకౌశలములేదు కావున, వాని శృంగారము విభావాది సామగ్రీ పరిపుష్టముకాదు. కావున నది రసాభాసమునుట సరికాదు. విభావాదు లుండుటయే రసమునకు ప్రయోజకము. విభావాది జ్ఞానముకాదు, కావున తిర్యక్కులయందును రసము కలదు.

ఉదాహరణము :

“ఎత్తినవేడ్కఁగంధరములెత్తి మొగంబులుసాచి, చూడ్కులున్
జిత్తములున్నిగుడ్చి, తమచెందెడు నిక్కలురోసి, యింపుద
శ్శొత్తగనొక్కచో నొకటి నొక్కటిగాంచి యెలర్చుకాయ్యులం
జిత్తజుకేళిదేలే విలసిల్లుచు జక్కవదోయి వేకువన్.

తిక్కన ఉద్యోగపర్వము.

ఇందు చక్రవాకదంపతుల సంభోగ శృంగార మభివర్ణింపఁబడియున్నది. అనుభావసంచారి భావపౌష్కల్యమున, సీది, సహృదయుల కాస్వాద్యమాన మగుచున్నది.

ఇంతదనుక శృంగార రసాభాసమే వివరింపఁబడినది. ఇక వీరాదులు:

1. బ్రహ్మవధాత్సత్సాపేఽథమపాత్రగతేతథావీరే.

సా. థ.

బ్రహ్మవధాదులను చేయుటయందు చూపు నుత్సాహమును, అథమపాత్ర గతమగు నుత్సాహమును వీరాభాసము. అది శబ్దముచేత పితృవధాదులు గ్రాహ్యములు. అనధికారికి దానమిచ్చుట, వానియెడ దయచూపుట, మున్నగు కృత్రిమ

ధర్మములందు చూపు నుత్సాహమును వీరరసాభాసమే యగును. అయోగ్యాలంబన విషయకమగుటచేతను, ధర్మశాస్త్ర నిషిద్ధమగుటచేతను, ఈ యుత్సాహ మనౌచిత్య దోషదూషిత మగుచున్నది.

రౌద్రము : 'రౌద్రేగుర్వాదిగతకోపే'

సా. ద

గురువు, తల్లిదండ్రులు, మునులు, సుతులు, వీరిపైఁ జూపు కోపమనౌచిత్య దోషజుష్ట మగును. కావున నిట రౌద్రాభాసము. క్రోధాత్మకో భవేద్రౌద్రః ప్రతిశూరైరమర్షతః రూక్షప్రాయో భవేదత్ర నాయకో ౭ త్యుగ్రవిగ్రహః" రౌద్రము క్రోధస్థాయికము. ప్రతిశూరులయెడ క్రుద్ధుఁడును, రూక్షప్రాయుఁడును అత్యుగ్ర విగ్రహుడు నిందు నాయఁకుడు. దీనిని బట్టి ప్రతిశూరజనిత క్రోధమే రౌద్రమునకు స్థాయియగునుగాని, గుర్వాదిజనిత క్రోధము కాదు.

శాంతము : "శాంతేచహీననిష్ఠే"

సా. ద.

హీననిష్ఠమగు శాంతము శాంతాభాసము. హీనులు శమతత్త్వ జ్ఞానా సమర్థులగుట, తన్నిష్ఠమగుశమము, శాంతాభాస మగును.

హాస్యము : "గుర్వాద్యాలంబనే హాస్యే"

సా.ద.

గురువులు, తల్లిదండ్రులు మున్నగు పూజ్యుల నాలంబనము చేసికొని ప్రవృత్తమైన హాస్యము హాస్యాభాస మగును. అట్టి హాస్యము, అయోగ్యాలంబన విషయకము; ధర్మశాస్త్ర నిషిద్ధము.

భయానకము : "ఉత్తమపాత్ర గతత్వే భయానకే"

సా. ద.

ఉత్తమపాత్ర గతమగుచో భయానకము, భయానకాభాస మగును.

బాలస్త్రీ నీచనాయకః అని భయానకము నిర్వచింపఁబడియున్నది బాలాదులే భయానకమునకు నాయకులుగా నుండదగుదురు. ఉత్తమ పాత్రలయందు భయముండుట అసంభవము.

కరుణము : "హతపాత్రగతేకరుణే"

సా. ద. కృష్ణమోహన కృతలక్ష్మీ వ్యాఖ్య.

ధీరోద్ధతుడు, తనచే చంపబడిన శత్రువునుగూర్చి తానే శోకించుట కరుణాభాసము.

బీభత్సాభాసము : “బ్రహ్మజ్ఞానిగత జుగుప్సే బీభత్సే”

లక్ష్మీవ్యాఖ్య. సా. ద.

జుగుప్సే బ్రహ్మజ్ఞాని గతమగుచో బీభత్సాభాసము సర్వసముదే బ్రహ్మజ్ఞాని. కావున తన్నిష్ఠమగు జుగుప్సే, బీభత్సాభాసమే యగును.

అదృతము : “విశేషదర్శిత పాత్రగతే అదృతే”

లక్ష్మీవ్యాఖ్య.

“అలోకోత్తర వస్తువులను జూచియు విస్మయపడుట అదృతాభాసము”

సన్నిధానమువారి సరసభూపాలీయ వ్యాఖ్య.

రసాభాసము : రసభంగము.

“అనౌచిత్యాదృతే నాన్యద్రసభంగస్య కారణమ్

ప్రసిద్ధాచిత్త్యబంధస్తు రసస్యోపనిషత్పరా”

రసభంగమునకు అనౌచిత్య మొక్కటియే కారణము. వేరు కారణములేదు. ప్రసిద్ధమగు నౌచిత్యబంధము, రసబ్రహ్మ ప్రతిపాదనమునకు, పరమమైన యుపనిషత్తు, ఔచిత్య విషయమున ధ్వనికారుని యభిప్రాయ మిది.

రసాభాసమునకును, రసభంగమునకును, అనౌచిత్యమే ఏకైక కారణముగా చెప్పబడినది. అయిన రసభంగ రసాభాసములకు భేదమే లేదా? అని ప్రశ్న, రసభంగ రసాభాసముల కిండుక భేదము కలదు. రెండును ఒక్కటికాదు.

“స్థాయ్యాది చర్వణావసరముననే, కాలుష్యము, తత్తత్కారణముల వలన గోచరమగుచో, నచట రసభంగమే ఆ కాలుష్య మప్పటికికాక, పాశ్చాత్య స్మరణమగుచో రసాభాసాది ప్రసంగమనియు, స్పష్టపడగలదు.”

(పాశ్చాత్యస్మరణ మనగా తరువాత స్మరించునది) ఆంధ్ర ధ్వన్యాలోకము, వేదాల తిరువేంగళాచార్యులు.

“వర్ణములగు పాత్రముల ప్రవృత్తి యుచితముగా నున్నను, ననుచితముగా నున్నను కూడ రసాదులు స్ఫురించుట కలదు. అందుకు గారణ మాయవస్థలలోని చిత్తవృత్తి యాస్వాద్యమగుటయే. కాని ప్రవృత్తి యుచితమగునపుడు, స్థాయియగు మనోవృత్తి రసమును, వ్యభిచారియగు మనోవృత్తి భావమును స్ఫురింపజేయును. అనుచితమగునపుడు క్రమముగా రసాభాస, భావభాసములు స్ఫురించును. రావణునకు సీతను గుఱించి ప్రవృత్తి యనుచితము కావున నటనాభాసఁగి రూపమగు రావణుని చిత్తవృత్తి యాస్వాద్యమై శృంగారాభాసమును స్ఫురింపజేయుచున్నది. ఇటు రతిలేదు. ఒకళ్ళొకళ్ళకు దృఢబంధ రూపమగు నాస్థయేరతి. అది యిటు లేదు కావున, రావణుని చిత్తవృత్తి రతి కాదు, ఆభాసము. అట్లయిన నా యాభాసమును రతిరూపమనుట యేల యందురా? ఆ యాభాస భావమునకు రతిరూప మున్నది. కనుకనే, ‘సీత తన్ను పేక్షించినదని కాని’ ‘తన్ను ద్వేషించినదని’ కాని రావణునకు తలఁపునకు రాలేదు. రావణుడు సీతను మోహించి యున్నాఁడుకదా! ఆ మోహమే వానికా వివేకమును కలుగనీయలేదు. ఆ మోహరూపము కనుకనే రావణుని చిత్తవృత్తి రతి కాకున్నను రతివంటిది. దానివలె స్ఫురించునని చెప్పితిమి, కావున నట రత్యాభాసము శృంగారాభాసమును స్ఫురింపజేసినది. ఇటు సీత నిరాకరించుటయు, నప్పటికిని రావణుఁడు సీత నతిదైన్యముతోడ బ్రార్థించు చుండుటయు గనువారికి హాస్య మొదవించును. కావున నిటు హాస్యరసమని కూడ ననదగును. “శృంగారాద్ధి భవేద్ధాసః” శృంగారమువలన హాసము జనించునని భరతముని నుడివెనుకదా! కాని యా హాస్యము తన్మయీ భావ దశయందు కలుగదు. అనుకార్యములతోడ తన్మయీ భావమునుండి తొలగినపుడు సామాజికులు వెనుక ముందులు విమర్శింతురు. అప్పుడు సీత నిరాకరించుచున్నను, రావణుడు మాటిమాటికిఁ గాళ్ళ వేళ్ళబడి, బ్రతిమాలునట్టి స్థితిని దలంచి, వాని చాపల్యమును గూర్చి పరిహాస ముత్పన్న మగును. కావున దన్మయీ భావదశనుండి తొలగిన తర్వాత బౌర్వాపర్య విమర్శవలన హాస్యము సామాజికుల కేర్పడును. కాని తన్మయీభావ దశయందు సహృదయుల కాప్వాద్యమగు నది కాదు, అపు డాస్వాద్యమగునది రత్యాభ్యాసమే. కావున శృంగారాభాసమే యిటు నుడువదగును ”

మీడి వివరణమును బట్టి, ఆ భాసమున సహృదయుల కాస్వాదమున్నదని తేలుచున్నది రసభంగమున రసమునులేదు : ఆస్వాదమునులేదు.

విరుద్ధా విరుద్ధ రసములు :

శృంగార వీరములకు, శృంగారహాస్యములకు, శృంగారాద్యుత్తములకు, వీరాద్యుత్తములకు, వీరరౌద్రములకు, భయానక బీభత్సములకు అవిరోధము, శృంగార బీభత్సములకు, శృంగార కరుణములకు, శృంగార శాంతములకు, వీర భయానకములకు, శాంత రౌద్రములకు విరోధము.

అవిరోధ మనగా ఉపకార్యోపకారక భావము. విరోధ మనగా బాధ్యబాధక భావము.

ప్రబంధమనందును, ముక్తకమునందును గూడా రసాభావ నిబంధన సమాదరుడగు కవి, విరోధి పరిహారమునకు, మిక్కిలి పూనికతో యత్నము చేయవలయును. అట్లు చేయనిచో కవి ఒక్క పద్యమును గూడా రసవంతముగ రచింపలేడు." ధ్వన్యాలోకము.

కేవలము విరుద్ధములగు రసములకు విరోధ పరిహారము :

విరోధ హేతువులు రెండు విధములు. 1. సామానాధికరణ్యము 2. నైరంతర్యము. విరోధి రసముల కేకాశ్రయత్వమును సంఘటించుటయే సామానాధికరణ్యము. వీరభయానకములు విరోధి రసములు వీరుడెప్పుడును భయమందడు. కావున వీరభయానకముల కేకాశ్రయత్వము పనికిరాదు. సామానాధికరణ్యము. విరోధహేతు వగునప్పుడు, దానిని తొలగించు నుపాయము వైయధికరణ్యమే. విరోధి రసములను భిన్ననాయ కాశ్రయములనుగా పోషించుటయే వైయధికరణ్యము. నాయకునియందు వీరమును, ప్రతినాయకునిందు భయానకము నివేశించినచో ఈ విరోధము తొలగును.

సామానాధికరణ్యమునే రసగంగాధరకర్త స్థితివిరోధ మనినాడు.

రెండవ విరోధ హేతువు నైరంతర్యము. ఏకాశ్రయత్వ మిట విరోధ హేతువు కాదు. కాని, నిరంతరముగా, అనగా, అవ్యవధానముగా రెండు రసములను

పోషించుట విరోధహేతు వగును వీర భయానకము తొక్క వ్యక్తియం దెప్పుడు నుండనేరవు. కాని శాంత శృంగారము లుండవచ్చును. కాని, ఆ రెండు నొక్క కాలముననే, ఒక్క వ్యక్తియందుండవు. ఉదా : శాంత శృంగారములు, అవ్యవధానముగ, అనగా ఒక్క కాలమందే ఒక్క వ్యక్తియందు శమమును రతియు నుండజాలవు. కాని, రసాంతర వ్యవధానమున్నచో, వానికే కాశ్రయత్వము దోషముకాదు అనగా విరోధ హేతువు కాదనుట. అట్లు కూర్పబడు రసాంతరము, ఉభయరసములకు నవిరోధియై యుండవలెను. ఉదా : శాంత శృంగారముల నడుమ నద్భుత రసమును గూర్చుట.

దీని కుదాహరణముగా నాగానంద నాటకమును గైకొనవచ్చును. అందు మొదట శాంతరసము పోషితమైనది అనంతరము, మలయవతీ జీమూతవాహనుల శృంగారమునకు పూర్వము, అద్భుత రసము పోషింపబడినది. అద్భుత రసము శాంత శృంగారములు రెండింటికిని, అవి రుద్ధరసము. నాయకుడు మలయవతీ గానమాధుర్యమును ప్రశంసించు సందర్భమున అద్భుతరస ప్రతీతి కలదు. ఇట్లు శృంగార శాంతములకుగల నైరంతర్య విరోధము, లేక, అవ్యవధాన విరోధము పరిహరింపబడినది.

ఇట రస మనగా, రసోపాధి భూతములగు స్థాయిభావమే వివక్షితము ఇట్లనుటకు కారణమిది. రసము ఆనందచిద్ధనము, ద్వైతాంతరస్పర్శశూన్యము అది సహృదయ సామాజిక నిష్ఠమేకాని, నాయక నిష్ఠముకాదు. అది అఖండము, అపరిచ్ఛేద్యము. అట్టియెడ రసములకు పరస్పర వైరుధ్య మసంభవము. కావున నిట రస మనగా రసోపాధిభూత మగుస్థాయియే వివక్షితము, స్థాయి అపరిచ్ఛిన్నము కాదు. కావున స్థాయులకు భిన్నాధికరణ సమావేశము, అసంభవముకాదు.

సామానాధికరణ్యము నైరంతర్యము అను రసవిరోధ హేతువులను గూర్చి కావ్యప్రకాశమున నిట్లు చెప్పబడియున్నది.

“ఆశ్రయైక్యేవిరుద్ధోయః సకార్యోభిన్న సంశ్రయః
రసాంతరేణాంతరితో నైరంతర్యేణ యోరసః”

ఆశ్రయైక్యమందు, అనగా, ఏకాధికరణమునందు, ఏదివిరుద్ధమగునో

దానిని, భిన్నసంశ్రయముగ చేయవలెను. నైరంతర్యముగ విరోధ మాపా
డించుచుచో, అవిరుద్ధరసాంతరముచే, వ్యవహిత మొనర్పవలెను.

ఇట్లు రసాంతర వ్యవధిచే, విరోధ పరిహారమును, ప్రబంధమునందే కాక;
ఏక వాక్యమునందుకూడ జేయవచ్చును.

ఉదా :— సురాంగనాభిరాజ్లిష్టా వ్యోమ్నివీఱ విమానగాః
విలోకంతే నిజాన్దేహాన్ ఫేరునారీ భి రావృతాన్.

సురాంగనలచేత నాశ్లిష్టులగుచు, ఆకసమున విమానముల సంచరించు
వీరులు, అడునక్కలచే నావృతములగు నిజదేహములను (భూమిపై నున్నవానిని)
చూచుచున్నారు.

ఈ శ్లోకమున, శృంగార బీభత్సములకు నడుమ, వీర రసము నివేశితమై
యున్నది. సురాంగనాలంబకము శృంగారము. మృతశరీ రాలంబకము బీభత్సము
ఈ రెండింటికిని నడుమ స్వర్ణలాభ వర్ణనాక్షిప్తమగు వీర రసము నివేశింపఁబడి
యున్నది. ఇది విలోకన రూపొత్సాహ స్థాయికము శృంగార బీభత్సములు
రెండింటికిని : వీరరసము విరోధికాదు. ఇటు వీర ముదాసిన రసము తొలుత
శృంగార చర్వణము; తరువాత వీరరస చర్వణము; అనంతరము బీభత్సరస
చర్వణము, ఇది ఈ శ్లోకమందలి క్రమము.

ఉదాహరణాంతరము :

భూరేణుద్ధిగ్ధాన్, నవపారిజాత మాలారజోవాసిత బాహుమధ్యాః

గాఢంశివాభిః పరిరభ్యమాణాన్, సురాంగనాశ్లిష్ట భుజాంతరాలాః

సశోణితైః క్రవ్యభుజాంస్పృరద్భిః పక్షైః ఖగానా ముపవీజ్యమానాన్

సంవీజితాశ్చందనవారిసేకైః సుగంధిభిః కల్పలతాదుకూరైః

విమానపర్యంకతలేనిషణ్ణాః కుతూహలావిష్టతయాతదానీమ్

నిర్దిశ్యమానాన్ లలనాంగుళీభిః వీరాః స్వదేహాన్ పతితా నపశ్యన్

—కావ్యప్రకాశిక

(1) రణభూమియందు పడినవియు, దుమ్ముచే కప్పబడినవియు, ఆడు నక్కలచే గాఢముగా పొదువబడినవియు, మాంసభుక్కులగు పక్షులయొక్క, గ్రద్దలు, రాంబందులు మున్నగునవి) రక్తసిక్త పక్షములచే వీవబడుచున్నవియు నైన తమ దేహములను, (లలనాంగుళి నిర్దిశ్యమానములను)

(2) ధర్మయుద్ధమున నిహతులై స్వర్గమున కేగిన వీరులు

(3) నవపారిజాత మాలారజోపాసిత బాహుమధ్యులు, సురాంగనాశ్లిష్ట భుజాంతరులు, చందనవారిక్తసి సురభిశ కల్ప లతాదుకూల సంవీజితులు, విమాన పర్యంకతల నిషణ్ణులు; కుతుహలముతో చూచిరి.

ఇందు మొదట బీభత్స సామగ్రి వశమున బీభత్సరస చర్వణమును, అనంతరము, బీభత్ససామగ్రి క్షిప్త నిశ్శంక ప్రాణత్యాగాది రూప సామగ్రికమగు వీరరస చర్వణమును, తరువాత శృంగారరస చర్వణమును, సహృదయులకు కలుగును.

దీని భావమిది: మత్యదేహవర్ణనము జుగుప్సావహము. కావున నట బీభత్సము చర్వణమాణమగుచున్నది. తరువాత, ఆ బీభత్సరస సామగ్రిచేతనే నిశ్శంక ప్రాణత్యాగాది రూపసామగ్రి సముల్లసితమగు వీరము ఆక్షిప్తమై ఆస్వాద్య మానమగుచున్నది. రణరంగమున పడియున్న దేహములవలన నేమి తెలియు చున్నది? ఆ దేహధారులు వెనుకంజవేయక యుద్ధము చేసిరనియేకదా! కావున, ఆ బీభత్స సామగ్రిచేతనే వీరము, ప్రతీయమానము. తరువాత శృంగారము వీరము శృంగారమునకును, బీభత్సమునకును విరోధికాదు.

“సురాంగనాభిరాశ్లిష్టాః” అను శ్లోకమున, శృంగారము, వీరము బీభత్సము— అనునది క్రమము. ఇందు బీభత్సము, వీరము, శృంగారము— ఇది క్రమము. ఇదియే ఈ రెండింటికిని గల భేదము.

స్థితిభేదమున కుదాహరణము :

కుండలీకృత కోదండ దోర్ధండస్యపురస్తవ

మృగారాతేరివమృగాః పరేనైవావతస్థిరే.

కుండలీకృత కోదండబోర్డుడుడవగు, నీ ముందర నిలువలేక, సింహమును జూచి, పరువులెత్తు మృగములవలె, శత్రువులు పరువులు పెట్టుచున్నారు.

ఇందు నాయకుడగు రాజునందు వీరమును, ప్రతినాయకులగు రాజులందు భయానకమును వర్జితములు ఇట్లు వీరభయానకములు, భిన్నవృక్తుల నాశ్రయించి యుండుటచే, సామానాధికరణ్య బోషము నివర్తింపఁబడుటయేకాక, ప్రధానమగు వీరరసము పుష్టినందుచున్నది.

ఇట్లు ఉదాసీన రసచర్వణచే, ప్రతిబంధక జ్ఞానము నివృత్తముకాగా, ప్రతి బధ్యచర్వణోదయము నిర్విఘ్నమగునని ఫలితార్థము.

దీని భావమిది. సర్వజ్ఞానములును త్రిక్షణస్థాయులు, కావున ప్రథమ క్షణమున, బీభత్స మాస్వాద్యమాన మగును. అది మొదటి విరోధిరసము. అది విలయమగు క్షణమున, మధ్యమజ్ఞాన ముత్పన్నమగును. ద్వితీయ క్షణమున మధ్యమ జ్ఞానస్థితి. అనఁగా వీరరసాస్వాదము. తృతీయ క్షణమున మధ్యమజ్ఞాన విలయము. ఆ క్షణమున ప్రథమ విరోధి రసజ్ఞాన ముండదు. కావున నప్పుడు ప్రతిబధ్యజ్ఞానము, అనగా శృంగారరసము, ఉత్పన్నమైనను బాధలేదు.

ఒక రసము స్ఫురింప తద్విరుద్ధమగు రెండవ రసము స్ఫురించులోపల, ఆ యుభయ రసములకును అవిరుద్ధమగు మరొక రసము స్ఫురించునట్లు వర్ణించినచో రసవిరోధము (నైరంతర్యము) తొలగునని సారాంశము.

(2) రెండు రసములకు, పరస్పరము అంగాంగి భావముండునేని, విరోధము నివారిత మగును. ఒక రసమంగియై, మరొక రసము దానికంగమగునప్పుడు పరస్పరవైరుధ్య మసంభవ మగును. అంగికి, అంగమెట్లు విరోధికాఁగలదు? అట్టి యెడ పోష్యపోషక భావమే సంభవము.

ఉదా : ప్రత్యుద్గతాస వినయం సహసాసఖీభిః

స్మేరైః స్మరస్యసచివైః సరసావలోకైః

మామద్యమంజు రచనైర్వచనైశ్చబాలే

హః : లేశతోఽపినకథంవద సత్కరోషి.

ఓబాలా : నేను వచ్చినంతనే సభీజనముతో సవినయముగ లేచి, ఎదురు వచ్చి, మరులుగొల్పు (మన్మథమీత్రములు) సరసావలోకనములతోడను, చిరు నగవులతోడను, మంజులములగు వచన రచనలతోడను సత్కరించెడిదానవు. అక్కటా : ఇప్పుడించుకయు నన్ను సత్కరింపవేమి ?

మృతయైయున్న నాయికనుగూర్చి నాయకఁడన్న మాటలివి. ఇందు నాయిక ఆలంబనము అశ్రుపాతాదు అనుభావములు. ఆవేగవిషాదులు సంచారులు. వీనిచే వ్యజ్యమానమగు నాయికాగత రతి, తుల్యసామగ్గ్యభివ్యక్తమును ప్రకృత మగుటచే, ప్రధానీభూతమును అగు శోకమున కంగమగుచున్నది శృంగారకరుణ ములు విరుద్ధ రసములు. అట్లయ్యు నిట అంగాంగిభావమున విరోధము తొలగినది. తుల్యసామగ్రి యనఁగా, శృంగార కరుణములు రెండింటికిని, విభావానుభావ వ్యభిచారములు సమానములని యర్థము. ఇటు శృంగార కరుణములు రెండును నాయికాలంబకములే. అశ్రుపాతాదులే అనుభావములు. ఆవేగాదులే వ్యభిచారులు. అట్లయ్యును, ప్రాకరిణ మగుటచే (సందర్భయుక్తము) కరుణమే అంగిరసమగు చున్నది. శృంగారము అంగరస మగుచున్నది.

ఈ విషయమున, కావ్యప్రకాశికాకారుఁ డిట్లు చెప్పుచున్నాడు.

“స్మర్యమాణే విరుద్ధోఽపి సామ్యేనాథ వివక్షితః

అంగిన్యంగత్వ మాప్తౌ యౌతానదుష్టౌ పరస్పరమ్”

విరుద్ధ రసమైనను, స్మర్యమాణముగా నిబద్ధమగుచో దోషములేదు. విరుద్ధ రసములు, సామ్యముచేత వివక్షితము లగునపుడును దోషములేదు. మరొక ప్రధాన రసమునకు అంగములుగా విరుద్ధ రసములు నిబంధించినను దోషముకాదు.

ఉదా : స్మర్యమాణమునకు.

“అయం సరశనోత్కర్షీ పీనస్తనవిమర్దనః

నాభ్యూరు జఘనస్పర్శీ నీవీవిప్రసంసనః కరః”

—కా. ప్ర.

అర్థము స్పష్టము.

సమరభూమియందు తెగిపడియున్న భూరిశ్రవసుని హస్తమును గాంచి,

ఆతని భార్య పల్కిన పల్కులివి. ఇచ్చట పూర్వావస్థాస్మరణము శృంగార మయ్యు. ప్రధానమగు కరుణ రసమునకు పరిపోషకముగా నున్నది.

విరుద్ధ రసముల సామ్యవివక్ష :

దంతక్షతాని కరజైశ్చవిపాటితాని

ప్రోద్భిన్న సాంద్రపులకే భవతఃశరీరే

దత్తాని రక్తమనసా మృగరాజవధ్వా

జాత స్పృహై ర్మునిభి రవ్యవలోకితాని.

—కా. ప్ర.

రక్తమనస్కయగు మృగరాజ వధువు. ప్రోద్భిన్న సాంద్రపులకమగు నీ శరీరమునందుఁ గావించిన దంతక్షత నఖక్షతములు, జాతస్పృహలగు మునులచే కూడ నవలోకింపఁబడుచున్నవి.

ఇది జాతక కథలయందలి శ్లోకము. ప్రసవ సమయమున సంధత్వము రాగా, ఒక సివంగి తన కన్న సంతానమునే భక్షింప యత్నించుచుండెను. అది చూచి కరుణాళువుగు బుద్ధుఁడు ఆ మృగరాజ వధువునకు తన శరీరమునే అర్పించెను. ఆ ఘట్టములోని దీ శ్లోకము.

మృగరాజ వధువు బుద్ధుని శరీరముపైఁ గావించిన, దంతక్షత నఖక్షతములు, ప్రియురాలు ప్రియుని శరీరముపైఁ గావించిన దంతక్షత నఖక్షతములవలె మనోజ్ఞములై యుండెను. ఈ యర్థమునే మరొక విధముగా చెప్పవచ్చును.

శృంగారియగు పురుషుఁ డొకఁడు, ప్రియాదత్త నఖక్షతాదులను (ప్రియా ప్రణయ సూచకములను) సాభిలాషముగ చూచునట్లే, మృగరాజ వధూదత్త నఖక్షతాద్యావృత శరీరుఁడగు బోధిసత్వుని సస్పృహముగా మును లవ లోకించిరి. ఇట బుద్ధపరముగా దయావీరమును, కాముకపరముగా శృంగారమును పరిపోషితములై యున్నవి.

ఇట అంగిరసము దయావీరము. అంగరసము శృంగారము అంగరసముచే నంగిరసము పరిపుష్టము కావలయును. అట్లు పరిపుష్టము కానియెడల సామ్య వివక్షయున్నను, విరోధి రస సమావేశము ధోషమే యగును.

ఇట నొక విశేషము : జగన్నాథాదుల మతానుసారము. శృంగారపీఠములు విరుద్ధరసములు కావు, చూడఁడు :

“ఏతేషాం పరస్పరం కైరపి సహవిరోధః కైరపి విరోధః తత్రపీఠ శృంగారయోః శృంగార హాస్యయోః, వీరాద్భుతయోః వీర రౌద్రయోః, శృంగారాద్భుతయాశ్చా విరోధః, శృంగార బీభత్సయోః శృంగార కరుణయోః వీర భయానకయోః, శాంత రౌద్రయోః శాంత శృంగారయోశ్చ విరోధః.”

ర. గం. ప్ర ఆ.

కావున, ఏతన్మతానుసారముగ ‘దంతక్షతాని’ అను శ్లోకమున రస విరోధమే లేదు.

విశ్వనాథాదుల మత మీ విషయమున నించుక భిన్నముగనున్నది.

“ఆద్యః కరుణ బీభత్స రౌద్ర వీరభయానకైః
భయానకేన కరుణే నాపి హాస్యో విరోధభాక్
కరుణో హాస్య శృంగార రసాభ్యా మపితా దృశః
రౌద్రస్తు హాస్య శృంగార భయానక రసైరపి
భయానకేన శాంతేన తథావీరరసః స్మృతః
శృంగార వీర రౌద్రాభ్యాహాస్య శాంతైర్భయానకః
శాంతస్తు వీరశృంగార రౌద్ర హాస్య భయానకైః
శృంగారేణతు బీభత్స ఇత్యాఖ్యాతా విరోధితా”

—సా. ద. త్య. పరి.

శృంగారమునకు కరుణ బీభత్స రౌద్రవీర భయానకములు విరోధులు, హాస్యమునకు భయానక కరుణములు; కరుణమునకు హాస్య శృంగారములు; రౌద్రమునకు హాస్య శృంగార భయానకములు; వీరరసమునకు భయానక శాంతములు; భయానకమునకు శృంగార వీర రౌద్ర హాస్య శాంతములు; శాంతమునకు వీర శృంగార రౌద్ర హాస్య భయానకములు; బీభత్సమునకు శృంగారము - విరోధి రసములు.

ఇందు శృంగారమునకు, కరుణాదులతోపాటు వీరమును విరోధి రసముగనే చెప్పబడినది. కావున, ఈ మతము ననుసరించి, దంతక్షతానీత్యాది శ్లోకమున విరోధిరస సమావేశము కలదనియే చెప్పవగును. కాని, వీరమునకు విరోధిరస ముగా శృంగారము చెప్పబడలేదు. అసలు? విరోధ మనునది రత్నాది స్థాయిభావము లకే కాని, శృంగారాదులకు లేదని ముందే చెప్పబడినది. రతికి, శోక క్రోధాదులు విరుద్ధములనుట సమంజసమే కాని, ఉత్సాహము విరుద్ధమనుట లోకానుభవ విరుద్ధము. ఉత్సాహమునకు (వీరమునకు) రతి విరుద్ధమని చెప్పబడలేదు. అట్టి యెడ రతికి మాత్రము ఉత్సాహమెట్లు విరుద్ధ మగును? కావున, ఈ విషయమున రసగంగాధరకారుని మతమే సమంజసముగా తోచుచున్నది. ధ్వన్యాలోకమున నీ శ్లోకమే సంస్కృష్టాలంకార సంకీర్ణ ధ్వనికి లక్ష్యముగా నుదాహృతమైయున్నది. ఈ శ్లోకమున దయావీరమే ప్రధాన రసమని ధ్వన్యాలోక కారుడు చెప్పి యున్నాడు.

“అత్రహి సమాసోక్తి సంస్కృష్టేన విరోధాలంకారేణ సంకీర్ణస్యా లక్ష్య క్రమవ్యంగ్యస్య ధ్వనేః ప్రకాశసమ్. దయావీరస్య పరమార్థతో వాక్యార్థీ భూత త్వాత్.”

ధ్వనికారుడిందు దయావీరము ప్రధాన రసమనీ చెప్పటచేతనే ఇటు నీ వివరణ మావశ్యకమగుచున్నది. మమ్మటుని కావ్యప్రకాశమున నా ప్రసక్తియే లేదు.

“అత్రకాముకస్య దంతక్షతా దీని యథా చమత్కార కారీణి తథాజినస్య, యథావాపరః శృంగారీ తదవలోకనాత్ సస్పృహః, తద్వత్, ఏతద్భ్రశో మునయ ఇతి సామ్యవివక్షా.”

ఇంత మాత్రమే ఆతడు వివరించినది.

ఇందు ప్రధాన రసము దయావీరము కాదనియు, శాంతమనీయు కొందరి యభిప్రాయము. ఇట్లు సూచించిన వారిలో ప్రథముడు లోచన కర్తయే. కావ్య ప్రణాళికా వ్యాఖ్యాతయగు శ్రీ విద్యాచక్రవర్తియు, తన సంప్రదాయ ప్రకాశనీ వ్యాఖ్యయందీ యభిప్రాయమునే వ్యక్తము చేసియున్నాడు.

“అథయది విరుద్ధోఽపి సామ్యేన వివక్ష్యతే తదాపినదోషః, యథా దంత
క్షతాని ఇత్యాదిః రక్తమనసా శోణితాభివాషిణ్యా, అను రక్తచేతసాచ శాంత
శృంగారయోః సామ్యవివక్షాం వివిచ్య, దర్శయతి అత్రకాముకస్య ఇత్యాది,
అత్రజినకౌముక యోః, మృగరాజి వధూవధోః, తదపలోకినాం ముని శృంగారి
తాంచ సామ్యవివక్షయా శాంతశృంగారౌతులయా వివక్ష్యతే.”

ఇందు శాంతమే ప్రధాన రసమని యంగీకరించుచో నిది సామ్యవివక్షకు
(విరోధిరస సమావేశమున) ఉత్తమ లక్ష్యమే యగును.

పంకిత బదరీనాథశర్మ, తన ధ్వన్యాలోక వ్యాఖ్యయందు, (దీధితివ్యాఖ్య)
ఈ శ్లోకమున ప్రధాన రసము దయావీరమే కాని, శాంతముకాదని స్పష్టము చేసి
యున్నాడు

“కేచిత్తు-దయావీర శబ్దమిహ శాంతపరం మన్వానాః శాంత రసమేవ
ప్రధానం వ్యపదిశంతి. సమాసోక్తి విరోధాభ్యాం జినదయోతా హాస్య స్పృహణీ
యతా ప్రకర్షాది బోధనముఖేన దయావీరరసః ప్రకృష్టః క్రియత ఇత్యంగాంగి
భావలక్షణః సంకరః.”

‘దయావీరస్య పరమార్థతో వ్యాఖ్యాన్తిభూతత్వాత్’ అను ధ్వన్యాలోక పంక్తుల
కిది వ్యాఖ్యానము.

నిజమున కిందలి సమాసోక్తి విరోధా భాసాలంకార సంస్పృష్టిచే, జీన
దయోత్సాహ స్థాయికమును, రోమాంచాద్యనుభావితమును, అగు దయావీరమే
ధ్వన్యమాన మగుచున్నది.

అధికారిక మగుటవలన ఒక వాక్యార్థము ప్రధానమై యుండునపుడు పర
స్పర విరుద్ధములగు రెండు రసములుగాని, భావములుగాని, అంగములగుటకూడ
దోషము కాదు. ఒక రసమంగియై యుండగా, పరస్పర విరుద్ధములగు రసములు
రెండు, ఆ ప్రధాన రసమున కంగములుగా నుండవచ్చును. అప్పుడు విరుద్ధ రస
సమావేశ దోషమురాదు.

ఉదా :- విప్రోహస్తావలగ్నః ప్రసభమభిహతోఽప్యాదదానోఽంశుకాంతం

గృహ్లాన్ కేశేష్వపాస్తశ్చరణనిపతితో నేషితస్సంభ్రమేణ

అలింగన్ యోఽవధూత త్రిపురయువతిభిః సాశ్రునేత్రోత్పలాభిః

కామీవార్ద్రాప్రరాధః సదహతుదురితం శాంభవోవశ్యరాగ్నిః.

ఆర్ద్రాప్రరాధః కామీభవ - అప్పుడే అపరాధ మొనర్చిన కాముకునివలె;
సాశ్రునేత్రోత్పలాభిః - సాశ్రుణి భయేనకోపేనచ బాష్పపూర్ణాని, నేత్రోత్పలాని
యాసాం తాభిః అశ్రుసాతమునకు కాణము భయమైనను కావచ్చును, కోప
మైనను కావచ్చును (స్త్రీలగుట) కన్నీటితో కూడిన నేత్రోత్పలములుగల; త్రిపుర
యువతిభిః త్రిపురాసురుల భార్యలచేత; హస్తావలగ్నః - చేతులు పట్టుకొనుట.
షిప్తః - త్రోసివేయుట, తిరస్కరించుట ప్రసంభం - హఠాత్తుగా; అంశు
కాంతం - చీరెచెరగు; ఆదదానః - గ్రహించినను! అభిహతః - నిర్దుతము,
తాడితము లేదా, హఠాత్తుగా విదలింపబడినను అంశుకాంతమును గ్రహించునడి;
కేశేషుగృహ్లాన్ - కేశములను గ్రహింపగా, అపాస్తః - అనాదృతమాయెను.
చరణనిపతితః - పాదములపైపడగా, సంభ్రమేణ - సంవేగముచే భయముచే,
నేక్తితః చూడబడలేదు. అలింగన్ - కౌగిలింపగా, సంస్పృశింపగా. అవధూతః -
త్రోసివేయబడెను కేశిసేయబడెను; యో శాంభవః శరాగ్నిః - శంభోరయం
శాంభవః; అట్టి శరాగ్ని అనఁగా బాణాగ్నివః; - మీయొక్క; దురితంహరతు -
పాపమును హరించుగాక.

ఇందు కాముకపరముగా ఒక అర్థమును, శివబాణాగ్నిపరముగా ఒక అర్థ
మును చెప్పవచ్చును. ఇందు త్రిపుర సంహారము కావించిన శంభుని ప్రభా
ప్రవోత్కర్షము ప్రధానము. దానికి కరుణ మంగము. దానికి శృంగారమంగము.
కరుణమునకు శృంగారమంగభూత మగుటచే కరుణమునే ప్రధాన మనగూడదా?
అన్నచో, శృంగారమునకు కరుణమందు విశ్రాంతిలేదు కావున, నది ప్రధానము
కాదు. కావున, కరుణ శృంగారములు రెండును కవి నిష్ఠ శంభువిషయక రతి
కంగములే యగుచున్నవి. శృంగార కరుణములు విరుద్ధ రసములు, కాని యిట
నంగభూతములగుట నా విరోధము నివృత్తమైనది.

వినేయులను సుముఖులుగాఁ జేసికొనుటకును, కావ్యశోభను కలిగించుటకును
చేయబడిన విరుద్ధ రస సమీక్షము దుష్టముకాదు.

వినేయు లనఁగా శిష్యులు ; సుకుమారమతులగు రాజకుమారులు. వారి కుపదేశము చేయుటకై విరోధి రసముల నొకచో పోషింపవచ్చును.

ఉదా : సత్యం మనోరమారమాః సత్యం రమ్యావిభూతయః
కింతు మత్తాంగనాపాంగ భంగలోలంహి జీవితమ్.

-ధ్వ. ఆ.

విలాసినులు మనోహరిణు లనునది. సత్యమే. సంపదలు రమ్యము లనుటయు సత్యమే. కాని జీవితము మాత్రము మదనతీ కటాక్షమువలె అస్థిర మైనది, ఇందు సందియములేదు.

సామాన్యముగా సదుపదేశ మెవ్వరికిని రుచింపదు. అట్టియెడ అంగబల మును అర్థబలమును గలవారికి రుచించునా? వారికిడకేగి మీరు విషయలౌల్యమున కొట్టుకొనుచున్నారు ; భోగములయెడ విముఖులు కండు అని చెప్పిన, వారు మొదలే నిరాకరింతురు. కావున వానిని సుశిక్షితులను చేయవలసిన గురువు, విధి నిషేధరూపమున నుపదేశము చేయగూడదు. మొదట వారి భావముల కనుగుణము గనే ప్రసంగమును ప్రారంభించి, మెల్లగా, తన యుపదేశము వారి హృదయము లకు హత్తునట్లు చేయవలెను. అప్పుడే వారికా యుపదేశ్య విషయ మాస్వాద యోగ్య మగును. కావ్యము కాంతాసమ్మితి మనుటలో అంతరార్థ మిదియే. ప్రభు సమ్మితమైనచో, తిరస్కారభావము కలుగును. మిత్రసమ్మితమైన నుదాసీనత యేర్పడును. ఇక కాంతాసమ్మితమో అజయ్యము. అందులకే పూర్వు లిట్లు చెప్పిరి.

స్వాదుకావ్య రసోన్మిత్రం వాక్యార్థ ముపభుంజితే

ప్రథమాశీఢమథవః పిబంతి కటుకౌషధమ్.

ఆస్వాదయోగ్యమగు కావ్యరసముతో కూడిన వాక్యార్థమును, సుకుమార హృదయ లుపభోగింతురు, తేనెతోకూడిన చేదు మందునుకూడ త్రాగుదురు కదా :

శుష్కములగు శాస్త్రవచనములు రుచింపనివారికి, రసానందజనకమగు కావ్య ముపాదేయమగుచున్నది. ప్రస్తుత శ్లోకమున నుపదేశ్య విషయ మిట్లే ప్రబోధితమగుచున్నది. ఇందు 'జీవిత మస్థిరమ'ను శాంతరస విభావమే

ప్రధానమై యున్నది. 'రామాః' అనునది శృంగారాలంబన విభావము. 'విభూతయః' అనునది తదుద్దీపన విభావము. ఈ ఆలంబనోద్దీపన విభావములు రెండును శాంతమునకు విరుద్ధములయ్యు దానినే పరిపుష్ట మొనర్చుచున్నవి. మత్తాంగ నేత్యాదికూడ, ఎట్లో, శృంగారమును ప్రకాశింపజేయుచు, జీవన్మయైశ్వర్యతీతతా బోధచే, శాంతమునే పోషించుచున్నది. ఇట్టిందలి శోభాప్రకర్ష వినేయొన్నుభీ కరణమున కత్యంత ముపయుక్త మగుచున్నది.

రమణులయందును; సంపదలయందును కల రామణీయకమును నేనుగూడ అంగీకరించుచునే యున్నాను. జీవితము స్థిరమగుచో నవి యుపభోగ్యములే. కాని జీవితము స్థిరముకాదు. మదవతీ కటాక్షమువలె క్షణికము, కావున, మనస్సు నాకట్టుకొని తత్త్వచింతన చేయుట మంచిది. ఇది ఉపదేశ విధానము సందలి చమత్కారము.

కవి ప్రయత్న పూర్వకముగ పరిహరింపవలసిన రసవిరోధములు :

“విరోధిరస సంబంధి విభావాది పరిగ్రహః

విస్తరేణాన్వితస్యాపి వస్తునోఽన్యసవర్ణనమ్

అకాండవప విచ్ఛిత్తిరకాండేచ ప్రకాశనమ్

పరిపోషంగతస్యాపి పౌనఃపున్యేన దీపనమ్

రసస్యస్యాద్ విరోధాయ వృత్త్య నౌచిత్యమేవచ”

-ధ్వన్యాలోకము.

1. వర్ణ్యరస విరోధియగు రసమునకు సంబంధించిన విభావాదులను పరి గ్రహించుట ఇది మొదట రస విరోధ పేతువు.

విరోధిరస విభావ పరిగ్రహణమున కుదాహరణములు :

శాంతరస విభావములు తద్విభావములుగ (శాంతరస విభావములుగ) నిరూపింపఁబడిన వెంటనే, శృంగారాది విభావములను వర్ణించుట.

శాంత శృంగారములకు సామానాధికరణ్యము విరుద్ధము. వాని స్థాయి

భావములగు శమరతుల కేకాశ్రయత్వ మసంభవము. కావున, ఏకాశ్రయత్వ కల్పనము దోషమే యగును.

ఉదా : మానం మాకురు తన్వంగి జ్ఞాత్వా యౌవన మస్థిరమ్.

సా. ద.

ఓ తన్వంగీ! యౌవన మస్థిరము. ఇది తెలిసికొని మానము (ప్రణయ కోపము) మానుము. ఇట, యౌవన మస్థిరమను నివేదనము శాంతరసమున కుద్దీపన విభావము; కాని, శృంగారమునకు కాదు కావున నిది విరోధహేతువే.

విరోధిరస వ్యభిచారి భావగ్రహణమున కుదాహరణము :

మూలమున (ధ్వన్యాలోకమున) “విరోధి రస భావపరిగ్రహా యథా” అని యున్నది. ఇటనున్న భావపదమునకు వ్యభిచారి భావమనియే యర్థము చెప్పవలయును గాని, స్థాయిభావమని చెప్పకూడదు. ఇందలి భావపదము స్థాయి వ్యభిచారులకు రెండింటిని వర్తించును. దీనిని బట్టి కొన్నిచోట్ల స్థాయిభావమువమును గూడా వ్యభిచారిగా గ్రహింపవచ్చునని, సూచితమగుచున్నది కాని యిట విరోధిరసస్థాయి భావ పరిగ్రహణము వివక్షితముకాదు స్థాయిభావమే విరుద్ధమగునెడ, బ్రకృతరస స్థాయియే అనుత్థాపిత మగునుకదా? అనగా విచ్చిన్నమగుననుట. కావున నిట భావపదమునకు వ్యభిచారి భావమనియే యర్థము చెప్పవలయును. ఉదాహరణ సామర్థ్యమున, ఈ విషయమింకను స్పష్టము కాగలదు.

ప్రసాదేవర్తస్వ, ప్రకటయ ముదం, సంత్యజ రుషం

ప్రియే! శుష్యత్యంగా న్యమృత మివ తే సింఛతు వచః

నిధానాంసౌఖ్యానాంక్షణమభిముఖం స్థాపయముఖం

న ముగ్ధే ప్రత్యేతుం ప్రభవతి గతః కాలహరిణః

ఇందు ప్రకృతము విప్రలంభ శృంగారము. కాని తద్విరుద్ధశాంతరస విభావపోషకముగ నిందలి చతుర్థ చరణభావ మున్నది. “గతః కాలహరిణః ప్రత్యేతుం నప్రభవతి” (గతించిన కాలము తిరిగిరాదని భావము) అను వాక్యము, అనిత్యతా ప్రకాశనరూప శాంతరస విభావ పోషకము. దానిచే, శాంతిరస స్థాయి

యగు నిర్వేదము పరిగృహీతము. కాని యిట నిర్వేదము (శమము) స్థాయిభావముగా కాక, సంచారిభావముగా గ్రహింపబడినది. కావున నిట రత్యభావములేదు.

నిర్వేద ప్రసంగము, రతి విచ్ఛేదకారకము. అట్టి ప్రసంగములవలన నాయికయు విరక్తయే యగును. కావున, రసికుడు, ప్రణయకుపితయగు నాయిక ననునయించునెడ, వైరాగ్య కథలను చెప్పడు. వైరాగ్య కథలను బహువచనముచే, శాంతరస వ్యభిచారులగు మతి ధృత్యాదులు గ్రాహ్యములు.

శ్లోకార్థము :

ప్రసన్నవుకమ్ము; సంతోషమును ప్రకటింపుము, కోపము వీడుము. ఓ ప్రియురాలా! నా అంగములు శోషించుచున్నవి. అమృతమువలె నీ పలుకులను చిలుకుము. సౌఖ్యములకు నిదానమైన నీ ముఖమును క్షణమాత్రము నా కభి ముఖముగా నుంచుము. ఓ ముద్దురాలా! పోయిన కాలహరిణము తిరిగిరాదు.

విరోధిగసానుభావ పరిగ్రహము :

ప్రణయకుపితయగు నాయిక అప్రసన్నకాగా, నాయకుడు కోధావేశ వివశుడై రౌద్రాను భావమును పొందినట్లు వర్ణించుట రస విరోధ హేతువు. ఓష్ఠదంశన తర్జనపాద ప్రహారాదులు రౌద్రానుభావములు. వీనివలన రసభంగ మగును.

2 ప్రస్తుత కథావస్తువున కేదోవిధముగ సంబంధమున్నంత మాత్రమున, ప్రధాన రసపోషకములుకాని విషయములను వర్ణించుట ద్వితీయ రసవిధ హేతువు. కథావస్తువున కెవ్విధముగను సంబంధములేని విషయముల నే కవియు వర్ణింపజాలడు. కవి కభిలషణీయమగుచో, అప్రస్తుత విషయములనుగూడ సుదీర్ఘముగా వర్ణింపవచ్చును.

ఉదా.- నాయకుని విప్రలంభ శృంగారమును వర్ణించుట కుపక్రమించిన కవి, మకాద్యలంకార సంబంధరసితచే, మహాప్రబంధ రూపమున పర్వతాదులను వర్ణించుట, కాశ్మీరమేంతకవి తన హయగ్రీవ వధ నాటకమందు, నాయకుడగు విష్ణువును వీడి, హయగ్రీవదైత్యుని జలకేళి వనవిహారాదులను విస్తరముగా వర్ణించియున్నాడు అట్లు వర్ణించుట దోషమే.

3. అసమయమున రసమును విచ్చిన్న మొనర్చుట; అసమయమున ప్రకాశన మొనర్చుట:- ఈ రెండును రసవిరోధ హేతువులే. అసమయ రసవిచ్ఛేదమున కుదాహరణములు, పూర్వరాగ, విప్రలంభమున తరచుగా లభించును. నాయకా నాయకులొండురులను ప్రేమించుకొనుచున్నారు. అట్లు ప్రేమించుకొనుచున్న విషయ మిర్వురకును విడితమే. అట్టియేక నాయకానాయకులలో నెవరో యొకరు, పరస్పరసమాగమోపాయమునకై యత్నించుచున్నట్లు వర్ణించుట రసోచిత మగును. అదిమాని, అన్యవ్యాపారమునవారు ప్రవృత్తులై యున్నట్లు వర్ణించుట రసవిచ్ఛేద హేతువేయగును. ఉదా: రత్నావళిలో చతుర్థాంకమున నిట్టి సన్నివేశము కలదు. సాగరికోదయనుల ప్రణయ ప్రసంగము పూర్ణదశ యందుండగా, కవి బాధవృత్తిని ప్రవేశపెట్టును. ఉదయనుడు సాగరికను విస్మరించి విజయవర్మ కృతజ్ఞత యాత్రాకర్ణనమున నిమగ్నుడగును. ఇటు నాయక యించుకయును పరామర్శింప బడకుండటచే, అసమయమున, శృంగార రసవిచ్ఛేదము కలిగినది. అట్లే, భవ భూతికృత మహావీర చరితమున, శ్రీరామపరశురాము లిర్వురును సంగ్రామమొనర్ప సంసిద్ధులైయుండగా, శ్రీరాముడు “కంకణమోచనాయగచ్ఛామి” (కంకణమోచ నము కొరకు వెడలుచున్నాను) అని రణరంగమును వీడిపోయినట్లు వర్ణింపబడి యున్నది. దీనివలన శ్రీరాముని సామర్థ్యము శంకింపబడుటయు, తన్మూలమున ప్రధానమగు వీరరసమును విచ్చిన్న మగుటయు సంభవించుచున్నది.

అసమయ ప్రకాశమున: ప్రవృద్ధ వివిధ వీరసంక్షయమును, ప్రలయ సదృశమును, అగు సంగ్రామము ప్రవర్తిల్లుచుండగా, నాయకుని శృంగార ప్రవృత్తిని వర్ణించుట, ఉదా:- వేణీసంహారమున ద్వితీయాంకమున మహా సంగ్రామము జరుగుచుండగా, వ్రతాచరణశీలయగు భానుమతితో దుర్యోధనుని శృంగార ప్రథనము, (అట్లే సంధ్యావందన దేవయజ్ఞనాధి ధర్మవర్ణనము ప్రసక్తమై యుండగా, కామిజన శృంగారవర్ణము చేయుటయు, మహాహవదుర్మదులగు ప్రతి భటులేతెంచి, మర్మభేదములగు వచనములు పలుకుచుండగా, నాయకుడు సంధ్యా వందనాది కర్మలయందు ప్రవృత్తుడైయున్నట్లు వర్ణించుటయు ననుచితములే. ఇవి అసమయ విచ్ఛేదమునకే సంబంధించినవి.

ఇట్టి సన్నివేశములందు (భానుమతీదుర్యోధనుల వృత్తాంతము) కథా

పురుషుడు దైవవ్యామోహితుడయ్యెనని చెప్పట తగిన సమాధానముకాదు. ప్రబంధపుటనమున కవి ప్రధానముగా రసబంధ తత్పరుడై యుండవలెను. కథా వశమున నట్లువర్ణించితిమనుటయు సరికాదు. కథాగతియందు రసవంజకములగు సన్నివేశము లున్నచో, కవి వానిని మార్చవలయును. కారణమిది: వెలుతురు కొరకే దీపశిఖకై ప్రయత్నింతుము. అట్లే, కథావస్తువు రసనిబంధమునకు పాయమాత్రమే. కవికి కథాకథనమే ముఖ్యముకాదు. కథను చెప్పటకితి హాసాదులుండనే యున్నవి. కావున, రసాదిరూప వ్యంగతాత్పర్యమే కవులకు యుక్తము. ఇతివృత్త మాత్రవర్ణనమే ప్రధానముగానెంచు కవులు, అంగాంగి భావరహితములుగ రసభావములను నిబంధింతురు. అట్టిచో నిట్టి స్థాలిత్యములు తప్పవు. కావుననే, రసనిబంధమే కవికి ప్రధాన విషయమని చెప్పబడినది.

4. పరిపుష్టమైయున్న రసమును, మరలమరల నుద్దీపింపజేయుట నాల్గవ రసవిరోధ హేతువు. పరిపొష మనగా, స్వీయవిభావాది సామగ్రీ సంవలనముచేనగు నాస్వాద ప్రకర్షయే స్వకీయములగు విభావాదులచే పరిపుష్టమై, ఉపభుక్తమైన రసము, మరలమరల పరామృష్యమాణమగుచో పరిష్కాన కుసుమ సదృశమై యసహ్యమగును.

ఉదా:- కుమారసంభవమున, చతుర్థసర్గమున, రతి విలాపము. ఇందు కరుణరసమునకు పునఃపునర్దీపనము కలదు.

5. వృత్త్యనౌచిత్యము, వృత్తి యనగా వ్యవహారము. ఉదా:-ఉచితము లగు శృంగారచేష్టలు లేకుండగనే, నాయిక, నాయకునకు తన సంభోగాభిలాషను స్వయముగా చెప్పట రమణీయములు, స్వవిభ్రమముచే, రిరంసాప్రకాశనము చేయుట చమత్కారావహము. వాగ్రూపమున వ్యక్తికరించుట గ్రామ్యతాదుష్ట మగును. అది రసభంగహేతువు. ఈ యుదాహరణము ప్రకృతివిపర్యయాది రసభంగ హేతువులన్నిటికిని, ఉపలక్షణము

వృత్తిశబ్దముచే, భరతనాట్యశాస్త్ర ప్రసిద్ధములగు కైసిక్యాదివృత్తులును, కావ్యాలంకారాంతర ప్రసిద్ధములగు నుపనాగరికాదులను గ్రాహ్యములు. వీనిని అనుచితముగా నిబంధించుటయు రసభంగహేతువే యగును.

ఇట్లు రసవిరోధులగు వీనినేకాక, తనకు తోచిన యితర రసవిరోధులను కూడ కవి పరిహరింపవలెను.

“ముఖ్యావ్యాపారవిషయాః సత్కవీనాంరసాదయః

తేషాంనిబంధనేభావ్యంతైః సదైవాప్రమాదిభిః

నీరసస్తుప్రబంధోయః సోఽపశబ్దోమహాన్కవేః

సతేనాకవిరేవస్యాదన్యే నాస్మృతలక్షణః

పూర్వేవిశృంఖలగిరః కవయః ప్రాప్తకీర్తయః

తాన్ సమాశ్రిత్యనత్యాజ్యా నీతిరేషామనీషిణా

వాల్మీకివ్యాసముఖ్యాశ్చ యే ప్రఖ్యాతాః కపిశ్వరాః

తదభిప్రాయ బాహ్యోయం నాస్మాభిర్దర్శితోనయః

ధ్వ. ఆ.

సత్కవులకు రసాదులే ముఖ్యావ్యాపార విషయములు. కావున, వారు సర్వదా రసనిబంధనమున, అప్రమత్తులై యుండుట భావ్యము. రసశూన్యమగు కావ్యమును రచించిన కవికి అపకీర్తి కలుగును. అతడు అప్రశస్తకవి యగును. అతని నెవ్వరును స్మరింపరు. అతని పుస్తకముకూడ కాలగర్భ మునపడి విస్మృతమే యగును. పూర్వకవులు, కాళిదాసాదులు, విశృంఖలవాక్కులు ప్రాప్తకీర్తులు వారు, ఒకయెడ తప్పుచేసినను, వారికది చెల్లును. వారిని, దృష్టాంతమగ తీసికొని, మనీషియగువాడు, తానును తప్పులు చేయరాదు. వ్యాస వాల్మీక్యాది ప్రఖ్యాత కవుల యభిప్రాయములే ఇవి. వానికి భిన్నముగా మేమొక్క యభిప్రాయమునుగూడ చెప్పటలేదు.

విరుద్ధ రస మేళనము :

వివక్షితమగు రసము లబ్ధిప్రతిష్ఠ మగునపుడు దానితో బాధ్యములగు విరోధి రసములను కూర్చుట దోషముకాదు. అట్లే, అంగభావము నొందిన విరోధి రసాంగము లను కూర్చుటయు దోషము కాదు.

“వివక్షితే రసే లబ్ధిప్రతిష్ఠేతు విరోధినామ్

బాధ్యానా మంగభావం వా ప్రాప్తానా ముక్తిరచ్ఛలా”

స్వసామగ్రీభృ పరిపోషేతు, వివక్షితే రసే విరోధినాం విరోధి రసాంగా
నాం, బాధ్యానా మంగభావం వాప్రాప్తానాం, సతా ముక్తిర్నిర్దోషా ధ్వ. ఆ.

దీని యభిప్రాయమిది సప్తాంగ రాజ్యరూఢ మూలుడగు రాజునకు, అనతి
ప్రయాసాభి భవనీయుడును అనుచరీభూతుడు నగు శత్రువుతోడి సంసర్గము,
హానికరముకాదు. అట్లే, స్వానుకూల విణావాది పరిపుష్టమగు ప్రకృత రసము
నకు, బాధ్యముగా నున్నట్టి, లేక, అంగభూతమైనట్టి, విరోధి రసాంగముతోడి
సంసర్గము దోషావహము కాదు.

బాధ్యత్వ మనఁగానేమి ?

“బాధ్యత్వం హి విరోధినాం శక్యాభిభవత్వేనతి, నాన్యథా”

ధ్వ. ఆ.

అభిభవము (తిరస్కారము) శక్యమగునప్పుడు మాత్రమే విరోధులు
బాధింపఁబడును. అట్లు గానపుడు బాధింపఁబడునవి కానేరవు. అనఁగా వివక్షిత
మగు రసముచే, విరోధి రసాంగములు అభిభవింప వీలగునట్లుండవలె ననుట.
అభిభవించుట కశక్యమగుచో బాధకత్వమే. దుర్బలుడగు శత్రువే బాధ్యు డగును.
సమబలుడుగాని, ప్రబలుడుగాని బాధ్యుడుకాడు. అంగభావ ప్రాప్తి స్వాభా
వికము, సమారోపకృతము అని రెండు విధములు.

విరోధి రసాంగములు బాధ్యములగుట కుదాహరణము :

క్వాకార్యం, శశలక్ష్మణః క్వచకులం భూయోఽపిదృశ్యేతసా

దోషాణాం ప్రశమాయనః శ్రుతమహో కోపేఽపి కాంతంముఖమ్

కింవక్ష్యంత్యప కల్మషాః కృతధియః స్వప్నేఽపి సా దుర్లభా

చేతః స్వాస్థ్య ముపేహి కః ఖలు యువా ధన్యోఽధరం పాస్యతి.

చేతః స్వాస్థ్య ముపేహి కః ఖలు యువా ధన్యోఽధరం పాస్యతి.

1. ఉ అకార్యము, అనఁగా, వేళయం దాసక్తి ఎక్కడ? చంద్రవంశ
మెక్కడ? ఈ రెండిటికిని సహావస్థితి దుర్లభము. గొప్ప వైషమ్యమే కలదు.
రెండిటికిని పొత్తు కుదురదని భావము. చంద్రవంశజులగు రాజులు మహోన్నత
చరిత్రులు. అట్టివారు కాపురుష సేవ్యమగు వేశ్యాసక్తిని కలిగియుండుట సంభావ్యము
కాదు. ఇటు శాంతరస వ్యభిచారియగు వితర్కము ప్రకాశితమైనది

2. అలౌకిక సౌందర్య విరాజితయగు నా యూర్వశి నాకు మరల కనబడునా? ఏ ప్రకారముగా నే నామెను చూడగలనని భావము. ఇట శృంగార రస వ్యభిచారి భావమగు ఔత్సక్యము ప్రకాశితము. ఔత్సక్యముచే శాంతరస సంచారియగు వితర్కము బాధింపబడుచున్నది.

3. చాంచల్య ప్రమాదాది దోషప్రళమము కొరకేకదా మా చదువు. ఇందు మతియను శాంతరస సంచారిభావము ప్రకాశితము. దీనిచే ఔత్సక్యము బాధింపబడుచున్నది.

4. ఆశ్చర్యము : కోపమందుకూడ, అనఁగా ప్రణయకుపిత యగునప్పుడు కూడ. ఆమె ముఖము ఎంత మనోహరము! ఇది శృంగారంగమగు స్మృతి. దీనిచే శాంతరసాంగమగు మతి బాధింపబడుచున్నది.

5. నిష్పాపులగు మహా విద్వాంసులు నన్నేమందురో? ఇట శాంత సంచారి యగు శంక ప్రకాశితము. దీనిచే మీది 'స్మృతి' బాధింపబడుచున్నది.

6. ఆ యూర్వశి స్వప్నమందుకూడ నాకు దుర్లభ, అశ్రుతములు, అదృష్టములు అగు పదార్థములు కూడ స్వప్నమున కన్పట్టుచున్నవి. అట్టి స్వప్నమందే ఆమె దర్శనము దుర్లభమగుచో, సక జాగ్రదవస్థనుగూర్చి చెప్పట అనావశ్యక మని భావము. ఇందు శృంగారాంగమగు దైన్యము చెప్పబడినది. దీనిచే శాంతాంగమగు శంక బాధితము.

7. ఓ చిత్తమా! స్వాస్థ్యమును పొందుము. ఇది శాంతాంగమగు ధృతి. దీనిచే 'దైన్యము' బాధింపబడుచున్నది.

8. ఆమె యథరము నాస్వాదించు ధన్యుఁ డెవడో, ఇది శృంగారాంగమగు చింత దీనిచే 'ధృతి' బాధింపబడుచున్నది.

ఇట్లు తుదకు శృంగారమందే విశ్రాంతి. శాంతరసాంగములగు వితర్కదులు, శృంగార రసాంగములగు ఔత్సక్యాదులచే బాధింపబడుటచే నీట విరోధి రసాంగమేళనము (ప్రకృతమగు విప్రలంభ శృంగారముతో) దోషావహము కాదు. తుదకు బాధకమగుచు విప్రలంభమే నిలిచినది. కావున బాధ్యములగు విరోధి రసాంగములవలన, ప్రకృతమగు విప్రలంభ శృంగారమే పరిపుష్టమైనది.

ఇందుల కింకొక యుదాహరణము. కాదంబరి యందలి ఒక సన్నివేశము ; పుండరీకుడు మహాశ్వేతయం దనురక్తుడగును. (పూర్వరాగము), అప్పు డాతని స్నేహితుడు కంపిజలాఖ్యుఁ డాతనికి వైరాగ్య ముపదేశించును. కాని యాతని యుపదేశము నిష్ఫల మగుటయేకాక, పుండరీకగత మహాశ్వేతా విషయక రతి కది మరింత బోహదకారియయ్యెను. అందు ప్రస్తుత విప్రలంభశృంగారమునకు విరోధు లగు శాంతరసాంగ భూతవైరాగ్య విభావములు బహుధా నిర్దిష్టములై యున్నవి. కాని యవి బాధ్యములై విప్రలంభమునే పోషించినవి.

అంగభావ ప్రాప్తి కుదాహరణములు : 1. స్వాభావికము :

భ్రమ మరతి మలసహృదయతాం

ప్రలయం మూర్ఛాంతమః శరీరసాదమ్

మరణం చ జలదభుజగజం ప్రసహ్య

కురుతే విషం వియోగినీనామ్.

ధ్వ. ఆ.

ఒక సఖి, నాయికావస్థను నాయకునకు బోధించుటకై, సామాన్యముగ వర్ణావర్ణనపరముగ నిట్లు పలుకుచున్నది.

జలదోమేఘ ఏవభుజగః; తస్మాజ్జాతంవిషం, సలిలమేవవిషం గరలమ్; వియోగినీనాం; భ్రమం, శిరోభ్రమణం చేతోవికార విశేషం వా; అరతిం; విష యానభిలాష మానందాభావంవా, అలసహృదయతాం మానసౌదాస్యమ్, ప్రలయం, బాహ్యేంద్రియ వ్యాపారవైధుర్యమ్; మూర్ఛాం, బాహ్యేంద్రేంద్రియ వ్యాపారరాహిత్యమ్; తమః, తమోగుణోదేకాణాంధ్యమ్; శరీరస్యసాదం కార్యం, పీడాంవా; మరణం జీవనసిర్గమారంభం చవా; ప్రసహ్య, హఠాత్కురుతే, కరోతిత్యర్థః

ఇట జలదమే భుజగము అనుచో రూపకము; విష మనగా నీరు, గరలము- ఇట శ్లేష. కావున ఇడి శ్లేషానుప్రాణిత రూపకాలంకారము.

జలదమను భుజగమునుండి పుట్టిన జలమను గరళము, విరహిణులకు భ్రమాదులను సమకూర్చునని భావము. ఈ శ్లోకమున విప్రలంభ శృంగారము ప్రధానము. శృంగారకరుణములు విరోధిరసములు. సాపేక్షము శృంగారము, నిరపేక్షము కరుణము. ఇందు భ్రమాధి (తలతిప్పు మొదలకు) వ్యాధులు

చెప్పబడినవి. ఇవి కరుణ విప్రలంభములు రెండింటిని అంగములే. కావున వీని సమావేశము టోపాపహముకాదు. విరోధిరసాంగములకు స్వాభావికమగు అంగభావ ప్రాప్తి యిటు చెప్పబడినది. అనగా, కరుణమునకునువలె, విప్రలంభమునకుకూడా సంగము లగుటచే, స్వాభావికముగనే అవి విప్రలంభమున కుపకారకములగుచున్నవగుట.

ఒక్క పిశేషము : కరుణమునందవియే యంగము లగుచుండును. విప్రలంభమునకు, ఇవి మాత్రమేకాక ప్రీతాదులను అంగము లగుచుండును. ఆలస్యము, ఉగ్రత, జుగుప్స అనునవితప్ప తక్కిన సంచారిభావములన్నియు శృంగారమున ప్రతిపాడింపవచ్చునని భరతముని వచనము.

అంగభావప్రాప్తి-సమార్థోపమున కుదాహరణము:

కోపాత్కమలలోల బాహులతికా పాశేనబద్ధాదృఢం

నీత్వా సనికేతనం దయితయాసాయం సఖినాంపురః

భూయోనై వమితిస్థలల్కలగిరా సంసూచ్యదుశ్చేష్టితం

ధన్యోహన్యతవనిహ్నుతిపరః ప్రేయాన్రుదత్యాహసన్ ధ్వ. ఆ.

బలిమిన్ గోమలలోల బాహులతికాపాశాలబంధించి, బి

ట్లలుకన్ వాసగృహంబునందునిచ్చి, సాయంవేళ నాకుల్ గనన్

స్థలదుక్తిన్ మరికూడడిట్లని దురాచారంబు సూచించుచున్

జెలితానేడ్చుచుమోదె నిహ్నుతిపరున్ స్మేరాన్యుధన్యున్మియున్.

ఆంధ్ర. ధ్వ. ఆ. పంతుల లక్ష్మీనారాయణశాస్త్రిగారు

ఇందు ప్రకృతము విప్రలంభ శృంగారము, క్రోధబంధన తాడనాదులు, తత్ప్రతికూల రసమగు రౌద్రమున కంగములు. అట్లయ్యు నిందు టోషములేదు. కారణమిది : 'బాహులతికాపాశము' అను రూపకాలంకార బలముచే, నవి, (రౌద్రాంగములు) శృంగారాంగములుగా నారోపితములైనవి. 'బాహులతికాపాశేన' అనుచో, రూపకమాక్తిప్రమయ్యు తువీదాక నిర్వహింపబడలేదు. అట్లు ప్రారంభింపబడిన రూపకమే తువీదాక నిర్వహింపబడినచో కోపాదలకు శృంగారత్వమే సిద్ధించెడిది కాదు. అందులకే లోచనకారు డిట్లు చెప్పియున్నాడు.

“బహులతికాయాః పాశత్వేనరూపకం యది నిర్వాహయేత్, దయితా వ్యాధవధూః, వాసగృహంకారాగార పంజరాదీతి పర మనాచిత్యంస్యాత్.”

అలంకార గ్రహణ త్యాగాదులనుగూర్చి ధ్వన్యాలోకమున నిట్లు చెప్పబడి యున్నది

“వివక్షాతత్పరత్వేన; నాంగిత్యేన కదాచన
కాలే చ గ్రహణత్యాగో, నాతి నిర్వాహజైషితా
నిర్వ్యాధా వపిచాంగత్వే యత్నేన ప్రత్యవేక్షణమ్
రూపకాదే రలంకారపర్గ స్యాంగత్వ సాధనమ్”

“1. అలంకారమును రసపరముగా వివక్షించుట, 2. అంగిగా వివక్షింప కుండుట, 3. సకాలమున పరిగ్రహించుట, 4. అసమయమగునపుడు (రసపోషణ కావశ్యకముకానిచో) పరిత్యజించుట, 5. అధికమగునట్లు నిర్వహింపకుండుట, 6. అట్లు నిర్వహించు తలంపు కలిగినయెడల అంగమగునట్లు ప్రత్యవేక్షించుట. ఈ విధమగు సమీక్ష నాశ్రయించిన రూపకాదికమే రసాంగమై తదభివ్యక్తి పోతు వగును.”

(పంతులవారి ఆంధ్ర ధ్వ. లో.)

పై శ్లోకమునందలి రూపక మధికముగ నిర్వహింపబడకుండుట చేతనే, శృంగారానుకూలమై ముదావహ మగుచున్నది.

రసములకు అంగాంగి భావములు :

ఈ విషయమున కొంద రిట్లు శంకింతురు :

రసము వేద్యాంతర స్వరూపాన్య స్పృహశాఖండ స్వరూపము. అట్టి రసమునకు రసాంతరముతోడి సమావేశమే దుర్బలము. అట్టియెడ రెండు రసముల కంగాంగిభావ మెట్లు పొసగును? స్వసామగ్రి పాప్త పరిపోషమే రస మగును. అట్లు పరిపుష్టము కానిది రసమే కాదు. స్వసామగ్రి పరిపుష్టములగు రసముల కొక్కచో ఉనికియే అసంభవము. అట్టియెడ ఒక రస మంగిరస మగుటయు నింకొకటి అంగరసమగుటయు సంభావ్యముకాదని వేర చెప్పబనిలేదు. కావున రస

మంగము కాజాలదు. అంగ భూతమగు రసమే లేనప్పుడు, 'అంగిరసము' అను పదమే దుష్ట మగును. కావున రసముల కంగాంగిభావము అసంభవమని ఫలితార్థము.

ఈ శంకకు సమాధానమిది: కావ్యమున అంగిరస మెట్లు విభావాది స్వసామగ్రి లబ్ధి పరిపోషమై యుండునో, అట్లే అంగరసములను స్వసామగ్రి పరిపుష్టములై యుండును అందుల కెట్టి సందియమునులేదు. కాని, అందొకటి ప్రధాన రసముగా వ్యవహృతమగుటకు తద్బహుళ వ్యాప్తియే కారణము. ఏ రసము నీశీలేతివృత్త వ్యాప్తమై సహృదయుల కాస్వాదయోగ్య మగుచు నవిచ్ఛిన్నస్ఫూర్తిని కలిగియుండనో, అదియే ప్రధాన రసమగును. ఇక తక్కిన రసములు, ప్రాబంధికయత్కించి డితివృత్తావయవ వ్యాప్తములు మాత్రమే యగు చుండును. మహాప్రబంధమున ప్రాసంగికములగు కథాభండము లుండును. ఈ రస ములకు పానియందే వ్యాప్తి. ఆ కథాశకములందే ఇవి రసీభావమునందును, కావున పునః పున రనుసంధీయమానమగుచు, సమస్త ప్రబంధేతి వృత్తవ్యాప్తమై ప్రభా సింతు రస మంగిరస మనుటలో నాశంకింపవలసిన విషయ మేమి కలదు? ఇక రసాంతరములు, అంశికేతి వృత్తములందు చమత్కార జనకములగును. కాని, వాని చమత్కారగోచరత, అంతటితో విశ్రాంతి నొందదు. ప్రబంధ వ్యాపకేతివృత్త వ్యంగ్యమగుటచే, అంగిభూతమగు ముఖ్యరసము ననుధావించును కావున, అంశికేతి వృత్తావ్యాప్తములగు ఈ రసాంతరములు, సర్వప్రబంధేతి వృత్తవ్యాప్తమగు రసమున కుపకారకములే యగును. ఇట్లు రసముల కంగాంగిభావము సముచితమే యగుచున్నది.

అంగరస చమత్కారము. అంగిరస చమత్కారమున లీనమై, దానిని (అంగిని) అత్యంత చమత్కారముగ చేయునని ఫలితార్థము.

ప్రసిద్ధేఽపి ప్రబంధానాం నానారస నిబంధనే

ఏకో రసోంగీ కర్తవ్య స్తేషా ముత్కర్ష మిచ్ఛతా

రసాంతర సమావేశః ప్రస్తుతస్య రసస్య యః

నోపహ న్త్యంగితాం సోఽస్య స్థాయిత్యే నావభాసినః.

నానారస నిబంధనము ప్రబంధములందు ప్రసిద్ధము. ఆ రసముల కుత్కర్ష కోరు కవి, వానిలో నొక రసము నంగిగా అంగీకరింపఁదగును. ప్రబంధమందు

ప్రధాన మగుటచే ప్రస్తుతమును, పునఃపున రససంధేయ మానమగుటచే స్థాయి యునై భాసమానమగు రసము, తన అంగిత్వమును రసాంతర సమావేశముచే విడువదు.

దీనిని దృష్టాంత పూర్వకముగ ఇట్లు వివరింపవచ్చును.

వస్తురూపమగు నితివృత్తము అధికారికము, ప్రాసంగికము అని ద్విధా విభక్తిము. ఫలస్వామ్య మధికార మనబడుచున్నది. తత్ప్రభువధికారి యగును. ఆతని యితివృత్తమే అధికారికేతి వృత్తము. దీనికి అనగా అధికారికేతి వృత్తమునకు ఉపకరణ నిమిత్తమైన చరితము ప్రాసంగికము. ఉదా : రామాయణ మున రామచరిత మాధికారికము; సుగ్రీవ చరితము ప్రాసంగికము. అధికారికము ప్రాసంగికముచే నుపచరింపబడును. కావున, అధికారికము ప్రధానమనియు, దాని కంగభూతములు ప్రాసంగికము లనియు స్థిరపడినది కదా : “ప్రధాన కార్య స్ఫూర్త మగుచున్న నాయకుని చిత్తవృత్తికి వెనువెంట నడచునట్టివే కదా ప్రాసంగికేతి వృత్త స్ఫూర్తములగు చిత్తవృత్తులు. కావున, అధికారికేతి వృత్త ప్రాసంగికేతి వృత్తముల అంగాంగి భావ ప్రాబల్యమే, నాయకుని చిత్తవృత్తికిని, తదితర చిత్త వృత్తికిని, అంగాంగి భావమును సమకూర్చును. కావున, ఇక పదానా ప్రధాన చిత్తవృత్త్యాత్మకములగు ప్రధానా ప్రధాన రసముల అంగాంగి భావమున విప్రతిపత్తి యెందుకు ?”

ఆ. ధ్వ. లో. వే తి. ఆచార్యులు.

అవిరోధీ విరోధీవా రసోఽంగిని రసాంతరే

పరిపోషం ననేతవ్య సభాస్యాద విరోధితా.

ధ్వ. లో.

శృంగారాదులలో నొకటి యంగిరసమై ప్రబంధ వ్యంగ మగునపుడు, అవి రోధియగు రసమునుగాని, విరోధియగు రసమునుగాని, పరిపోషము నొందింప రాదు. అనగా అంగిరసము కంటె నధికముగా అంగరసమును పోషింపఁగూడ దనుట. ‘అంగిరసము కంటె అంగరసమును న్యూనముగా పరిపోషింపవలయును’ అని చెప్పక, అంగిరసము కంటె అంగరసము నధికముగా పోషింపఁగూడదని చెప్పటకు కారణమిది. అంగరస మవిరోధియగుచో, అంగిరసముతో సమముగ

దానిని పోషింపవచ్చును. అధికముగ పోషణము మాత్రమే నిషిద్ధము. సమ పోషణముగాని న్యూన పోషణముగాని ఉండవచ్చును. విరోధిరస మంగభూత మగునపుడు మాత్రము దానికి అంగిరసము కంటె న్యూనతనే సంపాదింపవలెను.

ఉదా : శాంత శృంగారములు.

“విరోధిని రసస్య అంగరసాపేక్ష యా కస్య చిన్నూనతా సంపాద నీయా, యథా శాంతేఽంగిని శృంగారస్య, శృంగారేవా శాంతస్య.”

ధ్వ. లో.

దీనివలన పరిపోష రాహిత్య మవగంతవ్యము కాదు. అంగరసమును కేవలము పోషింపగూడదని యెవ్వరును చెప్పలేదు.

వీర శృంగారములు, శృంగార హాస్యములు, రౌద్ర శృంగారములు, వీరాద్భుతములు, రౌద్ర కరుణములు, శృంగారాద్భుతములు పరస్పర విరోధ రహితముగాని ముందే చెప్పబడియున్నది కావున, వానియందు (యుగళమందు) ఏదైనా నొకటి అంగిరసముగను, రెండోది అంగరసముగను ఉండవచ్చును. కాని, శృంగార బీభత్సములు, వీర భయానకములు, శాంత రౌద్రములు, శాంత శృంగార ములు, పరస్పర విరుద్ధ రసములు కదా : వీనికి పరస్పరము బాధ్య బాధక భావము కలదు. వీనికి అంగాంగి భావమెట్లు కుదురును ?

మీది భావముల నిట్లు వ్యాఖ్యానింపవచ్చును. రస విరోధము రెండు విధములగా నుండును. 1. సామానాధికరణ్యమును సహింపకుండుట, 2. ఉన్మూల్య + ఉన్మూలక భావము ప్రథమ ప్రకారమున విరోధముగల రసము లను, ఎట్టెట్టో సమావేశపరచవచ్చును. అప్పుడు విరోధ నివృత్తియు సంభవించును. కాని ఉన్మూల్యోన్మూలక భావ విరోధము మాత్రము పరిహరణీయము కాదు. అట్టి విరో ధము గల రసముల కంగాంగి భావ మసంభవమే యగును. రతి యున్నచోట జుగుప్స జనింపనే జనింపదు. జుగుప్స గలచోట రతి యుండనేరదు అట్లే భయోత్సాహము లొక్కచో నుండజాలవు. సర్వరాగ నివృత్తి రూపమగు శమము; విషయేచ్ఛయే జీవితముగా గలది రతి. ఈ రెండును పరస్పర విరుద్ధము లగుట స్పష్టమే. అనగా వీనిలో ఒకదాని నున్నీలింపక, ఇంకొకటి జనింపనేరదని భావము. ఈ రసములకు అంగాంగిభావ మసంభవము.

ఇట్లా శంకింపఁ బనిలేదు. పీనికి పరిహార మార్గములు కలవు. అందు మొదటిది; అవిరోధియగు అంగరసమును అంగిరసము కంటె అధికమున పోషింపఁ గూడదు. 2. అంగిరస విరుద్ధములగు వ్యభిచారులును, అంగభూత రసమున ప్రచురముగ నివేశింపఁగూడదు. ఒకప్పుడు వానిని ప్రచురముగ నివేశించినను, వెంటనే అంగిరస వ్యభిచారుల ననువర్తింపఁ జేయవలయును. ఉదా : “కోపోక్తోమల” 3. అంగభూతమగు రసము పరిపోషము నొందింపబడినను దాని యంగత్వము నిలిచియుండునట్లు మాటిమాటికి ప్రత్యవేక్షింపవలయును.

భరతుని యభిప్రాయము : ఆధికారికేతి వృత్తవ్యాపకమగు చిత్తవృత్తియే స్థాయి యనఁబడును. ప్రాసంగిక వస్తుమాత్ర వ్యాపకమగు చిత్తవృత్తి వ్యభిచారియగును.

“బహునాం సమవేతానాం రూపం యస్య భవే ద్భహు,
సమంతవ్యో రసస్థాయీ, శేషాః సంచారిణో మతాః”

ప్రకృష్టాస్వాదముగల రసము అంగిరసము మగుననియు, అప్రకృష్టాస్వాదముగల రసములు వ్యభిచారులగుననియు భావము.

వ్యంగ్యవాచ్యతా బోషము : దీనినే వమనాఖ్యబోష మందురు.

“యత్రివిభావాదిభి రభివ్యక్తస్య రసస్య స్వశబ్దేనాభిధానం తత్రకోబోష ఇతిచేత్, వ్యంగ్యస్య వాచ్యీకరణే సామాన్యితో వమనాఖ్య బోషస్య వక్ష్యమాణ త్వాత్, ఆస్వాద్యతావచ్ఛేదక రూపేణా ప్రత్యయాజనకతయా రసస్థలే వాచ్య వృత్తే, కాపేయకల్పితేన విశేషబోషత్వాచ్చ.” ర గం.

విభావాదులచే నభివ్యక్తమగు రసము, స్వశబ్దముచే బోధింపఁబడుచో బోష మేమి? అని అందురా, వ్యంగ్యమును వాచ్యీకరించుటచే, అది వమనాఖ్యబోష మగును. రసస్థలమున నాచ్యవృత్తి కపిచేష్టా సదృశము. రసమును శృంగారాది శబ్దములచే వాచ్యము చేసిన యెడల, ఆస్వాద్యతా వచ్ఛేదక రూపమున, అనగా నియతాస్వాదకత్వ ధర్మవిశిష్టముగ, అది ప్రత్యయాజనకము కాదు. కావున, విభావాది స్వసామగ్రి పరిపుష్టమైనపుడు గూడ రసము స్వశబ్దవాచ్యము కారాదని జగన్నాథుని యభిప్రాయము.

మమ్మట విశ్వనాథాదులు కూడ రస దోషములలో స్వశబ్దవాచ్యతా దోషమును చెప్పియున్నారు.

“వ్యభిచారి రస స్థాయిభావానాం శబ్దవాచ్యతా”

-కావ్య ప్రకాశము.

“రసస్యోక్తిః స్వశబ్దేన స్థాయి సంచారిణోరపి”

-సాహిత్యదర్శణము.

వీని సారాంశమిది : రసములుగాని స్థాయి వ్యభిచారి భావములుగాని, స్వశబ్దవాచ్యములు కారాదు. అనఁగా రసాధి సాధారణ పదములతోఁగాని, శృంగారాది విశేష వాచకములతోఁగాని వానిని వాచ్యము చేయఁగూడదు. ఇవి వ్యంగ్య రూపముననే అభివ్యక్తములు కావలయును, అప్పుడే అవి ఆస్వాద్యము లగును.

రసమునకు ఉదా :

తాముద్వీక్ష్య కురంగాక్షిం రసో నః కోఽప్యజాయత

చంద్రమండల ముద్వీక్ష్య శృంగారే మగ్నమాంతరమ్

ఆకురంగాక్షిని చూడగా మా కేదో రసము జనించెను. చంద్రమండలమును చూచి (చూడగా) శృంగారమున మనస్సు మగ్నమాయెను.

శృంగారాది శబ్దముల స్వశబ్దవాచ్యత కుదాహరణము :

శృంగారీ గిరిజాననే, సకరుణో రత్యాం, ప్రవీరః స్మరే,

బీభత్సోఽస్థిభి, రుత్పణీ చ భయకృన్మా, ర్త్యాఽద్భుతస్తుంగయా,

రౌద్రోదక్ష విమర్దనే చ హసకృన్నగ్నః శ్రాంతశ్చిరాత్

ఇత్థం సర్వరసాత్మకః పశుపతిః భూయా తత్సాం భూతయే.

గిరిజాననమును చూచునపుడు శృంగారియు, రతీదేవి యెడ కరుణగల వాఁడును, మన్మథునియెడ వీర రసాత్మకుఁడును, పుణుకుల పేరుచేత బీభత్స మూర్తియును, పాములను ధరించుటచే భయానక రూపుడును, ఉన్నతమగు మూర్తి కలవాఁడగుట నద్భుతావహాడును, దక్షవిమర్దనమున రౌద్ర రసోపేతుఁడును, డిగంబరుఁడగుట హాసమును కలిగించువాఁడును, నిరకాలానంతరము శాంతమూర్తి యును అగుచు ఇట్లు సర్వ రసాత్మకుఁడగు పశుపతి సత్పురుషులకు ఐశ్వర్యము నొడగూర్చుగాక :

స్థాయిభావ వాచ్యత కుదాహరణము :

శివేశ్వంగారార్ద్రా, తదితర జనేకుత్సనపరా,
సరోషా గంగాయాం, గిరిశనయనేవిస్మితవతీ,
హరాహిభ్యో భీతా, సరసిరుహ సౌభాగ్య జయినీ
సఖీమస్మేరా తేమయి జనని దృష్టి, స్సకరుణా.

తల్లి : నీ దృష్టి శివునియందు శృంగారార్ద్రము, పరులయందు కుత్సన
(రోత) పరము, గంగయందు రోషయుతము, శివుని నయనములయందు విస్మయము కలది, హరుడు ధరించిన పాములను చూచి భయపడునది. సరసిరుహముల సౌభాగ్యమును జయించునది, సఖీజనమునెడ చిరునవ్వుతోడిది నాయందు కరుణతోకూడినది. ఇందు కుత్సనము (జుగుప్స) రోషము, విస్మయము, భయము మున్నగు స్థాయిభావములు వాచ్యములై యున్నవి.

వ్యభిచారి భావముల వాచ్యత్వమున కుదాహరణము :

సప్రీడా దయితాననే, సకరుణా మాతంగ చర్మాంబరే,
సత్రాసా భుజగే, సవిస్మయ రసా చంద్రదేఽమృతస్యందిని,
సేర్ష్యాజహ్న సుతావలోకన విధౌ దీనా కపాలోదరే,
పార్వత్యా నవసంగమ ప్రణయినీ దృష్టిః శివాయాస్తువః

మగని మోమునుగాంచి సిగ్గుపొందునదియును; మాతంగ చర్మాంబరమును గాంచి కరుణాన్వితమైనట్టియు, భుజగములను చూచి భయపడినట్టియు, అమృతస్యందియగు చంద్రుని గాంచి విస్మయ మందినట్టియు, జహ్నసుతను చూచి ఈర్ష్య వహించినట్టియు, కపాలమునుగాంచి దీనత నందినట్టియు, పార్వతియొక్క నవసంగమ ప్రణయాన్వితమగు దృష్టి, మీకు శుభముల సిచ్చుగాక.

ఈ శ్లోకమున, ప్రీడ, కరుణ (కరుణారసముకాదు) త్రాసము, విస్మయము, ఈర్ష్య, దైన్యము అను సంచారి భావములు స్వశబ్ద వాచ్యములైనవి. ఇవి, వాని. వాని అనుభావములచే వ్యంగ్యములు కావలయునే కాని స్వశబ్దవాచ్యములు కాదు.

ఈ శ్లోకభావములే క్రింది విధముగా వ్యక్తీకరింపఁబడుచో, స్వశబ్ద వాచ్యతా దోషమురాదు. ఉపరి, తత్తనుభావ సామర్థ్యమున ప్రీడాదులు వ్యంజితము లగును

“వ్యానమా దయితాననే, ముకులితా మాతంగ చర్మాంబరే,
సోత్కంపా భుజగే, నిమేషరహితా చంద్రదేమృత స్యండిని,
మీలద్భూః సురసింధుదర్శనవిధౌ, వ్లానా కపాలోదరే,
పార్వత్యానవసంగమ ప్రణయినీ దృష్టిః శివాయాస్తువః

వమనాఖ్య దోష విషయ పర్యాలోచనము :

“విభావాది సామగ్రీ సముల్లసితములగుచో, రసాదులు, స్వశబ్దవాచ్యము
లైనంత మాత్రమున దోష ప్రసక్తిలేదని, శ్రీమాన్ వేదాల తిరువేంగళాచార్యులు
గారు సప్రపంచము ప్రతిపాదించి యున్నారు.

దానిసారము :

“వ్యంగ్యమగు నర్థము వాచ్యమగుట దోషము వమనాఖ్యము అని కొందరు
వచింతురు అది విచార్యము. 1. రసభావాదులు, 2. వస్త్రలంకారములు. ఇవి
కదా వ్యంగ్యములు. ఇందు ఈ దోషము రసభావములకా? వస్త్రలంకారములకా?
రెండింటికినా?

మొదటి పక్షమ రసభావాదులకనుట ఉపపన్నము కాదు. ఏలన రస
భావాదుల కెన్నడును వాచ్యత్వము లేదు. వానికి వ్యంగ్యత్వమే సార్వత్రికము. అది
ఒకటే దశవాసికి, వాని కాపాడింపఁదగిన దోషము చమత్కారాపకర్ష, రసభంగ
మొక్కటే. విభావాది కారణ సామగ్రీచే రసభావాది సముల్లాసము కలుగును.
ఆ సామగ్రియుండ, వాసీచే రసాస్వాదము కలుగుచుండ, రసభావాది స్వశబ్దోపా
దానమాత్రమున, అదెట్లు భంగ మొందును? ఆ శృంగార విస్మయాది శబ్దము
లున్నను, అవి రసభావాదుల బోధింపనేరవు. వ్యంజనా వ్యాపారమాత్ర వేద్యములు
రసభావాదులు. అభిధావేద్యములు కానేకావు. శృంగారాది పదములుగూడ రసో
ద్దీపకములగుచో, విభావాది సామగ్రీచే నుద్దీపితములైన వానికి, పదములచేఁ బున
రుద్దీపనము కల్గుట యొకవేళ సంభవించిన, నిరర్థకతా దోష ముప్పతిల్లఁ దగును.
కాని ఏ పదములకును రసోద్దీపన యోగ్యతయేలేదు. పునరుద్దీపన శంకకు ఇక
ఆస్పదమేది? అందుచే దోష ప్రసక్తిలేదు.

రసభావాదులు సహజ చమత్కారములు, అలక్ష్యకమ వ్యంగ్యములు చమ
త్కార ఘనములు. వానికి—వస్త్రలంకారములకుం బోలె “గూఢతా” కృత చమ

త్కారత్వములేదు. అసంలక్ష్య క్రమవ్యంగ్యముచేతనే, అత్యంత శీఘ్రముగ చమ త్కారము స్ఫురించును. అందుచే, అభిధాసహకృత వ్యంజనా రూపమగు “గూఢత” తో అక్కఱలేదు. ఉక్తిగోచరములు అవి కానేకావు కావున, వాని, ఉక్తిగోచరత తొలగిపోవునని భయములేదు. విశిష్ట విభావాది సామగ్రిచే రసాస్వాదము కలు గుటంజేసి, ఆ చోట శృంగారాది పదములు ఉపాత్తములైనను, కేవలము అనువాద ప్రాయము లగును. వానిచే రసాభివ్యక్తిగాని, రసభంగముగాని, కానేరదు. వాని వల్ల దోష ముప్పతిల్లనేరదు.

ఇక రెండవ పక్షము-వస్త్యలంకార వ్యంగ్యములకు ఆ దోషమను! యు సరిపడదు వస్త్యలంకారములకు రెండు దశలు కలవు - వాచ్యత్వము (అగూ ఢత్వము), వ్యంగత్వము, (గూఢత్వము) అని. వాచ్యదశ యందునకన్న వ్యంగ్య దశయందు, వానికి చమత్కారము అధికము. వస్త్యలంకారముల వ్యంగ్యత్వము సంలక్ష్య క్రమము. వాని చమత్కారము, (అసంలక్ష్య క్రమ చమత్కారమువలె గాక) “గూఢతా” కృతము గూఢతయన, అభిధావృత్తిచే నస్పష్టమగుట అభిధా వ్యాపారాసహకృత, సహకృత వ్యంజనా వ్యాపారమొండె. దానిచే, వస్తుధ్వని, అలంకారధ్వని చమత్కారము కలుగును అట్టి వస్త్యలంకారములు ఏ తీరున నైనను ఉక్తిగోచరములగుచో - తచ్చమత్కార బీజము - ‘గూఢత’ విధ్వస్త మగును. అప్పుడు, వస్త్యలంకార రూపవ్యంగ్యార్థము వాచ్యాయమాన మగుటం జేసి, (అథగూఢతచే) వాచ్యమునకన్న సూక్ష్మచమత్కార మగును, అనగా గుణీ భూతవ్యంగ్యము లగును. కాగా, వస్త్యలంకారములు స్వశబ్దవాచ్యములైనచో, ఉక్తి గోచరములగుటంజేసి, కొంత చమత్కారమును కోల్పోవును. ఎట్లన, అవి సంలక్ష్య క్రమములు కావున, మొదట వాచ్యము ప్రతీత మగును. వాచ్యకారణ సామగ్రి - (విభావాది) సంలక్ష్యమైన పిమ్మటనే, వ్యవధానమున వ్యంగ్య ప్రతీతి కలుగును. ఇట్లు (అసంలక్ష్య క్రమమునందుంబోలె యుటితిస్ఫూర్తి కలుగక) వ్యంగ్యము వేద్యమగుటకు కాలవ్యవధానము పట్టును. తద్దూఢత విధ్వస్తమగును. అందుచే వ్యంగ్య చమత్కారము సన్నగిల్లును (భగ్నము కాదు). అదేగుణీ భూతవ్యంగ్యకావ్యము. ఇది ధ్వనికావ్యమునకు రెండవది, చమత్కార విధానమే.

ఇందును రసభంగ దోషము, వస్త్రలంకారములకు స్వశబ్దోపాదానముచే కల్లుటకు ఆస్పదములేదు, 'గూఢత' వస్త్రలంకార ధ్వని చమత్కార బీజముకావున, స్వశబ్దోపాదానముచే, ఉక్తిగోచరత్వముచే, ఆ 'గూఢత' ధ్వస్తముకాగా, వస్తు ధ్వనిగా, అలంకార ధ్వనిగా, సముల్లసించు. వస్త్రలంకారముల చమత్కారాధి క్యము సన్నగిల్లి, గుణీభూత వ్యంగ్యత్వము ఆపాదించుకునేకాని, భంగమై దుష్ట ములు కానేరవు. అందుచే ఇటను ఎమనాఖ్య దోష ప్రసక్తిలేదు.

కావ్యప్రకాశ వ్యాఖ్యాత, వామనాచార్య ఝల్కేకరులు, ఇట్లు రచించిరి :
 "అనుభావాదులచే అభివ్యక్తమగునపుడే, రసభావాదుల చమత్కారాస్వాదమునకు ఉత్కర్ష యేర్పడును. వాచ్యములగునప్పుడు గూఢత పోవును. కావునఁజమత్కారాస్వాదములు, అపకృష్టము లగును. దీని పర్యవసానమిది: అనుభావాదులవలన (స్ఫుటముగా) వ్యక్తముకాఁగల రసభావాదులు స్వశబ్ద వాచ్యములగుట వమన దోషము అట్లు స్ఫుటముగా వ్యక్తముకాజాలని వానిని శబ్దములు బోధించినను దోషములేదు. కావుననే 'నదోషః స్వపదేనోక్తాః పి సంచారిణః క్వచిత్' అని ముందు మమ్మటునివాత నసి పడుచున్నది అని ఈ వ్యాఖ్యాత (1) రసభావాదులు ఒకప్పుడు అనుభావాదులచే అభివ్యక్తమగునని, మరొకప్పుడు, అట్లు కావని తలంచినట్లున్నది. అది సరికాదు. రసభావాభి వ్యక్తిసార్వత్రికముగ అనుభావాదులచేతనే, (2) రసభావాదులకు స్వశబ్దవాచ్యము లగునపుడు, 'గూఢత' పోవుననియు, స్ఫుటాభివ్యక్తి ఉండదనియు నతడు అభిప్రాయపడినట్లున్నది. రసభావాది చమత్కారము గూఢాకృతము కానేకాదని, వస్త్రలంకారముల చమత్కారమే గూఢాకృతమని, ముందే స్పష్టము. (3) రసభావాదులు, విశిష్ట వ్యంజకము లున్నప్పుడు, అస్ఫుటాభివ్యక్తము లగుననుటయు సరికాదు.

"సర్వే ష్వేవప్రభేదేషు స్ఫుటత్యేనావభాసనం

యద్యంగ్య స్యాంగభూతస్య తత్పూర్ణంధ్వని లక్షణమ్"

అని, స్ఫుటత్వావభాసనమే ధ్వని లక్షణము. స్పష్టముగా నభిధ చే మాటలఁ జెప్పనొల్లని యర్థమునే విదగ్ధులు వ్యంజనచే సూచింతురు. అది స్పష్టముకాకున్న నెట్లు? అందుచే, నైజముగ ధ్వని స్పష్టరూపము. కాని ధ్వని సముల్లాసము వ్యంజకాధీనము.

రసభావముల యభివ్యక్తి స్ఫుటమగుటయు, కాకపోవుటయు, దద్వ్యంజకముల స్ఫుటత్వా స్ఫుటత్వములఁ బట్టియే, స్వశబ్ద వాచ్యత్వముచే రసభావాదులకు స్ఫుటాభి వ్యక్తియులేదు. అస్ఫుటాభి వ్యక్తియులేదు. అభివ్యక్తియే లేదు. రసభావాదులకు వాచ్యత్వదశ ఎప్పుడును లేదు. కావున, ఎన్నడులేనిది, ఒకప్పుడేని ఎట్లు వచ్చును?

వ్యభిచారి భావముల యభివ్యక్తియు అనుభావముల చేతనే, అందుచే అనుభావాభివ్యక్తి రసాదుల విషయమున నెంత స్ఫుటమో, వ్యభిచారి భావముల విషయమున నంతే ఇటను, వ్యంజకముల స్ఫుటతా స్ఫుటతలును సమానమే; భేదములేదు. ఇట భేదకల్పనము అప్రామాణికము. ఇంతటికిఁ దత్వమేమన, స్వశబ్దముచే వ్యంగ్యము లుపాత్తములైనచోట దోషము లేకపోవుటయేకాదు; కొన్ని చోటుల, సంశయముపోయి, వైశద్యాధిక్యమే కల్గినది. ఉదా: “ఔత్సుక్యేన కృతత్వరా” — మున్నగు స్థలములందు — ఇట ‘కృతత్వరా’ — రోషభయాదుల చేతను త్వరకల్గును. ఉత్కంఠచేతను కల్గును. ఇట దేనిచేత? అను సంశయము కల్గగా “ఔత్సుక్యేన” అని వ్యభిచారి భావము వాచ్యమగుటచేత సంశయ మపనయించినది. వ్యభిచారి భావములందే, స్రక్పూత కల్పముగా, రసానుభవము కల్గును — వ్యభిచారి భావముల పట్ల, స్వపద గ్రహణము దోషము కాకపోవుదేల? రస విషయమున దోషమగుదేల? ఇట నిజమునకు, వ్యభిచారి భావముల విషయమున దోషము కాకపోవుట న్యాయము. అట్లే రసవిషయమునను ఇట్లు సర్వత్ర వ్యంగ్యములకు స్వపద గ్రహణము దోషము కాదని సిద్ధాంతము.

ఈ విషయమున నిదియు పర్యాలోచనీయము. రసాస్వాద విషయము భరతముని ఉదాహరణము నొసంగెను. పానకము నాస్వాదించిన రసజ్ఞునకు అది పానకమని, దాని రసము మధురమని మాటలవగత మైనంతనే పూర్వము స్ఫురించిన రసము భంగమగుట అనుభవసిద్ధమా? అట్లే ప్రకృతమునందును — కావ్యరసాదిపట్లను అవగంత్యము.”

విభా వానుభావముల కృచ్ఛ్రప్రతీతి :

రస ప్రతీతికి, విభావాదులు సమ్యక్ప్రచోషితములగుట అత్యావశ్యకము. అవి

ఆ సందిగ్ధముగ నుండవలయును. అప్పుడే వాని సమ్యక్ప్రత్యయము కలుగును. అట్ల సందిగ్ధముగ విభావాదులు ప్రతీతములు కానిచో రసాపకర్ష కలుగును.

ఉదా:- రౌద్రవీర భయానకాద్యుత రసములందు, దేనికైనను వ్యాఘ్రము విభావముగా నుండవచ్చును. అట్టియెడ, అనుభావ వ్యభిచారి భావములు సముచితముగ వర్ణింపఁ బడనిచో, రౌద్రాదులలో, దేనికి వ్యాఘ్రము విభావమో తెలియదు. కావున అనుభావ విభావములు విస్పష్టముగ వర్ణితము లగుట అత్యావశ్యకము.

ఉదా:- పరిహరతి రతిం మతిం లునీతే

స్థలితరాం పరివర్తతేచ భూయః

ఇతిబల విషమా దశాస్య దేహం

పరిభవతి ప్రసభం కిమత్ర కుర్మః

ఈతఁడు రతిని వదలుచున్నాఁడు; మతిని కోలుపోవుచున్నాఁడు; మిక్కిలి తొట్టిల్లు చున్నాఁడు; మాటిమాటికి పొరలుచున్నాఁడు; ఇట్టి విషమదశ యీతని దేహమును బలత్కారముగ పైకొని యున్నది. అక్కటా! ఇందులకేమి చేయుదుము.

ఈ శ్లోకమున రసము, శృంగారమో, కరుణమో, చెప్పట కష్టము. రతి పరిహరణ మతిభ్రమణాదులు శృంగార కరుణములు రెండింటికిని సమానములు. అభిమత శృంగార విభావము కామినీరూప మిట నుపాత్తము లేదు అది యెట్ట కేలకు ఆషిష్యము.

ఉదా:- కర్పూరధూళి రవళద్యుతిపూరధౌత

దిజ్మండలే శిశిరరోచిషి తస్య యూనః

లీలాశిరోఽంశుక నివేశషేషక్లప్తి

వ్యక్తస్తనోన్నతి రభూ న్నయనావనౌ సా

కర్పూరధూళినలె తెల్లనైన కాంతిపూరముతో, చంద్రుఁడు దిజ్మండలమును తెల్లగా చేయుచుండగా ఆ యవకునక, ఆ యువతి తన మేలిముసుగు సవరించు కొను నెపమున స్తనోన్నతిని వ్యక్తము సేయుచు కనబడెను.

ఇట యువతీ యువకు లాలంబన విభావములు. చంద్రకాంతి ఉద్దీపన విభావము. నాయికా నిష్ఠమగు రతి, స్తనోన్నతి ప్రకటన రూపమగు అనుభావము వలన

విశదమగుచున్నది కాని, యువనిష్ఠమగు రతి సముచితాను భావముచే వ్యక్తము కాలేదు. కవి యిందు వర్ణింపదలచినది పురుషనిష్ఠమగు శృంగారమునే, అందు లకే, “ఆతని దృష్టిపథమునం దామె గోచరించె” నని చెప్పియున్నాడు (తస్య యూనః నయనావనో సా ఆభూత్). ఇటు శృంగార యోగ్యములగు నుద్దీపనాలంబన విభావములు, అనుభావ పర్యవసాయులుగా నిలిచిపోయినవని కష్ట కల్పన విభావాది పృథగ్వ్యంజకత్వము.

విభావానుభావ వ్యభిచారిభావ సంయోగమువలన రసము అభివ్యక్తమగునని ముందే చెప్పబడినది. అనగా సమ్మిశ్రితములగు విభావాదులకే రసాభివ్యంజకత్వ మంగీకార్యము అనుట. ఇది రస సిద్ధాంతము విభావాదులన్నియు కలిసియే రసవ్యంజకము లగుననుటకు కారణమిది. ఈ విభావ మీ రసమున కొక్కదానికే వ్యంజకము, ఇతర రసములకు కాదు అను నియమ మేమియును లేదు. ఒక రసమునకు విభావమగునది ఇంకొక రసమునకు కూడ విభావమగుట శాస్త్ర నిషిద్ధముకాదు. ఇందుల కుదాహరణముగ వ్యాఘ్రమును గైకొనవచ్చును. ఇది పీఠ రౌద్ర భయానకాద్యుత రసమునకు కూడ విభావము కావచ్చునని ముందే చెప్పబడినది. పులిని చూచి, పీరుడు విక్రమించును. భీరువు నిలువెల్ల వణుకుడు. పూర్వము పులి నెరుగని బాలుడు విస్మయ విస్ఫూరిత నయనముతో దానిని చూచును. వ్యాఘ్ర కృతబంధువధామర్షమున నింకొకడు దానిపై గవిసి చంపవచ్చును. ఇట్లు వ్యాఘ్రము పెక్కు రసములకు విభావము కావచ్చును. అందుచే, అనుభావ వ్యభిచారి భావములుకూడ సముచితముగ పోషింపబడి యున్నప్పుడే, ఈ విభావ మీ రసమునకే చెందినది అని స్పష్టముగ తెలియును.

అట్లే అనుభావములు కూడ, ప్రత్యేకముగ రసాభి వ్యంజకములు కాజాలవు. ఉదా: అశ్రుపాతాదులు అశ్రుపాతాదులు శృంగార కరుణ భయానకములకు సాధారణ వ్యంజకములు శృంగారమున నానంద పరవశుడై యొక డశ్రువులు రాల్చవచ్చును. ఇష్టజన నాశనమున శోక పరవశుడై కన్నీరు మున్నీరుగ నొక డేడ్వవచ్చును. అట్లే, ఇష్టజన వియోగముచేగూడ నొకడు దుఃఖింపవచ్చును. భయ చకితుడైనవాని కన్నుల నశ్రువు లురలవచ్చును. కావున, అనుభావములకు గూడ ఏకరసమాత్ర వ్యంజకతా నియతత్వము లేదని స్పష్టము.

రసాంతర వ్యంజక సాధారణ్యము వ్యభిచారి భావములకును కలదు. ఉదా: చింతాదులు. ఇవి శృంగార వీర కరుణ భయానకములకు సాధారణములు. (విప్రలంభమున) నాయక వియోగమున నాయకునకు పునఃసమాగమ చింత కలుగును. (వీరము) శత్రునిబర్హణమున వీరునకు సహాయచింత యుండును. కరుణమున, బంధూపకారాది సహకార చింత కలుగును. భయానకమున, భయహేతు ప్రచండత్వాది చింత కలుగును. ఇట్లు, వ్యభిచారుల యందును అనైకాంత్యము. అనగా, ఏకరసమాత్ర నియతత్వము లేదు. కావున, విభావాదులు కలసియే, దండ చక్రన్యాయమున, రసవ్యంజకము లగుచున్నవి. తృణారణి న్యాయమున విభావాదులలో నెడ్డియును, ప్రత్యేకముగ, రసవ్యంజకము కాదు.

ఇట్లు, రసాంతర-సాధారణత్వము అనుభావ వ్యభిచారి భావములకున్నచో, రసవిశేష నిర్ణయమున వినిగమక మేది? అను శంక కిది సమాధానము: అనుభావ వ్యభిచారి భావము లన్నింటికిని, ఈ సాధారణతలేదు. కొన్ని అసాధారణములును గలవు. అవియే రసవిశేష నిర్ణాయకములు. వానిని బట్టియే రసవిశేషాభివ్యక్తి నిర్ణయము.

ఒక్కొక్కచో, కేవల విభావములే, రసోద్బోధకము లగుచున్నవి. కొన్ని యెడల, కేవలాను భావములును, మరికొన్ని యెడల కేవల సంచారి భావములును రసవ్యంజకము లగుచున్నవి. కాని అట్టివి క్వాచిత్కములు. మరియు నట్టి తావు లందుకూడ, ప్రకరణానుకూలముగా, నితర భావములు (అందు చెప్పబడినవి) అక్షిప్తములగునప్పుడే రసాభివ్యక్తి. ప్రత్యేకముగ కాదు. అందులకే ఇట్లు చెప్పబడినది.

“సద్భావశ్చే ద్విభావాదే ర్వయో రేకస్వవా వేత్
ఝటి త్యన్య సమాక్షేపే, తదా దోషో నవిద్యతే”

కేవల విభావముల కుదాహరణము:

వియదలిమలినాంబు గర్భమేఘం, మధుకరకోకిలకూజితైర్దిశాంశ్రీః,

ధరణి రభినవాంకు రాంకటంకా ప్రణతిపరేదయితే ప్రసీదముగ్ధే కా. ప్ర.

ప్రణయ కుపితయగు నాయితో తత్సఖి యిట్లనుచున్నది. ఓ ముద్దలారా! ఆసము, తుమ్మెదలవలె నల్లనైయున్న మేఘములతో నిండియున్నది. మధు కరకోకిల కూజితములతో దిగంతములు శోభిల్లుచున్నవి. భూమి సవాంకురటంక ములచే (పాషాణదారణములగు నస్త్రములవంటి నూతనాంకురములతో) నిండి యున్నది. కావున, పాదాక్రాంతుడైయున్న నీ ప్రేయునియెడ ప్రసన్న మగును.

ఇందు ప్రేయుఁ డాలంబనము. మేఘాదు లుద్దీపనములు. అంతే! అనుభావ సంచారి భావములులేవు. అట్లయ్యు, నిందు రసాభివ్యక్తి పుష్కలముగ నున్నది.

కేవలానుభావముల కుదాహరణము :

పరిమృదితమృణాళీమ్లానమంగం, ప్రవృత్తిః
కథమపి పరివారప్రార్థనాభిః క్రియాసు,
కలయతిన హిమాంశోర్నిష్కలంకస్యలక్ష్మీ
మభినవ కరిదంతచ్ఛేదపాండుః కపోలః మాలతీమాధవము.

మాధవుఁడు మకరందునితో మాలతి యవస్థను వర్ణించి చెప్పుచున్నాఁడు. (మాలతి) మేనంతయు బాగుగా నలపఁబడిన తామర తూండ్లవలె వాడియున్నది. శరీరధారణకు మాత్రమే, ఉచితములగు పనుల యందుగూడ ప్రవృత్తి, పరిజనులు బహువిధముల ప్రార్థింపగా కలుగుచున్నది. అప్పుడు నరకబడిన కరి దంత ఖండమువలె పాండురమైన కపోలము, కలంకరహితుఁడగు చంద్రుని శోభను ధరించుచున్నది.

ఇచ్చట, అంగమ్లానము, విజయాభిలాష రాహిత్యము, పాండుత్వము, తామత్వము అను ననుభావములు మాత్రమే వర్ణితములైనవి. అట్లయ్యు రసాభి వ్యక్తి సంపూర్ణము.

కేవల వ్యభిచారుల కుదాహరణము :

దూరా దుత్సుక మాగతే వివలితం, సంభాషిణిస్పారితం,
సంశ్లిష్యత్యరుణం, గృహీతవసనే సంకుచిత భూలతమ్,
మానిన్యా శ్చరణానతివ్యతికరే బాష్పాంఘ పూర్ణేక్షణం
చక్షుర్జాత మహోప్రపంచ చతురంజాతాగసి ప్రేయసే.

సాపరాధుఁడగు ప్రేయుఁడురాగా నాతనిఁ జూచి యభిమానపలియుగు

నాయక వహించిన నేత్రక్రియ వర్ణింపబడినది. ప్రియుని విషయమున నాయకా నేత్రములు ప్రపంచ చతురములాయెను. అనగా వివిధభావ వ్యక్తికరణ యోగ్యము లగు వ్యాపారములు చేయ సమర్థము లయ్యెననుట. దూరమున ప్రియుడు కనిపించినంతనే 'ఇందు వచ్చునా? మరెందు పోవునా?' అను ఉత్సुकతతో చూచెను. అతడు సమీపించినంతనే, తన ఔత్సुक్యము నాతడు తెలిసికొనెనేమో అని, లజ్జచే కన్నులు మరల్చి చూచినది. అతడు మాటలాడినంతనే, హర్షమున కన్నులు విచ్చిచూచినది. ఆలింగనము చేసికొన యత్నింపగా, కన్నులెఱ్ఱచేసినది. వస్త్రమును పట్టుకొనగా బొమముడి వేసినది. చరణములపై వ్రాలినంతనే, మనసు ప్రసన్నముకాగా, కన్నీరు నించినది.

ఇందు, ఔత్సुक్యము, లజ్జ, హర్షము, కోపము, అసూయ మున్నగు వ్యభిచారి భావములా మాత్రమే కలవు. అట్లయ్యు, వ్యభిచారి భావములు, విభావాను భావముల నాక్షేపించుకొనగా రసాభివ్యక్తి యగుచున్నది.

భావ ప్రాధాన్యము ;

కావ్యమున రసమే ప్రధానము కాని, ఒకప్పుడు, రాజానుగత వివాహ ప్రవృత్త భృత్యునివలె భావోదయాదులును ప్రాధాన్యమును వహించును. విభావాదులచే, వ్యంగ్యమైన స్థాయి భావాంశము ప్రధానమై, యాస్వాదము కలిగించుచో రసధ్వని; వ్యభిచారిభావ ముత్కృష్టమై ఆస్వాదమును కలిగించుచో భావధ్వని, అని సిద్ధాంతము భావస్థితియే భావధ్వని యని చెప్పబడు చున్నది.

వ్యభిచారి భావమునకు నాలుగు అవస్థలు గలవు. 1. భావోదయము, 2. భావశాంతి, 3. భావసంధి, 4. భావ శబలత.

ముప్పదిమూడు వ్యభిచారులలో ఒకటి పుట్టుట భావోదయము. ఒక భావము కలుగుచుండగా ముందున్న భావ మడంగుట భావశాంతి, భావము తొండొంటితో ఉపమర్దము నందుట భావసంధి; అనేక భావములు కలియుట భావ శబలత.

ఉదా : భావోదయము.

ముగదా: నీ మడినుండు నెవ్వడు? చెలీ! పూవిల్తుడే! యెట్లు సూయగుచో నాతని కేమి కార్యమిట? జన్మాగారమ న్నూర్మియే

మగువా! రెండవవాడో? వాని ప్రతిబింబమే కదే; రుద్రుడే
వగలాడి; ప్రియుడౌను నీ కనగ నా వామాక్షి వాల్చెందలన్.

ఒక నాయిక చెలికత్తెకును, నాయికకును జరిగిన సల్లాప క్రమమిది. ఇందు
లజ్జాఖ్య వ్యభిచారి భావోదయము వర్ణింపబడినది.

ఆం. ప్ర. రు. య. భా.

భావసంధి కుదాహరణము :

యౌవనోద్గమ నితాంతశంకితాః శీలశౌర్యబహుకాంతి శోభితాః

సంకుచంతి వికసంతి రాఘవే జానకీనయన వారిజశ్రియః

ఇందు ప్రీడౌత్సుక్యములకు సంధి, భావశాంతి కుదాహరణము.

సుతను! జహిహికోపం పశ్య పాదానతం మాం

నఖలు తవ కదా చిత్కోప ఏవం విధోఽభూత్

ఇతి నిగదతి నాథే తిర్యగామీలితఞ్చా

నయనజల మనల్పం ముక్త ముక్తం న కించిత్.

ఇట బాష్పమోచనముచేత, ఈర్ష్యాఖ్య సంచారి భావముయొక్క శమము.

భావ శబలత కుదాహరణము:

“క్వాకార్యం? శశలక్ష్మణః క్వచకులమ్”

ఇత్యాది పూర్వోదాహృత శ్లోకము, ఇందు వితర్కౌత్సుక్య వతి స్మరణ
శంకాదైన్యధృతి చింతలయొక్క శబలత.

ఇట భావ మనగా నేమి ?

“కావ్య ప్రకాశమునందు, రతిర్దేవాది విషయా వ్యభిచారి తథాంజితః” అను
కాఠికచేత, దేవ ముని గురు (మిత్ర) పుత్రాది విషయమగు రతియు, అపరిపుష్ట
మగునపుడు కాంతా విషయమగు రతియు, రసావస్థ నొందని హాస శోకాదులను,
ప్రధానముగా వ్యంజితమగు వ్యభిచారియు ‘భావము’ అని చెప్పబడునని చెప్పబడినది.

ఆంధ్ర. ధ్వ. లో. పం. ల. నా. శాస్త్రి.

భావ శాంతివలె రస శాంతియు నుండునా? ఈ విషయము చర్చనీయమై యున్నది. దీనినిగూర్చి ప్రసిద్ధులగు వ్యాఖ్యాతలు కొందరు తమ యభిప్రాయముల నిట్లు స్పష్టముగా చెప్పియున్నారు.

“అపరిచ్ఛిన్నానంద చిన్మయ బ్రహ్మతత్త్వస్య రసస్య శాన్తుదయ సంధి శబలత్వాని నైవసంభవంతి”
ధ్వ. లో. దీధితి.

“కస్యచిద్భావస్య ఉదయే స్వసామగ్రి మహత్మ్యే నోద్ధమావస్థాయాం భావోదయనామా. ఉదయశ్చ వ్యభిచారిణ ఏవ, నతు స్థాయినః; ప్రసూత వృత్త్యాసంతత మవిచ్ఛేదిన స్తస్య శాంత్యాది వర్ణనం విరసమేవ”

సా. ద. లక్ష్మీవ్యాఖ్య

రసమునకు, శాంతియేకాక; ఉదయసంధి శబలతలు కూడ నుండవని మీది వాక్యములను బట్టి తెలియుచున్నది.

కాని అభినవగుప్తుడు, “ఏకస్మిన్ శయనే” అను శ్లోకమును వ్యాఖ్యానించుచు, “క్వచిత్తు వ్యభిచారిణః ప్రశమావస్థయా ప్రయుక్త శ్చమత్కారః యదోదాహృతంప్రాక్ ఏకస్మిన్ శయనే ఇతి అయంతత్ప్ర శమ ఇత్యుక్తః, అత్ర చేర్ష్యా విప్రలంభస్య రసస్యాపి ప్రశమ ఇతిశక్యం యోజ యితుమ్” (ఒకచోట వ్యభిచారి భావము ప్రశమావస్థలో నుండుటవలనఁ జమత్కారము కలుగును. ఎట్లనగా, ముందుదాహరించిన ఏకస్మిన్ శయనే అను శ్లోకము నందువలె. ఇదియే ఆ ప్రశమ మని చెప్పఁబడినది. ఇటు ఈర్ష్యా విప్రలంభ మను రసమునకు ప్రశమ మనియు సమన్వయింపవచ్చును.)

రస శాంత్యాదు లసంభవములగుచో, సుప్రసిద్ధ వ్యాఖ్యాత. అభినవగుప్తు డిట్లేల చెప్పెను? ఈ పళ్లకు సమాధానము చెప్పుటకు పూర్వ మా శ్లోకభావము నెరుంగుట అత్యావశ్యకము.

ఏకస్మిన్ శయనే పరాజ్ఞుభతయా వీతోత్తరం శ్రామ్యతో

రనోన్యస్య హృదిస్థితేష్యనునయే సంరక్షతో గ్ధారవం

దంపతో శ్శనకై రపాంగవలనా న్మిశ్రీ భవచ్ఛృషో

ర్భగ్నోమానకవి స్సహసరభస వ్యానక్త కింతగ్రహః

దంపతులకు ప్రణయ కోపము వచ్చినది. కావుననే, ఏకశయ్యాగతులయ్యు, మాటలాడక, పరాజ్ఞులయి పరుండిరి. అనునయాభిలాష యిర్వురకును కలదు. కాని, ఆత్మగౌరవమును రక్షించుకొనుటకై, వా రొకరి నొక రనునయింప నిచ్చగింపరైరి. కొంత తడవునకు వారి చూపులు కలసినవి. మానము భగ్నము కాగా, సహసముగా వా రొండొరులఁ గొగలించుకొనిరి.

ఇందు వ్యభిచారి భావమగు మానము శాంతి నొందినది. కావున నిది భావ శాంతి కుదాహరణముగా చెప్పనగును. అట్లే చెప్పఁబడినది. దీనిని వ్యాఖ్యానించుచు, అభినవగుప్తుడు రస శాంతిని కూడ చెప్పినాఁడు అది మాన విప్రలంభ శృంగారము.

ఇక రస శాంతి యనఁగా నేమో విచారితము. భావశాంతికి చెప్పిన యర్థమే రసశాంతికిని చెప్పనగును.

“కస్యచి ద్వ్యభిచారి భావస్య శాంతానివృత్తౌ, భావస్య శాంతిః, విరుద్ధ సామగ్రీ బలాత్పశమావస్థా తదాచ శాంత్యాదా వాస్వాద్యేసతి భావ శాంత్యాది నామా కావ్యస్యాత్మా భవతీత్యర్థః భావశాంతా వేకస్యైవనాసః నచ ఉత్పత్తి కాలావచ్చిన్న ఏవ.” లక్ష్మీవ్యాఖ్య, సా. ద.

దీని భావమిది. భావశాంతి యనఁగా భావనాశనమే. అనఁగా; ప్రశమా వస్థ. మీది శ్లోకమున, మానాఖ్య వ్యభిచారి భావనాశమే వర్ణింపఁబడినది. దీనినిబట్టి రసశాంతి యనఁగా రసనాశనమే యని చెప్పనగును. అపరిచ్ఛిన్నానంద రూపమగు రసమునకు నాశనమెట్లు చెప్పుట ? కావుననే రసశాంతికి ఆలంకారికు లెవ్వరును ఉదాహరణ మొసంగరైరి.

మరి యభినవుని మాట కర్థమేమి ? అనుచో నిది సమాధానము: ఈ శ్లోకమున మానప్రేరితమగు విప్రలంభము వర్ణింపఁబడినది. ఇటు నాయికా నాయకుల వియోగావస్థకు కారణము మానము. ఆ మానము నశించినంతనే వియోగము కూడ నంతమైనది. ఇక మిగిలినది సంభోగమే. అనఁగా, మాన విప్రలంభము నశించు టయు, సంభోగ శృంగార ముదయించుటయు నొక్కమారే జరిగినవనుట,

సంభోగ విప్రలంభములకు రెండింటికిని, రతియే స్థాయిభావము కనుక, నిట్టి కల్పనము సముచిత మగుచున్నది. కాని యిట్టివి క్వాచిత్కములే, ఇందు రసము మారనేలేదు. రసప్రభేదము మాత్రమే మారినది. కావున నిది రస శాంతికి సమ్యగుదాహరణము కాదు.

భావధ్వని యున్నది కావున, విభావధ్వని, అనుభావధ్వని అనునవికూడ నుండునా యన్నచో, ఉండవనియే సమాధానము కారణమిది : విభావాను భావములు స్వశబ్దవాచ్యములే యగుచుండును. విభావాదుల యనుభవము రత్యాది చిత్తవృత్తుల యనుభవమునందే పర్యవసించుచుండును. కావున వానియందగు నాస్వాదము రస భావముల కంటె నధికమగునది కాదు. ఇతర విభావాదులు వ్యంగ్యములే యగుచో నది వస్తుధ్వనియే యగును. కావున, విభావధ్వని, అనుభావధ్వని అనునవి లేవనియే సిద్ధాంతము.

రసధ్వని — రసవదలంకారము :

కావ్యమున రసము ప్రధానముగ అభివ్యక్తమగుచో, రసధ్వని యనబడును, అప్రధానమగుచో (గుణీభూతమగుచో) రసవదలంకార మగును.

రసమంగ మయినపుడు రసవదలంకార మగును. భావమంగ మయినపుడు ప్రేయోలంకార మగును. రసాభాసము. భావాభాసము అనునవి అంగము లగు నపుడు ఊర్ధ్వస్థి అను నలంకారము భావశాంతి అంగ మగునపుడు సమాహితము. భావోదయ, భావసంధి, భావశబలతలు అంగము లగునపుడు భావోదయ, భావ సంధి, భావశబలతలంకారము లగును.

రసవదలంకారమున కుదాహరణము :

“క్షప్తోహస్తావలిగ్నః” అను పూర్వోదాహృత శ్లోకము.

రసము ప్రధానమగుచో ధ్వనియే అప్రధానమై, అంగభూత మగుచో, అలంకారమే అట్లే అలంకారము ప్రధానముగా వ్యజ్ఞమానమగుచో ధ్వనియే; అలంకారము కాదు. కాని బ్రాహ్మణ శ్రమణ న్యాయమున, భూతపూర్వగతిని బట్టి, రసవదలంకారము, అలంకార ధ్వని అను వ్యవహారము సిద్ధము. ఇటు “రసవత్” అను విశేషణము గొణము.

అనౌచిత్య దోషము :

రసదోషములు ముందు వివరింపబడినవి. దోషములలోనెల్ల ననౌచిత్య మగ్రగణ్య మనుటకు సందియము లేదు. అనౌచిత్యము కంటె రసభంగ హేతువు మరొకటి లేదు కావున నది సర్వదా పరిహరణీయమే. కాని యిట నొక విషయ మవశ్యము గుర్తింపదగియున్నది. అనౌచిత్య మనునది ఇదమితమని నిర్వచింప వీలులేనిది. ఇది దేశ కాలములను బట్టియు, సంఘ సంస్కారములను బట్టియు మారు చుండును. కావున నిది యనౌచిత్యము, అవశ్య పరిహరణీయము - అని నిష్కృష్టముగా చెప్పట సుసాధము కాదు. ఆలంకారికులు చెప్పిన యనౌచిత్య దోషము లన్నియు తత్తద్దేశ కాలానురోధముగ చెప్పబడినవే. కావున నందు కొన్ని నేటి వారి కనౌచిత్యములుగాఁ దోచుకపోవచ్చును. అంత మాత్రమున నవి యర్థ శూన్యము లనఁగాదు. వాని యుపయోగము వాని కున్నది. దేశ కాలాదులను బట్టి మారని యనౌచిత్య దోషములను గూడ వారు పేర్కొనియున్నారు. ఉదా : ఉత్తమ దేవతలయందు రతిని సంభోగ రూపమున వర్ణింపరాదు. అట్లు వర్ణించిన నది మాతాపితల సంభోగ వర్ణనమువలె, సహృదయుల కసహ్య మగును. కావున నిట్టి వర్ణన మేదేశమందైనను, ఏకాలమందైనను, అనుచితమే యగును. అట్లే వారు చెప్పిన మరికొన్ని విషయములు, సాంఘికేతి వృత్తమును గైకొనిన కవుల కుపకరింపకపోయినను, చారిత్రక పౌరాణికేతి వృత్తములను, కావ్యవస్తువుగా స్వీకరించువారి కత్యంతము నుపయుక్తము లగును. ఉదా : “తత్రభవన్” “భగవన్” ఇత్యాది శబ్దములచే, మునిగురు దేవతా ప్రభృతులే సంభోధింపఁదగినవారు రాజాదులు కాదు. “పరమేశ్వర” అని చక్రవర్తినే సంభోధింపవలెను. ముని ప్రభృతులనట్లు సంభోధింపరాదు నేటి కాలమున రాజులే లేరు కావున, చక్రవర్తినెట్లు సంభోధింపవలెను ? అను ప్రశ్నయే యుదయింపదు. కాని చారిత్రక పౌరాణికేతివృత్తముల గైకొనిన కవి కిజ్ఞాన మత్యావశ్యకము. వర్ణాశ్రమాదుల విషయమున వారు చెప్పిన నియమములకుఁ గూడ నిదియే సమన్వయము.

పానకాడి రసములయందు సికతాదులు పడిన నరుంతుదమగు బాధ కలుగును. వానియం దాస్వాదయోగ్యత నశించును. అట్లే, అనౌచిత్యము వలన, రసప్రతితి భగ్నమగును.

రసగంగాధరకారుఁ డీ యనౌచిత్య దోషముల నీ క్రింది రీతిని పేర్కొని యున్నాడు : 1. జాతి, 2. దేశము, 3. కాలము, 4. వర్ణము, 5. ఆశ్రమము, 6. వయస్సు, 7. అవస్థ, 8. ప్రకృతి, 9. వ్యవహారము. జాతి దేశ కాలాదులగు నీ సాంసారిక పదార్థ సమూహ విషయమున, ఏయే జాతి గుణకర్మాదులు లోకమును బట్టియు, శాస్త్రమును బట్టియు సిద్ధములో అవి ఉచితములు ; తద్భిన్నము లనుచితములు.

ఒక విషయ ముచితమా ? అనుచితమా ? అను నిర్ణయమున ప్రథమ గణ్యము లోకానుభవము. లోకానుభవ సిద్ధము కానిచో నది యనౌచిత్య దోష దూషితమే యగును. కాని సర్వత్ర, సర్వదా, లోకానుభవముపై నాధారపడుటకు వీలు లేదు. లోకానుభవ మొకప్పుడు భ్రమ ప్రమాదములకు లోనుగావచ్చును. మరియు ననుభవమున కందలి విషయములు కొన్ని యుండవచ్చును అట్టియెడ శాస్త్ర ప్రమాణ మావశ్యక మగుచున్నది.

అనౌచిత్యము నిత్యదోషము కాదు. రసప్రతికూల మగునప్పుడే యది నిషిద్ధము. రసపోషక మగుచో నది పరిగ్రహ్యమే. ఇందుల కుదాహరణము :

బ్రహ్మన్నధ్యయనస్యనైషసమయః తూష్టింబహిః స్థీయతాం
స్వల్పంజల్ప, బృహస్పతే జడమతే నైషాసభావజ్జిణః
వీణాంసంహర నారదః స్తుతికథా లాపైరలంతుంబురో
సీతాయల్లకభల్ల భిన్నహృదయః స్వస్థోన లంకేశ్వరః

బ్రహ్మ : అధ్యయనమున కిది సమయము కాదు. మాటాడక బయట నుండుము. ఓ జడమతీ : బృహస్పతీ : స్వల్పముగ మాటాడుము. ఇది ఇంద్రుని సభ కాదు నారదా : వీణ నాపుము. తుంబురుడా : నీ స్తుతి కథాలాప ములు చాలించుము. సీతా వియోగ భల్లభగ్న హృదయుడగు రావణుడు స్వస్థుడు కాదు. ఇవి రావణుని ద్వారపాలకుల మాటలు. ఇందు వారు బ్రహ్మాది దేవతలను, ధిక్కరించుచున్నట్లు వర్ణింపఁబడినది. అది సాధారణ పరిస్థితులయం దనౌచిత్యమే. కాని, యిందు మాత్ర మవి రావణుని పరాక్రమ పరమేశ్వర్యములకు పోషకములుగా నున్నవి. కావున నిట అనౌచిత్య దోషము లేదు.

రస సమీకరణము :

భరతుడు శృంగారము, రౌద్రము, వీరము, బీభత్సము, అను నాలుగు రసములనే ప్రధాన సములుగా పేర్కొనెను. శృంగారమునుండి హాస్యము, రౌద్రమునుండి కరుణము, వీరమునుండి అద్భుతమును, బీభత్సమునుండి భయానకమును జనించునని చెప్పెను.

“తేషా ముత్పత్తి హేతవ శ్చత్వారో రసాః తద్యథా-శృంగారో, రౌద్రో, వీరో, బీభత్సకతి, అత్ర-శృంగారాద్ది భవేద్ధాస్యో రౌద్రాచ్ఛకరుణో రసః వీరాచ్ఛైవాద్భుతోత్పత్తిరీభత్సాచ్ఛ భయానకః”

మరియు శృంగారానుకృతియే హాస్యము. రౌద్రకర్మమునుండియే కరుణము జనించును. వీరరసముయొక్క కర్మమే అద్భుత మనబడుచున్నది. బీభత్స దర్శన మెందుకంటే అందె భయానకము

“శృంగా రానుకృతిర్యస్తుస హాస్యస్తు ప్రకీర్తితః
రౌద్రస్యైవచ యత్కర్మ సజ్జేయః కరుణోరసః
వీరస్యాపిచ యత్కర్మ సోఽద్భుతః పరికీర్తితః
బీభత్సదర్శనం యత్ర జ్ఞేయః సతు భయానకః

నాట్య. శా. 6 అధ్యాయము.

శృంగారాను కృతిహాస్యము అనుదాని కర్థమేమి? ఈ ప్రశ్న కభినవ ప్రతిడిట్లు సమాధానమిచ్చి యున్నాడు:

“తదాభాసత్వేన తదనుకార రూపతయా హేతుత్వం, శృంగారేణ సూచితమ్ యతో విభావాభా సాదనుభావాభా సాద్యభిచార్యాభాసాద్రత్యాభాసే ప్రతీతే చర్వణాభాససారః శృంగారాభాసః, కామనాభిలాష మాత్రరూపా హి రతి రత్ర వ్యభిచారిభావో నస్థాయీ, తస్య తుస్థాయిత్య కల్పితేనాభాతి, తద్వశాద్విభావాద్యాభాసతా అతశ్చస్థాయ్యాభాసత్వం రతే. ఏవం తదాభాసతయా ప్రకారః శృంగారేణ సూచితః, తేనకరుణావ్యాభాసేష్వపి హాస్యత్వం సర్వేషు మంతవ్యమ్, అనౌచిత్య ప్రవృత్తికృతమేవహి హాస్య విభావత్వమ్, తచ్చానౌచిత్యం సర్వరసానాం విభావానుభావాదౌ సంభావ్యతే.”

అనుకార రూపమగు ఆభాసత్వముచేత శృంగారము, హాస్యమునకు హేతువుగా సూచితము. ఏలన, విభావానుభావముల యాభాసముచే, రత్యాద్యా భాసము ప్రతీతము కాగా, చర్వణాభాససారము శృంగారాభాస మగును కావున నట్లు సూచితము. కామలాభిలాష మాత్ర రూపగు రతి అచ్చట వ్యభిచారియేగాని స్థాయి కాదు. అది స్థాయి కల్పముగా భాసించును. తద్వశమున విభావాదులకు గూడ ఆభాసత్వము కలుచున్నది అందువలననే, రతికి స్థాయ్యాభాసత్వము, ఇటు శృంగారము తక్కిన రసముల కుపరిక్షణము. దీనిచే, కరుణాదుల ఆభాస మునందును, హాస్యత్వము మంతవ్యము. అనౌచిత్య ప్రవృత్తికృతమే హాస్య విభావత్వము. ఈ అనౌచిత్యము సర్వరసముల విభావాను భావాదుల యందును సంభావ్యమే."

ఇచట కొన్ని ముఖ్యాంశములు అవశ్యము గమనింపఁ దగియున్నవి. శృంగారాభాస చర్వణావసరముననే హాస్యరస చర్వణ కలుగదు. ఉదాహరణకు రావణుడు మోహపరవశుడై సీతతో మాటాడు ఘట్టమును గైకొనవచ్చును.

కామిని! నీ కటాక్షములు కాయజు మోహనబాణముల్; బొమల్
కాముని చాపముల్; మొగముకంతునిమామ; మృహక్తు లంగజో
ద్దామశరాభి మంత్రము: లుదంచిత బాహులుమారు పాశముల్;
కాముక చిత్తము ల్మరుని గాఢ శరవ్యము లట్లుగావునన్"

భాస్క. రా. సుందరకాండము.

ఇట్టి వానియందు మొదట స్ఫురించునది రత్యాభాసమే కాని, హాసముకాదు. తరువాత విభావమగు సీతా లక్షణములను, రావణుని వయస్సు మున్నగువానిని పర్యాలోచన చేయగా నందలి యనౌచిత్యము వ్యక్తమగును అప్పుడు హాస్యము స్ఫురించును శృంగారానుకృతి వలన హాస్యము జనించు నను భరత వాక్యమున కర్థ మిది శృంగార మిటు నుపరిక్షణ మాత్రము, అనౌచిత్య ప్రవృత్తివలననే హాస్యము జనించును కావున నిది అన్ని రసములకును వర్తించును.

వికృతములైన వేషాలంకారములు హాస్యమునకు విభావములని చెప్పఁబడి యున్నది. వికృత మనఁగా దేశకాల ప్రకృతి వయోఽవస్థా విపరీత మని యర్థము.

దీనివలన సర్వ రసముల యందలి అనౌచిత్య ప్రవృత్తియు, హాస్యమునకు విభావ మగుట స్పష్టము.

(అభినవభారతి పుట 314)

రౌద్ర కర్మముయొక్క ఫలమే, అనగా వధాదియే కరుణము. “రౌద్ర స్యైవ” అను నెడ, ఏవకారము, అత్యంత వ్యవహితమగు పరంపరను నిరాకరించుటకే ప్రయుక్తము ‘వీరస్యాపి’ అనుచో, ‘అపి’ శబ్దము, వీరమునకు శృంగారముకూడ ఫలమగునని చెప్పుచున్నది ఉదా : ద్రౌపదీ స్వయంవరాదులు. వీరమునకు సమ్యజ్ఞకట ఫల మద్భుతము. సర్వతోముఖ వ్యాప్తమును ప్రతాప రూపమును అగు కీర్తికి విస్మయ జనకము లగు కార్యముల నాచరించుటయే కారణము కావుననే, విస్మయ స్థాయికమగు అద్భుతము వీరమునకు సమ్యజ్ఞకట వర్తియని చెప్పబడినది శృంగార మట్టిడికాదు. అది అనంతర ఫలము బీభత్స దర్శనము విభావాది రూపము. అదియే భయానకము.

(అభినవభారతి పుట 299)

దీని భావమిది. రౌద్రకర్మమునకు ఫలము పధాది. అందు, ఇష్టజన నాశన ముండును కావున, రౌద్రమునుండి కరుణము జనించిన దని చెప్పబడినది. వీరుడు విస్మయావహములగు ననేక కార్యము లాచరించును. కావున వీరమునుండి అద్భుతము జనించినదని చెప్పబడినది. జుగుప్సావహములగు మేడో మాంసాదుల దర్శనము భయకారణ మగును. కావున బీభత్స దర్శనము భయానకమని చెప్పబడినది.

ఇట్లు భరతుని యభిప్రాయమున ప్రధాన రసములు నాలుగే.

ప్రకృతి రస మొక్కటియే యనియు, తక్కిన రసము లన్నియును తద్వికృతులే యనియు చెప్పటయే, రససమీకరణ పరమార్థము.

ఇది రెండు విధములుగా నున్నది. 1. నవరసములలో ఏదో ఒక దానిని ప్రకృతి రసముగా చెప్పి తక్కిన రసములన్నియు దానికి వికృతులనట, 2. రసము లన్నింటి వలనను కలుగు నానంద మొక్కటియే. అందు భేదములేదు. విభావాదుల భేదమును బట్టియే రసభేదము లేర్పడుచున్నవి. కావున రసము లన్నింటికిని, కూటస్థమగు స్వాదాత్మ ఒక్కటియే కలదు. అదియే ఉపాధి భేద

మున పెక్కు రసములుగా మారుచున్నది. ఈ మతానుసారముగ రసము లన్నియును వికృతి లే

ఇక ఈ యంశముల వివరణము: 1. శాంతము: ఆలంకారికులలో బహు ప్రసిద్ధుడగు నభినవగుప్తుడు, శాంతరస మొక్కటియే ప్రకృతి రసమనియు, తక్కిన రసము లన్నియును తద్వికృతులనియు చెప్పియున్నాడు. రత్యాదులు స్థాయు లగుచో శాంత స్థాయయగు నాత్మ స్థాయితమము అని ఆతని సిద్ధాంతము.

శాంతము ప్రకృతి రస మనుట కాతడు చూపిన కారణములలో ముఖ్యములు నాలుగు.

1. చతుర్విధ పురుషార్థములలో సుత్తమము మోక్షము. తత్సాధకము శాంతము.

2. విషయసంబంధము లేనిదనుట సర్వ రసాస్వాదమును శాంతప్రాయమే యగును.

“తత్ర సర్వరసానాం శాంత ప్రాయవీవాస్వాదః విషయేభ్యో విపరివృత్త్యా”
అ భి భా.

3. మరియు చిరంజన పుస్తకములలో (నాట్యశాస్త్రప్రతులలో) శృంగారాదు లకు పూర్వమే శాంతరస ప్రస్తావన కలదనియు, దానిని బట్టియే శాంతము ప్రకృతి రసమని విశద మగుచున్నదనియు అభినవగుప్తుని వాదము.

4. నాట్యశాస్త్రమున శాంతమే ప్రకృతి రసమని స్పష్టముగ చెప్పబడి యున్నది.

భావావికారా రత్యాద్యా శాంతస్తు ప్రకృతిర్మతః
వికారః ప్రకృతే ర్ఘాతః పునస్తత్త్రైవ లీయతే
స్వంన్వం నిమిత్త మాస్వాద్య శాంతాద్భావః ప్రవర్తతే
పునర్నిమిత్తా పాయేతు శాంత ఏవోపలీయతే.

రత్యాది భావములు వికృతులు. శాంతమే ప్రకృతి రసము. ప్రకృతివలన పుట్టిన వికారము మరల ప్రకృతియందే లీనమగును. ఆయా నిమిత్తములను బట్టి

శాంతమునుండి రత్యాది భావములు ప్రవర్తిల్లును. మరల, నిమిత్తమున కపాయము రాగా శాంతమందే ఉపలీనము లగును.

శృంగారము

అహంకార శృంగారము :

ఈ రసమును భోజదేవుడు స్థాపించెను. దీని నహంకార మందురు. అభిమానము, శృంగారము అనునవి దీని నామాంతరములు. ఇది నవరసములలో పేర్కొనబడిన శృంగారముకాదు. రతి స్థాయికమును గాదు. నిజమునకు, దీనికి స్థాయి యెద్దియో భోజుడు చెప్పలేదు. డా॥ రాఘవన్ గారు, తమ శృంగార ప్రకాశ వివరణమున, దీనికి స్థాయి అహంకారమే అనియు, రసావస్థయందిది శృంగార మనబడుననియు, నిర్ణయించి యున్నారు. భోజుడి యంశము నెచ్చటను స్పష్టముగ చెప్పకపోయినను, ఆతని గ్రంథము నందలి కొన్ని సూచనలను బట్టియు, ఆతని భావములను తత్పఞ్చాళికాను సారముగ ప్రపంచించుటఁ బట్టియు, స్థాయి రసముల నూహింపవచ్చునని వారి యభిప్రాయము.

తాను ప్రతిపాడింపఁ దలచిన నూత్న రసమునుగూర్చి, భోజుడు తన శృంగార ప్రకాశమున నిట్లు వివరించి యున్నాడు;

“ఆత్మస్థితం గుణవిశేష మహంకృతస్య

శృంగారమాహు రిహ జీవిత మాత్మయోనేః

తస్యాత్మశక్తి రసనీయతయా రసత్వం

యుక్తస్యయేన్గ రసి కోయ మితి ప్రవాదః

సత్త్వాత్మనామమల ధర్మ విశేషజన్మా.

జన్మాంతరాను భవనిర్మిత వాసనోత్థః

సర్వాత్మసంప దుదయాతిశయైక హేతుః

జాగర్తికోఽపి హృదిమానవతో (మయో) వికారః

తాత్పర్యమేవ వచసి, ధ్వనిరేవకావ్యే

సౌభాగ్యమేవ గుణసంపది వల్లభస్య

లావణ్యమేవ వపుషి స్ఫుదతేఽంగనాయాః

శృంగార ఏవ హృదిమానవతో జనస్య
 శృంగారపీర కరుణాద్భుత రౌద్రహాస్య
 బీభత్స వత్సల భయానక శాంతనామ్నః
 అమ్నాసిషుర్దశ రసాన్ సుధియో, వయంతు
 శృంగార మేవ రసనాద్రసమామనామః
 వీరాద్భుతా దిషచయేహ రసప్రసిద్ధిః
 సిద్ధాకుతోఽపి వటయత్నవదావిభాతి
 లోకేగతాను గతికత్వవశా దుపేతా
 మేతానివర్తయితు మేష ప్రశ్రమోనః
 అప్రాతికూలికతయా వనసో ముదాదేః
 యస్సంపిదోఽనుభవ హేతురిహాభిమానః
 జ్ఞేయోరసః సరసనీయత యత్మర క్షే
 రత్యాదిభూమస పునర్వితథారసో క్షి
 రత్యాదయోఽర్థశతమేక వివర్జితాహి
 భావాః పృథగ్విధ విభావ భువోభవంతి
 శృంగారతత్త్వమభితః పరివారయంతః
 సప్తార్చిషం ద్యుతి చ యా ఇవ వర్ణయంతి

ఆత్మస్థితమగు నహంకార గణ విశేషము నిచట శృంగార మని యందురు. ఇది ఆత్మయోనికి ప్రాణభూతము. ఇటు ఆత్మయోని శబ్దమునకు, కేవలము స్త్రీ పురుషులకు సంబంధించిన లైంగికేచ్ఛా రూపమగు కామమని యర్థము చెప్పరాదు.

“It is called Sringara not only as one that takes man to the acme of perfection but also because it is love, it is the very life of Atmayoni or Kama. Kama is not meant here as sexual love, even as Sringara is not used by Bhoja here in the sense of love between man and woman and even as Bhoja's Ahankara here is not egotism”

Sringara Prakasa - Dr. Raghavan.

ఈ అహంకారము చేతనే సర్వము రస్యమానమగుచున్నది. ఇది కలవాడే రసికుడు. లేనివాడరసికుడు.

“శృంగారోపా నామవిశిష్టేష్టదృష్టచేష్టాభి వ్యంజనామాత్మ గుణ సంపదా ముత్కర్షణీజం; బుద్ధిసుఖదుఃఖేచ్ఛాప్యేష ప్రయత్న సంస్కారాతిశయ హేతుః ఆత్మ నోఽహంకారవిశేషః సచేతసా రస్య మానః రసఇత్యుచ్యతి, యదిస్తిత్వే రసికః అన్యథాత్వేనీరస ఇతి.” శృ. ప్ర.

అందరును రసికులు కాజాలరు. రసికత్వము బహుజన్మార్జిత తపఃఫలము. సత్త్వాత్మలకు మాత్రమే లభ్యము. జన్మాంతరానుభవ వాసనా జన్యము. పండితులు శృంగారాది దశరసములను బేర్కొనిరి? మే మొక్క శృంగారమే రసమని సిద్ధాంత మొనర్చుము. వటయక్ష న్యాయమున, లోకమున, గతానుగతికముగ, వీరాద్భుతాదులయందు రసప్రసిద్ధిగలదు. దానిని వారించుటకే యీమా ప్రయత్నము.

అహంకార శృంగారమును సంగ్రహముగా నిట్లు వివరింపవచ్చును:

బహుజన్మార్జిత పుణ్య విశేషమున, మానవుని యందు అహంకారము జనించును. అహంకారమనగా నిట ‘గర్వము’ కాదు. అది సాత్త్వికాహంకారము. ఆత్మస్థితమగు గుణవిశేషము. దీని యునికి వలసనే, మానవుడు తన్ను దాను ప్రేమించు కొనుచున్నాడు; ఇతరులను ప్రేమించు చున్నాడు; సర్వ పదార్థముల నభిమానించుచున్నాడు. ఈ యర్థమున నిది యాత్మరత యనబడుచున్నది ఈ అహంకారమును, అభిమానమనియు శృంగారమనియు నందురు. ఇది ఏకము; పరమము; ఇదియే రసము. ఇది భావాత్మికమగు నవస్థ. దీనిని భోజుడు పూర్వ కోటి, లేక, పారమార్థికావస్థ అని పేర్కొనినాడు.

2. మధ్యమావస్థ; ఇందే రత్యాదులగు నలుది తొమ్మిది భావములును జనించును. నిభావానుభావ వ్యభిచారి సంయోగమున నందెద్దియైన నొక భావము పర ప్రకర్షను పొంది, రసవ్యపదేశార్హతను సంపాదించుకొనును. నిజమున కివి రసములు కావు. ఇవి భావములే, వీనిని రసములని యనుట ఉపచార మాత్రమే.

“మనోఽనుకూలేషు దుఃఖాదిషు ఆత్మనః సుఖాభిమానోరసః సతు పారం పర్యేణ సుఖహేతుత్వాత్ రత్యాది భూమిషు ఉపచారేణవ్యవహీయతే, అతోన రత్యాదీనాం రసత్వమ్, అపితు భావనా విషయత్వాద్ భావత్వ మేవ” శృ. ప్ర.

భోజుని యభిప్రాయమున నీ నలుది తొమ్మిది భావములును, ప్రకర్షా

వస్తను పొంది రసత్వమును పొందవచ్చును. నిజమున కివి, ప్రకర్షావస్థ యందును భావ ములే, రసవ్యపదేశ మౌపచారికము.

“తత కేచి దాచక్షతే; రత్నిప్రభవః శృంగార ఇతి. వయంతు మన్యామహే రత్యాదీనా మయమేవ ప్రభవఇతి, శృంగారిణోహి రత్యాదయోజాయంతేన అశృంగారిణః, శృంగారి హి రమతే, స్మయతే, ఉత్సహతే, స్నిహ్యతీతి. తే తు భావ్యమానత్వాద్ భావావేవ, న రసాః, యావత్సంభవం హి భావనయా భావ్య మనో భావ ఏవోచ్యతే, భావనాపథ మతీతస్తురస ఇతి” శృ. ప్ర

రత్ని ప్రభవము శృంగారమని కొందరందురు. రత్యాదులు శృంగారము నుండియే జనించు చున్నవని మాయభిప్రాయము. శృంగారి యందే రత్యాదులు జనించును; అశృంగారి యందుఁగాదు. శృంగారి రమించును, విస్మయపడును. ఉత్సాహము చూపును, స్నేహము చేయును. ఇవి యన్నియును, భావ్యమానము లగుట భావములే కాని, రసములు కావు. భావనా భావ్యమానము భావమే. భావనా పథమున కతీతము రసము.

రస మొక్కటే: అది శృంగారము.

స్థాయి భావము లెనిమిది; సౌత్వికభావము లెనిమిది. వ్యభిచారులు ముప్పది మూడు; ఇట్టి విభాగ మనావశ్యకమని భోజుని అభిప్రాయము. ఇవి యన్నియును భావములే, అవస్థావశమున, నివి యన్నియును, స్థాయిభావములును సౌత్వికము లును, సంచారులును కావచ్చును. అట్టియెడ రత్యాదులకే స్థాయివ్యపదేశమేల?

3. ఉత్తరకోటి (పరాకోటి) ఈ యవస్థయందు, రత్యాది భావము లన్నియు, ప్రేమయం దంతర్భవించును. రత్యాది ప్రకర్షలన్నింటికిని ప్రేమయందే పర్యవసానము. అందులకే, రత్నిప్రియుఁడు, రణప్రియుఁడు, పరిహాస ప్రియుఁడు, అమర్ష ప్రియుఁడు, ఇత్యాదులు లోక ప్రసిద్దులై యున్నవి.

“ప్రేమరసే, సర్వేరసా అంతర్భవంతీత్యత మహియానేవ ప్రపంచః”

—ఆలం. కౌ.

“ఉన్మజ్జంతి నిమజ్జంతి ప్రేమ్యుఖండ రసత్వతః

సర్వేరసాశ్చ భావాశ్చ తరంగా ఇవ వారిదౌ”

దండ్యాదుల వలెనే, భోజుడును రసము నలంకారముగనే పరిగణించెను. (రస పదలంకారము.)

ధ్వని సిద్ధాంతము

ధ్వని సిద్ధాంత ప్రవక్త రాజానక శ్రీమదానందవర్ధనుడు. ఈతఁడు మహా కవి, గొప్ప దార్శనికుఁడు. ఇమ్మహానీయుఁడు రచించిన 'ధ్వన్యాలోకము' సర్వాలంకారిక శిరోధార్యమై యుప్పుచున్నది. ఈ గ్రంథమునకు 'సహృదయాలోకము', 'కావ్యాలోకము' అను నామాంతరములు గలవు. ఇందు ధ్వన్యభావ వాదుల వాదములను ఖండించి, ధ్వనియే కావ్యాత్మ అని ఆనందవర్ధనుఁడు, సోపపత్తికముగ నిరూపించియున్నాఁడు.

ఈ సిద్ధాంతమును, మహిమభట్టు తన 'వ్యవహికము' నందును, కుంతకుఁడు తన 'వక్రకోక్తి జీవితము' నందును, భట్టనాయకుఁడు తన 'హృదయ దర్పణము' నందును ఖండించి యున్నారు. కాని వారి వాదములు నిలువలేదు. తరువాతి యాలంకారికు లందరును వారి వాదములను ఖండించి ధ్వని సిద్ధాంతము నంగీకరించిరి. మమ్మట విశ్వనాథ జగన్నాథు లందు ముఖ్యులు. మహామహేశ్వరాచార్యుఁడగు నభినవగుప్తుఁడు ధ్వన్యాలోకమునకు 'లోచన'మను వ్యాఖ్యానమును రచించియున్నాఁడు. ఈతఁడే భరతనాట్య శాస్త్రమునకు 'అభినవభారతి' అనుపేర విపులముగ వ్యాఖ్య వ్రాసియున్నాఁడు. మమ్మటాదులు గూడ, లోచనోక్తములగు విషయములనే తమ గ్రంథములందు వివరించియున్నారు. దీనిని బట్టియే, లోచనమునకుగల ప్రాశస్త్యమును మన మూహింప వచ్చును. ధ్వన్యాలోకమునకు, అభినవగుప్తునకు పూర్వమే "చంద్రిక" అను వ్యాఖ్య యున్నట్లు, లోచనోక్తముగు నీ చ్చంద్రికలోకమును బట్టి తెలియుచున్నది.

"కింలోచనం వినాఽలోకో భాతి చంద్రికయాఽపి హి

తేనాఽభినవగుప్తోఽత్ర లోచనోన్మీలనం వ్యధాత్"

లోచనము లేకున్న, చంద్రికచేగూడ నాలోక మెట్లు ప్రకాశించును? అందులకే అభినవగుప్తుఁడు లోచనోన్మీలనమును గావించెను. చంద్రికా వ్యాఖ్య ఇప్పుడు లభించుటలేదు. చంద్రికాకారుని యభిప్రాయముల నభినవగుప్తుఁడు పెక్కుచోట్ల ఖండించియున్నాఁడు.

ధ్వన్యాలోక రచనము వలన ఆనంద వర్ధనుఁడు సహృదయానంద వర్ధనుఁడైనాఁడు. అందులకే రాజశేఖరుఁడు.

“ధ్వనినాఽతిగభీరేణ కావ్యతత్త్వనివేశినా

ఆనందవర్ధనః కస్యనాసీదానందవర్ధనః”

అని ఆనందవర్ధనుని స్తుతించి యున్నాడు.

తొమ్మిదవ శతాబ్దియందు (క్రీ. శ. 3855-3884) కాశ్మీరమును పాలించిన అవంతివర్మ యాస్థానమున నానందవర్ధనుడున్నట్లు, కల్లాణుని రాజతరంగిణి యందలి శ్లోకమును బట్టి తెలియుచున్నది.

“ముక్తామణిశ్శివస్వామీ, కవిరానందవర్ధనః

పథాం రత్నాకరశ్చాగా త్సామాజ్యేఽవంతివర్మణః”

ఆనందవర్ధనుడు, విషమబాణ లీల దేవీశతకము, అర్జున చరితము వినిశ్చయటీకావి వృత్తి, తత్త్వాలోకము అను గ్రంథములనుగూడ రచించి యున్నట్లు తెలియుచున్నది.

ధ్వని సిద్ధాంతమును, తత్త్వభేదములను తెలిసికొనుటకు పూర్వము శబ్ద వృత్తులను తెలిసికొనవలసియున్నది.

శబ్ద వృత్తులు :

శబ్ద వృత్తులు మూడు : 1. అభిధ 2. లక్షణ 3. వ్యంజన ‘త్రిసః శబ్దస్య శక్తయః. సా. ద.

వృత్తినే శక్తియనియు, వ్యాపారమనియు నందురు. కొంద రభిధా వృత్తిని కేవలము ‘శక్తి’ అని వ్యవహరించియున్నారు.

ఉదా : 1. సాచవృత్తిత్రిధాశక్తిర్లక్షణావ్యంజనాచనాగేశభట్టకృత పరమ లఘుమంజూష. 2. త్రిస్తోవృత్తయః పదనాంభవంతి శక్తిర్లక్షణా వ్యంజనాచేతి- కేశవ మిశ్రుని అలంకార శేఖరము.

శక్తితోఁ గూడినదే పదము ఈ పదమున కిది యర్థమని, యీశ్వరుఁ డేర్పరచిన సంకేతమే శక్తియని ప్రాచీనుల మతము. శబ్ద మర్థమును బోధించు నపుడు శక్తి వ్యాపార రూపమున నుండును. వ్యాపార మనఁగా శబ్దమునుండి యర్థ జ్ఞానము కలుగుటకు నిమిత్తముగా నుండుటయే.

“అస్మాత్పదా దయమర్థో బోధ్యవ్య ఇతిశ్వరేచ్ఛా సంకేతః శక్తిః”

తర్కసంగ్రహము

ఒకపద మొక యర్థమును బోధించుట రీశ్వరేచ్ఛయే కారణమని ప్రాచీనుల
లనగా, మానవేచ్ఛయే (వక్తయొక్క ఇచ్ఛయే) సంకేత కారణమని నవ్యు లను
చున్నారు. ఇచ్చా విశేషమే సంకేతము. శక్తి పాదమున గదాధర భట్టాచార్యు లిట్లు
చెప్పియున్నాడు. (సా. ద. లక్ష్మీటీకలోనుదాహృతము) “ఇదంపద మిదమర్థము
బోధయత్వితి, అస్మాత్పదా దయమర్థో బోధ్యవ్య ఇతి వా, ఇచ్చా, సంకేత రూపా
వృత్తి” తథాచ “పక్షాపటపదం తంత్యాది మంత మర్థం బోధయతు, ఇతి యా
తకావిధార్థం సిద్ధిశ్య ప్రయుక్తం తత్పదం తాదృశార్థం బోధయతి”.

“సంకేతః స్వాభావికో వ్యాపారః” అని మీమాంసకులు

“శక్తి రీశ్వరేచ్ఛయా స్సంకేత ఇత్యుచ్యతే” అలంకార శేఖరము.

ఒక రీశ్వరేచ్ఛయనియు నింకొకరు (వక్త) మానవేచ్ఛయనియు వాదించు
చుండగా, తగ్గదీపికాకర్తా క్రింది విధమున శక్తిని నిర్వచించి, వాదోపవాదములకు
తావులేకుండఁ జేసెయున్నాడు. “అర్థస్మృత్యనుకూలః పదపదార్థ సంబంధ శక్తిః”
అర్థస్మృతికి అనుకూలమగు పదపదార్థ సంబంధమే శక్తి యనఁబడును.

తార్కికుల యభిప్రాయమున శక్తికిని, సంకేతమునకు (ఇచ్ఛకును)
భేదములేదు. ఉదా: శక్తి రీశ్వరేచ్ఛయా స్సంకేత ఇత్యుచ్యతే.

మీమాంసకుల అభిప్రాయమున శక్తి వేరు, సంకేతము వేరు, అవి భిన్న
పదార్థములు. సంకేత గ్రాహ్యము శక్తి. నైయాకరణు లీ విషయమున మీమాంసకు
లనే అనుసరించి యున్నారు.

1) ఉదా: సంకేత గ్రాహ్యం శక్త్యాంఖ్య పదార్థాంతర మభిధా కా. ప్ర.
ప్రదిపోద్యోతము-నాగేశభట్టు.

2) ఉదా:- ఉక్త ఈశ్వర సంకేత ఏవ శక్తిరితి నైయాయిక మతంస
యుక్తమ్, అయ మేతచ్ఛక్యోఽత్రాస్యశక్తి రితి అస్యసం కేతస్య శక్తితః పార్థ
క్యాత్. పరమలఘుమంజూష; నాగేశభట్టు.

క్రింది వ్యాకరణాదు లెనిమిదియు శక్తి గ్రాహకము లగుచున్నవి.

1. వ్యాకరణము,
2. ఉపమానము,
3. కోశము,
4. ఆప్తవాక్యము,
5. వ్యవహారము,
6. వాక్యశేషము,
7. వివృత్తి,
8. సిద్ధపద సాన్నిధ్యము.

“శక్తిగ్రహం వ్యాకరణోపమాన
కోశాప్తవాక్యా ద్వ్యవహారతశ్చ,
వాక్యస్య శేషా ద్వివృతే ర్వాదంతి
సాన్నిధ్యతః సిద్ధపదస్య వృద్ధాః”

1. వ్యాకరణము : ఉదా:- పాచకుడు ‘కర్తరిణ్వుల్’ అను సూత్రముచే నిట పాచకశబ్దమునకు ‘పాకకర్త’ అని యర్థము తెలియుచున్నది. ఇట్లే ‘కర్మణి ద్వితీయా’ మున్నగు ననుశాసనములఁ బట్టి శక్తిగ్రహము.

2. ఉపమానము : ఉదా :- ‘గోసదృశో గవయః’ గవయమృగము గో సదృశము అనువాక్య స్మరణమువలన, గవాకారముగల జంతువును చూచినపుడు, ఈ జంతువు గవయశబ్దవాచ్యము అని తెలియుచున్నది.

3. కోశము : కోశ మనఁగా నిఘంటువు. దానివలన పదములశక్తి గ్రహింప వచ్చును. ఉదా : విష్ణు ర్నారాయణః కృష్ణః. ఇందు నారాయణాది శబ్దములగు విష్ణువు నందు శక్తిగ్రహము.

ఇందు కోశపదము గుణపాఠమునకుఁగూడ నుపలక్షణము కావున, ‘అద్ భక్షణే’ అనుగుణ పాఠమువలన, ‘అద్’ అనుదాతువునకు భక్షణమందు శక్తి గ్రహము.

4. ఆప్తవాక్యము : ఆపుఁడనగా సత్యము చెప్పవాడు. “ఆప్తస్తు యథా భూత స్సార్థస్యోపదేష్టా” తర్కదీపిక. “ఆప్తస్తు యాదార్థవక్తా” తర్క సంగ్రహము. ఉదా : అయ మశ్వశబ్దవాచ్యః-అశ్వమును చూపుట దీనిని ‘అశ్వము’ అందురు అని చెప్పుట.

5. వ్యవహారము : వృద్ధ వ్యవహారము వలన బాలుర కర్థబోధ కలుగును. దీనిని గూర్చి ముందు విశేషముగా వివరింపఁబడును.

6. వాక్యశేషము : “సండ్రిగేష వాక్యశేషాత్” పూ. మీ. సూ. 1-4-29 ఒక పదమున కర్థవిషయమున సందేహము కలిగినపుడుగాని, నానార్థములుగల పద ముల కొకయర్థమును నిర్ణయించునపుడుగాని, వాక్యవిశేషమువలన, (వాక్యమందలి తరువాతి భాగము) నిశ్చితార్థము తెలియనగును. ఉదా:- “యవమయశ్చరుర్భవతి” శ్రుతి. ఇందు యవశబ్దమున కర్థమేమి? యవ ననఁగా కొఱ్ఱ లని మైచ్చుల

యర్థము; రత్నభోగపుధాన్యమని ఆర్యుల అభిప్రాయము. ఇట యవశబ్దమునకు' రత్నభోగపుధాన్యమని యర్థమా? కొఱ్ఱలని యర్థమా? ఈ సందేహ మీ క్రింది వాక్యముచే తీసిపోవుచున్నది.

“వసంతే సర్వసస్యానాం జాయతే పత్రశాతనం,

మోదమానాశ్చ తిష్ఠంతి యవాః కణికశాలినః”

వసంతమున సస్యము లన్నింటికిని ఆకులు రాలి వాడిపోవును. యవలు మాత్రము అట్లుగాక, వెన్నులతో నుల్లాసముగ నుండును— అనువాక్యశేషమువలన యవశబ్దమునకు రత్నభోగపు ధాన్యమందే సంకేతమని నిశ్చయము చేయనగును. అట్లే, హరి క్షీరసాగరమున శయనించెను—అను వాక్యమున నానార్థకమగు హరి శబ్దమునకు, “క్షీరసాగరమున” అనువాక్య శేషమువలన, విష్ణువునందే శక్తి గ్రహింపబడును.

7. వివరణము : సమానార్థకములగు పదములతో, అభిప్రాయమును స్పష్టముగ చెప్పుటవలనను శక్తి గ్రహింపబడును. ఉదా: ఘట మనఁగా కుండ.

8. సిద్ధపద సాన్నిధ్యము: “ఇహప్రభిన్న కమలోదరే, మధూని మధుకరః పిబతి” ఇట, కమలశబ్ద సాన్నిధ్యము వలన మధుకర శబ్దమునకు ‘భ్రమరము’ అని అర్థము తెలియుచున్నది

శబ్దశక్తులు మూడయినట్లుగనే, శబ్దముకూడ వాచకము, లక్షకము వ్యంజకము అని మూడు విధములగుచున్నది అట్లే, అర్థముకూడ, వాచ్య, లక్ష్య, వ్యంగ్య భేదమున మూడు విధములు. “అర్థోవాచ్యశ్చ, లక్ష్యశ్చ, వ్యంగ్య శ్చేతి త్రిధామతః సా. ద.

అభిధచే బోధింపబడు నర్థము వాచ్యము, లేక, అభిధేయము, లేక, శక్యము. లక్షణచే బోధింపబడు నర్థము లక్ష్య మనబడును. వ్యంజనచే బోధింపబడు నర్థము వ్యంగ్య మనబడును.

“వాచ్యోఽర్థోఽభిధయాబోధ్యో, లక్ష్యో లక్షణయా మతః

వ్యంగ్యో వ్యంజనయా తాఃస్మ్యస్త్రీసః శబ్దస్య శక్తయః

సా.ద.

మీది శ్లోకమందు సర్వత్రగల తృతీయార్థము జన్యత్వబోధకము. కావున “అభిధాజన్య బోధవిషయత్వము వాచ్యార్థత్వము” (అభిధాజన్య బోధవిషయత్వం వాచ్యార్థత్వమ్-ల. టి.) అని ఫలితము. ఇట్లే లక్ష్య వ్యంగ్యార్థములను గూడ నిర్వచింపనగును. “ఉచ్యతేఽసా నితినీవాచ్యః; లక్ష్యతేఽసా వితి లక్ష్యః, వ్యంజ్యతేఽసా వితి వ్యంగ్యః”

అభిధాది త్రయోపాధి వైశిష్ట్యముచే, శబ్దము, వాచకము, లక్షకము, వ్యంజకము అని మూడు విధము లగుచున్నది. అభిధోపాధికము వాచకము, లక్షణోపాధికము లక్షకము. వ్యంజనోపాధికము వ్యంజకము. ఈ త్రివిధ భేదము ఉపాధులకేగాని ఉపాధేయములకు (గాదని) తెలియ వలయును. ఒక శబ్ద మెల్లప్పుడు వాచకముగనే యుండుననిగాని, లక్షకముగనే యుండుననిగాని, వ్యంజకముగనే యుండుననిగాని, నియమములేదు. ఒక్కటే శబ్దము, వాచకమును, లక్షకమును, వ్యంజకమును గావచ్చును. ఉదా: ‘గంగాయాం ఘోషః’ ఇందు గంగాశబ్దమునకు, వాచకత్వ, లక్షణికత్వ, వ్యంజకత్వములు మూడను సిద్ధించుచున్నవి. “త్రిధే త్యనేన ఉపాధీనా మేవ త్రిత్వం, న తూపాధేయానామ్. నహి కశ్చిద్వాచక ఏవ, కశ్చిల్లక్షక ఏవ, కశ్చిద్వ్యంజక ఏవాస్తీతి నియమః. అతఏవ, “గంగాయాం ఘోషః” ఇత్యాదావేకస్యాపి గంగాశబ్దస్య వాచకత్వం లక్షణికత్వం వ్యంజకత్వం చౌపపద్యతే.” ల. టి.

శక్తి	అర్థము.	శబ్దము
1. అభిధ	‘వాచ్యము’ లేక ‘అభిధేయము’ లేక ‘శక్యము’	‘వాచకము’ లేక ‘శక్తము’
2. “లక్షణ”	“లక్ష్యము”	“లక్షకము”
3. “వ్యంజన”	“వ్యంగ్యము”	“వ్యంజకము”

సంకేతితమగు నర్థమును బోధించు శబ్దవ్యాపార మభిధ యనబడును, సంకేత మనగానేమో, ముందే వివరింపబడి యున్నది అది ఈశ్వరేచ్ఛగానిండు. లోకేచ్ఛగానిండు; సంకేత మనగా, శబ్దార్థములయొక్క సంబంధావధారణమని చెప్పనగును. “సంకేత శబ్దార్థయో స్సంబంధావధారణమ్” -రత్నపణిము.

శబ్దార్థముల సంబంధాపధారణ మనఁగా శబ్దమునకును, దాని అర్థమునకును గల పరస్పర సంబంధమును నిర్ణయించుట, సంకేతితార్థమే ముఖ్యార్థము. ఏ శబ్దమున కేయర్థమునందు శక్తిగలదో, ఆ యర్థ మా శబ్దమునకు ముఖ్యమైనది. అట్టి శక్తియుతమగు శబ్దము, సంకేతితార్థమును బోధించుచు, నా యర్థమునకు వాచక మనఁబడుచున్నది. సంకేతజ్ఞానము లేనప్పు డర్థజ్ఞానము కలుగదు. కావున సంకేతజ్ఞాన మర్థజ్ఞానమునకు నిమిత్తమని చెప్పవచ్చును. కావుననే ఇది ముఖ్యార్థ మగుచున్నది. మరియు, అభిధేయర్థనాథమూలము లక్షణ; అభిధానాంతరములమగు వ్యంజన; అభిధేయకుండ ప్రవర్తింపదు అభిధ మాత్రము శక్త్యంతర నిరపేక్షముగనే, సర్వత్ర ప్రవర్తించును. కావున, శక్తిత్రయమునందును అభిధయే ప్రధాన మగుచున్నది. మీది వివరణమువలన, ముఖ్యార్థ బోధకశక్తిత్వ మభిధాత్వమని పర్యవసితము.

సంకేతార్థ విషయమున శాస్త్రకారులలో నభిప్రాయభేదములు కలవు. వారి నీ క్రింది విధముగా విభజింపవచ్చును. 1. కేవల వ్యక్తివాదులు (నవ్యనైయా యి కులు), 2. జాతి విశిష్ట వ్యక్తివాదులు (ప్రాచీననైయా యికులు), 3. అపోహ వాదులు (సౌగతులు), 4. జాతివాదులు (మీమాంసకులు), 5. జాత్యాదివాదులు (వైయాకరణులు).

వీరి వాదములను సంగ్రహముగా నిట్లు చెప్పవచ్చును.

1. “ఘట మానయ” “ఘటమునుదెమ్ము” అనునప్పుడు ఘట శబ్దమునకు సంకేతితమగు నర్థమేది? కలబుగ్రీవాది మంతమగు నొక వస్తువా (వ్యక్తి)? లేక ఘటత్వమా? ఘటత్వమును తెచ్చుటెట్లు? కావున నిట నుద్దిష్ట విషయము ఘటమే కాని, ఘటత్వము కాదు కావున సంకేతము వ్యక్తి యందేకాని, జాతియందు కాదు. “వ్యక్తౌ సంకేతః” వీరు కేవల వ్యక్తివాదులు.

2. మీదిసిద్ధాంతమును జాతి విశిష్ట వ్యక్తివాదు లంగీకరింపరు. సంకేతము వ్యక్తియందేకాని జాతియందుకాదన్నచో ఆనంత్య వ్యభిచార దోషములు సంభ వించును. ఆనంత్య మనఁగా అంతములేకపోవుట. ఉదాహరణమునకు గోశబ్ద మును గైకొందము. ఈ గోశబ్దమునకు వ్యక్తియందే సంకేతమన్నచో, నిది

ప్రపంచమందున్న గోవు లన్నింటికినైన వాచకము కావలయును? లేదా, ఒక్క గోవునకైన వాచకము కావలయును. గోవు లన్నింటికిని వాచక మన్నచో ఆనంత్య దోషము కలుగును. ప్రపంచ మందంతటను గల గోవుల నన్నింటిని దెలిసికొన నెవ్వరికి సాధ్యమగును? కావున నీట నానంత్య దోషము తప్పదు. ఇంక, ఒక్క గోవే సంకేతమన్నచో వ్యభిచార దోషము సంభవించును లోహిత వర్ణముగల గోవును చూచి, 'ఇది గోవు' అన్నచో, శ్వేతవర్ణముగల గోవునందు శబ్దబోధ కలుగదు. అనగా నది "గోవు" అను జ్ఞానము కలుగదనుట. సంకేతితస్య ఏవ శబ్దబోధః" అను నియమమును బట్టి, శ్వేతవర్ణముగలగోవు, ఇటు సంకేతావిషయ మగును. కాని ప్రపంచమున గోశబ్దముచే నెల్లనిగోవును, తెల్లని గోవును చెప్పఁ బడుచున్నవి. కావున, నీట "సంకేతితస్య ఏవ శబ్దబోధః" అను నియమ ముల్లంఘింపబడుచున్నది. అదియే వ్యభిచారము. సంకేతా విషయమగు "తెల్ల గోవు"కూడ ఈ గోశబ్దముచే జెప్పబడునన్నచో, అశ్వమేల చెప్పఁబడరాదు తెల్లగోవువలె అశ్వమును సంకేతా విషయమేకదా! కావున సంకేతము వ్యక్తియందు? కాదనుట స్పష్టము. "గవాదివ్యక్తీనాం నానాత్వా నాన్నావ్యక్తిషు నానాశక్తి కల్పన స్యావశ్యకత్వేన, గౌరవం స్యా దితి భావః. యద్వా, అనంతానామ్ గోవ్యక్తీనా మేకస్మిన్ సమయే ఉపస్థిత్యసంభవేన తత్ర సంకేతోన్నైవ గ్రహీతుం శక్యత ఇత్య భిప్రాయః నను, నానంతవ్యక్తిషు సంకేతగ్రహః, కింతు దృష్టవ్యక్తావేవేతి కుతో గౌరవ మిత్యత అహ వ్యభిచారేతి, సంకేత గ్రహ కాలాదృష్టవ్యక్తా వపి బోధ్యస్య కార్యస్య విద్యమానత్వా ద్వ్యక్తి సంకేత గ్రహ రూపకారణస్య సిద్ధత్వా ద్వ్యభిచార ఇత్యాశయః, యదా యస్యాం గోవ్యక్తౌ సంకేత గ్రహః స్వీకృతః తదతిరిక్తాయా గోవ్యక్తే ర్గోశబ్దాద్భానం నస్యా దితివ్యభిచారః" ల. టి.

గవాదివ్యక్తులు నానావిధములు. కావున నానావ్యక్తుల యందు నానాశక్తి కల్పన మావశ్య మగును. అట్టి కల్పము గౌరవమే (భారమే) అగును. మరియు, అనంతములగు గోవ్యక్తుల కేకసమమోపస్థితియు నసంభవమే యగును. అనగా ప్రపంచమందలి గోవులన్నియు నొక్క కాలమున నొక్కచోనుండుట అసంభవమనుట. అనంత వ్యక్తులయందు సంకేత గ్రహముకాదు; దృష్టవ్యక్తి యందే సంకేత గ్రహము. అట్టిచో గౌరవ ప్రసక్తి యేమున్నది? అని యందురా అట్టిచో వ్యభిచార దోషము కలుగును. వ్యభిచార దోషముముందే వివరింపఁబడియున్నది.

‘కాని ఘటమును దెమ్ము’ అనునపుడు, ఉద్దిష్ట విషయము ఘటమే కాని ఘటత్వము కాదుకదా! ఘట మనఁగా కంబుగ్రీవాది మద్యస్తు విశేషమే కదా! అనఁగా ఘటశబ్దమువలన, ఒకానొక ఆకృతిగల వస్తువే నిర్దేశింపబడుచున్నది. కావున ‘ఘటము’ అనునపుడు ‘ఘటము’ (వ్యక్తి), ఘటత్వము (జాతి), కంబుగ్రీవాది మత్త్వము (ఆకృతి) సంకేత విషయములే యగుచున్నవి. అందులకే ప్రాచీన నైయామికులు “వ్యక్త్యాకృతిజాతయస్తు పదార్థః” అని సిద్ధాంతీకరించి యున్నారు.

3. బౌద్ధులు అపోహవాదులు. వీరి అభిప్రాయమిది. ఆనంత్యాది దోషములను వీరు అంగీకరింతురు. కావున సంకేతగ్రహము వ్యక్తియందుకాదు. సర్వము క్షణికమని వీరి సిద్ధాంతము. “సత్యమేక మనేకాను గతం సామాన్యమ్” అని జాతి నిర్వచనము సామాన్య మనగా జాతి. కావున సంకేతము జాతియందును గాదు. ఇక దేనియందు? అతద్వాచ్యత్వియందని సౌగతుల యభిప్రాయము నిజమునకు ఘటమనగానేమో మనకు తెలియదు. కాని, అది యేదికాదో మనకు తెలియును. అది ఘటము కాదని మనకు తెలియును కావున, ఘటమనఁగా అఘట స్వరూప సర్వవస్తు నిరాసమే అట్లే గవాది శబ్దములకు ఆగోవ్యావృత్త్యాది రూపమగు నపోహ యందే సంకేతము “సౌగతాస్తువ్యక్తా వానంత్యాదిదోషా ద్భావస్యచ దేశకాలానుగ మాఖావాత్తదనుగతాయా మతద్వాచ్యత్వావేవ సంకేతః” ప్రదీపము.

4. కేవల జాతివాదులు మీమాంసకులు, సంకేతము కేవల జాతియందే యిది వీరి సిద్ధాంతము. జాతివే వ్యక్తి ఆక్షిప్తమగునని వీరి సిద్ధాంతము. ఘటత్వమును తెచ్చుటెట్లు? అను ప్రశ్నకు వీరిచ్చు సమాధానమిది. జాతివ్యక్తుల కవినాభావ సంబంధము కలదు. దీనినే సమవాయ సంబంధ మందురు. ఈ సంబంధము నిత్యము వీరి అభిప్రాయమున, డిత్త దబిత్తాది సంజ్ఞలయందుగూడ సంకేతము జాతియందే కాని వ్యక్తియందుకాదు. డిత్తాదులు పేర్లుకదా! అవి ఒక్కవ్యక్తినే తెల్పును. అట్టియెడ జాతియందు సంకేతమెట్లు? ఈ ప్రశ్నకు వారిచ్చు సమాధానమిది, ఒక వ్యక్తి పుట్టినదాది, బాల్య కౌమార యౌవనా ద్యవస్థా బేధములకు లోనగుచుండును కదా! అట్టియెడ, అభిన్న ప్రత్యయ సిమిత్తమగు డిత్తత్వమే లేనిచో, బాల్య యౌవన రూపమున భిన్నుడగు డిత్తుని మనమెట్లు తెలిసికొనగలము? కావున ఆ డిత్తత్వమే జాతి యనవచ్చును. “జాతిరేవ శబ్దేన ప్రతిపాద్యతే వ్యక్తినా

మాసంత్యా త్సంబధగ్రహణా సంభవాత్, సాచ జాతిః సర్వవ్యక్తివ్యేకాకార ప్రత్యయ దర్శనాదస్తి త్యవసీయతే, తత్ర గవాదయః శబ్దాభిన్నద్రవ్య సమవేతాం జాతి మభివధతి. తస్యాం ప్రతీతాయం తదావేశాత్ తదవచ్ఛిన్నం ద్రవ్యం ప్రతీయతే సంజ్ఞాశబ్దానామ ప్యుత్పత్తి ప్రభృత్యవినాశాత్పిండస్య కౌమార యౌవనా ద్యవస్థాభేదేఽపి స ఏవాయ మిత్యభిన్నప్రత్యయనిమిత్తా డిత్యత్వాదికా జాతిర్వాచ్యా, క్రియాశబ్దేష్వపి జాతి ర్విద్యతే సైవ ధాతువాచ్యా కైయటము.

ప్రథమంచ సామాన్యమేవ శబ్దాద్ధమ్యతే పశ్యాచ్చ వ్యక్తిష్వాకాంజా మాత్రం జాయతే, తతస్తదేవాభిధేయం న వ్యక్తి విశేషః - ఆకృతి శ క్త్యదికరణము. శా. దీ.

5. జాత్యాదివాదులు వైయాకరణులు, వీరి అభిప్రాయమున సంకేతి తార్థము జాతి, గుణ, క్రియా సంజ్ఞలచే నాల్గు విధములుగ నుండును. “చతుష్టయీ శబ్దానాం ప్రవృత్తిః” అను మహాభాష్యకారుని వచన మిందులకు ప్రమాణము “తత్ర ముఖ్య శ్చతుర్భేదో జ్ఞేయౌ జాత్యాదిభేదతః చతుష్టయీ హి శబ్దానాం ప్రవృత్తి ర్చగవతా మహాభాష్యకారే ణోపపర్జితా జాతిశబ్దా గుణశబ్దాః క్రియాశబ్దా యదృచ్ఛాశబ్దశ్చేతి”

యదృచ్ఛాశబ్దము లనగా సంజ్ఞావాచకములే. “అర్థగతం ప్రవృత్తి నిమిత్త మనపేక్ష్య యః శబ్దః ప్రయోక్తృభిప్రాయేణైవ ప్రవర్తతే. స యదృచ్ఛాశబ్దో డిత్యాదిః” కైయటము.

“స్వేచ్ఛయా ఏకస్యాం వ్యక్తౌ సంకేత్యమానః శబ్దో యదృచ్ఛాశబ్దః”

నా. థి.

కావున హరి హర డిత్య దబిత్యాది నామములే యదృచ్ఛాశబ్దములని భావము. వైయాకరణులనే ఆలంకారికు లనుసరింతురు.

“సంకేతో గృహ్యతే జాతౌ గుణద్రవ్యక్రియానుచ”

సా. ౬.

జాతి యనగా గోపిండాదులయందు గోత్యాదికము. ఇది పదార్థ ప్రాణ ప్రవము; సిద్ధమగు వస్తుధర్మము. “నహిగోః స్వరూపేణగోః, నాప్యగోః గోత్వాభి సంబంధాత్తు గోః” వా ప. భర్తృహరి విశేషాధాన హేతువును, సిద్ధమునగు వస్తు ధర్మము గుణ మనబడును. శుక్లాది గుణములు, గవాదికమును, సజాతీయములైన కృష్ణగవాదులనుండి వేరుపరచును ద్రవ్యశబ్దములు, ఏకవ్యక్తివాచకములు హరి

హర డిత్తదవితాదులు యదృచ్ఛాశబ్దములు. సాధ్యరూప వస్తుధర్మములు. పాకాదులు క్రియలు. జాతిగుణములు సిద్ధములగు వస్తుధర్మములు; క్రియలు సాధ్యములు. (సిద్ధ - *that which is settled*; సాధ్య - *that which has got to be accomplished*). అధిశ్రయణావ శ్రయణాంతాది పూర్వా పరీభూత వ్యాపార కలాపమంతయు పాకాది శబ్దవాచ్యమే అధిశ్రయణ మనగా ప్రొయ్యి పైనెక్కించుట; అపశ్రయణ మనగా ప్రొయ్యి నుండి దించుట, ప్రొయ్యిపై గిన్నె నెక్కించుట మొదలు, దించువరకును, ముందు వెనుకలుగా గలుగు వ్యాపార పరంపర యంతయు, పాకాది శబ్ద వాచ్యమే.

సంకేత గ్రహము, వ్యక్తులయొక్క ఉపాధులయందేకాని వ్యక్తులయందు కాదని ఆలంకారికులుగూడ సంగీకరించియున్నారు.

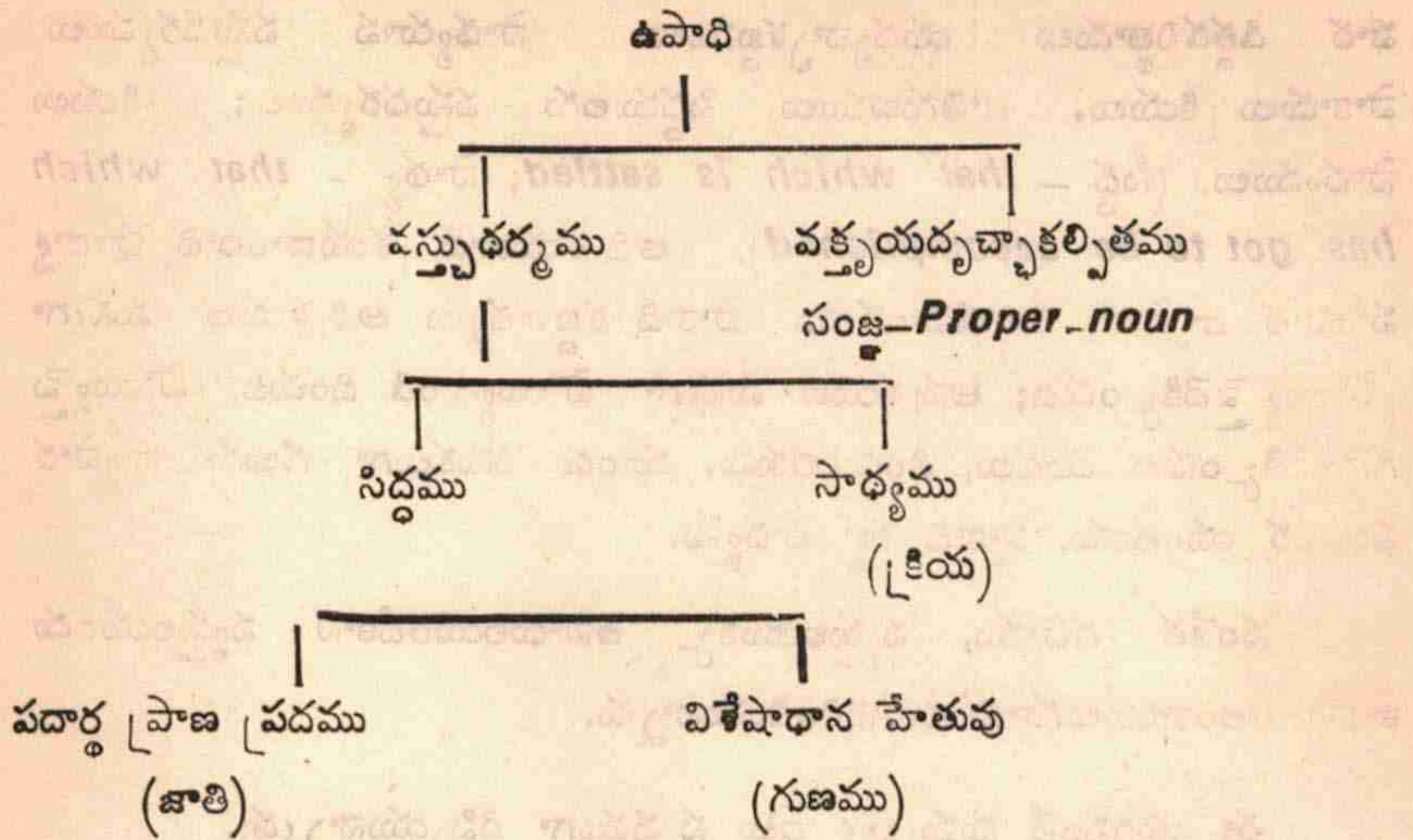
ఈ యర్థమునే మమ్మటుఁ ఇట్లు స్పష్టముగా చెప్పియున్నాఁడు.

“ఉపాధిశ్చ ద్వివిధః వస్తుధర్మో, వక్తృయదృచ్ఛా సన్నివేశితశ్చ వస్తు ధర్మోఽపి ద్వివిధః-సిద్ధః సాధ్యశ్చ. సిద్ధోఽపి ద్వివిధః-పదార్థస్య ప్రాణప్రదో, విశేషాధానపేతుశ్చ తత్రాద్యో జాతిః. ద్వితీయో గుణః శుక్లాదినాహి లబ్ధసత్తాకం వస్తు విశిష్టతే, సాధ్యః పూర్వాపరీభూతావయవః క్రియాభ్యః కా. ప్ర. ద్వి ఉ.

ఉపాధి రెండు విధములు. 1. వస్తుధర్మము 2. వక్తృయదృచ్ఛా సన్నివేశితము.

వస్తుధర్మము ద్వివిధము. 1. సిద్ధము 2. సాధ్యము. సిద్ధము కూడ రెండు విధములు. 1. పదార్థ ప్రాణప్రదము, 2. విశేషాధానపేతువు ఇందు మొదటిదే జాతి యనఁబడును, రెండవది గుణము. లబ్ధసత్తాకమగు వస్తువు శుక్లాది వర్ణముల చేతనే, సజాతీయ వస్తువులనుండి వేరుపడుచున్నది. పూర్వపరావయవ విశిష్టమగు క్రియరూప వస్తుధర్మమే సాధ్యము.

“గోశుక్లశ్చలో డిత్త ఇత్యాదౌ చతుష్టయీ శబ్దానాం ప్రవృత్తిః” గోవు, శుక్లము, చలము, డిత్తుఁడు ఇత్యాదులందు నాలుగు విధములగు ప్రవృత్తులు కలవు. ఇట ప్రవృత్తి శబ్దమునకు ప్రవృత్తి నిమిత్తమని యర్థము శబ్దార్థమును బోధించు వ్యాపారవిశేషమే ప్రవృత్తి.

ప్రవృత్తి నిమిత్త భేదమును బట్టి, జాతి గుణక్రియా ద్రవ్యములను పేర శబ్దములు నాలుగు విధములని వైయాకరణుల యభిప్రాయము. అన్ని విధములైన శబ్దములకును జాతియొక్కటే ప్రవృత్తి నిమిత్తమని మరికొందరి (మీమాంసకుల) మతము. ఆలంకారికు లీ రెండుమతములు నంగీకరించినట్లు కన్పట్టుచున్నది.

“సంకేతిత శ్చతుర్భేదో జాత్యాది ర్జాతి రేవ వా” కా. ప్ర. ద్వి. ఉ.

జాత్యాదులు ముందే వివరింపబడి యున్నవి. ఇక ‘జాతిరేవవా’ అనుటకు కారణమిది, హిమమందును, పాలయందును, శంఖాదుల యందునుగల తెలుపు వేరని మన కందరకును తెలియును. కాని యా వస్తువుల నన్నింటిని తెల్లని వస్తువు లనియు, వానియందు తెలుపున్నదనియు మన మనుచుందుము. ఇట్లు వ్యవహరించుటకు నిమిత్త మొకటి యవసరము అది శుక్లత్వ మనుజాతి తప్ప, వేరొండు కాజాలదు ఇట్లే గుడ తండుల పాకాదుల యందుకూడ, పాకత్వాది వ్యవహారము లభించును. అనగా, బెల్లము, బియ్యము మొదలగు వాని యందును, వాని క్రియలు భిన్నభిన్నములుగ నున్నప్పటికిని, ఒక్కవిధమైన క్రియావ్యవహారము, వానిలోని క్రియాత్వ రూపజాతిని బట్టియే కలుగుచున్నది. సంజ్ఞా శబ్దముల గూర్చి ముందే వివరింపబడినది. కావున, శబ్దము లర్థములయందుఁ బ్రవర్తించుటకుఁ గారణము జాతి యొక్కటియే యని కొందరి మతము.

గో శబ్దమునకు గోత్వజాతియందును, శుక్లాది శబ్దమునకు శుక్లాదిగుణ

మందును, హర్యాది శబ్దమునకు తత్త ద్వ్యక్తి రూప ద్రవ్యమునందును, పాకాది శబ్దమునకు పూర్వ పరీభూత వ్యాపార కలాపాదులందును సంకేతము గ్రహింపఁబడును అనునది సర్వాలంకారిక సమ్మత మగు సిద్ధాంతము.

సంకేతము వ్యక్తియందుఁ గాదనుటకు వైయాకరణులు, అనంత్య వ్యభిచారములేకాక, “విషయ విషయ విభాగాప్రాప్తి”యను మరొక టోషమును చూపియున్నారు. “గో శుక్ల శ్చలో డిత్తః” గోవు, శుక్లము, చలము, డిత్తము—ఈ పదములకు సంకేతము వ్యక్తియందే అన్నచో, విషయ విభాగ మొనరించుటకు వీలులేదు. దీనిభావ మిది. గోవు జాతివాచకము. శుక్లము గుణవాచకము; చలము క్రియావాచకము డిత్తము ద్రవ్యవాచకము. ఈ విషయ విభాగము, సంకేతము, వ్యక్తియందు గాక, ఉపాధి యందున్నప్పుడే సాధ్యమగును. ఉపాధి యందు సంకేతము గ్రహించిన యెడల, గోత్వజాతి గలది, శుక్లత్వ గుణముకలది, చలత్వ క్రియకలది, డిత్తమనుపేరు కలది—అని ఒక్కటే వ్యక్తి నాలుగు పదములచే వ్యవహృతము కావచ్చును. వ్యక్తియందే, సంకేతమును గ్రహించుచో, గోవొక్కటియే శుక్ల చల డిత్త పదములచే చెప్పఁబడవలసిన దగును. అప్పుడీ పదములన్నియు పర్యాయ పదములగును. పర్యాయ పదములను వరుసగ మరల మరల ప్రయోగించుట వ్యర్థము కదా (జ్ఞాతార్థానామ ప్రయోజకత్వాత్).
పద విభాగము : యోగికాదులు

శక్తమగు పదము యోగికము, రూఢము, యోగరూఢము, యోగికరూఢము అని నాలుగు విధములు.

1. యోగికము: యోగ మనఁగా అవయవార్థము. యోగము కలది యోగికము. అనఁగా వ్యుత్పత్త్యర్థమే ప్రధానముగా గలది యనుట, ఉదా: పాచకుఁడు పాక మొనరించువాడు అనువ్యుత్పత్తియే యిట ప్రధానము

2. రూఢము : వ్యుత్పత్త్యర్థముతో సంబంధము లేకుండ, ఎచట, వాడుకయే, అర్థబోధకు ప్రధానమగునో అది రూఢము. ఉదా: గోవు, గోడ.

3. యోగరూఢము : యోగత్వ రూఢత్వములు రెండును ప్రధానములగుచో యోగరూఢము. అనఁగా వ్యుత్పత్తియు, వాడుకయు నిట ప్రధానములగు ననుట. ఉదా: పంకజము, అల్లుడు, పంకమున పుట్టినది అను వ్యుత్పత్త్యర్థమున్నను

“పంకజము” అను పదమునకు “పద్మము” అను నర్థమే రూఢము. ‘అల్లుడు’ అను పదమునకు కూతురుగఁడను వాడుకయే కాక కుటుంబమును విస్తరింపఁ జేయువాఁడు అను వ్యుత్పత్తమును గలదు. కావున నిట్టి పదములు యోగరూఢము లనఁబడుచున్నవి. సజమున టిట్టి పదములందు రూఢికే ప్రాధాన్యము కలదు. కాని వ్యుత్పత్తి కూడ కనఁబడుచుండుటచే, నివి యోగరూఢము లనఁబడుచున్నవి.

4. యోగికరూఢము: కొన్ని శబ్దములందు వ్యుత్పత్తివలన వచ్చిన యర్థము వేరుగను రూఢివలన వచ్చిన యర్థము వేరుగను తెలియుచుండును. అట్టి పదములు యోగికరూఢము లనఁబడుచున్నవి. ఉదా:- ఉద్బిదము. నేలను బేధించు కొని పుట్టునది అను వ్యుత్పత్తిచే, నీ పదమునకు, తరుగుల్మాదిక మర్థము. ఇటు ఆవయవార్థము ప్రధానమగుట యోగికత్వము ఒక యోగమునకు ఉద్బిదమును పేరుకలది. ఇటు రూఢికి ప్రాధాన్యము. యోగికార్థమున తరుగుల్మాదికమును, రూఢియందు యాగ విశేషమును బోధించుచుండుటచే నీ పదము యోగికరూఢ మగుచున్నది.

కొంద రాలంకారికులు, యోగరూఢములను రెండింటినే అంగీకరించిరి. ఇందుల కుదాహరణముగ, విద్యానాథుని ప్రతాపరుద్రీయమును గైకొనవచ్చును. అందు అభిధ రూఢిపూర్వక, యోగపూర్వక అని ద్విధా విభజింపఁబడియున్నది. ‘ఆవయవార్థము అవివక్షితముకాఁగా, సంకేతిక మగు సముదాయార్థము నిచ్చు నట్టి శబ్దశక్తి రూఢిపూర్వక, ‘అశ్వకర్ణము’ మొదలగునవి దీని కుదాహరణ ములు. అశ్వకర్ణ మనునది యొక ఓషధిపేరు. ఈ అశ్వకర్ణ పదమునకు అవయవములైన ‘అశ్వ+కర్ణ’ పదములయొక్క ముఖ్యార్థమగు ‘గుఱ్ఱపుచేవి’ అను నర్థ మిందులేదు. రూఢియందు ‘అశ్వకర్ణ’ మను ఒక యోషధి అను అర్థమే ఇటు గ్రహింపఁబడినది. కావున, సముదాయార్థ బోధకముగ నుండు అభిధ రూఢి పూర్వక అని ఫలితార్థము.

ఆవయవార్థము కలిగియే సంకేతి తార్థమును బోధించునట్టి శబ్దశక్తి యోగి పూర్వకమైన అభిధ యనబడును.

ఉదా : రాజు చంద్రుఁడు ప్రజలెల్ల రంజిలంగ

నవనినేలుట నన్వర్థమగుచు బుడవి

గాలు వసుమతి, ధర, రత్నగర్భ, స్థిరయు
ననెడి సామంతులను నొప్పి యనవరతము.

ఈ పద్యమున రాజు, వసుమతి, ధర, రత్నగర్భ, స్థిర మున్నగు పదములు, అవయవార్థములు గలవి కావున అవి యౌగిక శబ్దములు.

1. రంజయతీతి రాజా : ప్రజలను రంజింపజేయువాడు రాజు. 2. వసు-
స్వర్ణం అస్యాం అస్తీతి వసుమతి. ఈ రీతిగా వ్యుత్పత్త్యర్థములు కలవి కావున
ఇవి యౌగిక శబ్దములు. ఆం. ప్ర. య. భూ; బేల. రం.

అభిధాశక్తి—ప్రకరణాది నియంత్రణము

శబ్దము లొక్కొక్కప్పుడు పెక్కర్థములను బోధించును. అట్టియెడ
ముఖ్యార్థ నిర్ణయ మెట్లు చేయనగును? అనేకార్థక శబ్దములకు, ఆయా అర్థము లన్ని
యును సంకేతములే కదా? అట్టియెడ, నానార్థములుగల పదములు ప్రయుక్తము
లగుచో, అభిధాశక్తి వలన, ఆ యర్థములన్నియు నొక్కసారిగా బోధింపబడ
వలసివచ్చును. అట్లు వివిధార్థము లేకకాలమున నుపస్థితము లగునపుడు, వాక్య
ర్థము దురవగాహ మగును. అనిష్టమగు నీ పరిణామమును వారించుటకై శాస్త్ర
కారులు సంయోగాదులను చెప్పిరి. అవి అర్థ విశేష నిర్ణాయకములు.

అభిధామూ-వ్యంజనను వివరించుచు, మమ్మటుడి విషయమునే, కింది
శ్లోకములో వ్యక్తము చేసియున్నాడు.

అనేకార్థస్య శబ్దస్య వాచకత్వే నియంత్రితే

సంయోగాద్వై రవాచ్యార్థ ధీ కృద్వాప్యతి రంజనమ్.

నానార్థక మగు శబ్దము ఒక యర్థమును బోధించి, అర్థాంతరమును
బోధింప శక్తి హీనము కాగా, దానియందుగల యితరార్థమును బోధించు వ్యాపారమే
అభిధా మూల వ్యంజన అనబడును. దీనినిగూర్చి మున్నుండు విపులముగా
చర్చింపబడును. ప్రస్తుతము మనకు కావలసిన దిది: అనేకార్థములుగల శబ్దము
అభిధాశక్తిచేత మొదట నొక యర్థమును బోధించును. తరువాత నదే శక్తిచేత
మరొక యర్థము బోధింపబడజాలదు. అందులకు కారణము, సంయోగాదులే,
వానిచేగట్లు వడుటచే అభిధాశక్తి మరొక యర్థమునందు ప్రవర్తింపదు.

భర్తృహరి పేర్కొనిన సంయోగాదు లివి :

సంయోగో, విప్రయోగశ్చ, సాహచర్యం, విరోధితా,

అర్థః, ప్రకరణం, లింగం, శబ్దస్యాన్యస్యసన్నిధిః,

సామర్థ్యం, నూచితీ దేశః, కాలో, వ్యక్తిః, స్వరాదయః

శబ్దార్థస్యానవచ్ఛేదే విశేషస్మృతి హేతువః

1. సంయోగము—ప్రసిద్ధ సంబంధము, 2. విప్రయోగము—సంయోగాభావము, 3. సాహచర్యము—కలసియుండుట, 4. విరోధము—ఒక్కచోనుండకుండుట, 5. అర్థము—ప్రయోజనము, 6. ప్రకరణము—పూర్వోత్తర సంబంధము, 7. లింగము—చిహ్నము, 8. అన్యశబ్ద సన్నిధి—సమాసఘటితముకాని సమానార్థక శబ్దముతో కూర్చి పలుకుట, 9. సామర్థ్యము—కారణము, 10. ఔచిత్యము—యోగ్యత, 11. దేశము, 12. కాలము 13. వ్యక్తి—శబ్దగత పుమాదిలింగము, 14. స్వరము—ఉదాత్తానుదాత్త స్వరితములు.

మమ్మటుడు, తన కావ్య ప్రకాశమున, వీని కి క్రింది యుదాహరణముల నిచ్చియున్నాడు.

1. సంయోగము: శంఖచక్రకో హరిః, శంఖ చక్రములుగల హరి.
“హరి” అను పదమునకు నానార్థములు గలవు.

“యమానిలేంద్ర చంద్రార్క విష్ణు సింహాంశు వాజిషు

శుకాహి కపి భేకేషు హరిర్నాకపిలే త్రిషు”. (అమరము).

మీది యుదాహరణమందు, హరి శబ్దమునకు శంఖచక్ర సంయోగము విష్ణు వను నర్థమునే నియమించు చున్నది.

2. విప్రయోగము: అశంఖచక్రకో హరిః శంఖ చక్రములలేని హరి. హరి యే శంఖచక్రధారి. ఇప్పు డాతడు శంఖచక్రముల ధరింపలేదు. శంఖ చక్రములను ధరింపకుండుట విప్రయోగము. అది, హరి శబ్దమునకు శంఖ చక్ర ధారణ యోగ్యత గల విష్ణువునందే, అభిధను నియమించును.

3. సాహచర్యము: ‘రామ లక్ష్మణౌ’ రామలక్ష్మణులు, రామ శబ్దమునకు ధశరథరాముడు, పరశురాముడు, ఐలరాముడు మున్నగు నర్థములు అనేక

ములు చెప్పవచ్చును. ఇచ్చట నే యర్థము గ్రాహ్యము? లక్ష్మణ సాహచర్యమున నిట దశరథుని కుమారుడగు రాముడు అనియే అర్థము చెప్పవలయును.

రామశబ్దమునకు నానార్థములు:

రామః పశువిశేషే స్యా జ్ఞామదగ్నే హలాయుధే

రాఘవే బాసితే శ్వేతే మనోజ్ఞేఽపిచ వాచ్యవత్.

లక్ష్మణ శబ్దమునకుఁగూడ సారసపక్షి, దుర్యోధనుని పుత్రుడు, దశరథుని కుమారుడు అను మూఁడర్థములున్నను, రామ పద సాహచర్యముచే, లక్ష్మణ పదమున కిట సుమిత్రానందనుడైన లక్ష్మణుడు అను నర్థమే నియంత్రితము.

4. విరోధము: “రామార్జునౌ” రామార్జునులు. రామ శబ్దమునకు గల నానార్థములు ముందే వివరింపఁబడినవి. ఇక అర్జున శబ్దమునకు, పాండవ మధ్యముడగు నర్జునుడు, కార్తవీర్యార్జునుడు అను రెండర్థములు గలవు. ఇట నేయర్థమును గ్రహింపవలె నన్నచో, పరశురామ కార్తవీర్యార్జునుల విరోధము ప్రసిద్ధమగుటచే, ఆ విరోధము రామపదమునకు భార్గవరాముని యందును, అర్జున పదమునకు కార్తవీర్యార్జునునియందును శక్తిని నియమించును.

5. అర్థము: స్థాణుం భజ భవచ్ఛిదే. సంసార విచ్ఛేదమునకై స్థాణువును భజింపుము. స్థాణుపదమునకు శివుడు, శంకువు అను రెండర్థములు గలవు. “స్థాణు రుద్ర ఉమాశతిః” స్థాణుర్వానాధ్రువః శంకుః” (అమ). ఇట, సంసారవిచ్ఛేద మను ప్రయోజనమును బట్టి, స్థాణుపదము పరమేశ్వరుని యందే నియంత్రితము.

6. ప్రకరణము: “సర్వం జానాతి దేవః” దేవరకు సర్వముఁ దెలియును. దేవశబ్దమునకు, దేవుడు, మేఘము, రాజు అను మూఁడర్థములు గలవు. “దేవో మేఘే, సురే, రాజ్ఞి” (విశ్వ) ఇది రాజునుగూర్చి సేవకుఁ డను వాక్యము. ఇందలి దేవ శబ్దమునకు రాజు అను నర్థమును బోధింపఁ బ్రకరణ మిభిధను నియమించును.

7. లింగము: “కుపితో మకరధ్వజః” మకరధ్వజుడు కోపించినాడు. మకరధ్వజ శబ్దమునకు మన్మథుడు, సముద్రుడు అను రెండర్థములు కలవు. కోపలక్షణమైన లింగము మన్మథునకే కలదు. సముద్ర మచేతనమగుట కోపం

చుట సంభవముకాదు. కావున, సముద్ర వ్యావృత్త మయిన కోపధర్మము, మకర ధ్వజపదాభిధాశక్తిని మన్మథునియందే నియమించుచున్నది.

8. అన్యశబ్దస్పృధి: “దేవస్య పురారాతేః” పురారాతియగు దేవునకు, దేవపదమునకు నానార్థములు గలవని ముందే చెప్పబడినది. పురారాతి పదము శివరూపార్థమునందు నియతము. నియతార్థమయిన ఆ పురారాతి పద సాన్నిధ్యము, దేవశబ్దమునకు రాజాద్యనేకార్థములను పరిహరించి, శంకరార్థమునందు నియమించుచున్నది.

9. సామర్థ్యము : “మధునా మత్తః కోకిలః” మధువుచే కోకిల మత్తిల్లినది. మధు శబ్దమునకు వసంతము, మద్యము, తేనె అను నర్థములు కలవు. కాని, యిట, మధు శబ్దము వసంతము మను నర్థము నందే నియంత్రితము, కోకిలను మడింపజేయు సామర్థ్యము, వసంతర్తువునకే కలదు మధ్యాదులకా సామర్థ్యము లేదు.

10. భాచితి: “పాతు, వో , దయితాముఖమ్” ‘దయితాముఖము మిమ్ము రక్షించుగాక’: ముఖశబ్దమునకు పదనము, సామ్మఖ్యము, ప్రారంభము, ఉపాయము, మున్నగు ననేకార్థములు కలవు. ఉత్కంఠితుడయిన ప్రేయునకు ప్రియాసామ్మఖ్యమే (ఆనుకూల్యము) మనోరథసిద్ధి దాయకము. కావున, నిట నౌచిత్యమే ముఖశబ్దము నానుకూల్యార్థమునందు నియమించుచున్నది.

11. దేశము: ‘భాత్యత్ర పరమేశ్వరః’ ఇచ్చట పరమేశ్వరుడు ప్రకాశించుచున్నాడు. ఇచ్చట అనగా ‘ఈ రాజధానిలో’ అని అర్థము. పరమేశ్వర శబ్దమునకు భూపాలుడు, జగదీశ్వరుడు అను రెండర్థములు కలవు. కాని ‘ఇచట’ అను రాజధానీరూప దేశవాచకపదము, అన్యార్థ నివృత్తిగావించి, పరమేశ్వర పదమునకు రాజార్థమును నియమించినది.

12. కాలము : చిత్రభాను ర్విభాతి. ‘చిత్రభానుడు ప్రకాశించుచున్నాడు. చిత్రభాను శబ్దమునకు సూర్యుడు, అగ్ని అను రెండర్థములు కలవు. ఈ వాక్యమును పగలు పలికినచో, చిత్రభాను శబ్దమునకు సూర్యుడనియు రాత్రి పలికినచో నగ్నియనియు నర్థము. ఇట కాలము (రేయింబవళ్ళు) ఆయా యర్థములను బోధింప నభిధాను నియమించును.

13. వ్యక్తి: పుంసపుంసకాది లింగమునకు వ్యక్తి యని పరిభాష. '1. మిత్ర ముదగచ్ఛత్. 2. మిత్రః ఉదగచ్ఛత్' 'మిత్ర ముదయించెను. 2. మిత్రుడు దయించెను. మొదటి యుదాహరణమునందలి నపుంసక లింగము మిత్ర శబ్దమునకు స్నేహితుడు అను అర్థమును నియమించుచున్నది. రెండవ యుదాహరణమున 'మిత్రుడు' అనుచోనున్న పుంలింగము సూర్యుడు అను అర్థమును బోధింపవలెనని నియమించుచున్నది.

14. స్వరము: ఉదాత్తానుదాత్త స్వరితములకు వేదమునందే ప్రయోజనము కలదు. అనగా, వేదమునందే స్వరము, అర్థవిశేషమును బోధింప నభిధాను నియమించుననుట. కావ్యమున నివి అర్థవిశేష నియామకములు కావు, ఉదాత్తాదులవలన నర్థ మెట్లు మారునో, ఈ క్రింది యుదాహరణమును బట్టి తెలియగలదు. 'ఇంద్ర శత్రు ర్వర్థస్య' ఇట్లుచ్చరించుచు, వృత్రాసురుడు కిందుని జయింపఁగోరి హోమము చేయుచుండెనట. కాని స్వరసంబంధమగు నపరాధముచే ఆతఁడే ఇంద్రునిచే చంపబడెనట.

"ఇంద్ర శత్రుర్వర్థస్య"— ఇందు ఇంద్రశత్రు పదమును బహువ్రీహి గను, షష్ఠీతత్పురుషగను అన్వయింప వచ్చును. "ఇంద్రః శత్రుః యస్య సః ఇంద్ర శత్రుః" అని బహువ్రీహియగునపుడు, ఇంద్రపద ముదాత్త సర్వయుత మగును. "ఇంద్రస్య శత్రుః ఇంద్రశత్రుః" అని షష్ఠీతత్పురుష మగచో చివరి పద ముదాత్త మగును. ఇట శత్రుశబ్దమునకు శాతనము (మారణము) చేయు వాడు అని అర్థము. అద్యుదాత్తమగుచో, శాతనమున కింద్రుడు కర్త యగును. అంత్యోదాత్త మయినచో, ఇంద్రుడు శాతనము పొందువాఁడను నర్థము లభించును. వృత్రాసురుడు ఇంద్రశత్రు పదము నాద్యుదాత్తముగా నుచ్చరించెను.

ఇంద్రశత్రు పదమునకు "ఇంద్రశ్చాసౌ శత్రుశ్చ" అను కర్మధార యార్థమును కూడ చెప్పవచ్చును. మంత్రోహినః స్వరతో వర్ణతో వా మిథ్యా ప్రయుక్తో న తమర్థ మాహసవాగ్వజ్ఞో యజమానం హినస్తియథేంద్ర శత్రుః సర్వతోఽపరాధాత్..

భర్తృహరికారికలోని 'ఆది' శబ్దముచే అభినయాదులు గ్రహింపబడును. ఒక్కొక్కప్పుడు హస్తాభినయాదులచే వస్తుప్రమాణము. సంఖ్య మున్నగునవి

నియంత్రము లగును. ఉదా: ఇంతలు కన్నులుండ; ఇంతింతై, వటుఁ
డింతయై-ఇత్యాదులు.

తాత్పర్య వృత్తి :

కొందరు, అభిధానాక్షణ వ్యంజనంతోపాటు, తాత్పర్య మను నాల్గవ వృత్తి
నంగీకరింపవలె నందురు. ఈ తాత్పర్యవృత్తిని గూర్చి సమగ్రముగా తెలిసికొన
వలసియున్నది.

మీమాంసకులలో అభిహితాన్వయవాదులనియు, అన్వితాభిధాన వాదులనియు
రెండు తెలివారు కలరు. అభిహితాన్వయ వాదులు భాట్టులు, అన్వితాభిధానవాదులు
ప్రాభాకరులు.

1. అభిహితానాం అర్థానాం అన్వయః ఇతి యే వదంతి తే అభిహితాన్వయః
వాదినః; అభిహితానాం స్వస్వవృత్త్యా పదైః ఉపస్థాపితానాం అర్థానాం అన్వయః
ఇతి యే వదంతి తే అభిహితాన్వయవాదినః.

2. అన్వితం అభిధానం ఇతి యే వదంతి తే అన్వితాభిధానవాదినః: పదాని
అన్వితాని భూత్వా, అనంతరం విశిష్టమర్థం బోధయంతి ఇతి యే వదంతి తే
అన్వితాభిధానవాదినః

అభిహితాన్వయవాదు లిట్లందురు: “వాక్యమందలి పదములు, తొలుత
అభిధానవృత్తిచే వాక్యార్థమును తెలుపును. అట్లు అభిహితములైన యర్థములకు
క్రియాన్వయముతో ఏక వాక్యత కల్గించునది తాత్పర్యవృత్తి” “రాముఁడు వేదమును
చదువుచున్నాఁడు” అను వాక్యమును పరిశీలింతము. ఈ వాక్యమువలన రామ
కర్తృకమైన వేదకర్మకమైన పఠన క్రియ జరుగుచున్నది. యను విశిష్టార్థము
తెలియుచున్నది కదా! ఇట్టి వాక్యార్థమును బోధించునట్టి మీరు చెప్పిన వృత్తులలో
దేనికున్నది? అభిధానవృత్తి రాముఁడు వేదము చదువుట అని పదముల యర్థమును
మాత్రమే బోధించి, యారకుండును పరస్పరము ఈ పదములకుగల కర్తృత్వ
కర్మత్వాదులను సంఘటితముచేసి సంపూర్ణమైన వాక్యార్థమును బోధించునట్టి
అభిధానము లేదు. ఇటు ముఖ్యార్థబాధలేదు కావున లక్షణ ప్రవర్తింపదు వాక్యార్థము
కంటె మనోజ్ఞమగు ప్రతీయమానార్థ మీందేదియు లేదు కావున, వ్యంజనావృత్తి
కిని ఇటు ప్రసక్తి కలుగదు. కావున వాక్యమందలి పదముల కన్వయమును,

సంఘటించి, అఖండార్థమును బోధించుటకు, ఇంకొక వృత్తి నంగీకరింపక తప్పదు. అదియే తాత్పర్య వృత్తి.

తస్మిన్ (వాక్యార్థే) పరాః (ఆసక్తాః) తత్పరాః తేషాం భావః తాత్పర్యమ్. దీనిని బట్టి వాక్యార్థబోధయం దాసక్తములయిన పదముల ధర్మమే తాత్పర్యమని తేలినది.

కావున వృత్తులు నాలుగు, అర్థములును నాలుగే. ఇది అభిహితాన్వయ వాదుల సిద్ధాంతము. కాని వారి యభిప్రాయము సరికాదు యోగ్యత, ఆకాంక్ష, ఆసక్తి అనే వాక్యధర్మముల సహాయమున వాక్యార్థబోధ యగును. కావున సముదాయార్థ బోధకొరకు, తాత్పర్యమును మరొక వృత్తి నంగీకరించుట వ్యర్థము. ఇది కొందరి మతము.

యోగ్యతాదుల వివరణము :

“వాక్యం స్యా ద్యోగ్యతాకాంక్షా సత్తియుక్తః పటోచ్ఛయః” సా. ద.

యోగ్యత, ఆకాంక్ష, ఆసక్తి అను ధర్మములతో కూడిన పదసమూహము వాక్యము.

యోగ్యత, పదార్థముల పరస్పర సంబంధమునందు బాధలేక పోవుటయే యోగ్యత అనబడును. పరస్పర సంబంధ మనగా, వివక్షిత పరస్పరాన్వయ బోధ బాధ యనగా ప్రతిబంధకము. బాధాభావము లేకున్నను, పద సమూహమునకు వాక్యత్వము కలుగునేని, ‘నిష్పతో తడుపుచున్నాడు (వహ్నినా సించతి)’ అనునదియు వాక్యము కావలసి వచ్చును. సేచన క్రియయం దగ్నికి యోగ్యత లేదు. జలమునకు సేచన క్రియాయోగ్యత గలదు. కావున ‘పయసాసించతి’ నీటితో తడుపుచున్నాడు అనునది వాక్యమగును.

ఆకాంక్ష యనగా పదార్థోపస్థితికి పర్యసానము లేకపోవుట. దాని స్వరూపము, శ్రోతయొక్క జిజ్ఞాస, అనగా ఒక పదమును వినినంతనే దానితో నన్వయముగల పదాంతరమును వినవలెనని శ్రోతకు గలుగు నిచ్చయే ఆకాంక్షయనుట. ఉదా : నీటితో తడుపుచున్నాడు. ఇందు ‘నీటితో’ అను పదమును వినినంతనే శ్రోతకు, (సాధ్యమగు) “తడుపుచున్నాడు” అను పదాంతరమును విననిచ్చ కలుగును. అట్లే ‘తడుపుచున్నాడు’ అను పదమును వినినంతనే, శ్రోతకు (సాధకమగు)

‘సీతతో’ అను పదమును విననిచ్చ కలుగును. ఇదియే జిజ్ఞాస యనబడును. అనగా ఒక పదమును వినినంతనే శ్రోతకు గల్గు నన్యపద జిజ్ఞాసయే ఆకాంక్ష యని పరితార్థము. నిరాకాంక్షము వాక్యమగునేని, ‘గౌరవ్యః పురుషో హస్తీ’ (ఆవు, అశ్వము, పురుషుడు, ఏనుగు) ఇత్యాదులకును వాక్యత్వము కలుగును. ఇది పద సముదాయమే కాని వాక్యము కాదు. కారణమిది. ఇట, ఒక పదమును వినినంతనే, శ్రోతకు కలుగు పదాంతర జిజ్ఞాస, తరువాత ప్రయుక్తములై యున్న పదములచే తొలగుటలేదు. ఆ జిజ్ఞాస అట్లే నిలిచిపోవు చున్నది. కావున, ఇట్టి పదసమూహ మాకాంక్షా శూన్యమగుట, వాక్యము కాదు. ఇందు యోగ్యత లేదని చెప్పగారు. పరస్పర విజాతీయత్వ బోధయందు, బాధలేదు కావున, నిందు యోగ్యత కలదనియే చెప్పవలయును. ‘బోధకు విచ్ఛేదము లేకుండుటయే ఆసత్తి. వ్యవధానము లేకుండ పదముల నుచ్చరించుటయే ఆసత్తి యని భావము.’ బోధకు విచ్ఛేదమున్నను వాక్యత్వము కలుగునేని, ఇప్పు డుచ్చరించిన దేవదత్త పదమునకు, దినాంత రోచ్చరితమైన గచ్చతి పదముతో సంగతి కలిగెడును. ఇది కాల వ్యవధానమున కుదాహరణము. ప్రకృతా నుపయోగి పదార్థోప స్థితియు బుద్ధివిచ్ఛేద కారణమే ఊదా: గిరి ర్భుక్తమగ్నిమాన్ దేవదత్తేవ, ఇందు ‘గిరి రగ్నిమాన్’ భుక్తం దేవదత్తేన అను రెండు వాక్యములు కలవు. ఇందు, గిరి పదము తరువాత ‘అగ్నిమాన్’ అని యుండుటకు బదులు “భుక్త” మ్మనుపదము కలదు. అది ప్రకృతార్థమున కుపయుక్తము కాదు. ఇది ప్రకృతార్థానుపయోగి పదార్థోపస్థితి రూప వ్యవధానమున కుదాహరణము.

అభిహితాన్వయ వాది మతము :

శబ్దములు, తమతమ యర్థమును బోధించి శక్తిలేనివగును. అప్పుడు యోగ్యతా కాంక్షా సత్తివశమున గలిగెడి పదార్థాన్వయ రూపమైన సంసర్గము విశేషరూప మగుటంజేసి తదవబోధనార్థము మరొక వృత్తి సంగీకరింపక తప్పదు. అదియే తాత్పర్యవృత్తి వీరి యభిప్రాయమున మొదట పదార్థ బోధయు, తరువాత వాక్యార్థ బోధయు కలుగును.

మీది వివరణ సారాంశ మిది. అభిధకు శబ్దార్థమును (సంకేతి తార్థమును) బోధించుశక్తి మాత్రమే కలదు. “ఘటం కరోతి” అను వాక్యము కలదు. ఇందు

ఘటశబ్దమునకు కలశ మని యర్థము. ఆ శబ్దమునకు చివరనున్న 'అమ్' ప్రత్యయమునకు కర్మత్వ మర్థము. కరోతి పదమునకు కృతియర్థము. మొదటి పదములచే నిట్లు పదార్థములు తెలియుచున్నవి. అనంతరము, సంవర్ణావసరమున వాక్యార్థము తెలియును. అదియే తాత్పర్యార్థము.

తాత్పర్యార్థము వాచ్యలక్ష్య వ్యంగ్యములలో నెదియును గాదు. వానికంటె విలక్షణము, అపదార్థమయినను, ఆకాంక్షాయోగ్యతా సన్నిధివశమున తాత్పర్యార్థమగును. దీనిని చెప్పటకు తాత్పర్యమును వృత్తి శబ్దమునగలదని అంగీకరింపవలయును. తల్లబ్బమైన యర్థము తాత్పర్యార్థము. ఇది యిట్లునభవ విషయమగుచున్నదని యభిహితాన్వయవాదు లందురు." కా.ప్ర.జ.మా.

అన్వితాభిధానవాది మతము :

పరస్పర సమన్వయము పొందిన పదముల కన్వయము చెప్పవారగుట వీ రన్వితాభిధానవాదు లనబడుచున్నారు. అభిహితాన్వయ వాదులవలె వీరు, అన్వయాంశము విలక్షణమని చెప్పరు. వీరి యభిప్రాయమున అన్వయాంశము కూడ వాచ్యమే వీరివాద మిది: బాలునకు వ్యుత్పత్తి వృద్ధ వ్యవహారము వలన కలుగుచున్నది.

ఇందు ప్రయోజక వృద్ధుడు ఉత్తముడు; ప్రయోజ్య వృద్ధుడు మధ్యముడు; వీ రిర్వురును సముత్పన్న సంకేతజ్ఞానులు. ఇందు, ఉత్తమత్వ మధ్యమత్వములు, ప్రయోజ్య ప్రయోజక భావమును బట్టియే యేర్పడినవని తెలియనగును. అనుత్పన్న సంకేతజ్ఞానుడు బాలుడు. బాలుని బట్టి చూచిన, ప్రయోజ్యవృద్ధుఁ డధికుఁడును. ప్రయోజక వృద్ధుని బట్టి చూచిన, అనధికుఁడును అగుచుచే, మధ్యమవృద్ధుఁ డనబడుచున్నాఁడు. ఉత్తమవృద్ధ మధ్యమవృద్ధుల వ్యవహారమువలన బాలునకు సంకేతితార్థజ్ఞానము కలుగును.

ఉత్తమ వృద్ధుడు మధ్యమవృద్ధుల నుద్దేశించి, 'గా మానయ' గోవునుదెమ్ము అనును. ఆ వాక్యమును బాలుడు వినును. ప్రయోజ్య వృద్ధుడు (మధ్యమ) సొన్నాఖుర విషాద లాంగూలసహితమైన, ఒక ప్రాణిని తెచ్చును. దానిని బాలుడు చూచును. అట్లే, 'గాం నయ, అశ్వ మానయ' అని ప్రయోజక వృద్ధుడు పలుకఁగా ప్రయోజ్యవృద్ధుడు ముందు తీసికొనివచ్చిన గలకంబుల ఖుర విషాదలాంగూలముల

ప్రాణిని, తీసికొనిపోవుటయు, క్రొత్తగా మరొక ప్రాణిని కొనివచ్చుటయు బాలుడు గుర్తించును. అట్లే మరలమరల ఆ మాటలను వినుటవలనను, చేతలను చూచుటవలనను, బాలుడు, అన్వయస్యతిరేకములను (ఆవాపోద్వాపములు) అనుసరించి, 'నయనము, ఆనయము' అను క్రియలలో, ఉపయోగించిన గోవునందు గోపదమునకు శక్తి కలదనియు, గవాశ్వములు రెండింటి విషయమున పలుకబడిన 'ఆనయనమునందు' ఆనయ పదమునకు శక్తి కలదనియు నిశ్చయించును, ఇట్లన్వయాంశముతో కూడిన పదార్థ మభిధావృత్తిచే బాలునకు గోచరమగుచున్నది. కావున, వీరి మతమున వాక్యార్థ మనఁబడు తాత్పర్యార్థము వాచ్యముకంటె, అతిరిక్తముకాదు. విశిష్ట పదార్థములే వాక్యార్థముకాని, పదార్థ వైశిష్ట్యము వాక్యార్థము గాదని వీరి మతము.

బాలున కి సంకేతితార్థజ్ఞానము కలుగుటలో, మూడు దశలు కలవు. మొదటిది ప్రత్యక్ష ప్రమాణమువలన గలుగు జ్ఞానము, ఇంద్రియములకును పదార్థములకును గల సన్నికర్ష సంబంధమును బట్టి కలుగు జ్ఞానము ప్రత్యక్ష మనఁబడును, బాలుడు, 'గోవునుదెమ్ము' అను శబ్దమును, ప్రయోజక ప్రయోజ్యవృద్ధులను, గవానయన మను నభిధేయమును (అర్థమును) ప్రత్యక్ష ప్రమాణముతో తెలిసికొనుచున్నాడు. 'గామానయ' మున్నగు శబ్దములను వినిన ప్రయోజ్యవృద్ధుడు వాని అర్థము నెరుంగు నను విషయమును అనుమాన ప్రమాణముతోడను, గవానయన నయన రూపములైన చేష్టలతోడను గ్రహించుచున్నాడు. పిదప అన్యథానుపపత్తిరూపమైన, అర్థాపత్తిప్రమాణముచేత, (అనగా గోవును దెమ్ము అను వాక్యమును వినుటచే, గవానయనార్థజ్ఞానము పరస్పర వాచ్యవాచక భావ సంబంధము లేనిది సంభవింపదు అనునట్టి అనుపపత్తి ప్రమాణముచే) ఈ శబ్దములకును, వీని యర్థములకును, పరస్పరము వాచ్యవాచకత్వ రూపమున ద్వివిధమైన అభిధాశక్తి కలదని గ్రహించుచున్నాడు. తరువాత, ప్రత్యక్షానుమానార్థాపత్తి రూపప్రమాణ త్రయాత్మకమైన సంబంధమును (ఆనయన నయనములచే గోశబ్దమునకు సాస్నాదిమత్ప్రాణి విశేషమునందే సంకేతమనియు, ద్వితీయా విభక్తికి కర్మత్వమే అర్థమనియు) గ్రహించుచున్నాడు. ఈ యంశములే క్రిందికారికలలో వ్యక్తము లగుచున్నవి.

శబ్దవృద్ధాభిధేయాంశ్చ ప్రత్యక్షేణాత్ర పశ్యతి
 శ్రోతుశ్చ ప్రతిపన్నత్వ మనుమానేన చేష్టయా
 అన్యధానుషసత్త్వాతు బోధేచ్ఛక్తిం ద్వయాత్మికామ్
 అర్థాపత్త్వావ బోధేత సంబంధం త్రిప్రమాణమ్.

1 The word, the experienced elderly man uttering it, and the object denoted by the word - these three things, the young Child perceives by HIS SENSES. 2 that the young man to whom the word has been addressed has understood its meaning, he deduces BY INFERENCE from the action of the young man. 3 and the two-fold potency (of the word to denote and of the object to be denoted) he recognises by means of PRESUMPTION, based upon apparent inexplicability; thus the denotative relationship (of the word and its meaning) is cognised through three means of cognition.

Kavyaprakasa translated by
 Mahamahopadhyaya Dr. Sir Ganganatha Jha.
 Chapter 5, Page 137.

“సాక్షాత్సంకేతితం యోఽర్థ మభిధత్తే స వాచకః”

ఈ వాచకలక్షణమున సాక్షాత్సంకేతితము అని చెప్పబడియున్నది ‘సాక్షాత్’ అను విశేషణమువలన నది వ్యవహృత సంకేతమునుండి వేరుపడుచున్నది. ఉదా: పటము ఈ పదమునకు ‘వృక్షవిశేషము’ అను నర్థమే సాక్షాత్సంకేతితార్థము, ఈ పదము (పటము) ఒకప్పుడు పటవృక్షముగల గ్రామమును చెప్పవచ్చును. ఈ రెండవ యర్థము సాక్షాత్సంకేతి తార్థముకాదు పటశబ్దమునకు గ్రామార్థమునందు సాక్షాత్సంకేతము వ్యవక్షాక్షధానముగ, లక్షణచే గోచరించును.

“యస్య యత్ర అవ్యవధానేన సంకేతో గృహ్యతే స తస్య వాచకః”
 కా. ప్ర.

ప్రతాపరుద్రీయకర్త తాత్పర్యార్థమును కూడ వ్యంగ్యార్థముగనే పరిగణించెను.

“తాత్పర్యార్థోఽపి వ్యంగ్యార్థ ఏవ స పునః స్పృథగ్భూతః”

తాత్పర్యార్థముకూడ వ్యంగ్యార్థమే; వేరుకాదు. ఇటు వ్యంగ్యార్థముగా

చెప్పబడిన తాత్పర్యార్థము, అభిహితాన్వయవాదుల తాత్పర్యార్థము కాదు. ఆలంకారికుల అభిప్రాయమున తాత్పర్యార్థ మనగా నిది. “తస్మిన్-రసాదిరూపమైన వాక్యార్థమున, పరా - ఆసక్తములైనవి - తత్పరాః, తేషాం భావః - తాత్పర్యమ్.

లక్షణ :

ముఖ్యార్థబాధే, తద్యోగేరూఢితోఽథప్రయోజనాత్

అన్యోఽర్థో లక్ష్మితే యత్సా లక్షణారోపితక్రియా

కా. ప్ర.

శబ్దముయొక్క ముఖ్యార్థమునకు బాధ కలిగినప్పుడు రూఢిచేగాని, ప్రయోజనముచేగాని, ముఖ్యార్థ సంబంధముకల వేరొక యర్థ మెద్దానిచే బోధింపబడునో, ఆ ఆరోపిత శబ్ద వ్యాపారమే లక్షణ యనబడును.

ముఖ్యార్థబాధ యనగా వాక్యార్థమునకు అనుపపత్తి కలుగుట. అట్టియెడ ప్రకరణానుకూలమగు మరొక యర్థము చెప్పబడును. కాని, ఆ యర్థము నిచ్చవచ్చినట్లు చెప్పరాదు. మొదట నాయర్థము ముఖ్యార్థమునకు సంబంధించియే యుండవలెను. రెండు ఆ యర్థమునకు రూఢిగాని ప్రయోజనముగాని యుండవలెను. అనగా, ఏ యర్థమునం దా శబ్దమునకు ప్రయోగప్రసిద్ధిగాని, ప్రయోజనముగాని కలదో, ఆ యర్థమునే చెప్పవలెననుట. కాగా, లక్షణాబీజములు, లేక, పేతువులు మూడని తేలినది. 1. ముఖ్యార్థబాధ. ఇది లేనిదే లక్షణ ప్రవర్తింపనే ప్రవర్తింపదు 2. ముఖ్యార్థయోగము 3. రూఢిప్రయోజనములలో నన్యతరము.

లక్షణ సాంతరార్థనిష్ఠ మైనవ్యాపారము. అంతర మనగా వ్యవధానము. వ్యవధానముతో నుండునది సాంతరము ముఖ్యార్థబాధ యుండుటచే వ్యవధానము కలది యైనది. ముఖ్యార్థము వ్యవహితముకాదు. అది నిరంతరార్థము. నిరంతరార్థ నిష్ఠమైన వ్యాపారము, ఆరోపితముకాదు. సాంతరార్థనిష్ఠమైన వ్యాపార మారో పితమగును. ఇది శబ్దమునందు కల్పితమైన వ్యాపారము. అర్థగతమైన యీ లక్షణావ్యాపారము శబ్దగతమైనట్లుగా నారోపింపబడుచున్న దని ఫలితార్థము.

ఉదాహరణములు: రూఢిప్రయోజనములలో నన్యతరము ఉండవలె ననుటచే లక్షణ ద్వివిధమని తేలినది. “కర్మణి కుశలః” ఇది రూఢిలక్షణ కుదాహరణము. “కుశాన్ లాతీత కుశలః” కుశలను గ్రహించువాడు అని కుశలశబ్ద వ్యుత్పత్త్యర్థము. కాని కర్మయందు కుశలుడు అను వాక్యమున కుశలశబ్దమునకు, దర్ప

గ్రహణ యోగ్యత అభిప్రేతము కాదు. కావున, వాఙ్మార్గమునకు, ఇటు అనుపపత్తి కలిగినది. అనగా, దర్శగ్రహణ యోగ్యతా రూపమైన ముఖ్యార్థ మిటు బాధిత మైన దనుట. లోకమున కుశల శబ్దమునకు వివేచన కలవాడు, ప్రవీణుడు నేర్పరి అనునర్థములు ప్రసిద్ధములై యున్నవి. దర్శలను కోయుటలో చక్కని మెలకువ అవశ్యకము దర్శాగ్రములు మిక్కిలి వాడిగా నుండును ఏమరియున్న నవి చేతు లకు గ్రుచ్చుకొనును నేర్చుమీద దర్శలఁ గోయవలెను గావున. “కుశల” శబ్దము ప్రవీణుడను నర్థమున రూఢ మయినది. ఇటు “కుశల” శబ్దమునకు ప్రవీణుడను లక్ష్యార్థము రూఢివే చెప్పబడినది. మొదట దర్శ గ్రహణ యోగ్యతా రూపమైన ముఖ్యార్థమునకు, బాధ కలిగినది. ధర్మ గ్రహణమునకు, వివేచత్వ మావశ్యక మగుట వివేచకతా రూపమైన సంబంధము, ముఖ్యార్థమునకు గలదు. అది లోక మున రూఢమై యున్నది. కావున, ముఖ్యార్థబాధ, ముఖ్యార్థ యోగము, రూఢి అను మూడు నిట లక్షణా హేతువులు.

మీది రూఢ్యదాహరణమును సాహిత్య దర్పణకారుఁ డంగీకరింపలేదు. కుశ గ్రాహియను నర్థము వ్యుత్పత్తిచేత లభించునదియైనను, దక్ష రూపార్థమే ముఖ్యార్థమని ఆతని యభిప్రాయము. దక్షరూపార్థమే ముఖ్యార్థమే మగుచో, నిక, ముఖ్యార్థ బాధ యేమున్నది? లక్షణ ప్రవర్తించుటకు ముఖ్యార్థ బాధయే ప్రథమ హేతువు కదా! “కృతీ కుశలః” అని అమరము. సంకేతము కోశమును బట్టియు గ్రహింపఁబడును. కావున నిట దక్ష రూపార్థమే ముఖ్యార్థ మగును. శబ్దములకు వ్యుత్పత్తి నిమిత్త మొకటి ప్రవృత్తి నిమిత్తము మరొకటి, ఉత్పత్తి నిమిత్తమే (Derivative meaning) ప్రవృత్తి నిమిత్తము (Connotative meaning) అను నియమము లేదు. ఒకప్పుడు వ్యుత్పత్తి నిమిత్తము ముఖ్యార్థము కావచ్చును. ఒకప్పుడు ప్రవృత్తి నిమిత్తమే ముఖ్యార్థము కావచ్చును. వ్యుత్పత్తి నిమిత్తమే తప్పక ముఖ్యార్థమగు నందురేని “గాఃశేతే” అనుచో కూడ లక్షణయే ప్రవర్తింపవలసి వచ్చును. కారణము స్పష్టమే. “గమేర్థోః” (ఉదాది 267) అనుటచే, గోశబ్దము గమ ధాతువునకు దో ప్రత్యయమును చేర్చుటచే, వ్యుత్పాదిత మగుచున్నది. నడచునది అనియే దీని వ్యుత్పత్త్యర్థము. శయన కాలమందు గమన కర్తుత్వ రూప ముఖ్యార్థమునకు బాధ కలుగుచున్నది కావున, నిట లక్షణ ప్రవర్తింపవలసి వచ్చును.

ఇట్లు “కర్మణి కళలః” అను వాక్యము? రూఢి లక్షణ కుదాహరణముగా పరికించినది, విశ్వనాథుడు, “కళింగ సాహసికః” అను కుదాహరణము నిచ్చినాడు. కళింగ శబ్దమునకు ముఖ్యార్థము దేశవిశేషమే. కాని, జడ మగు దేశ విశేషమునకు సాహసాది చేతన ధర్మము లుండవు. కావున, నిట వాచ్యార్థమునకు అనుపపత్తి కలిగినది. అప్పుడు, కళింగ శబ్దమునకు కళింగ దేశీయుడు అను సర్థమును చెప్పికొందుము. ఇది రూఢి

“గంగాయాం ఘోషః” గంగలో గొల్లపల్లె - ఇది ప్రయోజన లక్షణ కుదాహరణము. ఈ కుదాహరణమున గంగాపదమునకు గంగానది యని ముఖ్యార్థము. గంగా ప్రవాహమున గొల్లపల్లె యుండుట అసంభవము. కావున ముఖ్యార్థమున కిటు సనుపపత్తి కలిగినది. ఈ అనుపపత్తిని తొలగించి, వాక్యమును సార్థకము గావించుటకై, వేరొక యర్థమును స్వీకరింప వలసియున్నది. ఆ యర్థము, ముఖ్యార్థమునకు సంబంధించినదై యుండవలెను. ముఖ్యార్థ సంబంధ మను నియమమే లేనచో; గంగాపదమునకు, యమునా తటాది ప్రతీతియు కలుగ వలసియుండును. ఈ నియమానుసారముగ గంగా శబ్దమునకు, గంగాతట మను సర్థమును చెప్పికొవచ్చును. అనగా, ముఖ్యార్థమైన గంగానదికి సంబంధించిన తీరమందు, శబ్దవ్యాపార మారోపింపబడిన దనుట. అట్లారోపింపఁ బడుటచే, గంగాపదము, గంగా తీర మను సర్థమును బోధించును. అంతట గంగానది తీరమందు గొల్లపల్లె యున్నది. అని వాచ్యార్థము పొసగియుండును. ఇక ఈ తటార్థమును చెప్పుటకు రూఢిగాని, ప్రయోజనముగాని యుండవలెను కదా! గంగా శబ్దమునకు, తట మను సర్థమున రూఢిలేదు. ప్రయోజనము మాత్రమున్నది. గంగయందుగల పావనత్వ శీతలత్వాదులు ఘోషమునందు స్ఫురించుటకే, గంగయందు ఘోషమున్నదని చెప్పబడినది. శీతత్వ పావనత్వాదికమే ప్రయోజనము. ఈ ప్రయోజన సిద్ధికారకే, “గంగాతీరే ఘోషః” అనుటకు బదులు “గంగాయాం ఘోషః” అని చెప్పబడినది. దీనికి వివరణ మావశ్యకము.

ఇచట నొక శంక యుత్పన్న మగుచున్నది. అర్థము ముఖ్యమనియు నముఖ్యమనియు రెండు విధములు. అముఖ్యమగు సర్థమునే గౌణమనియు నందురు. ముఖ్యముఖ్యముల వివేచన మావశ్యక మగుచో, ముఖ్యార్థముననే వ్యవహార ముండవలయు నను నియమ మున్నది. శబ్దప్రయోగము కవికి స్వాయ

తము. అట్టియెడ నాతడు ముఖ్యార్థమును వదలి అముఖ్యార్థము నేల ఆశ్రయింప వలయును. ముఖ్యమును పరిత్యజించి, గౌణము నాశ్రయించుట యుక్తము కాదు. కావున, “గంగాయాం ఘోషః” అనుటకు బదులు, “గంగాతటే ఘోషః” అని చెప్పుటయే యుచితము. అట్టియెడ లక్షణా వృత్తి నేల స్వీకరింపవలయును?

దీనికి సమాధానము: “గంగాతటే ఘోషః” అని ముఖ్య శబ్దమునే ప్రయోగించితిమేని, గంగా ప్రవాహమునకు గవ్యాతి దూరముననున్న ఘోషము కూడ, నన్నిత మగును. అనగా గంగా ప్రవాహమున కెంతటి దూరమున ఘోషమున్నను, “గంగాతటే ఘోషః” అని చెప్పవచ్చు ననుట. అప్పుడు, గంగా ప్రవాహమునందలి శీతలత్వ పావనత్వాదులు తట ఘోషమున భాసింపవు.

“గంగాయాం ఘోషః” అని చెప్పినచో, ప్రవాహమందలి శీతలత్వ పావనత్వాదులు తటమునందు భాసింపగలవు. ప్రవాహమందే ఘోషమున్నది అని చెప్పదగినంత దగ్గరగా తత్తటమున ఘోషము కలదని భావము. ఇట్టి ప్రయోజనము సిద్ధింపవలె నన్నచో, లక్షణావృత్తి నాశ్రయింపక తప్పదు. ముఖ్యశబ్ద ప్రయోగముతో, ప్రయోజనము సమకక్ష్యకము కాదు. సమకక్ష్యకమే యగుచో, లక్షణా వృత్తిని స్వీకరించుట, అనావశ్యకమే యగును. ముఖ్యము నాశ్రయించుటచే ప్రయోజనసిద్ధి లేకుండుట చేతను, గౌణము నాశ్రయించుటచే నది సిద్ధించుట చేతను, లక్షణావృత్తి నంగీకరించుటయే సముచితము

సంబంధ పంచకము ;

ముఖ్యార్థమున కనుపపత్తి కలిగినపుడు, వేరొక యర్థమును చెప్పచో, నది ముఖ్యార్థమునకు సంబంధించియే యుండవలెనని ముందే చెప్పబడినది. ముఖ్యార్థ సంబంధ మైదు విధములు: 1. అభిధేయ సంబంధము, 2. సావృశ్య సంబంధము, 3. సమవాయ సంబంధము, 4. వైపరీత్య సంబంధము, 5 క్రియా యోగము,

వీని కుదాహరణములు :

1. ద్వీరేఫ శబ్దమునకు భ్రమరశబ్ద మభిధేయము, తత్సంబంధమున, ద్వీరేఫ శబ్దముచే తుమ్మెద లక్షిత మగుచున్నది. అభిధేయ సంబంధము నిమిత్తముగా నీట లక్షణ ప్రవర్తించినది. దీని వివరణము: “ద్వీరేఫ పదమునకు

రెండు రేఫలు గలది (ద్వారేఫౌ యస్య సః) అని వ్యుత్పత్యర్థము. రేఫ మొక యక్షరముగాన, లోకములో రెండు రేఫలు గలది యేదేని శబ్దమగును. అక్షరములు పదమాల కవయవములుగాని, తత్పదబోధ్య వ్యక్తు కవయవములు గావు కదా! కావున వాచ్యార్థాన పపత్తి యేర్పడినది. అప్పుడీ ద్విరేఫ పదము రూఢిని బట్టి, రెండు రేఫాక్షరములుగల “భ్రమర” పదమును బోధించును. భ్రమర పదమునకు “దుమ్మెద” యని యర్థము. ఇట ద్విరేఫ పదము భ్రమరమును బోధించును. భ్రమర పదము తుమ్మెదను బోధించును. కాన, ద్విరేఫ మనగా తుమ్మెద యని యర్థము” స. సూ.

2. “సింహా మాణవకః”—ఇది సాదృశ్య సంబంధమున కుదాహరణము. సింహ సాదృశ్యము మాణవకుని యందుండుటచే, సాదృశ్యమున లక్షణ ప్రవర్తించును

3. అభిధేయ సాదృశ్య సంబంధములు కాక, ఇతర మగు సంబంధము సమవాయ సంబంధము. 1. గంగాయాం ఘోషః— ఇది సామీప్య సంబంధమున కుదాహరణము. గంగా సామీప్య మిట నవభాసించుచున్నది. 2. ఛత్రిణోయాంతి— ఇది సాహచర్య సంబంధమున కుదాహరణము. ఛత్రములు కలవారు కొందరును, లేనివారు కొందరును కలిసి పోవుచున్నప్పుడు, “ఛత్రిణో యాంతి” అని వ్యపదేశించినచో, ఛత్రములు కలవారి సాహచర్యమున లేనివారును లక్షితు లగుదురు.

4. శత్రువు నుద్దేశించి పలుకుచు “ఉపకార మొనర్చితివి. సౌజన్యము చూపితివి. చిరకాలము జీవింపుము” అని యనినచో వైపరీత్యమున కుదాహరణ మగును. “అపకారము చేసిన నీవు దుర్జనుడవు చిరకాలము జీవింపవు” అను నర్థము లక్షిత మగును.

5. శత్రుఘ్నుడు కాని వానిని గూడ, శత్రు సంహార క్రియాయోగ ముండుటచే, శత్రుఘ్నుడని వ్యపదేశించినపుడు క్రియాయోగమున నర్థము లక్షితము.

లక్షణా మూలములు :

లక్షణకు మూలములైన సంబంధములు పలువురిచే పలువిధములుగ చెప్పబడి యున్నవి.

న్యాయ సూత్రకారుడు : (న్యాయదర్శనము)

1. సాహచర్యము, 2. స్థానము, 3. తాదర్థ్యము, 4. వృత్తమా,
5. మానము, 6. ధారణము, 7. సామీప్యము, 8. యోగము, 9. సాధనము,
10. ఆధిపత్యము.

పీనికి వరుసగా నుదాహరణములు:

1. బహు బ్రాహ్మణ సహచరణాత్ శూద్రోఽపి బ్రాహ్మణః.
2. మంచాః క్రోశంతి.
3. కటార్థాని తృణాని కటః.
4. రాజవ ద్వస్త్రానింకారాడిభిః సామాన్యపుమా నపి రాజా.
5. అథకపరిమితం సక్తు మాధక మశ్నాతి.
6. తువాధృతం చందనం తులా.
7. గంగాయాం ఘోషః.
8. శాటక పరిధానాత్ పురుషోఽపి శాటకః.
9. మేఘోఽన్నం వర్షతి.
10. పురుషవ దాధిపత్యం కుర్వాణా ప్రమదాఽపి పురుషః.

సహచరణ స్థాన తాదర్థ్య వృత్త మాన ధారణ సామీప్య యోగసాధనా
ధిపత్యేభ్యో బ్రాహ్మణ మంచా కట రాజసక్తు చందన గంగా శాటకాన్న పురుషే
వ్యతద్భావేఽపి తద్వ దుపచారః.

నాగేశభట్టు (పరమ లఘు మంజూష):

1. తాత్ప్ర్యము, 2. తాదర్థ్యము, 3. తత్సామీప్యము, 4. తత్సాహ
- చర్యము, 5. తాదర్థ్యము.

భర్తృహరి (వాక్యపదీయము):

1. సంబంధము, 2. సాదృశ్యము, 3. సమవాయము, 4. వైపరీత్యము,
5. క్రియా యోగము.

లక్షణ భేదములు:

లక్షణ శుద్ధ, గౌణి అని రెండు విధములు. అందు శుద్ధలక్షణ, ఉపాదాన లక్షణ,
క్షణలక్షణ అని ద్వివిధము. ఈ రెండును సారోప సాధ్యవసాన భేదమున మరల

రెండు విధము లగుచున్నవి. ఇట్లు శుద్ధలక్షణ నాలువిధము లగుచున్నది. సారోప సాధ్యవసాన భేదమున గౌణిలక్షణ రెండు విధములు. మొత్తము లక్షణ ఆరువిధము లగుచున్నది.

ఉపాదానలక్షణ, లక్షణలక్షణ:

స్వసిద్ధయే పరాక్షేపః పరార్థం స్వసమర్పణం

ఉపాదానం లక్షణంచే త్యుక్తాశుద్ధేవ సా ద్విధా.

‘కుంతాః ప్రవిశంతి’ ‘యష్టయః ప్రవిశంతి’ ఇత్యాదౌ కుంతాదిభి రాత్మనః ప్రవేశసిద్ధ్యర్థం స్వసంయోగినః పురుషౌ అక్షిప్యంతే తత ఉపాదానే నేయం లక్షణా. —కా. ప్ర.

స్వసిద్ధికై పరాక్షేప మున్నచో నుపాదానము పరార్థమై స్వసమర్పణ మున్నచో లక్షణము. దీని భావమిది: శక్యార్థమున కన్వయ ప్రవేశసిద్ధి కలుగుటకై స్వసంబద్ధమైన యర్థమును సామర్థ్యమున స్వీకరించుట ఉపాదానలక్షణయని భావము. స్వసంబద్ధమైన యితరార్థమున కన్వయ ప్రవేశమును సంపాదించుటకై, తన శక్యార్థమును పరిత్యాగముచేయుట లక్షణలక్షణ. ఉపాదాన లక్షణను కొందరు అజహత్స్వార్థ లేక అజహల్లక్షణ అని యందురు; లక్షణలక్షణను జహత్స్వార్థ లేక జహల్లక్షణ అని యందురు.

“ముఖ్యార్థవిషయినీ ప్రతీత రూపాదానమ్. తద్ధేతు ర్లక్షణా ఉపాదానలక్షణా. యద్వా ఉపదీయతే స్వార్థో గృహ్యతే నేనేత్యుపాదానం తన్నామే లక్షణా ఉపాదానలక్షణా.”

“అజహత్, అత్యజన్ స్వార్థో యస్యాం సా, అజహత్స్వార్థా.”

ఉదాహరణములు:

ఉపాదానలక్షణ-కుంతాః ప్రవిశంతి; యష్టయః ప్రవిశంతి. ఉపాదానలక్షణ కై రెండు నుదాహరణములు. కుంతము లచేతనములు. చేతనసాధ్యమగు ప్రవేశము వానికి సంభవింపదు. స్వప్రవేశసిద్ధికై కుంతములు స్వసంబంధి పురుషుల నాక్షేపించు చున్నవి. కుంతదారులగు పురుషులు ప్రవేశించుచున్నారని పర్యవసితార్థము. యష్టయః ప్రవిశంతి, ‘దండములు ప్రవేశించుచున్నవి’ అనుచో, గూడ సిద్ధి అన్వయము. ఈ రెండుదాహరణముల యందును కుంత యష్ట శబ్దములు,

స్వార్థమును విడువకయే పరాధోపాదానము చేయుటచే నివి, ఉపాదాన లక్షణకు లక్ష్యము లగుచున్నవి.

లక్షణ లక్షణ-“గంగాయాం మోషః” “గంగాయాం మోష” ఇత్యత తటస్య మోషాధికరణత్వ సిద్ధయే, గంగాశబ్దః స్వార్థ మర్చయతి ఇత్యేవమాదౌ లక్షణే నైషా లక్షణా”.

కా. ప్ర.

ఇట గంగా పదమునకు గంగా ప్రవాహమని ముఖ్యార్థము. ప్రవాహమందు గొల్లపల్లె యుండదు ప్రవాహము మోషాధికరణము కాదు. కావున గంగాపదము స్వార్థమును పరిత్యజించి, తటరూపమైన యర్థమును లక్ష్యము చేయుచున్నది. అపుడు తటము మోషాధికరణమని సిద్ధమగును.

ఉపాదాన లక్షణలో, ముఖ్యార్థ లక్ష్యార్థములు రెండు నుండును. లక్షణ లక్షణలో, కేవలము లక్ష్యార్థమే యుండును.

“ఉపాదాన లక్షణాయాం ముఖ్యార్థస్య స్వేతరార్థస్య చోభయోర్చానమ్ లక్షణ లక్షణాం తు ముఖ్యార్థ భిన్నార్థస్యైవే త్యనయో ర్భేదః”

ఉపాదాన లక్షణ : మీమాంసక మతము.

గౌరనుబంధ్యః (The ox is to be sacrificed) మీమాంసకులు దీని నుపాదాన లక్షణ కుదాహరణముగా గ్రహింతురు. వారి భావ మిది. ఇది శ్రుతి వాక్యము. ఇందు గణాంభన రూపమైన చోదన మున్నది. శ్రుతులు ప్రభు సమ్మిత ములు. కావున నీ శ్రుతి విధానమునకు సామర్థ్యమును సంపాదించ వలయును. ఇట్లునుటకు కారణ మున్నది. గోపదము శక్తిచే గోజాతిని మాత్రమే బోధించును. అట్టియేద గోజాతి కంతటికి ననుబంధము సాధ్యమా? అట్లని శ్రుతి విధానము వ్యర్థము కావచ్చునా? కాదు. కావున, శ్రుతి విధానమునకు సామర్థ్యమును సంపాదించుటకై, యిట, జాత్యర్థకమగు గోపదము, అనుబంధన యోగ్యమైన గోపిండ మును (వ్యక్తిని) ఆక్షిప్తము చేయునని అంగీకరింప వలయును. అపుడు, గోశబ్దము జాతిరూప మగు తన ముఖ్యార్థమును విడువకుండగనే, వ్యక్తిరూప మగు నిత రార్థము నుపాదానము చేయుచున్న దని చెప్పవచ్చును. కావున నీ వాక్యము (గౌరనుబంధ్యః) ఉపాదాన లక్షణ కుదాహరణము.

గోశబ్దము జాతిని చెప్పి వ్యక్తినిగూడ చెప్పరాదా? అట్లు చెప్పట సంగ

తము కాదు. ఒకమారు జాతిని బోధించిన, అభిధాశక్తి, మరల వ్యక్తిరూపమగు నర్థమున ప్రసరింపదు.

“విశేష్యం నాభిధాగచ్ఛేత్ క్షిణశక్తి ర్విశేషణే” అని మీమాంసక న్యాయము విశేషణమందు, శక్తి హీనమైన అభిధాశక్తి విశేష్యము వరకు పోదని, ఈ వాక్యము చెప్పుచున్నది. “గౌరనుబంధ్యః” అనుచోట, గోత్వ రూపమైన విశేషణార్థమును బోధించి క్షిణశక్తితమైన అభిధా వ్యాపారము, విశేష్య రూపమైన గోపదార్థమును బోధింపజాలదని, మీది న్యాయమును బట్టి నిర్ణయింపదగును. కావున, గోశబ్దము జాతినిచెప్పి, వ్యక్తినిగూడ చెప్పజాలదని, నిశ్చయింపవచ్చును. కావున, మీది యుదాహరణమున ఉపాదాన లక్షణ నంగీకరింప వలయునని ముకుల భట్టాదుల మతము.

మమ్మటుడు, ఈ వాదము నంగీకరింపలేదు. అతని యభిప్రాయ మీది. “గౌరనుబంధ్యః” అనుచో, లక్షణ నంగీకరించుట, కిట, రూఢిగాని, ప్రయోజనము గాని యుండవలయును కదా! ఇచ్చట నా రెండునులేవు. గోశబ్దము; గో వ్యక్తియందు రూఢము కాదు. అజ్యార్థ బోధక ప్రయోగములు బహుళముగా నుండుటయు, అజ్యార్థముకాక, యితరార్థము నందును, ఎపుడేని ప్రయోగముండుటయు రూఢిలక్షణము. ఉదా: తైలము. “తిలలనుండి తీసిన ద్రవ్యము” అని దీని ముఖ్యార్థము. కాని, లోకమున హేరండ తైలము మున్నగునవి ప్రసిద్ధములై యున్నవి కావున తైలపదము రూఢి కుదాహరణ మగుచున్నది. గోశబ్దము నకు వ్యక్తియందు తప్ప, ఇతరము నందు ప్రయోగములేదు. కావున నిచట రూఢి చెప్పుటకు వీలులేదు. ఇక గోశబ్దమునకు వ్యక్తియందు లక్షణ చెప్పుటలో ప్రయోజన మెద్దియును గానరాదు. రూఢి ప్రయోజనములలో నెద్దియైన నొకటి యుండవలెనను, లక్షణా నియమ మీట వర్తింపదు. కావున, నిది యుపాదానలక్షణ కుదాహరణము కాదు.

అట్లయిన, నీ శ్రుతివాక్యము నెట్లన్వయించుట? అను ప్రశ్నకు సమాధాన మీది: జాతివ్యక్తుల కవినాభావ సంబంధము కలదు. వ్యక్తి లేక జాతి యుండదు కావున జాతిచే వ్యక్తి యాక్షిప్త మగును. అనాభావమున నాక్షిప్య మాణమగుట, పెక్కుచోట్ల గన్పట్టుచున్నది. ఉదా: “క్రియతాం” అని యన్నచో, కర్త; “కురు” అన్నచో కర్మ, “ప్రవిశ” అన్నచో “గృహమ్”,

“పిండిం” అన్నచో, “భక్షయ” ఇత్యాదులు కావున, ఇటు లక్షణ చెప్పక పోయినను, వ్యక్తి ప్రతీతి కలుగుచునే యున్నది.

“పినో దేవదత్తః దివా న భుక్తే” బలిసిన దేవదత్తుడు పగలు భుజింపడు. ఈ వాక్యము నుపాదానలక్షణ కుదాహరణముగా, ముకులభట్టు చెప్పియున్నాడు. అతని వాద మీ క్రింది విధమున నుండును.

దేవదత్తుడు పగలు భుజింపడు కాని, బలిసియున్నాడు. పగలు భుజింపనివానికి పీనత్వ మనుపపన్నము. కావున పీనత్వము నుపపన్నము చేయుటకై రాత్రిభోజనము నాక్షిప్తము చేసికొనవలసి యున్నది. రాత్రిభోజనము చేయుచున్నాడను నర్థాంతర మిటు నర్థాపత్తిచే లభించును. స్వసిద్ధికై పరాక్షేప మిచట నున్నది కావున, నిది యుపాదానలక్షణ కుదాహరణ మగును.

ఇటు అర్థాపత్తినిగూర్చి చెప్పవలసియున్నది, ఇది యొక ప్రమాణము. ప్రత్యక్షము, అనుమానము, ఉపమానము. శబ్దము అను ప్రమాణములతోపాటు, అర్థాపత్తినిగూడ నొక ప్రమాణముగా మీమాంసకు లంగీకరించియున్నారు. “ఉపపాద్యజ్ఞానేన, ఉపపాదక కల్పనమ్” అని దీని నిర్వచనము. ఏది లేకపోయినచో; నేది పుట్టినచో, అది దాని కుపపాదకము (పుట్టించునది కనుక). రాత్రి భోజనము ఉపపాదకము. పీనత్వము ఉపపాద్యము. ఉపపాదకజ్ఞానము ఫలము, ఉపపాద్యజ్ఞానము కరణము. “అర్థము యొక్క ఆపత్తి” అని షష్ఠీసమాసమును చెప్పినచో, అర్థాపత్తి పదము ఫలమును దెలుపును. “అర్థముయొక్క ఆపత్తి దేని వలన కలుగునో అది” అని బహువ్రీహి చెప్పినచో, కరణమును దెలుపును. పీనత్వ ముపపాద్యము. ఉపరిపాద్యజ్ఞానము మనకు గలదు. దానిద్వారమున, ఉపపాదకమును (రాత్రిభోజనమును) మనకు కల్పించుకొనవలెను. అందులకే, ఉపపాద్యజ్ఞానేన ఉపపాదకకల్పనమ్” మ్మని దీని నిర్వచనము చెప్పబడినది.

అర్థాపత్తి ప్రమాణము రెండు విధములు. 1. శ్రుతార్థాపత్తి, 2. దృష్టార్థాపత్తి, లేక, అర్థాపత్తి. భాట మిమాంసకులు శ్రుతార్థాపత్తి నంగీకరింతురు, ప్రాభాకర మీమాంసకులు దృష్టార్థాపత్తి నంగీకరింతురు.

అర్థాపత్తిర్విధా, దృష్టార్థాపత్తిః శ్రుతార్థాపత్తిశ్చ, తత్ర దివా న భుంక్తే

ఇత్యర్థే దృష్టే (ప్రత్యక్షతో జ్ఞాతే) దృష్టార్థాపత్తిః. దివా న భుంక్తే ఇతి శబ్దా
దవగతే, శ్రుతార్థాపత్తిః." —నీలకంఠ తర్కసంగ్రహము.

దేవదత్తుని ప్రత్యక్షముగా మనము చూచి, అతడు రాత్రి భోజనము
చేయుచున్నాడని, నిశ్చయించిన నది దృష్టార్థాపత్తి "బలిసిన దేవదత్తుడు పవలు
భుజింపడు" అని ఎవరివలననో విని. "స తర్హి రాత్రౌ భుంక్తే" అని నిర్ణ
యించినచో, శ్రుతార్థాపత్తి.

మమ్ముటుఁ డిటు సుపాదానలక్షణ సంగీకరింపలేదు. అర్థాపత్తి ప్రమాణము
చేతనే, రాత్రి భోజన రూపమైన యర్థము లభించుచుండగా లక్షణాకల్పన మనా
వశ్యక మని యాతని యభిప్రాయము.

ఉపాదానలక్షణ, లక్షణలక్షణ, అను వీ రెండును సారోపా సాధ్యవసానికా
భేదమున మరల రెండు విధము లగుచున్నవవి ముందే చెప్పబడియున్నది. ఈ
నాల్గును శుద్ధ లక్షణా భేదములు.

శుద్ధలక్షణకును, గౌణీలక్షణకును గల భేదమును ఉపచార మిశ్రణా
మిశ్రణముల ననుసరించి గుర్తింపనగును. ఉపచారశూన్య మగునది శుద్ధ లక్షణ.
ఉపచారయుక్తము గౌణి. సాదృశ్యరూపమగు సంబంధమున ప్రవృత్తి యుండుట
కుపచార మని పేరు అత్యంతము వేరుగానున్న రెండు పదార్థములకు గల భేద
ప్రతీతిని, సాదృశ్యాతి మహిమచే గప్పివుచ్చుటయే యుపచార మని కొందరందురు.
కావున సాదృశ్య సంబంధముచే బ్రవర్తించునది గౌణీలక్షణ యనియు, నితర
సంబంధముచే బ్రవర్తించునది శుద్ధలక్షణయనియుఁ జెప్పనగును.

ఇక సారోపలక్షణ, సాధ్యవసాన లక్షణ అను వానిని గూర్చి తెలిసికొన
వలసి యున్నది.

1. అభిహితములైన, విషయ విషయాలకు అభేదప్రతిపత్తి ఆరోపము.
అభిహితము లనఁగా స్వస్వశబ్దములతో, స్పష్టముగ సమానాధికరణ్యమున
(సమాన విభక్తికము లగు పదములచే ననుట) నిర్దిష్టము లని యర్థము.

2. విషయ నిగరణమున విషయ్యభేద ప్రతిపత్తి అర్థవసానము ఆరోప్య
మాణ మగు విషయిచే (ఉపమానముచే) ఆరోప విషయము (ఉపమేయము)
నిగీర్ణము (అంతర్నితము) అగుచో, సాధ్యవసాన లక్షణ యగును. అర్థవసాన
మనగా, (ప్రకృతా ప్రకృతముయొక్క అభేదవిషయమున) నిశ్చయ జ్ఞానము

అధ్యవసానము కలది సాధ్యవసాన లక్షణ. ఆరోపము కలది సారోప లక్షణ. “సింహాఽయ మిత్యత్రాధ్యవసాయః సింహా దేవదత్త ఇత్యత్రారోపశ్చ” వీఁడు సింహము-అధ్యవసాయము, దేవదత్తుఁడు సింహము-ఆరోపము.

“సింహాఽయ” మ్మను నుదాహరణము నందు, అయ మ్మనునది విషయ మునే బోధించునది గావున, నిట విషయము నిగీర్ణ మాయె నని యెట్లు చెప్ప నగును? అని కొందరు శంకింపవచ్చును. కాని అట్లు శంకింపఁ బనిలేదు. “అయ” మ్మను శబ్దము దేవదత్తార్థమును పురోవర్తిత్వ రూపముననే బోధించును గాని దేవదత్తత్వ రూపమున బోధింపదు. దేవదత్తార్థము దేవదత్తత్వ రూపమున గోచరించిన విషయ వాచక పద మున్నట్లు గ్రహింపనగును.

“గౌర్యాపీకః” అనునది గౌణసారోప లక్షణకును, “గౌరయ” మ్మనునది గౌణ సాధ్యవసానకును, ఉదాహరణములుగా, కావ్య ప్రకాశమున నీయఁబడి యున్నవి. “బాహీకుడు గోవు” అనుచో, బాహీకుఁ డారోప విషయము. (ఉప మేయము, లేక, విషయము), గోవు ఆరోప్యమాణము (ఉపమానము లేక, విషయి). ఇట, ఉపమానోప మేయములు రెండును, స్వస్వవాచక పదములచే సృష్టముగ, సామానాధి కరణ్యమున నిర్దిష్టములై యున్నవి. కావున నిది గౌణ సారోప లక్షణ కుదాహరణము. “గౌరయమ్” అనుచో, “గౌః” అను విషయి మాత్రమే యున్నది. విషయమగు బాహీకార్థము నిగీర్ణ మైనది. ఇందు “అయ” మ్మను, “ఇదం” శబ్దము బాహీకార్థమును పురోవర్తిత్వ రూపముననే బోధించును. కాని బాహీకత్వ రూపమున బోధింపదు. బాహీకార్థము, బాహీకత్వ రూపమున గోచరించిననే, విషయ వాచక పదమున్నట్లు గ్రహింపనగును. దీని నిట్లు వివరింపనగును. సర్వనామ శబ్దములు సామాన్య వాచకములు. వాని వలన బోధ్యము లగునవి విశేషణములే కాని విశేష్యములు కావు. ఆ కారణమున పై యుదాహరణములోని “అయ” మ్మను పదము బాహీకుని బోధించుట లేదు. కావు ననే, ఇట విషయ నిగరణము కలిగినది. సమీపవర్తి అను విశేషణమును బోధించునట్టి “ఇతఁడు” అను ఈ పదము, ప్రయుక్తమైయున్న “గౌః” అను విశేష్యము తోడనే అన్వయించును.

“గౌర్యాపీకః” మున్నగు నుదాహరణములలో బాహీకాదులందు గవాది శబ్ద ములు ప్రవర్తించుచున్నవి. ఆ ప్రవృత్తి నిమిత్తము లెవ్వీ? అను విషయమున మత భేదములు గలవు. అవి సంక్షేపముగా నిటఁ బ్రదర్శింపఁబడుచున్నవి.

ఈ విషయమున మూడు మతములు గలవు.

1. మొదట గో శబ్ద మభిధావృత్తిచే గోత్వమును ప్రతిపాదించును. తరువాత గో గత జాడ్య మాంద్యాదులను, లక్షణావృత్తిచే నుపపాదించును. అనంతరము, మరల నభిధావృత్తిచే బాహీకుని చెప్పును.

దీని వివరణమిది: గో శబ్దమునకు గోత్వము వాచ్యార్థము. బాహీకుని యందు బాహీకత్వ మున్నది గాని, గోత్వములేదు. కావున, గోత్వము బాహీకుని యందునుపపన్న మగుచున్నది. అందుచే, "గౌ ర్బాహీకః" అను చోట గోబాహీకులకు సమాన విభక్తి రూపమైన సహవస్థాన ముపపన్నము కాదు. కాగా వాచ్యార్థమున కిచట బాధ యున్నది. కావున ముఖ్యార్థ సంబంధమైన యర్థమును గ్రహింపవలయును. సార్థమయిన గోత్వమునకు సహచారులైన జాడ్య మాంద్యాది గుణముల రూపమైన యర్థము లజ్ఞార్థము. ఈ లజ్ఞార్థమునే ప్రవృత్తి నిమిత్తముగా జేసికొని, గోశబ్ద మభిధావృత్తిచే బాహీకార్థము నుపపాదించును. లక్షణచే జాడ్యాదులను, అభిధావృత్తిచే బాహీకుని చెప్పుననుటచే, లక్షణాభిధావృత్తివ్యయ మవసర మని తేలినది. ఈ రెండు వృత్తులచే, జాడ్య మాంద్యాదివ దభిన్నుడు బాహీకుడను బోధ కలుగును.

ఈ మత మంగీకార్యము కాదు. కారణములివి: గో శబ్దమునకు బాహీకార్థమునందు సంకేతము లేదు, కావున గోశబ్దము బాహీకార్థము నభిధావృత్తిచే ప్రతిపాదించుటకు సమర్థము కాదు. ఇక, జాడ్య మాంద్యాదులు లక్ష్యములు కదా! లజ్ఞార్థమున కెచ్చటను సంకేత ముండదు. కావున నవి ప్రవృత్తి నిమిత్తములు కానేరవు. గోగత జాడ్యాదులు బాహీకునందుండుననుటయు యుక్తము కాదు. ఒక యర్థమునందు లక్షణ, వేరొక యర్థమునందు అభిధావృత్తి యను యత్నగౌరవము దోషము అసమ్మత మయిన యర్థము ననుసరించి అభిధావృత్తి ప్రవర్తించుటయు దోషము.

2. అభిధావృత్తిచే గోశబ్దము గోత్వమును ప్రతిపాదించును; లక్షణచే బాహీకగత జాడ్యాదులను; ఆక్షేపముచే గాని, అవినాభావముచే గాని, బాహీకుని చెప్పును. దీని భావము: స్వార్థము గోత్వము. జాడ్య మాంద్యాది గుణములు తత్సహచరులు. వానికి బాహీక సంబంధములైన జాడ్య మాంద్యాది గుణములతో నభేదము కలుగును. ఈ యభేదమునఁ బరార్థ (బాహీక) గత జాడ్య మాంద్యాది గుణములే, గోశబ్దముచే లక్ష్యమాణము లగును. అంతియేకాని, పూర్వమతము నందువలె పరార్థ మభిధావృత్తిచే ప్రతిపాదితము కాదు. లక్ష్యమాణ గుణాశ్రయమున, బాహీకార్థ మవభాసించును. కాగా, గోగత జాడ్య మాంద్యాది గుణ సవ్యశ జాడ్య మాంద్యాది గుణవంతుడు బాహీకుడను బోధ కలుగును.

ఈ మతము సంగీకార్యము కాదు. గో శబ్దమునకు “జాడ్య మాంద్యాది గుణములు” అని లక్ష్యార్థము కదా! బాహిక శబ్దమునకు బాహిక దేశ వాసి యని యర్థము. కాఁగా, “గో ర్భాహికః” అను వాక్యమునకు “జాడ్య మాంద్యాది గుణములు బాహికుఁడు” అను నర్థము లభించును. ఇది సంగతమా? అందుచే వీనికి సహప్రయోగ ముపపన్నము కాదు. వీని యుపపత్తికై జాతి, వ్యక్తి నాక్షేపించునట్లు (గోచరింపజేయుట) గుణములు గుణి నాక్షేపింప వచ్చునన్న యూహతో, జాడ్యాది గుణములు, జాడ్యాది గుణయుక్తు నాక్షేపించునని, యాక్షేపము నాశ్రయింపవలసి యున్నది. కాఁగా, గౌరవ దోషము వాటిల్లును.

3. ఈ మతము మమ్ముటునకు సమ్మతము. దీని వివరణము: గోశబ్ద మభిధానే గోత్వమునే ప్రతిపాదించును. సాధారణ గుణాశ్రిత మగు లక్షణచే బాహికుని జెప్పును. దీని భావ మిది. గోగత జాడ్య మాంద్యాది గుణములు, బాహిక గత జాడ్య మాంద్యాది గుణ సదృశములు. గోవునకును, బాహికునకును సాధారణ గుణములు. వీని నాశ్రయించి పరార్థమైన బాహికుఁడే గోశబ్దమున లక్ష్యమాణుఁడగును. జాడ్య మాంద్యాది గుణ విశిష్టతయందే లక్షణ. ఇట్లు పరార్థమే లక్ష్యమగును. జడిమాది గుణములు లక్ష్యము లగు ననుట గాదు. పరార్థమభిధీయ మాన మగుననుటయుఁగాదు: కావున, పై దోషము లేవియు వాటిల్లవు.

సాదృశ్యేతర భేద మున్నపుడు శుద్ధలక్షణ యగునవి ముందే చెప్పఁబడినది. కార్య కారణ భావము, జన్య జనక భావము మున్నగునవి, సాదృశ్యేతర సంబంధము లనఁబడును. “కుంతాః ప్రవిశంతి” అనునది శుద్ధోపాదాన లక్షణకును, “గంగాయాం ఘోషః” అనునది శుద్ధ లక్షణ లక్షణకును ఉదాహరణములు. వీనిని గూర్చి ముందే చెప్పఁబడినది. ఇక శుద్ధ సారోపకును, శుద్ధ సాధ్యవసానమునకు నుదాహరణములు:

“ఆయుర్హృత” మ్మనునది శుద్ధ సారోపోదాహరణము. ఇందుకు కార్యకారణ సంబంధ మున్నది. ఆయువు కార్యము. హృతము కారణము. కార్యము కారణముగా నిందుఁ జెప్పఁబడినది. ఆజ్యము ఆయుష్కారణము అట్లగుచో, దాని నాయుష్య మనియే చెప్పుట ఇందలి విశేషము.

ఇందులకు ప్రాచీన శ్లోకము.

ఆయుర్వృతం, యశస్త్యాగః, భయంచోరః, సుఖంప్రియా

వైరం ద్యూతం, గురుర్జ్ఞానం శ్రేయ స్తీర్థనిషేవణమ్.

“ఆయురేవేదమ్”—ఇది శుద్ధ సాధ్యవసాన లక్షణోదాహరణము. ఇందలి “ఇదం” శబ్దము పురోవృత్తిత్వ రూపమున ఘృతమును బోధించునే కాని, ఘృతత్వ రూపమున బోధింపదు. కావున నిట విషయ వాచక పద మున్నదని శంకింపఁ బనిలేదు.

సాదృశ్యేతర సంబంధములు పెక్కు గలవు. అందు కార్య కారణ సంబంధము, లేక, జన్య జనక సంబంధము ముందే ఉదాహృతము. తక్కిన వానిలో ముఖ్యములు కొన్ని యిట వివరింపఁబడుచున్నవి.

1. తాదర్థ్య సంబంధము : తస్మై ఇదం తదర్థమ్. తదర్థస్య భావః తాదర్థ్యమ్. దానికొక కగునది తదర్థము. తదర్థముయొక్క భావము తాదర్థ్యము. ఉపకారోపకారక భావరూపమైన సంబంధ మిందుండును ఉదాః ఇంద్రార్థములైన స్థూణములను “ఇంద్ర” నామమున వ్యవహరించుట (ఇంద్రార్థాస్థూణా ఇంద్రః) స్థూణ మనఁగా స్తంభవిశేషము యజ్ఞకర్మములో ఇంద్రునకు స్థూణములను నివేదించును. ఇంద్రపూజకై ఉపయుక్తమగు స్థూణము నింద్ర మనుట ఉపచారము. లక్షణచే సమానాధికరణముగా ప్రయోగ మున్నదికదా! అందుచే, ఇంద్రార్థ స్థూణములం దింద్రపద ప్రయోగము లాక్షణిక మనియు, ఇవట తాదర్థ్య రూప సంబంధమున లక్షణ ప్రవర్తించిన దనియు గ్రహింపవలయును. ఇష్ట ప్రదత్వము, ఇంద్రునకువలె పూజ్యత్వము అవశ్యము పూజ్యమానత్వము అను ప్రయోజన మిచట వ్యంగ్యము.

2. స్వస్వామి భావము : దీనినే సేవ్య సేవక భావ మందురు. ఉదాః రాజ కీయ పురుషులను “రాజు” అనుట. రాజకీయః పురుషోరాజా. రాజునకును, రాజకీయ పురుషునకును గల సేవ్య సేవక భావ సంబంధమును బట్టి, ఇట్టి లాక్షణిక పద ప్రయోగ ముపపన్నము. సేవ్య మానత్వము, అవశ్య సేవ్య మానత్వము, అలంపనీయాజ్ఞత్వము, ఇందు ప్రయోజనములు.

3. అవయవావయవి భావము : దీనినే అంగాంగి భావ మందురు. ఉదాః అగ్రహస్త మనుచోట అగ్రమాత్రావయవమునందు హస్తము అను ప్రయోగము. కేవలము ముంజేయి యందు హస్తపద ప్రయోగము లాక్షణికము బలాఢక్య మిందు ప్రయోజనము. (అగ్రంచ తత్ హస్తశ్చ అగ్రహస్తః అని కర్మధారయః అగ్ర హస్తమనునది అఖండపద మని కొందరు.)

4. తాత్కర్మము: తత్కర్మకారిత్వ రూపమైన సంబంధమున లక్షణ యున్నది. (అతః తతః) వద్రంగికానివానిని వద్రంగి యనుట. ఒకప్పుడు, వద్రంగులజాతికిఁ జెందనివాడుకూడ వద్రంగిపని చేయవచ్చును. అప్పుడు వానిని గూడ వద్రంగి యందురు. దారుకర్మయందలి ప్రావీణ్యము ప్రయోజనము .

ఇట్టి సంబంధములు పరశ్యతముగ గలవు. వాని నన్నింటి నిట నుదాహరించుట అనావశ్యకము.

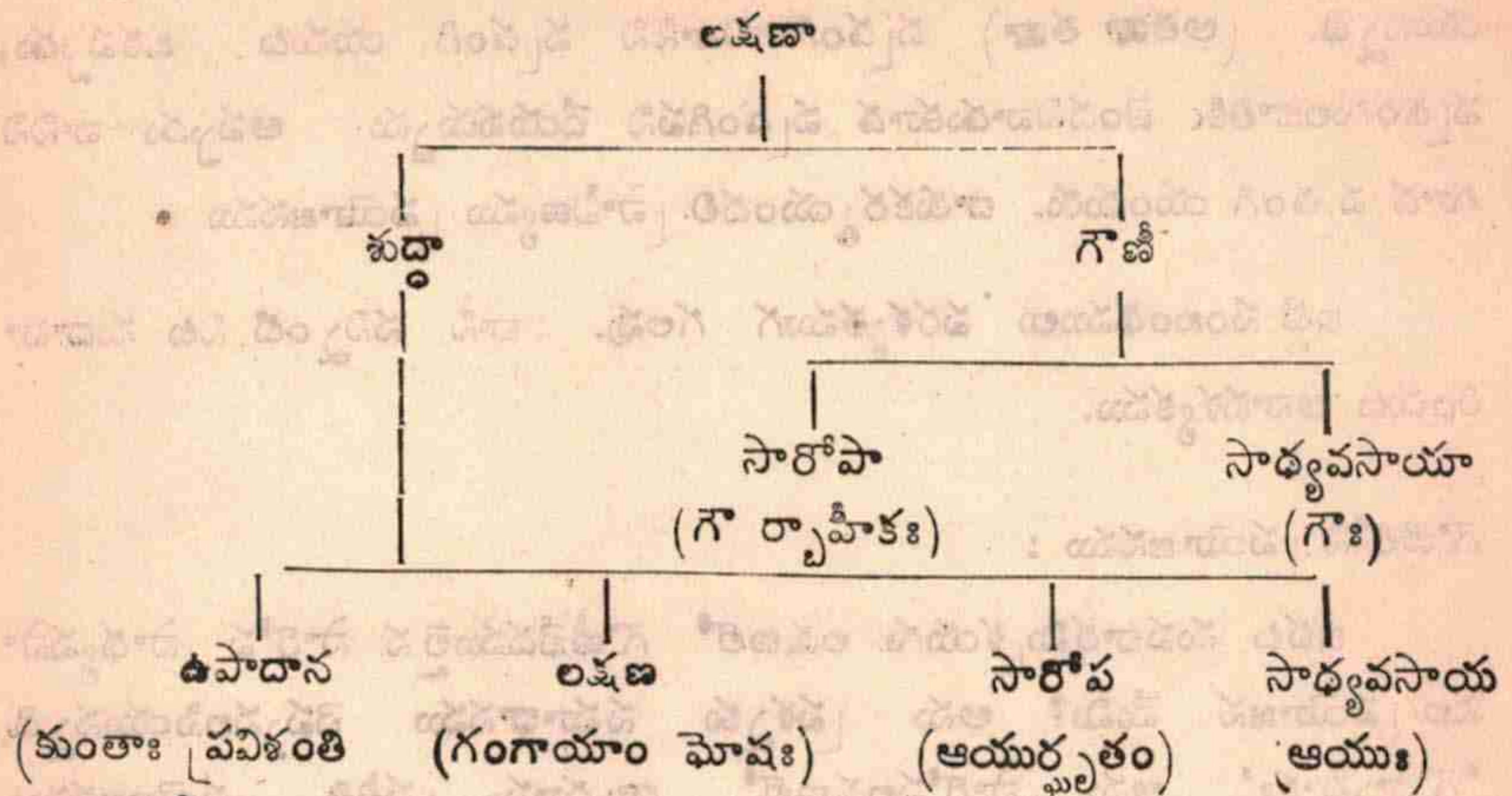
గొణిలోని ప్రయోజనము :

ఇచట నుపచారమిశ్రయగు లక్షణలో గొణిభేదములైన సారోప సాధ్యవసానల ప్రయోజన మేమి? అను ప్రశ్నకు సమాధానము చెప్పవలసియున్నది. 'గౌర్యాపీకః' అను సారోపలక్షణలో, తాద్రూప్య ప్రతీతి ప్రయోజనము. 'గౌరయమ్' అను సాధ్యవసానలో సర్వవిధముల నభేద ప్రతీతి ప్రయోజనము సారోపలో సాదృశ్య సంబంధమున గోవునకును, బాహీకునకును తాద్రూప్య మవగత మగును. సాధ్యవసానలో గోవునకును, ఎదుటనున్న పదార్థమునకును (బాహీకునకు) సర్వప్రకారముల భేద ప్రతీతిలేకుండ, అభేదము భాసించును. రెండు రూపములు వేరుగా నున్నను విషయిరూపమే విషయమునం దవభాసించుట తాద్రూప్యము. రెండింటికి నెట్టిభేదమును గోచరింపకపోవుట అభేద ప్రతీతి.

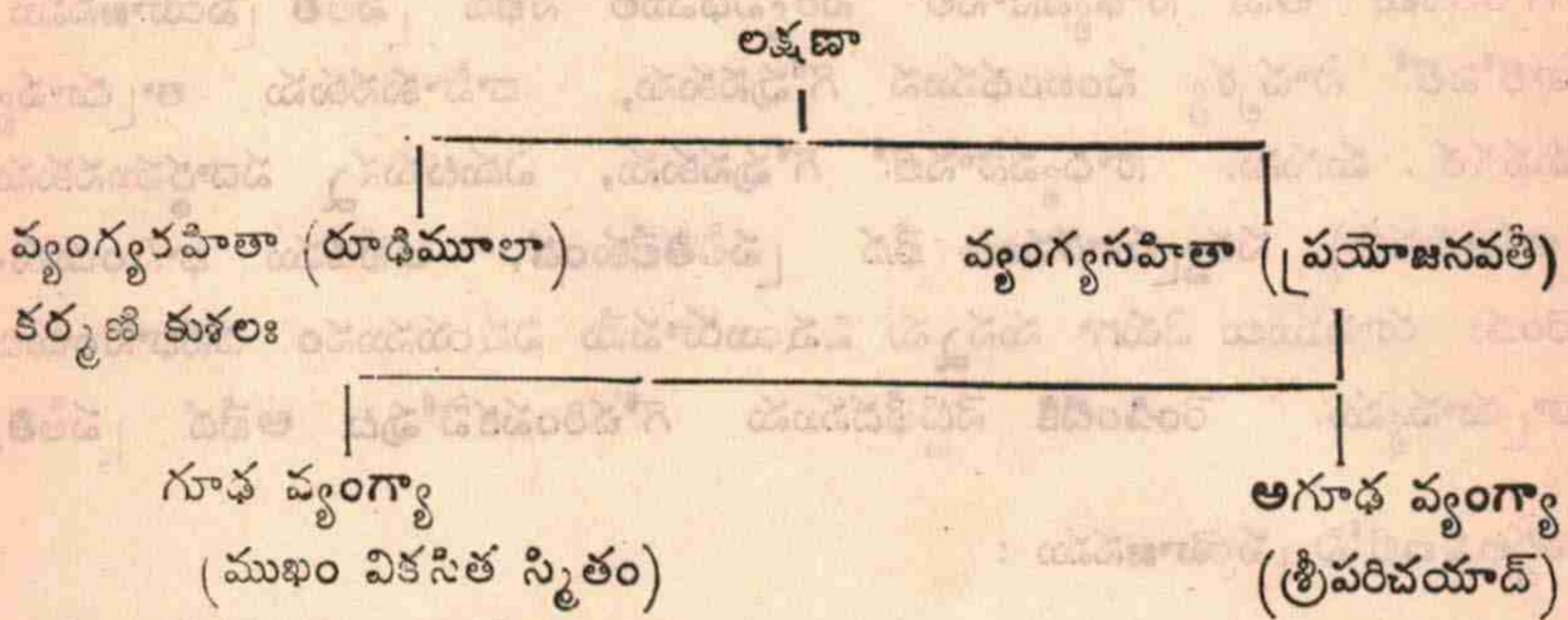
శుద్ధలక్షణలోని ప్రయోజనము :

సాదృశ్యేతర సంబంధమున సిద్ధము లగు శుద్ధసారోప సాధ్యవసానలందు, ఇట్లు ప్రయోజన ముండును. "ఆయు ర్హృతమ్" "ఆయు రేవేదమ్" అనునొక కార్యకారణభావ సంబంధ మున్నది కదా! సారోపలో, అన్య విలక్షణముగా ఘృతము కార్యకారియగునని గోచరించును. ఘృతము ఆయుష్యమును బుట్టించును. క్షీరాదిః మిట్లుకాదు. కావున క్షీరాదులకంటె ఆయుర్జననమున ఘృతము విలక్షణము అని భాసించును, సాధ్యవసానలో, అవ్యభిచరితముగ, (అవశ్యము) ఘృతము కార్యకారి యగుట భాసించును. పూర్వము వానివలె నీ రెండును, అభేదప్రతీతి పూర్వకము గనే ప్రయోజనము నభివ్యంజనము చేయును.

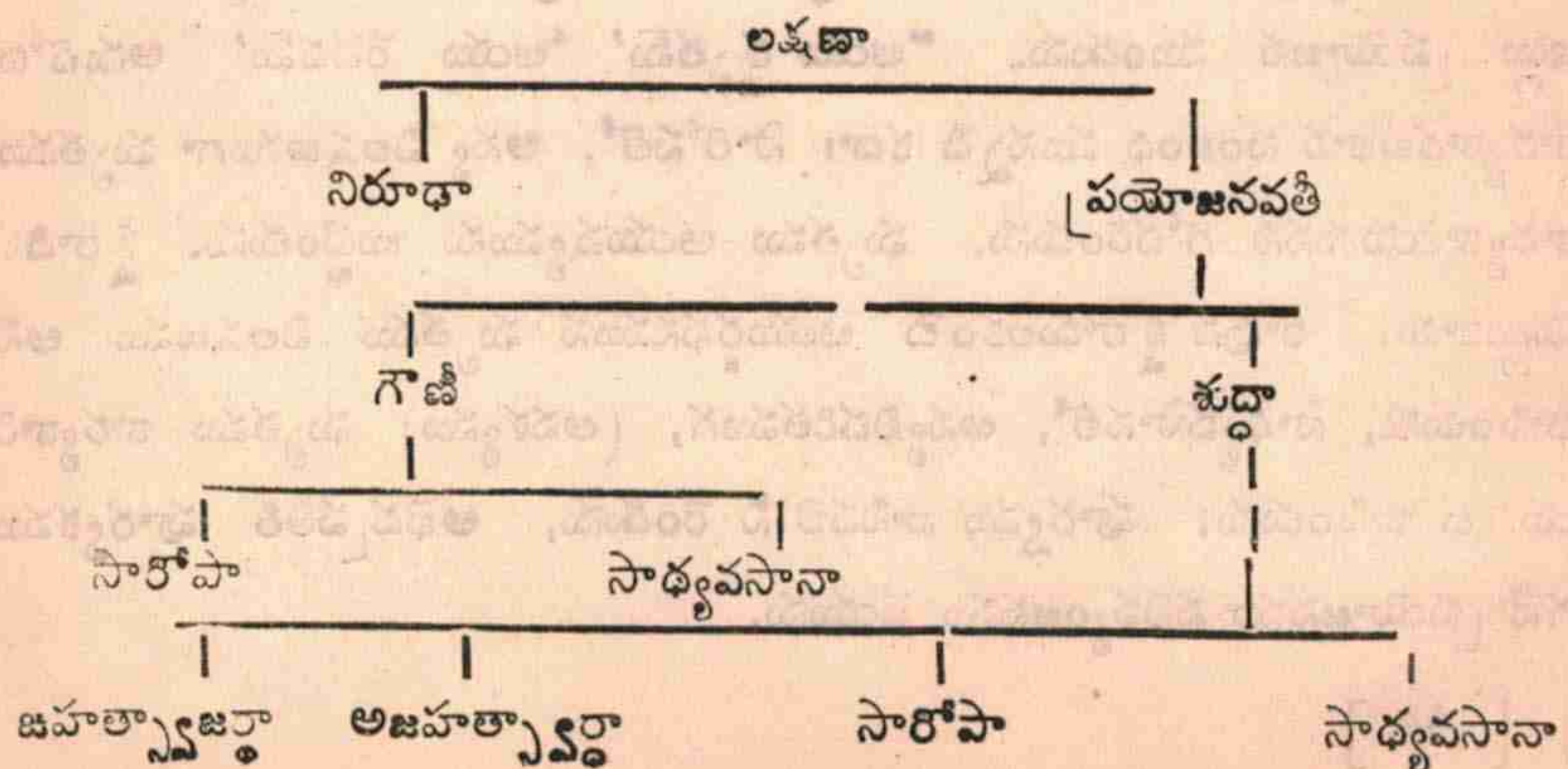
మమ్మట్రుడు : (షడ్విధా లక్షణా) లక్షణా భేదములు 1.

లక్షణా భేదములు 2.

జగన్నాథుడు : లక్షణాభేదములు

లక్షణా భేదములు :

లక్షణాభేదము తొక్కొక్క యలంకార గ్రంథమున నొక్కొక్క విధముగఁ జెప్పబడియున్నవి. అందు ముఖ్యములు:

1. కావ్యప్రకాశము :

శుద్ధ: 1. సారోపోపాదానలక్షణ, 2. సాధ్యవసాయోపాదానలక్షణ, 3 సారోపలక్షణలక్షణ, 4. సాధ్యవసాయలక్షణలక్షణ.

గౌణి: 1. సారోపగౌణి, 2. సాధ్యవసాయగౌణి.

2. వృత్తివార్తికము :

గౌణి : 1. నిరూఢ, 2. ఫల లక్షణ సారోప, 3. ఫల లక్షణ సాధ్యవసాయ.

శుద్ధ: 1. నిరూఢ, 2. ఫల లక్షణ సారోప, 3. ఫల లక్షణ సాధ్యవసాయ, 4. జహల్లక్షణ, 5. అజహల్లక్షణ, 6. జహ దజహ ల్లక్షణ.

3. రసగంగాధరము :

(1) నిరూఢ ఫలలక్షణ.

గౌణి : 1. సారోప, 2. సాధ్యవసాయ.

శుద్ధ : 1. జహత్స్వార్థ, 2. అజహత్స్వార్థ, 3. సారోప, 4. సాధ్యవసాయ.

4. సాహిత్యదర్పణము :

(1) రూఢిమూల :

శుద్ధ : 1. ఉపాదానలక్షణ, 2. లక్షణలక్షణ, 3. సారోప, 4. సాధ్యవసాయ.

గౌణి : గుణ సంబంధమున, పై నాలుగు విధముల లక్షణలు, గౌణి లక్షణ లగును

(II) ప్రయోజన మూల :

శుద్ధ : పై విధముగనే నాల్గుభేదములు.

గౌణి : పై విధముగనే నాల్గుభేదములు.

ఎనిమిది విధములుగ నున్న యీ ప్రయోజన మూల లక్షణ, గూఢవ్యంగ్యము అగూఢ వ్యంగ్యము అను భేదమున పదునారు విధము లగును. ప్రయోజనము ధర్మిగతమగుట, ధర్మగతమగుట అను భేదమున ఈ పదునారును ముప్పదిరెండు భేదము లగును ఈ ముప్పది రెండింటితో రూఢిమూలములైన యెనిమిది భేదము లును కలియగా, లక్షణ నలుబది విధము లగును. ఈ నలుబదియు పదగత వ్యాగత భేదమున నెనుబది విధము లగును.

ముఖ్యములగు పదునారు విధముల లక్షణలకు నుదాహరణములు (సాహిత్యదర్శణము) :

రూఢిమూల :

1. ఉపాదానలక్షణ సారోపశుద్ధా:

ఉదా: అశ్వః శ్వేతోదావతి.

2. ఉపాదానలక్షణ సాధ్యవసానా శుద్ధా:

ఉదా: శ్వేతో దావతి.

3. లక్షణలక్షణ సారోపా శుద్ధా :

ఉదా: కళింగః పురుషో యుధ్యతే.

4. లక్షణలక్షణ సాధ్యవసానా శుద్ధా:

ఉదా: కళింగః సాహసికః—

5. ఉపదానలక్షణా సారోపా గాణీ :

ఉదా : ఏతాని తైలాని హేమంతే సుఖాని.

6. ఉపదానలక్షణా సాధ్యవసానా గాణీ.

ఉదా : తైలాని హేమంతే సుఖాని.

7. లక్షణలక్షణా సారోపా గాణీ :

ఉదా : రాజా గౌడేంద్రం కంటకం శోధయతి

8. లక్షణలక్షణా సాధ్యవసానా గాణీ :

ఉదా : రాజా కంటకం శోధయతి.

ప్రయోజనముల :

1. ఉపదానలక్షణా సారోపా శుద్ధా :

ఉదా : ఏతే కుంతాః ప్రవిశంతి

2. ఉపదానలక్షణా సాధ్యవసానా శుద్ధా :

ఉదా : కుంతాః ప్రవిశంతి.

3. లక్షణలక్షణా సారోప శుద్ధా

ఉదా : ఆయుర్వృతమ్.

4. లక్షణలక్షణా సాధ్యవసానా శుద్ధా :

ఉదా : ఆయుః పిబతి.

5. ఉపదానలక్షణా సారోపా గాణీ :

ఉదా : ఏతే రాజకుమారా గచ్ఛంతి.

6. ఉపదానలక్షణా సాధ్యవసానా గాణీ :

ఉదా : రాజకుమారా గచ్ఛంతి,

7. లక్షణలక్షణా సారోపా గాణీ :

ఉదా : గౌర్భాషికః

8. లక్షణలక్షణా సాధ్యవసానా గాణీ :

ఉదా : గౌర్భల్పి.

ప్రయోజనమూ, ప్రయోజనాత్మక వ్యంగ్యము యొక్క గూఢత్వా గూఢత్వములచే ప్రత్యేకముగ రెండు విధములగు నని ముందే చెప్పబడినది. అందు గూఢత్వమున కుదాహరణము.

ఉపకృతం బహు తత్ర కిముచ్యతే సుజనతా ప్రథితా భవతాపరమ్

వివిధ దీదృశ మేవ సదా సఖేః సుఖితమాస్వ తతః శరదాం శతమ్.

నీవు కరముపకారము చేసితివి. దాని నెట్లు చెప్పగలను. నీచేత ఉత్కృష్టముగా సౌజన్యము వెల్లడింపబడినది. చెలికాడా! ఇట్లే ఎల్లప్పుడు జేయుచు నూరేండ్లు సుఖముగా నుండుము.

ఉపకారమునకు బదులు అపకారమే చేసిన కృతఘ్ను నుద్దేశించి యీ శ్లోకము చెప్పబడినది. ఇందు, అపకారాదులకు వాక్యార్థమునందు అన్వయము సిద్ధించుటకై ఉపకృతాది శబ్దములు తమ్ము అర్పించుచున్నవి. అపకారిని గూర్చి ఉపకారాదికము ప్రతిపాదించుటచేత ముఖ్యార్థబాధ; వైపరీత్య లక్షణము సంబంధము ఫలము అపకారాతిశయము. ఇది జహత్సార్వ, లేక జహల్లక్షణ. ఇందు ప్రకరణాది వశమున ముఖ్యార్థమునకు బాధ కలుగఁగా విపరీతార్థము లక్ష్యమాణ మగుచున్నది. “ఉపకృతమ్—అపకృతమ్ సుజనతా—దుర్జనతా; సఖే—శత్రో; సుఖితమ్—దుఃఖితమ్” ఇత్యాది—

అగూఢత్వము : ఉదా.

“ఉపదిశతి కామినీనాం యౌవనమద ఏవ లలితాని”

కామినులకు యౌవనమదమే లలితములను ఉపదేశించును. ఇటు ఉపదేశించును అనుట, ‘ఆవిష్కరించును’ అనుటను లక్షించును. ఆవిష్కారాతిశయము గూడ, అభిధేయమువలె స్ఫుటముగా తోచుచున్నది. కావుననే అగూఢత్వము.

ప్రయోజన ధర్మగతత్వము : ఉదా. “రామోఽస్మి సర్వంసహే” ఇటు అత్యంత దుఃఖ సహిష్ణు రూపుఁడు రాముఁ డనుధర్మి లక్ష్యము. సహిష్ణుతాతిశయము ఫలము.

ధర్మగతము : ఉదా. గంగాయాం ఘోషః. ఇటు శీతత్వ సావనత్వ రూపమైన ధర్మముయొక్క అతిశయము ఫలము.

పదగతము ఉదా : గంగాయాం ఘోషః.

వాక్యగతము ఉదా : “ఉపకృతం బహు”

మీది యుదాహరణల వివరణమును స్పష్టముగా తెలియఁగోరువారు, సాహిత్య దర్శణము ద్వితీయ పరిచ్ఛేదమును చూచునది.

వేదాంతులు, ‘జహదజహల్లక్షణ’, అనుదాని నంగీకరించియున్నారు. దీనిని శంకర భగవత్పాదులవారు మొట్టమొదట స్వీకరించిరి. ఉదా. సోఽయం దేవదత్తః, దీనికి సాహిత్యమున స్థానము లేదు. జహత్-స్వార్థమును విడుచుచున్న, అజహత్-స్వార్థమును విడువని జహ దజహత్-స్వార్థమును కొంతవిడిచి కొంత విడువని.

వ్యంజన :

“అన్వితేషు పదార్థేషు వాక్యార్థోపస్కారార్థ మర్థాంతర విషయ శబ్ద వ్యాపారో వ్యంజనావృత్తిః”—ప్ర. రు. (ఉపస్కారార్థమ్-శోభార్థమ్) పదార్థములు పరస్పరము సమన్వితములుకాగా వచ్చిన వాక్యార్థమునకు శోభా హేతువైన అర్థాంతరమును స్ఫురింపఁజేయు శబ్దవ్యాపారము వ్యంజన.

విరతా స్వభిధాద్యాసు యయాఽర్థో బోధ్యతే పరః

సావృత్తి రజ్యంజనానామ శబ్దస్యార్థాదికస్య చ.

అభిధ, లక్షణ, తాత్పర్యము అను మూడు వృత్తులను తమతమ యర్థములను బోధించి నివృత్త వ్యాపారములు కాగా అభిధేయాది వ్యతిరిక్త మగు నర్థము అనఁగా, వ్యంగ్యతా ప్రతిపాదయిష్యమాణ వస్తవలంకార రసలక్షణము ఏ శక్తిచేత బోధింపఁబడునో ఆశక్తి (శబ్దము యొక్కయు, అర్థము యొక్కయు వృత్తి) వ్యంజన యనఁబడును. అభిధేయాది భిన్నార్థోపస్థాపక వృత్తిత్వము వ్యంజనాత్మ్య మని ఫలితార్థము.

ఈ నిర్వచనములకు కొంత వివరణ మావశ్యక మగుచున్నది. పదముల యర్థములు ఆకాంక్షాది వశమున ఒండొంటితో సంబంధించి వ్యాకర్ణము కలుగగా, అట్టి కావ్య శరీర రూపమగు వాక్యార్థమును అలంకరించుటకై వాచ్యార్థ లక్ష్మ్యార్థముల కంటె భిన్న మగు అర్థవిశేషమును తోఁపఁజేయు శబ్దార్థముల వ్యాపారమే వ్యంజన యనఁబడును మూలమున “శబ్దవ్యాపారము వ్యంజన” అని చెప్పఁబడినను, అది అర్థ వ్యాపారమునకును ఉపలక్షణమే అభిధావృత్తివే ప్రకృతార్థము తెలియగా, దానిపై అవాక్యార్థమునకు శోభాతిశయమును గలిగించునట్టి ఒకానొక విశేషార్థమును

బోధించుశక్తి వ్యంజన. లక్షణావృత్తిచే లక్ష్మార్థము బోధితముకాగా దానిపై అలక్ష్మార్థముతో కూడిన వాక్యార్థమునకు శోభాతిశయమును కలిగించునట్టి విశేషార్థ బోధకమైన శక్తి వ్యంజన అని ఫలితార్థము."

ఆ. ప్ర. య. భూ.

వ్యంజనాశక్తిచే బోధింపబడు సర్థము వ్యంగ్యార్థము వ్యంగ్యము ప్రధాన మగునో ధ్వని యగును. ప్రధాన మనగా వాక్యార్థము నతిశయించి యుండుట,

ధ్వనతీతి ధ్వనిః ధ్వనించును గావున ధ్వని అర్థమగుటయు, ధ్వన్యతే అనేన ఇతిధ్వనిః, ధ్వనింపజేయును గావున శబ్దము ధ్వని యగుటయు, ధ్వననమ్: ధ్వనించుట వ్యాపారము గావున వ్యంజన ధ్వని యగుటయు నుపపన్న మగుచున్నది.

తోలుదొల్ల నీ ధ్వని సిద్ధాంతము నందరు నంగీకరింపలేదు. అట్లంగీకరింపని వారిని ధ్వన్యభావవాదు లందురు. వారు మూడు విధముల నున్నారు: ధ్వని యనునది లేనేలేదని మొదటివారి వాదము వీరిని అభావవాదు లనవచ్చును. ధ్వనియున్నను అది గుణవృత్తి కంటె (భక్తి లేక లక్షణ) అన్యము కాదని రెండవ వాదము. దీనిని భాక్తవాద మనవచ్చును. ధ్వని లక్షణయందు గతార్థము కాదు. కాని దాని స్వరూప మిట్టిదని చెప్పగాదు అని మూడవ వాదము. దీనిని అనిర్వచనీయతా వాద మనవచ్చును.

ధ్వని యనునది లేనేలేదు—అను అభావవాదుల అభిప్రాయమిది: వాచ్యము కంటె భిన్నమగు వ్యంగ్యములేదు. శబ్దము సంకేతము చేతనే అర్థమును బోధించును. కావున, సంకేతితార్థ వ్యతిరిక్త మగు (ధ్వని రూపమగు) అర్థము లేదు.

ఈ ప్రథమ విప్రతిపత్తిని మరల మూడు విధములుగా చెప్పనగును. అందు మొదటిది: శబ్దగుణములు, అర్థ గుణములు, శబ్దాలంకారములు, అర్థాలంకారములు అనునవి మాత్రమే శబ్దార్థశోభా సంపాదకములు. కావుననే లౌకిక వైదిక శబ్దార్థముల కంటె కావ్య శబ్దార్థములు సుందరము లగుచుండును. అట్టియెడ, లౌకిక వైదిక శబ్దార్థ విలక్షణమై సుందర శబ్దార్థ మయ మగు కావ్యమునకు శోభ నొసంగునది గుణాలంకారముల కంటె వేరగునది మే మెరుగనిది ఇంకేదియు లేదు. రెండవది: మాకు తెలియనిదైన నున్నచో నది కావ్యశోభా సంపాదకము కానేరదు. మూడవది: మీరు చెప్పనట్లు అది శోభాసంధాయకమే అగుచో గుణముల యందు

గాని, అలంకారము లందుగాని అంతర్భవించుము. ధ్వనియను క్రొత్తపేరు పెట్టి నంత మాత్రమున నడి పాండిత్య సంపాదకము కానేరదు. పూర్వాలంకారికులు చెప్పని యే గుణవిశేషలేశమునో అలంకారి విశేషమునో గ్రహించి, దానికి 'కావ్య జీవిత మగు ధ్వని' అని మీరొక క్రొత్తపేరు పెట్టుచున్నారు. ప్రాచీనులగు భరతాదులు యమకోపమలను రెండింటినే శబ్దార్థాలంకారములుగా నంగీకరించిరి తరువాతి యాలంకారికులు వాసనే ప్రవచించి నానాప్రకారము నిరూపించియున్నారు. అంతమాత్రమున వారికి వచ్చిన యాధిక్యమే మున్నది? అట్లే? ఏదో గుణవిశేష లేశమునో, అలంకార విశేషమునో గ్రహించి దానికి 'ధ్వని' అను క్రొత్తపేరు పెట్టినంత మాత్రమున మీకు వచ్చునాధిక్యము నుండదు. ఇక 'శబ్దార్థములకు సౌందర్యమును గూర్చునది ధ్వని' అని యందురా? అదియును పొసగదు కారణ మిది సౌందర్యము రెండు విధములు. అందొకటి శబ్దార్థ స్వరూపమం దుండను. మరొకటి సంఘటనను (రచన) ఆశ్రయించుకొని యుండును. ఇందు మొదటి శబ్దములకు శబ్దాలంకారములగు యమకానుప్రాసాదుల వలనను, అర్థములకు ఉపమాద్యర్థాలంకారముల వలనను కలుగును. ఇక సంఘట నాశితమగు సౌందర్యము అర్థ గుణములవలనఁ గలుగును. కావున శబ్దార్థ సౌందర్య సంపాదకములగు గుణాలంకారాలదుకంటె వేరుగా ధ్వని యనునది లేదు.

ఇచ్చట కొంద రిట్లు శంకింపవచ్చును. కావ్య సౌందర్య హేతువులు గుణాలంకారములు మాత్రమే అని ఎట్లు చెప్పనగును? వృత్తులను, రీతులను కలవుకదా? అవి గుణాలంకారములకంటె వేరయి యున్నను, కావ్య సౌందర్య కారణములే అగుచున్నవి. అట్టియెడ, 'ధ్వని' కూడ గుణాలంకార వ్యతిరీక్తమును కావ్యసౌందర్య కారణమును ఏల కారాదు?

ఈశంక సూక్ష్మప శీలనమునకు నిలుచునది కాదు. వృత్తులును, రీతులును, గుణాలంకారములకంటె వేరు కావు. చూడుడు, శబ్దాలంకారములగు అను పాసములే దీప్తముగను, మస్మణముగను మధ్యమముగను వర్ణింపదగిన రౌద్రాది రసములం దుపయుక్తము లగునపుడు మూడు విధము లగుచున్నవి దీప్త మనఁగా పరుష వర్ణములతో గూడినది. లలితములు లేక మధురవర్ణములతో నొప్పునది మస్మణము. దీప్తములును గాక, మస్మణములునుగాక, మధ్యమవర్ణములతో నుండునది మధ్య మము. పరుషము లలితము, మధ్యమము అగు వీని స్వరూపమును వివేచించుటకును,

వీనిని మూడు వర్ణములుగా విభజించుటకును ఈ అనుప్రాస జాతులే వృత్తులుగాఁ జెప్పఁబడినవి. 'వర్తంతే అను ప్రాసభేదాః 'అను' అనుప్రాస విశేషములు పరుష, లలిత, మధ్యమ, వర్ణవృత్తులగు నీ జాతులయం దుండునని కనుక వీనికి వృత్తులను పేరు కలిగినది. రౌద్రాది రసములు వ్యంజనీయము లగునపుడు పరుష వర్ణములును, శృంగారాదులు వ్యంజనీయము లగునపుడు లలిత వర్ణములును, హాస్యాదులు వ్యంజనీయము లగునపుడు మధ్యమ వర్ణములును ప్రయోగార్హము లగును. పరుష వర్ణములం దుండునది పరుషాను ప్రాసము; లలితములం దుండునది లలితాను ప్రాసము; మధ్యమ వర్ణములం దుండునది మధ్యమాను ప్రాసము. పరుషాను ప్రాసమును 'నాగరిక' అనియు, మసృజాప్రాసమును 'లలిత' అనియు, 'ఉపనాగరిక' అనియు, మధ్యమాను ప్రాసమును 'గ్రామ్య' అనియు, 'కోమల' అనియు నందురు. నాగరిక యనఁగా నిష్కణ్ఠురాలు. ఆమెతో ఉపమింపఁబడుట వలన మసృజాను ప్రాసము, 'ఉపనాగరిక' (ఉప-ఉపమింపఁబడిన) అని చెప్పఁబడుచున్నది. పరుషవర్ణవృత్తియు, లలితవర్ణ వృత్తియును గాక తదుభయ భిన్నముల వర్ణములతో నొప్పు మధ్యమాను ప్రాసము నైపుణ్యము లేనిదియు సహజమగు కోమలత్వము మాత్రమే కలదియు నగుచు పల్లెపడుచువలె నుండును. కావున దీనిని, 'గ్రామ్య' యనియును, 'కోమల' యనియు నందురు. కావున అనుప్రాసములే వృత్తులు. ఇంక రీతులు : గూఢాభివ్యంజక పద విన్యాసమే రీతి యనఁబడును. రసాదుల నభివ్యంజింపఁజేయునది యగు వ్యాపారముగల వర్ణరచన వృత్తి యనఁబడును కదా! శృంగారాది రస సంబంధి విభావాది విషయము వర్ణనీయ మగునపుడు లలిత మగు వర్ణ రచన యుండవలెను. రౌద్రాది రస భావాది విషయము వర్ణనీయ మగునపుడు పరుషమగు వర్ణరచన యుండవలెను. హాస్యాది రస విభావాది విషయము వర్ణనీయ మగునపుడు మధ్యమ రచనయుండ వలెను. గుణములు ఈ వర్ణముల చేతను ఈ వర్ణములతోఁగూడిన పదాదుల చేతను ప్రకాశింపఁజేయఁబడును. రసధర్మములగు మాధుర్యాది గుణములు, శబ్దగుణములు కాకున్నను శబ్దగుణముగా వ్యవహరింపఁబడుచున్నవి, పానకమున బెల్లము, మిరియములు మున్నగువాని రుచులవలె, దీప్తము, లలితమా, మధ్యమము అను వర్ణముల విషయమున వేరువేరుగా ఆ మాధుర్యాదులు పరస్పరముకలసి సంఘాత రూపములై సముచ్చితమగు చిత్తవృత్తిని సమకూర్చును. ఆ సంఘాత రూపమే రీతి యనఁబడును. అది విదర్భ, గౌడ, పాంచాలదేశములందు వేరువేరుగా ప్రచుర

దృష్టము అగుటవలన వైదర్భి, గౌడి పాంచాలి అను పేర్లేర్పడినవి. కావుననే 'ఈ గుణముల కొదవునది యగు సంఘాత రూపమే రీతి' అని వామనాదులచేత పేర్కొనఁబడినది. రీతి గుణసంఘాత రూపము. అది గుణముకంటె వేరు కాదు.

అనుప్రాసము జాతి మంతము. వృత్తి జాతి. కావున, జాతి మంతమగు అనుప్రాసము (అలంకారము) కంటెకజాతి యగు వృత్తి వేరుకాదు. మాధుర్యాది గుణ సంఘాతమే రీతి యగుచున్నది కావున, అవయవియగు రీతి, అవయవములగు మాధుర్యాది గుణములకంటె వేరు కాదు. కావున గుణాలంకారాలదుకంటె వేరయి కావ్యసౌందర్య కారణ మగు ధ్వని లేదు)

ఒకప్పు డీ ధ్వని వృత్తగీతవాద్యాదులకు సంబంధించినది కావచ్చును అప్పుడు దానికి కావ్యముతోడి సంబంధమే యుండదు. కవనీయము కావ్యము నృత్త గీతాదులు కవనీయములు కావు కదా!

ధ్వన్యభావవాదుల వాద సారాంశము నీ క్రింది విధముగా చెప్పవచ్చును.

1. ధ్వని శోభాహేతువగుచో గుణాలంకారిము కంటె వేరు కాదు.

2. గుణాలంకార వ్యతిరీక్త మగుచో శోభా హేతువు కాదు.

3. పూర్వులు చెప్పని ఒక అణంకార విశేషమును స్వీకరించి, దానికి 'ధ్వని; అనుపేరు పెట్టినంత మాత్రమున అది ధ్వనివాదులకు పాండిత్య సంపాదకము కాదు.

"ధ్వని ప్రవాదిమాత్రము" అనునది మీడి మూఁడు విప్రతిపత్తుల యందలి సాధారణ ధర్మము.

భా క్త వా ద ము :

భజ్యతే - సేవ్యతే - పదార్థేన ప్రసిద్ధతయా ఉత్పేక్ష్యతే ఇతి భక్తి ర్ధర్మః, అభిధేయేన సామీప్యాడిః, తతః ఆగతో లాక్షణికోఽర్థః. పదార్థముచేత భజింపఁ బడుచున్నది, అనఁగా సేవింపఁబడుచున్నది; ప్రసిద్ధతచేత ఉత్పేక్షింపఁబడు చున్నది అని యర్థము. కావున భక్తియనఁగా వాచ్యముతోడి సంబంధ మగు సామీప్యాడిక మగు ధర్మము భక్తినుండి వచ్చినది భాక్తము. భక్తినుండి యేర్పడిన లాక్షణిక మగు నర్థము భాక్తమని భావము. భాక్తము గొణమును లాక్షణికమును గూడ నగును. భజ సేవాయామ్ భజ్జ ఆమర్తే అను నీ రెండు ధాతువులనుండియు భక్తి శబ్దము నిష్పన్నమదును. గంగయందు గొల్లతల్లె, మాణవకుఁడు సింహము—

మున్నగు ప్రయోగములందు పావనత్వ పరాశ్రమాతిశయత్వాదులు ప్రయోజనములై యున్నవి. ఆ ప్రయోజనములందు వక్తకు గల శ్రద్ధాతిశయమే భక్తి యనబడును.

“గంగాయాం ఘోషః” అను నుదాహరణమునందు గంగా శబ్దమునకు తటమును నర్థము చెప్పనపుడు లక్షణ నంగీకరించితిమి. ఆ గంగా శబ్దమునకు శైత్య పావనత్వ రూపార్థమును చెప్పనపుడుకూడ అట్లే లక్షణ నేల అంగీకరింపరాదు? అని భా క్తవాదు లందురు.

కావ్యస్యాత్మా ధ్వని రితి బుధై ర్య సమామూలపూర్వః
తస్యాభావం జగదురపరే, భాక్త మాహ స్తమన్యే
కేచిద్వాచాం స్థితమిషయే తత్త్వమూచు స్తదీయమ్
తేన బ్రూమః సహృదయ మనః ప్రీతయే తత్స్వరూపమ్.

(ధ్వన్యాలోకము)

బుధు లఁగా కావ్యతత్త్వవే తలని యర్థము.

ఈ వాదములు పరిశీలనార్హములు. అందు మొదటి విప్రతిపత్తి (1) వాచ్యము కంటె భిన్నమగు వ్యంగ్యములేదు. దీనికి సమాధాన మిది: “నాభిధానమయా భావాత్” సమయ మనగా సంకేతము. అభిధాన క్రిచే బోధింపబడునది సంకేతి తార్థమే, అనఁగా సంకేత సాహాయ్య మున్నప్పుడే అభిధ ప్రవర్తించు ననుట “గంగాయాం ఘోషః” అనుచోట, గంగాశబ్దమునకు ప్రవాహార్థమునందే సంకేతము కలదు. శైత్య పావనత్వాదులయందులేదు. కావున వాచ్యార్థము కంటె భిన్నమగు వ్యంగ్యార్థము లేదనుట పొసగదు. మరొక విషయము. ఒకప్పుడు వాచ్యము విధి రూపమున నుండు, వ్యంగ్యము నిషేధరూపమున నుండవచ్చును. ఉదా: “భ్రమ ధార్మికః విస్రబ్ధం సశునకోఽద్య మారిత స్తేన గోదాసది కచ్చ కుడుంగ వాసినా దృప్త సింహేన”- ఓ ధార్మికః విశ్రబ్ధముగా సంచరింపుము. గోదావరీ తీర లతా నికుంజమున నివసించు దృప్తసంహము ఆ శునకమును చంపినవితే. ఇందు వాచ్యార్థము “సంచరింపుము” అని విధిరూపమున నున్నది. ప్రతీయమానార్థము “సంచరింపకుము” అని నిషేధ రూపమున నున్నది.

ఇది ఒక స్వైరణి మాట. గోదావరీ తీరస్థమగు లతానికుంజ మామెకు

సంకేతస్థలము. ధార్మికుఁడొక డందలి పుష్పపల్లవముల గోయుచుండెను. అందు వలన నా నికుంజము విచ్చాయ మగుచుండెను. మరియు నాతని సంచారము గూడ నామెకు కష్టదాయకముగ నుండెను. అందుకే, ఆమె ఈ రీతిని చతుర ముగ పల్కినది. కుక్కకే భయమందువాడు, సింహము సంచరించుచున్న దను వార్తను విన్నచో, నిక సట కాలిడునా?

ఇంచలి ప్రతీయమానార్థ మనునది అనుమానాంతర్గతమే యని మహిమ భట్టు వాదము. అది ముందు వివరింపఁబడును.

2) ఒకప్పుడు వాచ్యార్థము ప్రతిషేధరూపమున నుండు, వ్యంగ్యార్థము విధిరూపమై యుండును.

ఉదా : ఒడలెరుగ దిచ్చట శయించుచుండు నత్త
నేనొ, యిచటఁ బరుందురు; నీవొ, రేయి
నంధుఁడవు; పాంథిఁ దివసకమందె దీని
చక్కగాఁ జూడు; పడకు మా శయ్యలందు. (పం. ల. శా.)

ఇందు వాచ్యార్థము “పడకుము” అని నిషేధరూపమున నున్నది. “పడుము” అను విధిరూపమే ప్రతీయమానార్థము. ఇది ఒక ప్రోషితపతిక వాక్యము. తన్ను సాభిలాషముగఁ జూచుచున్న యొక పాంథునితో, ఆమె పల్కిన పల్కులివి.

3) ఒకప్పుడు, వాచ్యము విధిరూపమై యుండ, వ్యంగ్యము, విధియును నిషేధమునుగాక యుండును.

‘చను’ మీవు, నిశ్శశన రో
దనములు నా కొక్కతికె యొదవనీ, ప్రేయ కా
మిని నామెను విచుడుటచే
త నీకు నివి యొదవనేల? దాక్షిణ్యహతా!

ఒకానొక ఖండితనాయిక, వరకాంతారక్తుఁడగు ప్రేయుఁడు తన కడకు వచ్చినపు డిట్లనుచున్నది.

ఇచట “చనుము” అని వాచ్యము విధి రూపమున నున్నది. గాఢమన్యు రూప మగు ఖండిత నాయి కాభిప్రాయము వ్యంగ్యము. ఇది “చనుము” అను

విధియును గాదు; “పోవలదు” అను నిషేధమును గాదు. కావుననే ఇటు వ్యంగ్యము అనుభయరూపము.

4) ఒకప్పుడు, వాచ్యము నిషేధ రూపమున నుండ వ్యంగ్య మనుభయ రూపమున నుండును.

మగువ! నిను వేడెడఁ బ్రసన్న వగుచు మరలు
మాస్య శశి చంద్రికా విలుప్తాంధకార
నికర! యన్యార్థి సారికలకును నంత
రాయము నొనర్తువేల? హతాశురాల!

దీని సందర్భ మిది: ఒక సుందరి ప్రియు నభినరించుచుండగా, ఆతఁడే ఆమెను మార్గమథ్యమున నెదురుపడెను. అప్పు డాతఁ డామెను గుర్తించియు, గుర్తింపనట్లు నటించి, ఆమెకు మాత్రము తనయునికి తెలియునట్లు పలికిన పలుకులివి.

ఆతఁ డా సుందరీమణి సౌందర్యమును, ఇట్లు ప్రశంసించుచున్నాడు. “నీ వెవ్వతివో గాని, నీ మోము జాబిల్లి వెన్నెలలచే, కటికిచీకటిని తరుముచున్నావు. కావుననే ఇతరాభిసారికలకును, నీ యింటికేగుచున్న నాకును గూడ, విఘ్నమును గలిగించుచున్నావు. నీకు గూడ నభిప్సిత లాభము కలుగు నను ప్రత్యాశ యెక్కడిది?”— అను నీ యర్థము వాచ్య మగుచున్నది. ఈ వాచ్యార్థముచే, ‘నా యింటికై రమ్మ లేక, నీ యింటికైనఁ బోవుదము’ అను రెండును వివక్షితములే కావున, అనుభయరూపమును చాటు రూపమును అగు వల్లభాభిప్రాయమే యిందు వ్యంగ్యము.

ఆమె తన్ను గుర్తించుటకే, “హతాశురాల” అను నర్మోక్తి. (ఈ శ్లోక సందర్భవిషయమున గల యభిప్రాయ భేదములకు లోచనమును చూచుకొనునది)

5) కొన్నియెడల విషయ భేదమువలనఁ గూడ వ్యంగ్య వస్తువు వాచ్యము కంటె వేరుగా వ్యవస్థాపిత మగుచుండును.

కస్యవానభవతి రోషోద్భవ్వాప్రియాయాఃసప్రణమధరమ్
స భమరపద్మా పూణశీలే! వారితవామే! సహస్వేదాసిమ్.

ఎవరికైన నలుక పుట్టదే ప్రణమమ్,
గనిన ప్రియురాలి కెమ్మోవి గనినవేశ
సాశిసరసీరుహ! పూణశీల! మేలు

నేల వినవై తివపుడు; సహింపు మిపుడు:

ఆం. ధ్వ. పం. ల. నా.

“ఇందలి వాచ్యార్థము అవినయవతి విషయము” ఇచ్చట క్రమముగా, భాసించుచున్న నిజభర్త-నాయికా - తదుపపతి - తటస్థాది విషయకము లగు వ్యంగ్యములను పాఠకు లాహించుకొనవచ్చును. అయినను పాఠక సౌలభ్యము కొరకు తెలుపబడుచున్నవి. “స్త్రీ సహజ మగు నభిలాషచే దామరపూవును మూర్ఛినుటచే నీమెయం దపరాధములేదు, అనునది భర్తవిషయక మగు వ్యంగ్యము. “ఈమె చేసిన పొరపాటును సహింపు” మనియు నర్థమును గ్రహింపవచ్చును. “నీ భర్త యెదుట తుమ్మెద కరచినదని బొంకవలయును” ననునది నాయికా విషయక మగు వ్యంగ్యము.

“నీ ప్రచ్ఛాన్నానురాగిణి యగు హృదయేశ్వరి నాచే నిట్లు రక్షింపబడ వలసి వచ్చినది. కావున నికముం దెన్నడు నిట్లు స్పష్టపడునట్లథరదంశన మొనర్చకు” మనునది ఉపభర్తక విషయక మగు వ్యంగ్యము “నే నీ యపరాధము నిట్లు తప్పింపగల్గితిని” అనునది తటస్థ విగద్ధ లోక విషయకమగు వ్యంగ్యము. “ఈమె నిరపరాధ” అనునది, నాయకుఁ డుపాలంబించుటచే నాయికాపరాధమును సందేహించు ప్రాతివేళిక జన (పొరుగింటివారు) విషయక మగు వ్యంగ్యము. “ప్రియురాలి” అనుటచే “ఈమె కత్యల్పమగు బాధ కలిగినను భర్త సహింపఁజాల డ”నునది (సౌభాగ్యఖ్యాపనము) సపత్నీవిషయక మగు వ్యంగ్యము ఇట్లే మరికొన్నింటి నూహింపవచ్చును”. పం. ల. నా.

6. వాచ్యార్థ మందరకు నొక్కరూపముననే భాసించును. వ్యంగ్యార్థము వక్తృ బోధవ్య ప్రకరణాదులను బట్టి పెక్కు రూపముల నుండును. ఉదా : గతోఽస్తమస్కః” సూర్యు డస్తంగతుఁ డాయెను - ఇదియే దీని వాచ్యార్థము. కాని ప్రతీయమానార్థము పెక్కు రీతుల నుండును. దూతి నాయకతోఁ జెప్పినచో ‘అభిసరించుటకు వేళ యైనది’ అనియు, గోపాఁలుడు పల్కినచో ‘పాలు దీయుటకు వేళ యైనది’ అనియు, నైషికుఁ డనినచో “సాంధ్యోపాసన గావింప సమయమైన” డనియు, బాలుఁడు చెప్పినయెడల “నిఁక నాట చాలించి యింటి కేగవలయు ననియు” వ్యంగ్యార్థము నానావిధముల నుండును.

7. “యత్పరః శబ్ధః సశబ్దార్థః” “సోఽయ మిషో రివ దీర్ఘదీర్ఘ తరో వ్యాపారః” - అభిధావ్యాపారము బాణముయొక్క వ్యాపారమువలె దీర్ఘదీర్ఘ తరిము లక్ష్యశుద్ధి గల ధానుష్కండు ప్రయోగించిన శరము, శత్రుకవచమును, చర్మ

మును, హృదయమును క్రమముగా భేదించుకొనిపోవును. అప్పు డా శరమునకే కవచభేదన చర్మభేదన హృదయభేదన వ్యాపారముల నంగీకరింపపలసియున్నది కదా! అట్లే సమర్థుడగు కవి ప్రయోగించిన శబ్దము సంకేతితార్థమునే కాక, తాత్పర్య లక్ష్య వ్యంగ్యార్థములను కూడ బోధించును, అభిధాశక్తి ఒక్కటియే తాత్పర్య లక్ష్య వ్యంగ్యార్థముల బోధించుననియు ఇందులకై వ్యంజన యను శక్తిని వేరుగ నంగీకరింపఁబని లేదనియు భావము. ఇది మీమాంసకుల యభిప్రాయము.

ఇది విచార్యము. అన్వితాభిధానవాది మతము ననుసరించి, “ద్వీర్షద్వీర్ష తరము” అని చెప్పఁబడిన వ్యాపారము ఒకటా? లేక, అనేకమా? ఒక్కటియే యనుట కుదురదు. అనఁగా పదార్థస్ఫూర్తి మొదలుకొని వ్యంగ్యార్థ స్ఫూర్తి వరకును, ప్రవర్తించు వ్యాపారము ఒక్కటియే యనుటకి క్రింది విప్రతిపత్తులు గల వనుట, విషయ భేదముచే విషయ భేదము నంగీకరింపక తప్పదు. వాచ్యము లక్ష్యము, వ్యంగ్యము అను విషయములు (అర్థములు) భిన్నములు, సమయము (సంకేతము) ముఖ్యార్థభాధాదులు, వక్తృవైశిష్ట్యాదులను, సహకారులును భిన్నములు. ఇట్లు, విషయములును, సహకారులునుగూడ విజాతీయము లగుటచే వ్యాపారములుగూడ విజాతీయము లని యంగీకరింపక తప్పదు. మరియు, “శబ్ద బుద్ధి; కర్మణాం విరమ్య వ్యాపారాభావః” అను మీమాంసకన్యాయ మున్నది. శబ్దము, బుద్ధి, కర్మమున్నగు కొన్ని పదార్థములకు ఒక కార్యమున ప్రవర్తించి విరమించిన పిమ్మట మరల సజాతీయమగు వ్యాపారము, పదార్థతత్త్వవేత్త లగు నైయాయీకులచే నిషేధింపఁబడి యున్నది. కావున, అభిద, సంకేతితార్థమును మాత్రము బోధించి, విగత సామర్థ్య మగును. అప్పు డది మరల వ్యంగ్యార్థ మును బోధింపజాలదు. తాత్పర్యవృత్తిగూడ, వాక్య ఘటక పదములకు సంసర్గ మాత్రమును గలిగించి, నష్ట సామర్థ్య మగును. కావున, నదియు వ్యంగ్యార్థమును బోధింపజాలదు.

శబ్ద బుద్ధి కర్మేత్యాది న్యాయము రాజాజ్ఞయా యేమి? అందరు దాని నంగీ కరింపవలసిన పనిలేదు. ఇది ఒకానొక మీమాంసక మతము. మాకు దీని యందు ప్రమాణబుద్ధి లేదు” అని యందురా, అట్టియెడ లక్షణ నంగీకరించుట

గూడ నిష్క్రియోజనవే, యగును. శబ్దశుత్య నంతరము, ఎంత యర్థము లభించునో అదియంతయు నభిధాశక్తిచేతనే బోధింపఁబడు నని చెప్పచో, నిక లక్షణమాత్ర మేల? దీర్ఘదీర్ఘతర మగు నభిధావ్యాపారముచేతనే ఆ యర్థముకూడ సిద్ధించునుకదా?

మరియు “బ్రాహ్మణుడా; నీకు పుత్త్రిఁడు జనించెను. నీ కన్య గర్భిణి యైనది” ఇత్యాదులయందు హర్షశోకాదులకుఁగూడ వాచ్యత్వ మేల కలుగదు ?
(సా. ద)

దీని భావమిది. “నీకు పుత్త్రిఁడు కలిగెను” అను వాక్యమును విని నంతనే, ప్రోషితుఁడగు బ్రాహ్మణుని ముఖము వికసించును. ముఖవికాస మును బట్టియే ఆతడు సంతుష్టుఁ డాయెనని మనకు తెలియుచున్నది అట్లే “నీ కన్య గర్భిణియైనది” అను వాక్యమును వినినంతనే బ్రాహ్మణుని ముఖము మ్లాన మగును. ముఖమాలిన్యమును బట్టియే ఆతడు దుఃఖితుఁ డాయెనని మనము గ్రహింతుము బ్రాహ్మణునకు గలిగిన హర్షశోకములు, తన్ముఖ వికాస మాలిన్యములను బట్టియే తెలియుచున్నవి గా, అభిధావ్యాపారముచే గాదు. అనగా నవి వాచ్యములు కా వనుట. అర్థప్రతీతి ద్వారమున, వాక్యముచే హర్షశోకా దులు జనించును. కాని, వాని ప్రతీతి కాదు. వానిప్రతీతి, హర్షశోకాదులకు చిహ్నము లగు (లింగములగు) ముఖ ప్రసాద మాలిన్యాదులను బట్టి అనుమిత మాన మగును. “అనన్యలభ్యో హి శబ్దార్థః” అను న్యాయమున, అనన్య లభి మగు సర్థమందే అభిధాకల్పన మని సిద్ధాంతము అనుమానరూప మిది: “బ్రాహ్మణః సుఖవాన్ ముఖ ప్రసన్న యుక్తత్వాత్, బ్రాహ్మణో దుఃఖవాన్ ముఖ మాలిన్య యుక్తత్వాత్.”

హర్ష శోకాది ప్రతీతియు, అభిధచే నిర్వహింపఁబడనందుగా అప్పుడు శబ్ద బోధలకు వినియమాపత్తి యగును; ప్రాచీనములగు నభిధాది లక్షణము లుచ్చేధము లగును.

మీది వివరణసార మిది: సంకేతములేదు కావున, అభిధచే వ్యంగ్యార్థము బోధింపఁబడదు. శబ్దసిద్ధ మగు ఒకే వ్యాపారము, స్వరూపముతోనుండి అనే కములగు సర్థములను బోధింపజాలదు కావున, ఒకే శబ్దమునం దుండు వ్యాపార

ములు, భిన్న విషయము లగునవి, విజాతీయములే యనియు, సజాతీయములు కావనియు నంగీకరింపవలసి యున్నది. అట్లంగీకరించుచో, నది ధ్వనికారుని మతమే యగును. అభిధ (తాత్పర్యము) లక్షణ వ్యంజన అనునవి విజాతీయ ములగు వ్యాపారము లనియు, వానివలన బోధింపబడు నర్థములు గూడ భిన్నము లనియు, ధ్వనికారుని సిద్ధాంతము

మొదటివగు పదార్థ వాక్యార్థ ప్రతీతులకును, చివరి వ్యంగ్యార్థ ప్రతీతికిని, పౌర్వాపర్య రూపమగు క్రమ మున్నది. కాని యది తెలియబడదు అంత మాత్రమున నా క్రమమే లేదనఁగాదు. ధూమాది హేతువునందు వ్యాప్తి స్ఫుటికిని, గవాద్యర్థమునందు సంకేతస్ఫుటికిని, క్రమముండియు తెలియబడనట్లు, పార్యంతిక మగు వ్యంగ్యార్థ ప్రతిపత్తికిని, తత్పూర్వ లక్షణ వర్తు లగు పదార్థాది ప్రతీతులకును, గల పౌర్వాపర్య రూపమగు క్రమము సంభావ్యమాన మయ్యును, అనగా, ప్రమాణముచేతఁ దెలియజేయబడుచున్నను, తెలియబడదు. సహృదయులు, సవిశేషముగ కావ్యానుశీలనము గావించుట కలవాటుపడిన వారగుటచేత వారికి వ్యంగ్యార్థ స్ఫురణము చట్టునఁ గలుగును. అంతమాత్రమున, అనగా వాచ్య వ్యంగ్యార్థముల పౌర్వాపర్య క్రమము ఎరుక పడనంతమాత్రమున, నవి రెండు నభిధావ్యాపారముచేతనే బోధింపబడుచున్నవని తలంపరాదు. సామాన్య విశేష ప్రతీతులకు కార్యకారణ భావము నిశితమైనది కావున, ప్రాథమికార్థ ప్రతీతులకును పార్యంతికార్థ ప్రతీతికిని, నిమిత్త నైమిత్తిక భావము నాశ్రయింపకతప్పదు అట్లు గావింపనిచో, గౌణ లాక్షణికార్థములు, ముఖ్యార్థముకంటె భిన్నమగుట కుదురదు. మరియు, నిమిత్త నైమిత్తిక భావము నంగీకరింపనిచో, తౌకిక మగు శాబ్ద వ్యవహారమే కాక, వైదిక మగు శాబ్దమర్యాదయుఁ జెడును. “శ్రుతి, లింగ, వాక్య, ప్రకరణ, స్థాన సమాఖ్యలలో నుత్తరోత్తర ప్రమాణములు పూర్వపూర్వ ప్రమాణములకంటె దుర్బలములు” అను మీమాంసాప్రక్రియ గలదు (శ్రుతి, లింగ, వాక్య ప్రకరణ స్థాన సమాఖ్యానాం సమవాయే పారదౌర్బల్య మర్థవిప్రకర్షాత్ (3-3-7. మీమాంసాదర్శనము—జైమిని))

నిమిత్తతా వైచిత్ర్యమును (భేదమును) అంగీకరించినప్పుడే ఈ ప్రక్రియ సమర్థనీయ మగును. నిమిత్తతా భేదము నంగీకరించుచో, వ్యాపారభేదమును గూడ

నంగీకరింపక తప్పదు. అప్పు డభిధయే చివరి యర్థమును గూడ బోధించునని చెప్పవలను గాదు అనగా వ్యంజన నంగీకరింపక తీర దనుట

“సౌందర్య హేతు వగు నీ ధ్వని గుణాలంకార భిన్నము కాదు” అనునది ధ్వన్యభావవాది చూపు మరొక వికల్పము. ఇందు రెండు దోషము లున్నవి అందు మొదటిది: కావ్యమునకు ధ్వని ఆత్మ అని చెప్పబడినది. అట్టియెడ నది గుణాలంకారమువలె సౌందర్య హేతువుకాదు. శరీరమున కాత్మ శోభాహేతువు కాదుకదా!

“కావ్యశోభా యాః కర్తారో ధర్మా గుణాః తత్తిశయ హేతవ స్త్వలంకారాః” అను వామనవచనమును బట్టి, కావ్యమునకు శోభాసంపాదకములు గుణాలంకారము లని తెలియుచున్నది. ‘ధ్వని’ కావ్యమున నాత్మస్థానము నంది యున్నది. కావున సౌందర్యాపాదకము, అను హేతువు ధ్వనియందు లేదు కావున నిది (ధ్వని) గుణాలంకారముల నంతర్భవింపదు. మరియు, ధ్వని గుణియు, అలంకార్యము నగును. అట్టియెడ నిది గుణముగాని, అలంకారముగాని యెట్లగును? ఒకవేళ ధ్వని సౌందర్య హేతు వని యంగీకరించినను, అభావవాది చెప్ప వికల్పము దోషదూషితమే యగును. వాచ్యార్థము సౌందర్య హేతువైనను, గుణాలంకారాంతర్గతము కాదు కదా! కావున, సౌందర్య హేతువు అగునది గుణాలంకారవ్యతిరీక్తము కాదు అని అభావ వాది చెప్ప హేతువు వాచ్యార్థమునందు, అనైకాంతిక మగుచున్నది. అట్లగుట, సౌందర్య హేతువైనను, వాచ్యార్థము గుణాలంకారముల నంతర్భవింపనట్లు, సౌందర్య హేతువైనను, ధ్వని, గుణాలంకారముల నంతర్భవింపదు, అని సిద్ధాంతి కరింపవచ్చును.

భాక్తవాదము: వీరివాద మిది “గంగాయాం ఘోషః” అను నుదాహరణము నందు, గంగాశబ్దమునకు తీర్థార్థమును చెప్పుచో లక్షణ నంగీకరించియుండిమి కదా! ఆ గంగాశబ్దమునకే శైత్య పావనతా రూపార్థమునందును, లక్షణనే మరల నంగీక రింపరాదా? వ్యంజనా కల్పన మేల?

ఈ శంకకు సమాధానము: “హేత్వభావాన్న లక్షణా”, ముఖ్యార్థభావాది త్రయమే హేతువు. ఇచట నది లేనందున, లక్షణ ప్రవర్తింపదు. ముఖ్యార్థ భావాదులు ముందే వివరింపబడి యున్నవి.

‘గంగాయాం ఘోషః’ అనుచోట, గంగాశబ్దమునకు నదీపర మగు సర్థమే ముఖ్యార్థము. దానికి భాధ యున్నది. అనగా వాచ్యార్థమున కనుపపత్తి కల్గినది.

అప్పుడు వాఙ్మార్గముతోడి సంబంధముగల మరొక యర్థమును చెప్పవలసియున్నది. అదియే తీర రూపార్థము. తీరరూపమగు నర్థము లక్షార్థమేకాని ముఖ్యార్థము కాదు. కారణము సంకేతము లేకపోవుటయే, ముఖ్యార్థబాధ లక్షణకు ప్రథమ నిబంధనము లక్ష్యమయిన తటమునకు ముఖ్యతయే లేదు. ఇక బాధ యెక్కడిది? 'గంగా తీరమున ఘోష మున్నది.' అను వాక్యమున ముఖ్యార్థమున కనుపపత్తి యేమున్నది? కావున, ప్రప్రథమ మగు లక్షణాబీజ మిట (తీరార్థమందు) లేదు అని నిరూపిత మైనది. ఇక ముఖ్యార్థ సంబంధమును విచారితము. లక్ష్యమయిన తీరమునకు, శీతత్వ పావనత్వాది ప్రయోజనములతో, సాజ్ఞాత్సంబంధ మెద్దియును లేదు. ఫలము ప్రవాహ సమవేతమే కాని, తీరసమవేతము గాదు. గంగాశబ్దము తటమును బోధించుటలో అసమర్థమైనను, ప్రయోజనమును బోధించుటలో స్థలద్గతి కాదు. "స్థలంతి గతి రస్యసః" అని స్థలద్గతి పద విగ్రహము. గతి యనగా అవబోధన శక్తి. బాధయుండుటచే విదురమైన, అవబోధనశక్తిగల పదము స్థలద్గతి యనఁ బడును లక్షణ లేకున్న గంగాశబ్దము తటమును బోధింపసమర్థము కాదు. లక్షణ లేకున్నను ఫలమును ప్రతిపాదింపగలదు. కావున, శీతత్వ పావనత్వాదులకు గంగ తోడనే సాజ్ఞాత్సంబంధము కలదు గాని, తీరముతో గాదు. సాజ్ఞాత్సంబంధమే లక్షణా ప్రయోజకము. తీరమును ముఖ్యార్థముగను, శీతత్వ పావనత్వాదులను లక్ష్యార్థముగను చెప్పదలచినచో తీరమునకు శీతత్వపావనత్వాదులతో సాజ్ఞాత్సంబంధ ముండవలెను. అది యిటలేదు కావున, రెండవ హేతువుగూడ నిరస్త మైనది. ఇక మూడవ హేతువును విచారితము లక్ష్యార్థమును చెప్పచో, రూఢిగాని ప్రయోజనము గాని యుండవలెను. శైత్యాదికము లక్ష్యమగుచో నిందు ప్రయోజనాంతర కల్పన మెట్లు? ప్రయోజనమందు ప్రయోజనాంతర ముండదు కావున, నిందు (తీరమును ముఖ్యార్థముగా గ్రహించుట) ముఖ్యార్థబాధ, తత్సంబంధము, ప్రయోజనము అను హేతుత్రయమున నొక్కటిగూడ లేదనుట స్పష్టము. ఈ హేతుత్రయము లేక లక్షణ ప్రవర్తింపదు ముఖ్యార్థ ప్రతిపాదకమైన గంగాశబ్దము శైత్యపావనత్వాది ప్రయోజన ప్రతిపాదనములో స్థలద్గతి కాదు అను విషయము ముందే నిరూపింపఁ బడి యున్నది.

మీది వివరణ సారాంశ మిది:

1. సంకేతము లేనందున తటము ముఖ్యార్థము కాదు.

2. తటమునకు ఘోషాధికరణత్వ ముపనన్నమే యగుచున్నది. కావున బాధ లేదు.

3. తటమునకు స్రోతోధర్మములగు శీతత్వ పావనత్వాదులతో సంబంధము లేదు.

4 ఇచట వేరొక ప్రయోజనము సంభవింపదు.

5 గంగాశబ్దము, ఫలప్రతిపాదనమున స్థలద్ధతి (అసమర్థము) కాదు.

కావున లక్షణ యిట ప్రవర్తింపదని సిద్ధాంతము.

విషయ మిట్లున్నను, మేము లక్షణనే (శైత్య పావనత్వాదులను లక్ష్యము గనే) అంగీకరింతు మన్నచో మూల త్తయ కారిణి యగు ననవస్థ వాటిల్లును. చూడుడు. తీరనిష్ఠ మగు శైత్య పావనత్వాదికము లక్ష్యమగు నన్నచో, ఘోష నిష్ఠ మగు పావనత్వాదికము ప్రయోజన మని యంగీకరింపవలయును. ఆ ఘోష నిష్ఠ ప్రయోజనము దేనిచే భాసించును? అభిధానే నది గోచరింపదు కదా! పూర్వము వలె లక్షణచేతనే భాసించు ననవలెను. అప్పు డదియును లక్ష్యార్థమే యగును అట్టిచో ఈ లక్ష్యమునకు మరొక ప్రయోజనము ఉండవలయును. అదియును లక్షణాలభ్యమే అనవలసి వచ్చును. అందును ప్రయోజనాంతర మపేక్షింపబడును. ఆ ప్రయోజనముగూడ లక్ష్యమే కావలయును. అందును మరొక ప్రయోజనము. ఇట్లనంత కల్పములో విశ్రాంతియేడి? అప్పుడు ప్రకృత ప్రతీతి యుండదు. అది ప్రతిబద్ధ మగును. ఇట్లు ప్రకృత లక్షణాజ్ఞప్తిని ప్రతిబంధించు ననవస్థ వాటిల్లును కావున ప్రయోజనము లక్ష్యమనుట సరికాదు.

విశిష్టలక్షణా వాదము: కొంద రిట్లన వచ్చును. శీతత్వాది రూపమైన కేవల ప్రయోజనమును లక్ష్యముగా నంగీకరించినపుడు, అనవస్థా దోషము వాటిల్ల వచ్చును. కాని శీతత్వపావనత్వాది ప్రయోజన సహితమగు తటమే లక్ష్య మగుచో, మీది దోషము వాటిల్లదుకదా! మొదట తటము లక్షిత మగుట తరువాత శీతత్వాదులు అవభాసించుట అను పూర్వ పశ్చాద్భావ మిందు లేదు. ప్రయోజన విశిష్టముగ తటమే లక్షిత మగును. 'అందు వేరొక ప్రయోజన ముండవలెను కదా!' అని అననక్కర లేదు 'గంగాయాః తటే ఘోషః' అను ముఖ్య శబ్ద ప్రయోగముకన్న నిం దధికార్థలాభ ముండుట వైలక్షణ్యము కదా! అదియే యిందు ప్రయోజనము.

కావున విశిష్టలక్షణ సంగీకరించుటయే యుక్తము. అట్టియెడ వ్యంజనవలన నేమి ప్రయోజనము?

ఈ వాద మంగీకార్యము కాదు. కారణము లివి: ప్రయోజన సహితమైన లక్ష్యార్థ ముండదు. (ప్రయోజనేన సహితం లక్షణీయం న విద్యతే కా. ప్ర. మరియు లక్ష్యార్థము మొదట గోచరించును. తరువాత ప్రయోజనము గోచరించును. రెండు ఏకకాలమున గోచరింపవు. మరియు జ్ఞానవిషయము వేరు. ఫలము వేరు.

“జ్ఞానస్య విషయో హ్యన్యః ఫల మన్య దుదాహృతమ్”

ప్రత్యక్షాదేర్ని నీలాది ర్విషయః; ఫలంతు ప్రకటతాన విత్తి ర్వా.

జ్ఞానమునకు విషయ మగునది జ్ఞానముకన్న వేరయినట్లు, జ్ఞానము నకు ఫలముగా నుండునదియు జ్ఞానముకంటె వేరుగనే యుండును. (విశేషాంశములను గ్రహింపగోరువారు అనుబంధము 2 చూడనగును) ప్రత్యక్షాది జ్ఞానమునకు నీలాదికము విషయము. ప్రకటత (జ్ఞాతత) ఫలము కావున లక్ష్య వ్యంగ్యార్థము తొక్కటియే యనుట సరికాదు.

మరియు అతివ్యాప్త్యవ్యాప్తులు కలుగుట వలనగూడ భక్తిచే (లక్షణచే) ధ్వని లక్షితము కానేరదు. అతివ్యాప్తి, అవ్యాప్తి, అసంభవము అనునని దూషణ (దోష) త్రయ మనబడును. లక్ష్యము కాని చోటగూడ లక్షణ ముండుట అతి వ్యాప్తి లక్ష్యమున గొంతచోట లక్షణము లేకుండుట వ్యాప్తి. లక్ష్యమునం దెచ్చటను లక్షణము సంభవింపకుండుట అసంభవము. ధ్వనిలేని చోటులగూడ భక్తి యున్నది కావున అతివ్యాప్తి. ధ్వనియున్నప్పుడెల్ల లక్షణ లేదు.

లావణ్యము, ప్రతికూలము: సబ్రహ్మచారి, కుశలవాడు ఇత్యాది పదములు స్వార్థములను వీడి అర్థాంతరములఁ జిరరూఢములై యున్నవి. కాని యివి ధ్వని కాస్పదములు కావు. 1. లావణ్యము: లవణ రస యుక్తము, 2. కూలము : అనగా ఒడ్డు. కావున ప్రతిపక్షముగా నుండు ప్రవాహము ప్రతికూలము. 3. సబ్రహ్మచారి: తుల్యగురువగు వ్యక్తి. 4. ప్రవీణుడ: మంచి వీణ కల వాడు. ఇవి వీనికి ముఖ్యార్థములు. కాని లావణ్య శబ్దమునకు హృద్యత్వ మను నర్థమును ప్రతికూలశబ్దమునకు విరోధి యనియు, సబ్రహ్మచారి శబ్దమునకు తుల్య మనియు, ప్రవీణశబ్దమునకు నేర్పరి యనియు నుపచరితము లగు నర్థములు లోకమున రూఢములై యున్నవి. ఈ పదము లుపచరితము లగునపుడు ప్రయోజన మెడియు నుద్దిష్టము కాలేదు కావున ప్రయోజనాలంబక మగు ధ్వనిన వ్యాపార

మిందు ప్రసక్తము కాదు. ఉపచార మనగా అతిశయిత మగు వ్యవహారము. ఏ యర్థమున నేశబ్దమునకు వ్యవహార ముండునో, దానిని విడిచి తత్సంబద్ధ మగు వేరొక యర్థమునం దాశబ్దమున కగు వ్యవహారము.

కావున ధ్వని లక్షణాంతర్గతము కాదు. లక్షణ అభిధాపుచ్ఛభూతము.

ధ్వని : అనుమాన ప్రమాణము.

ధ్వనివాదమును ఖండించిన వారిలో మహిమభట్టు ముఖ్యుడు ధ్వని అను మానాంతర్గతమే అని ఆతని యభిప్రాయము. అనుమాన ప్రమాణ మిట్లుండును.

“పర్వతో వహ్నిమాన్! ధూమవత్పాత్ యోయో ధూమవాన్ సోఽగ్ని మాన్ యథామహానసీః” త. సం.

పర్వతము అగ్ని కలది; పొగయుండుటవలన; ఏడియేడి పొగకలదియో అదియేడి అగ్ని కలది-మహానసమువలె.

ఇందు పర్వతమును ఉద్దేశ్యమనియు, పక్షమనియు, సక్షమందు విధింపఁ బడినదానిని అగ్నిని విధేయ మనియు సాధ్యమనియు, లింగియనియు. (దేని సహాయముతో పైవిషయము సాధింపఁబడునో దానిని) పొగను, సాధన మనియు, హేతువనియు, లింగ మనియు, జ్ఞాపక మనియు నందురు. మహానసమును సపక్ష మనియు, హ్రాదమును విపక్ష మనియు నందురు సంశయ విషయమగు సాధ్యముకల్గుట పక్ష లక్షణము. సాధ్యము నిశ్చయముగ నున్నచోట సపక్షము. అచట నెప్పుడును సాధ్యమును చూచుచుండుము. నిశ్చయ విషయ మగు సాధ్యము కల్గుట సపక్షమునకు లక్షణము నిశ్చయముగ సాధ్యము లేని చోటు విపక్షము, ఇందు సాధ్య హేతువులు (అగ్నియు ధూమమును) రెండు నుండవు. నిశ్చయ విషయ మగు సాధ్యాభావముకల్గుట విపక్ష లక్షణము. ధూమ రూప సాధన ద్వార మున వహ్నిని సాధించునపుడు, పర్వతము పక్షము; మహానసము సపక్షము; హ్రాదము విపక్షము నగుచున్నవి.

హేతువు సాధ్యము పొగ అగ్ని అను రెండును ఒక్కచోట తప్పక యుండుటే వ్యాప్తి. ఏయే చోటులందు హేతువుండునో ఆయాచోటులం దెల్ల సాధ్యము నుండును అనునది ‘అన్వయవ్యాప్తి’. ఉదా: ధూమ మున్నచోటనందెల్ల అగ్ని యున్నది. మహానసము వలె-ఇదియే అన్వయ వ్యాప్తి. సాధ్య మెచట నుండదో, అచట హేతువు నుండదనుట వ్యతిరేక వ్యాప్తి; ఉదా: అగ్ని లేని చోట ధూమము నుండదు-మడుగునందువలె. కావున హేతువ్యాపకము సాధ్యము.

సాధ్యవ్యాప్యము హేతువు. సాధ్య సాధనములు రెంటికిని వ్యాప్తి యుండవలెను. వ్యాప్తియనగా నియత సాహచర్యము.

ఇక మహిమభట్టు ధ్వనివాదమును ఖండించిన విధ మిది. ఇందుల కుదాహరణముగా నీ క్రింది శ్లోకమును గై కొనవచ్చును.

“భ్రమ ధార్మికః సస్రబ్ధ. స శునకోఽద్య మారిత స్తేన
గోదావరీ కచ్చ కుడుంగ వాసినా దృప్త సింహేన”

దీని మహిమభట్టు వ్యాఖ్యానించెను: అనుమాన మిట్లుండును. “గోదావరీ నికుంజము భీరు భ్రమణాఽయోగ్యము. ఉపలభ్యమాన భయకారణము సింహము కలదియగుట వలన. అన్వయవ్యాప్తి: ఏది ఏది ఉపలభ్యమాన భయ కారణవంతమో అది యది భీరు భ్రమణాఽయోగ్యము మహారణ్యము వోలె. వ్యతి. రేకవ్యాప్తి: ఏదియేది భీరు భ్రమణాఽయోగ్యము కాదో అదియది ఉపలభ్యమాన భయకారణవంతము కాదు గృహమువోలె. కావున, ఈ గోదావరీ నికుంజము భీరు భ్రమణాఽయోగ్యము. ఈ యనుమానముచే అభిలషితార్థ సిద్ధియగుటంజేసి వ్యంజన అని వృత్త్యంతరమును అంగీకరింపవలసినది లేదు. అనన్య లభ్యమైన యర్థమందే పృత్యంతర కల్పనము యుక్తము కదా!” వ్యక్తి వివేకము.

ఈ యభిప్రాయమును కావ్య ప్రకాశికా కారుఁ డిట్లు ఖండించి యున్నాడు.

“అనుమానమునకుఁ బ్రవేశము లేనిచోటఁ గూడ, వ్యంజనకు ప్రవేశము కలదు. సద్దేతు వున్నచోటనే అనుమానమునకుఁ బ్రసక్తి. అప్పుడే హేతువు నకు సాధ్యముతో వ్యాప్తి (నియత సాహచర్యము) ఉండును. అన్యత్ర హేతువు వ్యభిచరితము (దుష్టము) అగును. ప్రకృతోదాహరణమున హేతువు వ్యభిచరితము. ఎట్లనఁ; ఉపలభ్యమాన భయకారణము (సింహము) ఉన్నను, గురురాజాద్యాదేశ మున్నప్పుడును, నిధి లాభ నిశ్చయ మున్నప్పుడును, కాంతాను రాగ మున్నప్పుడును, అది భీరుభ్రమణాఽయోగ్యము కాకపోవును. కావున హేతువు అనైకాంతికము. ఇచ్చోట ధార్మికునకు, దేవపూజార్థము పూలుకోయు వానికి, కుక్క కరచు నని భయముకాక, తాకు నని పాభయము, ఉండు టయు, వీరు డగుట సింహమునకు జంకక వెలూడ నుత్సాహించుటయు ససంభ వము. అప్పుడు గోదావరీ నికుంజము సింహ మున్నదను హేతువుచే, ఆతనికి భ్రమణాఽయోగ్యము కాకపోవును? అందుచే, సాధ్యముతోకాక సాధ్యాభావముతో (సింహాభావముతో) వ్యాప్తి కలుగుటంజేసి, హేతువు విరుద్ధము.

మరియు, గోదావరీ సుకుంజమందు సింహముండుట, ప్రత్యక్షముచేగాని, అనుమానముచే గాని, నిశ్చితము కాదు. కేవలము, ఆ స్వైరణి మాటలను జట్టియేకదా నిశ్చితము కావలెను. వాక్యజన్య జ్ఞానము (శబ్దజ్ఞానము) వక్త, అప్తుడు (యథార్థవాది) యను దృఢనిశ్చయ మున్నప్పుడే సమర్థము (ప్రామాణ్యము) అగును. ఆప్తత్వము సందిగ్ధమైనచో, ప్రకృత స్వైరణి మాటల యందుంబోలె, అప్రామాణ్య శంకాస్కండిత మౌటంజేసి, పేతువు అసిద్ధ మగును. ఇంక, అప్రామాణ్య శంకాస్పద మగు నసద్దేతు వున్నచో అనుమానము, సంచరణాయోగ్యత ఎట్లు ఉపలబ్ధ మగును? కాని ఆచోట సింహము లేదు-నిజము. కాని, ఆజాణమాటకు, “తన ప్రేయ సమాగమ సంకేత మగు నచ్చోట, సంచరింపవల దని తాత్పర్యము” అని విదగ్ధులగు వారలకు అర్థానుభవము కలుగును. కావున, వ్యంజనావృత్తిచేతనే, ఆ వ్యంగ్యార్థ గ్రహణము సిద్ధము. వ్యంజనా పక్షమువారలకు (మాకు), వ్యాప్త్యాద్యనుసంధానము అపేక్షణీయము కాదు. ఆ బాధ అనుమానవాదులకే. మాకు అసద్దేతువుచేతనుంగూడ వ్యంగ్యార్థస్ఫూర్తి కలుగును, అనైకాంతికము అసిద్ధము సందిగ్ధము ననుబోషము గల పేతునకును, వ్యంజకత్వము ఒప్పుదురు.”

ర. గం. ధ. వేం. సు.

కావున వ్యంగ్యము అనుమానముచే గతార్థము కాదు.

ఇక, ధ్వని యున్నను, అది అనిర్వచనీయ మనువారు (అలక్ష్యతావాదులు) ఉన్నారు. ధ్వని స్వరూప స్వభావములను వివరించిచూపుటయే వారికి సమాధానము.

సారాంశము: “స చ తావ న్నాభిధాత్మా సంకేతాభావాత్. సచాపి తాత్పర్యాత్మా తస్యాన్వయబోధన ఏవ క్షిణశక్తిత్వాత్. నాపి లక్షణాత్మా ముఖ్యార్థబాధాది రహితత్వాత్. తస్మా దభిధా తాత్పర్య లక్షణాతిరిక్తః, తురీయ కవ్యోస్థితో, వ్యంగ్యోష్టో వ్యంజనావ్యాపారః. వ్యంజన ధ్వనన గమనాది సోదర వ్యపదేశ నిరూపితోఽచశ్యం స్వీకరణీ ఇతి.

సంకేతము లేకపోవుటచే నది అభిధాకాదు, తాత్పర్యము అన్వయబోధతో నసమర్థ మగును కావున తాత్పర్యాత్మకమునుగాదు. ముఖ్యార్థబాధాదలు లేవు గావున లక్షణాత్మకము గాదు. కావున నిది అభిధా తాత్పర్య లక్షణాతిరిక్తమును,

తురీయ కత్యా స్థితమును వ్యంగ్యనిష్ఠము నగు వ్యంజనా వ్యాపారము. దీనినే ధ్వనస మసేయు, ద్యోతన మనియు, ప్రత్యాయన మనియు అవగమన మనియు నందురు. (పదార్థావబోధనలో అభిధ ప్రథమకక్ష్య, తాత్పర్యము ద్వితీయ కక్ష్య; లక్షణ తృతీయకక్ష్య; వ్యంజన చతుర్థ, లేక, తురీయకక్ష్య, వాచక లక్షక వ్యంజకము లను శబ్దత్రయమును జెప్పనపుడు, అభిధా లక్షణా వ్యంజనము లను మూడు వ్యాపారములే యుద్దిష్టములు తాత్పర్య మనునది అచట లేదు. “తాత్పర్యార్థోఽసి కేషచిత్” అను కావ్య ప్రకాశికా కారుని వచనమే, ఇట తాత్పర్యమును చెప్పటకు కారణము).

“సహృదయ మనఃప్రీతయే తత్స్వరూపం బ్రూమః. తస్య హి ధ్వనేః స్వరూపం సకల సత్కవి కావ్యోపనిషద్భూత మతిరమణీయ మణీయసిద్ధి శ్చిరం తన కావ్య లక్షణ విధాయినాం బుద్ధిభి రనుస్మిత పూర్వమ్. అథ చ రామాయణ మహాభారత ప్రభృతిని లక్ష్యే సర్వత్ర ప్రసిద్ధ వ్యవహారం లక్షయతాం సహృదయానా మానందో మనసి లథతాం ప్రతిష్ఠా మితి ప్రకాశ్యతే.” ధ్వన్యా.

సహృదయుల మనఃప్రీతికొరకు దాని (ధ్వని) స్వరూపమును చెప్పుచున్నాము. అది, సకల సత్కవి కావ్యోపనిషద్భూతము; అతి రమణీయము, చిరంతన కావ్య లక్షణ విధాతల అణీయసము లగు బుద్ధులచే అనుస్మృతి పూర్వము. రామాయణము, మహాభారతము, మున్నగు లక్ష్యమందంతటను, ప్రసిద్ధ మగు వ్యవహారము గల ధ్వని స్వరూపమును, లక్షణ పురస్కరముగాఁ జూచు సహృదయుల మనస్సులందు ఆనందము ప్రతిష్ఠితము గావలయు నను నుద్దేశమున దాని స్వరూపమును ప్రకాశింపజేయుచున్నాము.

“ప్రకారలేశము కాదు” అనుటకు సకల సత్కవి కావ్యోపనిషద్భూతము అని చెప్పబడి ఁ. భక్తిచే లభించు సర్థము రమణీయము కాదు. దానికింటె ధ్వని వెరనుటకై, అతిరమణీయ మని చెప్పబడినది. అదికవి యగు వాల్మీకి నుండియు మహాకవు లందరును ధ్వని నాదరించి రని చెప్పటకు, రామాయణాదులయందు ప్రసిద్ధ వ్యవహారము గలది అని చెప్పబడినది.

సహృదయ శ్లాఘ్య మగు సర్థము వాచ్యము, ప్రతీయమానము నని రెండు విధములు అందు ప్రతీయమాన మగు సర్థమే కావ్యమున కాత్మ యగుచున్నది. దానినే సహృదయులు శ్లాఘింతురు. కాని, సహృదయ శ్లాఘ్యమగు ప్రతీయ

మానము, వాచ్యార్థముతో గూడియుండుట వలన-అనగా-వాచ్య ప్రతీయమానార్థము తొక్కసారిగా స్ఫురించుట వలన-వాచ్యమగూడ సహృదయ శ్లాఘ్య పగుచున్నది. విభాగ కుశలు రగు సహృదయులు ప్రతీయమానార్థమును వాచ్యము నుండి వేరుచేసి, ప్రతీయమానార్థమునే కావ్యాత్మగా గ్రహించుచున్నారు. వాచ్యము కంటే భిన్నమగు ప్రతీయమానార్థము మహాకవుల వాక్కులయం దున్నది ప్రసిద్ధము లగు నలంకారముల కంటెను ప్రఖ్యాతము లగు నవయవముల కంటెను భిన్నముగ కాలతలయందు లావణ్యము ప్రకాశించునట్లు కావ్యమందలి వాచ్యము కంటే భిన్నమై వ్యంగ్యము శోభిల్లుచుండును. మహాకవి వాణి వ్యంగ్యార్థ రూప మగు రసాతికమును దివ్య మగు నానందరసమును స్వయముగ స్రవింపజేయు నదియై మహాకవులకు అతిలోక సామాన్యమైన ప్రతిభావిశేషమును పరిస్ఫురించు దానినిగా అభివ్యక్తికరించును. (అందులకే అనంతమైన యీ కవి సంసారమున కాళిదాసప్రభృతులు ఇద్దరు ముగ్గురుగానీ, ఐదుగురుగాని మహాకవులగా పరిగణింపబడుచున్నారు) ఈ వ్యంగ్యార్థము కేవల శబ్దార్థ శాసన జ్ఞానమున (దెలియు నది కాదు; కావ్యార్థ తత్వజ్ఞు లగు వారికి మాత్రమే అది వేద్యమగును.

భట్టనాయకుఁ డిట్లు చెప్పియున్నాఁడు:

వాగ్దేనువు బాలునివలె నేమియు నెరుగని కవియందు దివ్యమును, సారమును అగు రస మను పాలను స్వయముగా స్రవింపజేయుచుండును. కావుననే యోగుల చేత ప్రాణాయామ ప్రత్యాహారాది క్రమసాధనచే పొందబడుచున్న బహ్మీనంద రసముగూడ వాగ్రసముతో సమ మగునది కానేరదు. వాగ్దేవతా ప్రసాదముచేత స్వయముగా లభించిన రసము యోగాభ్యాసాదులచే లభించు నానంద రసము నతిశయించు నని భావము.

ధ్వని భూమిక

1. యోగార్థః సహృదయశ్లాఘ్యః కావ్యాత్మేతి వ్యవస్థితః

వాచ్య ప్రతీయమానాభ్యా తస్యభేదా వుభౌ స్మృతౌ.

(తత్ర వాచ్యః ప్రసిద్ధోయః ప్రకారై రుపమాదిభిః

ఐహుధా వ్యాకృతః సోఽన్వైః కావ్య లక్ష్య విధాయితః)

2. ప్రతీయమానం పున రస్య దేవవస్తస్త్వివాణీషు మహాకవీనామ్
యత్తత్ప్రసిద్ధావయవాతిరిక్తం విభాతి లావణ్య మివాంగనాసు
(ప క్తాఫలేషు చ్చాయాయా స్తరశత్వ మివాంతరా
ప్రతిభాసి యదంగేషు తల్లావణ్య మితిరితమ్)
 3. కావ్యస్యాత్మాస ఏవార్థస్తథా చాదికవేః పురా
క్రౌంచ ద్వంద్వ వియోగోత్తః శోకిః శ్లోకత్వ మాగతః
(మానిషాదః ప్రతిష్ఠాంత్య మగమ శ్శాశ్వతీ స్సమాః
యత్క్రౌంచమిధునా దేక మవధీః కామమోహితమ్)
 4. సరస్వతీ స్వాదు తదర్థవస్తునిష్కంద మానా మహతాం కవీనామ్
అలోక సామాన్య మభివ వ్యనక్తి పరిస్ఫురంతం ప్రతిభావిశేషం.
(వాగ్ధేను ర్దోగ్ధివకం హిరసం యద్బాలతృష్ణయా
తేన నాస్యసమః స స్యాద్దుహ్యతే యోగిభి హియః)
- (భట్టనాయకుడు)
5. శబ్దార్థ శాసన జ్ఞాన మాత్రేణైవ న వేద్యతే
వేద్యతే స తు కావ్యార్థ తత్త్వజ్ఞై రేవ కేవలమ్.
 6. సాఽర్థస్త ద్వ్యక్తిసామర్థ్య యోగీ శబ్దశ్చ కశ్చన
యత్నతః ప్రత్యభిజ్ఞేయౌ తౌ శబ్దార్థౌ మహాకవేః
 7. అలోకార్థి యథాదీపశిఖాయాం యత్నవాన్ జనః
తదుపాయతయా తద్వ దర్థే వాచ్యే తదాదృతః
 8. యథా పదార్థ ద్వారేణ వాక్యార్థః సంప్రతీయతే
వాచ్యార్థపూర్వికా తద్వత్ ప్రతిపత్తిర్ని వస్తునః.
 9. స్వసామర్థ్య వశానైవ వాక్యార్థం ప్రతిపాదయన్
యథా వ్యాపార నిష్పత్తాపదార్థో న విభావ్యతే.
 10. తద్వ త్సచేతసాం సోఽర్థో వాచ్యార్థ విముఖాత్మనామ్
బుధౌ తత్త్వార్థ దర్శిన్యాం ఝటిత్యే వావభాసతే.

6. ఆ వ్యంగార్థమాను తత్ప్రకాశన సమర్థమగు శబ్దమును అత్యల్పముగ నుండును. ఆ శబ్దార్థములే మహాకవులచే సరిగాఁ దెలిసి కొనఁదగినవి. వ్యంగ్య వ్యంజకములు సుప్రయుక్తము లగునపుడే మహాకవులకు మహాకవిత్వ సిద్ధి గల్గును; ఏవో శబ్దములను, అర్థములను గూర్చినంత మాత్రమున కలుగదు.

7. వస్తుసందర్శనార్థి దీపశిఖికొరకు యత్నించునట్లు వ్యంగ్యమునందాదరము గలవాఁడు. వాచ్య మగు నర్థముకొరకును యత్నించును. దీపశిఖి లేనిదే ఆ లోకము సంభవింపనట్లు, వాచ్యములేనిదే వ్యంగ్యము సంభవింపదు.

ధ్వని లక్షణము :

యత్రార్థః శబ్దో వా తిమర్థ ముపసర్జసికృత స్వార్థౌ
వ్యంక్తః కావ్యవిశేషః స ధ్వని రితి సూరిభిః కథితః

ధ్వ. లో.

ఏ కావ్యమందఁ అర్థము ఉపసర్జసికృత (అప్రధానముగాఁ జేసికొనిన) స్వస్వ రూపమై వ్యంగ్య మగు నా యర్థమును వ్యజింపఁజేయుచో శబ్దము ఉపసర్జసి కృతార్థమై (అర్థము నప్రధానముగాఁ జేసికొని) వ్యంగ్యార్థమును అభివ్యంజనము చేయుచో ఆ కావ్యవిశేషము ధ్వనియని సూరివరు లనిరి. స్వశబ్దము ఆత్మవాచి స్వంచ+అర్థశ్చ-స్వార్థౌ అర్థ మనఁగా వాచ్యార్థము. తన స్వరూపమును అప్రధానముగాఁ జేసికొని వాచ్యమగు నర్థముగాని తన యర్థమును అప్రధాన ముగాఁ జేసికొనిన వాచక మగు శబ్దముగాని, వ్యంగ్య మగు నా యర్థమును ధ్వనింపఁజేయుచో (వ్యంగ్యార్థము ప్రధాన మగుచో) అది ధ్వని కావ్య మనఁబడు నని భావము.

మీది శ్లోకమందు “స్వార్థౌ, వ్యంక్తః” అను ద్వివచన రూపములు గలవు. వీనినే గంభీర మగు నొక యర్థము వ్యక్త మగుచున్నది. అవివక్షిత వాచ్య ధ్వని యందు శబ్దమే వ్యంజక మగుచుండును. అట్లయ్యు నచట అర్థమునకుగూడ సహ కారిత్వ ముండును. వివక్షితాన్యపరవాచ్యమున అర్థమే వ్యంజక మగును. అయి నను అందు శబ్దమునకును సహకారిత్వ మున్నది. ఇట్లు అన్ని యెడలను శబ్దార్థ ములు రెండింటికిని ధ్వనిన వ్యాపారము గలదు. కావుననే మీది ద్వివచన ముప పన్న మగుచున్నది. భట్టనాయకుఁ డిచటి ద్వివచనమును దూషించి యున్నాఁడు. కాని యా దూషణ మనిచార మూలక మనుట స్పష్టము. ఒకచో శబ్దము ప్రధానమై వ్యంగ్యార్థమును బోధించును. ఒకచో నర్థము ప్రధానమై వ్యంగ్యార్థమును బోధిం చును కావుననే ‘అర్థముగాని, శబ్దముగాని, అని వైకల్పికముగా మీది శ్లోక మందుఁ జెప్పబడి యున్నది.

వాచ్య వాచక సౌందర్య కారణములగు నుపమాదులికంబైన అనుపాసా

దుల కంటెను ధ్వని భిన్నమై యుండును. “ఏ యలంకారము లందు వ్యంగ్యము న్నష్టముగ ప్రతీతము కాదో అవి ధ్వనికి విషయములు కాకపోవచ్చును. కాని సమాసోక్తి, ఆక్షేపము, విశేషోక్తి, పర్యాయోక్తి అపహ్నాతి, దీపకము, సంకరము మున్నగు నలంకారములందు ధ్వనికి ప్రతీతి యున్నది. వానిలో ధ్వని అంతర్భ వించును” అని కొంద రనవచ్చును. కాని యది సరి కాదు మీది యలంకారము లందు వ్యంగ్యముగు నర్థ మున్నది కాని, ఆ వ్యంగ్యార్థము వాచ్యము నలంకరించునే గాని ప్రధానము కాదు. వ్యంగ్యము ప్రధానమగు నపుడే ధ్వని యనఁబడును. కాకున్న గుణీభూత మగును.

ఇందుల కొకటి రెం డుదాహరణములు :

“ఉపోధ రాగీణ విలోల తారకం
తథా గృహీతం శశినా నిశాముఖమ్
యథాసమస్తం తిమిరాంశుకం తయా
పురోఽపి రాగా ద్ధలితం న లక్షితమ్”

ఉపోధః— ధృతః; రాగః - సంధ్యాశోణిమా, ప్రేమాచ; యేన స ఉపోధ రాగః మనఃగా సంధ్యాశోణిమయు ప్రేమయు: దానిని ధరించినవాఁడు ఉపోధ రాగుఁడు, లేక ధృత రాగుఁడు, చంద్రుడు, లేక నాయకుఁడు. విలోల తారకమ్— విలోలా ఉదయ రథసేన, ప్రియాలోకజ విభ్రమేణ చ చంచలాః, తారకాః, కనీనికాశ్చ; యత్ర. ఉదయ రథసేన, లేక ప్రియాలోక జనిత విభ్రమముచే చంచలములైన తారకలు—నక్షత్రములు లేక కనీనికలు (తాదృశం—అటువంటి) నిశాయాః ముఖమ్—నిశాముఖమ్. నిశ యనఁగా రాత్రియు, నాయకయు ముఖ మనఁగా - ప్రదోష రూపాగ్రి మాంగము, వదనము. గృహీత మ్మనఁగా ఉద్దీ పితము లేక చుంబితము. యథాపురోఽపి—ప్రాచ్య మపి పురస్తా దపి (తూర్పు: ముందర); రాగాత్—ఉదయారుణ్యముచేతను, ప్రేమోద్రేకముచేతను. గలితమ్— విశిష్టము; పతితము. సమస్తము—అఖిలము. తిమిరాంశుకమ్ - తమఃపటము; తిమిరాభవసనము. తయా—నిశచే; నాయకచే. న లక్షితమ్—చూడఁబడలేదు.

ఈ శ్లోకమున ప్రస్తుతము నిశా చంద్ర వ్యాపారము కావున నది వాచ్యము. తత్సమానము లగు విశేషణములచే నప్రస్తుత మగు నాయకా నాయక వృత్తాంతము గమ్మమాన మగుచున్నది. కావున నది వ్యంగ్యము. ఇందు మొదట వాచ్యార్థము, అనఁగా నిశా చంద్ర వృత్తాంతము తెలియును; తరువాత వ్యంగ్యార్థము స్ఫూరిం

చును. ఈ వ్యంగ్యార్థము నిశా చంద్ర వ్యాపారమునకు నాయకా నాయక వ్యాపార మును సమారోపించి అలంకరించిన తరువాత వెనుకటి నిశాచంద్ర వృత్తాంతము వ్యంగ్యమగు నాయకా నాయక వ్యాపారముగా స్ఫురించును. అంతట నాయకా నాయక వ్యాపార సమారోపముగల (వ్యంగ్యాలంకృతమగు) నిశాచంద్ర వ్యాపారము (వాచ్యము) వలననే సహృదయులకు చమత్కార లాభ ముండును. కావున, సమాసోక్తి యందు వ్యంగ్యముచే నలంకృత మగు వాచ్యమే ప్రధాన మగు చున్నది. అందులకే ఇది గుణీభూత వ్యంగ్య మగుచున్నది. “సమారో పిత నాయకా నాయకా వ్యవహారయో ర్నిశా శశినో రేవ వాక్యార్థత్వాత్”.

“చారుత్వోత్కర్ష నిబంధనా హి వాచ్య వ్యంగ్యయోః ప్రాధాన్య వివక్షా”
వాచ్య వ్యంగ్యముల ప్రాధాన్య వివక్ష చారుత్వోత్కర్షను బట్టియే గదా నిర్ణయింపనగును.

ఇందులకు నిదర్శనము.

“అనురాగవతీ సంధ్యా దివసస్తత్పురః సరః

అహో దైవగతిః కీదృక్ తథాపి న సమాగమః”

సంధ్యా — సంధ్యాకాలమును నాయకయు అనురాగవతీ — ఎరువుగలది, ప్రేమగలది. దివసః—పగలు, నాయకుడు. తనముందు పగలు గలది నాయకుడు గలది. అహో—ఆశ్చర్యము. కీదృక్ దైవగతి—దైవ (విధి) గతి ఎంత విలక్షణ మైనది; అచింత్యమైనది, తథాపి—అట్లయ్యు. న సమాగమః—కలయిక లేదు.

ఈ శ్లోకమున వ్యంగ్య ప్రతీతి యున్నను వాచ్యమునకే చారుత్వోత్కర్ష యుండుటచే, దానికే ప్రాధాన్యము వివక్షింపబడుచున్నది.

వామనుని మతమున నిది యాక్షేపాలంకారమునకే యుదాహరణ యగును. ఆతని మతమందు ఉపమానాక్షేపమే ఆక్షేపమునకు లక్షణము ఉదా: “ఇంతి నెమ్మోము గలుగఁ బూర్ణేందు డేల?” (పం. ల శా) భామహుని మతమున నిది సమాసోక్తియే. “ప్రస్తుతార్థము వర్ణింపబడుచుండునపుడు తత్సమానము లగు విశేషణములచే అప్రస్తుతార్థము గమ్యమాన మగు నెడల సంక్షిప్తార్థ మగు నది సమాసోక్తి యను నలంకార మగును” (పం. ల. శా.)

ధ్వని మహావిషయము. మహాసముద్రము వంటిది. ధ్వనించిన యలంకార మొక తరంగము వంటిదే యగును. సమాసోక్తి, పఞ్చయోక్తము, సంకరము మున్నగు నలంకారములయం దొకప్పుడు, వ్యంగ్యము ప్రధానము కావచ్చును.

అంతమాత్రముచే ధ్వని అలంకారములయం దంతర్భవించునని చెప్పరాదు. ధ్వని సర్వ వ్యాపకము. సమాసోక్త్యాదులకంటె భిన్న మగు స్థలమందుగూడ ధ్వని యున్నది. కావున, ధ్వనింపజేయఁబడిన అలంకారములకే, ధ్వనియుం దంత ర్భావమును చెప్పవలెను. ధ్వనించిన యలంకార మింకొకదాని నలంకరింపదు. కావున దాని నలంకార మనరాదు. అది ధ్వనియే. కాని బ్రాహ్మణ శ్రమణ న్యాయమున అది “అలంకార ధ్వని” అని చెప్పఁబడుచున్నది.

స్ఫోటము—ధ్వని

ఈ ధ్వనిసిద్ధాంతము నానంద వర్ధనుఁడు, వైయాకరణుల “స్ఫోట వాదము” నుండి గ్రహించెను. ధ్వన్యాలోకమున నిట్లు చెప్పఁబడినది : “సూరి భిః కథితః” ఇతి విద్వ దుపజ్ఞే య ముక్తిః. న తు యథా కథంచి త్ప్రవృత్తేతి ప్రతిపాద్యతే, ప్రథమేపి విద్వాంసో వైయాకరణాః వ్యాకరణమూలత్వా త్సర్వ విద్యానామ్. తే చ శ్రూయమాణేషు వర్ణేషు ధ్వని రితి వ్యవహరంతి” “సూరు లచే చెప్పఁబడినది” అనుటచేత, ధ్వని యను నీ యుక్తి విద్వదుపజ్ఞమే యగును. అ తియకాని, ప్రయత్నముచేత నెట్లో ప్రవర్తింపజేయఁబడినది కాదు. సర్వ విద్యలును వ్యాకరణమూలములు కావున, వైయాకరణులే ప్రథమ విద్వాంసులు. వారు, వర్ణములు శ్రవణేంద్రియ గోచరము లగునపుడు “ధ్వని” అని వ్యవహ రించుచున్నారు.

స్ఫోట మనగా నేమి?

“యఃసంయోగ వియోగాభ్యాం కరణై రుపజన్యతే

స స్ఫోటః శబ్దజా శబ్దా ధ్వనయోఽన్యై రుదాహృతాః”

భర్తృహరి—వాక్యపదీయము.

“జిహ్వోగ్రము మున్నగు కరణములకు ఆ యా (తాల్వాది) స్థానముల తోడి సంయోగ వియోగములు కలుగునపుడు జిహ్వోగ్రాది కరణములచేత మొదట నుపజనిత మగు శబ్దము స్ఫోటము అని చెప్పఁబడును కనుక, కరణ స్థాన సంయోగ వియోగములవలన మొదట నుత్పద్యమాన మగు శబ్దము స్ఫోటము అని ఉత్పత్తివాదుల మతము. కాఁగా, “గంట వాయించునపు డుదయించునది యగు ప్రథమ శబ్దము ననుసరించి కలుగునవి యిగు శబ్దము లవలె స్ఫోట రూప మగు ప్రథమ శబ్దమునుండి శ్రూయమాణము లగుచు, పుట్టిన శబ్దములు (జ్ఞాతృ

శ్రుతి ప్రథమునఁ బడినవి) అన్యులచేత (వైయాకరణులకంటె అన్యు లగు ఉత్పత్తివాదులచేత) “ధ్వనులు” అని చెప్పబడినవి.” -పం. ల. శా.

ఇట్లు ఘంటాధ్వనురణన స్థానీయమును, కావుననే అనుకరణ నాత్మోపలక్షితమును అగు వ్యంగ్య మగు నర్థముగూడ ధ్వని యని వ్యవహరింపఁబడినది.

గంటను ! మ్రోగించునపుడు-స్వరమువెంట స్వరముగా-ఒక స్వర పరంపర వినవచ్చును. ఈనాద వీచి పరంపరకే అనురణన మని పేరు. సంలక్ష్య క్రమ వ్యంగ్య మగు నర్థమునే (ప్రధానమగునపుడు) అనురణన ధ్వని యందురు. సంలక్ష్య క్రమ వ్యంగ్యమునగూడ, పుంఖానుపుంఖముగ, బహువ్యంగ్యములు స్ఫురించును గావున, సామ్యమున నది అనురణన శబ్దముచే వ్యవహరింపఁబడుచున్న దని భావము. వ్యంగ్య వ్యంజకముల పౌర్వాపర్య క్రమము స్పష్టముగా గోచరించినచో సంలక్ష్య క్రమ వ్యంగ్య మనఁబడును.

“పూర్వ పూర్వ వర్ణానుభవ జనిత సంస్కార సహకృత మగు సంత్య వర్ణముయొక్క జ్ఞానమువలన స్ఫోటము వ్యక్తపడును.” అనునది వైయాకరణుల మతము. దీని భావ మిది: ‘గా’ అను పద మున్నది. ఈ పదము నుచ్చరించినంతనే, సాస్నా లాంగూల ఖుర విషాజయుత మగు నొక మాంసపింఁము మనకు గోచర మగుచున్నది. ఈ జ్ఞానము మనకు దేనివలన కలుగుచున్నది? ‘గాః’ అను పదమున “గ-ఔ-ః” అను మూడు వర్ణములు గలవు. ఈ వర్ణ త్రయమునందు ఒక్క వర్ణమే యీ యర్థమును బోధించునా? ఈ వర్ణము లన్నియుఁ గలిసి యీ యర్థమును బోధించునా? ఒక్క వర్ణమే బోధించునన్నచో నితరవర్ణము లనావశ్యకము లగును. కావున అన్నియుఁ గలిసి బోధించు సమయే చెప్పవలసియున్నది. కాని యిట నొక బాధ యున్నది. నైయాయికల మతమున వర్ణములు ద్విక్షణ స్థాయులు. మూడవ క్షణమున నవి వశించు స్వభావము గలవి. కావున “గ-ఔ-ః” అను వర్ణములందు మూడవ దాని నుచ్చరించుసరికి మొదటి వర్ణము నశించును. ఇక వర్ణ సముదాయ మేది? అర్థబోధ యెట్లు? కాని మన కర్థబోధ కలుగుచున్నది. ఒక వర్ణము నశించినను వర్ణ సముదాయ బోధ్య మగు నర్థబోధ మన కెట్లు కలుగుచున్నది? అను ప్రశ్నకు వైయాకరణు లచ్చిన సమాధానమిది. “వర్ణాతిర్తికః వర్ణాభివ్యంగ్యః అర్థప్రత్యాయకో నిత్యశబ్దః స్ఫోటః” వర్ణములకంటె భిన్నమును, వర్ణములచే నభివ్యక్త మగు నదియును, అర్థ బోధకమును నిత్యము నగు శబ్దము స్ఫోటము.

లోకములో గల శబ్దము లన్నియు నాకసమున నఖండ రూపమున నుండును ఆ శబ్దములే నిత్యములు. మన ముచ్చరించు వర్ణమును అఖండ మగు నా శబ్దమునే వ్యక్తము సేయును. వ్యక్త మగు నా శబ్దము వలననే శ్రోతల కర్థ మవగత మగును. ఆవ్యక్త మగు నిత్య శబ్దము స్ఫోట మనబడును. “స్ఫుట త్యర్థోఽస్మా దితి స్ఫోటః” “స్ఫోటయ త్యర్థమ్” (దీనివలన నర్థము స్ఫుట మగును: అర్థమును వ్యక్తపరచునది) వీరి మతమున వర్ణము లనిత్యములు. అవి మూడవ షణ్ణమున నశించును స్ఫోట రూప శబ్దము నిత్యము.

మూడవ వర్ణము నుచ్చరించుసరికి మొదట నుచ్చరించిన వర్ణము నశించుచో వర్ణ సముదాయము లేదు కదా; ఆ వర్ణములచే నాస్ఫోట మెట్లభివ్యక్త మగును? అర్థ బోధ యెట్లగును? ఈ ప్రశ్నలకు వైయాకరణుల సమాధాన మిది. “పూర్వపూర్వ వర్ణానుభవ జనిత సంస్కార సహకృత మగు నంత్య వర్ణముయొక్క జ్ఞానమువలన స్ఫోటము వ్యక్త మగును.”

దీని భావ మిది: మూడవ వర్ణము నుచ్చరించుసరికి మొదటి వర్ణము నశించును కాని, దాని సంస్కారము మాత్రము నశింపదు. ఆ సంస్కార సహకృత మగు నంత్యవర్ణముయొక్క జ్ఞానమువలన స్ఫోట మభివ్యక్త మగును.

వైయాకరణుల స్ఫోటవాదమును ధ్వని సిద్ధాంతమున కిట్లన్వయింపవచ్చును: పూర్వపూర్వ వర్ణానుభవ జనిత సంస్కార సహకృత మగు నంత్య వర్ణ జ్ఞానము స్ఫోటము నభివ్యక్తము సేయునట్లే ప్రకరణామల సాహాయ్యమున శబ్ద మర్థాంతరమును బోధించును. అట సంస్కార సహకృత మగు నంత్యవర్ణ ధ్వని స్ఫోట వ్యంజకము; ఇట శబ్ద మర్థాంతర వ్యంజకము; అట స్ఫోటము వ్యంగ్యము; ఇట వస్త్రస్వలంకార రసాదులు; వ్యంజకత్వ సాదృశ్యమును బట్టి ఆ ధ్వని పదమునే ఆనందవర్ధనుడు గ్రహించెను. వైయాకరణుల వ్యంగ్యము స్ఫోటము; ఆనంద వర్ధనుని వ్యంగ్యము అర్థాంతరము. ధ్వని శబ్ద విచారము ‘యత్రార్థశబ్దోవా’ అను కారికయందు “కావ్య విశేషము ధ్వని” అని చెప్పబడియున్నది. కావ్యము శబ్దార్థవ్యాపార రూపము గదా! అట్టియెడ ధ్వని యనగా శబ్దమా? అర్థమా? వ్యాపారమా?

సమాధానము: 1. “ధ్వనతీతి ధ్వనిః” ధ్వనించునది కావున ధ్వని యన బడుచున్నది. ఈ వ్యుత్పత్తిచే, వ్యంజక మగు శబ్దము, వ్యంజక మగు నర్థము గూడ, ధ్వని యని చెప్పబడును. 2. ధ్వన్యతే ఇతి ధ్వనిః” ధ్వనింప

జేయబడును. కావున వ్యంగ్యము ధ్వని యగుచున్నది. 3. “ధ్వననమ్ ధ్వనిః” ధ్వనించుట శబ్దార్థముల వ్యాపారము కావున వ్యంజనా వ్యాపారముగూడ ధ్వనియే. కారికయందు మాత్రము దీని సముదాయ మగు కావ్యవిశేషమే, ప్రధాన మగుట ముఖ్యముగా ధ్వని యని చెప్పబడినది. కావున, ధ్వని యనగా ముఖ్యముగా కావ్య విశేషమే. శబ్దము, అర్థము మున్నగునవి అముఖ్యముగా, ధ్వని యని చెప్పబడచున్నవి. కావున, 1. వ్యంజక మగు శబ్దము 2. వ్యంజక మగు నర్థము, 3. వ్యంజన, 4. వ్యంజ్యము, 5. కావ్యవిశేషము అను నైదును ధ్వని యనియే చెప్పబడుచున్నను, అందు శబ్దాదులు నాలుగును యోగార్థముచేతనే ధ్వని యని చెప్పబడుననియు, కావ్యవిశేషము మాత్రమే, రూఢిచేత, ధ్వని యని చెప్పబడుననియు గ్రహింపనగును.

ధ్వని భేదములు :

ధ్వని ప్రప్రథమముగా రెండు విధములు: 1. అవివక్షిత వాచ్యము, 2. వివక్షి తాన్యపర వాచ్యము. అవివక్షిత వాచ్యము లక్షణా మూలము. వివక్షి తాన్యపరవాచ్య మభిధామూలము. అవివక్షిత వాచ్యము అత్యంత తిరస్కృతము, అర్థాంతర సంక్రమితము అని మరల రెండు విధములు. ఈ రెండు విధములును పద గతము, వాక్య గతము అను భేదముల నాల్గు విధము లగుచున్నవి. వివక్షి తాన్యపర వాచ్యము సంలక్ష్య క్రమమనియు, అసంలక్ష్య క్రమ మనియు రెండు విధములు. ఈ రెండింటిలో సంలక్ష్య క్రమ వ్యంగ్యము శబ్దశక్తి మూలము, అర్థ శక్తి మూలము, ఉభయశక్తి మూలము అని మూడు విధములు. ఇందు శబ్దశక్తి మూలము వస్త్రలంకార భేదమున రెండు విధములు. అవి మరల నొక్కొక్కటి పద వాక్యగత భేదమున రెండు విధములు. ఇట్లు శబ్దశక్తి మూలము నాల్గు విధము లగుచున్నది.

అర్థశక్తి మూలము స్వతస్సిద్ధము, కవి ప్రౌఢోక్తి సిద్ధము, కవి నిబద్ధ వక్తృ ప్రౌఢోక్తి సిద్ధము అని మూడు విధములు. ఇందు ఒక్కొక్కటియు వస్తు రూపము, అలంకార రూపము, వస్తు కృతాలంకార రూపము, అలంకారకృతాలంకార రూపము అని నాల్గు విధములు. ఇట్టిది పండెండు విధములు. ఈ పండెండును పదగత వాక్యగత ప్రబంధగత భేదముల ముప్పదియారు విధము లగును. ఈ సంలక్ష్య క్రమ వ్యంగ్యమునే ఆనురణన ధ్వని యనియు నందురు.

ఉభయశక్తి మూల వ్యంగ్యము మాత్రము కావ్యగతమై ఒక్క విధముగనే యుండును.

ఇట్లు శబ్దశక్తి మూలము నాల్గు విధములు; అర్థశక్తి మూలము ముప్పది యారు విధములు; ఉభయశక్తిమూల మొక్కవిధము; వెరసి సంలక్ష్య క్రమ వ్యంగ్యము నలుబది యొక్క విధములు.

రసాది ధ్వని రూప మగు అసంలక్ష్య క్రమవ్యంగ్యము, ప్రబంధ, వాక్య, పద, పదైకదేశ, రచనా వర్ణగతమై యారువిధముల నొప్పును. ఇట్లు అభిధామూల మగు వివక్షితాన్యపరవాచ్య ధ్వని నలుబదియేడు విధము లగుచున్నది. వీనికి లక్షణామూల మగు అవివక్షిత వాచ్య ధ్వని యొక్క నాల్గు భేదములును చేరగా శుద్ధ ధ్వని భేదములు లేబది యొక్కటి యగుచున్నవి.

ఈ శుద్ధధ్వని భేదము తొండొంటితో గలసి సంకీర్ణములై 1326 భేదము లగును. ఈ పదమూడువందల యిరువదియారు భేదములు గల మిశ్రధ్వని, సందేహస్పృహత్వము. అనుగ్రహోనుగ్రహక భావము, ఏక వ్యంజకాను ప్రవేశము అను తివిధ మిశ్రణములచేతను, ఏకవిధ మగు సంస్పృష్టిచేతను మొత్తము 5304 భేదములు గలది యగుచున్నది.

ఈ ధ్వనుల వివరణము :

1. అవివక్షితవాచ్యము: ఇది లక్షణామూలము. కావున నిందు వాచ్యము జాతితస్వరూప మగును. అట్లుగుట నవివక్షితము. వాచ్యార్థమున కిందు ఏ మాత్ర మును ప్రాధాన్య ముండదు.

2. వివక్షితాన్యపరవాచ్యము: ఇది అభిధామూలము కావున దీనియందు వాచ్యము వివక్షితమై, అన్యపర మగును. అన్యపర మనగా వ్యంగ్యపర మని భావము. ఇందు వాచ్యము తన స్వరూపమును తెలుపుచునే వ్యంగ్యార్థమును తెలుపును.

3. అర్థాంతర సంక్రమితము: ఎచట ముఖ్యార్థము, తాను స్వయముగా ఉపయుక్తముగాక, స్వవిశేషరూప మయిన అర్థాంతరముగా పరిణమించునో, అచ్చట, ముఖ్యార్థము, స్వవిశేష రూపార్థాంతర సంక్రమిత మగుటవలన అర్థాంతర సంక్రమిత వాచ్యత్వము అర్థాంతరము లనగా వ్యంగ్యము లగు నర్థములు, దీనికి అజహర్లక్షణ మూలము.

4. అత్యంత తిరస్కృతము : ఇందు వాచ్యార్థము పొసగనే పొసగదు దీనికి జహర్లక్షణ మూలము.

5. అసంలక్ష్య క్రమ వ్యంగ్యము: వ్యంగ్యవ్యంజకముల క్రమము స్పష్ట

గహన గమన-జటా వల్కల వహన-జనక నిధన-దయితాహరణ జన్య దుఃఖాతి శయ సహనశీలమును, అట్లయ్యును, సంఖావితత్వమును వ్యజింపజేయుచున్నది. వాచ్యమగు దాశరథి రూపార్థము అర్థాంతరము లగు వ్యంగ్యములందు సంక్రమించు చున్నది. కావున నిది అర్థాంతర సంక్రమిత వాచ్య ధ్వని కుదాహరణ మగుచున్నది.

ఇందు “కఠిన హృదయః” అను విశేషణము, అర్థాంతరధ్వనిని వికసింపజేయుటకే ప్రయుక్తమైనది. అట్టి విశేషణసాహాయ్యమే, స్వానుకూల మగు వ్యంగ్యము సవగమింపజేయును ఆ విశేషణమే లేచినచో, రామపదము కౌసల్యా దశరథ ప్రీతి పాత్రత్వాద్యనుపయోగి ధర్మాంతర పరిణత మగు వ్యంగ్యమునే బోధించియుండును. ఈ విశేషణ సామర్థ్యముననే, రాముని దుఃఖాతిశయ సహన శీలము వ్యంజిత మగుచున్నది.

ఇందు మేఘాదు లుద్ధీపనములు.

ఇది వైదేహి విరహముచే భిన్నుడైయున్న శ్రీరాముని వాక్యము ఇందులకు మరొక యుదాహరణము:

తదా జాయంతే గుణా యదా తే సహృదయై ర్భ్రహ్మాంతే

రవి కిరణానుగృహీతాని భవంతి కమలాని కమలాని.

ఇందు ద్వితీయ పంకజ శబ్దము అర్థాంతర సంక్రమితము. ఇందలి ద్వితీయ పంకజ శబ్దము సౌరభ సౌందర్య యుక్తాత్వాది ధర్మాంతర పరిణత మగు పంకజ మును బోధించుచున్నది.

“కమలాక్షు నర్పించు కరములు కరములు

శ్రీనాథు వర్ణించుజిహ్వాజిహ్వా”

మున్నగునవి యన్నియు నిందులకే యుదాహరణము లగును.

అర్థాంతర సంక్రమిత వాచ్య మనఁగా నేమి? వాచ్యమగు నర్థ మిటు బాధితము కాదు కాని, ప్రకృతములో నుపయోగింపక ధర్మాంతరములతో మిశ్రమై అన్యముగా భాసించును. అసలు వ్యక్తి మాత్రము సూత్రము పోలికగా, అనుసూయత మయి యుండును. అచట వ్యంగ్యములగు ధర్మములతో సంక్రమించియే - అనఁగా వ్యంగ్య ధర్మాంతరముల రూపమున పరిణత మగుచునే వాచ్యము స్ఫురించును. కావున నిది అర్థాంతర సంక్రమిత వాచ్యమైనది.

వ్యంగ్య మగు నర్థము పదాంతరముల నుక్తమగుచో నది యర్థాంతర సంక్రమిత వాచ్యధ్వని కాదు.

ఉదా : శాస్త్రమాచార్యు సన్నిధిఁ జదువడేని

నిద్దిబోధంబు మది సంగ్రహింపడేనిఁ

దెగువమీరప్రతిజ్ఞసాధింపడేని

జ్ఞాతిజయమందడేని తజ్ఞనుఁడు జనుఁడె?

ఇందు రెండవ 'జనుఁడు' అను పదముచేత వ్యంజితము కావలసిన యర్థము లన్నియు మొదటనే చేప్పబడియున్నవి. కావున నిది అర్థాంతర సంక్రమితమున కుదాహరణము కాదు, పదాంతరములఁ దెలుప వీలులేని భావము స్ఫురించునపుడే ధ్వని యగుట.

వివక్షితాన్యపరవాచ్యము : సంలక్ష్యకమము

శబ్దశక్తిమూలము - వస్తుధ్వని.

భద్రాత్మనో దురధిరోహతనోర్విశాల

వంశోన్నతేః కృత శలీముఖ సంగ్రహస్య

యస్యానుపప్లుత గతేః పర వారణస్య

దానాంబు సేక సుభగః సతతం కరోఽభూత్.

ఇది యొక రాజవర్ణన పరమైన శ్లోకము. ఇందలి విశేషణములు మున్నగు నవి, అభిధా వ్యాపారముచే రాజు సంబంధి యగు నర్థమును బోధించి ప్రకరణ నియంతృతములు కాఁగా, పిమ్మట వ్యంజనా వ్యాపారముచే భద్ర గజపరమైన యర్థమును బోధించుచున్నవి. ఆ రాజు శోభన మగు శరీరము, లేక, అంతః కరణము కలవాఁడు. అతని శరీరము దురధిరోహము అనఁగా శత్రువులచే తిరస్కరింపఁబడనిది అతని వంశోన్నతి గొప్పది, అతఁడు బాణములయందు దృఢ మగు నభ్యాసము కలవాఁడు; ఎదురులేని నిశ్చయమైన జ్ఞానము కలవాఁడు; శత్రువుల నశింపజేయువాఁడు. అతని చేయి దానోదక ధారల సేచనముచే రమణీయమైయున్నది.

గజ పక్షమగు నర్థము: ఆ గజము భద్రజాతికి చెందినది నమున్నత మగుటచే ఆ గజ శరీరము దురారోహము. అది విస్తారమైన వెదురువలె పొడ వైనది. మద ధారచే భ్రమరము నది యాకర్షించుచున్నది. దాని గమనము గంభీరము. ఆ గజముయొక్క తుండ మెల్లప్పుడును మదజలముల స్రావముచే మనోహరముగ నుండును.

ముగ గోచరింపనిచో, అసంలక్ష్య క్రమవ్యంగ్య మగును వ్యంజకములు విభావాదులకును, వ్యంగ్య మగు రసాదులకును ఒక క్రమము గలదు. కారణ మగు విభావాదులు పూర్వము, కార్య మగు వ్యంగ్యము పరము. ఇది పౌర్వాపర్య క్రమము. ఒకదానిపై నొకటిగా, కలువరేకులను పేర్చి, ఆ బొత్తిని వాడిసూదితో గ్రుచ్చిన యెడల, సూచీకృత కుముదపత్ర భేదన క్రమము గానరాదు. నిజమునకు సూది, ఒక రేకు తరువాత నొకరేకును, క్రమముగా, గ్రుచ్చుచు పోయినను, సూచీ నైశిత్యమువలనను పత్ర మార్దవము వలనను, గ్రుచ్చుట యండలి వేగము వలనను, ఆ క్రమము గానరాదు. అట్లే అసంలక్ష్య క్రమ వ్యంగ్యమందు వ్యంగ్య వ్యంజకముల క్రమము స్పష్టముగ గోచరింపదు.

సంలక్ష్య క్రమ వ్యంగ్యము: వ్యంగ్యవ్యంజకముల పౌర్వాపర్యక్రమము స్పష్టముగా గోచరించినచో, సంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్య మగును.

ఉదాహరణములు :

1. అత్యంత తిరస్కృత వాచ్యము :

1. పద గతము :

రసిసంక్రాంత సౌభాగ్యః, తుషారావృత మండలః

నిశ్వాసాంధ ఇవాదర్యః చంద్రమాన ప్రకాశతే

సూర్యునియందు సంక్రమించిన సౌభాగ్యము కలవాడును, మంచుచే కప్పబడిన మండలము గలవాడును, అగు చంద్రుడు నిట్టూర్పుగాలిచే గ్రుడ్డిదైన అద్దమువలె ప్రకాశింపకున్నాడు, అంధత్వము చేతన ధర్మము. అద్దము జడము, కావున నది గ్రుడ్డిదగుట పొసగదు. కావున 'అంధ' శబ్దము ముఖ్యార్థము నందు బాధితమైనది. అప్పుడు ప్రకాశహీన మను నర్థమును బోధించుచున్నది. ఇందు 'అప్రకాశాతిశయము' వ్యంగ్యము. ఇది వాల్మీకి రామాయణ మందలి శ్లోకము.

2. వాక్యగతము:

యానిశా సర్వభూతానాం తస్యాం జాగర్తి సంయమీ

యస్యాం జాగ్రతి భూతాని, సా నిశాపశ్యతో మునేః

భగవద్గీత.

సర్వభూతములకును రాత్రి యగునదేదో, అందె సంయమియగువాడు మేల్కొనును. సర్వభూతములు నెందు మేలుకొని యుండునో, అదియే మునికి నిశయగును. ఇందు నిశార్థముగాని, జాగరణార్థముగాని వివక్షితము కాదు.

సంయమి రాత్రియంతయు మేల్కొని యుండుననియు, పగలంతయు నిద్రపోవు ననియు దీని యర్థము కాదు. ఈ యర్థము ఉపదేశయోగ్యము కాదు. కావున ముఖ్యార్థమున కనుపపత్తి యేర్పడినది. అప్పుడు, సంయమి లోకోత్తరఁ డగుటచే, తత్తదృష్టి యందే నిమగ్నఁ డగు ననియు, మిథ్యదృష్టి యందు పరాజ్ఞుఁ డగు ననియు ధ్వనింపఁజేయుచున్నది.

ఇంకొక యుదాహరణము :

గగనం చ మత్తమేఘం ధారా బులితార్థునాని చ వనాని

నిరహంకార మృంగాంకా హరంతి నీలా అపి నిశాః

మత్తత్వ నిరహంకారత్వములు చేతన ధర్మములు. కావున నివి అత్యంత తిరస్కృతములై 'అంతట తిరుగుట మాలిన్య రాహిత్యము' అను నర్థములను ధ్వనింపఁజేయుచున్నవి.

2. అర్థాంతర సంక్రమితము :

స్నిగ్ధ శ్యామల కాంతి లిప్త వియతో వేల్గద్బలాకా ఘనా

వాతాః శీకరిణః పయోద సుహృదా మానంద కేకాః కలాః

కామంసంతు దృఢం కఠోర హృదయో రామోఽస్మి సర్వం సహే

వైదేహీ తు కథం భవిష్యతి హహాహా దేవి! ధీరా భవ.

స్నిగ్ధము శ్యామలము అగు కాంతిచే అచ్ఛాదిత మగు గగనము కలవియు, ప్రమద భరమున సవలాసముగా నొప్పు బక పంక్తులు గలవియునై మేఘము లున్నవి. అనగా మేఘములు స్నిగ్ధము శ్యామలమునగు తమ కాంతిచే గగనము నాచ్ఛాదించియుండగా నందు బకములు బారలగా తిరుగుచున్న వనట. వాయువు : నీటి తుంపురులతో గూడియున్నవి. "పయోదః సుహృద్ యేషాం తే పయోద సుహృదః" అని కాని, "పయోదస్య సుహృదాం మిత్రాణాం" అని కాని యర్థము చెప్పికొనవలెను. అట్టి మయూరములయొక్క ప్రమోద జన్యము లగు రసములు అస్ఫుట మధురములై యున్నవి. అవి యధేచ్ఛముగా విజృంభించు గాక! నాకు వానివలన భయములేదు. నేను రాముఁడను. కఠోర హృదయుఁడను, సర్వమును సహింపగలను ఈ మేఘద్యుద్ధీపనములను సహింపగలనని భావము. ఇక వైదేహీ యేప్రకారము జీవింపగలదు? హా! దేహీ! ధైర్యమును వహింపుము.

ఇందు రామ పదము, స్వవాచ్యార్థ సంబద్ధ మగు-రాజ్య పరిత్యాగ-భీషణ

ఇందు రాజ వర్ణనము ప్రకృతము. రాజ వర్ణన మప్రకృతము ఇందు రాజ సంబంధి యగు నర్థ మభిధవలనను, గజసంబంధి యగు నర్థము వ్యంజన చేతను గోచరించును. నానార్థ బోధకములైనను నిందలి పదములు ప్రకరణ వశమున, రాజపరమగు నర్థమును బోధించి విరమింపగా, సహృదయలకు కావ్య వాసనా బలము వలన, గజ పరమైన యర్థము గోచరించుచున్నది ఈ యర్థమును వ్యంజనా వ్యాపారము తప్ప మరొకటి బోధింపజాలదు.

‘భద్రదాతృనః’ ఇత్యాది శ్లోకమునందు ప్రకృతప్రకృతము లగు నర్థములు రెండు స్ఫురించుచున్నవి. అప్రకృతార్థము వ్యంజనా వ్యాపార విషయ మగునేని దీనికిని శేషాలంకారమునకును భేద మేమి? అని యడుగుచో నిది సమాధానము.

శేషాలంకారము మూడు విధములు : 1 ప్రకృత శ్లేషము 2. అప్రకృత శ్లేషము 3. ప్రకృతా ప్రకృత శ్లేషము. వీనిలో ప్రకృత శ్లేష యందు ఉభయార్థము లను అభిధయే బోధించును. ఇందు రెండర్థములకును ప్రకరణము నియామకము. అప్రకృతశ్లేషలో సాహచర్యాది సహకారముచేత అప్రకృతమలగు నర్థములు రెండింటిని అభిధయే బోధించును. ఇంతదనుక అందరు సంగీకరించును. అభి ప్రాయ భేద మంతయు ప్రకృతా ప్రకృతశ్లేష విషయముననే గలదు.

ప్రకృతా ప్రకృత శ్లేషలో ప్రకృతార్థమును బోధించి, అభిధ క్షీణ శక్తికముకాగా, అప్రకృతార్థము వ్యంజనా వ్యాపార సిద్ధమే యగును. కనుక, సర్వ స్థలముల వ్యంజనయే కాని శ్లేష కాదు. ఇది మమ్మటాదుల మతము. “అట్టి దుచ్చరిత శబ్దః సకృదేవార్థం గమయతి” (ఒకమా రుచ్చరింపబడిన శబ్ద మొక్కమారే యర్థబోధ కలిగించును)

ప్రకృతా ప్రకృత శ్లేషయందు గూడ రెండర్థముల నభిధయే బోధించునని నవ్యుల మతము. ప్రకరణ బలమున నభిధాశక్తిచే ప్రకృతార్థము బోధవిషయ మగును. పిమ్మట పరస్పర సంబంధముగల అర్థములను బోధించు పదముల సాన్నిధ్య బలమున మరొక అభిధాశక్తి యుద్బుద్ధ మగును. అదియే అప్రకృతార్థమును బోధించును. కావున, నిట వ్యంజనా వ్యాపారము సంగీకరించుట వ్యర్థము ప్రకృతార్థము బోధవిషయమైన పిమ్మటగాని, అప్రకృతార్థము బోధ విషయము కాకున్నదన్నచో, విలంబనముగ బోధవిషయ మగుటచే నీ ప్రకృతా ప్రకృత శ్లేషను గూడ శ్లేష యని పిలిచినను పిలువవచ్చును. నానార్థస్థలమున వక్తకుఁ బ్రాకరిణికార్థమునందే తాత్పర్యము గాని, అప్రాకరిణికార్థము నందు

లేదనుట పొసగదు ద్వితీయార్థమున తాత్పర్యములేనివాఁ డెన్నటికిని నానార్థక శబ్దములను ప్రయోగింపడు. అట్లు ప్రయోగించువానికి రెండవ యర్థము గూడ నితరులకు తోచవలయు ననియే యభిప్రాయము ఎచ్చట అకస్మాత్తుగ శబ్దములు ద్వితీయార్థ బోధకముగ గన్పట్టి మరియొక యర్థము స్ఫురించునో, అచ్చట మాత్రము ద్వితీయార్థ ప్రతితి వ్యంజనా గమ్య మనుట యుక్తము. మరి రెండర్థములకు గల్పించెడి ఉపమానోపమేయ భావాదులు వ్యంగ్యములు కావచ్చును కాని నానార్థక శబ్దములు ప్రయోగింపఁబడినప్పుడు రెండవ యర్థము వ్యంగ్యమనుట అసమంజసము. నానార్థక మనుటచేతనే మొదటి యర్థమువలె రెండవ యర్థము గూడ శక్తిబోధ్యమని యెల్లరకు విడిత మగుచున్నది కదా! ఇక వ్యంజన కవకాశ మేది? ఇది నవ్వుల మతము.

ఆనందవర్ధనుఁడు శబ్దశక్తి మూలాలంకార ధ్వనినే కాని, శబ్దశక్తి మూల మగు వస్తుధ్వని నంగీకరింపలేదు. అతని మతమున, వసుచరిత్రము నందలి కొన్ని పద్యములం దున్నది శ్లేషయే కాని ధ్వనికాదు.

ఎచ్చట అర్థ ద్వయమును ప్రకృతమో అచ్చట నున్నది శ్లేషయే కావున, రాఘవపాండవీయాదులు శ్లేష కావ్యములే యగును. రాఘవ పాండవీయమున రామాయణ పరమగు నర్థమును భారత పర మగు నర్థమును ప్రకృతములే యగు చున్నవి.

ప్రకృత శ్లేషయందును, అప్రకృత శ్లేషయందును విశేషణ విశ్లేష్యములు రెండును శ్లేషించును ప్రకృతప్రకృత శ్లేషలో విశేష్యము శ్లేషింపదు. విశ్లేషణమే శ్లేషించును. ప్రకృత శ్లేషకును అప్రకృతశ్లేషకును చెప్పఁబడిన విశ్లేష్యశ్లేషత కామచార మని రసగంగాధరకారుని మతము.

ఉదా : కరకవిత చక్రఘటనోనిత్యం పీతాంబర స్తమోఽరాతిః

నిజసేవిజాడ్య హరణో విష్ణు సూర్యశ్చ వః పాతు

కరకలితమైన పాంచజన్య చక్రయోగము కలవాఁడును, పీతాంబరుఁ డును, (తమః) రాహువునకు శత్రువును, తన సేవకుల జాడ్యమును, (అజ్ఞాన మును) హరించువాఁడును, అగు విష్ణువు మిమ్ము రక్షించుగాక.

సూర్య పర మగు నర్థము; ఇట కర మనగా కిరణము. చక్ర మనగా చక్రవాకము. తమ శబ్దమునకు చీకటి యని యర్థము. తన కిరణములయొక్క ప్రసరణములచేత చక్రవాక పక్షులను గుర్చువాఁడును, ఆకాశమున త్రాగిన

వాడును అనగా, అకమించువాడును చీకటికి శత్రువును, తన్ను సేవించిన వారి జాడ్యమును (మూర్ఖతను) హరించువాడును అగు సూర్యుడు మిమ్ము రక్షించుగాక!

ఇట ప్రకృతము లగు విశేష్యములు, విష్ణు సూర్య పదములు, శ్లేషింపలేదు.

హరికరసంగా దధికం రమణీయా ప్యతుల రాగ సంకలితా

కమలాయాః కమలస్యచ శోభాగలితా తవాననస్యాగ్రే

స్వభావముచే మిక్కిలి రమణీయురాలును, విష్ణు హస్త సంగమువలన అసమానమైన రాగముగల కమలయొక్క (లక్ష్మి యొక్క) శోభ, సుందరీ! నీ ముఖము ముందు వివర్ణ మాయెను.

ఇట నప్రకృతము లగు విశేష్యములు కమల కమలా శబ్దములు శ్లేషింపలేదు.

శబ్ద శక్తి మూలక వస్తు ధ్వని యున్నదా?

మమ్మటాదుల యభిప్రాయమున నిది కలదు. ఆనంద వర్ధనుడు దీని నంగీకరింపలేదు. ఈ విషయమున నెహ యుపపత్తులు వారి కున్నవి. ప్రకరణ నియంతిత మగు నభిధాన అర్థాంతరమును బోధింపజాల దనియు, ముఖ్యార్థానుపపత్తి లేదు కానా లక్షణ ప్రవర్తింప దనియు, నీక నాయర్థాంతర స్ఫురణకు వ్యంజనా యపార మొక్కటియే సమర్థ మనియు మమ్మటాదుల మతము.

అనాన నానందవర్ధనుడు దీని నేల యంగీకరింపలేదు? కారణము నిట్లుండును. శబ్దము రెండర్థములను బోధించు నపు డా రెండర్థములకును యసంబద్ధతను వారింపవలయును కదా? లేకున్న, వాక్య మున్నత ప్రలాపము వంటి దగును అట్లు కాకుండుటకై యా రెండర్థములకు నుపమానోపమేయ భావమును గల్పింపవలసి యున్నది. అప్పుడు దోషము తొలగును. కాని అది వస్తు ధ్వని కాక, ఉపమా ధ్వనియే యగును. ఈ దోషము, తాదాత్మ్యము వలన తొలగుచో నది రూపక ధ్వని యగును. ఇట్లు ఇరవరములను గూడ మూహింపనగును. అట్టిచో నీక వస్తు కృత వస్తు ధ్వని కవకాశ మేది?

శబ్దస్య పరివృత్త్యే సహత్వే శబ్ద వ్యంజనా. శబ్దస్య పరివృత్తి సహత్వే అర్థ వ్యంజనా. శబ్దము పరివృత్తిని సహింపునపుడు శబ్ద వ్యంజన, పరివృత్తిని సహించునపు డర్థ వ్యంజన.

వివక్షితాన్య పరవాచ్యము—సంలక్ష్య క్రమము—

శబ్ద శక్తి మూలము. అలంకార ధ్వని.

సర్వైక శరణ మక్షయ మధీశ మీశం ధియాం హరిం కృష్ణమ్

చతురాత్మానం నిష్క్రియ మరిమథనం నమత చక్రధరమ్.

సర్వైక శరణమ్—అందరకును గృహమగు వానిని; అక్షయమ్ - గృహము లేని వానిని; ఇది విరోధము. శరణ శబ్దమునకు గృహ మనియు రక్షకుఁ డనియు రెండర్థములు (“శరణం గృహ రక్షితోః” ఇతి విశ్వః) కావున “సర్వేషాం చరాచరాణా మేకం ప్రధానం శరణం రక్షకమ్” చరాచరములకు ప్రధాన రక్షకుని అని అర్థాంతరము క్షయ మనఁగా గృహమును, వినాశమును (క్షయో నిలయకల్పాంతో, క్షయోఽపచయ రోగయోః) అక్షయుఁ డనగా అవి నాశి యని యర్థాంతరము. ఇది దోష పరిహారము. నధియాం బుద్ధీనా మీశోఽధిపతి రధీః తం-బుద్ధుఁ కధిపతి (ప్రేక్షకుఁడు) కాని వానిని; ఈశం ధియాం—బుద్ధుల కధిపతిని అనఁగా ప్రేరకుని ఇది విరోధము. అధీశ మధిపతి మితి పరిహారః, అధీశుని అని విరిఁ పరిహారము. హరిం - హరిత వర్ణుని; కృష్ణుని-శ్యామ వర్ణుని, అని విరోధము విష్ణుని కృష్ణనాముని అని పరిహారము. చతురాత్మానం—చతురః క్రియాకుశలః ఆత్మ యంతం - క్రియాకుశల మగు నాత్మ కలవానిని, నిష్క్రియం - క్రియా శూన్యుని - ఇది విరోధము కృష్ణ బలభద్ర ప్రద్యుమ్నా నిరుద్ధాఖ్యము లగు మూర్తి వ్యూహ రూపము నాలుగుగల వానిని, నిష్క్రియ బ్రహ్మ స్వరూపుని అని విరోధ పరిహారము, మథనం - అరములు (ఆకులు; రథాంగావయవము) కలది అరి, అనఁగా చక్ర దానిని మధించు వానిని అనఁగా చక్రనాశకుని అని అర్థము. చక్ర ధరమ్—చక్రమును ధరించువానిని - ఇది విరోధము. అరిమథనుఁ డనగా శత్రువులను నాశి చేయువానిని అని పరిహారము. నమత నమస్కరుతే త్వర్థః- నమస్కరింపుడు అని యర్థము.

మీడి యుదాహరణమున, దేనిచేతను వాచ్యముకాక, శబ్ద శక్తి మూల సంలక్ష్య క్రమ వ్యంగ్య రూప మగు విరోధాభాసము, స్పష్టముగనే ప్రతీయ మాన మగుచున్నది.

విరోధాభాస మున్నచోట నెల్ల వ్యంగ్య ముండు నని తలంపరాదు. విరోధ వ్యంజకము లగు “అపి” (అయ్యు) మున్నగు శబ్దము లున్నచో, వాచ్యత్వ మును, లేనిచో వ్యంగ్యత్వము నని తెలియునది.

శబ్దశక్తిచేతగాని, అర్థశక్తిచేతగాని, శబ్దార్థోభయశక్తిచేతగాని, వ్యంగ్యార్థ మాక్షేపింపబడినను, దానిని కవి, తిరుగ స్వకీయోక్తిచే బ్రకాశింపజేయు నపు డది, శ్లేషాది రూప మగు నలంకారమే యగును. వ్యజ్యమాన మగు నర్థ మున్నదని యొక పదముచే గూడ సూచింపరా దనియు అట్లు సూచిత మగుచో నది ధ్వని కాదనియు భావము-ఇందుల కుదాహరణము.

వత్సే! మాగా విషాదం శ్వసన మురుజవం సంత్య జోర్ధ్వ ప్రవృత్తమ్,

కంపః కో వా గుర్తుస్తే, కి మిహ బలభిదా జ్యంభితే నాత్ర యాహి

ప్రత్యాఖ్యానం సురాణా మితి భయశమన చ్చద్మనాకారయిత్వా

యస్మై లక్ష్మీమదాద్వస్స దహతు దురితం మంథమూఢాం పయోధిః

లక్ష్మీదేవి క్షీరసముద్రమున నుదయించినది. ఆమెను వివాహమాడ శంకరాదులు తలంచుచుండిరి. అట్టి యెడ, సముద్రుడు, భయము తొలగించు నెపమున, “తక్కిన దేవతలను తిరస్కరింపుము. విష్ణుదేవుని వరింపుము” అని లక్ష్మీదేవితో చెప్పెను. అట్లు లక్ష్మీదేవి నెవ్వనికి సముద్రుఁ డిచ్చెనో, ఆ దేవుడు మీ పాపముల దహించుగాక! అని ఆశీర్వాద రూప శ్లోక మిది. దీని యర్థము-అమ్మాయీ! విషాదము నొందకుము-విషమతీర్తి విషాదః తం శివం మాగా న ప్రాప్నుహి-పక్షే-న వృణు. విషభక్షకుడగు శంకరుని వరింప కుమని యర్థాంతరము. ఊర్ధ్వ ప్రవృత్తమ్ - ఉచ్చైర్జాతమ్ ఉరు జవం- బహు వేగం, శ్వసనం - శ్వాసం సంత్యజ - సమ్యక్త్యజ - మీది కెగయుచు మిక్కిలి వేగముకల నిట్టూర్పును పరిత్యజింపుము. ఉరు జపము కలవాఁడు వాయువు ఊర్ధ్వ ప్రవృత్తుఁ డనగాఁ అగ్ని (జ్వాల లూర్ధ్వముగాఁ బోవును) వాయువును, అగ్నినివిడువు మని భావము. కంపః కో వా గుర్తు స్తే-నీ కింత అధిక మగు కంపమేల అని ఒక అర్థము. కం, జలం పాతీతి కంపః - వరు ణుడ; కః - బ్రహ్మ - వీ రిర్వును నీకు గురువులు, పూజ్యులు కావున వారిని వరింపకుము. బలభిదా జ్యంభితేన-బలమును భేదించు ఆవులింతచే ఇహ కిం - ఏమియు ప్రయోజనము లేదు. బలభిత్తనగా నింద్రుఁడు. పరమై య శోభితుఁ డగు నింద్రునివలన నేమియు ప్రయోజనములేదు. అత్ర ఇక్కడకు రమ్మ (విష్ణునికడకు రమ్మ అని భావము)

ఇట్లు, సముద్రుడు భయ శమన వ్యాజమున సితర దేవతలను తిరస్కరించి మంథ మూఢ యగు లక్ష్మి నెవ్వని కిచ్చెనో, ఆ దేవుడు మీ పాపములను దహించుగాక:

ఇందు “భయ శమన చృద్మనా” అను దానిచే, శబ్ద శక్తి మూల మగు నిందలి వ్యంగ్యార్థము, వాచ్య మగుటచే, నిది ధ్వనిత్వమును గోల్పోయిన దని గ్రహింపవలెను.

అర్థ శక్తి మూల ధ్వని: స్వత స్సంభవి.

(స్వతః ప్రతిపన్నము, లేక, స్వతః సిద్ధము)

కావ్యములయందు, అర్థాంతర వ్యంజకమైన యర్థము స్వతఃసంభవి, కవి ప్రౌఢోక్తి మాత్రసిద్ధము. కవి నిబద్ధ వక్తృ ప్రౌఢోక్తి మాత్ర సిద్ధము అని మూఢు విధములు. కొందరు, కవి ప్రౌఢోక్తి సిద్ధమునకును, కవి నిబద్ధ వక్తృ ప్రౌఢోక్తి సిద్ధమునకును భేదము లే దందురు. వారి యభిప్రాయమున అర్థ శక్తిమూల మగు ధ్వని యెసిమిది విధములే యగును.

లోక ప్రసిద్ధమైనది స్వతఃసంభవి, కవిచే చమత్కారానుగుణముగ కల్పిత మైనది. కవి ప్రౌఢోక్తి మాత్ర సిద్ధము కవి కల్పిత లగు నాయకాదుల మూలమున, చమత్కారానుగుణముగ కల్పింపబడినది కవి నిబద్ధ వక్తృ ప్రౌఢోక్తి సిద్ధము.

స్వతఃసంభవి : వస్తు గమ్య వస్తువు.

“అలస శిరోమణి ర్ధూర్తానా మగ్రిమః పుత్రిః ధన సమ్మద్ధి మయః ఇతి భణితేన నతాంగీ ప్రపుల్ల విలోచనా జాతా” కా. ప్ర.

ఇందు పూర్వార్థము ఉపమాత స్వయంవర పతిని గూర్చి చెప్పినదిగను, ఉత్తరార్థము కవి వాక్యముగను తలంపనగును “కుమారీ ఈతఁడు అలస శిరోమణి ధూర్తులలో నగ్రగణ్యుఁడు. ఎక్కువ ధన సమ్మద్ధి గలవాఁడు” అని ఉపమాత చెప్పినంతనే, నతాంగి కన్నులు వికసించినవి.

అలస శిరోమణి కావున నాయికాంతర గృహమునకుగూడఁ బోనిచ్చగింప దనియు, ధూర్తాగ్రణికావున సురత కుశలు దనియు, ధన సమ్మద్ధి మయుఁడనుటచే కృపణుఁ దనియు, సుఖి యనియు కుమారి గ్రహించి, సంతుష్ట యైనది అట్టి సంతుష్టయైన కుమారియొక్క ప్రపుల్ల నేతత్వ రూపమైన వస్తువుచే ‘నా యభి ఉపభోగ యోగ్యుఁ’ డనెడి కుమారి భిక్షాపాయము వ్యక్త మగుచున్నది

ప్రాయము కవి ప్రౌఢోక్తి నిష్పన్నము గాదు. లోక స్వభావ సిద్ధమే. కావుననే స్వతస్సంభవి యగుచున్నది.

స్వతః సంభవి : వస్తుగ్రమ్భాలంకారము.

దిశి మందాయతే తేజో దక్షిణస్యాం రవే రపి

తస్యామేవ రమోః పాంథ్యాః ప్రతాపం న విషేహిరే.

(రఘువంశము)

దక్షిణ దిక్కున సూర్యుని తేజము కూడ మందగించుచున్నది. ఆ దిక్కుననే రఘుమహారాజు ప్రతాపమును పాంథ్యులు నహింపరైరి. ఈ స్వతః సంభవి వస్తువుచేత రవి తేజముకంటె రఘుతేజ మధిక మనెడి వ్యతిరేకాలంకారము వ్యంజింపబడుచున్నది.

కవి ప్రౌఢోక్తి సిద్ధము: వస్తు వ్యంగ్య వస్తు ధ్వని :

సజ్జయతి సురభిమాసో నతావదర్ప యతి యువతి జన లక్ష్మ్యముఖాన్

అభినవ సహకార ముఖా న్నవ పల్లవ పత్రలాననంగస్యశరాన్.

వసంతుడు, అగ్రములతో యువతి జనములను గురిగా డూయు నవియు, క్రొంజివుళ్ళు రెక్కలుగా గలవియు, అగు తియ్యమామిడి క్రొన్ననలు మున్నగు శరీరములను, మన్మథునకు ఆయితము సేయుటయే కాక ఇచ్చుచున్నాడు కూడ ఇట వసంతుడు శరకారుడు, అనంగుడు విలుకాడు. యువతులు వానికి గురిచేయబడువారు. పూవులు బాణములు - అను నీయర్థము (వస్తువు) కవి ప్రౌఢోక్తి సిద్ధము. దీనిచే మదన విజృంభణ రూపమైన వస్తువు వ్యంజ్యమాన మగుచున్నది.

కవి ప్రౌఢోక్తి సిద్ధము: అర్థశక్తిమూలము అలంకార కృతవస్తుధ్వని

దశాననకిరీచేభ్య స్తతణం రాక్షసక్రియంః

మణివ్యాజేనపర్యస్తాః పృథివ్యా మశ్రుబిందవః

ఆక్షణమందు. దశానను కిరీటముల నుండి; మణి వ్యాజమున, రాక్షస శ్రీయొక్క అశ్రుబిందువులు, నేలపై రాలినవి. ఇట కవి ప్రౌఢోక్తి సిద్ధమైన అపహ్న త్యలంకారముచేత, భవిష్య ద్రాక్షస శ్రీ వినాశ రూపమైన వస్తువు వ్యంజింపబడుచున్నది.

కవి ప్రౌఢోక్తి సిద్ధము - అలంకార కృతాలంకార ధ్వని

ధమ్మిల్ల నవమాలికా సముదయో హస్తే సితాంభోరుహం
హారః కంఠతటే, పయోధర యుగే శ్రీఖండ లేపో ఘనః
ఏకోఽపి, త్రికలింగ భూమి తిలకః త్వత్కిర్తిరాశి ర్యయో
నానామండనతాం పురందరపురీ వామభ్రువాం విగ్రహే

ఓ త్రికలింగ భూమి తిలకాః నీ కిర్తిరాశి, ఒక్కటియే అయ్యును, పురందర పురీ సుందరుల శరీరములందు అనేక విధ భూషణత్వమును పొందుచున్నది. ధమ్మిల్లమందు నవమాలికా సముదయముగను, హస్తమందు సితాంభోరుహముగను, కంఠమందు హారముగను, స్తనద్వయమున దట్టమగు చందన చర్చగను - నానాలంకారత్వమును పొందినది.

ఇటు కవి ప్రౌఢోక్తి సిద్ధమైన రూపకాలంకారము చేత, భూమిపై నుండియు నీవు నాకొకసులకు గూడ నుపకారము చేయుచున్నావు. అను విభావనాలంకారము వ్యంజింపబడుచున్నది. కిర్తి రాశియందు నవమల్లికా సముదయత్వాద్యారోపముచే రూపకము. కార్య కారణములకు గల సామానాధికరణ్య నియమముచే, స్వర్గస్థితియే స్వర్గోకసుల కుపకార కారణము. కారణము లేకున్నను కారణము పొడముట విభావన. ఇటు త్రిలింగభూమి తిలకుడు భూమియందే యున్నాడు. అట్లయ్యును, స్వర్గోకసుల కుపకారము చేయుచున్నాడు ఇది విభావన. స్వర్గస్థిత్య భావ వాచక శబ్దము లేకుండుటచే నిది వ్యంగ్యము.

అసంలక్ష్యక్రమము - రసధ్వని :

కిమపి కిమపి మందం మంద మాసత్తి యోగా
దవిరళిత కపోలం జల్పతోరక్రమేణ
ఆశిథిల పరిరంభ వ్యాప్యతైకైకదోష్టో
రవిదిత గతయామా రాత్రిరేవ వ్యరంసీత్.

భవభూతి-ఉత్తర రామ చరితము.

ఇందు సంభోగ శృంగారము వ్యజ్యమాన మగుచున్నది.

మరొకయుదాహరణము :

నిర్వాణభూయిష్ట మథాప్య ఏర్యం సంధుక్షయంతీవ వపు ర్గుణేన
అను ప్రయాతా వనదేవతాభ్యా మదృశ్యత స్థావర రాజకన్యా.

ప్రతిగ్రహీతుః ప్రణయి ప్రియత్వాత్ త్రిలోచనస్తా ముపచక్ర మేచ
సమ్మోహనం నామ చ పుష్పధన్వా ధనుష్య మోఘం సమధత్త బాణమ్,
హరస్తుకించి త్పరిలుప్త ధైర్యః చంద్రోదయారంభ ఇవారిబురాశిః
ఉమాముఖే బింబఫలాధరోష్ఠే వ్యాపారయామాస విలోచనాని

కాశిదాసు. కు. సం. సర్గ 3.

ఇట నొక విషయమును ముఖ్యముగా గుర్తింపవలసియున్నది.

రస భావాదిక మగు నర్థము ధ్వన్యమానము కావలసినదే కాని వాచ్య మెప్పుడును గాదు. కాని రసాద్యర్థమంతయు నసంలక్ష్య క్రమవ్యంగ్యము కాదు. స్థాయి గతములును, వ్యభిచారి గతములును అగు విభావానుభావములు పూర్ణములై అతిశీఘ్రముగ రసవ్యక్తి నొదవించుచో, నట నసంలక్ష్య క్రమ వ్యంగ్యము.

మీద నుదాహృతము లగు శ్లోకములలో, మొదటిదానియందు పార్వతి ఆలంబన విభావము, ఆమె సౌందర్య ముద్దీపన విభావము. ఇట్లు సంపూర్ణా లంబనోద్దీపన విభావయోగ్య మగు స్వభావ వర్ణనము గావింపఁబడినది. రెండవ శ్లోకమున, ఆ విభావముయొక్క ఉపయోగము వర్ణింపఁబడినది. త్రిలోచనుఁడు ప్రణయి ప్రియుఁడు. అనఁగా పరచితులయందు ప్రీతిగలవాఁ డనుట. కావుననే పార్వతి తెచ్చిన పూదండను గ్రహింపఁబోయెను. అదను కనిపెట్టి, పుష్ప కోదండుడు సమ్మోహన మను వస్త్రమును వింట సంధించెను. ఇదియే ఉపయోగము. హరుని ధైర్య మించుఁ చలించినది. చంద్రోదయారంభమున సముద్రమువలె, ఆతని హృదయ ముప్పొంగినది; బింబ ఫలమువంటి అధరముగల ఉమాముఖమునం దాతఁడు తన చూడ్కుల ప్రసరింపఁజేసెను.

భగవతి శివు నింతకుముందే వలచియున్నది. ఆతఁడును ఆమె కున్ముఖీ భూతుఁడు. మరియు పరచితులయందు ప్రీతి కలవాఁడు. కావున నాతనికి గలిగిన పక్షపాతము గాఢము. అట్లగుట, రతి రూప మగు స్థాయి భావమునకును, ఆవే గొత్సుక్య చాపల్య హర్షాదిక మగు వ్యభిచారులకును సాధారణీభూత మగు అను భావ వర్ణము ప్రకాశితమైనది. ధైర్య పరివృత్తి విలోచన వ్యాపారము అను నవియే యిట వ్యక్తము లగు ననుభావములు. కావున స్థాయియగు రతియొక్క విభావాను భావ చర్వణయే వ్యభిచారి చర్వణగా పర్యవసించుచున్నది. అనఁగా నిట వ్యభిచారి భావ చర్వణము విభావానుభావచర్వణయందే కలిసిపోయినది. వ్యభిచారిభావ చర్వణము ప్రత్యేకముగా కానరాదు. వ్యభిచారి భావములు, స్థాయి పరతంత్రములు.

అట్లగుట వాని చర్వణయే రసచర్వణ యగుచున్నది. సంచారులు స్థాయి పరతంత్రము లగుట యనఁగా—వ్యభిచారి స్ఫురణమునం దంతటను, స్థాయిపూల దండలో దారమువలె స్ఫురించుట. కావున స్థాయి ప్రత్యాయకము లగు విభావానుభావములు వాచ్యములైన వెంటనే రస ప్రతీతి కలుగుట కవకాశ మున్నది. అట్టి చోటనే విభావానుభావ వ్యభిచారు లన్నియు— సాజా చ్చబ్బ వాచ్యము లగు నట్లే స్ఫురించును. విభావాది స్ఫూర్తియు— రసస్ఫూర్తియు ఒకే మారు కలుగు నట్లుండును. వాచ్యప్రతీతికిని— వ్యంగ్య ప్రతీతికిని నడుమనున్న వ్యవధానము తెలియరాదు. అట్టి చోటులందే అసంలక్ష్యక్రమ ధ్వని యందురు.

ఈ క్రింది శ్లోక మొక విధముగఁ జూచిన సంలక్ష్య క్రమమును మరొక విధముగఁ చూచిన అసంలక్ష్యక్రమము నగును.

ఏవం వాదిని దేవర్షా, పార్శ్వే పితు రథోముఖీ

లీలా కమల పత్రాణి గణయామాస పార్వతీ.

ఈ విధముగ దేవర్షి పలుకుచుండగా తన తండ్రి ప్రక్కనే తలవంచుకొని పార్వతి లీలా కమల పత్రములను లెక్కించెను.

పద్మదళ గణనమును, ఆదోముఖత్వమును బాలికలకు, అన్యథా సంభాష్యములు. అనఁగా లజ్జదేతనేకాక ఇతర కారణముల చేతఁ గూడ పద్మదళ గణనాదులు సంభవింపవచ్చును. కావున పై యనుభావములు శబ్దనివేదితము లైనంతనే, లజ్జ స్ఫురించుట కవకాశము లేదు. ఇక లజ్జ యెట్లు వ్యంగ్యమగును? పూర్వము శివునిగోరి, ఆమెచేసిన తపము మున్నగునవి జ్ఞప్తికి వచ్చినంతనే, లజ్జ వ్యక్త మగును. ఆ వెంటనే రసము స్ఫురించును. విలంబనముగా లజ్జ వ్యక్త మగు చున్నది కావున ఇది సంలక్ష్యక్రమమే ఇట నొక విశేషమున్నది. ఈ శ్లోకమున లజ్జ సంలక్ష్య క్రమమైనను ఆ వ్యభిచారి భావ ప్రతీతి వెంటనే— పార్వతీ పరమేశ్వరుల అభిలాష స్ఫూర్తి రూప మగు శృంగారము ప్రతీత మగును. కావున, ఆ రసమును పురస్కరించుకొని ఈ కావ్యము అసంలక్ష్య క్రమ వ్యంగ్యమే. లజ్జాధ్వనిని పురస్కరించుకొనియే యిది లక్ష్యక్రమము. కాని యిది మొదటి సంలక్ష్యక్రమము వంటిది కాదు. ఇది అసంలక్ష్యక్రమములోని సంలక్ష్య క్రమము. ఎచట శీఘ్రముగా రసము స్ఫురించునో. అచట నసంలక్ష్య క్రమ వ్యంగ్యము; ఎచట పూర్వ ప్రకరణానుస్మరణమున నాలస్యముగ వ్యభిచారి భావము వ్యక్తమగునో, అచట సంలక్ష్యక్రమ వ్యంగ్యము అని గ్రహింపవలయును.

గుణీభూత వ్యంగ్యము :-

ఇది ఎనిమిది విధములు: 1. అగూఢము 2. అపరాంగము 3. వాచ్య సిద్ధ్యంగము, 4. అస్ఫుటము, 5. సందిగ్ధ ప్రాధాన్యము, 6. తుల్యప్రాధాన్యము 7. కాక్వాక్షిప్తము, 8. అసుందరము.

వ్యంగ్యార్థము అతి గూఢముగ నుండరాదు. అతి స్ఫుటమును గారాదు. గూఢాగూఢముగ నుండవలెను. వాచ్యార్థముకంటె స్పష్టమగుచు చమత్కారావహము కాని వ్యంగ్యార్థము అగూఢము. ప్రధానమైన వాచ్యార్థమునకు అంగ మగు వ్యంగ్య మపరాంగము, వాచ్యార్థ సిద్ధికి సాధన మగు వ్యంగ్యము వాచ్య సిద్ధ్యంగము. సన్పాదయులకుగూడ సులభముగ గోచరింపనిది అస్ఫుటము. చమత్కార జనక మగు నది వాచ్యార్థమా ? వ్యంగ్యార్థమా ? అను సందేహమునకు తావిచ్చునది సందిగ్ధ ప్రాధాన్యము. వాచ్యార్థవ్యంగ్యార్థములకు సమమగు ప్రాధాన్య మున్నచో నదితుల్య ప్రాధాన్యము. కాకు స్వర సంబంధముచే, వాచ్యార్థమునకు చమత్కారము కలుగుచో నది కాక్వాక్షిప్తము వాచ్యార్థము. వ్యంగ్యార్థము కంటె చమత్కారియగుచో నది అసుందరము.

వ్యంగ్యార్థము ప్రభానముగాక, చమత్కారి యగు వాచ్యార్థమున కంగముగా నున్నచో నది గుణీభూత వ్యంగ్య మనబడును.

అగూఢ వ్యంగ్యము :

ఔన్నత్యం యది వర్ణ్యతే శిఖరిణః క్రుధ్యంతి నీచైః కృతాః
గాంభీర్యం యది కీర్తతే జలధయః క్షుభ్యంతి గాధీ కృతాః
తత్తాం వర్ణయితుం బిభేషి; యదివా జాతోఽస్కగస్త్య స్థిత
స్త్యత్పార్శ్వే, గుణ రత్న రోహణ గిరేః శ్రీ వీర రుద్ర ప్రభో :

ప్ర. రు.

కవి, ప్రతాపరుద్రు నిట్లు కీర్తించుచున్నాఁడు. శ్రీ వీరరుద్ర ప్రభూ : నీ ఔన్నత్యమును వర్ణించినచో గిరులు కోపించును. గాంభీర్యమును కీర్తించినచో సముద్రములు ఊబించును. కావున నిన్ను నేను వర్ణింపను; కాదుకాదు వర్ణించెదను. నేను అగస్త్యుఁడ నయితిని. అగస్త్యుఁడు వామనీకృత వింధ్యాచలుఁ డనియును, చులికికృత సింధుసలిలుఁ డనియును అందరు నెరుంగుదురు. ఈ విషయములు బహు పురాణ ప్రసిద్ధములు. కావున “అగస్త్యోఽస్మి” అనుదానిచే “నేను శైలము

లకును సముద్రములకును భయపడను" అను వ్యంగ్యము వాఙ్మాయమాన మగుచు గూఢతను గోల్పోయినది. కావున నిది అగూఢము.

అపరాంగము :

జనస్థానే భ్రాంతం కనక మృగ తృష్ణాంధిత ధియా

వచో వైదేహీతి ప్రతిపద ముద్రశుప్రలపితమ్

కృతాలంకారభర్త ర్వదనపరిపాటిషు ఘటనా

మయాప్తం రామత్వం కుశలవసుతా న త్వధిగతా.

అర్థము : రాజసేవకు విసుగుచెంది ఒక కవి యిట్లనుచున్నాఁడు మయా-నాచేతః; రామత్వమ్-రామధర్మము; ప్రాప్తమ్ పొందబడినది కాని కుశలవసుతా కుశలX వసుతాః కుశలవXసుతా-బాగుగ ధనము గల్గి యుండుటయు, కుశలవులు పుతులుగా గల సీతయు; నత్వధిగతా - పొందఁబడలేదు. ఇక రామత్వ మెట్లు పొందఁబడెనో వివరించుచున్నాఁడు. కనకమృగ తృష్ణాంధిత ధియా - బంగార మను మృగతృష్ణచే అందమైన బుద్ధిగలవాడనైన; అనఁగా ధనాశచే వివేకమును గోల్పోయి అని భావము. (కనకమృగ తృష్ణాంధిత ధియా - బంగారు మృగముపైఁ గల పేరాసచే నంధత్వము నందిన బుద్ధికలవాడని రామపర మగు నర్థము) నాచేత - జనస్థానే - జనులుండు గ్రామ నగరాదులు; దండకారణ్యము అని రామ పర మగు నర్థము. భ్రాంతమ్ - తిరుగఁబడెను. (భ్రాంతి పొందఁబడెను అని రామపరము), వైదేహీ ఇతి వచో వై - ఇమ్ము అను వచనమును (వైదేహీతి వచః- సీతాయనుపలుకు) ప్రతిపదమ్ - అడుగడుగున; ఉద్రశుప్రలపితమ్ - కన్నీరు కాచుండగా మొరపెట్టఁబడెను. భర్త - ప్రభువుయొక్క పరిపాటిషు సేవారచనల యందు అలం - మిక్కిలి. కా ఘటనా - ఏ యుపాయము. న కృతా - చేయఁ బడలేదు; వద - చెప్పము (లంకా భర్తః - లంకకు ప్రభువైన రావణునియొక్క, వదన పరిపాటిషు ఘటనా - ముఖపంక్తియందు శంసంయోజనము, కృతా - చేయఁ బడెను అని రామపరము) ఇట్టి నాచే రామత్వము పొందఁబడినను కుశలవ సుత పొందఁబడలేదని పూర్వముతో నన్వయము.

ఈ శ్లోకమున మొదట మూఁడు పాదములందు, శబ్దశక్తి మహిమచే, ప్రకృతా ప్రకృతులగు కవి రాములకు సామ్యము చెప్పఁబడినది. ఆ యుపమ (సామ్యము) "నాచే రామత్వము పొందఁబడెను" అను వాఙ్మయమునకు (రామత్వ ప్రాప్తికి) ఉపకారకముగ నుద్దేశింపఁబడినది. అదియే కవికి సమ్మతము. కావున నిది అపరాంగ మున కుదాహరణము.

ఇది వాచ్యసిద్ధ్యంగమున కుదాహరణముగ కొందరు చెప్పుచున్నారు. అది సరికాదు. అపరాంగమునకును, వాచ్యసిద్ధ్యంగమునకును గల భేదమిది: స్వతస్సిద్ధమైన వాచ్యార్థమున కెచట వ్యంగ్యార్థముచే నుత్కర్షము మాత్రము సంభవించునో, అచట నపరాంగము. ఎచట వ్యంగ్యార్థ ప్రతీతి లేకుదే వాచ్యార్థము సిద్ధింపనే సిద్ధింపదో అది వాచ్యసిద్ధ్యంగము.

జనాస్థానాది శబ్దములు పరివృత్తిని సహింపవు కావున నట కవిరాములకు (ప్రకృతా ప్రకృతులకు) వ్యంగ్యమగు సాదృశ్యము శబ్దశక్తి మూలము. కావున నిది “వాచ్యాంగ శబ్దశక్తి మూలానురణన రూపోపమాలంకారము” అనఁబడును. వ్యంగ్య ప్రతీతికి పూర్వము “రామత్వం మయాప్తమ్” అనుట చేతనే వాచ్యార్థము సిద్ధమైనందున వ్యంగ్యమైన ఉపమ (సాదృశ్యము) వాచ్యార్థ సిద్ధికి సాధకము గాజాలదు ఉత్కర్షను మాత్రమే అది కలిగించును కావున నిది అపరాంగమునకే ఉదాహరణ మగును గాని, వాచ్యసిద్ధ్యంగమునకు గాదు. మరియు నిందు ఉపమా వాచకములు వలె మున్నగునవి లేవు కావున నీ శ్లోకమున నుపమాలంకారము వాచ్యముగాదు. ఇది మధ్యమ కావ్యమనఁబడుచున్నది. “మయాప్తం రామత్వ” మ్మను వాచ్యార్థమునకు ఉపమా రూప మగు ఈ వ్యంగ్య మెట్లుపకారక మగును: ఒకనికి సమానుడైన వానియందు వాని తాదాత్మ్యము నారోపించుట చమత్కార జనక మగును. అనఁగా, రామ సదృశునియందు రామత్వారోపము చమత్కార జనక మనుట. ఇట కవి రామసదృశుడా? శబ్దశక్తి మహిమచే రామ సాదృశ్యమే భాసించుచున్నది. కావున నిందు వాచ్యమునకు పరస్పర వ్యంగ్యమైన సాదృశ్య మంగ మనియే కని యభిప్రాయము. “అత్ర శబ్దశక్తి మూలానురణన రూపో రామేణ సహాపమానోపమేయ భావో వాచ్యాంగతాం నీతః” అను వాక్యము మీది అభిప్రాయమునే తెల్పుచున్నది.

వాచ్య సిద్ధ్యంగము :

ఇది యేకవక్తృక పద వాచ్యాంగము. అన్యవక్తృకపద వాచ్యాంగము అని రెండు విధములు. ఎవరి మాటవలన గోచరించిన వ్యంగ్యార్థము వారి వాచ్యార్థమునకే అంగ

మగు పక్షమున ఏకవక్తృక పదవాచ్యాంగము. ఒకరి మాటవలన వ్యంగ్యమైన యుర్థము; మరొకరి వాచ్యార్థమున కంగ మగుట అన్యవక్తృక పదవాచ్యాంగము.

రాఘవ విరహ జ్వాలా సంతాపిత సహ్య శైల శిఖరేషు

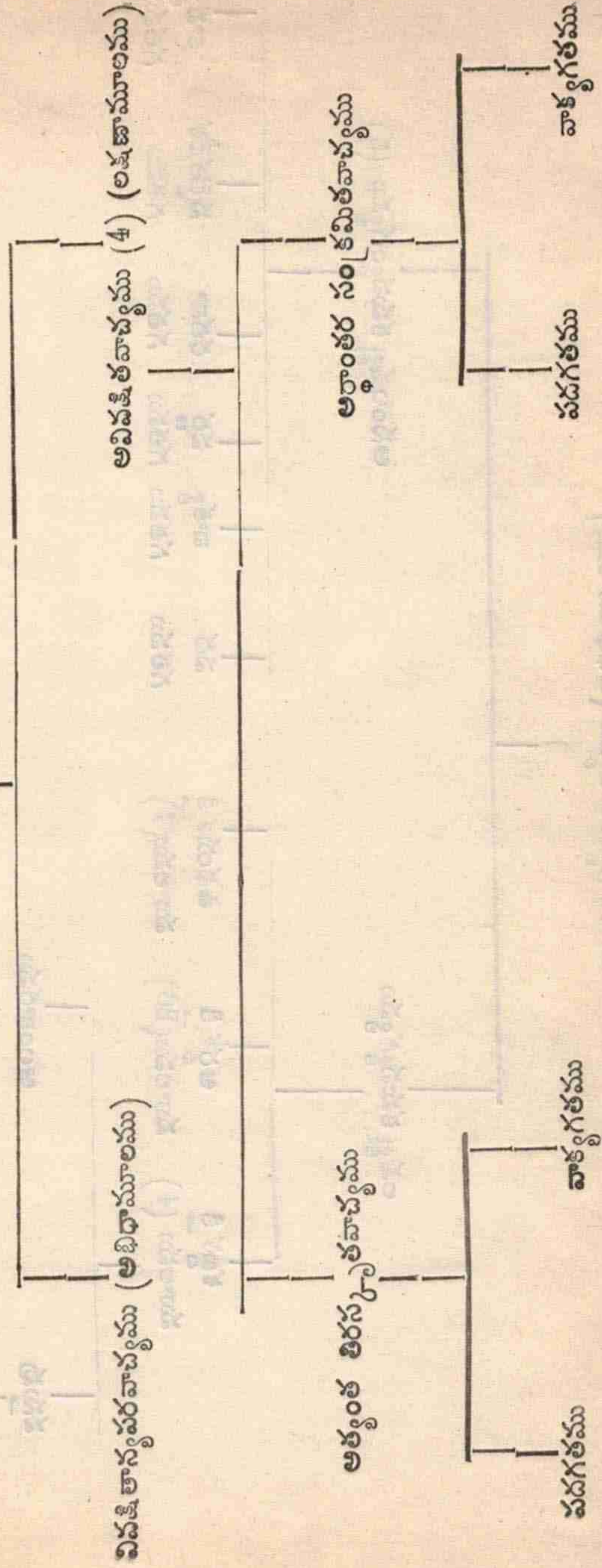
శిశిరే సుఖం శయానాః కపయః కుప్యంతి పవన తనయాయ.

రాఘవ విరహజ్వాలా సంతప్తము లగు సహ్యగిరి శిఖరములందు శిశిరమున సుఖముగా పరుండియున్న కవులు హనుమంతుని కోపించుచున్నారు.

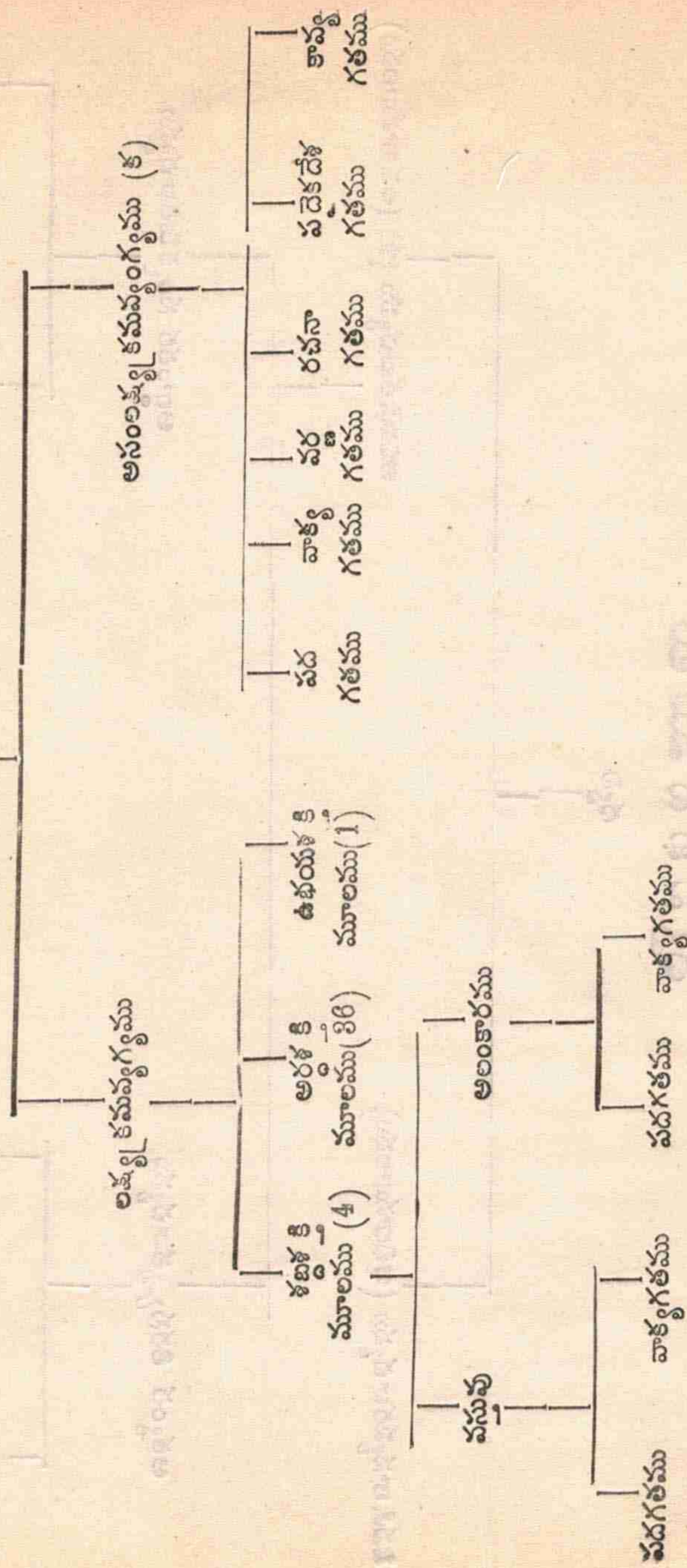
హనుమంతుడు సీతాన్వేషణమునకై పోయెను. శ్రీరాముఁ డపుడు కవులతో సహ్యాద్రిపై నివసించియుండెను. అతని విరహాగ్నికి సహ్యాద్రి యంతయు సంతప్తమైయుండెను. కావున నది శిశిరమయ్యు. కవులకు హాయిగా నుండెను. వారు సుఖముగా పండుకొనియుండిరి. అంతలో హనుమంతుడు వచ్చి సీతావృత్తాంతమును రామున కెరిగించెను. అంతట రాముని విరహాగ్ని చల్లారినది. చలి విజృంభించినది. కవులకు కష్టముతోచినది. రాముని విరహాగ్నిని చల్లార్చి తమ్ము శైత్యబాధ కగ్ధముచేసినాఁ డని కవులు హనుమంతునిపై కినుక వహించిరి. ఇందు “జానకి కుశల వార్తా నివేదనమునంజేసి రాఘవుఁడు శిశిఃకృతుఁడాయెను” అనునది వ్యంగ్యార్థము, ‘కవులు హనుమంతునిపై కోపము నందిరి’ అనునది వాచ్యార్థము. ఇందు కోపకారణము తెలుపఁబడలేదు. కావున వాచ్యార్థము ఉపపన్నము కాదు “అపుడు రాముని మనసు చల్లఁబడెను” అను వ్యంగ్యార్థమును చెప్పినచో, వాచ్యార్థము సరిపడును. “హనుమంతునియెడ కవులు కినుక వహించిరి.” అను వాచ్యార్థమునకు రాముని మనసు చల్లఁబడెను” అను వ్యంగ్యార్థము ఉపపాదకము (అంగము) అగుటచే నిది గుణీభూత వ్యంగ్యము. ఇట వాచ్యము ప్రధానము. వ్యంగ్య మప్రధానము. అట్లయ్యు, దుర్విధికిలోనై దాస్యము పాలైన రాజమహిషివోలె అనిర్వాచ్యమగు రామణీయకముతో నొప్పారుచునే యున్నది. రాజ్ఞీత్వమును గోల్పోయినను, రామణీయకమును గోల్పోని రాజ మహిషియట్లు వ్యంగ్య మప్రధానమయ్యు చమత్కార జనకమే యగుచున్నదని భావము.

ధ్వని షేరు మూలు

ధ్వని

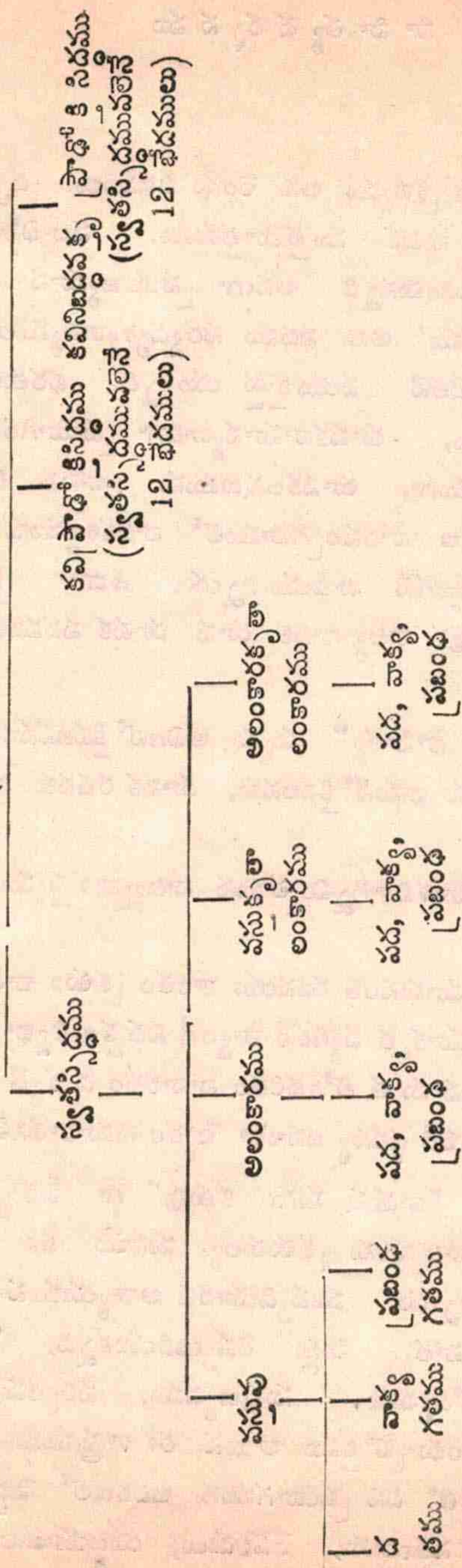

2 వివక్షితాన్యపరవాచ్యము (అభిధామూలము)

3. వివక్షితాన్యపరవాచ్యము (అభిధామూలము)

లక్ష్యక్రమమువ్యంగ్యము
అర్థశక్తిమూలము (36)

అవివక్షితవాచ్యము. 4.

వివక్షితాన్యపరవాచ్యము :

అసంలక్ష్యము 6

లక్ష్యక్రమము 4+36+1

మొత్తము 51 భేదములు

నాటకము

కావ్యము దృశ్యము శ్రవ్యము అని రెండు విధములు. దృశ్యకావ్య భేదము లగు ధశరూపకములలో నాటక ముత్తమోత్తమము. నటాభినయమాన మగు నాటకమే నాట్య మనఁబడుచున్నది అనఁగా ప్రయుజ్యమాన మగు నాటకమే నాట్య మనుట. 'నాటకము' అను పదము సర్వదృశ్యకావ్యములకును పర్యాయ పదముగా, ఆలంకారికులచేతనే ప్రయుక్తమై యున్నది. భరతుడే తన నాట్య శాస్త్రమున నాటకశబ్దమును, రూపకసామాన్యవాచిగా ప్రయోగించి యున్నాఁడు. ఆంధ్రమున, ప్రప్రథమముగా, రూపకలక్షణమును వ్రాసిన చిత్రకవి పెద్ద నాయుఁడుకూడ తన లక్షణ సారసంగ్రహములో నాటకశబ్దమును దృశ్యకావ్యము లన్నింటికి నన్వయించునట్లుగనే వాడియున్నాఁడు. ఉదా: ప్రకరణనాటకము, వ్యాయోగనాటకము, కావున నాట్య నాటక రూప రూపక పదములు పర్యాయము లని గ్రహింపనగును.

“నాటకాంతం హి సాహిత్యం” మృను అభిజనోక్తివలనను, “సందర్భేషు ధశరూపకం శ్రేయః” అను వామనోక్తివలనను, రూపక రచనకు గల ప్రాధాన్యము వ్యక్త మగుచున్నది.

కాకిదాసు తన మాళవికాగ్నిమిత్రమున నాట్యప్రాశస్త్యము నిట్లు వివరించి యున్నాఁడు.

దేవానా మిద మామనంతి మునయః కాంతం క్రతుం చాక్షుషమ్
రుద్రేణేద ముమాకృత వ్యతికరే స్వాంగే విభక్తం ద్విధా
త్రైగుణ్యోద్భవ మత్ర లోకచరితం నానారసం దృశ్యతే
నాట్యం భిన్నరుచే ర్జనస్య బహుధా ప్యేకం సమారాధనమ్.

ఇందు నాట్యము “చాక్షుష మగు క్రతువు” గా పేర్కొనఁబడియున్నది. భరతుఁడుగూడ నాట్యమును క్రతుతుల్య మనియే తన నాట్యశాస్త్రమున పెక్కు చోట్ల చెప్పియున్నాఁడు. ముప్పదియారవ అధ్యాయమున (నాట్యశాస్త్రాంత మున) నాట్యపేద మాహాత్మ్య మిట్లు చెప్పఁబడియున్నది. “మంగళప్రదము, లలితము, బ్రహ్మవదనోద్భవము, సుపుణ్యదము, పవిత్రము, శుభకరము, పాపహనాశకము, స్వయంభూప్రోక్తము అయిన ఈ శాస్త్రమును గీత్యమును విను నతఁడును, అవధానముతో దీని ప్రయోగమును ఆచరణలో పెట్టునతఁడును, ఆ ప్రయోగమును దర్శించు నతఁడును, వేదవిదులు, యజ్ఞయాజులును, దానశీలురు

పొందెడి ఉత్తమగతిని తప్పక పొందుదురు. సర్వదానములయందును ప్రేక్షణీయ (నాట్యప్రయోగ) ప్రదానము ప్రశస్తమైనది. కాన, నృపథర్మము లన్నింటి యందును, ఇది మహాఫలముగా కీర్తింపబడినది. దేవతలు, నాట్యప్రయోగ గతము లైన మంగళములచే, తుష్టిని పొందినంతగా, గంధమాల్యాది పూజలచే తుష్టిని పొందరు. గాంధర్వమునుకాని, నాట్యమునుకాని, చక్కగా నేర్చి కాపాడు నరుడు బ్రహ్మర్షితోపాటు, పుణ్యవంతమైన సద్గతిని పొందును.

నా. శా. పోణంగి శ్రీరామ అప్పారావుగారు.

రసానందమే నాట్యఫలము: వ్యుత్పత్తికాదు. ఈ విషయమునే ధనంజయుడు, తన దశరూపకమున నిట్లు వివరించియున్నాడు.

ఆనందనిష్ఠుండిషు రూపకేషు వ్యుత్పత్తిమాత్రం ఫల మల్పబుద్ధిః
యోఽపీతి హాసాదివ దాహ సాధు నమోనమః స్వాదుపర్యాజభాయ.

—దశ. రూ. ప్రథమప్రకాశము శ్లో 6.

శ్రవ్యకావ్యమునకును ఆనందరూప రసాస్వాదమే కదా ఫలము? అట్టియెడ రూపకమునకు గల విశిష్టతలు ఏమి? అని కొందరు ప్రశ్నింపవచ్చును. ఆ మాట వాస్తవమే. శ్రవ్యమునకుఁగూడ రసానందమే ఫలము. “సకల ప్రయోజనమౌశిభూతం—విగళిత వేద్యాంతర మానంద” మ్మని అందులకే చెప్పబడినది. కాని రసానందజనకతయందు శ్రవ్యకావ్యమునకును; దృశ్యకావ్యమునకును కొంత భేద మున్నది. శ్రవ్యకావ్యమున విభావాదులు మనోనయన గోచరములే కాని, చర్మచక్షువునకు గోచరములు కావు. దృశ్యకావ్యమున సర్వమును చర్మచక్షువునకే గోచర మగును. అందులకే వాక్యపదీయకారుఁ డగు భర్తృహరి యిట్లు చెప్పియున్నాడు.

శబ్దోపహితరూపాం స్తాన్ బుద్ధే ర్విషయతాం గతాన్

ప్రత్యక్షా నివ కంసాదీన్ సాధనత్వేన మన్యతే.

శ్రవ్యకావ్యమున కవి, కంసాదులను (నాయకాదులను) వర్ణించును. ఆ వర్ణనలయందలి శబ్దశక్తి మహిమచే రూపొందిన కంసాదులు సహృదయుని బుద్ధికి విషయములుగా నగుదురు. సహృదయ బుద్ధి విషయీకృతు లైన కంసాదులు. ప్రత్యక్షముగా నున్నట్లే గోచరింతురు. అప్పుడు, త దభేదమున సహృదయుఁడు రసాస్వాదము సేయును. కావున శ్రవ్యకావ్యమున రసాస్వాదము సహృదయైక ప్రాప్యము. కావ్యానుశీలన వశమున విశదీభూతమైన మనో ముకురము కలవాఁ

డును, వర్ణనీయతన్మయీ భవనయోగ్యత గలవాడును, హృదయ సంవాద భాక్తును అగువాడే సహృదయుడు. అట్టి లక్షణములు గలవారు ప్రపంచమున నెందరు? చాల కొలదిమందియే. కావున శ్రవ్యకావ్య రసాస్వాదము సర్వజన సులభము కాదు. దృశ్యకావ్య విషయ మట్లు కాదు. నటుడు తన చతుర్విధాభినయ కౌశలముచే, కావ్యార్థములను ప్రేక్షకులకు ప్రత్యక్ష మొనర్చును. రంగ ప్రసాధనాదుల ప్రభావముచేతను, సృత్తగీతవాద్యాదుల మహిమచేతను, అహృదయుడుకూడ సహృదయ వైమల్యపాప్తిచే సహృదయా కృతుడగును. ఈ విషయమునే అభినవగుప్తుడి క్రింది వాక్యములో వివరించియున్నాడు. “నిజసుఖాదివిపశీభూతశ్చ కథం వస్త్యంతరే సంవిదం విశ్రామయే దితి తద్రూప ప్రత్యూహ వ్యపోహనాయ, ప్రతిపదార్థసిద్ధేః సాధారణ్య మహిమ్నా సకలభోగ్యత్వసహజ్జుభిః శబ్దాదివిషయమమైః ఆతోద్య గాన విచిత్ర మండప పద విదగ్ధ గణికాడిభిః ఉపరంజనం సమాశ్రితం, యేన అసహృద యోఽపి సహృదయ వైమల్య పాప్త్యా సహృదయా క్రియతే”

—నా. శా. ప్ర. భా. పుట 281

నిజ సుఖాది విపశీభూతుడగువాడు వస్త్యంతరమందెట్లు సంవిత్తును విశ్రాంత మొనర్చును? ఈ ప్రశ్న కిది సమాధానము, నిజ సుఖాదులందు వివశుడగువానికి రసానుభూతి కలుగదు అనగా, అది యొక విఘ్నము. దానిని తొలగింపవలసియున్నది. దానికి సాధనములు నాట్యమందు పెక్కులు గలవు. అవి ఆతోద్యము, (చతుర్విధవాద్యములు : తతం వీణాదికం వాద్య మానందం మురజాదికం, వంశాదికం తసుషిరం, కాంస్యం తాళాదికం మనమ్—అమ.) గానము, చిత్రవిచిత్రముగా నలంకరింపఁబడిన మండపము. పద విదగ్ధ గణికాజనము మున్నగునవి. వీనివలన అన్యమనస్కుడగు అహృదయుడుగూడ హృదయ వైమల్యము నంది సహృదయతనందును.

దీనిని బట్టి, నాట్యమునకు సంగీతము మున్నగు నితరకళలతోడి సంబంధము కలదని తెలియుచున్నది. కావుననే, నాట్యము సర్వ జనానంద దాయక మగుచున్నది. శ్రవ్యకావ్యమున కిట్టి సహాయసంపద లేదు. మరియు శబ్దోపాత్తము లగు విభావాదులు బుద్ధిగతము లగుటకు, నిశిత మగు బుద్ధివిశేష మానశ్యకము. అందరును బుద్ధిమదగ్రణులు కారు కదా! కావుననే శ్రవ్యకావ్యము దృశ్యకావ్యమువలె సర్వ జనానంద కరము కాదు.

నటాభినయమాన మగు నపుడే నాటకము సర్వజనా మోద కర మగుచున్నది. ప్రయోగదశయందే దానికి సంపూర్ణత్వము కలదు. ప్రయోగార్హము కాని నాటకము నాటకమే కాదు. అది రసానంద జనకము కాదు. అందులకే “ప్రయోగత్వ మనాపన్నే కావ్యే నాస్వాదసంభవః” (ప్రయోగమును పొందని కావ్యము రసానంద జనకము కాదు) అని, అభినవగుప్తుని ఉపాధ్యాయుఁ డగు భట్టతాతఁడు నుడివి యున్నాఁడు. దశరూపక ప్రాధాన్యము నభినవగుప్తు డిట్లుగ్గడించియున్నాఁడు. “కావ్యం తావన్ముఖ్యతో దశరూపాత్మక మేవ. తత్ర పి ఉచితై ర్భాషా వృత్తి కాకు నై పథ్య ప్రభృతిభిః పూర్వతే రసవత్తా” కావ్య మనఁగా ముఖ్యముగా దశరూపాత్మకమే. అందు ఉచితము లగు భాషా వృత్తి కాకు నైపథ్యాదులచే రసవత్త సంపూర్ణ మగును.)

దీనినిబట్టి నాటకము ప్రయోగ ప్రధాన మను విషయము సుస్థాపిత మగుచున్నది.

నాటకము ప్రయోగ ప్రధాన మని చెప్పినంత మాత్రమున, నిందు కవికి ప్రాధాన్యము లేదనుట గాదు. నాట్యసిద్ధివిషయమున, నటున కెంత బాధ్యత కలదో; కవికిని అంత బాధ్యతయే కలదు. కవి స్రష్ట, నటుఁడు తద్భావ వ్యాఖ్యాత. కావ్యము నీరసమును, శిథిలబంధము నగునో తత్ప్రయోగ విషయమున నట ప్రావీణ్యము వ్యర్థ మగును. అభినయ కౌశలము లేని నటుఁడు, రసభావ నిర్భర మును, సువృథ బంధమును అగు నాటకమునుగూడ, పాడుచేయవచ్చును. నాట్యమున, కవి నటులతోపాటు ప్రేక్షకులును, గణనార్హులే యగుచున్నారు. నాల్గవది ఇతివృత్తము. దృశ్యశ్రవ్య కావ్యములు రెండింటియందును దీనికి సమ ప్రాధాన్యమే కలదు. కవి నట ప్రేక్షకులకు నాట్యమున గల ప్రాధాన్యమును శ్రీహర్షు డిట్లు వ్యక్తముచేసి యున్నాఁడు.

“శ్రీహర్షో నిపుణః కవిః పరిష దప్యేషా గుణగ్రాహిణీ
తోకే హరి చ వత్సరాజచరితం నాద్యేచ డజా వయమ్,
వస్త్యేకై కమపీహ వాంఛిత ఫలప్రాప్తేః పదం కింపు న
ర్మద్భాగ్యోపచయా దయం సముదితః సర్వోగుణానాం గణః”

-రత్నావళి.

ఇట్లే మురారియు తన అనర్హ రాఘవమున చెప్పియున్నాడు.
 మద్వర్ణ్యా రస పాఠ గీత గతిషు ప్రత్యేక ముత్కర్షణో
 మౌద్గల్యస్య కవే ర్గభీర మధురోద్ధారా గిరాం సూతయః
 ధీరోదాత గుణోత్తరో రఘుపతిః కావ్యార్థబీజం ముని
 ర్వాల్మీకిః ఫలతిస్మయాస్యచరిత స్తోత్రాయ దివ్యా గిరః.

నాట్యమున కవి నటులకు సమప్రాధాన్యము కల దను విషయమును భోజు
 డంగీకరింపలేదు. అతని యభిప్రాయమున కవులే అధికులు “స (రసః) చ అనుభ
 వైకగమ్యత్వాత్ అసర్వవిషయత్వా చ్చ దురవసేయః సమ్యగభినయేషు వా విదగ్ధ
 శైలూషైః ప్రదర్శ్యమానః సామాజికై రవధార్యతే. ప్రబంధేషు వా మహాకవిభిః
 యథావ దాఖ్యామనః విదుషాం మనిషానిషయ మవతరతి. తత్ర న తథా
 పదార్థాః ప్రత్యక్షేణ ప్రతీయమానాః స్వదంతే. యథావాగ్మినాం వచోభి రావేద్య
 మానాః తదాహ.

అర్థనివేశాః నాపి తథా చిత్తవ కాశం కుర్వంతి దృష్టాః
 యథా పునస్తే ఉన్మీలంతి సుకవివచోభిః కథ్యమానాః
 అతోఽభినేతృభ్యః కపి నేవ బహుమన్యామహే,
 అభినయేభ్యశ్చ కావ్యమేవేతి.

—భోజుని శృంగార ప్రకాశము

అనుభవైకగమ్యమును, అసర్వవిషయమును అగుట రసము దురవ
 సేయము (అవసేయము — తెలిసికొనదగినది) అభినయములందు విదగ్ధులగు
 శైలూషులచే ప్రదర్శింపబడినదిగుచు నది (రసము) సామాజికులచే నాస్వాదింప
 బడును. లేదా ప్రబంధములందు మహాకవులచే ఆఖ్యాతము లగు వర్ణనలను
 భావించెడి విద్వాంసుల మనీషాబలముచే ఆస్వాదింపబడుచున్నది. వాగ్మీయగు
 వాని వాక్కులచే ఆవేద్యమాన మగునట్లు పదార్థములు ప్రత్యక్షముగ ప్రతీయ
 మానములు కావు—అనగా ఆస్వాదయోగ్యములుకావు అని భావము. కావున,
 అభినేతల కంటేకవులను, అభినయముకంటె కావ్యమును అధికముగ గౌరవించుము.

ఇట్టి అభిప్రాయము పాశ్చాత్య విద్వాంసులందుకూడ కొందరికి గలదు. కొందరు
 పాశ్చాత్యపండితులు నటులకే సర్వప్రాధాన్యము నంగీకరింతురు కాని, కవికిని,
 నటునకు సమప్రాధాన్యము నంగీకరించు భరతాదుల యభిప్రాయమే సమంజస

ముగా నున్నది. ఉత్తమనటుడు కావ్య లోకములనుగూడ సవరించి యభినయింప గల డనుట నిర్వివాదమగు విషయము.

కవి ప్రతిభా విశేషమున మట్టి బంగార మగును. ఆ వస్తువు వస్తువగును. సర్వమును రసమయముగఁ జేయుశక్తి కవికి గలదు. కాని, సహృదయ సామాజికుడు లేనిచో, కవి ప్రతిభావిశేష మెంతటిదయ్యు రాణింపదు, కవి భావక భావ్యమాన మగుచో రసభావము నందనిది లోకమున లేదని ధనంజయుని యభిప్రాయము.

రమ్యం జుగుప్సిత ముదార మథాపి నీచ
ముగ్రం ప్రసాది గహనం వికృతం చ వస్తు
యద్వా ప్యవస్తు కవి భావక భావ్యమానం
తన్నాస్తి యన్న రసభావ ముపైతి లోకే

సరస్వతీ తత్త్వము కవి సహృదయాఖ్య మని చెప్పిన అభినవగుప్తుని వాక్యము సర్వధా శ్లాఘ్యము. 'సరస్వత్యాస్తత్త్వం కవి సహృదయాఖ్యం విజయతే'

నాట్యోత్పత్తి

భారతీయ నాటకోత్పత్తిని గూర్చి యిదమిత్థ మని చెప్పటకు తగిన ఆధార ములు లేవు. మనకిప్పుడు లభ్యము లగుచున్న సంస్కృత రూపకము లన్నియు రూపకరచన పరిణతావస్థకు వచ్చిన తరువాత రచింపఁ బడినవే యనుటకు తద్రచనా విధానమే నిదర్శనము. కావున వానినిబట్టి రూపకరచన మన దేశమున నెప్పుడు ప్రారంభమైనదో తెలిసికొనుట కవకాశము లేదు. దశరూపకములును, తద్రచనా ప్రయోగ విధానములును ప్రప్రథమముగా భరతుని నాట్యశాస్త్రమున చెప్పఁబడి యున్నవి. కాని, అందు భరతుడు రూపకము నొక్కదానినైనను, రూపకకర్త నొక్కని నైనను పేర్కొనలేదు. భరత నాట్యశాస్త్రము క్రి. పూ. ఇంచుమించుగా నాల్గవ శతాబ్దియందు రచింపఁబడియుండు నని శ్రీ మానవెల్లి రామకృష్ణ కవిగా రభిప్రాయపడి యున్నారు. డా. మనోమోహన్ ఘోష్, పి. వి. కాణే మున్నగు వారు నాట్యశాస్త్ర రచనాకాలము క్రి. పూ. మూడవ శతాబ్దియని నిర్ణయించి యున్నారు. వీడి యెట్లున్నను నాట్యశాస్త్రము ఐహా ప్రాచీన గ్రంథ మనుట కెట్టి సందియమును లేదు. అందు చెప్పఁబడిన రూపకలక్షణము సమగ్రమై నిర్దుష్టమై యున్నది. లక్ష్యభాహుళ్యము లేనిచో నంతటి లక్షణ సమగ్రత కుదురుట కష్టము. కావున భరతుని కాలమునకే మన దేశమున రూపకరచన ప్రచురముగా నుండెనని

యూహించుట కవకాశమున్నది. కాని భరతుఁ డే కారణముచేతనో ఒక్క రూపమునుగూడ పేర్కొనలేదు. భాసుఁడుకూడ భరతునకు తరువాతి వాడే యనియు నాట్యశాస్త్ర పరిజ్ఞాన మాతనికి లేదనుట సత్యదూర మనియు డా॥ ఫోష్ నిరూపించియున్నాఁడు. కావున, భాసనాటకములు నాట్యశాస్త్రమునకు పూర్వము లనువాదము పరాస్త మగుచున్నది. భరతునికి పూర్వమందున్న రూపకము లన్నియు నశించి యుండును. లక్ష్యమొక్కటియు లభ్యము కాకపోవుటచేతను ప్రప్రథమలక్షణ గ్రంథ మగు నాట్యశాస్త్రమున, ఒక్క గ్రంథముకూడ ఉదాహృతము కాకుండుట చేతను నాట్యోత్పత్తినిగూర్చి బయలుదేరిన వాదము లన్నియు విలహితములే అగుచున్నవి.

★ | నాట్యశాస్త్రమున, నాట్యోత్పత్తినిగూర్చి యిట్లు చెప్పఁబడియున్నది. కృత త్రేతాయుగముల సంధికాలమందు జనులు కామకోధాదులకు వశులై స్వధర్మమును వీడి ప్రవర్తించుచుండిరి. వారిని స్వధర్మనిరతుల గావింపనెంచి మహేంద్రాది బృందారకులు బ్రహ్మకడకేగి యిట్లర్థించిరి:

“క్రీడనీయక మిచ్ఛామో దృశ్యం శ్రవ్యంచ యద్భవేత్”

“దృశ్యమును శ్రవ్యమునై వినోదయోగ్య మగు దానిని మేము కోరుచు న్నాము.” దృశ్యమనుటచే హృద్యమైన దనియు, శ్రవ్యమనుటచే వ్యుత్పత్తి దాయక మనియు నిట సర్థము. అనఁగా ప్రీతి వ్యుత్పత్తులను కలిగించునది యని భావము. “దృశ్యమితిహృద్యం, శ్రవ్యమితి వ్యుత్పత్తి ప్రదమితి, ప్రీతివ్యుత్పత్తి దమిత్యర్థః” అభి. భా

మహేంద్రాదు లిట్లు కోరగా బ్రహ్మ సమాధిగతుడై చతుర్వేదములను స్మరించెను. ఋగ్వేదమునుండి పాఠ్యమును, సామవేదమునుండి గీతమును, యజుర్వేదమునుండి అభినయములను, అథర్వవేదమునుండి రసములను గ్రహించెను.

“జగ్రాహ పాఠ్య మృగ్వేదా త్సామభ్యో గీత మేవ చ

యజుర్వేదా దభినయాన్ రసా సాధర్వణా దపి”

—నా. శా. అధ్యాయ 1. శ్లో 17.

ఇట్లు నాట్యవేదమును సృజించి బ్రహ్మ దానిని కుశలులు, విదగ్ధులు, ప్రగల్భులు, జితశ్రములునగు దేవతలకు సంక్రమింపఁజేయ నింద్రున కాదేశ మొసంగెను. అంత నింద్రుఁడు, నాట్య గ్రహణ ధారణ జ్ఞాన ప్రయోగములందు

దేవతలశక్తులు నయోగ్యులు నగుదురు. కావున దానిని, వేద రహస్య విదులును, సంశిత ప్రతులనగు, భరతపుత్రులకే యిచ్చుట యుక్తమని సూచించెను. అంతట బ్రహ్మపుత్ర శత పరివృత్తుడగు భరతుని రావించి నాట్యవేదమును బోధించెను. తరువాత భరతుడు శాండిల్యుడు మున్నగు తన పుత్రులచే నాట్యవేదము సభ్య యనము చేయించెను. ✱

ఇట్టి గాథల నీవా డెవ్వరు నమ్ముదురు? శాస్త్రమునెడ ప్రజలకు విశ్వాస మును శ్రద్ధయు గల్గుటకై మన వా డిట్టి దివ్యయోత్వమును కల్పించి రని తలంచుట సత్యదూరము కాదు. వ్యాకరణాదులకుగూడ మనవా డిట్టి దివ్యత్వమునే ఆపాదించి యున్నారు. ఋక్తంతకారుడు వ్యాకరణము బ్రహ్మ ప్రోక్తమనియే చెప్పెను. “బ్రహ్మ బ్రహ్మస్పతయే ప్రోవాచ బృహస్పతి రింద్రాయ ఇంద్రో భరద్వాజాయ.”

ఇట్లే పూర్వమీమాంసా విషయమునగూడ జెప్పఁబడినది. “బ్రహ్మ ప్రజాపతయే మీమాంసాం ప్రోవాచ. సోఽపింద్రాయ సోఽప్యగ్నయే సచ వశిష్ఠాయ సోఽసి పరాశయ పరాశరః కృష్ణద్వైపాయనాయ సోఽపిజ్ఞమినయే”

(సిద్ధాంతచంద్రిక)

“క్వచిత్తు బ్రహ్మ మహేశ్వరోవా ప్రజాపతయే మీమాంసాం ప్రోవాచ”

(సిద్ధాంతచంద్రిక)

మహేశ్వర సూత్రముల విషయమునగూడ నీట్టి కల్పనయే కలదు. పాణి న్యాదులయెడ పీతుడై మహేశ్వరుడు పదునాల్గుసారులు ధక్కును మ్రోగించె నట. ఆ ధ్వనులే అక్షరణ్ముగ్ధు గిత్తాది సూత్రములు.

కావున దివ్యయోసిత్వ కల్పనము మనవారి కొక ఆచారము. నాట్యశాస్త్ర విషయమునగూడ నట్టి కల్పనమే చేయఁబడినది. దీనివలన చారిత్రక మగు సత్యము మరుగున పడిపోవును.

మీది గాథవలన నాట్యశాస్త్ర మెప్పుడు పుట్టినదో తెలియకున్నను మరొకొన్ని ముఖ్యవిషయములు మాత్రము మనకు స్పష్టము లగుచున్నవి. అందు మొదటిది: భారతీయ రూప కోత్పత్తికిని మతమునకును ఎట్టి సంబంధమును లేదు. (It is secular in origin). రెండవది: బ్రహ్మ చతుర్వేదములనుండియు పాఠ్య

గీత రసాభినయములను గ్రహించి నాట్యమును సృజించినట్లు నాట్యశాస్త్రమున చెప్పబడియున్నది. కావున చతుర్వేద రచనానంతరమే నాట్య మావిర్భవించిన దనియు మనము నిశ్చితముగా చెప్పవచ్చును (*It is Post Vedic in origin*)

కాని కొందరు పాశ్చాత్య పండితు లీ వాదమునంగీకరింపక, ఋగ్వేదమందే రూపకోత్పత్తి కాధారములు కల వని యభిప్రాయపడియున్నారు. ఋగ్వేదమున, యమ యమీ సంవాదము ఊర్వశీ పురూరవ సంవాదము. ఇంద్ర మరుత్సంవాదము మున్నగునవి, పదమూడు సంవాదములు గలవు. వీనికి యజ్ఞమునందలి కర్మ కాండతో నెట్టి సంబంధమును లేదని సాయణాచార్యుడు చెప్పియున్నాడు. అట్లయిన నివి ఋగ్వేదమందుండుటకు కారణ మేమి? ఈ ప్రశ్నకు పండిత విమర్శకు లిట్లు సమాధానము చెప్పియున్నారు. ఇవి వేదమునకు సహజ భాగములు కావు. ఇవి కాలాంతరమున ఋగ్వేదమున చేరినవి. అతిప్రాచీనకాలమున నొక విధమగు రూపకరచనావిశేష ముండెడిది. అందున్న వచన భాగము శిథిలము కాగా మిగిలిన భాగము లీ సంవాదములు యజ్ఞకాలమున ఋత్విజులు తత్తత్ప్రాత్రోచిత వేషముల ధరించి యిరుక్కక్షలుగా చీలి యీ సంవాదసూక్తములను వినోదార్థము గానము చేసెడివారు. కావున నీ సంవాదములు రూపకప్రాచీనతను నిరూపించును. ఇదియొక మతము. మరికొందరు ఈ సంవాదసూక్తములకు తాత్కాలికముగ ఉచిత వచనములఁ జేర్చి ఋత్విజులు గానము చేయుదు రని యభిప్రాయపడు చున్నారు. కాని యీ వాదము నిలుచునది కాదు. నాట్యశాస్త్రమున వేదకాలమునకు తరువాతనే రూపక మవతరించినట్లు స్పష్టముగాఁ జెప్పబడియుండటచే ఋగ్వేదమునకు పూర్వమే రూపకరచన యారంభమైన దని చెప్పు నీ వాదము యుక్తి యుక్తము కాదు. మరియు ఈ వాదము లోపభూయిష్టమును వివాదాస్పదము నై యున్నది. ఇట్టి సంవాదములు ఋగ్వేదముననే కాన వచ్చుటకు కారణ మేమి? తక్కిన వేదములం దిట్టి సంవాదసూక్తము లేల లేవు? ఉన్నట్లుండి ఆకస్మికముగా నా రూపక రచన యేల ఆగిపోయినది? ఈ సంవాదములందే బీజప్రాయముగ రూపక స్వరూప స్వభావములు నిక్షిప్తములై యున్న వన్నచో నివి తక్కిన వేదములందును ఉండి యుండవలెను. మరియు రూపక వికాసము సంపూర్ణమగువరకు నివి వృద్ధిపొందుచునే యుండవలెను. అట్టి యభివృద్ధియును కానరాకున్నది కావున ఈ సంవాద సూక్తములనుండి రూపక మావిర్భవించిన దనుట పొసగదు. శిథిల వాదమును (వచన భాగము శిథిలముకాగా మిగిలినది ఋగ్వేదమున చేరినది) అంగీకరింతుమన్న నాట్యశాస్త్రమునందలి రూపకోత్పత్తి క్రమ మసత్య మనక

తప్పదు. దానినే కాదన్నచో మన కిక నాట్యవిషయమున ప్రమాణగ్రంథమే మున్నది? అది ప్రమాణగ్రంథమేకాక ప్రథమ గ్రంథము గూడ నై యున్నది కావున దానిని కాదనుటకు వీలులేదు. ఇక నీ శిథిలవాదమే తప్పనక తప్పదు. రెండవది పూరణవాదము. ఈ సంవాదసూక్తములకు నడుమ వచనములను చేర్చి ఋత్విక్కులు పఠించెడు వారనుట కెట్టి యాధారమునులేదు ఇట్టి సంప్రదాయ మున్నట్లు వేదవిదు లెవ్వరు నంగీకరింపలేదు. ఇది కేవలము ఊహ మాత్రమే. ఒక వేళ వాదముకొర కట్టి వచనములఁ గూర్చెడివారని యంగీకరించినను వానికి క్రమ పరిణామము గానరాకుండుటచే ఫలము శూన్యమే అగుచున్నది. ఇట్టి సంవాదము లితరవేదములందు లేకుండుటచే పీనికి క్రమపరిణామము లేదనుట స్పష్టము. రూపకమున కవియే బీజము లన్నచో వాని అంకురిత పల్లవిత కుసుమితావస్థ లేవి? అవి మృగ్యము లగుటచే ఈ సంవాదములు రూపక బీజావస్థను తెలుప వనుట స్పష్టము.

భారతీయ రూపకములు గ్రీకురూపకముల కనుకరణములే యని కొందరు పాశ్చాత్యపండితుల యభిప్రాయము. ఇందులకు వారు చూపు కారణము లివి: గ్రీకు దేశమున మొదట రూపకములు రచింపఁబడినవి. లభ్యము లగుచున్న భారతీయ రూపకము లన్నియు గ్రీకురూపకముల తరువాతివే. అలెగ్జాండర్ దండయాత్రతో గ్రీకు భారతదేశముల నడుమ సన్నిహిత సంబంధ మేర్పడినది. అప్పుడు గ్రీకు రూపకములను చూచి భారతీయులుకూడ రూపక రచనకుఁ గడంగి యుందురు. సంస్కృత రూపకములు గ్రీకు రూపకములకు కేవలము ననుకరణములు కాకపోయి నను గ్రీకురూపక ప్రభావము మాత్రము వీనిపైగల దనుట నిర్వివాదమగు విషయము. ఇది వీఱరు పండితుని అభిప్రాయము. దీని నంగీకరించుటయే కాక ఈ వాదమునకు ప్రోద్బలకముగ విండిక్స్ పండితుఁడు మరికొన్ని విషయములను ప్రతిపాదించెను. గ్రీకు దేశీయుల నవ్యమోదాత్మక నాటకము (New Comedy) సంస్కృత రూపక పరిణతికిఁ గారణ మని యాతని యభిప్రాయము "అంక విభజనము, ఇతివృత్త విభజనము, పాత్రల రంగ, ప్రవేశ నిష్క్రమణ విధానము, రంగస్థల సూచనలు. నాటక సమయములు, విదూషక ప్రతినాయకాడి పాత్రలు మొదలగువాని విషయములలో అటు న్యూకామెడికాఖకును, ఇటు సంస్కృత రూపకములకును సన్నిహిత సామ్యము కలదు. అచ్చటి 'ప్రోలోగ్' 'ఎపిలోగ్' అననవి ఇచ్చటి ప్రస్తావనా భరత వాక్య తుల్యములు. తెరకు పేరైన

యవనికాపదము గ్రీకు సంబంధమునే సూచించుచున్నది. ఆ యీ కారణములవలన పైవాదము నిజమేమో అనెడి భావము కలుగుటకు అవకాశమున్నది. కాని, అది నీజము కాదు. పై సాదృశ్యములకంటె భేదములే అధికములు, సాదృశ్యములు బాహిరములుకాగా, భేదములు ఆంతర్యమునకు సంబంధించినట్టివి."

ప్రో. శ్రీ. అ.

ఉత్పత్తియందే కాక, రచనా విధానమునందును; సిద్ధియందును, భారతీయ రూపకములకును, గ్రీకుల రూపకములకును, భేదము చాల గలదు. ప్రజలను స్వధర్మ నిరతులను గావించుటకే సంస్కృతమున రూపకములు రచింపఁబడినవి. శ్రమార్తులు, దుఃఖార్తులు, తపస్వులు మున్నగువారికి, విశ్రాంతిని గల్పించుట గూడ నొక ముఖ్య ప్రయోజనమే. గ్రీకుల రూపకములు మతము కారణముగా జనించినవి. వాని యుత్పత్తికి 'డయోనిసస్' అను దేవతయొక్క ఉత్సవము కారణము. ఇట్లు ఉత్పత్తియందే, భారతీయ సంస్కృత రూపకములకును, గ్రీకుల రూపకములకును భేదము కలదు. ఇక రచనావిధానము దీ రెండింటికిని, గల భేదము లనేకములు. అందు ముఖ్యాతిముఖ్యమైనది, గ్రీకు రూపకములందు గన్పట్టు "కోరస్", దీనికి సమానమైనది సంస్కృత నాటకములందు మచ్చునకైన లేదు. "కోరస్" ఉనికివలన, గ్రీకురూపకముల రచనా విధానమేకాక, ప్రయోగవిధానము గూడ సంకుచితమైనది. ఈ బృందగాయకులకు, రంగస్థలమున ప్రవేశమేకాని, దానినుండి నిష్క్రమణము లేదు. కావుననే, గ్రీకు నాటకములందు, సాధారణముగ స్థలైక్య కాలైక్యములు పాటింపఁబడుచుండును. సంస్కృత నాటకమున కిట్టి నిర్బంధము లేదు కావుననే మన కవుల యితివృత్తములు, స్వర్గ మర్త్య పాతాళ లోకములకుగూడ సంబంధించినవై, బహుకాలవ్యాప్తములై యుండును. దేశ కాల నిరోధము లేనంతమాత్రమున, సంస్కృత నాటకేతివృత్తము శిథిలబంధ మని తలంపరాదు. సంది సంధ్యంగ సమన్విత మగు నాటకేతివృత్తము నిబిడబంధమై యొప్పును. గ్రీకుల రూపకములందు విషాదాత్మకములు, మోదాత్మకములు అను రెండే భేదములు కలవు. మనకు దశవిధరూపకము లున్నవి. మరియు మన మహా నాటకము లన్నియు నవ రసాత్మకములు. ఇట్లు ప్రయోజన విషయమునగూడ

గ్రీకుల రూపకములకును, సంస్కృత రూపకములకును భేదమే గన్పట్టుచున్నది. గ్రీకులు, విషాదాత్మకము లగు రూపకములకే అధిక ప్రాధాన్యము నొసంగి యున్నారు; భయ జనకములును, విషాద పూర్ణములును అగు జీవితఘట్టములను మాత్రమే వారు ప్రవర్తన యోగ్యములుగా భావించియున్నారు. రూపక రచనకు వారట్టి వస్తువునే స్వీకరించిరి. మనవారు, సర్వధా మంగళప్రదము లగు సత్సృష్టము లనే స్వీకరించిరి. అందులకే మహాభాష్యకారుడు “మంగళాదీని మంగళ మధ్యాని మంగళాంతాని హితాని శాస్త్రాణి ప్రథంతే, వీరపుషా ణ్యాయుష్మత్పురుషాణి చ భవంత్యధ్యేతార శ్చ ప్రవక్తారో భవంతి” అని చెప్పియున్నాడు. మరియు అంగి రస విచ్ఛేదకారణ మగుట నాయక మరణమును సంపూర్ణముగ నిషేధించి యున్నారు. భరతుడు పేర్కొనిన నాయికా నాయక భేదములుగాని, రసభేదములు గాని, గ్రీకులకు తెలియవు. ఇట్లు భేదము లేన్నియేని కలవు కావున, గ్రీకు రూపకముల ప్రభావము, భారతీయ రూపకములపై పడలేదని సిద్ధాంతీకరింప వచ్చును.

మరియు నిట గుర్తుంచుకొనదగిన విషయము మరొకటి కలదు. నాట్యశాస్త్ర మించుమించుగా క్రి. పూ. నాల్గవ శతాబ్దిలో రచింపఁబడియుండు నను విషయము పండితలోక మంగీకరించియే యున్నదికదా! సర్వసంపూర్ణమగు నిట్టి లక్షణ గ్రంథ మావిర్భవించుటకు పూర్వమేలక్ష్య గ్రంథములుగూడ నుండవలయును. లక్ష్యములేని లక్షణ ముండదు. కావున భరతునకు సుమారు రెండువందలయేండ్ల క్రితమే మన దేశమున నాటక మావిర్భవించియుండును. గ్రీసుదేశమునకూడ, రూపకావిర్భావ మునకును, లక్షణ గ్రంథరచనమునకును నడుమ సుమా రిన్నూరేండ్లు గడచినవి. కావున భరతున కిన్నూరేండ్లక్రితమే నాటక మావిర్భవించియుండు ననుట సత్య దూరము కాదు దీనినిజట్టి చూచినచో, గ్రీసుదేశమునను భారతదేశమునను, సుమా రొక్కకాలముననే రూపక మవతరించిన దని ఒప్పుకొనక తప్పదు. అనాటి రూపకములు లభ్యములు కానప్పు డిది యంతయు నూహ మాత్రమే కదా అని కొంద రనవచ్చును కాని యిది వట్టియూహ కాదు. ఇది సర్వ జనాంగీకృత మగు సాహితీ సిద్ధాంతముపై నాధారపడియున్నది. కావున నవశ్యము నంగీకరింపఁదగినది. కావున, ఏవిధముగ చూచినను, భారతీయ సంస్కృత నాటకములు, గ్రీకు

నాటకముల కనుకరణములు కావనియు, వాని ప్రభావముకూడ సంస్కృత నాటకములపై లేదనియు తేటతెల్ల మగుచున్నది.

విదూషకపాత్ర నాధారముగఁ జేసికొని, భారతీయ రూపకోత్పత్తికిని, మతమునకు సంబంధముగలదని నిరూపింప యత్నించుట హాస్యాస్పద మగు విషయము. 'మహావ్రతము' నందలి బ్రాహ్మణవటువునకును, విదూషకునకును పోల్కియేలేదు. ఈ యిర్వురకును ముడికట్టయత్నించుట, బోడితలకును, మోకాలునకు ముడికట్టుట వంటిదే ఇట, విదూషకపదమునకు అభినవగుప్తుఁడు చెప్పిన యర్థములు స్మరణీయములు. 'వి' అనఁగా విగ్రహము (కలహము). దానిని దూషించువాడు అనఁగా పోగొట్టువాఁడు కావున విదూషకుఁడు, కలహములేకుండ సంధిచేయువాఁడని భావము. "వి" అనఁగా వియోగము. విప్రలంభమందు వినోదమును కల్పించి, నాయకున కానందమును చేకూర్చువాఁడు విదూషకుఁడు, నాయకునకు వియోగ సమయమందు మనఃభేదము కలుగకుండ వినోదమును గల్పించువాఁడే విదూషకుఁడు గాని, స్వయముగనే, శృంగార క్రియాకలాపమందు, వర్తించువాఁడు కాదు. మహావ్రతమునందలి బ్రాహ్మణ వటువునకు స్వతంత్ర వ్యవహారమే కలదు. మరియు భారతీయ సంప్రదాయములు తెలియక చేసిన సిద్ధాంత మిది.

పూర్వరంగము నందలి దేవపూజాది క్రియాకలాపమును బట్టి నాటకోత్పత్తికి మతముతో సంబంధము గలదని కొందరు వాదించురు. ఇదియును భారతీయ సంప్రదాయము తెలియక చేసిన సిద్ధాంతమే. భారతీయు లే పని ప్రారంభించినను, తన్నిర్విష్ణు పరిసమాప్తికొరకు, దేవపూజ గావించురు. అది మత సంబంధ మగు కార్యకాండయే కానక్కరలేదు. లౌకికములగు పనులయందు గూడ మనవారి కిది ఆచారము. పూర్వరంగమునగూడ దేవతారాధనము రంగ విఘ్నాపశాంతికొరకే చేయఁబడును. కావున పూర్వరంగమును బట్టి మతసంబంధము నూహించుట అవిచారమూలకము.

ఇంతకును, నాట్యశాస్త్రమును బట్టి, రూపకోత్పత్తికిని మతమునకును ఎట్టి సంబంధమును లేదని స్పష్టముగనే తెలియుచున్నది. అట్టియెడ ఈ వాదముల కెట్టి ప్రాధాన్యమును లేదనుట నిర్వివాదము.

పౌరాణిక సూతుని కథా కథన విధానమే నాటకోత్పత్తికి మూల మని ఆచార్య ఆర్. వి. జాగీర్దార్ అభిప్రాయము. భరతుఁడు భారతి, సాత్వతి,

కైశికి, ఆరభటి అను నాల్గువృత్తులను చెప్పియున్నాడు. పౌరాణిక సూతుడే నాటకమునందు సూత్రధారు డనియు, ఈ పరిణామక్రమమున నాల్గుదశలుగల వనియు, భరతప్రోక్షము లగు నాలుగు వృత్తులును, ఆ నాలుగువస్థలకును సంబంధించి యున్న వనియు ఈతని సిద్ధాంతము. పురాణేతిహాసము లన్నియు సూతుడు శౌనకాది మహర్షులకు చెప్పినట్లు రచింపఁబడియున్నవి. సూతుడు మొదట పురాణ ప్రస్తావన చేయును. తరువాత కథాపురుషులను ప్రవేశ పెట్టి సూతుడు తప్పుకొనును. కొంతదనుక కథాపురుషుల ప్రసంగములు నడచును. తరువాత వారి ప్రసంగము లాగిపోవును. ఇంకొకరి ప్రసంగములు ప్రారంభము లగుటకు ముందు మరల సూతుడు కలుగజేసికొని, వారినిగూర్చి చెప్పి తిరిగి తప్పుకొనును. సూతుని యీ కార్యములే, రూపకములందు విష్కంభ ప్రవేశక రూపమున గాన పచ్చుచున్నవి. మొదట సూతుడు పురాణమునుగూర్చి ప్రస్తావించును. సూత్రధారుఁడుగూడ నాటకమునుగూర్చి ప్రస్తావించును. అంతమున సూతుడు ఫలశ్రుతి చెప్పును. తత్తుల మైనదే భరతవాక్యము. భరతవాక్యము సూత్రధారుఁడు చెప్పనది కాదు. అట్లే విష్కంభ ప్రవేశముల నడపువాడు సూత్రధారుఁడు కాడు. కాని, ఇచ్చటి చర్చనీయ విషయ మది కాదు. విష్కంభ ప్రవేశముల ప్రయోజనము, వృత్త వర్తిష్యమాణ కథాంశములను సూచించుటయే కదా! పురాణేతిహాసములందు సూతునిచే ఈ ప్రయోజనము సిద్ధించుచున్నది. ఇదియే యిందున్న పోలిక. ప్రస్తావనా విష్కంభ ప్రవేశములందే సంస్కృత రూపకముల విశిష్టత గల దనియు, ఆ మూఁడును, పౌరాణిక సూతుని కృత్యములను విభాగ పూర్వకముగ నిర్వహించు చున్న వనియు, నందుచే సూతుని పురాణ కథా కథన విధానమునుండియే రూపక మవిర్భవించిన దను విషయము స్పష్టమగుచున్న దనియు, జాగీర్దార్ సిద్ధాంతి కరించెను.

సూతుడు స్వయముగా కథ చెప్పట ప్రథమదశ. ఇది కేవలవాగ్రూప మగు వ్యాపారము. ఇదియే రూపకమున భారతీవృత్తిగా పరిణమించినది. ఇట్లే తక్కిన వృత్తులకు గూడ సూతుని చేష్టల నాతఁ డన్వయించియున్నాడు.

ఈ సిద్ధాంత మాపాతరమణీయమే కాని సూక్ష్మపరిశీలనకు నిలుచునది కాదు. ఈ వాదమంతయు సూతునిపై నాధారపడియున్నది. సూతుని కాలము నిశ్చితముగ తెలిసినగాని, ఈ సిద్ధాంత మంగీకారము కాదు. సూతుఁ డెప్పటివాఁ డను విష

యమును విచారించు. పురాణేతిహాసము లన్నియు, సూతుఁడు శౌనకాది మహర్షులకు చెప్పినట్లే రచింపఁబడియున్నవి. పురాణములలో అనేకములు గుప్తులకాలమున రచింపఁబడిన వని చరిత్రకారుల అభిప్రాయము. ఋషిమత్స్య వాయు పురాణములు కొంత ప్రాచీనములు కాని, యవి గూడ నాట్యశాస్త్రమునకు పూర్వము రచింపఁబడినవి కావు. నాట్యశాస్త్రమునకు పూర్వము రచింపఁబడిన గ్రంథములు రెండే. అవి భారత రామాయణములు. అవియు నిప్పు డున్న రూపమున నప్పుడు లేవు. అది యటుండ నిండు. రామాయణమున సూతుని ప్రసక్తియే లేదు. కావున ఆ గ్రంథమునుగూర్చి చర్చించుట మన కప్రస్తుతము. ఇక భారతము, నాట్యశాస్త్రమునకు పూర్వము రచింపఁబడినది. “జయ” మను గ్రంథము. అది కృష్ణద్వైపాయనకృతము. అందు ఎనుబదివేల యెనిమిది వందల శ్లోకములు మాత్రమే గలవు. జయ గ్రంథరచనముతో సూతున కెట్టి సంబంధమును లేదు. కృష్ణద్వైపాయనుని యాదేశముపై, వైశంపాయనుఁడు, “జయమును” జనమేజయునకు వినిపించెను. గ్రంథమును వినుచుండగా, జనమే జయునకు కొన్ని సందేహములు కలిగినవి. వానికి వైశంపాయనుఁడు, తనకు తొచినట్లు ప్రత్యుత్తరము లిచ్చెను. ఆ ప్రశ్నోత్తరములను వైశంపాయనుఁడు గ్రంథస్థము గావించెను. దానిని సూతుఁడు శౌనకాదులకు చెప్పెను. శౌనకాదులుగూడ తమకు గలిగిన సందియములకు వ్యక్తము సేయఁగా, సూతుఁడు, వానికి తగిన సమాధానములు చెప్పెను. తరువాత ఆ ప్రశ్నోత్తరముల నాతఁడు గ్రంథస్థము చేసెను. అడియే మహాభారతము కావున జయము వైశంపాయనునిచేతిలో భారత మైనది. భారతము సూతునిచేతిలో మహాభారత మైనది. ఇంచుమించుగా క్రి. శ. రెండవ శతాబ్దికి మహాభారత రచన పూర్తయైన దని చరిత్రకారుల అభిప్రాయము. మీది వివరణమును బట్టి తేలిన సారాంశ మీది. నాట్యశాస్త్రమునకు పూర్వము రచింపఁబడినది జయ మను గ్రంథము. దానితో సూతున కెట్టి సంబంధమును లేదు. అట్టి యెడ సూతుని కథా కథనమును బట్టి రూపకోత్పత్తి నూహించు డెట్లు? నాట్యశాస్త్రము లక్షణగ్రంథము. దానికి పూర్వమే లక్ష్య గ్రంథము లుండవలె నను విషయము, సాహిత్యతత్త్వవిదు లందరు నంగీకరించి నదే. సూతుఁడు క్రి. పూ. ఉండెననుట కాధారములు లేవు. ఎట్లయినను, జయ గ్రంథముతో ఆతని కెట్టి సంబంధమును లేదు. కావున, సూతుని బట్టి నాట్యోత్పత్తిని సాధింపయత్నించుట వ్యర్థము. సూతుఁ డెప్పటివాడు? రూపకోత్పత్తికి పూర్వుఁడు.

రూపకోత్పత్తి యెప్పుడైనది? సూతునకు తరువాత" ఇట్లన్యోన్యాశ్రయ దోష మీ వాదమున గలదు. సూతుని కాలమును సప్రమాణముగ నిరూపింప గల్గినచో, ఈ వాదమున కొంత సామంజస్యము కలదని అంగీకరింప వచ్చును. అట్లు నిరూపింప లేనినాఁ డిది నేలవిడిచిన సామే. ఇందు మరికొన్ని స్వల్పదోషములు గలవు. అవి అంతగా పరిగణనీయములు కావు.

సూత్రధార పదము నాధారముగ గొని కొందరు, తోలుబొమ్మలాటలే రూప కోత్పత్తికి కారణ మందురు. తోలుబొమ్మలాటయు, కొయ్యబొమ్మలాటయు బహుప్రాచీనము లగు కళావిశేషము లనుట కెట్టి సందియమును లేదు. వీనికి మన దేశమునందేకాక, పాశ్చాత్య దేశములందు గూడ, బహుశఃప్రచారము కలదు. ఆంగ్లమున వీనిని "Puppet shows" అని యందురు. సూత్రసాహాయ్య మున ఈ బొమ్మల నాడింతురు. సూత్రమును ధరించువాడు సూత్రధారుడు. బొమ్మలాటయం దీతఁడే ప్రధానుడు ఈతఁ డాడించునట్లు బొమ్మలాడును. అట్లే, ఈ రూపకమున ఎవ్వని యాదేశానుసారముగ నటు లందరును తమతమ భూమికలను నిర్వహింతురో, ఆతఁడు సూత్రధార పద వాచ్యుడు. మొదటి దశలో బొమ్మల నాడించెడివారు. రెండవ దశలో, ఆ బొమ్మలకు బదులు మనుష్యులే అభినయించెడివారు. మనుష్యులే అభినయించుచున్నప్పుడు సూత్రము (త్రాడు) అనావశ్యకము. అయినను, ప్రాధాన్యమును బట్టి సూత్రధార పద మట్లే నిలిచిపోయినది. కావున, బొమ్మలాటనుండియే రూపక సుత్పన్నమైనది. ఈ వాదమునకు ఒక్క సూత్రధార పదము దక్క ఇతరాధారము లేవ్వయును లేవు. ఒక్కపదము నాధారముగాఁ గొని, ఒక సిద్ధాంతమును స్థాపింపయత్నించుట సాహసైక మూలము. మరియు, "బొమ్మలాట" ఒక ప్రత్యేకకళ. రూప కముగూడ నట్లే ఒక ప్రత్యేకకళ. వీనికి జన్యజనక భావమును కల్పించటకంటె ఈ రెండును పరస్పర సాహాయ్యనిరపేక్షముగనే అభివృద్ధి నందినవనట యుక్తము. ఇట్లే "యవనికా" శబ్దము నాధారముగా గొని కొందరు, సంస్కృతనాటకములపై గ్రీకునాటకముల ప్రభావము కలదని యూహించుచున్నారు. ఈ యూహ కేవలము భ్రాంతిమూలకము. అసలు గ్రీకుదేశీయులకు, నాటకరంగమున మొట్టమొదట, తెరయే లేదు. అట్టియెడ గ్రీకుదేశీయుల నాటకములను, భారతీయు లనుకరించి రనియు, తచ్చిహ్నమే యవనికాశబ్దమనియు నూహించుట భ్రాంతిమూలకము కాక మరే మగును?

దీనినిగూర్చి విపులముగా చర్చించుట మన కిప్పు డప్రస్తుతము.

మీది వివరణమును బట్టి మనకు తేలిన సారాంశ మిది: 1. వేదరచనానంతరమే రూపకావిర్భావము, 2. ఋగ్వేదమందలి సంవాదములు రూపకోత్పత్తిని సూచింపవు. 3. భారతీయ నాటకముల గ్రీకునాటకములు కనుకరణములు కావు. వాని ప్రభావము సంస్కృత నాటకములపై లేదు. 4. సంస్కృత రూపకావిర్భావమునకు మతము కారణము కాదు. వినోదాత్మకముగా నుపదేశము గావించి ప్రజలను ధర్మనిరతులను గావించుటకే నాట్య ముద్దిష్ట మైనది. 5. బొమ్మలాట రూపకావిర్భావమునకు కారణము కాదు. రూపకావిర్భావ మెప్పు డయినది? అను ప్రశ్నకు నిశ్చిత మగు సమాధానము చెప్పట, ఇప్పుడు లభించిన యాధారములను బట్టి, సుసాధ్యము కాదు. నాట్యశాస్త్రమున కిన్నూరు సంవత్సరముల పూర్వమే రూపక మావిర్భవించి యుండును అని సాహితీతత్వమును బట్టి యూహించుట కవకాశ మున్నది.

రూపక ప్రాచీనత :

రూపకావిర్భావ విషయమున, ఇతమిత్థ మని సమాధానము చెప్పలేనంత మాత్రమున, తత్ప్రాచీనతను మనము శంకింపఁబనిలేదు. ప్రప్రథమముగ, నటధాతువు పాణినీయమున నాట్యపరముగ ప్రయుక్తమై యున్నది పాణిని నట సూత్రములను పేర్కొనియున్నాడు.

1. నటన్యతే (310 వ-ధా) భ్యాదులు 2. నటన్యతే (822 వ-ధా)
3. నటఅవస్సందనే-చురాదులు (అవస్సందనంనాట్యమ్).

2. పారాశర్యశిలాలిభో భిక్షునట సూత్రయోః కర్మందకృశాశ్వాడిభిః

అధ్యా. 4. పా. 3. సూ. 110, 111.

పారాశర్యేణ ప్రోక్తం భిక్షుసూత్ర మధీయతే; పారాశరిణో భిక్షవః; శైలా లినో నటాః, కర్మందేనప్రోక్త మధీయతే కర్మండినో భిక్షవః కృశాశ్వినో నటాః

3. నటధాతు వివరణము-కౌముది “నట-వృత్తే ఇత్థమేవ పూర్వమపి పరితమ్. తత్రాయం వివేకః, పూర్వం పరితస్య నాట్యమర్థః. యత్కారిషు నటవ్యపదేశః. వాక్యార్థాభినయో నాట్యమ్, ఘటాదౌ తు నృత్యంనృత్యంతచార్థః, యత్కారిషు సర్తకవ్యపదేశః పదార్థాభినయో నృత్యమ్, గాత్రవిక్షేపమాత్రం నృత్యమ్.”

ఈ యుదాహరణములను బట్టి పాణిని కాలమునకు (క్రి. పూ. 5వ శతాబ్ది) నాట్యకళ పరిణతికి వచ్చినదని నిర్ణయింపవచ్చును.

నట నృతధాతువులు వేదకాలమునగూడ ప్రసిద్ధములే, కాని ఆనాఁ డవి, యే యర్థమున వాఁడఁబడినవో నిర్ణయించుట కష్టము. వ్యాప్త్యర్థమున నట ధాతువును, గాత్రవిక్షేపార్థమున (నృత్తమనుట) నృతధాతువును ప్రయుక్తములై యున్న వని కొందరు పండిత విమర్శకుల అభిప్రాయము నృత్యశబ్దము వేదము లన్నింటను గలదట. ఈ పదమును బట్టి యజ్ఞయాగాదులందు ఋత్విజులును, కన్యలును గలసి నృత్య మొనర్చెడివారని యొక సిద్ధాంతమును తొలుత పాశ్చాత్య పండితులు లేవదీసిరి. కాని, ఇట్టియెడ తొండరపడి ఒక నిర్ణయమునకు వచ్చుట సమంజసము కాదు వైదికసంప్రదాయములు విచ్ఛిన్నములై యున్న యిక్కలమున వేదార్థమును చెప్పయత్నించుట సాహసైక మాలము. సాయణానాటికే వేదసంప్రదాయములు కొన్ని నశించినవి. అందులకే ఆతఁడు ఇచ్చట నర్థము స్పష్టమగుట లేదు అని కొన్నియెడల చెప్పియున్నాఁడు. (నేను సంప్రదాయజ్ఞు లగు వేదపండితులను, యజ్ఞయాగాదులందు, ఋత్విజులును, కన్యలును నృత్యము సేయు నాచారము కలదా? అని అడిగితిని. అట్టి యాచారము లేదని వారు ఘంటాపథముగ చెప్పిరి. ఈ విషయమున నింకను పరిశోధన మావశ్యక మని నా యభిప్రాయము). వేదకాలమున ఈ రెండు ధాతువులు నే యర్థమున ప్రయుక్తము లైనవో, చెప్పట కాధారము లిప్పటికి పూర్తిగ లభింపలేదు అని మాత్రమే మనము చెప్పగలము. కావుననే “నచ్”, “నృత్” అను ఈ రెండు ధాతువులను, నాట్యపరముగ, ప్రప్రథమమున, పాణినీయమందే ప్రయుక్తములైన వని మనము నిర్ణయించుట యుక్త మగుచున్నది.

పతంజలి కాలమునకు (క్రి.పూ. 150) నాట్యము సర్వతోముఖముగ నభివృద్ధి గాంచిన దని చెప్పవచ్చును. ఆతఁడు తన మహాభాష్యమున, “కంసవధ,” “బలిబంధనము” అను రెండు నాటకములను బేర్కొనియున్నాఁడు. మరియు, నక్కాలమున ప్రదర్శనములు మూఁడు విధములుగ నున్నవని పతంజలి వాక్యము లనుబట్టియే, మనము నిర్ణయింపవచ్చును. మొదటిది, శౌభికులు, అసగా నటులు, పాత్రధారణముగావించి అభినయించునది ఇదియే నాట్యము. రెండవది చిత్రప్రదర్శనము. ఇందు రంగులువేసిన బొమ్మలతో కథను ప్రదర్శింతురు.

దీనిని బొమ్మలాట యనవచ్చును. మూడవది గ్రంథకులు, లేక, కథకులు చెప్పినది. అనగా, దాసరి బొబ్బిలి యుద్ధమును పాడినట్లునుట. పతంజలి వాక్యముల; “అత్రాపి యుక్తాః కథమ్? ఏతావ దేతే శౌభికానామ ఏతే ప్రత్యక్షం కంసం ఘాతయంతి, ప్రత్యక్షం చ బలిం బంధయంతితి. చిత్రేషు కథమ్? చిత్రేష్వపి ఉదూర్ణాని పతితాశ్చ ప్రహరాద్యశ్యంతే కంసస్య కృష్ణస్యచ. గ్రంథి కేషు కథమ్? యత్ర శబ్దగ్రంథన మాత్రం లక్ష్యతే తేఽపి హితేషాం ఉత్పత్తి ప్రభృత్యా వినాశాత్ బుద్ధి ర్వాచక్షణా సతో బుద్ధివిషయాన్ ప్రకాశయంతి. అతశ్చ సతో హ్యమిశ్రాహి దృశ్యంతే. కేచిత్ కంసభక్తాభవంతి. కేచి ద్వాసు దేవభక్తాః వర్ణాన్యత్వం ఖల్వపి పుష్యంతి. కేచిత్ కాలాముఖా భవంతి. కేచిత్ రక్తముఖాః” అధ్యాయ. 3. పా. 1. సూ. 281

మీదివాక్యము లందలి శౌభికశబ్దమునకు నాట్యగురు వనికాని, నాట్యవివరణ కర్త యనికాని, వ్యాఖ్యానించుటకు. “ప్రత్యక్షం కంసం ఘాతయంతి” అను వాక్యము బాధక మగును మరియు, పతంజలి కాలమునకు నాట్య మొకవృత్తిగా మారినది. దాని నాధారముగఁ జేసికొని కొందరు జీవించుచుండిరనుట కీ క్రింది పతంజలి వాక్యములే ప్రమాణము: “నటస్య శ్రుణోతి, గ్రంథికస్య శ్రుణోతి.” 1-4-29, “అగాసీ న్నటః” 2-4-72. నటస్య భుక్తమ్, 2-3-67. నట మాఘ్నః 3-1-127.

పతంజలి కాలమునకు నటకుటుంబము లేర్పడినవి. అనగా, ఒక కుటుంబ మందలి శ్రీపురుషు లందరు కలసి నాటక ప్రయోగమే వృత్తిగా స్వీకరించి ప్రదర్శన లిచ్చుచుండి రనుట. ఇందుల కీ క్రింది పతంజలి వాక్యములే నిదర్శనము: “వ్యంజనాని పున ర్నటభార్యావ ద్భవంతి. తద్యథా నటానాం శ్రీయోరంగగతాయో యః పృచ్ఛతి “కస్య యూయం” కస్య యూయ మితి తంతం తవ తవే త్యాహుః. ఏవం వ్యంజనాన్యపి యస్యయస్యాఽచః కార్యముచ్యతే తంతం భజంతే” అధ్యాయ. 3. పా. 1. సూ. 2. వ్యంజనములు నటుని భార్యవంటివి. నటులశ్రీలు, రంగ స్థలమున, “మీరెవనివారలు” “మీరెవనివారలు,” అని ప్రశ్నించిన వారికెల్ల, ‘సీదాననే’ ‘సీదాననే’ అని సమాధాన మిత్తురు. అట్లే వ్యంజనములుకూడ, ఏయే అజ్ఞిధులు విధింపఁబడుచుండునో, వాని నన్నింటిని పొందుచుండును. వాల్మీకి రామాయణమున, నటనర్తకులతోపాటు, నాట్య సమాజములును పేర్కొనఁబడి యున్నవి.

“నారాజకే జనపదే ప్రభూత నటనర్త కాః

ఉత్సవాశ్చ సమాజాశ్చ వర్ధంతే రాష్ట్రవర్ధనాః”

అయో కా. సర్గ 67 శ్లో. 15

రాజులేనిదేశమందు దుష్టభయమునను, ప్రోత్సాహకుడు లేకుండుట వలనను) దేశమున కభివృద్ధిని కలిగించునట్టి నర్తకలతోగూడిన ఉత్సవములును, సభలును వృద్ధి పొందవు.

రామాయణకాలమున, కేవలము శ్రీలే యున్న నాటకసమాజము లున్నట్లు ఈ క్రింది అయోధ్యా పురవర్ణనలను బట్టి తెలియుచున్నది.

వధూనాటకసంఘైశ్చ సంయుక్తాం సర్వతః పురీమ్

బాలకాండ. సర్గ 5. శ్లో. 12.

ప్రాచీనకాలమున పురుషులతోపాటు స్త్రీలును నాట్యప్రయోగమున పాల్గొనెడి వారనుటకు నాట్యశాస్త్రమే ప్రమాణము. శ్రీజనసాహాయ్యము లేనిదే పురుషులు కైశికీవృత్తిని ప్రయోగింపజాల రని భరతుడు చెప్పగా, బ్రహ్మ ఇరువది నల్వరను అచ్చరలేమలను, సంకల్పమాత్రమున సృజించి, యాతని కొసంగినట్లు నాట్యశాస్త్రమున గలదు కావున నాట్యశాస్త్ర రచనా కాలమునకే, స్త్రీలుగూడ నాట్యప్రయోగమునఁ బాల్గొనుచుండి రను విషయము విడిత మగుచున్నది. అయోధ్యాపు వర్ణనమునుబట్టి, శ్రీపురుషులతో గూడిన నాటక సమాజములే కాక, కేవలము శ్రీజనమే స్థాపించిన సమాజము లానాఁడు గలవని తెలియుచున్నది. దీని వలన, రామాయణకాలమున, నాట్యకళకుగల ప్రాధాన్యమే కాక, ప్రాచుర్యము కూడ విడిత మగుచున్నది.

నేటికి మనకు లభ్యములైన సంస్కృత రూపకములలో ప్రథమము (రచనా కాలమునుబట్టి) అశ్వఘోషుని శారిపుత్ర ప్రకరణ మని కొందరి యభిప్రాయము. అశ్వఘోషుడు క్రి. పూ. ప్రథమ శతాబ్దికి చెందిన వాడని చరిత్రకారుల యభిప్రాయము. ఇందు నాట్యశాస్త్ర నియమము లన్నియు పాటింపఁబడిన వని ఘండిత విమర్శకులు చెప్పుచున్నారు. భాసుడు భరతునకుఁగూడ పూర్వఁ

దనియు, అందులకే అతని రూపకములందు నాట్యశాస్త్ర నియమములు పాటింపఁ బడలే దనియు కొంద రనుచున్నారు. ఏది యెట్లున్నను భాసుఁడు కాళిదాసుఁడు లకు పూర్వఁ దనుట నిర్వివాద విషయము. తరువాత కాళిదాసుని కాలమునకు నాట్యకళ పరాకాష్ఠ నందినది.

నాట్యప్రయోజనము :

నాట్యముయొక్క పరమ ప్రయోజనము రసానందజనకత్వమే యని, “ఆ నందనిష్ఠుండిమ రూపకేషు” అను ధనంజయుని వాక్యమునుబట్టి మనకు తెలియు చున్నది. భామహ ప్రోక్త మగు “ధర్మార్థకామమోక్షేషు వైచక్షణ్యం కలానుచ, కరోతికీర్తిం ప్రీతించ సాధుకావ్యసిషేషణమ్” అను శ్లోకమును నిరసించుటకే, ధనంజయుఁడు “ఆనంద నిష్ఠుండిమ” అను శ్లోకమును వ్రాసె నని ధనికుని వ్యాఖ్యానము “తత్ర కేచిత్” “ధర్మార్థ - సిషేషణమ్” ఇత్యాదినా, త్రివర్గాది వ్యుత్పత్తి, కావ్యఫలత్వే నేచ్ఛంతి, తన్నిరాసేన స్వసంవేద్యః పరమానంద రూపో, రసాస్వాదో దశరూపాణాం ఫలమ్, న పునఃతి హాసాదివ త్త్రివర్గాది వ్యుత్పత్తిమాత్ర మితి దర్శితమ్ నమ ఇతి సోల్లంఠమ్” ధనిక వ్యాఖ్య.

ధనంజయుఁడు వ్యుత్పత్తి నప్రధానముగా పరిగణించెను. కాని అభినవ గుప్తుడు, ప్రీతివ్యుత్పత్తులకు రెండింటికిని సమప్రధాన్యము సేచ్చినట్లు, “క్రీడ నీయకమిచ్ఛామో దృశ్యం శ్రవ్యంచ యద్భవేత్” అనుదాని కాతఁడు చేసిన వ్యాఖ్యను బట్టియే తెలియుచున్నది. (దృశ్యమితి హృద్యం శ్రవ్యమితి వ్యుత్పత్తి ప్రద మితి ప్రీతివ్యుత్పత్తిద మిత్కర్థః” కాని అంత మాత్రమున రసప్రధాన్య మును శంకింపరాదు. “రసఏవ వస్తుత ఆత్మా” అని అభినవుఁడే ఉద్ఘోషించి చెప్పి యున్నాఁడు. భరతుఁడు కావ్యమున కాత్మ రస మని చెప్పకున్నను రస ప్రధాన్యము నుగ్గడించియే యున్నాఁడు. కావున రూపకఫలము రసానందమే యని స్పష్టము. రసానందము సకల ప్రయోజన మౌళి భూత మని చెప్పబడుటచే, రూపకమున కితర ప్రయోజనములుకూడ గలవని తెలియుచున్నది. నాట్యశాస్త్ర మున ఆ ప్రయోజనము లన్నియు, నాట్యస్వభావమును చెప్పనపుడు బ్రహ్మచే వివరింపబడి యున్నవి.

“భవతాం దేవతానాం చ శుభాశుభ వికల్పకః
 కర్మభావాన్వయాపేక్షీ నాట్యవేదో మయా కృతః
 నైకాంతతోఽతభవతాం దేవతానాం చానుభావనమ్
 త్రైలోక్యస్యాస్య సర్వస్య నాట్యం భావానుకీర్తనమ్
 క్వచిద్ధర్మః క్వచిత్క్రిడా క్వచిద్ధర్మః క్వచిచ్ఛమః
 క్వచిద్దాస్యం క్వచిద్మృద్ధం క్వచిత్కామః క్వచిద్వధః
 ధర్మో ధర్మప్రవృత్తానాం కామః కామోపసేవినామ్
 నిగ్రహో దుర్విసీతానాం విసీతానాం దమక్రియా
 క్లిబానాం దార్షణ్యనన ముత్సాహః శూరమానినామ్
 అబుధానాం విబోధశ్చ వైదుష్యం విదుషామపి
 ఈశ్వరాణాం విలాస శ్చ స్థయిర్యం దుఃఖార్థితస్య చ
 అర్థోపజీవినా మర్థో ధృతి రుడ్విగ్న చేతసామ్
 నానాభావోపసంపన్నం నానావస్థాంతరాత్మకమ్
 తోకవృత్తానుకరణం నాట్య మేత న్మయా కృతమ్
 ఉత్తమాధమమధ్యానాం నరాణాం కర్మసంశ్రయమ్
 హితోపదేశజననం ధృతి క్రిడా సుఖాది కృత్.
 (ఏతద్రసేషు భావేషు సర్వకర్మ క్రియా స్వథ
 సర్వోపదేశజననం నాట్యం తోకే భవిష్యతి)
 దుఃఖార్తానాం శ్రమార్తానాం శోకార్తానాం తపస్వినామ్
 విశ్రాంతిజననం కాలే నాట్య మేత ద్భవిష్యతి.
 ధర్మ్యం యశస్య మాయుష్యం హితం బుద్ధివివర్ధనమ్
 తోకోపదేశజననం నాట్య మేత ద్భవిష్యతి.
 న తక్జ్ఞానం న తద్బిల్బం న సా విద్యా న సా కలా
 నాసౌ యోగో న తత్కర్మ నాచ్యేఽస్మిన్ యిన్న దృశ్యతే.
 తన్నా త్రమస్యః కర్తవ్యో భవద్భి రమూన్ ప్రతి
 సప్తద్వీపానుకరణం నాట్య మేత ద్భవిష్యతి.
 దేవతా మసురాణాం చ రాజ్ఞా మథ కుటుంబినామ్
 బ్రహ్మరీణాం చ విజ్ఞేయం నాట్యం వృత్తాంతసర్వకమ్

యోఽయం స్వభావో లోకస్య సుఖదుఃఖసమన్వితః
 సోఽంగాద్యభినయోపేతో నాట్య మి త్యభిధీయతే.
 వేదవిద్యేతిహాసానా మాఖ్యాన పరికల్పనమ్
 వినోదకరణం లోకే నాట్య మేత దృవిష్యతి
 శ్రుతి స్మృతి సదాచార పరిశేషార్థ కల్పనమ్
 వినోదజననం లోకే నాట్య మేత దృవిష్యతి”

— నా. శా. అధ్యాయ. 1. శ్లో, 106—119

భరతుడు దైత్య దానప వినాశమును అనుకరించు నాట్యమును ప్రయోగింపగా, విరూపాక్షాది రాక్షసులు దానిని విఘ్నము గావించిరి. అది గ్రహించి ఇంద్రుడా రాక్షసులను, తన ధ్వజముచే దండించెను. తరువాత బ్రహ్మ యాదేశమున, విశ్వకర్మ, సర్వ లక్షణ సంపన్న మగు నాట్యగృహమును నిర్మించెను. ఆ నాట్యగృహమును రక్షింప, బ్రహ్మ కొందరు దేవతలను నియోగించెను; తరువాత విఘ్నకరు లగు విరూపాక్షాదులకు నాట్యస్వరూపమును, మీద చెప్పిన విధమున, బోధించెను.

దశ రూపకములు

“దృశ్య శ్రవ్యత్వ భేదేన పునః కావ్యం ద్విధా మతమ్
 దృశ్యం తత్రాభినేయం తద్రూపారోపాత్తు రూపకమ్”

సా. ద.

దృశ్య శ్రవ్యత్వ భేదముచేత మరల కావ్యము రెండు విధములు. అందు దృశ్య మభినేయము. రూపము నారోపించుటచేత అది రూపక మనబడుచున్నది.

అభినయ మనగా నేమి ? అవస్థానుకరణమే అభినయము. ఆంగికము, వాచికము, ఆహార్యము, సాత్త్వికము అని యిది నాల్గు విధములు. హస్తాదు లంగములు. వానితో నభినయించుట ఆంగికము. ఉదా: పతాకా హస్తాది ప్రదర్శనము. రసోచితముగ గద్యములను గీతములను ఉచ్చరించుటయు, పాడుటయు వాచికము. నాట్యోచితాలంకార ధారణమే ఆహార్యము. మానవ వ్యాపార మంతయు మనో వాక్యాయ ప్రయుక్త మగుచున్నది. అందు మానసిక మగు

వ్యాపారము నాట్యమున సాత్త్వికాభినయ మనబడుచున్నది. వాగ్వాపారమే హాచికము. కాయక మగు వ్యాపారమే ఆంగికము. ఈ త్రివిధాభినయముల కును, ఆహార్యము శోభాదాయకము.

²అభి పూర్వక మగు 'ణీ జ్ఞ' (నీ) ధాతువు అభిముఖ్యార్థమునందు ప్రయుక్తమై యున్నది. 'నీ' అను ధాతువున కర్థము ప్రాపణము కాగా, అభి పూర్వక "ణీజ్ఞ" (నీ) ధాతునప్పన్న మగు నభినయ పదమునకు "ప్రయోగమును అభిముఖముగా పొందించుట" అని యర్థము. అనగా, ప్రయోగము యొక్క అర్థమును, సహృదయ సామాజికుల కభివ్యక్తము సేయుట అని భావము. మరియు శాఖాంగోపాంగసంయుక్తమై, ప్రయోగమునందలి నానార్థములను, విశేషముగా భావింపజేయునది కావున, నిది యభినయ మనబడుచున్నది.

రూపకార్థములను సామాజికులకు సువ్యక్తము చేయుటయే అభినయ ప్రయోజనము. ఈ అభినయము చేయువాడే అభినేత సహృదయ సామాజికునకు రసానందమును కలిగించుటయే రూపక పరమ ప్రయోజన మని ముందే చెప్పబడినది ప్రయోగార్థములు సమ్యగభివ్యక్తము లగునప్పుడే, సహృదయమునకు విగళిత వేద్యాంతర మగు రసాస్వాదము కలుగును. ఈ అభినయ సాహాయ్యమున, నటుడు సమాజికునియందు రసోత్పత్తిని కలిగించుచున్నాడు.

1. ఆంగికో వాచికశ్చైవ వ్యోహర్యః సాత్త్విక స్తథా

చత్వరోఽభినయా ప్యేతే విజ్ఞేయా నాట్యసంశ్రయాః

నా. శా. అధ్యాయ 6. శ్లో. 23.

అభినయ త్యభివ్యక్తి పదార్థా నిత్యభినయః

2. అభిపూర్వకణీజ్ఞ ధాతు రాభిముఖ్యార్థనిర్ణయే

యస్మా త్ప్రయోగం నయతి తస్మా దభినయస్మృతః

3. విభావయతి యస్మాచ్చ నానార్థాని ప్రయోగతః

శాఖాంగోపాంగ సంయుక్త స్తస్మా దభినయః స్మృతః

నా. శా. అధ్యాయ 8. శ్లో. 7, 8.

చతుర్విధాభినయములయందు సాత్త్వికము ముఖ్యము, సాత్త్వికాభినయము నందే నాట్యము ప్రతిష్ఠితమైయున్న దని భరతుడు చెప్పియున్నాడు. పరగత సుఖదుఃఖ భావనా భావితాంతఃకరణత్వము సత్త్వము. దానినుండి పుట్టిన స్తంభాదులు సాత్త్వికములు. సాత్త్వికాభినయము మూడు విధములు.

“సాత్త్వికాభినయము అధికముగా గల అభినయము జ్యేష్ఠాభినయ మనఁబడును. ఇతరాభినయములతో సమానముగ నున్నచో మధ్యమాభినయ మనఁబడును. వాచికాంగికాభినయము అధికమై సాత్త్వికాభినయము తక్కువగా నున్నచో, అది అధమాభినయ మనఁబడును.

“వివిధములైన వాచిక-ఆంగిక-సాత్త్విక భేదముల నన్నింటిని, ఆయా పాశ్యతో కూర్చి చేయు అభినయము సామాన్యాభినయ మనఁబడును. భావరసములను చక్కగా ప్రదర్శించుటకు చేయఁదగిన అభినయము సామాన్యాభినయ మనఁబడును. పో. శ్రీ. అ.

ఒక విధముగాఁ జూచినచో అభినయము లన్నింట నాహార్యమే ముఖ్య మని పించుచున్నది. ఇది సర్వాభినయములకును, అనుగ్రహకమును ఉపజీవ్యమునై యున్నదనియు, నందుచేతనే, ప్రయోగము సర్వమును ఆహార్యాభినయమునందే ప్రతిష్ఠితమై యున్న దని భరతుడు చెప్పెననియు, అభినవగుప్తుడు తన అభినవభారతీ వ్యాఖ్యలో వివరించి యున్నాడు. ప్రపంచమున రతి శోకాదు లగు వివిధావస్థలు గలవు. వాని కాశ్రయభూతులైన మానవులును ఉత్తమ మధ్య మాధమ భేదముల పెక్కు రీతుల నుందురు. ఇట్టి ప్రకృతులు గల మానవులు, మొట్టమొదట ప్రయత్నపూర్వక మగు చక్కని ఆహార్యముచే ప్రకాశితు లైనచో, తరువాత అంగాద్యాభినయముల, వ్యక్తికఠించుట బహుసులభము. ఇతరాభినయములు లేకపోయినను, ఉచితమగు నాహార్యమును బట్టి, ఒకని దేశకాలావస్థలను, స్వభావమును గ్రహించుట కవకాశము గలదు. కావున ఆహార్యము అనునది, సమస్తాభినయములతో గూడిన ప్రయోగ మనెడి చిత్రమునకు భిత్తిస్థానీయ మని తెలియవలెను.

మీది వివరణమును బట్టి భరతుడు, సాత్త్వికాహార్య ప్రాధాన్యము నెట్లు గుర్తించెనో మనకు విదిత మగుచున్నది. ఆహార్యమునుబట్టియే ఒకడు రాజు, ఒకడు భృత్యుడు అని మనము తెలిసికొనుచున్నాము. కాని ఆహార్య మననది నేపథ్య విధి. దీనినిబట్టి నటుని శక్తిసామర్థ్యములు వ్యక్తములు గావు. ప్రయోక్త చాతుర్యమే వ్యక్త మగును. సాత్త్వికాభినయ మట్లు కాదు. దీని నభినయించుట, కష్టతరము, నట ప్రజ్ఞా విశేషమున కిది నికషోపలము. కావున, నటశరముగ చూచినచో, సాత్త్వికము లగు అభినయమునకే, ప్రాధాన్యము కాని సముచిత మగు నాహార్యము లేనిచో 'నాట్యధర్మి'యే చెడును గావున, అభినవుడు దాని కంతటి ప్రాధాన్యము నొసంగుట సముచితమే.

నాట్య, నాటక రూప, రూపక పదములు పర్యాయపదములుగా నలంకార గ్రంథములందు ప్రయుక్తములై యున్నవని ముందే చెప్పబడియున్నది. నాటకము దశరూపకములలో నొకటియై యున్నను, దానిని, దృశ్యకావ్యసామాన్య వాచిగా, భరతుడు ప్రయోగించియున్నాను¹. ఇక నాట్య రూప రూపక పదములకు, దశరూపకకర్త చెప్పిన లక్షణము.

“అవస్థానుకృతి ర్నాట్యం రూపం దృశ్యతయోచ్యతే
రూపకం తత్సమారోపాత్ దశధైవ రసాశ్రయమ్.

చతుర్విధాభినయనములతో, కావ్యములందు వర్ణింపబడిన ధీరోదాత్తాది నాయకులయు, తడితరులయు అవస్థల ననుకరించి, తాదాత్మ్య బుద్ధిని కలిగించుటయే నాట్యము. ఆ రామాదులు వీరే అను భావమును కలిగించుటయే తాదాత్మ్యబుద్ధిని కలిగించుట. నీల పీతాది రూపములవలె చూడదగిన దగుటచే, ఆ నాట్యమే రూప మనబడుచున్నది¹ నటునియందు రామాద్యవస్థల ఆరోపణమున వర్తించునది

1. ఏకీభూతాః పునస్త్యేతాః నాటకాదౌ భవంతి హి.

నా. శా. అధ్యాయ 13. శ్లో 57.

నాటకశబ్దోఽత్ర న రూపకవిశేషే అపి తు నాట్య ఏవ - అభినవభారతి.

కావున, నాట్యము రూపక మనబడుచున్నది. అనగా ముఖమునందు చంద్రత్వ మారోపింపబడనట్లు, నటనయందు రామత్వాద్యారోపణ ముండును. కావున నిది రూపక మనబడుచున్నదని భావము.

“యథా ముఖాదౌ పద్మాదే రారోపో రూపకం మతమ్

తథైవ నాయకారోపో నటే రూపక ముచ్యతే”

—మందారమరందము. ల. టి

రూపకము రసాశ్రయము. ఇది నాటకాది రూపకమున పది విధము లగుచున్నది.

దశరూపకములు:

నాటకం, స ప్రకరణం భాణః, ప్రహసనం డిమః,

వ్యాయోగ, సమవకారౌ వీధ్యంకేహమ్మగా ఇతి.

—దశ. రూ. ప్ర. ప్ర. శ్లో. 8.

రూపకము లన్నియు నాట్యాశ్రయములే. అట్లయ్యు - వస్తువు, నాయకుడు. రసము-అను వానిచే, రూపకములు భిన్నము లగుచున్నవి “వస్తు నేతా రసస్తేషాం భేదకః”

—ద. రూ.

రూపక విభేద కారణములలో నొకటి వస్తువు. దీనినే ఇతివృత్త మని యందురు. “ఇతివృత్తంతు నాట్యస్య శరీరం పరికల్పితమ్” అని భరతుడు ఇతివృత్తమును నాట్యశరీరముగా బేర్కొనియున్నాడు. ప్రఖ్యాతము, ఉత్పాద్యము మిశ్రము అని వస్తువు మూడు విధములు. ధీరోదాత ధీరోద్ధత, ధీర లలిత ధీరశాంతులు నాయకులు. శృంగారవీరాదులు రసములు. వస్తునాయక రసము లచే రూపకము లెట్లు భిన్నము లగుచున్నవో సంగ్రహముగా నిట వివరింపబడుచున్నది.

1. రూపకే ప్రత్యక్షీక్రియతే యోఽర్థః తద్వాచకత్వా త్కావ్యాని రూపాణి” అభినవభారతి.

1. నాటకము :

ఇం దితివృత్తము ప్రఖ్యాతము. అనగా ఇతిహాస ప్రసిద్ధము నాయకుడు ధీరోదాత్తుడు. శృంగారముగాని, వీరముగాని ప్రధాన రసము. తక్కినవి అంగరసములుగా నుండవచ్చును. ఇది సముచిత రసబోధకము మాత్రమే అగును నిజమునకు కరుణము, శాంతముగూడ సంగిరసములుగా నుండవచ్చును. ఉత్తరరామచరితమున కరుణమును, నాగానందమున శాంతమును అంగిరసములుగనే ఉన్నవని కొందరి మతము.

2. ప్రకరణము :

ఇతివృత్త ముత్పాద్యము, అనగా కవి కల్పితము. ధీరశాంతుడు నాయకుడు శృంగార రసమునకే ప్రాధాన్యము.

3. బాణము :

ఉత్పాద్య మితివృత్తము. ధూర్త పిటుడు నాయకుడు. శృంగార వీర రసములు కొలదిగ సూచింపబడును.

4. ప్రహసనము :

ఇతివృత్తము కల్పితము. పాషండ ప్రభృతులు నాయకులు, హాస్యము ప్రధాన రసము.

5. డిమము :

ఇతివృత్తము ప్రఖ్యాతము. దేవ గంధర్వ పిశాచాదులు, ధీరోద్ధతులు పదునారుగురు నాయకులు. ప్రధాన రసము రౌద్రము. వీర శృంగారము లంగ రసములు.

6. వ్యాయోగము :

ఇతివృత్తము ప్రఖ్యాతము. ధీరోద్ధతుడు నాయకుడు. వీర మంగిరసము.

7. సమవకారము :

ఇందు ఇతివృత్తము ప్రసిద్ధముగాని, కల్పితముగాని కావచ్చును. దేవాసు
రాదులు పండ్రెండుగురు నాయకులు. వీరము ప్రధాన రసము.

8. వీధి :

ఇతివృత్తము కల్పితము. నాయకుడు ధీరోద్ధతుడు. సూచనామాత్ర
ముగ శృంగార రసము ప్రయోగింపబడును.

9. అంకము :

ఇతివృత్తము ప్రఖ్యాతము. ప్రాకృతజనుడు నాయకుడు. కరుణము
ప్రధాన రసము.

10. ఈహామృగము :

ఇతివృత్తము మిశ్రము. ధీరోద్ధతుడు నాయకుడు. రసము శృంగార
భాసము.

ఇందు నాటక డిమ వ్యాయోగాంకములందు ప్రఖ్యాత మితివృత్తము.
సమవకారమందు గూడ నితివృత్తము ప్రఖ్యాతము గావచ్చును. వీనియందు
నాయక భేదము కలదు. నాటకమందు ధీరోద్ధతుడు నాయకుడు. డిమమందు
దేవ గంధర్వ పితృచాదులు ధీరోద్ధతులు నాయకులు. వ్యాయోగమందు ధీరోద్ధ
తుడే నాయకుడు కాని, వీరము ప్రధానరసము. డిమమందు ప్రధాన రసము
రౌద్రము. అంకమందు ఇతివృత్తము ప్రఖ్యాతమే కాని ప్రాకృతజనుడు
నాయకుడు కరుణ మంగిరసము. దశ రూపకమం డిది ఒక్కటియే కరుణ రస
ప్రధాన మగు రూపకము. అట్లే, హాస్య రస ప్రధాన మగు రూపకము ప్రహసన
మొక్కటే యున్నది. ఇట్లే తక్కిన భేదములనుగూడ తెలిసికొనవచ్చును వస్తు
నాయక రస భేదమున రూపకము లెట్లు భిన్నము లగుచున్నవో ఇందు నిరూ
పితము.

నాటకలక్షణము :

“నాటకం ఖ్యాతవృత్తం స్యాత్ పంచ సంధి సమన్వితమ్

విలాసర్యాది గుణవ ద్యుక్తం నానావి భూతిభిః

సుఖ దుఃఖ సముద్భూత నానా రస నిరంతరమ్

పంచాధికా దశపరా స్తత్రాంకాః పరికీర్తితాః

ప్రఖ్యాతవంశో రాజర్షి ధీరోదాతః ప్రతాపవాన్

దివ్యోఽథ ధివ్యాదివ్యో వా గుణవా న్నాయకో మతః

ఏక ఏవ భవే దంగీ శృంగారో వీర ఏవ వా

అంగ మన్యే రసా స్సర్వే కార్యో నిర్వహణేఽద్యుతః సా. ద.

నాటకమున ఇతివృత్తము ప్రఖ్యాతము. అందు పంచ సంధులును, విలాసము, బుద్ధి (అభ్యుదయము) మున్నగు గుణములును, నానా విభూతులును ఉండును. అది, సుఖ దుఃఖ సముద్భూతము లగు నానారసములతో నిండి యుండును. అయిదు మొదలు పదివరకు అంకము లందుండువచ్చును. ప్రఖ్యాత వంశుఁడు, రాజర్షి, ధీరోదాతుఁడు, ప్రతాపవంతుఁడు, గుణవంతుడు అగు దివ్యుఁడుగాని, దివ్యాదివ్యుఁడుగాని నాయకుఁడు కావలయును. శృంగార వీరము లలో నన్యతర మంగిరసముగా నుండవలయును. తక్కిన రసము లంగములుగా నుండనగును. నిర్వహణమందు అద్యుత రసము నిబద్ధవ్యము.

రామాయణాది ప్రసిద్ధ వృత్తము ఖ్యాత మనఁబడును. ఉదాః రామచరిత మున్నగునవి. పంచసంధులును తరువాత వివరింపఁబడును. నానా విభూతులు గలది అనఁగా మహాసహాయ ముట. నాయకునకు, కార్యసిద్ధియందు, మహా పురుషులు కొందరు తోడ్పడుదురు. రామునకు సుగ్రీవుఁడును, వేణీసంహార మున యుధిష్ఠిరునకు భీముఁడును సాహాయ్యము గావించినట్లు వర్ణింపఁబడి యున్నది. “మహాంతః పురుషాః సహాయా యత్ర తత్ మహాసహాయమ్.” ఎందు మహాపురుషులు సహాయులుగా నుందురో అది మహాసహాయము. రామ యుధిష్ఠిరాదుల చరితములందు, సుఖ దుఃఖ సముద్భూతత్వము వ్యక్తము. ఉత్తర

రామ చరితమున, రామునకు మొదట సుఖమును, తరువాత దుఃఖమును కలిగినట్లు చెప్పబడినది. వేణీసంహారమున యుధిష్ఠిరునకు మొదట దుఃఖమును, పిదప సుఖమును కలిగినట్లు వర్ణితము “ఏక ఏవ భవే దంగీ శృంగారో వీర ఏవ వా”

ఈ లక్షణ విషయమున కొన్ని వాదోపవాదము లున్నవి. మహామహా పాధ్యాయ పండిత దుర్గాప్రసాదద్వీవేది దీని కిట్లు వ్యాఖ్య వ్రాసెను. “ఉత్కర్షా ధానాయ, ఏక ఏవ రసోఽంగత్వేన నివేశయితవ్య ఇత్యర్థః. శృంగారో వీరో వేతి కథనం సముచిత రస సూచకమ్, తేన ఉత్తరరామచరితే కరుణస్య, ప్రబోధ చంద్రోదయే శాంతస్య చాంగిత్వ మవ్యాహతమ్. అతఏవోక్తం ధ్వనికృతా.

ప్రసిద్ధేఽపి ప్రబంధానాం నానారస నిబంధనే

ఏకో రసోఽంగీకర్తవ్యః తేషా ముత్కర్ష మిచ్ఛతా ఇతి.

వేంకటేశ్వరుల శిష్యులైన శిష్యులైన రుచిరావ్యాఖ్యలో నిట్లున్నది : “ఇద మవ ధేయం-ఏకఫలే త్యభిధాన ముత్కర్షాధానాయ, “శృంగారో వీర ఏవేతి” పునః హాస్య బీభత్స భయానక రౌద్ర మాత్ర వ్యవచ్చేదాయ. తేన ప్రబోధచంద్రే శాంత స్తోత్తరచరితే కరుణస్య చ ప్రాధాన్యం సంగచ్ఛతే, ఉక్తం హి ధ్వనికృతా ‘ప్రసిద్ధేఽపి ప్రబంధానాం-’ ఇతి.

ఇట్లే ఆచార్య కృష్ణమోహనశాస్త్రి తన లక్ష్మీవ్యాఖ్యయందు దిట్లు వ్రాసిరి. “ఏకః శృంగార ఏవ ఏకో వీర ఏవ వా అంగీ ప్రధానరసో భవేత్ ఉత్కర్ష పేతవే ఏక ఏవ రసోఽంగిత్వేన నివేశనీయ ఇత్యర్థః, శృంగారో వీరోవేతి కథనంఽతు సముచిత రస బోధకమ్, తేనోత్తరరామచరితే కరుణస్య, ప్రబోధ చంద్రోదయే శాంతస్య చాంగిత్వ మక్షత ఏవ.

ఇట్లే మరికొందరును చెప్పియున్నారు. శృంగార వీరములలో నేదేని ఒకటి అంగీరసముగా నుండవలె ననుట సముచిత రస సూచకవే, అనియు, నందు వలన నుత్తరరామచరితమున కరుణమును ప్రబోధచంద్రోదయమున శాంతమును ప్రధానరసము లగుట లక్షణానుగుణముగనే యున్న దనియు, మీది వ్యాఖ్యాతల యభిప్రాయము. కాని, శ్రీవేదము వేంకటరాయశాస్త్రిగారు మీది వ్యాఖ్యాతలతో

నేరీభవింపక, తమ ఉత్తరచరిత పీఠికలో నిట్లు వ్రాసిరి. “శృంగారమేగాని
వీరమేగాని అని రెండు ఏవకారములతో, నియమము నిబద్ధమైయుండగా, ఈ
టిప్పణి గ్రాహ్యముగా నుండలేదు. ఎట్లన, ప్రబోధచంద్రోదయమందు వీరిరసమే
అంగి గాని, శాంతరసము గాదని, మతాంతరము గలదు. అవే సాధువుగా బోచు
చున్నది. మరియు నీ టిప్పణినే, ఏ రూపమందుగాని, తత్త్వబోక్త
రసమే ఉండవలయునను నియమము జల లిపి యగును మరియు నీ టిప్పణి
కరుణ విప్రలంభ లక్షణమునకు విరుద్ధముగా నున్నది

యునో రేకతరస్మిన్ గతవతి లోకాంతరం పునర్లభ్యే,

విమనాయతే యదైకః తదా భవేత్కరుణ విప్రలంభాభ్యః

యథా కాదంబర్యాం పుండరీక మహాశ్వేతా వృత్తాంతే, పున రలభ్యే, శరీ
రాంతరేణ వాలభ్యేతు కరుణాభ్య ఏవ రసః. సీత పునర్లభ్యమైనది కావున కరుణ
రసము కాదు”.

ఇది శ్రీవేదమువారి అభిప్రాయము. ధనంజయుడుకూడ శృంగార వీర
ములలో నెద్దియేని అంగిరసముగా నుండవలయు సనియే చెప్పినాడు.

ఏకో రసోఽంగీకర్తవ్యో శృంగారో వీర ఏవ వా

అంగ మన్యే రసా స్సర్వే కుర్యాన్నిర్వహణేఽదృఢమ్.

—ద. రూ. తృ ప్ర. శ్లో 33.

ప్రతాపదుర్దియకర్తయు “శృంగారవీరయో రన్యతరస్య ప్రాధాన్యమ్”
అనియు “వీరశృంగారయో రేకః ప్రధానం యత్ర వర్ణితే” అనియు చెప్పి విశ్వ
నాథ ధనంజయుల మతమునే అంగీకరించియున్నాడు.

కావున శ్రీవేదమువారి అభిప్రాయము సమంజసముగనే గన్పట్టుచున్నది.
కాని వీరశృంగారములకే యేల ప్రాధాన్యము? తక్కిన రసముల కేల యుండ
రాదు? అను ప్రశ్న మట్లే యున్నది. ప్రబోధచంద్రోదయాదుల యందలి ప్రధాన
రస విషయమున మతాంతరము గలదు. కావుననే ఆ యుపపత్తి యిరుపక్షము
వారికిని బలము నీయదు. రస విషయమున రూపలక్షణము జలలిపి యగు

నను నుపపత్తి యున్నది. కాని, ఆ లక్షణ విషయముననే కదా యిట నభిప్రాయ భేదములు వచ్చుట? లక్షణోల్లంఘన భీతి యున్నచో, నీ శంకలకే అవకాశము గానరాదు. మరియు, నిది లక్షణోల్లంఘనమును గాదు; లాక్షణికాభిప్రాయమును స్పష్టికరించుపట్ల మతభేదము మాత్రమే. అది యట్లుండనిండు. ప్రస్తుత మనుసరింతము.

ఈ లక్షణకర్తల కందరకు నాద్యుడు భరతుడు కదా! అతఁ డీ విషయ మున నేమి చెప్పెనో పరిశీలింతము.

“ప్రఖ్యాత వస్తు విషయం ప్రఖ్యాతోదాత్త నాయకం చైవ,
రాజర్షి వంశ్య చరితం తథైవ దివ్యాశ్రయోపేతమ్
నానావిభూతి భిర్యుత మృద్ధి విలాసాదిభిర్నుజ్జైవ
అంకప్రవేశకాఢ్యం భవతి హి తన్నాటకం నామ
నృపతీనాం యచ్ఛరితం నానారసభావ చేష్టితం బహుధా
సుఖదుఃఖోత్పత్తికృతం భవతి హి తన్నాటకం నామ”

—నా. శా. అధ్యాయ 18. శ్లో 10-12.

నాటకమున వస్తువు ప్రఖ్యాతము. ప్రఖ్యాతోదాత్తుడు నాయకుడు. రాజర్షివంశ్య చరితమును, దివ్యాశ్రయోపేతమును, నానా విభూతి యుతమును, బుద్ధి విలాసాది గుణ యుక్తమును, అంక ప్రవేశకాఢ్యమును నాటక మనుపేర నొప్పును. సుఖదుఃఖోత్పత్తికృతమగు నానారస భావ చేష్టితము బహు విధముల గల నృపతుల చరితము నాటకాఖ్యుఁ బరగును. దీని భావమిది. అది కారికేతివృత్తము రాజర్షివంశ్యచరితమే కావలయును. దివ్యాశ్రయోపేత మగునది ప్రాసంగికము మాత్రమే. (రాజానః ఋషయ ఇవ ఇత్యుపమిత సమాసః తద్వంశే సాధు చరితం యస్మిన్నితి బహు వ్రీహిః అభినవభారతి) రాజర్షి వంశ్యుడు మాత్రమే నాయకుఁడుగా నుండవలెను. దివ్యులు నాయకులు గారాదు. మరి దేవచరితమును వర్ణింపరాదా? వర్ణింపవచ్చును గాని, ముఖ్యకథయగుదు గాదు. పతాకా ప్రకరులయందు వర్ణింపనగును. అనఁగా పతాకా ప్రకరీ నాయ

కులు దివ్యులు గావచ్చుననుట. దివ్యులేల నాయకులు గారాదు? కారణ మిది నాటకము సుఖ దుఃఖ సముద్భూత నానారస నిరంతరము కదా! దివ్యులకు దుఃఖమే లేదు; వా రేకాంత సుఖులు ఇక అట్టివారు నాయకు లగుచో సుఖానుభూతియే గాని దుఃఖానుభూతి యుండదు. అట్టియెడ, సుఖదుఃఖ సముద్భూత నానారస నిరంతరత్వము నాటకమున కెక్కడినుండి వచ్చును? కావున దివ్యులు నాటకమున నాయకులుగా నుండదగరు. దేవ చరితమున నందులకే హృదయ సంవాదముకూడ దుర్లభము మరియు దివ్యులే నాయకు లగుచో విప్రలంభ కరుణాద్భుత భయానక రసములకు సముచిత పోషణము కుదరదు. వానిని సముచితముగ పోషించినచో, అది దివ్య చరితముకాక మానవచరితమే అగును. ప్రఖ్యాతోదాత్తనాయక మనుటచే, ధీరోదాత్త ధీరోద్ధత ధీరలలిత ధీరశాంతు లను నలుగురు నాయకులును గ్రాహ్యాలు. ఉదాత్తత వీరరస యోగ్యతా సూచకము. నానావిభూతియుక్త మనఁగా, విచిత్రరూపములును ఫలభూతములు నగు ధర్మార్థ కామమోక్షములతో కూడియుండుట. చతుర్వర్ణ ఫలోపేత మని భావము. ఆనంత విభూతులందును, అర్థకామములు సర్వజనాభిలషణీయములు. తద్బాహుళ్యముకూడ దర్శనీయమే యగును. కావుననే బుద్ధి విలాసాదులు పేర్కొనఁబడినవి. బుద్ధి యనగా రాజ్యాధిసమృద్ధి. విలాస శబ్దముచే కామము లక్షితము. నాటక ప్రకరణములు రెండే సర్వ వృత్తి పూర్ణములు అని నియమము. “తత్రనాటక ప్రకరణే ఏవ సర్వ వృత్తిపూర్ణే ఇతి నియమః” ఇంతదనుక భరతోక్త నాటక లక్షణమునకు, అభినవగుప్తుఁడు చేసిన వ్యాఖ్యయందలి ముఖ్యవిషయములు వివరింపఁబడినవి.

భరతప్రోక్త మగు నాటక లక్షణమున అంగి రస ప్రసంగమే లేదు. శ్రీ జమ్మలమడక మాధవరామశర్మగారు తమ “నాట్య వేదమున” భరతప్రోక్త మగు నాటకలక్షణము నీ క్రింది విధముగా సృష్టికరించియున్నారు.

1. వస్తువు ప్రఖ్యాతముగా నుండవలెను.

2. నాయకుఁ డుదాత్తుఁడు ప్రసిద్ధుఁడు కావలెను.

3. రాజర్షివంశచరితము వర్ణితము కావలెను.
4. తదంగముగా దివ్యాశ్రయము కావచ్చును.
5. నానావిధ విభూతులు కూడియుండవలెను.
6. సంపత్సమృద్ధి విలాసాదులు గుణములు నుండవలెను.
7. అంకములతో, ప్రవేశకములతో నుండవలెను.
8. రాజుల చరిత వర్ణన నుండదగును.
9. నానా రసభావ చేష్టితము లుండదగును.
10. బహుధా సుఖదుఃఖముల యుత్పత్తి కలది కావలెను.

దీనినిబట్టికూడ, శృంగార వీరములలో నన్యతర మంగిరసముగా నుండవలెను అను నియమము భరత ప్రోక్త నాటక లక్షణమున లేదని తేటతెల్ల మగుచున్నది అభినవభారతిని బట్టికూడ, ఈ విషయమే సువ్యక్త మగుచున్నది. ఉదాత్తత వీర రస యోగ్యతా సూచక మని అభిసేపుని యూహ. “ఉదాత్త ఇతి వీరరస యోగ్య ఉక్తః” ఈ యూహ సరియైనదే అయినను, దీనినిబట్టి వీరరస ప్రాధాన్యమును చెప్పఁగాదు. “నానా రసభావ చేష్టితం బహుధా” అని చెప్పటలో భరతుఁడు, నాటకము వివిధ రసభావయుతమని స్పష్టముగనే చెప్పియున్నాఁడు. మరియు, నాటకము సర్వవృత్తిపూర్ణ మని నాట్యశాస్త్రమందే చెప్పబడినది.

“జ్ఞేయం ప్రకరణంచైవ తథా నాటక మేవచ

సర్వవృత్తి విసిష్టన్నం నానాబంధ సమాశ్రయమ్”

నా. శ. అధ్యాయ 18. శ్లో 7

ఇట్లు నాటకమున సర్వవృత్తులకును సమప్రాధాన్యమే చెప్పబడి యుండగా కైశికివృత్తికే ప్రాధాన్యమును చెప్పి, నాటకము శృంగారరస ప్రధాన మని

నిరూపింపయత్నించుట వ్యర్థము. వాదము కొరకు కైశికి ప్రాధాన్యము నంగీకరించినను తన్ములమున శృంగార రసాంగిత్వ మెట్లు నిరూపితమగును? కైశికి, శృంగార కరుణములు రెండింటను ప్రయుక్త మగునుకదా! “యత్ర శృంగార కరుణా వతికోమలేన సందర్భేణ వర్ణ్యతే తత్ర కైశికి”, దీనినిబట్టి కరుణరస ప్రాధాన్యమునుగూడ నంగీకరింపక తప్పదు.

ఏయేవృత్తు లేయేరసముల కుచితములు? అను విషయమున అభిప్రాయ భేదము లున్నవి. “శృంగార హాస్య కరుణై రపి కైశికి” అని కోహలుడు. దీనిని బట్టి హాస్యప్రాధాన్యమునుగూడ నంగీకరింపవలసివచ్చును. ఈ క్రింది శ్లోకమును బట్టి భరతుడుగూడ కైశికి హాస్యరసోచిత మని యంగీకరించినట్లు విదితమగుచున్నది.

“హాస్య శృంగార బహులా కైశికి పరిచక్షితా
స్వాత్వతీ చాపి విజ్ఞేయా వీరాద్భుతశమాశ్రయా
రాద్రే భయానకే చైవ విజ్ఞేయారభటి బుధైః
బీభత్సే కశణే చైవ భారతీ సంప్రక్తిరీతా”

మీది వివరణమువలన కైశికి శృంగారమునకే కాక హాస్యమునకును, కరుణమునకునుగూడ ఉచిత మగు వృత్తి అని తేలుచున్నది. కైశికిని బట్టి శృంగారాదులు సూచితములు గావచ్చును వాని ప్రాధాన్యము మాత్రము సూచితము గాదు. భరతుడు “నాటకమున ఇది ప్రధానరసమై యుండవలెను” అని సూచనా మాత్రముగగూడ చెప్పకుండుటయే ఇందులకు కారణము. నాటక విషయముననే కాదు. భరతుడే రూపకమునకుగూడ రసప్రాధాన్య వివక్ష చేయలేదు.

అంగిరసమును గూర్చి మొదట చెప్పిన యాలంకారికుఁ డానందవర్ధనుఁ డని నా యభిప్రాయము. అతనికి పూర్వ మెవ్వరైన చెప్పిరేమో నాకు తెలియదు. ఏది యెట్లున్నను, భరతుని తర్వాతనే, ఈ నియమము వచ్చినది. అది సిద్ధాంతము ఇక, ఆనందవర్ధనుఁడుగూడ, ఏదేని ఒక రస మంగిరసముగా నుండవలె

నని చెప్పినే కాని, వీర శృంగారములలో నన్యతరము ప్రధానరసమై యుండవలె నని చెప్పలేదు.

“శృంగార ఏవ మధురః పరః ప్రహ్లాదనో రసః

తన్మయం కావ్య మాశ్రిత్య మాధుర్యం ప్రతితిష్ఠతి”

తదితర రసములకంటె అతిశయ మగు నాహ్లాదమునకు హేతువగుటవలన, శృంగారమే మధురము. అనఁగా మాధుర్య గుణ విశిష్టము. మాధుర్యాది గుణములు, శృంగారాది రసధర్మములే అయ్యు, మధుర రసాభివ్యంజకము లగు శబ్దార్థములయం దుపచరితములు (ఆరోపితములు) అగుచున్నవి. శబ్దార్థములు మధురములు అనఁగా, నవి మాధుర్య గుణ విశిష్ట మగు శృంగారాదికము నభివ్యంజింపఁజేయుటకు సమర్థములు అని అర్థము.

ఇందు శృంగారమునకు ప్రకృష్ట ప్రహ్లాదన హేతుత్వము చెప్పఁబడినది. దీని నాధారముగఁ జేసికొని శృంగార ప్రాధాన్యము నంగీకరింపవచ్చును. కాని తరువాతి శ్లోకముననే, ఆనందవర్ధనుఁడు, సహృదయ హృదయమున కార్ద్రతను చేకూర్చుటలో, కరుణరసమునకు గల ఆధిక్యము సుగ్గడించియున్నాఁడు.

“శృంగారే, విప్రలంభాభ్యే, కరుణేచ ప్రకర్షవత్

మాధుర్య మార్ద్రతాం యతి, యత స్తత్రాధికం మనః

ఆర్ద్రత యనఁగా ద్రుతి. ద్వేషాది జన్య కారిన్య శూన్యత్వము. “ఆహ్లాద కత్వం మాధుర్యం శృంగారే ద్రుతికారణమ్” ద్రుతికారణ మగు నాహ్లాదకత్వము మాధుర్యమని మమ్మటుఁడు మాధుర్య లక్షణమును చెప్పియున్నాఁడు. కావున, సంభోగశృంగారము మధురము, విప్రలంభశృంగారము మధురతరము. కరుణము మధురతమము. ఇట్లు సహృదయ హృదయాహరణ హేతుకత్వమున కరుణ రస ప్రాధాన్యము స్పష్టమైనది. కావ్యప్రకాశమున, కరుణ విప్రలంభాదులకంటె

శాంతమే మధురతర మని చెప్పబడినది. కావున, శాంతరస ప్రాధాన్యమును గూడ నంగీకరింపక తప్పదు. కావున, “ఏక ఏవ భవే దంగీ శృంగారో వీర ఏవ వా” అను నియమము సముచిత రసబోధక మని భావించుటయే యుక్తము.

దుష్కృతాదులు రాజర్షులు. దివ్యులు శ్రీకృష్ణాదులు. భరతుని యభిప్రాయమున దివ్యులనఁగా నాకౌకసులే. అందులకే దివ్యనాయకత్వము నాతఁ డంగీకరింపలేదు. విశ్వనాథుని యభిప్రాయమున, దివ్యులనఁగా శ్రీకృష్ణాదులు గావున, తన్నాయకత్వము భరతమతానుసారముగగూడ నిషిద్ధము కాదు. ఎవడు దివ్యుఁడయ్యుఁడన్న నరునిగా భావించుకొనునో, ఆతఁడు దివ్యాదివ్యుఁడు. ఉదా : శ్రీరామచంద్రుఁడు నారాయణుని యవతార మగుట శ్రీరాముఁడు దివ్యుఁడు. కాని, సీతా వియోగమున విలపించుట మున్నగు మనుష్యచర్యలచే అదివ్యుఁడు, శ్రీకృష్ణుఁడు తన దివ్యభావము నెప్పుడును మరుసలేదు కావున నాతఁడు దివ్యుడే.

నాంధి

పూర్వరంగము :

రూపక ప్రయోగమునకు పూర్వము, రంగ విఘ్నోపశాంతికై కుశీలవులు గావించు కర్మవిశేషము పూర్వరంగ మనఁబడును.

“య న్నాట్యవస్తునః పూర్వం రంగవిఘ్నోపశాంతయే

కుశీలవాః ప్రకుర్వంతి పూర్వరంగ స్స ఉచ్యతే”

సా. ద.

ప్రత్యూహ పరిపంథి యగు నీ కర్మవిశేషమున కిరువది రెండంగములు గలవు¹ అందు నాండి ప్రధానము. అవశ్య కర్తవ్యము.

“యద్యప్యంగాని భూయాంసి పూర్వరంగస్య నాటకే
తదా ప్యవశ్యం కర్తవ్యం నాందీ విఘ్నాపశాంతయే.”

1. పూర్వరంగాంగములు :

ప్రత్యూహరోఽవకరణ మారంభా శ్రావణే తథా,
సంఘోటనా వక్త్రపాణి స్తథా చ పరిఘట్టనా,
మార్గా సారితకం తద్వ జ్యేష్ఠమధ్యాధమాధికాః
ఆసారిత క్రియా గాన ముత్థానం పరివర్తనం,
నాందీ శుష్కపకృష్టా చ రంగద్వారం మనోరమం,
చారీ రమ్యా మషాచారీ త్రి తం చ ప్రరోచనా—
యథావ త్కృతవిన్యాసం ప్రత్యూహరం ప్రచక్షతే,
తథావతరణం ప్రోక్తం గాయకినాం నివేశనం,
గీతోద్యమన మారంభో వాద్యానాం రంజనక్రియా
ఆశ్రావణా పాణిభేద విధి స్సంఘోటనా స్మృతా,
వాద్యవృత్తి విభాగార్థం వక్త్రపాణి ర్విధీయతే,
తంత్రోజస్కరణార్థం తు వదేచ్ఛ పరిఘట్టనాం,
తంత్రీ భాండ సమాయోగో, మార్గాసారిత మిష్యతే
కలాపాత విఘాతార్థం భవే దాసారిత క్రియా
కీర్తనం దేవతానాం చ జ్ఞేయో గీత విధి స్తథా,
యస్మా దుత్థాపయం త్యాదౌ ప్రయోగం నాండి పాతకాః,
పూర్వ మేవతు రంగేఽస్మిం స్తస్మాదుత్థాపనం స్మృతం
చతుర్దిగిశ నమనం పరితః పరివర్తనం
ఆశీర్వతి ర్వా నాందీ స్యా ద్దేవ విప్ర మహీభుజాం,
యత్ర శుష్కక్షిరై రేవ వ్యపకృష్టా ధ్రువా యతః
తస్మా చ్చుష్కపకృష్టేయం జర్ఘరశ్లోక దర్శికా,

వాగంగాభినయో రంగద్వారం ప్రథమతః కృతః

శృంగారస్య ప్రచరణా చ్చార్తీ సంపరికీర్తితా,

రుద్రప్రకరణౌచిత్యా నృహాచారీతి కీర్తితా,

విమాషక స్సూతధార స్తథా వై పారిపార్శ్వకః

యత్ర కుర్వంతి సల్లాపం త్రిగతం తత్ప్రకీర్త్యతే”

అభి. శా శ్రీనివాసకృతవ్యాఖ్య.

ఈ నాండి క్రియరూప మనియు, వాగ్రూప మనియు, రెండవిధములు. అందు మొదటిది నాట్యారంభమున నందీశ్వరునకు చేయు నొక యర్చనా విశేషము. ఇది ఏకవిధము మహేశ్వరు డాకసమున నృత్యము సేయు నపుడు, నందీశ్వరు డాతని రంగముగా నిలిచె నట. అట్టి రంగము నుద్దేశించి చేయు పూజను నాండి యని నాట్లొకొడు అందురు.

“నందీ వృషః కోఽపి మహేశ్వరస్య

రంగత్వ మాదౌ కిలభే జగామ

తద్రంగ ముద్దిశ్య కృతాం తు పూజాం

నాందీతి తాం నాట్యవిదో వదంతి”

పూర్వరంగమందు, రుద్రుడు సదా సన్నిహితుడై యుండును. కావున అవశ్య మక్కడ పూజ సేయవలసి యున్నది. “పూర్వరంగేఽంగహారే చ, సాహిత్యన్నిహిత శ్శివః.”

మంగళాశీః సమస్తము లగు శ్లోకములతో గూడిన రెండవది బహురూపముల నుండును. పద సంఖ్యా భేదమును బట్టి వాగ్రూప మగు నాండి బహువిధములని చెప్పబడినది. 1 ఇందు, ఎనిమిదిగాని, పందెండుగాని, పదునెనిమిదిగాని,

1. ఉత్తర రామచరితము నందలి నాందీ శ్లోకమున పదునొకండు పదములే గలవనియు దానికి నాందీలక్షణము లంతగా పట్టలే దనియు, శ్రీమాన్ నేలటూరు రామదాసయ్యంగారు తమ రసాస్వాదినీ వ్యాఖ్యలో వ్రాసిరి. పూర్వవ్యాఖ్యాతలట్లు చెప్పలేదు.

ఇరువది రెండుగాని పదము లుండవచ్చును. పద మనగా నేమి? పద శబ్దమునకు నానార్థములు చెప్పబడియున్నవి. 1. సుప్తిజంతం పదమ్; 2. శ్లోకస్య తురీయాంశరూపః పాదః పదమ్, 3. పద్యతే జాయతేనేన, పదార్థ సంసర్గః ఇతి వ్యుత్పత్త్యా ఆకాంక్షా యోగ్యతా సన్నిధిమ త్పద కదంబాత్మకం వాక్యమేవ పదమ్. ఈ మూడర్థములందును, సంస్కృత నాటకములందలి నాందీ పద సంఖ్య కనబడుచున్నది. “నాందీపదై ద్వాదశభి రష్టాభి ర్వాఽప్యలం కృతమ్” అను నాట్యశాస్త్ర నాందీ లక్షణము నందలి, వా శబ్దమున కభినవగుప్తుఁడు వికల్పార్థమును చెప్పగా, మరి కొందరు సముచ్చయార్థమును చెప్పిరి. వికల్పార్థమును గ్రహించుట చేతనే, భవభూతి తన ఉత్తర రామచరిత్రమున ద్వాదశ పదాత్మిక యగు నాందిని, మహావీర చరిత్రమున నష్ట పద యగు నాందిని చెప్పియున్నాఁడు. వా శబ్దమునకు సముచ్చయార్థము నంగీకరించుటచేతనే, శ్రీహర్షుఁడు తన రత్నావళి యందు ఇరువది పదములు గల నాందిని చెప్పెను. ముఱారి తన అనర్థ రాఘవమున ఈ రెండు మతములను అనుసరించెను. మొదట ద్వాదశపద యగు నాందీ శ్లోకమును రచించి, తరువాత, సముచ్చయార్థము ననుసరించి, యిరువది పదములు గల శ్లోకాంతరమును రచించెను. వేణీ సంహారమందు నాంది అష్టాదశపద, బాల రామాయణమున ద్వావింశతి పద. ఈ వివరణ మంతయు సుప్తిజంతం పద మ్మను లక్షణము ననుసరించి చేయబడినది.

శ్లోక చతుర్థాంశ రూప పద పక్షమున, అనర్థ రాఘవమునందు, నాంది అష్ట పద యని చెప్పవచ్చును. ఈ పక్షము నంగీకరించిన వారందఱు, నాటక ప్రారంభమున రెండుగాని, మూడుగాని పద్యముల వ్రాసిరి. వేణీ సంహారమున నాందీ శ్లోకములు మూడు గలవు.

“న పదం పద మిత్యాహుః వాక్యార్థః పద ముచ్యతే” అను వచనానుసారము వాక్యమే పద మనవచ్చును కాళిదాసుని అభిజ్ఞానశాకుంతలమున, నాంది, యీ యర్థమందే రచింపబడినది. ‘యాస్యప్తి స్రష్టువాద్యా’ అను శ్లోకమున, అష్టమూర్తి నిర్దేశ వాక్యము లేకును, ప్రతినిర్దేశ వాక్య మొక్కటియు గలసి యే

మిది వాక్యము లగచున్నవి. ఇట్లు సుప్తిజంతరూపమందును, శ్లోక పాదరూప మందును, అవాంతర వాక్యరూపమందును, పదశబ్దమున కర్థము గ్రాహ్యము.

నాట్యశాస్త్రమున నాంది యిట్లున్నది.

“నమోఽస్తు సర్వదేవేభ్యో ద్విజాతిభ్యః శుభం తథా
జితం సోమేన వైరాజ్ఞా శివం గోబ్రాహ్మణాయ చ
బ్రహ్మోత్తరం తదైవాస్తు హతా బ్రహ్మద్విష స్తథా
ప్రశా స్త్విమాం మహారాజః పృథివీంచ ససాగరామ్
రాష్ట్రం ప్రవర్ధతాం చైవ రంగస్యాశాసమృద్ధ్యతు
ప్రేక్షాకర్తు ర్మహాన్ ధర్మో భవతు బ్రహ్మభాషితః
కావ్యకర్తు ర్యశశ్చాస్తు ధర్మశ్చాపి ప్రవర్ధతామ్
ఇజ్జయాచానయా నిత్యం ప్రీయంతాం దేవతా ఇతి.

ఇది ద్వాదశ పద యగు నాంది ఇట పద మనగా అవాంతర వాక్య మనియే యర్థము. “పదమత్రావాంతరవాక్యమ్” అని అభినవగుప్తుడు శ్లోక తుర్యాంశమే పద మను మతమున నిది అష్టపద యగును. దీనిని సూత్రధారుడు మధ్యమస్వరము నాశ్రయించి పఠింపవలె ననియు, నాందీ పదాంతరములందు, పారిపార్శ్వకు లిరువురును స్పష్టోచ్ఛారణముతో ‘ఏవ మస్తు’ అని పలుకవలెననియు భరతుని యాదేశము.

ఇట్లు నాట్యశాస్త్రమున గూడ పద నియమము చెప్పబడియుండగా, పద నియమమే అక్కరలే దని కొంద రనుట చింత్యము.

‘నాంది’ని పలువురు పలువిధములుగ నిర్వచించియున్నారు. అందు కొన్ని యిట నుదహరింపబడుచున్నవి.

“ఆశీర్వాచన సంయుక్తా స్తుతి ర్యస్మా త్ప్రయుజ్యతే
దేవ ద్విజ నృపాదీనాం తస్మా న్నాందీతి సంజ్ఞితా
మాంగల్య శంఖ చంద్రాబ్జ కోక కైంవ శంసినీ
పద్మ యుక్తా ద్వాదశభి రష్టాభి ర్వా పద్మ రుత”

సా. ద.

ఆశీర్వాచన సంయుక్తముగ దేవద్విజ్ఞాదుల స్తుతి ప్రయోగింపబడును. కావున నిది నాంది యనబడును. మంగళద్యోతకము లగు శంఖచంద్రాబ్జకోక కైరవములను ప్రశంసించునది, పండ్లెండు పదములతోగాని ఎనిమిది పదములతో గాని కూడియుండునది నాంది యనబడును.

నాంది చంద్రనామాంకితము కావలెనని శారదా తనయుడు చెప్పి యున్నాడు దీనిని పఠించుట వలన చంద్రుడు సంతసించు నని భరతుని యభి పాయము నాంది చంద్రనామాంకితము కావలె ననుట కిదియే కారణమై యుండును.

“నందంతి కావ్యాని కవీంద్రవర్గాః

క శీలవాః పారిషదా శ్చ సంతః

యస్మా దలం సజ్జనసింధుహంసీ

తస్మా దియం సా కథితేహ నాందీ”

—నాట్యప్రదీపము.

“దేవ ద్విజ నృపాదీనాం స్తుతి ర్నాందీ ప్రకీర్తితా”

—లక్ష్మీవ్యాఖ్య.

అభిధేయ వస్తువుయొక్క బీజవిన్యాసము శ్లేషచేగాని, సమాసోక్తిచేగాని యెందు చేయబడునో ఆ నాంది ప్రతాపశి యనబడునని నాట్యదర్శణమున చెప్పబడినది.

“యస్యాం బీజస్య విన్యాసో హ్యభిధేయస్య వస్తునః

శ్లేషేణ వా సమాసోక్త్యా నాందీ ప్రతాపశి తు సా”

ఇందుల కుదాహరణము శాకుంతలమందలి “యాస్యష్టి స్రష్టురాద్యా” అను నాందీ శ్లోకము. కావ్యేందు ప్రకాశమందు నాంది నీలి అనియు, శుద్ధ యనియు రెండు విధములుగా చెప్పబడినది. సూర్యచంద్రులయొక్క ఉపాదానము గాని, వర్ణనముగాని యెందుండునో అది నీలి. అట్లులేనిది శుద్ధ. దివాకర నిశాకరుల ఉపాదానము కలదు కావున. “యాస్యష్టి స్రష్టు రాద్యా” అనునది నీలి. అట్లే వారి వర్ణనము కలదు కావున, “నిష్క్రిత్యాహముపాస్యపే” అను న అర

రాఘవనాందియును నీలయే. వేదాంతేషు యమాహురేకపురుష మ్మిత్యాది శ్లోకము శుద్ధ.

“నీలీ శుద్ధేతిభేదేన సా నాందీ ద్వివిధా భవేత్
ఉపాదానం వర్ణనంవా భవే ద్ద్రతేందుసూర్యయోః
సా నీలీ స్యాత్తదన్యా తు శుద్ధేతి పరిగీయతే”
తత్తపుష్పపాదానేన, “యాసృష్టి స్రష్టు రాద్యా” ఇతి నీలీ, తద్వర్ణనేన,
‘నిష్ప్రత్యూహమ్’ ఇత్యాది నీలీ. ‘వేదాంతేషు యమాహు’ రితి శుద్ధేతి
జ్ఞేయమ్.

నాందీ లక్షణములలో నింకొకటి కావ్యార్థ సూచనము. “అర్థతశ్శబ్దతో
వాపి మనా కావ్యార్థ సూచనమ్” భరతుఁ డీ లక్షణమును చెప్పలేదు.

“పూర్వం కృతా మయా నాందీ హ్యశీర్వచన సంయుతా”

—నా. శా. అధ్యాయ 1. శ్లో. 26.

కాని అభిజ్ఞానశాకుంతల వ్యాఖ్యాత రాఘవభట్టు, భరతుడు చెప్పినట్లుగా
క్రింది దాని నుదహరించెను. “ఆశీర్వమస్మిన్యా రూపః శ్లోకః కావ్యార్థ
సూచకః. నాందీతి కథ్యతే” కావ్యార్థ సూచనము ప్రత్యక్షముగాకాని పరోక్షముగా కాని
యుండవచ్చును.

మీద వివరించిన విషయముల నన్నిటిని సంగ్రహించి ఇట్లు చెప్పవచ్చును.
రూపక ప్రయోగారంభమునకు ముందు నాందిని తప్పక పరింపవలెను. ఇందు
ఆశీర్వచనము గాని నమస్కరియగాని ఉండవలెను. అర్థముచేగాని, శబ్దముచేగాని,
కావ్యార్థ సూచన చేయవలెను. ఇందు ఎనిమిదిగాని, పండ్రెండుగాని, పదనెనిమిది
గాని, ఇరువదిరెండుగాని పదము లుండవలెను. పదమునకు మూడర్థములు చెప్ప
వచ్చును. సుప్తిజంతము పదము; పద్యపాదము పదము; వాక్యము పదము; కవులు
రచించిన నాందీశ్లోకములకు ఈ మూడర్థములును అన్వయించుచున్నవి. ఈ నాంది
శ్లోకములను సూత్రధారుఁడు మధ్యమస్వరమున చదువవలెను. అట్లు చదువునపుడు
ప్రతిపాదాంతమునను పారిపార్శ్వకులు “ఏవ మస్తు” అని అనవలెను. ఇందు
చంద్ర శాంభాబ్ధి కోక కైరవాది మంగళ ప్రదములగు పదములు ఉండవలెను. లేదా,
తత్పర్యాయపదములుగూడ నుండవచ్చును! ఈ నాందీ శ్లోకమును లెప్పక కవియే
రచింపవలె నను నియమము లేకపోయినను, లభ్యము లగు సంస్కృతనాటకము
లందు వీనిని కవులే రచించినట్లు గన్పట్టుచున్నది.

విశ్వనాథుడు తన సాహిత్యదర్శణమున మతాంతరమును సూచించినాడు. సంస్కృత నాటకములందు ప్రారంభమున నన్న శ్లోకము రంగద్వారమే కాని నాందీశ్లోకము కాదని అతని అభిప్రాయము. భరతుడు చెప్పిన పూర్వరంగ విధులలో నాంది తరువాతనే రంగద్వారము చెప్పబడినమాట వాస్తవమే. నాందిని పఠించిన పిమ్మట సూత్రధారుడు జర్జరస్తుతి పూర్వక మయిన శుష్కవక్రప్థ ద్రువను పఠింపవలెను. తరువాత ఏ దేవుని పూజావహాత్సవమందు ప్రస్తుత నాట్య ప్రయోగము జరుగుచున్నదో, ఆ దేవునిగూర్చి గంభీరస్వరమున ఒక శ్లోకమును పఠింపవలెను. పిమ్మట రాజునకు అరాధ్యుడగు దేవునిగూర్చిగాని, బ్రాహ్మణులనుగూర్చిగాని, మరొక శ్లోకమును పఠింపవలెను. దేవబ్రాహ్మణ స్తుతి పూర్వక మయిన ఈ పూర్వరంగ విధినే రంగద్వార మని అందురు. రంగద్వారాంత మందు జర్జరస్తుతి పూర్వక మయిన మరొక శ్లోకమునకూడ సూత్రధారుడు పఠించును. జర్జర మనగా ఇంద్రధ్వజము.

తన వాదమున కనుగుణముగ విశ్వనాథుడు కాళిదాస కృత విక్రమోర్వశీయమునందలి “వేదాన్తేషుయమాహ రేకపురుష” మ్మను శ్లోకము నుదహరించి యున్నాడు. విక్రమోర్వశీయమునందలి ప్రథమశ్లోక మిది. దీనికి నాంది లక్షణములు పట్టకుండుటకు కారణము ఇది రంగద్వారశ్లోక మగుటయే అని అతని సిద్ధాంతము. కాని ఇందు పదసంఖ్యానియము మొక్కటియే పాటింపబడలేదు. భరతుడు నాందీ శ్లోకమునకు కవ్యాక్షరము చెప్పలేదు. అతని యద్దేశ్యమున అది ఆర్యపూర్వకముగ నున్నచాలు. అది అట్లుండె కాళిదాసుని అభిజ్ఞానశాకుంతలమున నాందీ శ్లోకము సర్వలక్షణలక్షిత మయియున్నది. ఒకచోట రంగద్వార విధిని, మరొక చోట నాందీవిధిని కాళిదాసు పాటించె నని చెప్పట సమంజసము కాదు. మరియు పదసంఖ్యా నియమము తప్పక పాటింపవలసినది కాదు అను మతాంతరముగూడ నుండనే యున్నది. కావున ఈ యొక్కశ్లోకము నాధారముగా గొని సంస్కృత నాటకారంభమున నున్న శ్లోకములన్నియు నాందీ శ్లోకములుగా వనుట యుక్తి యుక్తముగా లేదు. ఈ మతమును ఇతరాలంకారికు లెవ్వరు నామోదించినట్లు గానరాదు. ఇంతకును విశ్వనాథుడే లక్ష్యలక్షణ పూర్వకముగ నాందిని సాహిత్య దర్శణమున వివరించి యున్నాడు. కావున తన మతమునం దాతనికే సంపూర్ణ విశ్వాస మున్నట్లు గానరాదు. ఈ విషయము నింతకంటె అధికముగ వివరించుట అనావశ్యకము.

ఆ ము ఖ ము

నాందిని పఠించిన తరువాత పూర్వరంగ ప్రవర్తకుడగు సూత్రధారుడు నిష్క్రమించును. తరువాత మరొక సూత్రధారుడు ప్రవేశించి, నడి మారిషవిదూషకులలో ఒకరితో ప్రస్తావన చేయును. దీనినే ఆముఖమని అందురు. ఆముఖ ప్రవర్తకుడగు సూత్రధారుని స్థాపకుడనియు నందురు. ఆ సంభాషణము ఘుఞ్ఞముగా ప్రధాన కథా సంవిధానమును గూర్చియు, కవినిగూర్చియు చేయబడును. ఆముఖము రెండు విధము లనియు అందొక భేదమే ప్రస్తావన అనియు కొంద రందురు. ఒకానొక ప్రస్తావనాభేదమే ఆముఖమని మరికొందరి మతము. ధనంజయుడు ఆముఖ ప్రస్తావనలకు భేదము లేదనియు అవి పర్యాయపదములే యనియు చెప్పెను. విద్యానాథుడు మున్నగు నాలంకారికులుకూడ అట్లే తలంచిరి.

భరతుని మతమున సూత్రధారు లిర్వురు కారు నాందీ పఠనానంతరము సూత్రధారుడు నిష్క్రమించును. మరల నాతడే స్థాపకుడనుపేర ప్రస్తావనను నడుపును.

సంస్కృత నాటకములందు నాందీ శ్లోకము తరువాత “నాంద్యంతే సూత్ర ధారః” అని యుండును. పూర్వరంగ విధాయకుడగు సూత్రధారుడు నిష్క్రమించిన తరువాత రెండవ సూత్రధారుని (స్థాపకుని) ప్రవేశము నిది దెల్పును.

భాస నాటకములందు నాందీ శ్లోకమునకు ముందే “నాంద్యంతే సూత్రధారః ప్రవిశతి” అని యుండును. అచ్చట నాంది యవనితకాంతమునందే జరిగిపోయిన దని అర్థము. ఆ వచ్చిన సూత్రధారుడు (స్థాపకుడు) మంగళ శ్లోకమును చదివి ప్రస్తావనను నిర్వహించును.

X ఆసూత్రయన్ గుణా న్నేతుః, కవే రపి చ వస్తునః

రంగ ప్రసాధన ప్రౌఢ స్సూత్రధార ఇహవాదితః

(సూత్రంధరతీతి సూత్రధారః)

భా. ప్ర.

నాట్యోపకరణాదీని సూత్ర మి త్యభిధీయతే

సూత్రంధారయతీ త్యర్థే సూత్రధారో నిగద్యతే

నాటకీయ కథా సూత్రం ప్రథమం యేన సూచ్యతే

రంగభూమిం సమాక్రమ్య సూత్రధార స్స ఉచ్యతే

(కావ్యాత్థస్య స్థాపనాత్ స్థాపకః)

సూత్రధార లక్షణము :

సూత్రమును ధరించువాడు గావున సూత్రధారుడు. సూత్ర మనగా నాట కాడి ప్రయోగానుష్ఠానము కవి నాయక కథావస్తువుల గుణవిశేషములను నిబద్ధించు వాడును, రంగాలంకరణ ప్రౌఢుడును సూత్రధారుడనబరగును.

ఏవంవిధ లక్షణ లక్షితుడగు సూత్రధారుడు (స్థాపకుడు) రంగమున ప్రవేశించి కావ్యమును (నాటకరూపమును) సభా పూజాది పురస్కరముగ సూచించును. “స్థాపకః ప్రవిశేత్తత్ర సూత్రధార గుణాకృతిః” కావ్యమును సూచించుట అనగా బీజమునుగాని, ముఖమునుగాని, పాత్రమునుగాని సూచించుట అని భావము. ఆతఁడు దివ్యవస్తువును దివ్యుడయి మర్త్యవస్తువును మర్త్యుడయి, మిశ్రవస్తువును దివ్యమర్తులలో ఎవఁడేని ఒక డయి సూచింప వలెను. తరువాత భారతీవృత్తి నాశ్రయించి, కావ్యార్థ సూచకము లగు మధుర శ్లోకములచే రంగమును ప్రసన్నము చేసికొని రూపక నామమును కవిగోత్ర నామములను నివాసాదికమును పేర్కొని, ఎడ్డియేని ఒక ఋతువును కీర్తింపవలెను. నటాశ్రయమును, సంస్కృత బహుళమును, వాక్పథానమును అగు వ్యాపారము భారతి అనబడును. సంస్కృత బహుళ మనుటచే అచ్చటచ్చట కొలదిగ ప్రాకృత భాషా సంపర్కము ఉండవచ్చు ననియు, వాక్పథాన మనుటచే అల్పాల్పముగ ఆంగికాహార్య సాత్త్వికాభినయ ప్రకారములుగూడ అందందు ఉండ నగు ననియు భావము. వ్యాపార మనగా నభినయము భారతీవృత్తికి ప్రరోచన వీధి, ప్రహసనము, ఆముఖము అను నాలుగంగములు గలవు. కవిని, కావ్యమును సభ్యులను నటులను ప్రశంసించి తన్మూలమున శ్రోతలను ప్రస్తుతాభినయమునకు ఉన్ముఖులగునట్లుగా చేసికొనుట ప్రరోచన మనబడును. ఉదా:- “శ్రీహర్షో నిపుణః కవిః పరిష దప్యేషా గుణ గాహిణీ” ఇత్యాది.

చతు రాతోద్యనిష్ఠాతోఽనేక భూషా సమావృతః
నానా భాషణ తత్త్వజ్ఞో నీతిశాస్త్రార్థ తత్త్వవిత్
నానాగతి ప్రచారజ్ఞో రసభావ విశారదః
నాట్యప్రయోగ నిపుణో నానా శిల్ప కలాన్వితః
ఛందో విధాన తత్త్వజ్ఞః సర్వశాస్త్ర వివక్షణః
తత్తద్దీక్షానుగ లయ కలా తాలావధారణః
అవధాయ ప్రయోక్తా చ యో క్తృజ్ఞా ముపదేశకః
ఏవంగుణ గణోపేతః సూత్రధారోఽభిధీయతే.

వీధి. ప్రహసనములు తరువాత వివరింపబడును. ఇక అముఖము: దీనిని విద్యానాథు డిట్లు నిర్వచించియున్నాడు.

“సూత్రధారో నటిం బ్రూతే మారిషం వా విదూషకమ్”

స్వకార్య ప్రస్తుతా క్షేపిచిత్రక్త్యా య త్తదాముఖమ్”

సూత్రధారుడు, నటితోగాని మారిషునితోగాని విదూషకునితోగాని అభిమత రూపక ప్రయోగమున, పరోక్ష దారాధన క్రియాకలాపమును గూర్చియు ప్రధాన కథా సంవిధానమును గూర్చియు, వాక్యమత్కారము మెరయ మచ్చటించుట అముఖ మనబడును. దీనినే ప్రస్తావన యనియు నందురు. దీనికి కథోద్ఘాతము. ప్రవర్తకము, ప్రయోగాతిశయము, అను మూడంగములు గలవు విద్యానాథుడు ఈ మూడింటినే పేర్కొనెను. విశ్వనాథుడు ఉద్ఘాతకము, అవలగితము, అను వీధ్యంగములను గూడ చేర్చి అముఖాంగములు అయిదు అని చెప్పెను.

కథోద్ఘాతము లక్షణము :

ప్రకృతకథకు అనుగుణముగ సూత్రధారుడు ప్రయోగించిన వాక్యమును గాన, దాని అర్థమును గాని గైకొని పాత్ర ప్రవేశించుట కథోద్ఘాత మనబడును.

వాక్యమున కుదాహరణము (రత్నావళి నుండి)

ద్వీపా దన్యస్యా దపి మధ్యా దపి జలనిధే ర్థిశ్చోపంతాత్

అనీయ ఝటితి ఘటయతి విధి రభిమత మభిముఖీభూతః

ద్వీపాంతరము నుండియేనియు, సముద్ర మధ్యమునుండి యేనియు, దిగంత ముల నుండి యేనియు, అభిముఖీభూతు డయిన విధి అభిమతమును క్షణములో తెచ్చి చేకూర్చును. ఈ శ్లోకమును సూత్రధారుడు పఠింపగనే ఔను అదియట్లే; ఏమి సందేహము? “ద్వీపా దన్యస్మాత్త” ను శ్లోకమును పఠించి యాగంధ రాయణుడు ప్రవేశించును. వాక్యార్థమును గొని పాత్ర ప్రవేశించుట కుదాహరణము.

నిర్వాణవైర దహనాః ప్రళమా దరీణాం

నందంతుపాండుతసయాః సహ మాధవేన

రక్తప్రసాధిత భువః క్షతవిగ్రహశ్చ

స్వస్థా భవంతు కురురాజ సుతాః సభృత్యాః”

శత్రువుల శాంతిచేతను వైరాగ్ని ఆరిపోగా పాండుతనయులు, మాధవునితో గూడ ఆనంద మనుభవించుచుగాక! అట్లే ధృతరాష్ట్ర పుత్రులు సభృత్యులుగా అనురాగముచేత భువిని అలంకరించి కలహములు తీరి స్వస్థముగా నుందురుగాక!

అని సూత్రధారుడు పలుకగనే, భీమసేనుడు దాని యర్థమునుగొని “ఓరీ! దుష్ట హృదయుడా! వృథామంగళపాఠక! నేను బ్రతికియుండగనే ధార్తరాష్ట్రులు ఎట్లు స్వస్థులగుదురు?” అని పలికి రంగమును ప్రవేశించును.

2. ప్రవర్తకము - లక్షణము :

ప్రవృత్తకాలము నాశ్రయించి, అనగా విద్యమాన వసంతాతి సమయ విశేషముల నాశ్రయించి సూత్రధారుడు వర్ణన సేయగా, అవర్ణనానుగుణముగ (శ్లేష సామర్థ్యమున రెండవ అర్థమును గ్రహించి) పాత్ర ప్రవేశించుట ప్రవర్తక మనబడును.

ఉదా :- ఆపాదిత ప్రకట నిర్మల చంద్రహాసః

ప్రాప్తః శరత్సమయ ఏష విశుద్ధ కాంతః

ఉత్తయ గాఢతమసం ఘనకాలముగ్రం

రామో దశాస్యమివసంభృత బంధుజీవః

(తతః ప్రవిశతి యథానిర్దిష్టో రామః)

ప్రకట నిర్మల చంద్రప్రకాశమును బొంది, విశుద్ధమైన నీళ్ళచేత రమణీయమై కటికి చీకటిగల యుగంపు మేఘకాలమును పెకలించివైచి, మంకెన చెట్లను పూలతో నిండించు శరత్సమయము, ఒరనుండి తీసిన నిర్మల ఖడ్గముంబూని విశుద్ధుండును, కాంతఁడనై, నిజబంధువులకు జీవమొసంగి, క్రూరుని, గాఢతమో గుణుని దశాస్యుని ఏపార్శ్వ వచ్చిన రాముండును బోలె ఇదెవచ్చినది.

3. ప్రయోగాతిశయము :

సూత్రధారుడు పేరుపెట్టి ఇడిగో ఈతడు వచ్చుచున్నాడు అని పలుకగనే ఆ ప్రకారముగ పాత్రము ప్రవేశించుట. ఉదా :

తవాస్మి గీతరాగేణ హరిణా ప్రసభం హృతః

ఏష రాజేవ దుష్కంతః సారంగేణాతిరంహ సా

ఈతఁడే రాజు దుష్కంతుడు అతివేగమున పోవు సారంగముచేతనుం బోలె మనోహర మగు నీ గీతరాగము చేత నేను బలాత్కారముగ హరింపబడితిని.

4. ఉద్ఘాత్యకము :

పదముల అర్థము పొందుపడనపుడు వాని అర్థము పొసగునట్లుగా ఇతర పదములతో గూర్చుట.

*కాలం ప్రవృత్తమాశ్రిత్య సూత్రధుగ్యత్ర వర్ణయేత్

తదాశ్రయశ్చ పాత్రస్య ప్రవేశ స్తత్ప్రవర్తకమ్.

కాల సామ్య సమాక్షిప్త ప్రవేశః స్థానస్థానప్రవర్తకమ్

సా. ద.

ద. రూ.

ఉదా :- క్రూరగ్రహః స కేతు శ్చంద్ర మసంపూర్ణమండల మభిభవతు
మిచ్చతి బలాత్ :- ఇత్యర్థోక్తే నేపథ్యే ఆ క ఏష మయిస్థితే చంద్రగుప్తమభి
భవతు మిచ్చతి. ఉదా:- ముద్రారాక్షసమున సూత్రధారుడు :- క్రూర గ్రహము
ఆ కేతువు చంద్రుని, సంపూర్ణమండలు నిపుడు బలిమిమెయి నభిభవింప జూచు
చున్నాడు (గట్టిపట్టువలగలవాడు) (అమాత్యరాక్షసుడు) మరియుకేతు సజేతు
డయిన చంద్రగుప్తు నసంపూర్ణమండలుని అభిభవింప జూచుచున్నాడు అని)
పై వాక్యమునకు అనంతరము : (నేపథ్యమున) ఆ ఎవడు వీడు నేను బతికి
యుండగా చంద్రగుప్తుని పూర్ణమండలుని అభిభవింప గోరెడు వాడు! షరల
సూత్రధారుడు: ఇతనిని బుధగ్రహముతోడి యోగము రక్షించుచున్నది. దీని వలన
సూత్రధారుని వాక్యమునకు అర్థమున పొందిక కలిగినది. దీని మూలమునకు
కోవిదుడైన చాణక్యునితోడి యోగము చంద్రుని రక్షించుచున్నది" అని శ్లేషచే
అర్థాంతరము ఈ యర్థముచేత చాణక్యుని మతమునకు పూర్వోక్త వాక్యమునకు
అర్థసంగతి కలిగినది.

5. అవలగితము :

ఎందు ఒక ప్రయోగమున సమావేశముచేత అనగా సమానముగా నిర్దిష్ట
మగుట చేత వేరు కార్యము సాధింపబడునో దానిని బుధులు అవలగిత మందురు.
ఉదా :- "తవాస్మి గీతరాగేణ" అది శా. తతో రాజ్ఞః ప్రవేశః. సా. ద.
ఇచ్చట నొక్క విషయము వివరింపవలసి యున్నది. ఈ యుదాహరణమునే,
దిశరూపక కర్త ప్రయోగాతిశయమున కిచ్చియున్నాడు. దానికి లక్షణ భేదమే
కారణము. ప్రయోగాతిశయమునకు సాహిత్యదర్శనకారు డిచ్చిన లక్షణములివి.

యది ప్రయోగ ఏకస్మిన్ ప్రయోగోఽన్యః ప్రయుజ్యతే
తేన పాత్రప్రవేశ శ్చే త్ప్రయోగాతిశయస్తదా

ఒక ప్రయోగమందు వేరొక ప్రయోగమును తలకొల్పుట యేదో అది
ప్రయోగాతిశయ మనబడును ఉదా: కుంచమాల: (నేపథ్యమందు) ఇటు ఇటు
రమ్ము ఆర్యా!

సూత్ర: ఎవరితడు ఆర్యును పిలుచుటచే నాకు సాహాయ్యక మొనర్చు
చున్నాడు: (విలోకించి) అయ్యో! అతిదుఃఖకరముగా నున్నది. లంకేశ్వరుని
యింట చిరకాల మున్నదని లోకపరివాద భయాకలడైన రాముడు సీతను

దేశమునుండి బహిష్కరింపగా, నిండు చూలాలిని ఇదే లక్ష్యముడు వనమునకు గొనిపోవుచున్నాడు.

ఇందు నృత్య ప్రయోగార్థము సూత్రధారుడు తన భార్యను పిలువగోరును. సూత్రధారుడు నటిని 'ఆర్యా!' అని పిలుచుట నాటక సంప్రదాయము. ఆతడు పిలువకుండగనే నేపథ్యమును "ఆర్యా!" అను పిలుపు విన్నబడినది. మొదట నటిని పిలుచుటలో తన కెవ్వరో సాహాయ్యము చేయుచున్నారని ఆతడు డన్నకొని నలువంకల చూచును. సీత నరణ్యమునకు గొనిపోవుచున్న లక్ష్యముడు ఆతనికి కనిపించును. అందులకు విచారించి యాతడు రంగమునుండి నిష్క్రమించును. నిష్క్రమించుటకు పూర్వము "ఇదే లక్ష్యముడు సీతను వనమునకు గొనిపోవుచున్నాడు" అని సీతలక్ష్యముల ప్రవేశమును సూచించును. ఇందు, సూత్రధారుడు స్వకృత్యవిషయ మగు నృత్యమును అతిక్రమించి (అతిశయించి) సీతలక్ష్య ప్రవేశ రూపమగు ప్రయోగాంతరమును సూచించెను. కావున నిది ప్రయోగాతిశయము. ఉద్భాత్య కాది ప్రస్తావనా భేదములందుగూడ సూత్రధారుడు స్వప్రయోగము నతిక్రమించి ప్రయోగాంతరముచేతనే పాతప్రవేశమును తెలియజేయలేదా? ఇక నీ ప్రయోగాతిశయమునకు గల ప్రత్యేకతయేమి? అను ప్రశ్న మిట నుదయించును. దానికి సమాధానమిది. "ఇటు సామాన్య విశేష భేదమును అంగీకరింపవలయును. ఉద్భాత్యకాదులు విశేషములు. ఎచ్చట నవి అసంభవము లగునో అచ్చట ప్రయోగాతిశయ మని భావింపనగును.

ప్రవర్తకావలిగితములు రెండింటికిని గల భేద మిట్లుపొందగలుగును. సాహిత్యదర్పణకారుడవలిగితమునకు "తవాస్మి గీతరాగేణ" ఇత్యాది శ్లోకము నుదాహరించి యున్నాడు. సాదృశ్యోద్భావనచే, ఉపమానభూత మగు పాత్రయొక్క ప్రవేశము అవలిగితమున సూచిత మగుచున్నది. అట్లగుచో ప్రవర్తనమునకును దీనికి గల భేదమేమి? "రామో దశాస్య మివ సంభృత బంధుజీవః" అను ప్రవర్తకోదాహరణ మందుగూడ సాదృశ్య బలమున ఉపమానభూత పాత్ర ప్రవేశమే సూచిత మగుచున్నది కదా! అని యందురేని సమాధాన మిది శ్లేషయున్నచో ప్రవర్తకము; శ్లేషలేనిచో అవలిగితము. అసాదితేత్యాది ప్రవర్తకోదాహరణమున పదములు శ్లిష్టములు. తవాస్మి గీత రాగేణేత్యాద్యవలిగితోదాహరణమందు శ్లేషలేదు.

శ్రీనివాసాచార్యుడు తన అభిజ్ఞానశాకుంతల వ్యాఖ్యలో తవాస్మి గీతరాగేణేత్యాది శ్లోకమును కథోద్ఘాతముగా పేర్కొనుట చింత్యము.

ఆముఖాంగము లయిడింటిలోను కథోద్ఘాతాదులు మూడును పాత్ర ప్రవేశ సూచకములు. ఉద్ఘాత్యక అవలగితము లిట్టివికావు. ఇవి ప్రశ్న ప్రతివచన రూపములయి వైచిత్ర్యాత్మకములుగా నుండును." అని శ్రీ పోణంగి శ్రీరామ అప్పారావుగారు తమ నాట్యశాస్త్రమునందు వ్రాసియున్నారు (చూ. అధ్యాయము 20. పుట, 63) కాని సాహిత్య దర్శణకర్త వీనికి ఇచ్చిన ఉదాహరణము "న్నియు పాత్రప్రవేశ సూచకములుగనే యున్నవి. ఉద్ఘాత్యకావలగితములకుకూడ పాత్ర ప్రవేశ సూచకములగు ఉదాహరణములనే అతడిచ్చెను. కావున ఈ అభిప్రాయము సర్వదా సత్యమనుటకు వీలులేదు. కాని ఉద్ఘాత్యకావలగితములకు దశరూపకకర్త ఇచ్చిన ఉదాహరణములు మాత్రము పాత్ర ప్రవేశసూచకములుగ లేవు. కావున మన మిట్లు నిర్ణయింపవచ్చును. కథోద్ఘాత ప్రయోగాతిశయ ప్రవర్తకములు మూడును తప్పక పాత్రప్రవేశమునే సూచించును ఉద్ఘాత్యకావలగితములు పాత్రప్రవేశ సూచకములు తప్పక అగునని చెప్పవలనుగాదు.

ఇతివృత్తము

ఇతివృత్తంతు నాట్యస్య శరీరం పరి కీర్తితమ్
పంచభిః సంధిభి స్తస్య విభాగ స్సం ప్రకల్పితః
ఇతివృత్తం ద్విధా చైవ బుధస్సు పరికల్పయేత్
అధికారిక మేకం స్యాత్ ప్రాసంగిక మథాపరమ్.

నా. శా. అధ్యాయము 1.

ఇతివృత్తము నాట్యశరీరము. దాని విభాగము పంచసంధి పరికల్పితము. ఇతివృత్త విభాగమును సంధి యని అందురు. అట్టి సంధు లితివృత్తమున నైదుండును.

*మైనమ్ సామాన్యవిశేషాభ్యుపగమాత్, తథా చ యత్ర యత్ర విశేషాణా ముద్ఘాత్యకాదీనా మసంభవస్తతతత్తైవ ప్రయోగాతిశయ ఇత్యాశయః ల. ప్యా 9

వివేచన గల పండితకవి ఇతివృత్తమును అధికారిక ప్రాసంగిక భేదమున ద్వితీయ విభజింపవలయును. దీని భావ మిది. సహజముగ ఇతివృత్తము ఏక రూపముననే యుండును. అందు, ఇది అధికారికము ఇది ప్రాసంగికము అను భేదముండదు. ఈ భేదమును కల్పించువాడు కవియే. కవి తన ప్రజ్ఞావిశేషమున ఇతివృత్తము నందలి ఒక భాగమును అధికారికముగా చేయగా రెండవభాగము ప్రాసంగిక మగును ఇది ప్రఖ్యాతేతివృత్త విషయము ఇక ప్రకరణాదులయందు ఇతివృత్తము కల్పితమే కావున, అధికారిక ప్రాసంగికములు రెండింటిని కవియే కల్పించును.

అధికారికము :

యత్కార్యంహి ఫలప్రాప్త్యా సామర్థ్యా తృప్తికల్పితే

తదాధికారికం జ్ఞేయం అన్య త్రాసంగికం విదః.

నా. శా. అ 19.

పల మనగా ప్రధానఫలము. దాని ప్రాప్తిని దృష్టియం దుంచుకొని కవి, ఏ కార్యమును సామర్థ్యముతో కల్పించునో అది అధికారిక మనబడును. అధికారికేతిర మగు వృత్తము ప్రాసంగికము ప్రతిరూపకమందును ప్రధానఫల మొకటి యుండును. అది సంపాద్యము. అందుల కొక ఆరంభ ముండును. అది జ్ఞానేచ్ఛా ప్రయత్న క్రియా లక్షణ లక్షితము అట్లు జ్ఞానము, ఇచ్ఛ, ప్రయత్నము క్రియ అను నాల్గు లక్షణములుగల ప్రధాన ఫల విషయకారంభమునే కార్య మని యందురు. కార్యము ప్రధానఫల సంబద్ధ మగునట్లు, కవి సామర్థ్యవశమున పరికల్పితము కావలెను. అప్పు డది అధికారిక మగును. అనగా ప్రధానఫల యోగము గల ఇతివృత్త మాధికారిక మని భావము. తదన్యము ప్రాసంగికము కావ్యమం దంతటను, లేక హృదయమం దంతటను అనుగతమై యుండుట అధికార మనబడును. అధికారము ప్రయోజనముగాగది అధికారికము. అధికారిక మగు నితివృత్తము ప్రాసంగికమందును అంతర్లీనముగ నుండును. ప్రసక్తిర్ని ప్రసంగః. తత ఆగతం ప్రాసంగికమ్. ప్రసజ్యతేవా ప్రధానఫల నిష్పత్తయే ఇతి ప్రసంగః తత ఆగత మితి" ప్రసక్తియే ప్రసంగము. ప్రసంగమునుండి వచ్చినది ప్రాసంగికము. లేదా ప్రధాన ఫల నిష్పత్తికై ప్రసక్త మగుట ప్రసంగము. ప్రసంగ సమాయాతము ప్రాసంగికము

ప్రధాన ఫలముతో సంబంధముగల ఇతివృత్త మాధికారిక మనియు, ప్రసంగ వశమున వచ్చినది, లేక ప్రధాన ఫల నిష్పత్తికై ప్రసక్తమగునది. ప్రాసంగిక మనియు, ఈ రెండు విధము లగు నితివృత్తములును కవి ప్రజ్ఞా విశేషముచేతనే పరికల్పితము లగుననియు మీడి వివరణ సారాంశము.

కారణా త్ఫలయోగస్య వృత్తం స్యా దాధికారికం

తస్యోపకరణార్థంతు కీర్త్యతే హ్యనుషంగికమ్.

నా. శా.

ఫలయోగమునకు కారణ మగు వృత్త మాధికారికము అనుషంగికము (ప్రాసంగికము) అధికారికమున కుపకరణార్థమై యుండును.

దశరూపకమున, అధికారిక మిట్లు నిర్వచింపబడియున్నది.

అధికారః ఫలస్వామ్య మధికారీ చత్రత్పభుః

తస్మిన్స్వర్త్వ మభివ్యాపి వృత్తం స్యా దాధికారికమ్.

ఫలేన స్వస్వామి సంబంధోఽధికారః, ఫలస్వామీ చాధికారి, తేనాధికారిణా నిర్వృత్తం ఫలపర్యంతతాం నీయమాన మితివృత్త మాధికారికమ్.

ఫలముతోడి స్వస్వామిభావ సంబంధ మధికార మనబడును. ఫలస్వామి అధికారి. అట్టి అధికారిచే నిర్వృత్తము, ఫలపర్యంతము నీయమానము అగు నితివృత్తము అధికారికము.

ప్రాసంగికము :

ప్రాసంగికం పరార్థస్య స్వార్థో య స్త్య ప్రసంగతః.

ఏ యితివృత్తము ప్రధాన మగు నితివృత్తమున కుపకారక మగుచు స్వప్రయోజన సిద్ధిని గూడ పొందునో అది ప్రాసంగికము. ఉదా : రామాయణమున సుగ్రీవాదుల వృత్తాంతము.

సంధి పంచకము

ఇతివృత్తము అను పదము నందలి ఇతి శబ్దమునకు పంచ సంధి సమన్వితము అని అర్థము.

సంధు లేర్పడువిధము దశరూపకమున నిట్లు చెప్పబడియున్నది.

బీజ బిందు పతాకాఖ్య ప్రకరీ కార్యలక్షణాః

ఆరంభ యత్న ప్రాప్త్యాశా నియతాప్తి ఫలాగమాః

అర్థ ప్రకృతయః పంచ పంచావస్థా సమన్వితాః

యథా సంఖ్యేన జాయంతే ముఖాద్యాః పంచసంధయః

బీజ, బిందు, పతాకా, ప్రకరీ, కార్యములను అర్థప్రకృతు లైదును ఆరంభ, యత్న, ప్రాప్త్యాశా, నియతాప్తి, ఫలాగమము లను కార్యావస్థలైదును యథా సంఖ్యముగ కలియుటవలన పంచసంధులు జనించును.

అర్థ ప్రకృతులను, కార్యావస్థలను యథాసంఖ్యముగ కలియుటవలన పంచసంధులు నేర్పడును; గావున, ముందు మన మర్థప్రకృతులను గూర్చియు, కార్యావస్థలగుగూర్చియు తెలిసికొనవలసియున్నది. 1. ఆరంభము, 2. యత్నము, 3. ప్రాప్త్యాశ, 4. నియతాప్తి, 5. ఫలాగమము, ఈ యైదును కార్యావస్థలు. 1. బీజము, 2. బిందువు, 3. పతాక, 4. ప్రకరీ, 5. కార్యము. ఈ యైదును అర్థప్రకృతులు.

కార్యావస్థలు-లక్షణము

1. ఆరంభము

ఔత్సుక్య మాత్ర మారంభః ఫలలాభాయ భూయసే

ఔత్సుక్య మనఁగా అభిరాషప్రకర్ష. ప్రధానఫలముపై దృష్టి నిల్పి, ఈ ఉపాయముచే ఇది సిద్ధించును అనుచు నాయకాది రూపక పాత్రలు, స్మరణోత్కంఠాదులను చూపుట ఔత్సుక్య మనబడును. “ఇద మహం సంపాదయామి ఇత్యధ్యవసాయమాత్ర మారంభ ఇంత్యుచ్యతే.” దీనిని నేరు సంపాదించును అను నాయకుని పూనికయే ఆరంభ మనబడును. ఇటు ఫల మనఁగా ధర్మార్థ కామము లను త్రివర్ణరూపము; శుద్ధఫలము కాదు. ఈ ఔత్సుక్యము రూపక నిర్మాణ నియతి ననుసరించి నాయకుఁడు అమాత్యుఁడు. నాయక, ప్రతి నాయకుఁడు అను వారిలో నెవ్వరియందైన నుండవచ్చును. ఒకప్పు డిది వీ

రెవ్వరికిని గాక దైవమునకే నిరూపితము గావచ్చును. ఫలలాభమున కౌత్సుక్య మాత్ర మారంభ మని ఫలితార్థము.

భరతుడు దీనిని “ఫలారంభము” అని పేర్కొని, క్రింది విధముగా నిర్వచించినాడు.

కౌత్సుక్యమాత్ర బంధస్తు యద్బీజస్య నిబధ్యతే
మహతః ఫలయోగస్య న ఫలారంభ ఇష్యతే.

2. యత్నము :

ప్రయత్నస్తు ఫలాప్రాప్త్యాపారోఽతిత్వరాన్వితః.

సాధింపదలచిన ఫలము లభింపనపుడు, ద్విగుణీకృత మగు పూనికతో అతిత్వరగా చేయు వ్యాపారము యత్న మనబడును. “ఈ యుపాయముచే గాక, ఉపాయాంతరములచే ఈ ఫలము సంభవింపదు. కావున ఈ యుపాయ మునే, అవశ్య మన్నేషింపవలయును” అను నిశ్చయ మిందుండును. కావున ఉపాయమునకు సంబంధించిన స్మరణోక్తంతాదు లిందు అవిచ్ఛిన్నముగ ప్రవ ర్తిల్లును. దీనిని భరతుడు “ప్రయత్నము” అని పేర్కొని, క్రింది విధ ముగా లక్షణము చెప్పినాడు.

అవశ్యతః ఫలప్రాప్తిం వ్యాపారోయః ఫలం ప్రతి
పరం కౌత్సుక్యగమనం స ప్రయత్నః ప్రకీర్తితః

3. ప్రాప్త్యాశ :

ఉపాయాపాయశంకాభ్యాం ప్రాప్త్యాశా కార్యసంభవః.

ఫలము చేకూరునో, చేకూరదో అను ఉపాయాపాయ శంకలతో కార్య ఫలలాభము అనిశ్చిత మైనచో, అది ప్రాప్త్యాశ అనబడును. ఇందు సంభావనా యోగ్యతయు, అసంభావనా విశిష్టతయు కన్పట్టుచుండును. నిశ్చితోపాయముచే ప్రధాన ఫల ప్రాప్తి సంభావనా మాత్రముగనే స్థాపిత మగును గాని, నిశ్చితముగ గాదు. ఇది ఉపాయాపాయశంకాసమన్వితము.

దీనిని భరతుడు 'ప్రాప్తిసంభవము' అని పేర్కొనెను. భరతుని లక్షణము :

ఈషత్ప్రాప్తి ర్యదా కాచి తృలస్య పరికల్ప్యతే
భావమూత్రేణ తం ప్రాహు ర్విధి జ్ఞాః ప్రాప్తిసంభవమ్

4. నియతాప్తి

అపాయాభావతః కార్యసిశ్చయో నియతాప్తికా

కావ్యమున కవరోధమును గల్పించు నపాయములు తొలగిపోవుటచే,
ఈప్సితార్థము తప్పక సమకూరు నను దృఢనిశ్చయమే నియతాప్తి.

దీనిని, భరతుడు "నియత ఫలప్రాప్తి" అని పేర్కొని, దీని లక్షణము
నిట్లు చెప్పినాడు.

నియతాంతు ఫలప్రాప్తిం యదాభావేన పశ్యతి

నియతాం తాం ఫలప్రాప్తిం సుగుణాం పరిచక్షతే.

5. ఫలాగమము :

సమగ్రఫల సంపత్తిః ఫలాగమ ఉదాహృతః

ఏ ఫలము నాశించి, పూనిక పహించెనో, అది సంపూర్ణముగ లభించుటయే
ఫలాగమము.

దీనిని భరతుడు ఫలయే మనినాడు. దీనికి భరతుడు చెప్పిన లక్షణము:

అభిప్రేతం సమగ్రం చ ప్రతిరూపం క్రియాఫలం

ఇతివృత్తే భవే ద్వస్మిన్ ఫలయోగః ప్రకీర్తితః

ఫలార్థులచే ప్రారంభింపబడిన సర్వకార్యములందును, అనుక్రమమున
ఈ పంచావస్థలు నుండును. కావుననే భరతుడు.

"సర్వస్యైవహి కార్యస్య ప్రారబ్ధస్య ఫలార్థిభిః

ఏతా నుక్రమేణైవ పంచావ

అని పీని అవశ్యసంభావిత్వము నుగ్గడించియున్నాడు. దైవ సంభూతము లగు కార్యములకుగూడ నీయవస్థ లైదు నుండును. దైవాయత్తములందు నా యత్నము లేకపోవచ్చును. కాని, అందు ఫలమున్నది కావునను, అది నాయకు నకే చెందును కావునను, దైవాయత్తములందుగూడ నీ పంచావస్థలు నుండు ననుట తథ్యము. ఈ పంచావస్థలయందును స్వభావభేదమున్నది. కాలభేద మున్నది. అట్లయ్యు నివి, ఏక భావ విన్యస్తములై దండచక్రములు ఘటరూప మగు ఫలమును సంపాదించునట్లు, పరస్పర సమాగమమున, అపూర్వ విన్యాసము కలవై, ఏకీభావమును పొంది, ఫలహేతువు లగుచున్నవి. కొన్ని రూపకము లందు, అరంభమునుండి, అమాత్యాదుల యవస్థలు వర్ణితము లైనను, అవి యన్నియు నాయకునకే చెందును. కావున, నాటకాది రూపకములందు, కార్యా వస్థల నన్నింటిని, సాక్షాన్నాయకగతముగనే నిబంధించుట అవశ్యకము కాదు. సచివాదిగతము లగు, అవస్థాంతరములుకూడ, నాయక విషయముననే పర్యవ సానమును పొందుట నాటక కర్తలు నిరూపించియే యున్నారు. ప్రధాన ఫలాను సందాత యగు నాయకుని చిత్తవృత్తులే ఈ యవస్థ లనియు: నవి సముచిత కాయక వాచిక మానసిక వ్యాపారములుగ వ్యక్తము లగుచుండు ననియు నాట్య దర్శనమున చెప్పబడినది. భరతుడుకూడ నీ విషయమును సూచించియే యున్నాడు. ఔత్పక్యాదులు మానసిక వ్యాపారములే కదా! కావున ఈ పంచా వస్థలును, అధికారికేతివృత్తా భాగము లగుటయేకాక, నాయక చిత్తవృత్తులుగూడ నగుచున్న వని గ్రహింపవలయును.

అర్థ ప్ర కృ తు లు

బీజము:

ప్రోలోడ్జిష్ట: కార్యహేతు తీర్ణం విస్తార్యనేకదా

స్వర్శోపక్షిప్త మయ్యును విత్తనము (బీజము) మూల స్కంథ కాఖా పలాకాది రూపమున బహుధా విస్తరిల్లునట్లు, అర్థప్రకృతులలో నొకటి యగు నీ బీజమును, ప్రథమమున నర్పముగనుండి, తరువాత క్రమక్రమముగ నాయకోప నాయక ప్రతినాయకులకు సంబంధించిన కథాంశములతో విస్తరించి, త్రివర్గ రూప మగు ఫలమునకు హేతువై, అన్వర్థ మగుచున్నది. నాయకుఁ డాత్మాధీన

సిద్ధి యగు నపుడు బీజము నాయకోత్సాహాత్మకముగ నుండును. అమాత్యాధీన సిద్ధి యగునపుడు, సచివోత్సాహాత్మకముగ నుండును: ఉభయాధీనసిద్ధి యగు నపు డుభయోత్సాహాత్మకముగ నుండును. యాజక వ్యాపారము యజమానునకే చెందునట్లు, ఉత్సాహము, అమాత్యగత మగునపుడుకూడ, ఫలము నాయకులకే చెందునని తెలియవలెను. ఈ బీజము ఫలప్రాప్తి పర్యంతము నుండును. దీనికి ఉత్పత్తి, ఉద్భాటనము (స్పష్టమగుట), ఉద్బేదము (పరోన్ముఖ మగుట) అను మూడవస్థ లుండును. ఒక్కొక్కప్పుడు, ఫలోన్ముఖమైన యీ బీజము, తీవ్ర మగు విఘ్నముచే భంగపడుట సంభవించును. ఈ అవస్థను గర్భనిర్భేద మందురు. దీనితో బీజావస్థలు నాలు గగును. ఇవి సంధి నిరూపణమున సమగ్రముగా వివరింపబడును. బీజానుగుణముననే ఫలసిద్ధియు నుండును.

భరతుఁడు చెప్పిన బీజలక్షణము:

స్వల్పమాత్రం పముత్సవ్త్వం బహుధా య ద్విసర్పతి
ఫలవసానం యచ్చైవ బీజం త త్పరికిర్తితమ్.

2. బిందువు :

అవాంతరార్థవిచ్ఛేదే బిందు రచ్ఛేద కారణమ్.

అవాంతర ప్రయోజనములచేత పరమ ప్రయోజనమునకు విచ్ఛేదము, కలుగకుండగా, త దవిచ్ఛేద కారణ మగునది బిందు వనబడును. అవాంతర కార్యములచేత బీజ మొకప్పుడు మరుగుపడచుండును. అట్టియెడ నాయకాదులకు బీజమును స్మరణకు తెచ్చి, వారిని కార్యాచరణప్రవణుల గావించునది బిందువు. నీటిపై తైలబిందువు వలె, కథాంశములం దంతట నది వ్యాపించియుండును. కావున దీనికి బిందు వనుపేరు సార్థక మగుచున్నది. బీజ బిందువులు రెండును సమస్తేతివృత్త వ్యాపకము లని తెలియవలెను. ముఖసంధి యందే ప్రవర్తిల్లి బీజ మున్మేషము నందును. బిందువు తదనంతరము ప్రవర్తించును. ఇదియే ఈ రెండింటికిని గల భేదము.

3. పతాక

ప్రతిపాద్య కథాంగం స్యా త్పతాకా వ్యాప్తిని కథా.

రామాది నాయక వ్యాపార మగు ప్రధాన కథకు అంగమై, తత్సోషకమై దానితోపాటు కొంతదూరము వ్యాపించునట్టి కథ పతాక యనఁబడును. ఇది పరార్థమై ప్రధాన ప్రయోజనమును, సాధించుటయేకాక స్వప్రయోజనమునుగూడ సాధించుకొనును. సుగ్రీవ విభీషణాదుల వృత్తము లిట్టివి. శ్రీరామాదులకు వా రుపకారము చేసిరి. వారివలన ఉపకారము పొందిరి. “సేనలో ఎత్తిన పతకము, ఏకదేశస్థిత మయ్యును సేన కంతకును అలంకార మైనట్లు, ఈ యుపకథయు నాటకైకదేశమున నుండియు, నాటకమున కంతకును, ప్రకాశక మగును గావున, ఇదే పతాక యని అన్వర్థముగ వ్యవహరింపఁబడుచున్నది” అని (సారంగనందికృత) నాటక లక్షణ రత్న కోశము. ఆ. ప్ర. య. భూ.

గర్భాంతముననేని, విమర్శాంతముననేని పతాక ముగియు నని ముని వచన మున్నది. పతాక నిర్వహణపర్యంతమును ప్రవర్తించుట కొన్ని యెడల గన్పట్టు చుండుటచే, ఇచట పతాక యనఁగా పతాకానాయకఫల మనియే యర్థము చెప్ప వలయు నని అభినవగుప్తుని యాదేశము.

4. ప్రకరి :

అవ్యాపిని ప్రకరికా సానుబంధం పతాకాఖ్యం

ప్రకరి చ ప్రదేశభాక్

ద. రూ

పతాకవలె ప్రధానేతివృత్తమున సుదూరము వ్యాపింపక, కొలదిదూరము మాత్రమే వ్యాపించు కథ ప్రకరి యనఁబడును. ఇది కేవలము పరార్థముగనే ప్రవర్తించును. దీనికి ప్రత్యేకఫల ముండదు. రామాయణమున జటాయు వృత్తాంతమును, వేణీసంహారమున భగవద్వాసుదేవ వృత్తాంతమును ప్రకరి కుదాహరణములు. “ప్రకర్షణ స్వార్థానపేక్షయా కరోతీతి ప్రకరి” స్వార్థము నపేక్షింపక ప్రకర్షముగా నితరక్రియ నాచరించునది ప్రకరి. వేదికాశో కై అమర్చిన పుష్పప్రకరము, పరులకే ఆనందమును చేకూర్చునట్లు ప్రకరియు నాయక ఫల సిద్ధికే తోడ్పడును.

5. కార్యము :

“కార్యం నిర్వాహకృత్వలే” ప్రధాన ఫల నిర్వాహక మగు నంతిమకథావయవము కార్య మనఁబడును. కార్యతే అనేన ఫల మితి కార్యమ్” అను వ్యుత్పత్తిచే, కార్య శబ్దమున కుపాయసామగ్రి యని యర్థము చెప్పవలయును. కార్య మనఁగా ఫల మని సామాన్యార్థము ప్రధాన ఫలాభిలాషయే నాయక ప్రయత్నముల కన్నింటికిని, కారణము కావున, కార్యశబ్దమునకును ముఖ్యఫల మను నర్థమును, ఆలంకారికులే కొందరు చెప్పియున్నారు.

“అపేక్షితం తు య త్సాధ్య మారంభో యన్నిబంధనః

సమాపనం తు యత్సిద్ధ్యై త త్కార్య మితి సమ్మతమ్.”

సా. ద.

దేనిని సాధించుటకై అపేక్షయో, ఆరంభము దేనిని గూర్చినదో దేని సిద్ధి కొరకు సాధన సామగ్రియంతయుఁ గూర్చఁబడినదో, అది కార్య మనఁబడును. ప్రధాన ఫలమే కార్య మనుటకంటె, ప్రధాన ఫలనిర్వాహక మగు నంతిమ కథావయవము కార్య మనుటయే యుక్తము కారణ మిది. బీజాదులు ఫల హేతువులు. కావున, అయిదవ యవస్థ యగు ఫలాగమమునకు కార్యమును హేతువుగా చెప్పటయే ఉచితము.

నాయకాదులు, తమ ప్రభు మంత్రోత్సాహ శక్తుల నుపయోగించి, ఫల రూప మగు నాధికారిక వస్తువును సాధింతురు. తత్సాధనకై వారుపయోగించు ద్రవ్య గుణ క్రియా ప్రభృతి సర్వ సహకారి వర్గమును కార్య మనఁబడును. ఇవి యన్నియు ప్రధాన ఫల నిర్వాహకములే యగును. బింద్యాదులకు భరతుఁడు చెప్పిన లక్షణములు?

ప్రయోజనానాం విచ్ఛేదే య దవచ్ఛేద కారణం

యావ త్సమాప్తి ర్బందస్య స బిందుః పరికీర్తితః

య ద్భృతం తు పరార్థం స్యాత్ ప్రధాన స్సోపకారకం

ప్రధానవ చ్చ కల్పేత సా పతాకేతి కీర్తితా

ఫలం ప్రకల్ప్యతే యస్యాః పరార్థా యైవ కేవలం

అనుబంధ విహీనత్వాత్ ప్రకరీతి వినిర్దిశేత్

యదాధికారికం వస్తు సమ్యక్ ప్రాజ్ఞైః ప్రయుజ్యతే

త దర్శో యః సమారంభః తత్కార్యం పరికీర్తితమ్.

ఆరంభాది కార్యవస్తవైదును యథాక్రమముగా రూపకములందు నిబంధింప వలసియున్నది. అది అపరిహార్య మగు నియమము. అర్థప్రకృతుల విషయ మట్లు కాదు. బీజము బిందువు కార్యము అను నర్థప్రకృతులు మూడును అవ శ్యముగ నుండును ఇవి లేని రూపకమే యుండదు. వీనిలో నెద్దియును లోపింపరాదు. పతాకా ప్రకరుల విషయమున ఈ నియతి లేదు. అందొకటి యుండి, ఒకటి లేకపోవచ్చును. ఒకప్పుడు రెండును లేక పోవచ్చును అప్పుడు వాని స్థానమున బిందువే పనిచేయును.

పతాకా నాయకునకు ఫలసిద్ధి గర్భావమర్శములందే కాని, నిర్వహణమున చూపరాదని ముందే చెప్పబడినది. వానికి కారణ మిది: ముఖ్య నాయక ఫలమును, పతాకా నాయక ఫలమును, నిర్వహణమునందే చూపినచో నవి తుల్య కాలము లగును. తుల్యకాల ప్రవృత్తము లగు వాని కుపకార్యోపకారక భావ ముండదు. భరతుడు పతాకా విషయమున “ప్రధానవచ్చ కల్యేత” అని చెప్పి యున్నాడు నియత పరిమాణములో ప్రధానేతివృత్తమువలెనే దీనిని కల్పింప వలె నని భావము. బీజ బిందు కార్యములు మూడును అధికారికేతివృత్తమునకు సంబంధించినవి. పతాకా ప్రకరులు ప్రాసంగికేతివృత్తమునకు సంబంధించినవి. పతాకగాని, ప్రకరిగాని లేనియెడల వానిస్థానమున బిందువే పని చేయు నని చెప్ప బడినది. కాని, అవి యున్నప్పుడును బిందు వుండవచ్చును. ఉండరా దను నియమము లేదు. ప్రధాన ఫలయోగమునుబట్టియే అధికారిక ప్రాసంగికములు వివక్షితములైనవి. కావున, అధికారికముతో సంబంధము లేని ప్రాసంగిక ముండ దను విషయము మరువరానిది.

అర్థప్రకృతులును కార్యవస్తవులును యథాసంఖ్యముగ కలియుచో ఈ క్రింది సంధు లేర్పడును. ఆరంభ బీజ సంబంధమున ముఖ సంధియు, యత్న బిందు సంబంధమున ప్రతి ముఖ సంధియు ప్రాప్త్యాశా పతాకల సంబంధమున గర్భ సంధియు, నియతా ప్తి ప్రకరుల సంబంధమున అపమర్శ సంధియు, ఫలా గమ కార్యముల సంబంధమున నిర్వహణసంధియు నేర్పడును.

సంధులలక్షణములు

1. ముఖసంధి :

ముఖం బీజ సముత్పత్తి ర్నానార్థ రస సంభావా

అంగాని ద్వాదశైతస్య బీజారంభ సమన్వయాత్.

ద. రూ.

అర్థ మనఁగా ప్రయోజనము. నానాప్రయోజనములకును, రసములకును హేతు వగు బీజ సముత్పత్తియే ముఖసంధి యనఁబడును. కొందరు నానార్థ శబ్దమును రస విశేషణముగా పరిగణించి, అనేక ప్రకార ప్రయోజన రస హేతువు అని అర్థము చెప్పుచున్నారు. సర్వరూపకములకును, ఈ లక్షణము నన్వయించుటకై, మత ద్వయము నందును, అర్థశబ్దమునకు వ్యతిరిక్తమగు ప్రయోజన జాతము వివక్షిత మైనది. దీనివలన ధర్మార్థ కామములో నేయొక్కటియు ప్రయోజనముగా నిరూపితముకాని ప్రహసనాదులకు గూడ నీలక్షణ మన్వయించుట కవకాశము కలిగినది కాని భావప్రకాశకారుఁడు శృంగారాది రసముల కన్నింటికిని యథాయోగముగ త్రివర్గోపయోగిత్వము నంగీకరించి యున్నాడు. “యథా కామోపయోగ్యత్ర శృంగారో దృశ్యతే రసః, ఆర్థో సయోగీ వీరః స్యాత్ రౌద్రోఽపి స్యాత్ క్షుచి క్షుచిత్, రజాదూపేణ ధర్మార్థోపయోగీ కరుణో భవేత్, అదృతోఽపి మనః ప్రీతిప్రదత్వా త్కమ్యసాహ్యకృత్, తే భయానక బీభత్స హాస్యాః కావ్యేషు యోజితాః తత్తన్నేతృ మనోవృత్తి వశా త్ప్రాయ త్రివర్గగాః” శృంగారమున కామ పురుషార్థమును, వీరమున అర్థ పురుషార్థమును సాధింపఁబడుచున్నవి. అచ్చటచట రౌద్రమును అర్థసాధక మగుచున్నది. మనఃప్రీతి ప్రద మగుటచే అదృతమును కామ సాధకమే. ధర్మార్థోపయోగి కరుణము, భయానక బీభత్స హాస్యములు కూడ ఆయా నాయకుల మనోవృత్తి వశ మున త్రివర్గము లగును.

కావున భావప్రకాశకారుని మతమున అనేక విధ త్రివర్గ లక్షణ ప్రయోజనకర సహేతుత్వము బీజమునకు వివక్షితము. ఇది ఆరంభ మనెడి కార్యావస్థ ననుసరించి యుండును. రత్నావళియందలి ప్రథ మాంకమంతయు నిందుల కుదాహరణము.

ముఖ సంధికి పండ్రెండంగములు కలవు.

1. ఉపక్షేపము, 2. పరికరము, 3. పరిన్యాసము, 4. విరోధము,
5. యుక్తి, 6. ప్రాప్తి, 7. సమాధానము, 8. విధానము, 9. పరిభావనము,
10. ఉద్బేదము, 11. భేదము, 12. కరణము.

వీని లక్ష్య లక్షణములకు దశరూపకాదులను పరీశీలించునడి.

2. ప్రతిముఖము :

లఙ్కాలక్ష్యస్య బీజస్య వ్యక్తిః ప్రతిముఖం మతమ్

చిందు ప్రయత్నానుగమా దంగా న్యస్య తయోదశ.

ఒక అంశమున కనబడియు మరొక అంశమున కనబడకయు నున్న బీజము యొక్క ప్రకాశనము ప్రతిముఖ సంధి యనబడును. వేణీ సంహారమున ద్వితీయాంకము ఈ లక్షణము సంగతమై యున్నది. ముఖ సంధిలో నిరూపితమైన పాండవాభ్యుదయము, భీష్మ వధ వలన ఉద్భాటితమైనది (స్పష్టమైనది). కాని అభిమన్యు వధవలన నష్టప్రాయమైనది.

దీనికి పదమూడండంగములు కలవు : 1. విలాసము, 2. పరిసర్పము, 3. విధానము, 4. శమము, 5. నర్మము, 6. సర్మద్యుతి, 7. ప్రగమనము, 8. విరోధము, 9. పర్యుపాసనము, 10. వజ్రము, 11. పుష్పము, 12. ఉపన్యాసము, 13. వర్ణ సంహారము.

3. గర్భసంధి :

గర్భస్తు దృష్టనష్టస్య బీజ స్యాన్వేషణం ముహూః

ముఖ సంధియందు, ఉపక్షిప్తమైన బీజము ప్రతిముఖ సంధియందు లఙ్కాలక్ష్యము గాగా, దృష్ట, నష్టమగు నా బీజమును మరల మరల అన్వేషించుట గర్భసంధి యగును. ఇందు ప్రాప్తి, అప్రాప్తి, అన్వేషణము ఉండును. బీజము ముఖసంధియందు ఉత్పన్నమగును. ప్రతిముఖ సంధియందు ఉద్భాటితమగును. గర్భసంధి యందు ఉద్భిన్నమగును. ఫలజననాభి ముఖ్యత్వ ముద్బేద మనబడును. ఇందు ప్రాప్త్యాశ అను

కార్యావస్థ యుండును గాన అప్రాప్త్యంశమునకే ఆధిక్యము, ప్రాప్త్యంశము అప్రధానము. అవమర్క మందు ప్రాప్తియే ప్రధానము. అప్రాప్త్యంశము న్యూనము.

ఇందుల కుదాహరణము : రత్నావళియందు ద్వితీయాంకమున సుసంగత వచనము : “నీ వదక్షి నవు, ప్రభువు ఈ విధముగా చేయి సట్టినను కోపము వీడవు” — ఇందు ప్రాప్తి సూచితము. తృతీయాంకమున వాసవదత్తా ప్రవేశమున అప్రాప్తి యున్నది. “ప్రియవార్తను అన్వేషించుట కేగిన వసంతకుడు, ఆలస్యము చేయుచున్నాడే” అను వాక్యమున అన్వేషణ మున్నది.

“ఇప్పుడు నానుండి ప్రియవచనము వినగా, ప్రియ వయస్యునకు ఎంత హృదయానందము కలుగునో, అంత యానందము, కౌశంబీ రాజ్య లాభముచేతఁగూడఁ గలుగదు” — ఇందు ప్రాప్తి.

అనంతరము వాసవదత్తా ప్రత్యభిజ్ఞానమున అప్రాప్తి.

మరల సాగరిక సంకేతస్థానమున కేగుటయందు అన్వేషణము.

సాగరిక లతాపాశమును గావించుకొనుటయందు ప్రాప్తి.

ఇట్లు లక్ష్యలక్షణ సమన్వయము కుడిరియున్నది.

గర్భ సంధికి పండ్రెండంగములు కలవు: 1. అభూతాహరణము, 2. మార్గము, 3. రూపము, 4. ఉదాహృతి, 5. క్రమము, 6. సంగ్రహము, 7. అనుమానము, 8. తోటకము, 9. అధిబలము, 10. ఉద్వేగము, 11. సంభ్రమము, 12. ఆక్షేపము.

4. అవమర్కసంధి (విమర్కసంధి)

గర్భసంధౌ ప్రసిద్ధస్య బీజార్థ స్యావమర్కనం

హేతునా యేన కేనాపి విమర్క సంధి రిష్యతే

నియతాప్తిప్రక ర్యుక్తే రంగాన్యత్ర త్రయోదశ.

ఏదైన ఒక హేతువుచేత అనగా, క్రోధవ్యసనాదులచేత, దిగర్క సయందు ప్రసిద్ధమైన బీజార్థమును గూర్చి చేయు పర్యాయాలోచనము విమర్క సంధి

యనఁబడును. గర్భసంధియందు ఫలోన్ముఖ మైన బీజార్థమునకు క్రోధము, శాపము, భయము మున్నగు కారణములచే విఘ్నము కలుగును. అప్పుడు ఫలసిద్ధి సందేహాస్పద మగును. దానిని గూర్చి నాయకాదులు చేయు పర్యాలోచనము విమర్శ సంధి యగును. ఇందు నియతాప్తియను కార్యావస్థ యుండును. కావున ఫలప్రాప్తి విషయమున నిశ్చయజ్ఞాన ముండును. కాని విఘ్నాశ్లిష్ట మగుట సంధియము కూడ కలుగును. ఇందు విమర్శశబ్దమునకు విఘ్న మనికాని, సందేహ మనికాని అర్థము చెప్పనగును. ముఖ్యఫలోపాయము గర్భసంధియం దుద్భిన్న మగును. అంతకంటె అధికముగ అవమర్శమున ఉద్భిన్న మగును కాని శాపాదులచే జనించిన విఘ్నములచే నాశ్లిష్ట మగును. ఉదా: శాకుంతలమున చతుర్థాంకాడియందు, అనసూయ:- 'ప్రియంవదా! ప్రియసఖి శకుంతల గాంధర్వ వివాహముచేత నిర్వృత్తకల్యాణయై తగిన భర్తను బొందిన దని నాహృదయము నిర్వృతమైనది కాని నన్ను ఈ చింత బాధించుచున్నది' అనుట మొదలుగా సప్తమాంకమునందు శకుంతలను రాజు చూచి తెలిసికొను పర్యంతము గల వ్యాపార సమూహ మంతయు, శకుంతలా విస్మరణ రూప విఘ్నముచే సమాశ్లిష్టమై యున్నది.

ఈ విస్మరణమునకు దుర్వాసుని శాపము కారణము కావున నిది శాపమున కుదాహరణము. విమర్శ సంధ్యంగములు: 1. అపవాదము, 2. సంఘేటము, 3. విద్రవము. 4. ద్రవము, 5. శక్తి, 6. ద్యుతి, 7. ప్రసంగము, 8. చలనము, 9. వ్యవసాయము 10. నిరోధము, 11. ప్రరోచనము, 12. విభజనము, 13. అదానము.

5. నిర్వహణసంధి :

బీజవంతో ముఖాద్యర్థా విప్రక్తిర్థా యథాయథమ్

ఐకార్య ముపనీయంతే యత్ర నిర్వహణం హి తత్

కవిచే యథానియమము ఉపన్యస్తములును, బీజవంతములును అగు ముఖ సంధ్యా ద్యర్థములు, పరమ ప్రయోజన సంబంధ లాభమును ఎందు పొందునో అది నిర్వహణ సంధి యనఁబడును. ఉదా: వేణీ సంహారము. కంచుకి :- (సమీపించి) మహారాజా: ఇతఁడే భీమసేనుఁడు. దుర్యోధనుని రక్తముతో శరీరమంతయు నెరుపుకాగా గుర్తింప వీలులేక యున్నాడు. ఇత్యాదిచే, తమ తమ స్థానములందు

ఉపక్షిప్తము లగు ద్రౌపదీ కేశ సంయమనాది ముఖసంధ్యాది బీజములకు ఏకార్థ యోజనము.

ఋత్నావళియం దైంద్రజాలిక ప్రవేశము మొదలు సమాప్తి పర్యంతము నిర్వహణము, నిర్వాహణాంగములు : 1. సంధి, 2. విబోధము, 3. గ్రంథనము, 4. నిష్క్రయము, 5. పరిభాష, 6. ప్రసాదము, 7. ఆనందము, 8. సమయము, 9. కృతి, 10. ఆభాషణము, 11. ఉపగూహనము, 12. పూర్వభావము, 13. సంహారము, 14. ప్రశస్తి.

ఇట్లు పంచసంధులకును అరువదినాలు గంగము లున్నవి. రూపకములందు ఈ సంధ్యంగ ప్రయోగ మత్యావశ్యకము. ఇవి లేని రూపకము సహృదయ సామాజిక రంజకము కాదు. వీని ప్రాధాన్యమును సాహిత్యదర్శనకారు డిట్లు వివరించియున్నాడు.

“అంగహీనో నరో యద్వ నైవారంభక్షమో భవేత్
అంగహీనం తథా కావ్యం నప్రయోగాయ యుజ్యతే.”

సా. ద. పరి. 6 శ్లో. 118.

అంగహీనుఁ డైన నరుఁడు పనిచేయుట కెట్లు సమర్థుఁడు కాడో, అట్లే అంగహీనమైన కావ్యముగూడ ప్రయోగమున కుపయోగపడదు.

సంధ్యంగముల కింతటి ప్రాధాన్య మున్నను, వీనిని రసాభివ్యక్తి నపేక్షించియే ప్రయోగింపవలయును. అంతియ కాని, శాస్త్రమందు చెప్పఁ బడియున్నవి కదా అని, అన్నింటిని కూర్చయత్నింపరాదు. ఈ విషయమే ధ్వన్యాలోకమున నిట్లు చెప్పఁబడినది.

సంధి సంధ్యంగ ఘటనం రసాది వ్యక్త్యపేజాయా
న తు కేవలయా శాస్త్ర స్థితిసంపాద నేచ్ఛయా.

ధ్వన్యా. 3. 1.

యుద్ధ సమయమున శృంగారవర్ణనము దూష్యము. వేణీసంహారమున ద్వితీయాంకమందు వర్ణిత భానుమతీ దుర్యోధనుల శృంగార మిందుల కుదాహరణము. సంధ్యంగ ప్రయోజనములు;

ఇష్టార్థ రచనాశ్చర్య లాభో వృత్తాంతవిస్తరః
రాగప్రాప్తిః ప్రయోగస్య గోప్యానాం గోపనం తథా
ప్రకాశనం ప్రకాశ్యానా మంగానాం షడ్విధం ఫలమ్.

సంధ్యంగములకు ఆరు ప్రయోజనములు గలవు 1. ఇష్టార్థ
రచనము, 2. ఆశ్చర్యలాభము, 3. వృత్తాంత విస్తరము, 4. రాగప్రాప్తి,
5. గోప్యార్థ గోపనము, 6. ప్రకాశ్యార్థ ప్రకాశనము.

సంధి సంబంధము

పూర్ణసంధి చ కర్తవ్యం హీనసంధ్య పి వా పునః
నియమా త్పూర్ణ సంధి స్స్యాత్ హీనసంధ్యథ కారణాత్

పంచసంధులు నుండునట్లు రూపకమును నిర్మించుటయే కర్తవ్యము.
ఒకప్పుడు హీనసంధిగాకూడ రూపకమును నిర్మింపవచ్చును. కాని యిది
పజ్ఞాంతరము. రూపక నియతవిధి పూర్ణసంధిగా నుండుటయే. హీన
సంధిత్వము కారణ సాపేక్షము. పంచసంధులు నుండవలె ననుట
విశేషవిధి యని కొందరు తలంతురు. అభినవగుప్తుఁడు దాని నంగీక
రింపలేదు. కారణ మిది; మహాఫలము నాశించి యెవ్వడైన నొక పనిని
ప్రారంభించినచో, ఆరంభాద్యవస్థా పంచకము ననుసరింపక తప్పదు.
ఫలార్థ లారంభించిన కార్య సర్వస్వము అనుక్రమమున నవస్థా పంచక
ముతో నుండవలెననియే భరతుని ఆదేశము. కావున అవస్థాపంచకము
కార్యనిర్వహణమున ప్రాధాన్యమును వహించుచున్నది. అవస్థాపంచ
కమునే, సంధిపంచక మనుసరించుచున్నది. కావున సంధిపంచకము,
రూపకములందంతట అవస్యము నుండవలసియున్నది. కాని కొన్ని
కారణముల వలన కొన్ని రూపకములందు పంచసంధులలో కొన్ని లోపింప
వచ్చును. పంచసంధులలో నొకటి లోపించిన నది అవమర్శమగుట
ఉచితము : రెండు లోపించిన గర్భావమర్శములు కాదగును : మూఁడు
లోపించినచో నవి ప్రతిముఖ గర్భావమర్శము లగును. అంతకంటె సంధి
లోప మంగీకార్యము కాదు. ముఖనిర్వహణ సంధులు లేని రూపకము

ఉండదు. ఇక పీని కుదాహరణములు డిమము సమవకారము అను రూపకములందు నాల్గుసంధులే యుండును : అవమర్శసంధి యుండదు. వ్యాయోగము ఈహామ్యగము అను రూపకములందు మూడు సంధులే యుండును ; పీనియందు గర్భావమర్శములు రెండును లోపించును. ప్రహాసనము వీధి అంకము జాణము అనునవి ద్వీసంధికములు : పీని యందు ప్రతిముఖగర్భావమర్శములు మూడును లోపించును. ఏ రూప కేతివృత్తమున కైనను ఉపక్రమోపసంహారము లుండక తప్పదు. కావున ముఖ నిర్వహణము లుండని రూపక స్థితియే అసంభవము. నాటక ప్రకరణములందు మాత్రమే ఐదుసంధులు నుండును.

ఈ పంచసంధులును అధికారికమునకు సంబంధించినవి. పతాక యందుఁగూడ సంధు లుండవచ్చును. కాని వానిని సంధులుగా పరిగణింపరాదు. వానిని అనుసంధు లని యందురు. అవి యన్నియు ప్రధానార్థము ననుసరించియే యుండును.

అర్థప్రకృతు లనఁగా ఫలిహేతువు లని యర్థము. “అర్థః ఫలం సత్య ప్రకృతయః ఉపాయాః ఫలిహేతవః” అర్థ మనఁగా ఫలము. ప్రకృతు లనఁగా ఉపాయములు అర్థ ప్రకృతు లనఁగా ఫలి హేతువులు.

ఈ యర్థప్రకృతులు జడము లనియు, చేతనము లనియు రెండు విధములు. బీజమును కార్యమును జడములు ప్రత్యేకముగ కార్యాను సంధానము లేనిది జడ మనఁబడును. బిందువు, పతాక, ప్రకరి అనునవి చేతనములు. ఇందు ముఖ్యచేతనము బిందువు. పతాకా ప్రకరు లుపకరణభూతములు. ఫలిహేతువులు జడాజడరూపముననుండు ననియు నందు బీజకార్యములు కార్యాను సంధానహీనము లగుట జడము లనఁబడు ననియు బిందు పతాకా ప్రకరులు చేతనము లనియు ఫలితార్థము.

సంధ్యంగములను సముచితముగ కూర్చు శక్తి కవు లందరకు నుండదు. ముక్తకాదలను రచించుకవులు పీనిని ప్రయోగింపజాలరు. ప్రబంధ నిర్మాణ దక్షుఁ డగు కవియే సంధ్యంగ సంయోజన సమర్థుఁడు ప్రబంధ నిర్మాణ కౌశల మంతయు రస భావాపేక్షకము. కావున, సంధ్యంగ నిబంధన మం యు రస రతంత్రము కావలెను. సంధ్యంగములు సంధిపరతంత్రము లగుట యుక్తము.

రస పరతంత్రము లగుదేమి? అని శంకింపవలదు. కావ్యమున సర్వమును రస పరతంత్రమే యగును. సందు లవస్థా పరతంత్రములు అవస్థానము రసభావా పేక్షము. ఇట్లు సర్వమును రస పరతంత్రమే అగుచున్నది. కావ్య నిర్మాణ కౌశలము గల కవి, యీ సంధ్యంగములను ప్రయత్నపూర్వకముగ నిబంధింపబడు ఏక రసావహిత మనస్కుడై ఆతఁడు కావ్యరచన కుపక్రమించును. అంతట నా యంగములు, ప్రయత్నాంతర నిరపేక్షముగ అహమహమికతో తత్త దుచిత స్థానముల నమరిపోవుచుండును. కావున కావ్యకుశలుఁ డగు కవికి రస దృష్టి ప్రధానము అది యున్నచో, సంధి సంధ్యంగ సంయోజన మంతయు ప్రయత్న నిరపేక్షముగనే సమకూరుచుండును.

సంధ్యంగ నిబంధనము రసభావాపేక్షముగ నుండవలె నని చెప్పఁబడినది. కావున ఒక సంధికి చెప్పఁబడిన యంగము లింకొక సంధిలో గూడ నుండ వచ్చును. “యుక్తి” అను నంగము ముఖసంధిలో నున్నది. ఇది గర్భసంధియందు గూడ నుపనిబద్ధము కావచ్చును. ఇది వేణీసంహారమున వితర్కమును సంచారిభావము నకు పోషకముగ నున్నది సందర్భానుగుణముగ ఒక్కొక్క యంగము రెండు మూఁడు సారులు గూడ ప్రయుక్తము కావచ్చును. రత్నావళియందు ప్రతిముఖ సంధిలో విలాసమును నంగము అసక్యదుపనిబద్ధమై అంగిరస మగు శృంగారము నకు పోషకముగ నున్నది. వేణీసంహారమున సంఘేట విద్రవములు పునః ప్రదర్శితములై వీర రసమునకు పుష్టిని చేకూర్చినవి. రెండు మూఁడు సారుల కంటె అధికముగ వీనిని ప్రయోగింపరాదు. అట్లు ప్రయోగించినచో నివి విరస భావమునకు కారణము లగును.

“యథాసంధితు కర్తవ్యా న్యేతా న్యంగావి నాటకే
కవిభిః కావ్యకుశలైః రసభావ మపేక్ష్యతు
సంమ్మిశ్రాణి కదాచిత్తు ద్విత్రియోగేన వాపునః
జ్ఞాత్వా కార్యమవస్థాం చ కార్యాణ్యంగాని సంధిషు”

నా. శా. అధ్యాయ 19.

ఈ సంధ్యంగములనే కాక, భరతుఁడు ఇరువదియొక్క సంధ్యంతరములను చెప్పినాఁడు. ఇవి సంధ్యంగమువలెనే, విభావానుభావ వ్యభిచారిభావ స్వరూపములే యనియు, ప్రయోగమున సముజ్జ్వలత నాపాదించుట కివి యుపయోగించు ననియు

నభినవగుప్తుఁడు చెప్పియున్నాఁడు. దశరూపకకర్త వీనిని సంధ్యంగములందే అంతర్యవింపజేసెను. వీనిని కొంద రాలంకారికులు పేర్కొనలేదు. పేర్కొనిన వారిలో సింగభూపాలుఁ డొక్కఁడే వీని కుదాహరణముల నిచ్చియున్నాఁడు.

సంధ్యంతరములు; 1. సామము, 2. భేదము, 3. దండము, 4. ప్రధానము, 5. వధము, 6. ప్రత్యుత్పన్నమతిత్వము, 7. గోత్ర స్థలితము. 8 సాహసము, 9. భయము, 10. హీ, 11. మాయ, 12. క్రోధము, 13. ఓజస్సు, 14. సంవర్ణము, 15. భ్రాంతి, 16. హేత్వ వధారణము, 17. దూత, 18. లేఖ, 19. స్వప్నము, 20. చిత్రము, 21. మదము.

ఇందు సామాదులు వీరమున నుజ్వలతా హేతువులు. రౌద్రమున వధ ముజ్వలతా హేతువు. ప్రత్యుత్పన్న మతిత్వము “మతి” లక్షణ వ్యభిచారిరూపము. గోత్రస్థలన మీర్ఘ్యా విప్రలంభమున నుపయోగించును. సాహసము శృంగార వీరాదుల కుపకరించును హాస్యాదులందు చాపల ముపయోగపడును. ఓజ మనఁగా లేజస్సు సవరణ మనఁగా అవహిత్తము. చిత్ర మనఁగా విస్మయము కావచ్చును. శిల్పవిశేషము కావచ్చును ఇవి యన్నియు సర్వనాటక సులభములు. పేరును బట్టియే వానిని తెలిసికొనవచ్చును.

పతాకాస్థానకములు

భరతుఁడు నాలుగు పతాకాస్థానములును చెప్పియున్నాఁడు. రూపకమున నివి చమత్కార జనకములు. భరతుఁడు వీని లక్షణము నిట్లు చెప్పెను.

యత్రాన్యస్మిం శ్చింత్యమానే తల్లింగోఽన్యః ప్రయుజ్యతే
ఆగంతుకేన భావేన పతాకాస్థానకం తు తత్.

నా. శా. అధ్యాయ. 19.

ఒక యర్థము నుద్దేశించి పలికిన వాక్యమునకు, ఆగంతుకభావముచే గూఢ మగు నన్యార్థమును స్ఫురింపజేయునది పతాకా స్థానకము. ధనంజయుఁడు దీని నిట్లు నిర్వచించెను.

“ప్రస్తుతాగంతు భావస్య వస్తునోఽన్యోక్తి సూచకం
పతాకాస్థానకం తుల్య సంవిధాన విశేషణమ్.”

ప్రాకరిణికమై భావి కథాంశము, అన్యోక్తిచే సూచింపఁబడుటయే పతాకాస్థానకము. ఆది తుల్యేతివృత్తత్వముచేతను, తుల్య విశేషణత్వముచేతను ద్వివిధము.

1. ప్రథమ పతాకాస్థానకము:

సహ సైవార్థసంపత్తిః గుణవత్ప్రపచారతః

పతాకాస్థానక మిదం ప్రథమము పరికిర్తితమ్. నా. శా. అధ్యాయ. 19.

అతర్కితముగా, ఉత్కృష్ట మగు నర్థసంపత్తి ఉపచారమువలన లభించుట ప్రథమ పతాకాస్థానకము. ఉదా: రత్నావళియందు “ఇదే వాసవదత్త” అని రాజు ఎప్పుడు ఆమె కంఠపాశమును వదలించునో అప్పు డామె మాటవలన, “ఈమె సాగరిక” అని తెలిసికొని “ఏమి? నా ప్రేయసాగరిక; చాలుచాలు నీ కి అత్యంత సాహసము. సకి: నీ వీ రతాపాశములను త్వరితముగా వదలుము. జీవితేశ్వరీ! చలించిన నా జీవితమును నిలుపుటకు క్షణకాలమైనను నాకంఠమున నుంపుము” ఇట్లు ఫలరూప మైన అర్థసంపత్తి ఉపచారాతిశయముచేత, గణపతి (ఉత్కృష్ట) అయినది.

1. ద్వితీయ పతాకాస్థానకము:

వచః సాతిశయః శ్లిష్టం కావ్యబంధ సమాశ్రయమ్

పతాకాస్థానక మిదం ద్వితీయం పరికిర్తితమ్. నా. శా. అధ్యాయ. 19.

ప్రకృత కావ్యార్థమున కనుగుణమై, శ్లిష్టమై చమత్కారాతిశయముగల వాక్యము ద్వితీయ పతాకాస్థానకము.

ఉదా: రక్త ప్రసాధిత భువః క్షత విగ్రహాచ్చ

స్వస్థా భవంతు కురురాజసుతాః సభృత్యాః

రక్తము—నెత్తురు, క్షత విగ్రహాలు — దారిత దేహాలు; స్వస్థులు—స్వర్గ స్థులు అని అమంగళార్థము రక్తము — అనురాగము; విగ్రహము — యుద్ధము, స్వస్థులు — ఆరోగ్యవంతులు శ్లిష్టము లగు నీ పదములచే ధార్తరాష్ట్రుల వినాశము సూచితమైనది.

3. తృతీయ పతాకాస్థానకము:

అర్థోపక్షేపకం యత్తు లీనం సవిసయం భవేత్

శ్లిష్ట ప్రత్యుత్తరోపేతం తృతీయ మిద ముచ్చతే.

ఏదీ శ్లిష్టప్రత్యుత్తరముతోఁ గూడినదై, గూఢముగాను సవినయముగాను కార్యమును సూచించునో అది మూఁడవ పతాకాస్థానకము. లీనము (గూఢము) అనఁగా అప్యక్తార్థము, శ్లిష్ట మనఁగా సంబంధయోగ్యమును, అభిప్రాయాంతర ప్రయుక్తమును అగు ప్రత్యుత్తరముతో కూడుకొనునునది. వినయ మనఁగా నిశ్చయము (విశేషణ నయో నిశ్చయః) దానితో కూడినది సవినయము. అనఁగా సనిశ్చయ మనుట.

ఉదా: వేణీసంహారమున ద్వితీయాంకము:

కంచుకీ :- దేవ! భగ్నమ్ భగ్నమ్.

రాజా :- కేన?

కంచుకీ :- భీమేన

రాజా :- కస్య?

కంచుకీ :- భవతః

రాజా :- ఆః కింప్రలపసి?

కంచుకీ :- (సభయమ్) దేవ! నరు బ్రహ్మి. భగ్నం భీమేన భవతః

రాజా :- ధిగ్! వృద్ధాపసదః కోఽయమద్య తే వ్యామోహాః?

కంచుకీ :- దేవ! న వ్యామోహాః సక్య మేవ.

“భగ్నం భీమేన భవతో మరుతా రథకేతనమ్

పతితం కింకిణీక్వాణ బద్ధాక్రంద మివ క్షితా”

ఇచట అర్థోపక్షేపణము అర్థ మనఁగా ప్రస్తుత వస్తువు. దానికి ఉప క్షేపణము అనఁగా సూచనము) దుర్యోధనోరుభంగ మనెడి ప్రస్తుతముతో సంక్ర మించియున్నది.

1. చతుర్థ పతాకాస్థానకము :

ద్వ్యర్థో వచనవిన్యాసః సుశ్లిష్టః కావ్యయోజితః

ప్రధానార్థాంతరాక్షేపి పతాకాస్థానకం పరమ్.

ద్వ్యర్థమును అర్థద్వయమునందును సుసంబద్ధమును, కావ్యనివేశితమును, ప్రతిపాద్యార్థాంతర సూచకమును అగు వచన విన్యాసము నాలుగవ పతాకాస్థానకము

ఉదా :- రత్నావళియందు.

ఉద్ధామోత్కలికాం విపాండుర రుచం ప్రారబ్ధ జృంభాం క్షణా
దాయాసం శ్వసనోద్గమై రవిరలై రాతన్వతీ మాత్మనః
అద్యోద్యాన లతా మిమాం సమదనాం నారీ మివాన్యాం ద్రువం
పశ్యన్ కోప విపాటల ద్యుతి ముఖం దేవ్యాః కరిష్యా మహమ్

ఉద్ధామోత్కలికయు. విపాండురరుచియు, ప్రారబ్ధ జృంభయు,
స్వీయ శ్వసనోద్గమములచే నాయాస సంధాతియు నగు నీ యుద్యాన మును
మదనాతుర యగు వచితారత్నమును చూచినట్లు చూచుచు, దేవీముఖతల
కోపముచేత శ్వేతరక్త కాంతిని పొందునట్లు చేయుదును.

వత్సరాజు తాను పెంచిన నవమాలికను అపూర్వ డోహద క్రియచే
పుష్పింపజేసెను. పుష్పిత యగు ఆ నవమాలిక మదనాతుర యగు కాంతవలె
నున్నది. శ్లేషమహిమచే నవమాలికకును. వచితారత్నములకును గల సాదృశ్య మీ
శ్లోకమన వ్యక్తమగుచున్నది. ఉత్కలిక లనగా పైకివచ్చిన మొగ్గులు. నారీ
పక్షమున ఉత్కంఠ. విశేషణ పాండురాః విపాండురాః. ఈ విశేషణము నారీ
నవమాలికలకు సమానము. అంతటను పూవులుండుటచే, శుభ్రకాంతి గలది
నవమాలిక. ప్రియ వియోగమున, పాండుర కాంతి గలది నారీమణి.
నవమాలికాపక్షమున జృంభ మనగా వికాసము. నారీపక్షమున జృంభ మనగా
ఒక సంచారిభావము. దీనికి ఆలస్య మనిపేరు. శ్వసన మనగా నవమాలికా
పక్షమున, వాయు వని యర్థము. ఉద్గమ మనగా ఉత్పత్తి. నారీ పక్షమున శ్వసన
మనగా నిశ్వాసము. సమదన అనగా సకామ. నవమాలికా పక్షమున 'సమదన'
అనగామదన వృక్ష సంశ్లిష్ట అని అర్థము. ఇందు భావ్యర్థము సూచితము.

ఈ పతాకాస్థానకములు ఒక్కప్పుడు మంగళార్థముగను, మరొకప్పుడు
అమంగళార్థముగను సర్వ సందులయందును ప్రయోక్తవ్యములు. ముఖసంధి
మొదలుకొని క్రమముగా నాల్గుసంధు లందును ఈ నాలుగు పతాకాస్థానములను
ప్రయోగింపవలెను. అని ఒకానొకడు చెప్పె ననియు దాని నితరు లంగీకరింప
లేదనియు సాహిత్యదర్శణకారుఁడు చెప్పియున్నాఁడు ఈ క్రమప్రయోగ విషయము
నభినవగుప్తుడు గూడ నివసించియే యున్నాఁడు. పతాకాస్థానముల స్వభావమును
బట్టి చూచినను, సంధిక్రమము ననుసరించి వీనిని ప్రయోగించుట సమంజసముగా
గన్పట్టదు. ఇవి చమత్కారావహములు భావ్యర్థ సూచకములు ఆంగ్ల వాఙ్మయమున
Dramatic irony అను సంఘటనాత్మక చమత్కార విశేషము సుప్రసిద్ధము.

పతాకాస్థానక మించుమించుగా దాని వంటిది. ఇవి శబ్ద చమత్కృతి వంశమున జనింపవచ్చును. సన్నివేశ సముత్పన్నములు కావచ్చును. సంఘటనాత్మకములుగా వచ్చును ఇవి రూపకకర్తలకు అత్యంతము నుపాధేయములు. కావున వీని వన్నిటిని పంచసంధుల యందును ప్రయోగింపవచ్చును.

అంక స్వరూపము

ప్రత్యక్ష నేతృ చరితో బిందు వ్యాప్తి పురస్కృతః

అంకో నానా ప్రకారార్థ సంవిధాన రసాశ్రయః

ద. రూ

సాహస్విర్దిశ్యమాన నాయక వ్యాపారమును బిందు సూచనార్థ పరిమితమును అనేక ప్రయోజన సంవిధాన రసాధికరణమును అంక మనఁబడును. అర్థమనఁగా అవాంతర ప్రయోజనము. సంవిధాన మనఁగా కథా సన్నివేశము. సాహిత్య దర్శనమున అంక మిట్లు నిర్వచింపఁబడియున్నది.

ప్రత్యక్ష నేతృ చరితో రస భావ సముజ్జ్వలః

భవే దగూడశబ్ధార్థః క్షుద్ర చూర్ణక సంయుతః

విచ్ఛిన్నావాంతరైతర్థః కించి త్సంలగ్న బిందుకః

యుక్తోన బహుభిః కార్యై ర్జీజసంహృతిమా స్మి చ

నానా విధాన సంయుక్తో నాతి ప్రచుర పద్యవాన్

అవశ్యకానాం కార్యాణా మవిరోధా ద్వినిర్మితః

నానేకడిననిర్వర్త్య కథయా సంప్రయోజితః

ఆసన్నాయకః పాతై ర్మృత త్రిచతురైస్తథా

దూరాహ్వానం వధో యుద్ధం రాజ్య దేశాది విప్లవః

వివాహో భోజనం శాపోత్పర్గౌ మృత్యూరతం తథా

యదంతచ్ఛేద్యం నఖచ్ఛేద్య మన్య ద్ద్విడాకరం చ త్

శయనాథరపానాది నగరా ద్యవరోధనమ్

స్నానానులేపనే చై భి ర్వర్జితో నాతివిస్తరః

దేవీ పరిజనాదీనా మమాన్యవణీజా మపి

ప్రత్యక్ష చిత్ర చరితై ర్యుక్తో భావరసోద్భవైః

అంత నిష్కాంత నిఖిల పాత్రోఽంక ఇతి కీర్తితః

నాయకుని చరితమును ప్రత్యక్షముగా చూపునదియు, రసభావములచేత ఉజ్వలముగా నున్నదియు, శబ్దార్థములు అగూఢముగ నుండు నదియు, చిన్న గద్యములతోఁ గూడినదియు, ప్రత్యేకము లగు అవాంతర ప్రయోజనములు గలదియు, ఇంచుక సూచితమైన బిందువు కలదియు, అంక మనఁబడును. ఇది పెక్కు కార్యములతో కూడినది కారాదు. ఇందు బీజమును (అభినేతవ్య ప్రసంగాంకురము) సంహృతిని చూపరాదు. ఇది బహు ఘటనా యుక్తమై యుండవలెను. ఇందు మిక్కిలి ప్రచురముగా పద్యములుండ కూడదు. అవశ్యక కార్యములకు (సంఖ్యా వందనాదులకు) విరోధము కలుగని యట్లుగా ఇది నిర్మితము కావలయును. అనేక దిన సంపాద్య మగు వృత్తాంత మిందు నిబద్ధము కారాదు. ఇది ఆసన్ననాయకమై యుండవలెను ఇందు మువ్వరుగాని, నలుగురుగాని పాత్ర లుండవలయును.

అంక నిషిద్ధ విషయములు :

దూరాహ్వానము, వధము, యుద్ధము, రాజ్య దేశాది విప్లవము, వివాహము, భోజనము, శాపము, ఉత్సర్గము, మరణము, రతము, దంతచ్ఛేద్యము, నఖచ్ఛేద్యము, ప్రీడాకార మగునది యేదియైనను, నిద్ర, అధరపానాదికము, నగరాద్యవిరోధనము, స్నానానులేపనములు అంకమున ప్రదర్శింపరాదు.

అంక మతివిస్తరముగ నుండరాదు. రాజమహిషీ పదిజనాదులయు అమాత్య పణిజలయు, భావ రసోద్భవములైన ప్రత్యక్ష చిత్ర చరితములతో కూడియుండ వలెను. అంకాంత మందు పాత్ర లన్నియు నిష్క్రమింపవలయును.

నాటకేతి వృత్తమున ప్రారంభాద్యవస్తాపంచకము కలదు కదా! అవి బిందువుచే విస్తృతము లగుచుండును. బిజసముత్పత్తి గల ప్రథమావస్థ ముగియగనే ప్రథమాంకముగూడ ముగియవలెను. ఇట్లు బిడవస్థలకు నైదంకములను గల్పించుట యుక్తము ఇది భరతుని యభిప్రాయము. నాటకము పంచాంకన్యూనమును, దశాంకాధికమును గారాదను నియమమున్నది. పంచావస్థలకు నైదంకములు సరిపడి యున్నవి. కొన్ని నాటకములందు పంచాధికముగ నంకములున్నవి. వానికి సమన్వయ మెట్లు? అభినవగుప్తుఁడు దీనికిట్లు సమన్వయము చెప్పినాఁడు. ప్రత్యవస్థకును, ఉపక్రమోపసంహారము లుండును. ఉపక్రమమున కొక యంకమును,

ఉపసంహారమున కొక యంకమును నిర్మితములు కావచ్చును. ఒక్క అరంభావస్థ అట్లుచేసిన నారంకముల నాటక మగును. ఫలాగమమునకుగూడ నట్లుచేసిన నేడంకముల నాటక మగును. అవస్థలన్నింటికి నట్లే, చేసిన పదియంకముల నాటక మగును. ఈ యంకములు అవాంతరవస్తుసమాప్తి కనుగుణముగ గాని, విశ్రాంతి కొరకు గాని చేయఁబడు విచ్ఛేదము లని యభినవుని యభిప్రాయము.

అంక మను పేరు దీని కేలవచ్చినది? ఈ ప్రశ్నకు భరతుని సమాధానమిది. అంకమనునది రూఢి శబ్దము, నానావిధానయుక్త మగునది, భావములచేతను, రసములచేతను, అర్థములను ప్రరోహింపఁజేయును. అనఁగా “ప్రత్యక్ష భావనా యోగ్యములుగా చేయును” ఇది సామాన్యార్థము దీనికి విశేషార్థము. అంక శబ్దము లక్షణము అను నర్థమున రూఢము. ఈ లక్షణమువలన, అంకమునకును ప్రవేశకాదులకును గల భేదము తెలియును. అంక మభినేయము ప్రవేశకాదు లనభినేయములు అంకమువలన నాట్యాత్మక మగు రూపకమునకు నానాత్వము సిద్ధించుచున్నది. రూపకమున నభినేయమం చేశదేశ మగు నీ యంకము, రస భావోపలక్షితము లగు నర్థములను ప్రరోహింపఁజేయును. బీజ మంకుర రూపమున ప్రరోహమును (మొలచుట) పొందును. అట్లే హృదయసంవాద సాధారణీకరణము చేతను, ప్రత్యక్షభావముచేతను, అంకము, అర్థములకు రసాకారతను సిద్ధింపఁ జేయుచున్నది. ఈ రసప్రరోహము, అభినేయ మగు రూపకాంశముచేతనే సంపాదిత మగుచున్నది. అనభినేయములచేతగాదు. కావున లక్షణార్థమున నంక శబ్ద మన్వర్థ మగుచున్నది.

బీజమునకు ఉత్పత్తి, ఉద్భాటనము, ఉద్భేదము, గర్భనిర్భేదము. ఫల సమానయానము అను నైదు దశావిశేషములు కలవు. (ముందు నాలుగుదశలు నిరూపితములు. ఫలసమానయన మొదవది,) ఉత్పత్త్యాదు లగు ఈ దశావిశేషములు యథాక్రమముగా ముఖాది పంచసంధు లందును విన్యస్తము లగును. ఈ బీజదశ ఒకటి ముగియుసరికి, అంకమ గూడ ముగియువలె నని యర్థము. బీజదశాపరి సమాప్తినే భరతుఁడు బీజసంహార” మని పేర్కొనినాఁడు.

“యత్రార్థస్య సమాప్తిః యత్ర చ బీజస్య భవతి సంహారః

కించి దవలగ్న బిందుః సోఽంక ఇతి సదావగంతవ్యః”

ఈ శ్లోకమువలన అంకస్వరూపము తెలియుటయేకాక, కోహలుడు చెప్పిన అంక త్రైవిధ్యముకూడ నిరూపిత మగుచున్నదని అభినవగుప్తుని అభిప్రాయము. కోహలుని అభిప్రాయమున అంకము మూడువిధములు: 1. చూలికాంకము, 2. అవతారాంకము, 3. అంకముఖము. శూతవందులు బహ్వర్థములతో నర్థసూచకము గావించుట చూలికాంకము అనబడును. ఇం దొక యర్థము అనభినందాన పూర్వకముగ సంప్రాప్త మగును. ఉదా: రత్నావళిలో వైతాళికపాఠము: 'ఉదయన మహారాజా! వత్సభూపతి! సాయంసమయ మాసన్నమైనది...'. అంతట సాగరిక "ఏమి? ఉదయన మహారాజా యితఁడు?" అని తలపోయును. సాగరికాను రాగమునకు ఈ పత్ర్యభిజ్ఞయే కదా మూలము! వసంత కిడాదికము సర్వమును దీనికొరకే నిరూపితము లైనవి. శయ్యాచిత్రఫలకాదులగు చూచుటచే రాజునకు కలిగిన అనురాగమునకు ఈ యంశమే మూలము. కావున దీనిని చూలిక అనిరి. కావున చూలికాంకము మొదటిది.

ఏ అంకమున సర్వాంకములకును బీజభూతమగు నర్థము సమ్మిశ్రతముగ నిర్దేశింపబడునో అది అవతారాంకము. రత్నావళిలో ద్వితీయాంకము దీని కుదాహరణము. "ఇట్టి కన్యకారత్నము అవశ్యముగ నిట్టి వరునే ప్రేమించును" అని అచట సర్వాంక బీజభూత మగు నర్థము నిర్దేశింపబడినది.

అనుసంధానమాత్ర ప్రాణముగ కథాంశమున కుపయోగించునట్లు ఒక వృత్తము నిరూపిత మగునేని అది అంకముఖ మగును. రత్నావళిలో చతుర్థాంకము నందలి ఇంద్రజాల వృత్తాంత మిందు కుదాహరణము. సాగరికాదర్శన మిక దుర్లభ మని నాయకుఁ డగు సుదయనుఁడు నిస్సహృద్యుఁడు వచ్చుటచే బీజ విచ్ఛేదమే కానుండెను. అట్టియెడ నైంద్రజాలిక వృత్తాంతము కథాగతికి ప్రాణము వోసినది.

అంక మేకడివస ప్రవృత్తము కావలెననియు, అంకాంతమున పాతలం దరును రంగమునుండి నిష్క్రమింపవలె ననియు భరతుఁడు చెప్పినాఁడు. అంక నిర్వచనమున యుద్ధము, రాజ్యభ్రంశము, మరణము, నగరమును ముట్టడించుట అను నాల్గింటిని మాత్రము ప్రవర్తనయోగ్యములు కావలె భరతుఁడు నిషేధించెను. కాని యిరువదిరెండవ అధ్యాయమున ఈ క్రింది వానినిగూడ నిషిద్ధములుగనే పేర్కొనెను. వస్త్రధారణము, స్నానము, చందనాద్యనులేపనము, కాటుక పెట్టు

కొనుట, లతుక మున్నగు వానిని ధరించుట, జుట్టు ముడివేసుకొనుట, చుంబనము, ఆలింగనము, దంతక్షతము, నఖక్షతము, నీవీవిస్రంసనము, స్నాంతవిమర్దనము, భోజనము, జలక్రిడ మున్నగువానిని లజ్ఞాకరము లగు నితర కామక్రిడలను రంగమున చూపరాదు. ఇందుల కాతఁడు చూపిన కారణ మాతని లోకజ్ఞతకు నిదర్శనముగా నున్నది.

“పితా పుత్ర స్సృషా శ్వశూ దృశ్యం యస్మాత్తు నాటకమ్
తస్మా దేతాని సర్వాణి వర్ణనీయాని యత్నతః”

నా. శా. అధ్యాయ 22. శ్లో 299.

తండ్రికొడుకులు, అత్తకోడండ్రు కలిసి నాటకమును చూచుట కేతెంతురు. కావున ఆలింగన చుంబనాదులను నాటకమున ప్రదర్శింపరాదు.

మరణ మెప్పుడును ప్రయోజ్యము కాదు. మరణానుభావములను వర్ణింప వచ్చును. మరణమును ప్రత్యాపత్తిశూన్యముగ (పునరుజ్జీవనశూన్యముగ) ప్రయోగింపరాదు. పునః ప్రత్యాపత్తి యున్నచో రంగమున మరణమును చూపవచ్చును. జీమూతవాహనుఁ డిందుల కుదాహరణము. నాయకునివధ చూపరాదు. వర్ణింపరాదు. వధకుబదులు నాయకుఁడు బండింపబడినట్లు గాని, పలాయతుఁడైనట్లుగాని, సంధి చేసుకొనినట్లుగాని కల్పింపవలయును, నాటక ప్రకరణములందు పెక్కుపాత్రలుండరాదు. నాయక సహాయులుగ నలుగురైదుగురున్న చాలును. అధికారికేతి వృత్తమునకు నలుగురైదుగురు కార్యపురుషులును (నాయకునకు సహాయము చేయువారిని కార్యపురుషు లందురు) ప్రాసంగికమునకు నలుగురైదుగురును పాత్రలుండవచ్చు ననియు మొత్తము ఎనిమిదిమందిగాని, పదిమందిగాని పాత్ర లగుదురనియు అభినవగుప్తుని అభిప్రాయము.

రంగనిషిద్ధము లయిన వానిలో కొన్ని జుగుప్సావహములు. ఉదా: మరణాదులు. కొన్ని వీడాకరములు ఉదా: ఆలింగనాదులు. కొన్ని ఉద్రేకజనకములు. ఉదా: యుద్ధాదులు. కావుననే ఇవి రంగమున నిషేధింపబడినవి.

అన్యథాకల్పనము: కథాసంవిధానమునందుగూడ ఔచిత్యదృష్టితో కొన్ని మార్పులను చేయవలసియుండును. నాయకునకు కళంకము నాపాడించు సన్ని

వేశములను, రసభంజకము లగు కథాంశములను కవి పరిహరింపవలయును. కేవలము పరిత్యజించుటకు వీలులేని యంశములకు అన్యథా కల్పనము చేయవలయును.

“యత్తత్తానుచితం కించి న్నాయకస్య రసస్య వా
విరుద్ధం తత్పరిత్యాజ్య మన్యథా వా ప్రకల్పయేత్”

ద. రూ. ప్ర 3. శ్లో 24.

ఉదా : వాలివధ ఉదాత్తరాఘవమున పరిత్యక్తము. వీరచరితమున అన్యథా కల్పితము. రావణసౌహృదముచేత రామసదార్థమేగిన వాలి రామునిచే హతుడయినట్లు అన్యథాకృతము

అర్థోపక్షేపకములు

ఇతివృత్తము సూచ్యము, అసూచ్యము అని రెండు విధములు అసూచ్యము దృశ్యశ్రావ్యభేదమున మరల రెండు విధములు.

ద్వేషా విభాగః కర్తవ్యః సర్వస్యాపీహ వస్తునః
సూచ్యమేవ భవేత్ కించి దృశ్య శావ్య మథాపరమ్
దృశ్యంచ శ్రావ్యంచ దృశ్య శ్రావ్యమ్”

కావున అసూచ్యము దృశ్యమును శ్రావ్యము నగుచున్నది కాని విషయ సౌలభ్యమునకై అసూచ్యము రెండు విధములని ధరికునిచే వ్యాఖ్యాతము నిజమునకు దృశ్యశ్రావ్యములు రెండు భాగములు కావు. ఒకటే భాగము. అందులకే గ్రంథ కర్త “ద్వేషా విభాగః కర్తవ్యః” అని భేద ద్వయమునే చెప్పినాడు. కావున ఇతివృత్తము సూచ్య దృశ్య భేదమున ద్వి విధమని చెప్పనగును.

“నీరసోఽనుచిత స్తత్ర సంసూచ్యో వస్తువిస్తరః
దృశ్యస్తు మధురోదాత్త రసభావ నిరంతరః”

ద. రూ. ప్ర. శ్లో 57.

నీరసమును అనుచితమును అగు వస్తువు సూచ్యము. మధురములును ఉదాత్తములును అగు రసభావములలో నిండియున్న వస్తువు దృశ్యము. దృశ్య వస్తువు ముందే వివరింపబడినది. ఇక సూచ్యమును ప్రతిపాదించు విధము లైదు. అవియే అర్థోపక్షేపకము లనబడును.

1. విష్కంభము, 2. ప్రవేశకము, 3. చూశిక, 4. అంకాస్యము,
5. అంకావతారము.

1. విష్కంభము :

వృత్త వర్తిష్య మాణానాం కథాంశానాం నిదర్శకః
సంక్షిప్తార్థస్తు విష్కంభ ఆదా వంకస్య దర్శితః
మధ్యేన మధ్యనూభ్యాం పాత్రాభ్యాంసం ప్రయోజితః
శుద్ధః స్యాత్సతు సంకీర్ణో నీచ మధ్యమ కల్పితః

సా. ద. పరి 6. శ్లో 55, 56.

జరిగినవి, జరుగనున్నవి అగు కథాంశములను సంక్షిప్తముగా తెల్పునది విష్కంభము. ఇది అంకమునకు ఆడియందు వచ్చును. ఇది మధ్యమ పాత్ర ప్రయుక్తము కావలెను. (నాత్యుచ్చ నీచపాత్రంతు మధ్య మి త్యభిధీయతే). మధ్యముఁడు ఒక్కడే యుండవచ్చును. ఇర్వు రుండవచ్చును; పలువు రుండవచ్చును. మధ్యమ పాత్ర ప్రయుక్త మగుచో నిది శుద్ధ మనఁబడును. నీచ మధ్యమ పాత్ర ప్రయుక్త మగుచో సంకీర్ణ మనఁబడును. ఇందు ప్రధాన నాయకునకు ప్రవేశము కలుగరాదు. ప్రస్తావనానంతరము ప్రథమాంకముననే విష్కంభమును ప్రయోగింప వలయునని భోజుని యభిప్రాయము. ఏ రెండంకముల నడుమ నైనను దీనిని ప్రయోగింపవచ్చునని యితరాలంకారికులు, నాటక ప్రకరణములందే విష్కంభ మును ప్రయోగింపవలెనని కొంద రాలంకారికుల యభిప్రాయము. “ప్రకరణ నాటకయో ర్విష్కంభకః”

2. ప్రవేశము :

ప్రవేశకోఽనుదాత్తోక్త్యా నీచపాత్ర ప్రయోజితః
అంకద్వయాంత ర్విజ్ఞేయః శేషం విష్కంభకే యథా

సా. ద. ప. 6. శ్లో 57.

నీచోక్తితో నీచపాత్ర ప్రయోజితము ప్రవేశకము. ఇది రెండంకముల నడు మనే వచ్చును. అనఁగా ప్రథమాంకాదియందు రాదనుట. మిగిలిన అంశము లందు ఇది విష్కంభతుల్యమే.

3. చూళిక :

అంతర్జవనికాసంస్థైః సూచనార్థస్య చూళికా

సా. ద. పరి. 6. శ్లో 58.

తెరలోని పాత్రలు అర్థ సూచనము చేయుట చూళిక. ఇది రెండు విధములు :
1. చూళిక, 2. ఖండ చూళిక. చూళిక అంకమునకు ముందుగాని, అంకమధ్యమున
గాని ప్రయోగింపబడును. ఇందు పాత్రలు ప్రవేశించుటగాని నిర్గమించుటగాని
యుండదు. రంగస్థలమునందున్న పాత్ర, తెరలోనున్న పాత్రతో చేయు విస్తర
సల్లాపము ఖండచూళిక యనబడును. దీనిని అంకము మొదటనే ప్రయోగింప
వలెను.

“వంది మాగధ సూతాద్యైః ప్రతిసీరాంతర స్థితైః
అర్థోపక్షేపణం యత్తు క్రియతే సాహ చూళికా
సా ద్విధా చూళికా ఖండచూళికా చేతి భేదతః
పాత్రై ర్యవనికాంతస్థైః కేవలం యాతు నిర్మితా
ఆదా వంకస్య మధ్యే వా చూళికా నామ సా స్మృతా
ప్రవేశ నిర్గమాభావా దియ మంకా దృహిర్గతా-అథ ఖండచూళికా.
రంగ నేపథ్య సంస్థాయీ పాత్ర సల్లాప విస్తరైః
ఆదౌ కేవలమంకస్య కల్పితా ఖండచూళికా
ప్రవేశ నిర్గమాప్రాప్తే రియ మంకా దృహిర్గతా.”

రసా. సుధా. 3. 185-89

4. అంకాస్యము :

అంకాంతపాత్రై రంకాస్య ముత్తరాంకార్థ సూచనా

ప్ర. రు. నాట. ప్ర.

అంకాంతమందున్న పాత్రలచే ఉత్తరాంకార్థము సూచింపబడునేని అది
అంకాస్య మనబడును.

5. అంకావతారము :

యత్ర స్యా దుత్తరాంకార్థః పూర్వాంకార్థాను సంగతః

అసూచితాంక పాత్రం త దంకావతరణం మతమ్. ప్ర. రు. నా. ప్ర.

పుర్వోత్తరాంకములు విష్కంభాదులచే వ్యవహితములు కాకయుండి పూర్వాంక మందలి పాత్రలే ఉత్తరాంకమందు గూడ అసూచితములైన ప్రవేశించినచో అది అంకావతార మనబడును. అందు నాతి దీర్ఘముగా నుండవలె నను నియమ మున్నది. అతిదీర్ఘముగు నంకమును కవి రెండుగా విభజించును. నిజమున కది అవిభక్తాంకమే. కావుననే పాత్రసూచన యుండదు. మీది శ్లోకమున “అసూచితాంక పాత్ర” మ్మను పదమునకు ఈపట్నాచితాంక పాత్ర మని యర్థము చెప్పవలెను. అప్పుడే ఇది అర్థోపక్షేపక మగును. సూచ్యార్థ సూచనము లేనిచో అర్థోపక్షేపకము కాదు.

భరతుని లక్షణ మీయంశమునే విశదము చేయుచున్నది.

“సమాస్యమాన ఏకస్మి న్నంశే హ్యన్యస్య సూచనమ్

సమాసతో హి నాట్యోక్తైః సోఽంకావతార ఇవ్యతే”

నా. శా. అ 19. శ్లో 1.0

రెండు డిశములు మొదలుగా, సంవత్సర పర్యంతము జరిగిన కథను మాత్రమే అర్థోపక్షేపకములచే సూచింపవలయును. పత్సరము కంటె ఎక్కువ కాలములో జరిగిన కథను వత్సరము కంటె తక్కువ కాలములో జరిగినట్లు చేయవలెను. రామ వనవాసము పదునాలుగు సంవత్సరములు. కాని ఆ వనవాసకాల మంతటితోను నాటకక రకు సంబంధము లేదు. అందలి విరాధవధాది కథాభాగమును వర్షము వరావయము డినయుగ్మము అను వానిలో నేదైన ఒక పరిమిత కాలములో సూచించుట టోషము కాదు.

దశరూపకములు

1. నాటకము :

దీని లక్షణము ముందే వివరింపబడినది.

2. ప్రకరణము : సా. ద. పరి. 6.

భవేత్ప్రకరణే వృత్తం లౌకికం కవికల్పితమ్

శృంగారోఽంగీ నాయకసు విప్రోఽమాత్యోఽ ధవావణీక్

సాపాయ ధర్మకామార్థపరో ధీరప్రశాంతకః

విప్రనాయకంయథా మృచ్ఛకటికమ్; అమాద్యనాయకం మాలతీమాధవమ్;
వణిజ్ఞాయకం పుష్పభూషితమ్.

నాయికా కులజా క్వాపి వేశ్యా క్వాపి ద్వయం క్వచిత్
తేన భేదా స్త్రయ స్తస్య తత్రభేద స్తృతీయకః
కితవద్యూతకారాది విట చేటక సంఘః.

కులస్త్రీ పుష్పభూషితే, వేశ్యాతు రంగవృత్తే; ద్వే అపి మృచ్ఛకటికే;
అస్య నాటక ప్రకృతిత్వా చేషం నాటకవత్.

ప్రకరణమందు వృత్తము లోకసంశ్రయమును, కవికల్పితమును అయి
యుండును. ఇందు అంగిరసము శృంగారము. నాయకుడు విప్రుడుగాని అమాత్యుడు
గాని, వణిజుడుగాని అగును. ఆతడు అపాయములతోగూడిన ధర్మకామార్థముల
యందు ఆసక్తి గలవాడును, ధీరశాంతుడును అగును. విప్రనాయకము మృచ్ఛ
కటికము. అమాత్యనాయకము మాలతీమాధవము. వణిజ్ఞాయకము పుష్ప
భూషితము. నాయిక కొన్నిట కులజ యగును. కొన్నిట వేశ్యయగును. కొన్నిట
కులస్త్రీ వేశ్య లిర్వరును నాయికలుగా నుందురు. కావున నాయకను బట్టి ప్రకరణము
మూడు విధములు. 1. కులస్త్రీ నాయికగా కలది, 2. వేశ్య నాయికగా కలది,
3. కులస్త్రీ వేశ్య లిర్వరును నాయికలుగా కలది. ఇందు మొదటిరెండును ఘట్టము
లనబడును. మూడవది సంకీర్ణము. సంకీర్ణము ధూర్త ద్యూతకారాది విట చేటక
వ్యాప్తమై యుండును.

పుష్పభూషితమున కులస్త్రీ నాయిక; రంగవృత్తమున వేశ్య; మృచ్ఛకటి
కమున నిర్వరును నాయికలు. ప్రకరణము నాటక ప్రకృతిగలది కావున, మిగిలిన
లక్షణము లన్నియు నాటకమునందువలెనే యిందు నుండును.

రూపకము లన్నింటి విషయమున సాహిత్యదర్పణకారుడు, ఒక సామాన్య
నియమమును చెప్పియే యున్నాడు.

“వినా విశేషం సర్వేషాం లక్ష్య నాటకవన్మతమ్”.

నాటక ప్రకరణములకు పెక్కువిషయములందు సాదృశ్యము కలదు కావున
నిట మరల నది పునరుక్తమైనది. సా. ద. పరి 6

3. భాణము:

భాణః స్యాద్ధూర్తచరితో నానావస్థాంతరాత్మకః
 ఏకాంక ఏక ఏవాత నిపుణః పండితో విటుః
 రంగే ప్రకాశయే త్వేనానుభూత మితరేణ వా
 సంబోధనోక్తి ప్రత్యుక్తో కుర్యా దాకాశ భాషితైః
 సూచయే ద్వీరశృంగారౌ శౌర్య సౌభాగ్య వర్ణనైః
 తతేతివృత్త ముత్పాద్యం వృత్తిః ప్రాయేణ భారతీ
 ముఖ నిర్వహణే సంధీ లాస్యాంగాని దశాపి చ.

భాణమున వస్తువు ధూర్తచరితము. ఇది నానావస్థాంతరాత్మకము. (ఇవి నిరుక్త ప్రారంభాది పంచవిధావస్థలు గావు. తదతిరిక్తము లగు నవస్థలు. అందులకే 'అంతర' శబ్దము ప్రయుక్తము) ఇందు ఒక్కడే అంక ముండును. నిపుణుడును పండితుడును అగు విటుడు, రంగమున తన అనుభవములను గాని, ఇతరుల అనుభవములనుగాని వెల్లడించును. ఆకాశభాషితములచే, సంబోధనోక్తి ప్రత్యుక్తులను గావింపవలయును. శౌర్యవర్ణనముచేత వీరమును, దంపతుల సౌభాగ్యవర్ణనముచేత శృంగారమును సూచింపవలయును. ఇందు ఇతివృత్తము ఉత్పాద్యము. వృత్తి ప్రాయికముగా భాంతి. ఇందు ముఖ నిర్వహణ సంధులు మాత్రమే ఉండును. 1. లాస్యాంగములు పది యుండును. ఎక్కడనేని కైశికివృత్తియు సుండవచ్చును. లీలామధుకర ముదాహరణము.

4 వ్యాయోగము:

ఖ్యాతేతివృత్తో వ్యాయోగః స్పల్ప స్త్రీ జన సంయుతః
 హీనో గర్భవిమర్శాఖ్యాం నరై ర్భూభి రాశ్రితః
 ఏకాంకశ్చ భవే దస్త్రీనిమిత్త సమరోదయః
 కైశికి వృత్తిరహితః ప్రఖ్యాత స్తత నాయకః

1. లాస్యాంగము: గేయపదం, స్థితపాత్య మాసీనం పుష్పగండిగా: ప్రచ్ఛేదక త్రిగూఢం చ సైంధవాఖ్యం ద్విగూఢకమ్: ఉత్తమోత్తమకం చైవ ఉక్తప్రత్యుక్త మేవ చ! లాస్యే దశవిధం హ్యేత దంగ నిర్దేశ కల్పనమ్.

ద. రూ. ప్రకాశకము 3. శ్లో 52. 53

రాజ్ఞి రథ దివ్యో వా భవే ద్ధీరోద్ధత శ్చసః
హాస్య శృంగార శాంతేభ్య ఇతరేఽత్రాంగినో రసాః
యథాసౌగంధి కాహరణమ్.

వ్యాయోగమున ఇతివృత్తము ప్రఖ్యాతము. ఇందు స్త్రీజనము స్వల్పము, గర్భవిమర్శ సందు లుండవు. ఇది పలువురు నరుల కాశ్రమము. ఇందొక్కటే అంకి ముండును. స్త్రీ నిమిత్తముకాని సమరోదయ మిందు వర్ణింపబడును. ఇందు కైశికీవృత్తి యుండదు. రాజ్ఞియేని, దివ్యుడేని, ప్రఖ్యాతుడు, దీరోద్ధతుడు నాయకుడుగా నుండును. హాస్య శృంగార శాంతములుకాక ఇతర రసము లిందు ప్రధానములు. ఉ:- సౌగంధికాహరణము.

5. సమవకారము:

వృత్తం సమవకారే తు ఖ్యాతం దేవాసురాశ్రయమ్
సంధయో నిర్విమర్శస్తు త్రయోఽంకాస్తత్రచాదిమే
సంధీ ద్వావంత్యయోస్తద్వ దేక ఏకో భవే త్పునః
నాయకా ద్వాదశోదాతాః ప్రఖ్యాతా దేవదానవాః
ఫలం పృథక్పృథక్తేషాం వీరముఖ్యోఽభిలో రసః
వృత్తయో మందకైశికో నాత్రబిందు ప్రవేశకౌ
వీర్యంగాని చతత్ర స్త్య ర్యథా లాభం త్రయోదశ
గాయత్ర్యష్టిజ్ఞానాన్యత్ర చ్చందాంసి వివిధానిచ
శృంగారస్త్రికపటః కార్య శ్చాయం త్రివిద్రవః
వస్తు ద్వాదశనాలీఖి ర్నిష్పాద్యం ప్రథమాంకగమ్
ద్వితీయేఽంకే చతుస్పథి ర్ద్వాభ్యా మంకే తృతీయకే.

నాలికాఘటికాద్వయ ముచ్యతే, బిందు ప్రవేశకౌచ నాటకోక్తా వపి నేహ విథా వ్యో తత్ర :

ధర్మార్థకామై స్త్రివిధః శృంగారః కపటః పునః
స్వాభావికః కృత్రిమశ్చ దైవజోవిద్రవః పునః
అచేతనై శ్చేతనైశ్చ చేతనాచేతనైః కృతః

తత్ర శాస్త్రవిరోధేన కృతో ధర్మశృంగారః అర్థలాభార్థ కల్పితోఽర్థశృంగారః ప్రహసన శృంగారః కామశృంగారః తత్రకామ శృంగారాః ప్రథమాంక ఏవ అన్యయోస్తున నియమ ఇత్యాహుః, చేతనాచేతనా గజాదయః, సమవకీర్యంతే బహవోఽర్థా అస్మిన్నితి సమవకారఃయథా సమవకారః యథా సముద్రమథనమ్.

సమవకార మందు, ఇతివృత్తము ప్రఖ్యాతము. దేవాసురాశ్రయము, విమర్శ సంధి తప్ప తక్కిన అన్నిసంధులు నిందుండును. మూడంకములు. అందు మొదటి యంకమున రెండు సంధులును, తుది రెండంకముల యందును, ఒక్కొక్క సంధియు నుండును. ఉదాత్తులు, ప్రఖ్యాతులు నగు దేవదానవులు పన్నిద్దరు నాయకులు. వారికి ఫలములు వేర్వేరుగా నుండును. ఉదాః సముద్రమంథనమున వాసుదేవాదులకు లభ్యాదిలాభము. అంగిరసము వీరము. అంగభూతములు తక్కిన రసములు. నాలుగు వృత్తులయందును కైశికి స్వల్పముగా నిందుండును. నాట కోక్తములయ్యు బిందు ప్రవేశకము లిందుండరాదు; వీధ్యంగములు పదుమూడును యథాలాభముగా నుండును. గాయత్రి, ఉష్ణిక్కు మున్నగు వివిధచ్ఛందో రీతులు ఇందు ప్రయుక్తము లగును. ఇందు మూడు శృంగారములు, మూడు కపటములు, మూడు విద్రవములు ఉండవలయును. ప్రథమాంక మందలి వస్తువు పండ్రెండు నాడికలలో ప్రయోగింపదగినదిగాను, ద్వితీయాంక వస్తువు నాల్గునాడికలలో ప్రయోగింపదగినదిగాను, తృతీయాంక వస్తువు రెండు నాడికలలో ప్రయోగింపదగినదిగాను నిర్మితము కావలెను.

నాడిక యనగా రెండు గడియల కాలము. ధర్మార్థ కామములచేత శృంగారము త్రివిధము, కపటము స్వాభావికము, కృత్రిమము, దైవజము అని మూడు విధములు, విద్రవముకూడ అచేతనకృతము, చేతనకృతము, చేతనాచేతనకృతము అని మూడు విధములు.

శ్రుతి స్మృతి ప్రతిపాదిత విధుల నతిక్రమింపకుండ విషయోపభోగముల సుఖించుట ధర్మశృంగార మనబడును. అర్థలాభమునకై వేశ్యలచే కల్పితమగు శృంగార మర్థశృంగారము కామశృంగార మనగా ప్రహసన శృంగారము. ప్రథమాంకమందే కామశృంగార కల్పనము; తక్కిన రెండింటికిని నియమములేదు— అని చెప్పుదురు చేతనాచేతనములు గజాదులు. ఇందు బహ్వర్థములు నిబంధింపబడును

(సమవకీర్యంతే). కావున నిది సమవకార మనఁబడును. ఉదా: సముద్రమథనము 'ధర్మార్థకామ శృంగారాణా మేకైకః శృంగారః ప్రత్యంకమేవ విధాతవ్యః'— ధనికుఁడు.

కపట మనఁగా వంచన లేదా, మోహాత్మకమగు భ్రమ. “కపటస్య స్వరూపంతు భ్రమోమోహాత్మకః స్మృతం” భావప్రకాశము. ఇది నిమిత్తానురోధముగా మూఁడు విధములు:

1. వస్తుస్వభావ కపటము : ఇది వ్యాఘ్రాది కూరసత్త్వముల వలన సంభవించునది. ఇది కపట శబ్దమున కాపద యని యర్థము చెప్పనగును.

2. దైవిక కపటము: వహ్ని వర్ష వాతాది సంభవము

3. శత్రుజ కపటము : సంగ్రామాది సముద్భవము.

కపటజన్యమగు పలాయనమే విద్రవము. ఇదికూడ మూఁడు విధములు.

1. వస్తు స్వభావ విద్రవము : వ్యాశవ్యాఘ్రాది నిమిత్తమైన పలాయనము.

2. దైవిక విద్రవము : అగ్న్యాదుల భయము వలని పలాయనము.

3. అరికృతవిద్రవము : నగరావరోధ రణాది హేతుకమగు పలాయనము.

“వ్రతాదిజనితః కామో ధర్మశృంగారః మహారాజ్యాద్యర్థ ప్రాప్తి హేతురర్థ శృంగారః. పరదార సురపానాది సుఖలలితః కామశృంగారః” రత్నావళిము.

6. డిమము (సా. ద. పరి. 6.)

మాయేంద్రజాల సంగ్రామ కోధోద్ధ్రాంతాది చేష్టితైః
ఉపరాగైశ్చ భూయిష్టో డిమః భ్యాతేతివృత్తకః
అంగీ రౌద్రరస స్తత్ర సర్వేఽంగాని రసాఃపునః
చత్వారోఽంకా మతానేహ విష్కంభక ప్రవేశకౌ
నాయకా దేవగంధర్వ యక్ష రక్షో మహారగాః
భూత ప్రేత పిశాచాద్యాః షోడ శాత్యంత ముద్దతాః
వృత్తయః కైశికీహీనా నిర్విమర్శశ్చ సంధయః
దీప్తాస్యః షడ్రసాః శాంత హాస్యశృంగార వర్జితాః

డిమమందు ఇతివృత్తము ప్రఖ్యాతము. మాయ, ఇంద్రజాలము, సంగ్రామము, క్రోధము అనువానిచే వ్యగ్రహృదయులగు వారి చేష్టలును, సూర్యచంద్రగ్రహణములును (నిర్వాతోల్కాపాతాదులు గూడ గ్రాహ్యములు) ఇందు వర్ణింపఁబడవలయును; అంగిరసము రౌద్రము. శక్తిని రసము లంగములు. ఇందు నాలుగంకము లుండును. విష్కశంక ప్రవేశకము లుండవు ఇందు మహోద్ధతులగు గంధర్వ యక్ష రాక్షస మహారగ భూతప్రేత పిశాచాదులు పదునారుగురు నాయకులుండును. కైశికీతప్ప కడమ వృత్తు లుండును. విమర్శ తప్ప తక్కిన సంధులుండును. శాంతహాస్య శృంగార వర్ణితములు షడసములు దీప్తములై యుండును. అనగా విభావాది సామగ్రీబలము ఋషితి ప్రతీయమానములై యుండుననుట.

ఉదా: త్రిపురదాహము

7. ఈహామృగము సా. ద. పరి. 6.

ఈహామృగో మిశ్రవృత్త శ్చతురంకః ప్రకీర్తితః
ముఖ ప్రతిముఖే సంధే తత్ర నిర్వహణం తథా
నర డివ్యావనియమౌ నాయక ప్రతినాయకౌ
ఖ్యాతౌ ధీరోద్ధతా వన్యౌ గూఢభావాదయుక్తకృత్
దివ్యస్త్రీయ మనిచ్ఛంతి మపహారాదినేచ్ఛతః
శృంగారాభాస మప్యస్యకించి త్కించి తృదర్శయేత్
పతాకా నాయకా డివ్యా మర్యా వాపి దశోద్ధతాః
యుద్ధ మానీయసంరంభం పరంవ్యాజాన్నివర్తతే
మహాత్మానో వధప్రాప్తా అపి వధ్యాస్య రత్ర నో
ఏకాంకో దేవ ఏవాత్ర నేతేత్యాహుః పరే పునః
దివ్యస్త్రీ హేతుకం యుద్ధం నాయకాః షడితీతరే.

మిశ్రం ఖ్యాతాఖ్యాతమ్ అన్యః ప్రతినాయకః పతాకానాయకస్తు నాయక ప్రతి
నాయకయో ర్మిలితా దశ, నాయకో మృగవ దలభ్యాం నాయకా మాత్ర ఈహాతే
వాంఛ తేతీహామృగః, యథా కుసుమశేఖరవిజయాదిః

ఈహామృగమందు ఇతివృత్తము మిశ్రమము. అంకములు నాలుగు. సంధులు
ముఖప్రతిముఖ నిర్వహణములు. నరులుకాని, దివ్యులుకాని, నరదివ్యులుకాని,

నియమరహితముగా నాయక ప్రతినాయకులగుదురు. నరుడు నాయకుడు దివ్యుడు ప్రతినాయకుడు, దివ్యుడు నాయకుడు నరుడు ప్రతినాయకుడు— ఇట్లుండవచ్చునని భావము. వారు భ్యాతులు, ధీరోద్ధతులు. అందు ప్రతినాయకుడు గూఢమగ అయుక్తము నాచరించును. తనయం దనురక్త కాని దివ్యవసితను బలాత్కారముగా హరింపగోరుచున్న నాయక విషయమున కొంచెము కొంచెము శృంగారాభాసమును గూడ ప్రదర్శింపవలెను. ఉద్ధతులగు పదిమంది పతాకానాయకులు. వారు దివ్యులుకాని మర్త్యులుకాని కావచ్చును. నాయక ప్రతినాయకు లివ్వరు. పతాకానాయకులు పదిమంది. మొత్తము నాయకులు పన్నిద్దరు. ప్రతి నాయకునకు క్రోధము పుట్టించి ఏదో వ్యాజమున యుద్ధము నిలిచిపోవును. మహాత్ముల వధ— పురాణాదులందు ప్రసిద్ధమై యున్నను—ఇందు వర్ణనియమము కాదు. వారు వధ కనర్హులగుటయే కారణము. ఇందు ఒక్కటే అంకము ఉండుననియు, దివ్యుడే నాయకుడనియు కొందరి మతము. యుద్ధము దివ్యస్త్రి హేతుక మనియు నాయకు లారుగురనియు కొందరి మతము.

మిశ్ర మనఁగా భ్యాతాభ్యాతము. అనఁగా కొంత ప్రభ్యాతము కొంత ఉత్పాద్యము అని భావము. నాయక ప్రతినాయకులకు మొత్తమున పదిమంది పతాకా నాయకు లుండురు. నాయకునకు పదిమందియు ప్రతినాయకునకు పదిమందియు పతాకానాయకు లుండురని అర్థముకాదు. నాయకుడు మృగమును వలె నలభ్యను నాయక నిందు గోరును. కావున నిది ఈహామృగ మనఁబడుచున్నది.

ఉదా : కుసుమశేఖర విజయము.

3. అంకము : [ఉత్సృష్టికాంకము]

ఉత్సృష్టికాంక ఏకాంకో నేతారః ప్రాకృతా సరాః
రసోఽత్రకరుణః స్థాయీ బహుస్త్రిపరిదేవతమ్
ప్రభ్యాత మితివృత్తం చ కవిర్బుద్ధ్యా ప్రపంచయేత్.
బాణవ త్సంధివృత్త్యంగా న్యస్మిన్ జయపరాజయౌ
యుద్ధం చ వాచా కర్తవ్యం నిర్వేద వచనం బహు.

ఇమంచకేచిత్ నాటకాద్యంతః పాత్యంక పరిచ్ఛేదార్థ ముత్సృష్టికాంకనామా
నమ్ ఆహూః అన్యేతు—ఉత్కాంతా విలోమరూపా సృష్టిర్యత్రేత్యుత్సృష్టి
కాంకః యథా శర్మిష్టాయయాతి.

ఉత్సృష్టికాంక్షమున అంక మొక్కటియే యుండును. నాయకులు ప్రాకృతజనులు, రసము కరుణము. ఇందు పెక్కుమంది స్త్రీల విలాపము వర్ణింపబడును. ప్రభాతమగు నితివృత్తమును కవి స్వబుద్ధినే పెంపవలయును. భాణమందుఁబోలె ఇందు సంధి వృత్త్యంగము లుండును. అనఁగా ముఖ్యనిర్వహణ సంధుఁను, ప్రాయికముగ భారతీ వృత్తియు, క్వాచిత్కముగ కైశికీయు, లాస్యోంగములు పదియు నుండుననుట. జయపరాజయము లిందు వర్ణనీయములు. ఆయుధములచేగాక, యుద్ధము వాగ్రూపముననే ఉండవలెను. నిర్వేద వాక్కులు పెక్కు లుండవలెను. నాటకాద్యంకమునుండి వేరుచేయుటకై దీనిని కొందరు ఉత్సృష్టికాంక్ష మని యందురు. కొందరు “ఇందు సృష్టి వ్యుత్క్రాంతము అనఁగా విలోమరూపము కావున నిది ఉత్సృష్టికాంగము” అని యందురు.

ఉదా : శర్మిష్టాయయాతి.

9. వీధి :

వీధ్యా మేకో భవే దంకః కశ్చి దేకోఽత్ర కల్పితే
ఆకాశభాషితై రుత్తేశ్చిత్రాం ప్రత్యుక్తి మాశ్రితః
సూచయే ద్భూరిశృంగారం కించి దన్యాన్ రసాన్ ప్రతి
ముఖ నిర్వహణే సంధీ అర్థప్రకృతయోఽఖిలాః

కశ్చి మత్తమో మధ్యమోఽథమో వా శృంగార బహులత్వా చ్ఛాస్యాః
కైశికీవృత్తి బహులత్వమ్.

అస్యా స్త్రయోదశాంగాని నిర్దిశంతి మనీషిణః
ఉద్ఘాత్య కావలగితే ప్రపంచ త్రిగతచ్ఛలమ్
వాక్యే ల్యధిబలే గండ మవస్యండిత నాలికే
అసత్ప్రలాప వ్యాహర మృదవానిచతానితు.

వీధియందు ఒక్కటే అంక ముండును. నాయకుఁడు ఎవడో ఒక కల్పిత పురుషుఁడు. ఆకాశభాషితములచే, చిత్రమగు ప్రత్యుక్తి నవలంబించి, నటుఁడు శృంగారమును ప్రచులితముగను, తక్కిన రసములను కొంచెముగను సూచింపవలెను. ఇందు ముఖనిర్వహణ సంధులు రెండే ఉండును. అర్థప్రకృతు లన్నియు నుండును.

ఎవడో ఒకడనగా, ఉత్తమ మధ్యమాధములలో నొకడని భావము. ఇది శృంగార బహుళము కావున కైశికీవృత్తియు బహుళముగనే ఉండును.

దీనికి త్రయోదశాంగములు గలవని విద్వాంసులు చెప్పుదురు. అవి-ఉద్భాత్యకము, అవలిగితము, ప్రపంచము, త్రిగతము, ఫలము, వాక్కేశి, అధిబలము, గండము, అవస్యందితము, నాళిక, అసత్ప్రలాపము, వ్యాహారము, మృదవము అనునవి వీనిలో ఉద్భాత్యకావలిగితములు, ప్రస్తావనా ప్రస్తావమందు సోదాహరణముగా చూపబడినవి. (తక్కినవాని ఉదాహరణములకు చూడు సా. ద). వీధివలె నానారసములు ఇందు మాలగా ఉండును గావున ఇది వీధి యనబడును. ఉదా॥ మాలతీవీధి ఇది ద్విహార్యమని కొంద రందురు.

10. ప్రహసనము:

భాణవ త్సంధి సంధ్యంగ లాస్యాంగాంకై నిర్మిత్తమ్
భవే త్ప్రహసనం వృత్తం నింద్యానాం కవి కల్పితమ్
అత్ర నారభటీనాపి విష్కంభక ప్రవేశకౌ
అంగీ హాస్యరస స్తత్ర వీధ్యంగానాం స్థితి ర్నవా॥ తత్ర
తపస్వి భగవ ద్విప్ర ప్రభృతి ష్వత్ర నాయకః
ఏకో యత్ర భవేద్భృష్టో హాస్యం త చ్చుద్ధ ముచ్యతే॥ యథాకందర్ప కేశిః
అశ్రిత్య కంచన జనం సంకీర్ణ మితి తద్విదుః; యథా ధూర్తచరితమ్.
వృత్తం బహునాం ధృష్టానాం సంకీర్ణం కేచి దూచిరే
తత్పునర్భవతి ద్వ్యంక మథవైకాంక నిర్మితమ్. యథా లటకమేలకాడిః

మునిస్త్వాహ వేశ్యా చేట నపుంసక విట ధూర్తాబంధకీ చ యత్ర స్యుః
అవికృత వేష పరిచ్ఛద చేష్టిత కరణం తు సంకీర్ణమ్ ఇతి.

వికృతంచ విదు ర్యత షండ కంచుకి తాపసాః

భుజంగ చారణ భట ప్రభృతే ర్వేషవాగ్యుతాః

ఇదంతు సంకీర్ణేనైవ గతార్థ మితి మునినా పృథజ్ఞోక్తమ్.

కవికల్పితమైన నింద్యుల చరిత్రము ప్రహసన మనబడును. ఇందు భాణమునందువలె, సంధి సంధ్యంగ లాస్యాంగాంకములు నిర్మింపబడును. ఇందు

ఆరభణియు, విష్కంభక ప్రవేశకములు సుండవు. అంగిరసము హాస్యము. వీధ్యంగములును ఉండవచ్చును; లేకపోవచ్చును.

తపస్వి, సన్యాసి, బ్రాహ్మణుడు మున్నగువారిలో ధృష్టు డొకడు. ఎందు నాయసుడై యుండునో అది శుద్ధప్రహసన మనబడును. ఉదా : కందర్ప కేశి. ఎవనినో ఒకనిని గూర్చి వ్రాయబడినది సంకీర్ణ మనబడును. ఉదా : ధూర్త చరితము పలువురు ధృష్టుల చరిత్రము ఎందు వర్ణింపబడునో అది సంకీర్ణ మని కొంద రందురు. ఇందు రెండంకములేని ఒక్కటే అంకమేని యుండవచ్చును. ఉదా : లటకమేశకాది.

మునియే ఇట్లు చెప్పెను.

వేశ్య, చేటుడు నపుంసకుడు, విటుడు, ధూర్తుడు, బంధకియు ఎందు వర్ణింపదగియుండురో, ఎందు ప్రాకృత వేష పరిచ్ఛద జేష్టితముల అనుకరణ ముండునో అది సంకీర్ణము. ఎందు షండ కంచుకి తాపసులు విట నట భటాదుల వేషభాషల నవలంబింతురో అది వికృత ప్రహసన మనబడును. సంకీర్ణమునందే గతార్థ మగుటచే, ముని వికృత ప్రహసనమును ప్రత్యేకముగా చెప్పలేదు.

నా టి క

“దశ రూపకములును వివరింపబడినవి. భరతఁడు దశరూపకములను మాత్రమే చెప్పెను ఉపరూపకములలో నాటికను మాత్రము వివరించెను. కావున నిట నాటికా లక్షణము చెప్పబడుచున్నది.

“నాటికా క్లప్తవృత్తా స్యాత్ స్త్రీప్రాయా చతురంకికా
ప్రఖ్యాతో ధీరలలిత స్తత్రీశ్చా న్నాయకో నృపః
స్యా దంతఃపుర సంబద్ధా సంగీత వ్యాప్యతాథవా
నవానురాగా కన్యాఽత్ర నాయికా నృపవంశజా
సంప్రవర్తత నేతా స్యాం దేవ్యా స్త్రాసేన శంకితః
దేవీ భవే త్పునర్జ్యేష్ఠా ప్రగల్భా నృపవంశజా
పదేపదే మానవతీ తద్వ్యః సంగమో ద్వయోః
వృత్తిః సాత్కేశికీ స్వల్ప విమర్శః సంధయః పునః

నాటికయందు వృత్తము కవికల్పితము. ఇందు శ్రీబాహుళ్య ముండును. అంకములు నాలుగు. ప్రఖ్యాతుడు ధీరలలితుడునగు నృపుడు నాయకుడు. నాయిక నృపవంశజయు, నవానురాగయు నగు కన్యక. ఆమె అతపురమునకు చెందినది కావచ్చును. లేదా, నృతగీత వాద్యాదులయం దనురక్త కావచ్చును. దేవీ భయమున శంకితుడగుచు, నాయకుడు నాయిక యందు వర్తించుచుండును. పట్టరాజి నాయిక కంటె వయసున పెద్దదియు, ప్రగల్భము నృపవంశసంభూతయు, మాటిమాటికిని మానమూనునదియు నగును. నాయికా నాయకుల సంగమము ఆమె వశమం దుండును. ఇందు వృత్తి కైశికీ; విమర్శ సంధి యుండదు. ఉదా: రత్నావళి, విద్యసాలభంజిక.

ఉపరూపకములు :

ఉపరూపకము అను పదమును మొట్టమొదట స్పష్టముగా వాడిన ఆలంకారి కుడు విశ్వనాథుడు. ఈతడు పదునెనిమిది ఉపరూపకములఁ జేర్కొనెను. అవి:

1. నాటిక 2. తోటకము 3. గోష్ఠి 4. సట్టకము 5. నాట్యరాసకము
6. ప్రస్థానము 7. ఉల్లాపము 8. కావ్యము 9. ప్రేంభణము 10. రాసకము
11. సంలాపకము 12. శ్రీగదితము 13. శిల్పకము 14. విలాసిక 15. దుర్మల్లిక
16. ప్రకరణి 17. హల్లిసకము 18. భాణిక.

హేమచంద్రుడు తన కావ్యానుశాసనము నందును భోజుడు తన శృంగార ప్రకాశమునందును నాటికా సట్టకములను రూపములుగనే పరిగణించిరి. అట్లే నాట్యదర్పణకర్తలు ప్రకరిణి నాటికలను రూపములుగనే పరిగణించిరి. హేమచంద్రాదుల యభిప్రాయానుసారము రూపకములు పండెం దగుచున్నవి. అగ్ని పురాణమున ఇరువదియేడు నాటక భేదములు పేర్కొనఁబడినవి. అందు పది భరతుడు చెప్పిన రూపకములే. మిగిలిన పదునేడును ఉపరూపకములు. శారదా తనయుడు ఇరువది ఉపరూపకములను పేర్కొనెను. రూపకములు, ఉపరూపకములు అను రెండు భేదములే కాక, “జన్యరూపకములు” అను మూడవ భేదమును మరికొందరు చెప్పిరి. నాటికా ప్రకరిణి తోటకసట్టకములు జన్యరూపకములు. కోహలుడు ఉపరూపకములందు మార్గదేశి భేదమును గూడ పాటించి యున్నాడు.

రూపకములను, ఉపరూపకములను గల ముఖ్యభేదమును నృత్త నృత్యములను బట్టియు, అభినయమును బట్టియు నిర్ణయింపవలసియున్నది. నాటకాది రూపకము అభినయ ప్రధానములు. ఇందు నృత్త నృత్యములకు సాధారణముగ తావుండదు. వీనిని ప్రవేశపెట్టదలచినచో కవి ప్రత్యేకముగా వీనికొర కొక సన్నివేశమును కల్పింపవలసియుండును. కాళిదాసు తన మాళవికాగ్నిమిత్రమున ఫలితమును నాట్యవిశేషమును ప్రవేశపెట్టెను. కాళిదాసు దానిని నాట్యమని పేర్కొనినను, నిజమున కది నృత్యమే. కావుననే సర్వసాధారణముగ రూపకము అభినేయములని చెప్పబడినది. ఇక ఉపరూపకములందు నృత్త నృత్యములకు విశేష ప్రాధాన్యము కలదు. నాట్యరాసకము, ప్రస్థానకము, హల్లిసకము అనువానియందు లయతాలాదుల ప్రాధాన్యము లక్షణము నందే స్పష్టముగా పేర్కొనబడినది. భావ ప్రకాశమున రూపకములు రసాత్మకములనియు నవి నాట్యభేదములతో కూడియుండుననియు, నుపరూపకములు భావాత్మకము లనియు నవి నృత్యభేదములతో నిండియుండుననియు స్పష్టము చేయబడినది. హేమచంద్రుడు తన కావ్యానుశాసనమున కావ్యమును ప్రేక్ష్య శ్రవ్య భేదమున ద్విధా విభజించియున్నాడు అందు ప్రేక్ష్య మభినేయము, శ్రవ్య మనభినేయము ప్రేక్ష్యము మరల పాఠ్య గేయభేదమున ద్వివిధము. నాటక ప్రకరణాదులు పాఠ్యములు. వీనియందు ఇతివృత్తము, సంభాషణము, రూపారోపణము మున్నగునవి ప్రాధాన్యమును వహించును. వృత్తగీతాదు లప్రధానములు. నాటకాదులందు వాక్యార్థాభినయమునకే ప్రాధాన్యము కాని, పదార్థాభినయమునకు గాదు. ఉపరూపకములు గేయములు. ఇందు అంగగీతములకే ప్రాధాన్యము. ఇతివృత్తాదులు గణనీయములు కావు. ఒక యెడ గీతము ప్రధానమగుచో, నింకొకయెడ నృత్తము ప్రధాన మగును. ఒకప్పుడు రెండును ప్రధానము లగును. ఇట్లు ఆచార్య హేమచంద్రుడు రూపకోపరూపములకు గన భేదమును వివరించియున్నాడు.

కోహలుడు చెప్పిన మార్గదేశిభేదము ఉపరూపకములకే సంబంధించియున్నది ఈ విభేదము కూడ నృత్తగాన ప్రాధాన్యమును బట్టియే చేయబడినది. నాటికా ప్రకరణికా భాణికాదులు మార్గభేదమునకు సంబంధించినవి. దోంబికాభాణ ప్రస్థానాదులు దేశిభేదమునకు సంబంధించినవి. మార్గయందు నృత్తగానము లప్రధానములు. దేశియందు నృత్తగానములకే ప్రాధాన్యము.

ఇవి ముఖ్యభేదములు. స్వల్పము లగు విశేషములు పెక్కులు గలవు. ఉపరూపకములందు శృంగార హాస్యములకే సాధారణముగా ప్రాధాన్యముండును. సంలాపక శిల్పకములు మాత్రమే ఇందుల కపవాదము. సంలాపకమున శృంగార కరుణములు తప్ప, తక్కిన రసములన్నియు నుండవచ్చును. అంగిరస ప్రసంగమే లేదు. శిల్పకమున, శాంత హాస్యములు తప్ప, తక్కిన రసములన్నియు నుండవచ్చును రూపకములు హీననాయకములు కావు. ఉపరూపకములందు, ప్రేంభణము విలాసిక, దుర్మల్లిక, భాణిక అనునవి హీననాయకములు. ప్రస్తానకమున దాసుడు నాయకుడు, దాసి నాయిక. రాసకము మూర్ఖనాయకము. సూత్రధారుడు లేని రూపక ముండదు. కాని ఉపరూపకము లున్నవి. ప్రేంభణము, రాసకము, సూత్రధారహీనము లగు నుపరూపకములు.

రూపకములందును ఉపరూపకములందును, ఏకాంకములు గలవు. వీధ్యంక భాణవ్యాయోగములు రూపకములం దేకాంకములు. ప్రహసనమున ఒకటిగాని రెండుగాని అంకము లుండవచ్చును. ఉపరూపకములందు గోష్ఠి, నాట్య రాసకము ఉల్లాషము, కావ్యము, ప్రేంభణము, రాసకము; శ్రీగడితము, విలాసికము, హల్లీసకము అనునవి ఏకాంకములు.

ఉపరూపకములందు తోటక మించుమించుగా నాటకతుల్యమే అనవచ్చును. అందులకే విక్రమోర్వశీయమును దాక్షిణాత్యులు నాటకముగ పరిగణింపగా టెత్తూహలు తోటకముగ నెంచుట సంభవించినది.

ఈ వివరణ మంతయు సాహిత్యదర్శణము ననుసరించి చేయబడినది. ఇతర లాక్షణికులు చెప్పిన ఉపరూపకము లిందు పరిగణింపబడలేదు. నిజమునకు ఉపరూపక పదమును వాచిన ప్రథమాంకారికుడు విశ్వనాథుడే. తక్కినవారు వీనిని, గేయరూపకము లనియు; నృత్యప్రకారము లనియు, రాగకావ్యము లనియుఁ బేర్కొనిరి. ఇతర లాక్షణికులు చెప్పిన ఉపరూపకములు భరతుడు ఉపరూపకము లలో నాటికను మాత్రము పేర్కొనెను. అభినవగుప్తుడు, డోంబికా, భాణ, ప్రస్తాన, షిద్ధక, భాణికా, ప్రేరణ, రామాక్రిడ, హల్లీసక రాసకము లనెడి ఉపరూపకములఁ జెప్పెను. అగ్నిపురాణము : 1. తోటకము 2. నాటిక 3. సట్టకము 4. శిల్పకము 5. కర్ణము 6. దుర్మల్లిక 7. ప్రస్తానము 8. భాణిక 9. భాణి 10. గోష్ఠి 11. హల్లీసకము 12. కావ్యము 13. శ్రీగడితము 14. నాట్యరాసకము

15. రాసకము 16. ఉల్లాసకము 17. ప్రేక్షణము ఈ పదునేడును ఉపరూపకములు. వీనికి భరత ప్రోక్షరూపకములు పదింటిని కలిపిసచో నిరువదేడగును. ఇవి యన్నియు నాటకనామముననే ఇందు వ్యవహృతములైనవి. కోహలుడు : 1. నాటిక 2. ప్రకరణిక 3. భాణిక 4. హాసిక 5. వ్యాయోగిని 6. డిమిక 7. కలోత్సాహవతి 8. చిత్ర 9. జాగుప్సిత 10. చిత్రతాలి - ఇవి మార్గోపరూపకములు సజమున కివి రూపకములే. ఇందు నృత్తగానము లుండవు. దేశి భేదములు : 1. డోంబిక, 2. జాణము, 3. ప్రస్థానము, 4. షిద్ధకము, 5. భాణిక, 6. ప్రేరణము, 7. రామ క్రిడము, 8. రాగకావ్యము, 9. హల్లీసకము, 10. రాసకము.

బోధాయన విరచిత మగు భగవద్రామమున పార (నృత్తపార సల్లాపకము లను రూపకభేదములు క్రొత్తవి పేర్కొనబడినవి.

మీడి వివరణ సారాంశ మిది : భరతుడు పేర్కొనిన రూపకములు పది. జన్యరూపకములు నాలుగు. కోహరి ప్రోక్ష మార్గరూపకములు పది మొత్తము రూపకభేదములు ఇరువది నాలుగు. ఉపరూపకము లిరువదిమూడు. మొత్తము రూపకోపరూపకములు నలుబదే డగుచున్నవి. (చూ. నాట్యశాస్త్రము పుట 534, 535)

—రచయిత శ్రీ పోణాగి శ్రీరామ అప్పారావుగారు)

దశరూపక పరిణామము

దశరూపకములలో పక్కతి రూపకమెద్ది? ఈ ప్రశ్నకు తగిన సమాధానము చెప్పట కష్టమే. కారణము స్పష్టమే. భరతుడు తన నాట్యశాస్త్రమున రూపక మున కొక్కదానికిగూడ లక్ష్యము నొసంగలేదు. రూపకకర్త నొక్కనిగూడఁ బేర్కొనలేదు. ఇంక మన ఆంధ్రకావ్యము రూపకముల కువాహరణములుగాఁ బేర్కొనిన గంధము లనేకములు నేడలభ్యములు అభిజ్ఞానశాకుంతలములు నాటకములు లభింపచున్నవి. మృచ్చకటికము, మాలతిమాధవము మున్నగు లక్ష్యములు ప్రకరణమునకు గూడ రలవు కాని, సమవేశము, డిమము, ఈహా మృగము, ఉత్సృషి కాంకము అను వానికి ఆంధ్రకావ్యము లిచ్చిన లక్ష్యగంధములు నేడు లభించుట లేదు. ప్రహసనాదులకు లభించిన లక్ష్యములు కూడ నర్వాచీనములే కాని ప్రాచీనములు కావు. మనకు లభించిన రూపకములలో అశ్వ మోషుని శాపుత్ర (శారద్వతిపుత్ర) ప్రకరణము మొదటిది. భాసుడు

రచించిన రూపకములందు అంశవ్యయోగ సమవకార నాటకములను రూపక భేదములు కలుపు. రూపక రచయితలలో నతి ప్రాచీనులగా పరిగణింపబడఁచునై యీ యర్వురను భరతనకు తరువాతి వారే. కావున, ప్రకృతి రూపక విడి యని, నిశ్చితముగ చెప్పట దుస్సాధము.

భరతఁడు మన్నగు లాక్షణికు లందరును, దశరూపకములను వివరించుటలో నాటకమును ముందగా పేర్కొనెనున్నారు. సింగభూపాలుఁడు తన సార్థవ సుధాకరమున నాటకము ప్రకృతి రూపకముని నిరూపించియున్నాఁడు. శిష్యనాథా దులు కూడ నట్లే యభిప్రాయపడిరి. కాని, సర్వవిషయములందును క్రిష్ణవికాస మును మాత్రమే అంగీకరించు నాధునిక విమర్శకు లీ యభిప్రాయము నాదరింపరు. సర్వ లక్షణ సంపూర్ణమగు నొక వాఙ్మయ ప్రక్రియ ఆకస్మికముగ నవలంబించుట యసంభావ్య మని నవ్వల యభిప్రాయము. దశరూపక పరిణామమును శ్రీమాంకడ్ పండతుఁ డీ క్రింది విధముగా వివరించి యున్నాఁడు.

దశరూపకములలో ఏకాంకములు ప్రాచీనములు బహ్వాంకములు వాని పరిణామములు పాత్రలను బట్టి చూచినచో ఏకహార్యములు (ఒక్క పాత్రచే ప్రయుక్తములు) మొదటివి; తరువాత ద్విహార్యము; అనంతరము బహుపాత్ర సమన్వితములు క్రమముగా జనించి యుండును.

ఈ విధముగ చూచినచో, ఏకాంకములగు భాణ; వీధి ప్రహసనాంక వ్యయోగములు ప్రథమ రూపకములై, యుండునని యూహింపవచ్చును. పీని యందు రచనా సౌభ్యమును గలదు. పీనిలో మరల నేది ప్రథమము? ఆనచో ఏకాంక మగుటయే కాక, ఏకహార్యము కూడ నగు భాణము మొదటిదని చెప్పవచ్చును. నీ ముగ్గురు రచనా విషయమున శ్రవ్యకావ్యమనకను, దీనికిని భేదమతగా గానరాదు. ఇది ఏకహార్య మగుట నిందలి సంభాషణలు సంభాషణలే కావు. దీనికి నాటకీయతను సంపాదించుటకే ఆకా భాషితము లువయుక్తము లగుచున్నవి. ఈ యాకాశభాషితముల వలననే ఇది కేవల నృత్యముగాక అభినేయములగు దశరూపకములలో నొకటిగా పరిగణింపబడుచున్నది. కావున దశరూపకము లందిది అత్యంతము ప్రాథమిక మనట యుక్తము.

భాణము తరువాత “వీధిని” పేర్కొనవచ్చును. ఇది ఏక హార్యము కావచ్చును. ద్విహార్యమును గావచ్చును. భాణము కేవల ధూర్తనాయకము వీధి

యందు ఉత్తమ మధ్యమాధమ ప్రకృతులలో నెవ్వడైనను, నాయకుడుగా నుండ వచ్చును కావున నిశ్చితముగ నిందు భాణమునందు కంటె, అభివృద్ధి గోచరించు చున్నది.

బహుజనాకర్షకముగ నుండుటకై తరువాత నీ రెండు రూపకము లందును పెక్కు పాత్రలను ప్రవేశపెట్టి యుందురు. అంతట, ఏకహార్యమగు భాణమును ప్రహసన మనియు, ద్విహార్యమగు వీధిని అంకమనియు పేర్కొని యుండురు. అనగా భాణమే క్రమపరిణామమున ప్రహసనముగా మారినదనియు, వీధియే క్రమపరిణామమున అంకముగా మారినదనియు భావము. ఈ పరిణామము ఒక్క పాత్రల విషయముననేకాక రసవిషయమునను సంభవించి యుండును. భాణమున శృంగారము ప్రధాన రసముకాగా, ప్రహసనమున హాస్య మంగిరసమై శృంగార మంగరస మైనది. అట్లే వీధి సర్వరసాత్మకము కాగా, అంకము కరుణరస ప్రధాన మైనది.

రససంబంధి యగు నింకొక పరిణామము వ్యాయోగమున గన్పట్టును. ఇందు వీరరౌద్రములు ప్రాధాన్యమును వహించును.

భాణము, వీధి, ప్రహసనము, అంకము, వ్యాయోగము అను రూపకములకు అంకవిషయమున సామ్యము కలదు. అన్నియు నేకాంకమలే. వీధిలో నొక భేదము ద్విహార్యము. అంక ప్రహసనములు బహుపాత్ర ప్రయుక్తములు.

పాత్ర బాహుళ్యము కథావిస్తృతికి కారణమగును. కాగా, దీపము, ఈహామృగము, సమవకారము అను రూపకములు జనించినవి. ఈహామృగము పెక్కు విషయములందు వ్యాయోగమునే పోలియుండును. రెండింటియందును ఇతివృత్తము ప్రఖ్యాతము. రెండింటి యందును గర్భావమర్క సందు లుండవు. కైశికీవృత్తి రెండింటి నుండదు. నాయక విషయమునను, రస విషయమునను మాత్రమే రెండింటికిని భేదము కలదు వ్యాయోగమున దివ్యుడు నాయకుడు కారాదు. ఈహామృగమున దివ్యుడే నాయకుడు. వ్యాయోగమున వీరరౌద్రములు, దీప్తరసములు ప్రధాన ములు. ఈహామృగమున శృంగారము ప్రధానము. ఇందు స్త్రీపాత్ర బాహుళ్యమును ఉండును. వ్యాయోగ మేకాంకము. ఈహామృగ మేకాంకమును, చతురంకమును గావచ్చును. ఇట్లు, ఈహామృగమున అంకసంఖ్య పెరిగినది.

దీమముకూడ, వ్యాయోగతల్యమే. కాని యందు యక్షరాక్షస పిశాచాదుల వృత్తము నిజద్ధమగును. కావున, నిండలి యుద్ధములు భయజనకములై యుండను. కావున ఈహామృగ మొకవిధముగను, దీమమింకొక విధముగను, వ్యాయోగము కంటె అభివృద్ధిని వ్యక్తము సేయుచున్నవి.

వ్యాయోగము సమవకార ప్రమాణమున నుండరాదనియు భరతుడే నిర్దేశించి యున్నాడు. కావున సమవకారమునందు, వ్యాయోగమునకంటె అభివృద్ధి సూచిత మగుచున్నది.

ఇట్లు, అన్ని విధముల పరిణతి గాంచిన రూపకము, సర్వలక్షణ సంపన్నమై నాటక, ప్రకరణ భేదమున ద్విధా విభక్తమై యొప్పినది.

డా॥ రాఘవన్ గారు దశరూపక పరిణామము లింకొక విధముగా నుపాించి యున్నారు.

మానవుని యందలి లఘుభావములను, విలాసచేష్టలను, తబ్బిబ్బులను ప్రదర్శించు రూపకము లోకకోపకు చెందినవి. మానవుని యందలి వీరత్వము మునగు నుద్ధత భావములను, ఉదార చేష్టలను ప్రదర్శించు రూపకము లింకొక కోవకు చెందినవి.

ఇందు మొదటి కోవకు చెందిన రూపకములకు ప్రకృతిరూపకములకు వీధి. ఇది ఏకహార్యమును ద్విహార్యమును నగచున్నది. ఏకహార్యమగు వీధి నుండియే శృంగారరస ప్రధానమగు భాణ ముత్పన్నమైనది. ద్విహార్యమగు వీధి నుండి ప్రహసనము జనించినది. వీధియందు ఉత్తమ మధ్య మాధమ ప్రకృతులు మువ్వరును నాయకులుగా నుండవచ్చుననియు, రసము లన్నియు నుండవచ్చుననియు, ముందే వివరింపబడి యున్నది. ఆ లక్షణము లిట స్మరణీయములు. ప్రకృతి రూపకమగు వీధియందు, వివిధ రూపకావిర్భావమున కుచితమగు శక్తి బీజరూపమున నున్నదని యూహింపవచ్చును. ప్రాచీనములగు వీధి రూపకము లెవ్వియును మనకు లభింపకపోవుట శోచనీయమగు విషయము అలంకారికులు గూడ వీధ్యంగముల కుదాహరణములన, ప్రస్తావననుండియు నాటక ప్రకరణముల

నండియే చూపుచున్నారు. కావున ప్రాచీనమగు వీధి రూపకమునకు లక్ష్యములు మనకు లేవు. లీలావతీ వీధి మున్నగునవి మనకిప్పుడు లభించుచున్నవి. కాని, అవి అర్వాచీనములు. ద్విహార్యమగు వీధి నుండి ప్రహసనము జనించినది. ప్రహసనమే, క్రమ వికాసమునంది, ప్రకరణమైనది. ఈ వికాసము అంకములకును, సంధులకును గూడ సంబంధించియున్నది. ప్రహసనమున కొక్కటే అంకము. ప్రకరణమున నైదు మొదలు పది అంకముల వరకు నుండవచ్చును. ప్రహసనమున, ముఖ నిర్వహణములు రెండే యుండగా, ప్రకరణము పంచసంధి సమన్విత మగుచున్నది.

నాట్యశాస్త్రానుసారముగ చూచినచో సమవకారమున, దీమమున, ప్రథమ రూపకములని చెప్పవచ్చును భరతుడు ప్రప్రథమముగ, అమృతమంథనమును సమవకారమును, తిప్పరదాహ మను దీమమును ప్రయోగించి యున్నాడు. ఈహామృగ, వ్యాయోగ, సమవకారములకు లక్షణసామ్యము కలదని భరతుడే చెప్పియున్నాడు. కావున, దీమ సమవకారా ద్యద్ధత రూపకములే, క్రమ పరిణామమున నాటకముగా పరిణతి నందియుండును. అంకము సమవకారాదులకు వుచ్చభూతమగు రూపకము. యుగ్ధమందు వీరులు మరణింతురు. వితంతువుల విలాసాదులతో కూడినదే అంకము.

మన అంకాంకాల యక్షప్రాయమున, నాటకమే ప్రకృతి రూపకము. లక్ష్మీన రూపకము లన్నియును తత్వీకృతులే.

ట్రాజెడీ

ప్రాచీనకాలమున పాశ్చాత్యదేశములలో గ్రీసు దేశము విజ్ఞాన కళారంగము లంద్రగగణ్యమై యుండెను. హేతువాదమునందును తాత్త్విక పరిశీలనము నందును, న్యాయబద్ధముగ రాజ్యతంత్రమును నకపుటయందును గ్రీసుదేశీయులదే యగ్రతాంబూలము. క్రీ॥ పూ॥ ఎ. మిదన శతాబ్దినాటికే, హోమరను మహాకవి ఇలియడ్, ఒడెస్సీ అను మహాకావ్యములను రచించియుండెను. అవి నేటికిని ప్రపంచ వాఙ్మయమున అత్యున్నత స్థానమును నహించియున్నవి. క్రీ॥ పూ॥ 5వ

శతాబ్దియందు "ట్రాజిడి" అను నొక సాహితీ ప్రక్రియ గ్రీసుదేశమున బహుశ వ్యాప్తి నందియుండెను. దానిని, మహాకవులనేకులు రచించినను ఇస్కిలస్. సోఫోక్లిస్, యూరిపిడిస్, అను మహాకవులు రచించిన గ్రంథములు మాత్రమే మనకు లభించుచున్నవి. వారి గ్రంథములు గూడ అన్నియు లభించుటలేదు కొన్ని మాత్రమే లభించుచున్నవి.

1. ఇస్కిలస్ : "ఇస్కిలస్" తొంబది నాటకములు (విషాద రూపకములు) వ్రాసెను. అందు ఏడు రూపకములు మాత్రమే నిలిచియున్నవి. అవి యివి: 1. సప్టియంట్సు, 2. పర్షియన్సు, 3. సెవెన్ ఎగెన్టు ది థేబ్సు, 4. ప్రొమిథియస్ బౌండు, 5. ఎగమెమ్మన్, 6. సీఫోరి, 7. యామినైడ్స్.

ఇస్కిలస్ మహాకవి క్రీ॥ పూ॥ 525వ సంవత్సరమున ఏథెన్సు నగరమున జనించి, యువమిండుగా ఎరుబది సంవత్సరములు జీవించి, క్రీ॥ పూ॥ 455వ సంవత్సరమున కిర్మిశేషు డాయెను. గ్రీసు దేశమున నానాఁడు నాటకపు పోటీలు జరుపబడుచుండెడివి. అందేతఁడు పదుమూఁడు సారులు గెలుపొందెను. ఈతఁడు కవితా రంగముననేకాక, కదనరంగమునగూడ ప్రవీణుఁడు. ఈతఁడు తన రూపకములందు రెండవ నటుని ప్రవేశపెట్టెను. భావనిర్భరతకును, శయ్య సౌభాగ్యమునకును, ఈతని నాటకములు ప్రథమ గణ్యములు. ఈతనికి మత విషయములందును, తత్త్వవిషయము లందును ఆసక్తి యధికము. పాప పుణ్యాదుల విషయమున ఆతని గ్రీసు దేశీయులకు గల యభిప్రాయము లన్నియు నీతని గ్రంథములందు సుస్పష్టము లగుచుండును.

2. సోఫోక్లిస్ : ఈతఁడు క్రీ॥ పూ॥ 495వ సంవత్సరమున జనించి, తొంబదియేండ్లు జీవించి, క్రీ॥ పూ॥ 405వ సంవత్సరమున దివంగతుఁ డాయెను. ఈతఁడు నూట ఇరుపది నాటకములను రచించెను. అందిపుడు ఏడు నాటకములు మాత్రమే లభించుచున్నవి. ఈతఁడు గూడ నాటకపు పోటీలలో పాల్గొని, యిరుపది పర్యాయములు జరుము నందెను. ఈతఁడు తన నాటకములందు మూడవ నటుని ప్రవేశపెట్టెను. ఈతఁడు సుందరుఁడు; ఈతని కంఠస్వరము మధురమై బహుజనా కర్షకముగ నుండెడిది. ఈతఁడు స్వయముగ పాత్రధారణ గావించి, తన నాటక ప్రయోగావసరమున నడిచెడివాడను ప్రసిద్ధి కలదు. ఈతని రూపకములందు

దేవతా సంబంధము చాల తక్కువగ నుండును. మానవ మనఃప్రవృత్తులను చిత్రించుటలో నీతనికి ఆసక్తి మెండు. ఈతని నాటకములందు ఎడిపసురాజు, ఏంటిగొని, అజాక్సు అను నాటకములు ముఖ్యములు. అందును, ఎడిపసు రూపకము అరిస్టాటిల్ పండితుని మన్ననలకు పాత్రమైనది. రూపకములందు పతాకాస్థానకముల గల్పించి, రూపక సన్నివేశములను ఐహుజనా కర్ణకములుగ గావించుటలో నీతని కీతఁడే సాటి. ఇస్కిలస్ తన రూపకము లందు ఆనాటి గ్రీకు దేశీయుల మూఢవిశ్వాసములను, మతతాత్విక భావములను వ్యక్తీకరించి యున్నాఁడు. యూరిపిడిస్ రూపకములందు మానవత కథిక ప్రాధాన్యము గలదు. ఈతఁడు అందందు, దేవతా ప్రభావమును తిరస్కరించుటయు గలదు. సోఫోక్లిస్ రూపకములం దీ రెండింటి సమన్వయము గన్పట్టును. ఈతఁడు విధివిధానము నంగీకరించుచునే, మానవ మనఃప్రవృత్తులను గూడ చిత్రించి యున్నాఁడు. దివ్యత్వమునకును మానవత్వమునకును, ప్రభు శాసనమునకును, ఆత్మబోధనమునకును గల సంఘర్షణ మీతని గ్రంథములందు స్పష్టముగా గోచరించుచుండును. మానవ జీవిత విషయమున ఈతని భావములు దాత్తములును గంభీరములునై యుండును.

3. యూరిపిడిస్ : ఈతఁడు క్రీ॥ పూ॥ 485-480 సంవత్సరముల మధ్య కాలమున జనించి క్రీ॥ పూ॥ 403వ సంవత్సర ప్రాంతమున స్వర్గస్తుడాయెను. ఈతఁడు పేదల యింట జనించెను. ఈతని గ్రంథములందు దేవతా ప్రభావ వర్ణనము చాలవరకు తగ్గిపోయినది. మానవతకు ప్రాధాన్యము పోచ్చినది. మానవ హృదయమును ఐహుజా స్పందింపజేయు ప్రేమ మున్నగు భావము లకును, సాంఘికములగు సమస్యలకును, ఈతఁ డధిక ప్రాధాన్యము నొసంగెను. కామినీ హృదయ రహస్యముల నీతఁడు నిర్భయముగ, నిస్సందేహముగ వ్యక్తీకరించెను. మత విషయమున నీతఁడు సనాతనుల యభిప్రాయములను మన్నింప లేదు. అవసరమగుచో నీతఁడు నాటి ధనికులనేగాక, ప్రభుత్వమునుగూడ, లక్ష్యము సేయక నిరసించెడివాఁడు. ఈతని భావస్వాతంత్ర్య మానాటి ప్రజలకు రుచింపలేదనియే చెప్పవచ్చును. అందుకే నాటకపు పోటీలలో ఈతఁడు పెక్కు మార్లు పాల్గొనినను, జయము మాత్ర మైదుమార్లే యీతనికి లభించినది. నిర్మాణ చాతుర్యమున నీతని రూపకములు ప్రసిద్ధములు కావు. కాని మానవ మనఃప్రవృత్తి పరిశీలనము నందును, సాంఘికములగు సమస్యలను వివరించుట

యందును, ఈతనికి గల ప్రజ్ఞ అనుపమానమైనది. మానవ జీవిత సమస్యలను, యథాతథముగ చిత్రించుటయే యీతని ప్రధానాశయముగా గన్పట్టును. సుప్రసిద్ధ తత్వవేత్త యగు సోక్రటీసున కిమ్మహాకవి సన్నిహిత మిత్రుడని యందురు.

సోఫోక్లిస్ రచనలు : 1. ఎడిజన్ డి కింగ్, 2. ఏంటిగని, 3. అజాక్సు, 4. ట్రాకినియా, 5. ఎలెక్ట్రా, 6. ఫిలాక్టీజ్, 7. ఎడిపస్ ఎట్ కొ కొనన్.

యూరిపిడిస్ రచనలు : 1. ఆల్ సెస్టిస్, 2. మెడియా, 3. హిపోలిటన్, 4. హోమాబా, 5. అండ్రిమకి, 6. హెరాక్లేడి, 7. సప్లియంట్సు, 8. ట్రోజన్ ఉమన్, 9. ఎరాక్లిజ్, 10. ఇఫిజెకాయా ఇన్ టారస్, 11. టో, 12. హెలెన్, 13. ఎలెక్ట్రా, 14. ఒరస్టిజ్, 15. ఫినిస్సీ, 16. బ్యాక్సి, 17. ఇఫిజీనియా ఇన్ ఆలిస్, 18. రీసన్, 19. సైక్లోప్స్.

ట్రాజిడి : ఆవిర్భావము

గ్రీసు దేశీయులు డయోనిసస్ అను దేవత నారాధించెడివారు. ఈతడు సస్యములకును మద్యమునకును అధిదేవత. ఈ దేవత ప్రీతికొరకు గ్రీసు దేశీయులొక పెద్ద జాతర జరిపెడివారు. అందు వారందరు నానందోదేకమున పాటలు పాడెడివారు. వానికి “డితిరాంబు” లనిపేరు. ఇవి ఆ దేవతను స్తుతించు స్వేచ్ఛా గీతములు. ఈ గీతములను ఎవరి యిష్టానుసారము వారు పాడుకొనెడివారు. ఇందొక క్రమముగాని, పద్ధతిగాని లేదు. ఇది ట్రాజిడియొక్క అవతరణమున ప్రథమ దశ యని చెప్పవచ్చును.

తరువాత ఎవరికి తోచిన గీతమును వారు పాడుకొనుటమాని, అందరు నొక్కటే గీతమును నాటించెడివారు. ఇట్లు కలిపి పాటలు పాడెడివారి సంఖ్య యేబదివరకు పెరిగినది. వీరినే ‘కోరస్’ (బృందగాయకులు) అని యందురు. ఇది రెండవ దశ.

మూడవ దశయందు, ఆశువుగా, అప్పటికప్పుడు కల్పితమైన గేయమును పాడుటమాని, పూర్వమే కవితే నిబద్ధమైన గేయము పాడదొడగిరి కారితే నగరవాసి యగు “ఏరియన్” అను నాతఁ డీ మార్పునకు కారకుడని యందురు.

ఈతడు క్రీ॥ పూ॥ 7వ శతాబ్ది నడుమ జీవించి యున్నట్లు తెలియుచున్నది. ఈతడు డితిరాంబులను ఛందోబద్ధముగా రచించి, బృందగాయకులచే, పాడించెడివాడు. ఈతని కాలముననే, డితిరాంబు (*Dithyramb*) గీతమునకు సారస్వతమున స్థానమేర్పడినది. దీనికి ముఖ్యకారకుడు “ఏరియన్” అనుట కెట్టి సందేయమును లేదు.

బృందగాయకుల కొక నాయకుడుండెడివాడు. ఆ నాయకుని, బృందగానమునుండి వేరుచేసి, నటునిగా తీర్చిదిద్దిన ఖ్యాతి, థెస్పిస్ (*Thespls*) అనువానికి దక్కినది. కృత్రిమములగు ముఖవేష్టనాదులను (*masks*) ధరించి, యీ నటుడే విధ భూమికల నభినయించుచుండెడివాడు. ఇట్లు నటుని ప్రవేశపెట్టుటవలన, అంతదనుక కేవల నృత్యగాన రూపముననున్న “డితిరాంబు” నాటకీయతను సంపాదించుకొన్నది. మరియు డయోనిసస్ గాథలకు బదులు ఇతర పురాణ గాథలను కలితివృత్తముగా గ్రహింపబడగిరి.

థెస్పిస్, ఒక నటుని ప్రవేశపెట్టి, కేవల బృందగానమునకును నాటకీయతను సంపాదించెను. ఇస్కిరిస్ తన రూపకములందు, రెండవ నటుని ప్రవేశపెట్టెను. సోఫోక్లిజ్ మూడవ నటుని ప్రవేశపెట్టెను. అంతతో, విషాదరూపకాభివృద్ధి నిలిచిపోయినది.

ఇట్లు త్రాజెడీ, గ్రీసుదేశమున రూపొందినది. కాని, కొందరికి డయోనిసస్ గాథలయందే ప్రీతి మెండుగ నుండెడిది. వారికొరకు “శాటిర్” అను రూపక రచనయు కొనసాగుచుండెను. డయోనిసస్ దేవుని అనుచరులకు “శాటిర్సు” అని పేరు. వీరు అశ్వముఖము, మానవాకారము గలిగి యుందురని కొందరి యభిప్రాయము. మేషముఖము, మానవాకారము కలిగియుందురని మరికొందరి యభిప్రాయము. వీరికి తోకగూడ నుండును. వీరతిలోక మహనీయులగు శక్తులు గలవారని నాటి గ్రీసుదేశీయుల విశ్వాసము. ఈ “శాటిర్సు”ను బట్టియే, డయోనిసస్ గాథలను చిత్రించు రూపకములను “శాటిర్” రూపకము అని యందురు. కొన్ని పాశ్చాత్య విమర్శకులు “డితిరాంబు” నుండి శాటిర్ రూపకమును, దానినుండి “త్రాజెడీ” యను జన్మించిన వందురు. మరికొందరు “డితిరాంబు” నుండి జన్మించిన ఒకశాఖ “శాటిర్” అనియు, ఇంకొకశాఖ

‘ట్రాజిడీ’ అనియు నందురు. ఇందలి సత్యాసత్యము లెట్లున్నను, ట్రాజిడీ సంపూర్ణ వికాసము నందిన తరువాతకూడ, శాటిర్ రూపకములు రచింపబడుచుండెడి వనుమాట మాత్రము నిజము. యూరిపిడిస్, “సైక్లోప్స్”ను శాటిర్ రూపకమును రచించె నను విషయ మిట స్మరణీయము.

క్రీ॥ పూ॥ 534 సంవత్సరములో పిసిస్ట్రాట్స్ (*Pisistratus*) అను ఏథెన్సు నియంత, నాటకపు పోటీలను ప్రారంభించెను. ఈ పోటీలు ముఖ్యముగా విషాదరూపకములకు సంబంధించి యుండెడివి. ఈ పోటీలు డయోనిసస్ ఉత్సవములందు జరుపబడుచుండెడివి. ఈ పోటీలలో, మొట్టమొదట, థెస్పిస్ కే ప్రథమ బహుమతి లభించినదని చెప్పుదురు. ఇందు పాల్గొను కవులు మూడు విషాద రూపకములను (*trilogy*) ఒక శాటిర్ రూపకమును రచించి ప్రయోగింపవలెను. “*Trilogy*” అనగా, ఒక్కటే కథను గైకొని, మూడు నాటకములుగా రచించుట ఏ రూపకమున కా రూపకము స్వయంసంపూర్ణమయ్యు, కథా విషయమున నైక్యము కల్గియుండును.

ఈ విషాదరూపక స్వరూప స్వభావములను గూర్చి, అరిస్టాటిల్ వండితుడు, తన పోయెటిక్స్ (*Poetics*) అను గ్రంథమున సమగ్రముగా చర్చించి యున్నాడు. అతడు చెప్పిన విషాదరూపక లక్షణమును వివరించుటకు పూర్వము, అతని గురువగు ప్లేటో అను తత్వవేత్తను గూర్చియు, అతని సిద్ధాంతములను గూర్చియు కొంత తెలిసికొనవలసియున్నది.

ప్లేటో, సోక్రటీస్ అను తత్వవేత్త శిష్యుడు. ఈతడు ఒక పరిషత్తును, స్థాపించి, యందు విద్యాబోధ కావించెడివాడు. ఉత్తమ పౌరులుగా, యువజనులను తీర్చిదిద్దుటయే, ఈ విద్యావిధానంయొక్క ప్రధాన ప్రయోజనము.

ప్లేటో మహాశయుడు “రిపబ్లిక్” అను గ్రంథమును రచించెను. ఆదర్శ రాజ్య మెట్లుండవలెనో అందు వివరింపబడినది. ఆదర్శ రాజ్యమున కవులకు (కళాకారులకు) తావులేదని ప్లేటో అభిప్రాయము. ఈ యభిప్రాయమును సమర్థించుకొనుటకై అతడు కొన్ని కారణములను చెప్పియున్నాడు. అందు మొదటిది 1. కవిత్వ మనునది శాశ్వత సత్యదార్థముయొక్క అనుకరణమున కనుకరణము. అనగా సత్యమునుండి ఇది ద్విధాదూరమైన దనుట. 2. దేవతలను గూర్చి కవులు

అబద్ధములను చెప్పుదురు. ప్రపంచము సమగ్ర ధర్మసూత్రబద్ధమని, వారు నిరూపింపజాలరు. 3. మానవుని యందలి కోర్కెలను, రాగములను, కవిత్వము పెంపొందించును. మొదట 1. కవిత్వ మబద్ధముల పుట్టు; 2. అది ధర్మదూరము, 3. సంయమమున కది తోడ్పడదు.

"Poetry has the same effect on us when it represents sex and anger, and the other desires and feelings of pleasure and pain which normally accompany our actions. It feeds them when they ought to be starved and makes them control us when we ought in the interests of our own welfare and happiness, to control them." Republic Book X. H. D. P. Lee.

వైజ్ఞానికముగనే కాక, నైతికముగగూడ కవిత్వ ముపాదేయము కాదని ప్లేటో సిద్ధాంతము. ఆదర్శరాజ్యమునకు మహాకవి వచ్చినచో, అతనికి తగిన అతిథ్యమిచ్చి గౌరవింపవచ్చును. కాని వెంటనే సగౌరవముగ సాగనంపవలయును. ఇది ప్లేటో అభిప్రాయము.

మీడి అభిప్రాయములతో అరిస్టాటిల్ పండితుఁ డేకిభవింపలేదు. కవిత్వాది కళలకు మానవ జీవితమున నుత్తమస్థానము కలదని అతఁడు తన పోయెటిక్సులో నిరూపించెను.

ట్రాజిడీ నిర్వచనము

1. Tragedy, then, is an imitation of an action that is serious, complete and of a certain magnitude, in language embellished with each kind of artistic ornament, the several kinds being found in separate parts of the play; in the form of action—not of narrative; through pity and fear effecting the proper purgation (catharsis) of these emotions. (Butcher)

2. Tragedy is then, an imitation of a noble and complete action, having the proper magnitude. It employs language that has been artistically enhanced by each of the kinds of linguistic adornment, applied separately in the various parts of the play. It is presented in dramatic, not narrative form and achieves, through the representation of the pitiable and fearful incidents, the catharsis of such pitiable and powerful incidents.

(Leon Golden)

ఉదాత్తమును, స్వయం సంపూర్ణమునై, సముచిత పరిమాణము కలిగియున్న శోకవృత్తముయొక్క (కార్యమును) అనుకరణమే ట్రాజిడీ అనబడును. అందు తాల స్వర యుత గీతాలంకృతి విశిష్టమగు భాష ఉపయోగింపబడును. కొన్ని భాగములు కేవల ఛందో బద్ధములు కాగా, మరికొన్ని భాగములు గేయ నిబద్ధము నగును. అది ఆఖ్యానరూపమున (గాక! నాటకీయముగ ప్రదర్శింపబడును. శోక భయముల వలన, ఆ భావములకే సముచిత జ్ఞానము గలుగునట్లు చేయును. (శోచ నీయములును, భయానకములును అగు సన్నివేశములవలన, అట్టి సన్నివేశముల యెరుకను, లేక బోధను కలిగించును.)

ఈ నిర్వచనమున నొక క్రమమున్నది. ప్రథమముగ, ట్రాజిడీ యొక్క స్వరూప స్వభావములను, తరువాత అందుపయుక్తమగు సాధనమును (భాష), అనంతరము తద్వ్యక్తికరణ విధానమును (నాటకీయత) తుట్టతుదకు దాని ప్రయోజనమును వివరింపబడినవి.

ఇచ్చట ముఖ్యముగా గమనింపవలసిన విషయ మొకటి కలదు. అరిస్టాటిల్ అభిప్రాయమున, ట్రాజిడీ విషాదాంతము కానక్కరలేదు. విషాదకరములగు ఘట్టములు, లేక, సంఘటన లందున్న చాలును. ఒకప్పుడది విషాదాంతమును కావచ్చును. కాని యది నియత ధర్మము కాదు. విషాదాత్మకత్వమే ట్రాజిడీని, కామెడినుండి వేరుచేయుచున్నది. గంభీర స్వభావుల, ఉదాత్త వృత్తమును ట్రాజిడీ అనుకరించును. లఘు స్వభావుల తేలిక పనులను చిలిపిచేష్టలను కామెడి వృత్తము సేయును. అరిస్టాటిలు పండితుడు, విషాదాంతముగు ట్రాజిడీ యెడ కొంత

మొగు చూపెను. కాని, అనివార్యమగు మౌర్యకృత్యము జరుగనుండగా, నిజము బయలుపడి, మోదాంతమగు ట్రాజడీని గూఢ ఆమోదించెను. ఉదా : ఇపిజీనియా, తానెవ్వనిని బలిసేయ సిద్ధముగ నుండెనో, అతడే తన సోదరుడని గ్రహించుట. ఇందు కేవల విషాదాంతము; మానవ హృదయమును మొదలంట గలించివేయుననియు, రెండవది మానవ సహజమగు వయాకుత్వమును తృప్తిపరచు ననియు, పండితుఁడు తలంచి యుండును.

ట్రాజడీ అనుదాని యర్థము కాలక్రమమున మారినది. గ్రీసు దేశీయుల యభిప్రాయమున, ట్రాజడీ యనగా విషాదాత్మకమగు రూపకము. మధ్య కాలమున దాని రూపకలక్షణము మరుగున పడిపోయినది. అక్కాలమున, విషాదాంత మగుచో శ్రవ్యకావ్యము గూడ, ట్రాజడీగానే పరిగణింపబడినది. ఆధునిక యుగమునఁ విషాదాంతమగు రూపకమునే, ట్రాజడీ అని అందురు.

ట్రాజడీ అను పదమునకు, మేకపాట (*Goat song*) అని యర్థము. ఈ పేరెందులకు వచ్చినదో సరిగా చెప్పట కష్టము. మేకను బలియిచ్చెడువారు కావున, ఆ పేరు వచ్చినదని కొంద రందురు. మేకను బహూకరించెడువారు కావున నా పేరు వచ్చినదని కొందరి యభిప్రాయము. మేకతోలు కట్టుకొని నాట్యము చేసెడివారు కావున నా పేరు వచ్చినదని కొందరి వాదము. ఇందు మూడవ వాదమే సమంజసముగ గన్పట్టుచున్నది. ఏ దేవతకైనను మేకను బలి యివచ్చును. మేకను బహూకరించుటకూడ పెక్కు సందర్భములందు చేయవచ్చును. ట్రాజడీయొక్క ఆవిర్భావమునకును, డయోనిసస్ దేవుని ఉత్సవములకును దగ్గర సంబంధము కలదని అందరు నంగీకరించినదే. ఆ దేవుని సేవకులే మేక చర్మమును ధరింతురు. కావున మేక చర్మధారణము వలననే ట్రాజడీ అను పేరిట నన్వర్థమగుచున్నది.

ఇక అరిస్టాటిల్ పండితుని నిర్వచనము నందలి కొన్ని పదముల యర్థమును సమగ్రముగ తెలిసికొనవలసి యున్నది. అందు మొదటి పదము “అనుకరణము”

అనుకరణ మనగా యథాతథ్యానుకరణ మనగాదు. అనుకరణ పదము నకు కళాత్మకమగు సృష్టి యనిగాని, సృజనాత్మకమగు కళ యనిగాని యర్థము చెప్పనగును. బుచర్ పండితుని క్రింది వాక్యము లీ యంశమునే విశదీకరించుచున్నవి.

“Imitation, so understood, is a creative art. It is the expression of the concrete thing under an image which answers to its true idea. To sieze the universal and reproduce it in simple and sensuous form is not to reflect a reality already familiar through sense perception; rather it is rivalry of nature, a completion of her unfulfilled purpose, a correction of her failures.”

Aristotle's Theory of Poetry and Fine Art-Butcher.

స్కాట్ అను ఆంగ్ల విమర్శకుడు, భావనాత్మకముగ జీవితమును పునర్నిర్మాణము గావించుటయే అనుకరణపదమున కర్థమని తలంచుచున్నాడు.

Imitation for the poetics, is the objective representation of life in literature-what in our language we might call the imaginative reconstruction of life.

R. A. Scott - James - The Making of Literature.

అనుకరణమే, లలితకళలకు, ముఖ్యాతి ముఖ్యమగు లక్షణము : ప్రాణ భూతము కళలకును, శాస్త్రములకును గల భేదమనుకరణమును బట్టియే గ్రహింప నగును.

అనుకరణ మనునది మూడు విధములుగ నుండవచ్చును. 1. యథాతథముగ చిత్రించుట, 2. నిత్యజీవితముననున్న విధమునకంటె అధికముగ చిత్రించుట, 3. నిత్యజీవితముననున్న విధమునకంటె న్యూనముగ చిత్రించుట. *మొదటి దానితో కళకు సంబంధము లేదు. రెండవది ట్రాజిడి యొక్క లక్షణము. మూడవది ‘కామెడీ’ చేయు పని.

అనుకరణాత్మకము లగుటచేత, కళలయందు క్రింది మూడంశము లుండును. 1. అనుక్రియమాణమగు వస్తువు, 2. అనుకరణ సాధనము, 3. సాధనము నుపయోగించు విధానమునందలి వివిధ భేదములు. ఆరిస్టాటిలు పండితుడు

*Aristotle recognises only two categories - better than and worse than - and the ‘like category and the artists illustrating it were added by Hellenistic Scholars.

—O. B. Hardison Jr.

కవిత్వము, గానము (జంత్ర గాత్రములు) నాట్యము, చిత్రలేఖనము అను నాల్గు కళలను పేర్కొని యున్నాడు. దీని కారణము చెప్పిన సాధనములు నాలుగు. 1. భాష 2. తాళము లేక లయ, 3. స్వరైక్యము లేక శ్రుతి, 4. రంగులు, ఆకృతి.

నాట్యమందు లయయు, గానమందు శ్రుతిలయలును, పద్యమందు భాషయు (ధందస్సును) లయయు, బృందగాన గీతమందు భాషయు, శ్రుతిలయలును, చిత్రలేఖనమందు రంగులును ఆకృతియు సాధనము లగును.

అరిస్టాటిలు స్థాపత్యమును పేర్కొనలేదు. పేర్కొనియే యున్నచో దానికి సాధన మాకృతియని నిర్ణయించెడివాడు.

ఇచ్చట, కళాతత్త్వ వివరణావసరమున, ఆధునికులకును, అరిస్టాటిలు పండితునకును గల భేదమును మనము గుర్తింపవలసి యున్నది. ఆధునికులు, కళాతత్త్వమును వివరించునపుడు, ప్రపథమముగ, భావనా వ్యాపారమును గూర్చి చర్చింతురు. పండితుడు మొట్టమొదట కళా సాధనమును గూర్చి ప్రసంగించి యున్నాడు. అతడు, భౌతిక కారణ వివరణముతో తన కళాదర్శన ప్రారంభించెను. ఆధునికులు, ఆ కారణములందు, శక్తిమంత మగునదెద్దియో, దానిని గూర్చి మొదట ప్రసంగింతురు.

ఛందోబద్ధమగు రచించినంత మాత్రమున కవి కాఁజాలఁడనియు, అను కరణమే కవితాకళా ప్రధాన లక్షణమనియు, అరిస్టాటిల్ స్పష్టముగ చెప్పి యున్నాడు. హోమరును మహాకవి యనుట కతని గ్రంథము లందలి యను కరణమే ముఖ్య కారణముగాని ఛందోబద్ధమగు రచన కాదు. ఎంపిడాక్లిస్ అను నాతడు, తన గ్రంథముల నన్నింటిని, ఛందోబద్ధముగనే రచించెను. కాని యాతనిని కవిగా పరిగణింపరాదు. అతని గ్రంథము లనుకరణాత్మకములు కాక పోవుటయే యందులకు కారణము.

మన పూర్వులు కూడ, పెక్కు శాస్త్రములను పద్యరూపముననే రచించిరి. అంతమాత్రమున నవి కావ్యములు కావు కదా!

సంగీత సాహిత్యములు శబ్దరూపకములు కదా! ఈ శబ్దమును తాళైక్యము (Rhythm) స్వరైక్యము (Harmony) భాష అని మూడు విధములుగ విభజింపవచ్చును. ఈ మూడును కలిసిగాని, వేర్వేరుగగాని యుండును. డితిరాంబు, ట్రాజిడి, కామెడి, ఇతిహాసము అను సాహితీ ప్రక్రియలును,

*వేణువు, తంబూరావంటి జంత్రగాత్రముల ద్వారమున గీయమానములగు, నైతిహాసిక కవితాభాగములును మీది సాధనములపై నాధారపడియున్నవి.

ఇంతదనుక అనుకరణమునుగూర్చి చర్చించితిమి. ఇక కార్యము (*action*) అనగా నేమో వివరింపవలసియున్నది. మానవుఁ డొక ఫలమును గోరిచేయు యత్నమంతయు “కార్యము” అనఁబడును. అందు సుశిక్షితమగు నభిలాష, బుద్ధి అను రెండంశము లున్నవి. అరిస్టాటిల్ అభిప్రాయమున, “కార్యము” అనగా వట్టిపనిగాదు. రంగస్థలముపై నటులు చేయు నంగవిక్షేపాదికమును గాదు; అది ఒక క్రమపరిణామమును సూచించును. ఒక రూపకము బహుక్రియా విస్తృతము కావచ్చును గాని, యా క్రియాకలాపమంతయు, నొక నిర్దిష్టకార్యముపై నాధారపడి యుండవలెనని పండితుఁడు నిర్దేశించి యున్నాఁడు. రూపకమునందు, అది నుండి అంతము వరకు నొక జీవితమందలి పరివర్తనక్రమము గోచరించును. సాధారణముగా, ఈ పరివర్తనము సుఖమునుండి దుఃఖమునకే జరుగును. అప్పుడప్పుడి మార్పు దుఃఖమునుండి సుఖమునకును కలుగవచ్చును. ఇట్టి క్రమపరివర్తనమును విశదము చేయు జీవిత ప్రధాన ఘట్టమే కార్య మనఁబడును. ఇతివృత్తమువలన కార్యము దృశ్యమాన మగును. అనగా, కళాత్మకముగా దృశ్యమానమగు కార్యమే ఇతివృత్తమనుట, ఇచ్చట ముఖ్యముగా గమనింపవలసిన విషయ మొకటి కలదు. ‘కార్యమును అనుకరించుట’ అనగా ‘తత్కార్యకర్త ననుకరించుట’ అనియేకదా అర్థము. కార్యమును నిర్వహించువానికి అనగా కర్తకు ఒక స్వభావము సంకల్పము (*character and thought*) నుండును కదా : నిత్యజీవితమున దేనిని “కార్యము” అని యందురో దానినే సాహిత్యమున ఇతివృత్తమని యందురు. కావున “అనుక్రియమాణమగు వస్తువు” చేతనే ఇతివృత్తము, స్వభావము (ప్రాతత), సంకల్పము అను మూఁడును విశదము లగుచున్నవి.

“అనుక్రియమాణమగు వస్తువు కార్యము” అని ఆరిస్టాటిలు పండితుఁడు నిర్దేశించుటకు కారణమిది: ఒకఁడు చేయు కార్యములను బట్టియే మంచిగాని, చెడుగు

*The dithyramb was originally a choral ode sung in honour of Dionysus, where as nomic poetry was originally concerned with texts taken from the Epic, and was presented with a flute or lyre accompaniment.

—A. Poetics—Leon Golden.

గాని నిర్ణయింపబడును. కార్యనిరపేక్షములగు గుణాగుణములు నిరర్థకములు, దర్శన శ్రవణాదులు మానవునకు స్వతస్సిద్ధములు. అప్రయత్న లబ్ధములు. అరిస్టాటిల్ అభిప్రాయమున మంచి చెడుగులు, గుణాగుణములు మున్నగునవి మానవునకు ప్రయత్న సాధ్యములేకాని, దర్శన శ్రవణాదులవలె అప్రయత్న సిద్ధములు కావు. అసలు కార్యనిరపేక్షముగ గుణాగుణముల కునికియే లేదని పండితుని యభిప్రాయము. పండితుఁడు కర్మయోగి. కేవల సదసద్వివేకముగూడ ప్రయోజన శూన్యమే. సో కటిస్ అను తత్వవేత్త **'Virtue is Knowledge'** అని ఎఱిగెత్తి చెప్పియున్నాఁడు. ఈ ధ్వాంతమును అరిస్టాటిల్ అంగీకరింపఁడు. ఆచరణ శూన్యమగు జ్ఞానము నాతఁడాదరింపఁడు. కార్యనిరపేక్షమగు జ్ఞానమునెడగాని, గుణాగుణములయెడగాని పండితున కాదరణములేదు కావున, 'ట్రాజిడీ కార్యము యొక్క అనుకరణము' అని తన నిర్వచనమును ప్రారంభించినాఁడు. అధునికుల దృష్టిలో అరిస్టాటిల్ **'Extrovert'**.

"I can only suggest that Aristotle was perhaps something of an extrovert; constantly he stresses activity. Happiness, for him, is the by-product of a personality functioning rightly. He neglects the personal lyric, with its expression of mere emotion. Even among metaphors he prefers the active. character he sees as the product of habitual action as a man becomes a builder by building.

Tragedy F. L. Lukas. P. 140

గభీరోదాత్తమగు 'కార్యమే' (మానవవృత్తము) విషాదరూపకమున కుపాదేయవస్తువు. 'కామెడీ' యందు మానవుని లఘుభావములను, చేష్టలును చిత్రితములగును ఈ లక్షణమువలన, 'ట్రాజిడీ'కిని 'కామెడీ'కిని గల భేదము తెలియుచున్నది.

మూఁడవ లక్షణము ఇతివృత్త పరిమాణమునకు సంబంధించియున్నది. ఇతివృత్తము నాతిదీర్ఘమును, నాతిహ్రస్వమగునై యుండవలెను. అతిదీర్ఘమగుచో, సహృదయుడు ఒక్క చూపులో, దానినాకళించుకొనలేడు. అప్పు డాతనికి ఏతద్రూప కోచితమగు నానందము కలుగదు. అతిహ్రస్వమగుచో, నాయకజీవిత పరివర్తనము,

సోపపత్తికముగ, కార్యకారణ సూత్రానుసారముగ నిరూపితమగుట కవకాశము చాలదు. కావుననే ఇతివృత్తము నాతివీర్ణమును, నాతిహాస్యమును కారాదను నియమ మేర్పడినది.

ట్రాజడీయందలి ఇతివృత్తము స్వయంసంపూర్ణముగా నుండవలెను. అనగా అందు, ఆదిమధ్యాంతములు కార్యకారణ భావసిబద్ధములు కావలెననుట; అది అనగా ప్రారంభము, మరొక సంఘటనకు, కార్యము కారాదు. అది మధ్య భాగమునకు కారణము కావలయును. మధ్య భాగము, పూర్వోత్తర భాగములకు క్రమముగా, కార్యమును కారణమును గావలయును. అంత్యభాగము, మధ్యభాగము నకు కార్యమైయుండవలెను. మరొక సంఘటన కది కారణము కారాదు. ట్రాజడీ యందు, ఏ సంఘటనయు హఠాత్సంభవము కారాదనియు, సన్నివేశమలన్నియు కార్యకారణ భావసిబద్ధములై యుండవలెననియు పండితుని ఆశయము. రూప సౌందర్యము, అంగాంగి భావసమన్వయమునందే కలదు. క్రమత, సామరస్యము, నిష్పత్తి, సమగ్రత అనునవి గ్రీసుదేశీయుల యభిప్రాయమున సౌందర్య లక్షణములు. అందులకే వారు కావ్యము నొక జీవితో సరిపోల్చురు. సముచితమగు నవయవానయవి సంబంధమే సౌందర్య సందాయకము.

ఆదిమధ్యాంతముల విషయమున అరిస్టాటిల్ చేసిన నియమము విచిత్ర పరిణామములకు దాతీసినది. ఈ ప్రపంచమున పూర్వాపరములు ఆద్యంత ములులేని సంఘటన లెవ్వి? మధ్యయుగమున కొందరు కవులట్టి సంఘటనలకై యన్వేషించిరి. సృష్టిలయముటు, జననమరణములు అను సంఘటనలయందు మాత్రమే వారికి లక్ష్యలక్షణ సమన్వయము కుదిరినది. అంతట, కొందరు కవులు, తమ రూపకములను సృష్టితో నారంభించి ప్రళయముతో నంతము చేసిరి. కొందరు పుట్టువుతో నారంభించి, చావుతో ముగించిరి. ఈ ప్రకారముగ సాధింప

* A plot is a unity, not as some think, merely it is concerned with one individual, for, in some of the many and infinitely varied things, that happen to any one person, there is no unity.

బడునైక్యము దోషదూషితమని, *పోయేటిక్స్ గ్రంథమున ఎనిమిదవ ప్రకరణమున వివరింపబడియే యున్నది. అరిస్టాటిల్ సాహితీ నియంత యనుకొనుట వీరి మొదటి పొరపాటు. అతఁడు చెప్పిన విషయములను సరిగా నర్థము చేసికొనకపోవుట రెండవ పొరపాటు.

అరిస్టాటిల్ చెప్పిన ఆదిమధ్యాంత లక్షణమునకు ల్యాకాసు పండితుఁడు చేసిన సమన్వయము లక్షణకారుని యభిప్రాయమును సువ్యక్తము గావించుచున్నది.

All that Aristotle is insisting upon is that a play should have good and obvious reasons for beginning where it begins and for ending where it ends; and that its incidents showed follow from one another by a clear chain or causation, without coincidence and without irrelevance. There shall be nothing which is not clearly caused by what precedes, nothing which is not clearly the cause of what follows.

ఆధునికుల యభిప్రాయము, పండితునకు విరుద్ధముగ నున్నది.

“Stories should have neither a beginning nor an end”

—Tchekhov.

శ్రుతిలయానుగుణమగు భాషానిబంధనము “కోరన్” అను బృందగానమున వ్యక్తమగును.

ఆఖ్యాన రూపమున గాక, నాటకీయముగ నుండవలె నను నియమము విపురేతిహాస విషాద రూపకములకు గల భేదమును వివరించుచున్నది.

చిట్టచివరిది “కెథార్సిస్.” ఇది రూపక ప్రయోజనమునకు సంబంధించి యున్నది. రూపక ప్రయోజన మానందమే. అది ‘కెథార్సిస్’ వలన సాధింపబడునని పండితుని ఆశయము. ‘కెథార్సిస్’ అనగా నేమి? దీనిని అరిస్టాటిల్ ఏ యర్థమున ప్రయోగించెను? ట్రాజడీయొక్క ప్రయోజనమును సాధించుట కిది యెట్లుపకరించెను? ఈ ప్రశ్నలకు మనము సమాధానము చెప్పవలసియున్నది.

ఈ విషయమున పాశ్చాత్య విమర్శకులందు మతభేదములు కలవు. వాని నీ క్రింది విధముగ విభజింపవచ్చును.

1. శాశనవాదము (*Theory of purgation*)
2. పవిత్రీకరణవాదము లేక శోధనవాదము (*Theory of purification*)
3. సామరస్యవేదము (*Theory of balancing*)
4. సృష్టికరణవాదము (*Theory of clarification*)

ఈ నాలుగును* ముఖ్యములగు వాదములు. వీనిని సమగ్రముగా వివరించుటకు పూర్వము, మనము తెలిసికొనవలసిన విషయములు కొన్ని గలవు.

ప్లేటో అను తత్వవేత్త “రిపబ్లిక్” అను తన గ్రంథమున, కవితా విషయకములగు సిద్ధాంతములను కొన్నింటిని ప్రతిపాదించియున్నాడు. అందు కొన్నింటితో అతని శిష్యుడగు అరిస్టాటిల్ ఏకీభవించియున్నాడు. కొన్నిటితో ఏకీభవింప

* Katharsis is said to be a medical metaphor meaning purgation. (or purification). The tragic pleasure is traced to, purification by Lessing, to sublimation by moderns, to homeopathic, like cures like, to abreaction by psycho-analysis, to calm of mind by Milton, to sadism by Rousseau, to masochism by others, to a higher harmony by Hegel, to an insight into evil by Schopenhauer, to curiosity by Lucas, to vital causality by Abercrombie, to a balance of the impulse to approach and the impulse to retreat by Richards, to the goat man in us by Nietzsche, to faith in man by Dobree, to an affirmation of life and individuality by others, to the integrative value of all emotions, even to mere emotional stirring (it is better to be grieved than bored says one), to the activity of imagination, to being fictitious like the picture of a hungry lion, to humiliation suffered by the hero, to the hero being made a scape-goat, etc. But in the brilliant epigram of Lucas the theatre is not a hospital-emotional effect : Katharsis and Rasa—by Prof. K. Viswanatham.

లేదు. ప్లేటో సిద్ధాంతముల నిట్లు పేర్కొనవచ్చును. 1. కవిత్వము అనుకరణ రూపమగు కళ, 2, కవిత్వము మానవుని యందలి శోకాద్యావేగములను విజృంభింపజేయును, 3. అనుకరణాత్మక మగుటచేతను, అనుకరణ సాధనము వలన శోక భయాదులను ప్రకోపింపఁ జేయుటచేతను, కవిత్వ మానందజనక మగుచున్నది. 4. కవిత్వము వలన ప్రకోపింపఁబడిన శోకాద్యావేగములకు ప్రేక్షకలోకముపై లేక పాఠక లోకముపై నమేయమగు ప్రభావము కలదు.

ఇంత దనుక గురుశిష్యుల కభిప్రాయ భేదము లేదు. కవితాకళా సముద్భూతము లగు శోకాద్యావేగములు స్వాభావికముగనే దుష్టము లనియు, లోకకళ్యాణభంజకము లనియు ప్లేటో సిద్ధాంతము దానిని అరిస్టాటిల్ అంగీకరింపలేదు. శోకాద్యావేగములు సహజముగ దుష్టములు కావనియు, జీవితమున వానికొక స్థానము కలదనియు అతని యభిప్రాయము. ఈ యభిప్రాయమునకు అనుగుణముగ అతడు ట్రాజిడీ కొక ప్రయోజనమును సూచించియున్నాఁడు. అదియే “కెథార్సిస్”. ఈ విధముగ చూచినచో, ప్లేటో కవితావిషయమున చేసిన అధిక్షేపణలకు అరిస్టాటిల్ ఇచ్చిన సమాధానమే ‘కెథార్సిస్’ అనవచ్చును.

కెథార్సిస్ (*Katharsis*) అనునది వైద్యశాస్త్ర సంబంధమగు పదము. దీనికి “శాశనము” (*Purgation*) అని యర్థము. ఈ శాశనము వేనికి? శోకభయాద్యా వేగములకు. ఎట్లు? శోకభయముల ద్వారముననే, ఇది పండితుని సమాధానము. శోక భయములు—ఈ రెండు భావములును ట్రాజిడీకి ముఖ్యముగా సంబంధించినవి. అరిస్టాటిల్ ఈ రెండు భావములను తరచుగా కలిపియే వాడుచుండును. అతని యుద్దేశమున నీ భావములకు అవినాభావ సంబంధము కలదు.

* కష్టములు కలుగదగని వానికి కష్టములు కలుగుచో మనము శోకింతుము. అట్టి కష్టములు మనకు గూడ కలుగునేమో అని భయమందుదుము. కావుననే, శోక

* Pity is aroused by someone who undeservedly falls into misfortune, and fear is evoked by our recognising that it is some one like ourselves who encounters this misfortune-Rhetoric (11-19-22). Pity may be defined as a feeling of pain caused by the sight of some evil, destructive or painful, which betalls one who does not deserve it, and which we might expect to befall ourselves. Rhetoric-Book II Ch. VIII by Aristotle.

భయముల కవినాభావ సంబంధము కలదని చెప్పబడినది. మరియు నీ కష్టములకు గురియగు వా రించుమించు మనవంటి వారే కావలయును. అప్పుడే మనకు వారియెడ సానుభూతి యుదయించును; అట్టి కష్టములు మనకు గూడ కలుగవచ్చు నను భయ ముదయించును. కావుననే ట్రాజిడికి సంబంధించి యీ శోకము కేవల పదార్థ ప్రవణమును స్వప్రయోజన శూన్యము నగు భావము కాదు. అరిస్టాటిల్ అభిప్రాయ మున భయము లేనిచో శోకమును లేదు. మనకు సంబంధించినంతవరకు ఏది భయ కారణము అదియే యితరులకు సంబంధించినంతవరకు శోకకారణము, మరొక వినయము: మనమే బహు కష్టములకు గురై యున్నచో ఇతరుల కష్టములను చూచునపుడు మనకు శోకము కలుగదు. మన బాధలలోనే మనము కొట్టుకొన చున్నచో, సితరుల బాధలను గూర్చి యోచించుటకు అవకాశ మెక్కడ? అట్లే క్రద్దోద్ధతులగు వారికి గూడ శోకము కలుగదు. సాత్రుల విషయమున గూడ నిట్లే యోచింప వలసి యున్నది పరమ దుష్టున కొకనికి కష్టములు కలుగుచో మనకు శోకము కలుగదు. అట్టి దుర్మార్గున కట్టి కష్టములు కలుగుట సమంజసముగా నున్నదనియే భావింతుము. కేవల సత్పురుషునకు కష్టములు కలుగుచో ధర్మనిష్ఠులగు మన భావములు విచలితము లగును. మరియు నట్టి కల్పనము సంభావ్యతకు విరుద్ధము. అవశ్యకతకు దూరము. ఇక కేవల దుర్జనుడు కష్టపరంపర నధిగమించి సపత్న్యమృద్ధి నందుట శోకావహము కాదనుట స్పష్టమే కావున, కష్టములు రాదగనివానికి కష్టములు వచ్చినట్లు చిత్రించు టయే శోకోత్పత్తికి కారణమగుననియు, నదియే ట్రాజిడికి తగిన కథావస్తువనియు చెప్పబడినది.

అరిస్టాటిల్ శోకము, భయము అను రెండు భావములను మాత్రమే యేల గైకొనెను; తక్కినవాని నేల యుపేక్షించెను? ఈ ప్రశ్నలకు పండిత విమర్శకులు రెండు విధములగు సమాధానముల నిచ్చియున్నారు. శోకభయము లితర భావముల కుపలక్షణము లని కొందరి యభిప్రాయము. శోకభయముల గూర్చియే పండితుడు నిర్దేశించి చెప్పెనని మరికొందరి యభిప్రాయము. ఈ ద్వైధీ భావమే విషాదరూపక నిర్వచనమునందును గన్పట్టుచున్నది.

1. "Through pity and fear effecting the catharsis of these emotions."

2. Through pity and fear effecting the catharsis of such emotions.

ఉపలక్షణవాదులు కూడ శోకభయములు సర్వభావములకును ఉపలక్షణములని అంగీకరింపరు. ఉద్వేగకరములగు భావములు మాత్రమే లక్షితములు. ఉదా : అత్యుత్సాహము.

“Aristotle everywhere says, that pity and fear are the characteristic and necessary tragic emotions. And that raises the question whether he means to exclude all others from the emotional experience which tragedy involves from what I have already said it should be evident that by implication, he does not exclude them. The phrase in ch. vi (P. 35) “in the catharsis of such emotions”— seems, as By water says to include the whole group of disturbing emotions. (especially ‘enthusiasm’) and not be limited to the two nor extend to all.”

Aristotel's Poetics by Humptry House P 103.

శోక భయములను మాత్రమే పండితుడు నిర్దేశించెననువారు చూపు కారణము లివి; అరిస్టాటిల్ ఆనాటి పరిస్థితుల కనుగుణముగా తన సిద్ధాంతమును రూపొందించెను. ఉత్తమపౌరుని సృజించుటయే అతని పరమాదర్శము. ఆనాడు ఏథెన్సు నగరవాసు లందరును పాఠశాలకు వెళ్ళుదు దండెత్తివత్తురో అను భయమున నిరంతరము యుద్ధసన్నద్ధులై యుండెడివారు. వారికొక మూలబల ముండెడిది. అందలి సైనికులందరు విధిగా నాట్యాశాలకు పోవలె నను నియమము కూడ నుండెడిది. ఏథెన్సు నగరవాసి ఉత్తమ పౌరుడేకాక మహావీరుడు కూడ కావలసియున్నది. శోకభయములు వీరతాభంజకములు. అందులకే ఆ రెండు భావములు మాత్రమే జ్ఞానయోగ్యము లని పండితుఁ డభిప్రాయపడి యున్నాడు. ఆ కార్యమును, నిర్వహించును. కావుననే ట్రాజిడి అతని దృష్టిలో పరమోత్కృష్టమగు సాహితీప్రక్రియ యైనది.

అరిస్టాటిల్ తన “పోయెటిక్స్” అను గ్రంథమున “కెథార్సిస్” అను పదము ¹నొక్కమార్తే వాడియున్నాడు: దాని నాతడు నిర్వచింపలేదు. కావుననే వివిధ వాదముల కది దారితీసినది. ఇది వైద్యశాస్త్రము నుండి గైకొనిన పదమని కొందరును, మతసంబంధమగు పదమని కొందరును అభిప్రాయపడుచున్నారు.

ల్యూకాస్ అను విమర్శకుడు ఇది వైద్యశాస్త్రమునకు సంబంధించిన పదమనియే తలంచియున్నాడు. *There is strong evidence that catharsis means, not purification but purgation.*

Tragedy F. L. Lucas

గ్రీకు భాషలో ‘కెథార్సిస్’ అను పదమునకు సర్వసామాన్యముగ చెప్పు నర్థములందు మత సంబంధి పవిత్రీకరణ మొకటి.²

రెండును గాదను వాదము క్రింది వాక్యములలో వ్యక్తమగుచున్నది.

To ask if catharsis is metaphor from medicine or [religion is to put the question in the wrong form. For it is not a metaphor derived from either. The point is that illustrations of the same general principle are found in relation to physical states in medicine, to some emotional states in religion and to some emotional states in poetry. In tragedy in particular to the emotional states of pity and fear.”

A. P. H. H. P. 108.

¹In fact the greek word—does occur once more in the text of the poetics, though not in the technical special sense of Aristotle’s. In Ch XVII (P62) in the summary of the plot of Euripidis’s, ‘Iphigenia in Tauris’ it is the world used for the ‘purifying’ of orestes.

— Aristotle’s Poetics. Humphry House P. 104.

²This is one of the word’s frequent normal meanings in Greek. It means ceremonial purification from a religious impurity.

Aristotle’ Poetics, H. H. 104

“కెఫార్స్” అనునది, వైద్యశాస్త్రమునుండి గైకొనిన రూపకమా మతము నుండి గైకొనిన రూపకమా? అని ప్రశ్నించుట సరిగాదు. ఆ రెండింటి నుండియు నిష్పన్నమైన రూపక మదికాదు అందులకే మీది ప్రశ్న దోష జుష్టము. ముఖ్యంశ మిది: సామాన్యముగ ఆ సూత్రమునకే సంబంధించిన యుదాహరణములు, వైద్య సంబంధి భౌతికకర్తయందును, మత సంబంధిహృదయోద్వేజక స్థితులయందును, కవితాసంబంధి హృదయోద్వేజక స్థితులయందును గన్పట్టుచున్నవి. ట్రాజిడీలో ముఖ్యముగా శోకభయావేగములకు సంబంధించి అవి యున్నవి.

దీనిని బట్టి అరిస్టాటిల్ కామన, “కెఫార్స్” అను పదమునకు ప్రయోగ బాహుళ్యము కలదు. యు, దాని యర్థ మానాటి ప్రజలకు ముఖ్యముగా విద్యావంతులకు సువిదితమై యుండెననియు మనమూహింపవచ్చును.

“కెఫార్స్” విషయమున వివిధవాదములు గలవని ముందే చెప్పబడినది. అందు ముఖ్యములగు వాదములు కూడ పేర్కొనబడినవి. వానిని సంక్షిప్తముగా నిట విచారితము.

జ్ఞాన వాదము :

ట్రాజిడీని చూచుటవలన శోకభయము లుద్బుద్ధము లగును. తరువాత నవి జ్ఞాతము లగును ప్లేటో తన “రిపబ్లిక్” అను గ్రంథమున ట్రాజిడీని నిరసించి యున్నాడు. దానివలన ప్రేక్షకు యందు భీరుత్వము జనించునని అతని యభి పాయ . దా కి అరిస్టాటిల్ సమాధాన మిది; ట్రాజిడీ వలన శోకభయాద్యా రిగములు జనించునను మాట నిజమే, కాని, అవి యుద్బుద్ధములగుట ప్రేక్షకుని యందున్న శోకభయజ్ఞానమునకే కావున ట్రాజిడీని నిషేధింపనక్కరలేదు.

“కెథార్సిస్” అను పదమునకు తాశనము (*Purgation*) అను నర్థమును పలువురు చెప్పియున్నారు.¹ ఈ పదము నీ యర్థమున అరిస్టాటిల్ కూడ తన పోలిటిక్సు అను గ్రంథమున ప్రయోగించియున్నాడు. ఈ తాశన మెట్లు జరుగును? ‘హోమియోపతి’ అను వైద్య సిద్ధాంతము మనసున పెట్టుకొనియే, అ స్టాటిల్ ఈ తాశన విధానమును చెప్పెనని పలువురు వ్యాఖ్యాతల అభిప్రాయము ²మిల్టన్ మహాకవి తన ‘*Samson Agonistes*’ ఆ గ్రంథమున నుపోద్ఘాతములో ఈ విధానమునే సూచించియున్నాడు.

¹But we maintain further that music should be studied—with a view to—purgation (The word purgation we use at present without explanation, But when hereafter we speak of poetry we will treat the subject with more Precision)—in listening to the performances of others we may admit the modes of action and passion also. For feelings such as pity and fear or again enthusiasm, exist very strongly in some souls and have more or less influence over all. Some persons fall in to a religious frenzy, whom we see as a result of the sacred melodies when they have used the melodies that excite the soul to mystic frenzy restored as though they have found healing and purgation. Those who are influenced by pity and fear and every emotional nature must have like experience... and all are in a manner purged and their souls lightened and delighted. ఇందు purgation అనుచోట్ల నెల్ల మూలమున catharsis అని కలదు.

²Tragedy (is)—said by Aristotle to be of power, by raising pity and fear of terror, to purge the mind of those and such—like passions—nor is nature wanting in her own effects to make good his assertion for so in physic things of melancholic hue and quality are used against melancholy, sour against sour, salt to remove salt humours.

“కెథార్సిస్” విషయమున, ఈ హోమియో సిద్ధాంత సమన్వయము పదు నెనిమిదవ శతాబ్దమున నంతరించినది. మరల దీనిని జాకోబ్ బెర్నాస్ (*Jacob Brenay*) అనునాతడు క్రీ. శ. 1857వ సంవత్సరమున పునరుద్ధరించెను. తరువాత పోయేటిక్సు గ్రంథవ్యాఖ్యాతలు, ఇంచు మించుగా అందరును ఈ సిద్ధాంత మునే అంగీకరించియున్నారు. ఫ్రాయిడ్ అను మనస్తత్వవేత్త కాలమున నీ సిద్ధాంతమునకు బహుశ ప్రచారము లభించినది. బాల్యకష్టానుభూతి స్మరణము వలన సరముల దుర్బలతగల రోగుల కుపశాంతి కలిగించు విధానము నాతడు కనుగొని, యాచికిత్సా విధానమునకు ‘*Cathartic method*’ అని పేరిడెను. యువ జనుల భయాతురతకు ప్రధాన కారణము “ఎడిపస్ కాంప్లెక్స్” (*Oedipus complex*) అను చిత్తవికారమనియు ఎడిపస్; హేమెట్ అను రూపకములు శక్తి మంతములగుటకు కారణము. అవి సంకేతరూపమున ఈ “ఎడిపస్ కాంప్లెక్స్” అను చేతో వికారమును వ్యక్తీకరించుటయే యనియు ఫ్రాయిడ్ అభిప్రాయము. ఉత్తమ శ్రేణికి చెందిన ట్రాజిడి లన్నింటికిని ఈ ఖాళనశక్తి కలదని అతని విశ్వాసము.

ఈ ఖాళన సిద్ధాంతమును ఒక పెద్ద లోపము గలదు. ఇందు అరిస్టాటిల్ సంపూర్ణముగా తన గురువగు ప్లేటోపై నాధారపడుచున్నాడు. శోకద్యా వేగము లను పాదేయములనియే కదా ప్లేటో యొక్క సిద్ధాంతము. అరిస్టాటిల్ కూడ తుదకా నిర్ణయ మునకే వచ్చినట్లు గన్పట్టుచున్నది. కాని వాస్తవ విషయ మది కాదు. శోకభయములు సంపూర్ణముగ నశింపవలెనను నభిప్రాయము అరిస్టాటిల్ పండితునకు లేదు. అతడే తన ఎథిక్స్ (*Ethics*) అను గ్రంథమున నా యంశము నీ క్రింది వాక్యములలో స్పష్టీకరించియున్నాడు.

1. Virtue of character is about pleasures and pains, pleasures and pains are the results of successful or arthwarted activities, and activities are movements towards a desired end. Hence nothing is more important in the education of character than training to rejoice and feel pain rightly, at the right things

and times, and to the right extent. It is not right to be afraid of nothing or to be angry at nothing; there are things the wise man should fear and be angry at.

2. For instance, both fear and confidence and appetite and anger and pity and in general pleasure and pain may be felt both too much and too little and in both cases not well; but to feel them at the right times, with reference to the right objects towards the right people, with the right motive and in the right way, is what is both inter-mediate and best, and this is characteristic of virtue.

మీది యుదాహరణమును బట్టి అరిస్టాటిల్ పండితుని అభిప్రాయము స్పష్టమగుచునే యున్నది. శోకభయాద్యావేగములు మానవున కావశ్యకములే కాని, అవి అమితముగ నుండరాదు. మితముగా ఎంతవర కావశ్యకమో అంతవరకే ఉండవలయును. అత్యధికమునుగాక, అతినూనమునుగాక సమర భావమును పాటింపవలయును.

సంపూర్ణజ్ఞాన వాదమును పలువురు పండితు లంగీకరింపలేదు. మానవుని యందు సర్వసామాన్యముగా శోకాద్యా వేగములు మిక్కిలి యధికముగా గాని మిక్కిలి తక్కువగా గాని యుండును. అనావశ్యకముగ నధికముగ నున్న భాగమును జ్ఞానము గావించుటయే బ్రాజడీ చేయుపని. అతినూనముగ నున్నచో నేమగును? ఈ ప్రశ్నకు 'పోయెటిక్సు' లో సమాధానము లేదు.

శోకభయాదులందు మాలిన్యము కలదని అరిస్టాటిల్ తన గ్రంథములలో నెచ్చటను చెప్పలేదు. కావున 'కెథార్సిస్' అను పదమునకు మాలిన్య జ్ఞానమని

అర్థము చెప్పరాదు. ఈ క్రింది యుదాహరణములం దీ యంశము స్పష్టమగుచున్నది.

“In fine the catharsis of such passions does not mean that the passions are purified and ennobled, nice as that may be; it does not mean that men are purged of their passions; it means simply that the passions themselves are reduced to a healthy balanced proportion” Tragedy—F.L. Lucas.

వ్యాకాసు పండితుడు మొదట నిట్లు చెప్పినను, తరువాత నింకొక విధమగు నిర్ణయమునకు వచ్చినాడు. అతని యభిప్రాయమున శోకాదులను పుష్టినొందించుటయే ట్రాజిడీ చేయుపని

We go to tragedies not in the least to get rid of emotions, but to have them more abundantly; to banquet not to purge,

Tragedy P. 73.

మానవుని యందలి వీరత్వ భీరుత్వములకును జ్ఞానా జ్ఞానములకును గుణ దోషములకును గల నిరంతర వైరుధ్యము ట్రాజిడీ యం దభివ్యక్తమగును. పాపాచరణ దుఃఖానుభూతులకు సంబంధించిన సమస్యలు మన ముందుంచబడును. సమస్యలు పరిష్కరింపఁబడక పోవచ్చును. కాని శోకాదులను సహ్యములుగా చేయు సామర్థ్యము ట్రాజిడీకి గలదు విధి చెయిదములు మానవుని బహు కష్టముల పాల్పెయుచున్నవి. కాని అతడు చలింపలేదు. క్రూరవిధిని యథాతథముగ చిత్రించుచున్నాడు. ఆ చిత్రణమే ట్రాజిడీ యనవచ్చును. అది యట్లుండె. ప్రస్తు మనుసరింతము.

సామరస్యవాదులు లేక, మితవాదుల యభిప్రాయమున ట్రాజిడీ యొక్క ప్రయోజన మెద్దియో మనకు విడిత మగుచున్నది మానవుని యందు అధికమగు పాలులో నున్న శోకభయాద్యా వేగములను జ్ఞానము గావించుటయే దాని ప్రయో

జనము. అంతట సామాజికున కౌకవిధమగు నుపశమనము కల్గి రూపకోచిత మగు నానందము కలుగును.

పవిత్రీకరణవాదము లేక శోధనవాదము. :

పవిత్రీకరణవాదులకును, సామరస్యవాదులకును, భేదమంతగా లేదు. సంపూర్ణజ్ఞానము నిరువురు నంగీకరింపరు. ఇరువురును శోకభయములకే కాక ఇతరములగు నా వేగములకు గూడ 'కెథార్సిస్' సూత్ర మన్వయించునని యందురు. ఇంక నీ యిర్వురుకును గల భేదము* నైతిక శిక్షణకు సంబంధించియున్నది. మరియు పవిత్రీకరణవాదులు "కెథార్సిస్" అను పదమునకు జ్ఞాన మను నర్థమును చెప్పినను, నిజమునకు వారియర్థ మడికాదు. వారి యుద్దేశమున 'కెథార్సిస్' అనునది ఒక విధమగు నైతిక సంయమము.

Catharsis is a mode of moral conditioning When witnessing a tragedy the spectator learns the proper use of pity, fear and similar emotions.

ట్రాజడీని చూచుటవలన శోకభయాదులను సవ్యముగ నెట్లు వినియోగింప నగునో ప్రేక్షకుఁడు తెలిసికొనును. అదియే దాని ప్రయోజనము.

పవిత్రీకరణవాదమున భేగము లనేకము లున్నవి. రోబెర్టెల్లో, కాస్టల్ వెట్రో (*Robortello and Castel Vetro*) అనువారు, ట్రాజడీ యందలి దృశ్యములను (శోకములు భయానకములు) చూచుటవలన ప్రేక్షకహృదయము

*The purification theory involves the idea of moral instruction and moral learning. Consequently it underlies various purely didactic theories of catharsis, even though they use the word of purgation to translate catharsis.

A commentary on Aristotle's 'Poetics'

O B. Hardy, on Jr. P 16.

కఠినమగుననియు సందువలన నాతనికి నిత్యజీవితము నందు గూడ శోకద, భయద, దృశ్యములను చూచునపు డా యుద్వేగములు కలుగ వనియు చెప్పియున్నారు. దానికి నిదర్శనముగా వారు సైనిక జీవితమును చూపిరి. యుద్ధరంగమున ననేకులు మరణించుచుందురు. సర్వదా మరణ దృశ్యములనే చూచు సైనికునకు మరణ భయము మరియుండదు. పదునారవ శతాబ్దియందు జిర్లాల్ సింధియో (*Giraldi Sinthlo*) అను విమర్శకుడు ట్రాజడి యొక్క ప్రయోజనమును మరొక విధముగా నిరూపించి యున్నాడు. అథర్మపరు లనుభవించు తీవ్రకష్టములు ట్రాజడి. యందు ప్రదర్శింపబడుననియు, వానిని చూచుటవలన సామాజికునకు ధర్మాచరణమునెడ నాసక్తి కలుగుననియు నాతని వాదము. థామస్ టైలర్ (*Thomas Taylor*) అను విమర్శకుఁ డింకొక విధముగా నభిప్రాయపడినాడు. ట్రాజడి యందలి పాత్రలు ఏయే దుర్గుణములవలన నెట్టి పతనమునకు గురియయిరో ప్రేక్షకుడు తెలిసికొనును అంతట నాతనియందున్న ఆ దుర్గుణములు పవిత్రీకరింపబడును. ఉదాహరణమునకు, సోఫోక్లెస్ రచించిన ఎజాక్సు రూపకమును గైకొనవచ్చును. అందు క్రోధావిష్టుడును, దైవనిందాపరుడును అగు ఎజాక్సు ఘోరమగు నాత్మహత్యకు పాల్పడును దానిని చూచుటవలన సామాజికునియందలి క్రోధాదులు పవిత్రీకృతము లగును. పవిత్రములగుట యనగా, సంయమితములై సముచిత మార్గమున ప్రయుక్తము లగుటయే.

స్పష్టికరణవాదము :

“కెథార్సిస్” అను పదమునకు శుభ్రీకరణము (*purgation*) పవిత్రీకరణము (*purification*) అను నర్థములే కాక, స్పష్టికరణము (*clarification*) అను నర్థముకూడ గలదు.

The Greek word catharsis can mean clarification 'as well as 'purgation' or 'purification'. O. B. H.

బుచర్, బైవాటర్ మున్నగు వ్యాఖ్యాత లందరు ‘కెథార్సిస్’ సిద్ధాంతమును శోకభయాది భావముల కన్వయించియున్నారు. ఈ స్పష్టికరణవాదమును ననుసరించి

అది భావములకుగాక సంఘటనల కన్వయింపబడుచున్నది. (చూ. రెండవ నిర్వచనము) ఈ వాదమును సరిగా నర్థము చేసికొనుటకు మనము ముందుగా కవితావిషయమున అరిస్టాటిల్ చెప్పిన ప్రధానాంశముల నొక్కమారు స్మరింప వలసియున్నది. అరిస్టాటిల్ తన పోయేటిక్సు గ్రంథమున నాల్గవ ప్రకరణమందు అనుకరణాత్మక మగుటచేత కళ ఆనందము నొసంగుననియు, ఆయానందము జ్ఞానమునకు (తెలిసికొనుటకు) సంబంధించియుండుననియు, దానిని (ఆనందమును) తత్వజ్ఞులేకాక సామాన్యులు కూడ ననుభవించునుననియు చెప్పి యున్నాడు. దీని కాతః దీచిన యుదాహరణములు ముఖ్యములు. ప్రత్యక్ష జీవితమందు శవములు, అసహ్యకరములగు జంతువులు, మున్నగువాని దర్శనము మనకు ఆనందదాయకము కాదు. వానినిచూచి మనము ఏవగించుకొందుము. వానినే ఒక చిత్రమున చూచినచో ఆనందము నందుదుము. ప్రత్యక్ష జీవితమందు శోకదములును, భయదములునగు దృశ్యములు మన కసహ్యము లగును. వానినే ఒక రూపకమందు చూచినచో మన కానందమే కలుగును.

ఆనందము మనకు పెక్కు విధముల కలుగవచ్చును. కాని ఆ అనుభూతి విశేషములకును, ట్రాజిడివలన కలుగు నానందానుభూతికిని భేదమున్నది. దీనికి ఒక విశిష్టత యున్నది. *ఈ యానందము అనుకరణ ద్వారమున శోకభయమువలన జనింపవలయును. కావున నందుల కనుగుణములగు సంఘటనలను కవి కల్పింప వలసియున్నది.

అనుకరణము వలన నానందము కలుగుచున్నది కావుననే, ప్రప్రథమముగ మానవు డనుకరణాత్మకములగు కళలను సృజించినాడు. ట్రాజిడివలన నానందము కలుగుచున్నది. కావుననే కవులు ట్రాజిడిలను వ్రాయుచున్నారు. సహృదయ సామాజికులు వానిని చూచి యానందించుచున్నారు.

**We should not seek every pleasure from Tragedy, but only the one proper to it.*

ఈ యానంద మెట్లు కలుగుచున్నది? అనుకరణము వలన కలుగు నానందము స్వనందములవంటిదియు కాదనియు నది యొక విలక్షణ మగు ననుభూతి విశేషమనియు నది పరిజ్ఞానము వలన జనించుననియు అరిస్టాటిల్ చెప్పియున్నాడని ముందే వివరింపబడినది కాని ఆనందజనకమగు నీ పరిజ్ఞాన మెట్టిది?

ప్రయుజ్యమానములగు విషయములకు తదంతర్గత విశ్వజనీన విషయములతోగల సంబంధమును కనుగొనటయే పరిజ్ఞానము (*Learning*) అనబడును.

This learning comes from discovering a relation between the object represented and certain universal elements embodied in it. O. B. H.

కవికిని చరిత్రకారునకుగల భేదమును నిరూపించుటలోఁగూడ అరిస్టాటిల్ ఈ యంశమునే పేర్కొనియున్నాడు. కవి ఒకప్పుడు చరిత్రాంశములనే గైకొనవచ్చును కాని వివిధములగు సన్నివేశములను కలిపి యితివృత్తమును నిర్మించుటలో కవి సంభావ్యత (*probability*) అవశ్యకత (*necessity*) అను నియమముల ననుసరించును ఉన్నదున్నట్లుగా చెప్పట చరిత్రకారుఁడు చేయుపని. ఎట్లుండ దగునో లేక ఏది సంభావ్యమో చెప్పట కవిపని కాఁగా కవిత్వము తాత్త్వికముగ చరిత్రకంటె నధికమును అర్థవంతము నగుచున్నది. కవిత్వమునకు విశ్వజనీన విషయముల తోడనే సంబంధము కలదు. చరిత్రకు ప్రత్యేక విషయములతోడనే సంబంధము. ట్రాజిడీయందలి వివిధ సన్నివేశములకు విశ్వజనీనతను బుచర్ పండితుడే సూచించియున్నాడు.

The tragic poet presents them, free of accidents, a obscure their larger meaning leaving the spectator face to face with universal law. Butcher P. 27 1

బుచర్ పండితుఁడు చేసిన యీ సూచనను మనము విపులీకరింపవచ్చును. ట్రాజిడీ రచించు కవి స్వాభావికముగనే దుఃఖదములును భయదములునగు సన్నివేశములను ఎన్నుకొనును. వాని నాతఁడు చరిత్ర నుండిగాని పురాణగాథలనుండిగాని గైకొనవచ్చును. తరువాత ఆ సన్నివేశములను ఏకకార్యమునకు నిబంధించు

నట్టి సంభావ్యత, ఆవశ్యకత అను సూత్రములు వ్యక్తములగునట్లు ఆతఁడు తన రూపకమును నిర్మించుకొనును. అదినుండి అంతమువరకును సన్నివేశములకు “కార్యము” తోగల సంబంధము అట్లు సుదృఢమగును. ఆవశ్యకతా సంభావ్యతా సూత్ర బద్ధ వివిధ సంఘటనోజ్జ్వలమును ఏకైక కార్యసమన్వితమును అగు ట్రాజిడీని సామాజికుడు చూచును. అప్పు డాతనికి ఆ ప్రత్యేక సన్నివేశములకు విశ్వజనీనాంశములతో గల సంబంధము స్పష్టమగును. ఆ స్పష్టపరిజ్ఞానమే ఆనంద దాయకము.

ఈ వాద సారాంశము :

1. ట్రాజిడీ వలన కలుగు ననుభూతి ఆనందాత్మకమే కాని దుఃఖాత్మకము కాదు.

2. ఈ యానందము జ్ఞానజన్యము.

3. ఇతివృత్తము నందలి ప్రత్యేకాంశములతో, విశ్వజనీన విషయములకు గల సంబంధమును తెలిసికొనుటయే జ్ఞానము. విశ్వజనీనముల ద్వారముననే, ప్రత్యేకములు అన్వితము లగును.

4. కెఫార్స్ అనునది ట్రాజిడీయొక్క ప్రయోజనమును దెల్పును. అదియే సృష్టికరణము.

ఈ సృష్టికరణ విధానమున శాశ్వతమైన లేదని చెప్పరాదు. సృష్టికరణ సిద్ధాంతానుసారముగ చూచినచో శోకభయములకు శాశ్వతము లేదు. కాని, ట్రాజిడీ యందలి సంఘటనలు, శోకదములును భయదములు నయ్యు పర్యవసానమున మన కానందదాయకములే అగుచున్నవి. తొలుత విషాదకర ఘట్టములున్నను తుదకానందమే కలుగుచో, నడుమ శోకభయములెట్టెటో శాశ్వతములైనవనియే గ్రహింపవలయును. లేకున్న తుదకానందము కలుగుట అసంభవము.

ట్రాజిడీ : షడంశవివరణము

అరిస్టాటిల్ ట్రాజిడీని ఆరు అంశములుగా విభజించియున్నాడు అవి:
 1. ఇతివృత్తము (plot) 2. పాత (character) 3. భావము (thought)
 4. భాష (diction) 5. సంగీతము (melody) 6. రంగప్రసాదనాదులు (spectacle)

ఈ విభాగము అనుకరణము, అనుకరణ సాధనము, అనుకరణ విధానము, అనుక్రియమాణముగు వస్తువు అనువాని నాధారముగాగొని చేయబడినది.

1. ఇతివృత్తము (plot) :

ఇందు మొదటిది ఇతివృత్తము. దీనికి సంబంధించిన యంశములు ముందే కొన్ని వివరింపబడియున్నవి. ట్రాజిడీకి ఇతివృత్త మాతృవంటిదని అరిస్టాటిల్ అభిప్రాయము. పండితుఁ డీకింది వాక్యములలో ఇతివృత్త ప్రాధాన్యమునేగాక ఇతివృత్తమునకును పాతపోషణమునకును గల సంబంధమునుగూడ సోదాహరణముగ వివరించియున్నాడు.

The first principle, then and to speak figuratively, the soul of tragedy, is the plot and second in importance is Character. A closely corresponding situation exists in painting. For, if some one should paint by applying the most beautiful colours, but without reference to an over-all-plan he would not please us as much as if he had outlined the figure in black and white.

Aristotle's Poetics' translation by Leon Golden P. 13

మీది వాక్యములవలన ఇతివృత్తపాత పోషణముల విషయమున అరిస్టాటిల్కు గల యభిప్రాయము మనకు స్పష్టమగుచున్నది. చిత్రకారుఁ డెంతటి మనోజ్ఞవర్ణముల నుపయోగించి చిత్రించినను, సమగ్రమగు ప్రణాళికలేనిచో నా చిత్రము మన కంతగా రుచింపదు. అతఁడే ఒక ప్రణాళిక ననుసరించి రేఖామాత్రముగ నొక యాకృతిని చిత్రించినను, మన మానందింతుము. సమగ్ర ప్రణాళికాపూర్వక మగు రేఖాచిత్రమువలన మనకెంతటి యానందము కలుగునో

అంతటి యానందము ప్రణాళికా శూన్యమగు కేవల వర్ణచిత్రము వలన కలుగదు. కావున చిత్రలేఖనమున రంగులకును సమగ్ర ప్రణాళికకును ఎట్టి సంబంధము కలదో అట్టి సంబంధమే రూపకరచనయందు పాత్రపోషణమునకును ఇతివృత్తమునకును గలదు. అనగా రంగులకు ప్రణాళిక యెట్టిదో పాత్రకు ఇతివృత్తము అట్టి దనుట.

ఏకకార్య నిష్ఠమగు నితివృత్తము ద్వికార్య నిష్ఠమగు నితివృత్తము కంటె ఉత్తమమనియు ద్వికార్య నిష్ఠమగు నితివృత్తమున కలుగు నానందము కామెడికి ఉచితమైనది కాని, ట్రాజెడికి ఉచితమైనది కాదనియు అరిస్టాటిల్ అభిప్రాయము.

మరియు ఇతివృత్తము శుద్ధమనియు (*simple*) సంకీర్ణమనియు (*complex*) రెండు విధములు. ఈ రెండును శుభాంతములుగాని అశుభాంతములుగాని కావచ్చును. శుద్ధేతివృత్తమునకును, సంకీర్ణేతి వృత్తమునకును గలభేదము వ్యత్యస్త ఫలము (*Reversal; Gr. Peripety*) అభిజ్ఞానము (*Recognition; Anagnorisis*) అను వానియం దున్నది. వ్యత్యస్తఫల మనగా ఆశించినదానికి విరుద్ధమగు ఫలము లభించుట. దానివలన రూపక కార్యక్రమమంతయు నాకస్మికమ గా మారి పోవును. అంతదనుక భోగభాగ్యముల తేలియాడుచున్న నాయకుని జీవితము ఒక్క మారుగ తారుమారయి, తుదకు దుఃఖభాజన మగును. దీనికి చక్కని యుదాహరణము “ఎడిపస్రాజు” అను రూపకమున గన్పట్టుచున్నది. అందు ఎడిపస్రాజున కల్లాసము గల్పించి, యుపకారము గావింప నేతెంచిన దూత, అతనికి మహాపరామర్శ గావించెను. తన వాక్యముల వలన రాజు పుట్టుపూర్వోత్తరములు వ్యక్తము లగుననియు నందువలన నాతని జీవితమే యంధకారబంధుర మగుననియు దూతకు తెలియనే తెలియదు. దూత ఆశించిన ఫలము వేరు, లభించిన ఫలము వేరు. కావున నిది వ్యత్యస్తఫలమునకు తగిన యుదాహరణము. అభిజ్ఞాన మనగా ఆ జ్ఞానమునుండి జ్ఞానమునకు మార్పు. అనగా అంతదనుక అజ్ఞాతములైయున్న విషయములు జ్ఞాతములగు ననుట.

Recognition as the name indicates, is a change from ignorance to knowledge, bringing about either a state of friendship or one of hostility on the part of those who have been marked out for

good fortune or bad. The most effective recognition is one that occurs together with reversal for example, as in Oedipus. There are also other kinds of recognition, for, indeed, what we have said happens, in a way in regard to inanimate things, even things of a very casual kind; and it is possible further to 'recognise' whether some one has or has not done something. But the type of recognition that is especially a part of the plot and the action is the one that has been mentioned. For such a recognition and reversal will evoke pity or fear and we have defined tragedy as an imitation of actions of this type and further more, happiness and misery will appear in circumstances of this type.

— A. P. translated by Leon Golden.

అభిజ్ఞాన ఫలితముగ రూపక పాత్రలకు మైత్రిగాని, శత్రుత్వముగాని యేర్పడవలయును. తన్మూలమున రూపకము శుభాంతమో, అశుభాంతమో అగును. వ్యత్యస్తఫలసహితముగ ప్రయుక్తమగునపుడు అభిజ్ఞానము శక్తిమత్తర మగును. దీనికిగూడ “ఎడిపస్ రాజు” అను రూపకమే మంచి యుదాహరణము. దూతవాక్యములను బట్టియే “ఎడిపస్” తాను తన తండ్రిని చంపి, తల్లిని వివాహమాడిన యుదంతమును గ్రహించును. తన వాక్యముల కిట్టి పర్యవసానముండునని దూత యనుకొనలేదు. కావున నిది వ్యత్యస్తఫల మగుచున్నది. వ్యత్యస్తఫల రూపములగు నీ విషయములు రాజున కంతదనుక నజ్ఞాతములు. తరువాత జ్ఞానములు, అజ్ఞానము నశించినది; జ్ఞానోదయమైనది. ఇదియే అభిజ్ఞానము. ఇందు వ్యత్యస్తఫలమే అభిజ్ఞాన కారణమైనది. అందులకే ఇది మనోజ్ఞమును శక్తిమత్తరము నగుచున్నది.

ఈ యభిజ్ఞానము కొన్ని జడపదార్థముల వలనగాని, నిగూఢ విషయములు వ్యక్తము లగుటవలనగాని, పాత్రలు అన్యోన్యము తెలిసికొనుటవలనగాని సంభవింపవచ్చును. ఇందు మొదటి రెండింటిని, అరిస్టాటిల్ ఆదరింపలేదు. అట్టి అభిజ్ఞానము నేటి పరిశోధక నవలలలో తరచుగా మనకు గానవచ్చును. దానితో మనకిట సంబంధము లేదు. పాత్ర అన్యోన్యము తెలిసికొనుట అను నభిజ్ఞానమునకు “ఇఫిజీనియా ఇన్ టౌరస్” (*Iphegenia In Tauris*) అను రూపకము మంచి యుదాహరణము. అందు సోదరి (ఇఫిజీనియా) సోదరుని (ఆరెస్టిస్) సోదరుడు సోదరిని

గుర్తించినట్లు చిత్రపటమిది. అభిజ్ఞానము ఏకపాత్ర స్థితిని గావచ్చును. సాధారణముగ అభిజ్ఞానమున పాత్రలకు రక్తసంబంధముండి యుండును.

వ్యత్యస్తఫలము, అభిజ్ఞానము అను నీ రెండును ఇతివృత్తమునకు సంబంధించి యుండవలెను. అనగా ఆయా సంఘటనలకు సంబంధించిన సంభావ్యత (*Probability*) ఆవశ్యకత (*necessity*) అను సూత్రములకు కట్టుబడి యుండవలెను. పూర్వోత్తర సంఘటనలకు జన్యజనక భావసంబంధము సహజముగ నుండవలయును.

శుద్ధేతి వృత్తముకంటె సంక్లిష్టేతివృత్తమే ప్రశస్తతరమని అరిస్టాటిల్ అభిప్రాయము. సంక్లిష్టేతివృత్తము నాలుగు విధములుగ నుండవచ్చును.

1. సంక్లిష్టమును అశుభాంతమునగు నితివృత్తము - నాయకుడు సర్వసద్గుణ సంపూర్ణుడు.

2. సంక్లిష్టమును శుభాంతమునగు నితివృత్తము - నాయకుడు పరమదుర్మార్గుడు.

3. సంక్లిష్టమును అశుభాంతమునగు నితివృత్తము - నాయకుడు పరమదుర్మార్గుడు.

4. సంక్లిష్టమును అశుభాంతము నగు నితివృత్తము - నాయకుడు సత్పురుషుడు. అతడు సర్వసద్గుణ సంపూర్ణుడు కారాదు. అతడు ఒకానొకచో పొరపడును (*Hamartia*), అపదల పాలగును.

మొదటి రెండును ఉపాదేయములు కావు. కారణము స్పష్టమే. వీనియందు ధర్మహాని చిత్రిత మగుచున్నది. అందువలన, మన నైతికబుద్ధి కుపహాతి కలుగును. మరియు వీనివలన శోకభయము లుద్బుద్ధములు కావు. సర్వసద్గుణసంపూర్ణుడు కష్టములపాలగుచో శోక మేల కలుగదు? అను శంక యుదయించుట కిటు నవకాశము లేదు. కారణమిది: అట్లగుట శక్యమేగాని (*Possible*) సంభావ్యముకాదు. కవిత్వమున, సంభావ్యతకే ప్రాధాన్యము;

శక్యతకుగాదు. మరియు నట్టి దృశ్యమును చూచుటవలన, సామాజికుని హృదయము సంతుభిత మగును; అట్టి యెడ శోకాద్యుద్వేగములు జనించుట కవకాశ ముండదు. మూడవ భేదముగూడ లోపభూయిష్టమే. నాయకు డిందు పరమ దుర్మార్గుడు. ఆతని జీవిత మశుభాంతమగుచో, మనకు శోక మేల కలుగును? కలిగినచో కొందరికి సానుభూతి కలుగవచ్చును. అది శోకముకాదు. ఇక మిగిలినది నాల్గవభేద మొక్కదే. అదియే గ్రాహ్యము. అందున్న నాయకుడు సర్వసద్గుణ సంపూర్ణుడు కాదు. అట్లని పరమ దుష్టుడుగాడు. ఆతడు సత్పురుషుడు. ఆతని గుణగణములు అతిలోక మహనీయములుగావు. అద్భుతావహములును గావు. అవి మన కందుబాటులో నున్నవి. జీవితమన మన కనుభూయమానము లగుచున్నవి. నాయకుడును మనవంటి మానవుడే, అట్టి నాయకు డెద్దియో ఒక్కపొరపాటులన మహాష్టముల పాలగుట శోకదాయకము కాక తప్పదు. నాయకుడు మనవంటివాడే. కావున, నట్టి కష్టములు మనకు గూడ కల్గునేమో అను భయమును జనింపక తప్పదు. కావున, ట్రాజిడీ వ్రాయుట కిట్టి యతివృత్తమే యోగ్యమని అరిస్టాటిల్ అభిప్రాయము.

పాత్ర (Character) :

పాత్రల విషయమున, అరిస్టాటిల్ నాల్గు లక్షణములను చెప్పియున్నాడు.

1. Goodness,

2. Appropriateness,

3. Likeness,

4. Consistency.

వీనిని వివరించుటలో వ్యాఖ్యాతల కేక వాక్యత లేదు. ఒక్కొక్క రొక్కొక్క విధముగా వ్యాఖ్యానించిరి. ఆ సూక్ష్మభేదములతో మన కిటు పని లేదు. వీని నిట్లు స్థూలముగ వివరింపవచ్చును.

మొట్టమొదటి - లక్షణము సద్గుణభూయిష్టత. (Goodness) సద్గుణము లనగా నెట్టివి? ఈ విషయమున అరిస్టాటిల్ కాలమున గ్రీసుదేశీయుల అభిప్రాయములకును నేటి మన యభిప్రాయములకును చాలభేదము కలదు. ఆనాడు ధైర్యసైర్య బలపరాక్రమాదులకు గల ప్రాముఖ్యము సాధుత్వసౌమనస్యాదులకు లేదు. ఆనాటి ట్రాజిడిలయందు చిత్రింపబడిన నాయకులుగూడ హృదయ

నైర్మల్యాదులకు ప్రసిద్ధులుకారు. వారికిగల ప్రసిద్ధియంతయు బలపరాకమౌదులయందే కలదు. ఎఱాక్సు మున్నగు పాత్రలు హృదయ పారిశుద్ధ్యమునకు ప్రసిద్ధులుకారు. కాని యీ వివరణము తరతమభేదమును మాత్రమే సూచించును. న్యాయపరతంత్రత, విధినిర్వహణశీలత మున్నగు సద్గుణములుగూడ, అందందు చిత్రితము లగుచుండును. 'ఏంటిగానీ' అను ట్రాజిడీ యందు మీద పేర్కొనబడిన సద్గుణములు సమ్యక్కోషితములై యున్నవి. "ట్రాజిడీయందు న్యాయా న్యాయ సంఘర్షణము వ్యక్తముగాదు. అందు వ్యక్తమగునది ఒక న్యాయముతో మరొక న్యాయమున కగు సంఘర్షణమే" అని హేగెల్ పండితుడు చెప్పి యున్నాడు.

Tragedy arises not from the conflict of right and wrong but from the conflict of right with right.

ఏంటిగానీ రూపకము ఈ నిర్వచనమునకు సర్వథా తగియున్నదని హేగెల్ అభిప్రాయము. ఈ యభిప్రాయము కొందరు విమర్శకుల హేళనకు పాత్రమైనది. *

అది యట్లుండె. మొత్తమునకు విధి నిర్వహణాదులగు నితర సద్గుణము లకుగూడ ట్రాజిడీయందు స్థానము కలదని యంగీకరింపవలసియున్నది కాని, యిందుగూడ ధైర్యసైర్యములు ప్రకటితములగుచునే యున్నవి. పాత్రలక్షణము లలో నిది ముఖ్యాతిముఖ్యము. శోకము జనించుట కీ లక్షణము ముఖ్యముగా

* Creon, king of Thebes had forbidden the burial of Poly-mices, slain in arms against his country. The dead man's sister Antigone, preferring the laws of God to those of man, buries him not withstanding and is put to death; but not unevenged, for the same fate overtakes the son and the queen of Creon, leaving him miserable upon a lonely throne. Both king and maiden were right, said Hegel; bus they were also both wrong, because not right enough — too one sided in their righteousness. Therefore they both suffer; but the justice of God is done. (Sophocles would have been much surprised to hear it)

Tragedy - F. L. Lucas.

నావశ్యకము. పాత్రములు, నీచములు, హీనములు, పతితములునై యుండరాదు. అవి యుదారములు నున్నతములునై యుండవలెను. క్రోధాదులగు దుర్గుణములున్నను, ఏ గుణమువలన, పాత్ర లుదారములుగను ఉన్నతములుగను భాసించునో ఆ గుణమునే, అరిస్టాటిల్ “*crestos*” అని పేర్కొని యున్నాడు. ఏతద్గుణ విశిష్టతయే పాత్ర ప్రథమ లక్షణము.

2. ఉపపన్నత : (*Appropriateness*) ఉపపన్నత అనగా తగియుండుట. దేనికి తగియుండుట? జాతికి (*Type*) తగియుండుట అని పలువురు విమర్శకుల అభిప్రాయము 1-2. ఈ జాతి నిర్ణయము, లింగము, వయస్సు, సాంఘికమగు “హోదా” మున్నగువానిపై నాధారపడియుండును. అరిస్టాటిల్ తన “*రెటారిక్*” అను గ్రంథమున నిట్టి ‘జాతుల’ ను గూర్చి సవిస్తరముగా వ్రాసియున్నాడు. ఆ జాతులే ఇచట సూచింపబడి యుండుననుట సమంజసము గనే యున్నది. యువజనులు, మధ్యవయస్కులు, వృద్ధులు— అనునది వయసును బట్టి విభజనము, ఆభిజాత్యము, అధికారము, ధనము అనువానిని బట్టి సాంఘికస్థితికి సంబంధించిన విభజన ముండును. స్త్రీపుంస భేదముగూడ నిందు పాటింపబడును. అరిస్టాటిల్ ఉపపన్నత కుదాహరణముగా ‘మగతనమును’ (*manliness*) ఉదాహరించి యున్నాడు. స్త్రీల గుణములు వేరు; పురుషుల గుణములు వేరు. స్త్రీ లక్షణములు గల పురుషపాత్రగాని, పురుష లక్షణములు గల స్త్రీ పాత్రగాని చిత్రింపబడరాదు. అట్లు చిత్రించుట అనుపపన్నత కుదాహరణ మగును. సెనెకా, క్రిష్టోఫర్, మార్గో, బెన్ జాన్సన్ మున్నగువారు చిత్రించిన పాత్రలు “జాతుల” కనుగుణముగనే యున్నవి. మార్గో చిత్రించిన “టామర్లేను” (*Tamburlaine*) “సాంయుగీన నాయకజాతి” కుదాహరణము. షేక్స్పియరు చిత్రించిన రోమియో “యువజాతి” కుదాహరణము. హేమ్లెట్ వ్యాకులిత నాయకజాతి కుదాహరణము. ఇట్టి యుదాహరణముల నెన్నియేని ఈయవచ్చును.

1. ‘Appropriateness’ relates to type traits.

— O. B. Aardison Jr.

2. On the other hand the world of to-day has not much use for Aristotle’s demand that characters must be ‘appropriate’ or ‘true to type.’

ఈ జాతి సిద్ధాంతము కొందరు విమర్శకులకు రుచింపలేదు. అంగ్లభాష యందలి 'Type' అను పదమునకు సమానార్థకముగు పదము గ్రీకు భాషయందు లేదనియు, అరిస్టాటిల్, రూపక పాత్రల నన్నింటిని కొన్ని "జాతుల"కు నియత మొనర్చెను అని యనుట సమంజసము కాదనియు, నిట పండితుఁ డాశించిన యుప పన్నత అనుకార్యుల "అంతస్తు"నకు సంబంధించి యుండుననియు వారివాదము. *అరిస్టాటిల్ కాలమున, స్త్రీలకును బానిసలకును పౌరసత్వము లేదు. యులిసిస్, రాజు కావున నాతనికి విశిష్టమగు స్థానము కలదు. అరిస్టాటిల్ ఈ మువ్వరినే ఉపపన్నత కుదహరించి యున్నాఁడు. దీనినిబట్టి ఆతని యభిప్రాయము స్పష్ట మగుచునే యున్నది. అంతస్తు విషయమున ఉత్తమోత్తముఁడు రాజు అథ మాథముఁడు బానిస. స్త్రీగూడ ఇంచుమించుగ బానిసవంటిదే. కావున, "ఉపపన్నత" అంతస్తునకు సంబంధించినదే యని చెప్పట ఉచితము. స్త్రీల యందును, బానిసలయందును, స్వరూపస్వభావ వైవిధ్య ముండును. గావున, పాత్ర నిర్మాణ విషయమున కవికిందు మంచి స్వాతంత్ర్య ముండును.

స్త్రీలయందు పద్మిన్యాది జాతులను, పురుషులందు పాంచాలాది జాతులను కామశాస్త్రము పేర్కొనుచున్నది. అరిస్టాటిల్ కూడ నట్టి విభాగమునే మరొక పద్ధతిలో గావించియుండెను.

3. పోలిక (likeness) : ఇది దురపగాహముగ నున్నదని విమర్శకు లందురు. పాత్ర దేనిని పోలియుండవలెను? దీనికి సరియుగు సమాధానము లేదు. అనుకార్యులను పోలియుండవలెనని కొంద రర్థము చెప్పిరి. సాధారణముగ "గ్రీకు ట్రాజిడిల" యందలి పాత్రలు పురాణ ప్రసిద్ధములై యుండును. ఎడిపస్, ఏగమేమ్నన్ మున్నగువారు ప్రసిద్ధ రాజకుటుంబములకు చెందిన వ్యక్తులు. వారి గుణగణములును ప్రసిద్ధములే. కావున కవి అట్టి వ్యక్తులను చిత్రించు నపుడు జాగరూకుఁడై యుండవలయును. వారి గుణగణములు ప్రఖ్యాతములే కావున, వాని కనుగుణముగనే, తన పాత్రలనుగూడ తీర్చి దిద్దవలయును. జీవితమున

* I wish to suggest that the controlling conception in Aristotle's mind in what is plainly a kind of classification may have been that of 'Status' - or political and social status, as that was defined by law, by custom and by function.

కనుగుణముగ నుండవలెనని బుచర్ పండితుని అభిప్రాయము. స్వభావికముగ నుండవలెనని మరికొందరి వాదము.

4. పరివృత్తిరాహిత్యము : దీని విషయమై వాదోపవాదములు లేవు. పాత్ర స్వభావము మొదటినుండి తుదివరకు నొక్క తీరుననే ఉండవలెను. మార్పుండరాదు. విధి నిర్వహణమున నచలచలమైయున్న ఏంటిగోనీ రాజశాసనమునకు తల యొగ్గినట్లు చిత్రింపరాదు. సుగమములగు నియమములపై పాత్రల స్వభావోన్మీలన మారాపడి యుండవలెను. నియమాతిక్రమమునుగూడ నియతముగా నున్నట్లు చిత్రింపవలెను. పరివృత్తిరాహిత్యమును నీ నియమము షణ్ణికములగు నుద్వేగములకు సంబంధించినది కాదు. ఇది పాత్రయందు సుస్థిరముగ నాటుకొనియున్న, స్వభావమునకు సంబంధించి యున్నది.

ఇతివృత్తము : పాత్రపోషణము

కవిప్రస్థ. సృజనాత్మకమగు నాతని శక్తియంతయు పాత్ర నిర్మాణమునందే వ్యక్తమగును. సజీవపాత్ర నిర్మాణము వలననే, ఆతనికి బ్రహ్మాత్వము సిద్ధించుచున్నది. పాత్రలయందు జీవచైతన్య ముట్టిపడుచున్నచో, ఇతివృత్త నిర్మాణము లోపభూయిష్ఠముగ నున్నను, కవి ప్రజ్ఞావిశేషమున కెట్టి కళంకమును రాదు. సజీవపాత్ర నిర్మాణ చాతురీధురీణులు కావుననే, షేక్స్పియర్ మున్నగు మహాకవులు జగత్ప్రసిద్ధులైరి. కావున సజీవ పాత్ర నిర్మాణమునకున్న ప్రాధాన్యము ఇతివృత్త కల్పనమునకు లేదు. ఇది యాధునికుల యభిప్రాయము. అరిస్టాటిల్ అభిప్రాయము ఇందులకు కేవలము విరుద్ధముగ నున్నట్లు తోచును. ఆతని యభిప్రాయమున నితివృత్తమునకే ప్రథమ స్థానము. దాని తరువాత పరిగణింపవలసినదే పాత్ర పోషణము. పాత్రపోషణము లేకుండ ట్రాజెడీ యుండవచ్చునుగాని, ఇతివృత్తము లేకుండ నుండజాలదు. కావున నితివృత్తమునకే ప్రధాన స్థానము సిద్ధించునని యాతడు స్పష్టముగనే చెప్పియున్నాడు. ఈ క్రింది వాక్యము లిందులకు నిదర్శనములు.

1. A tragedy is impossible without action, but there may be one without character. (Poetics)

2. A play he urges, can be produced without any character drawing, to speak of, but it, cannot be produced without a plot.

(Tragedy—F. L. Lucas)

3. Novices gain skill in character-drawing, sooner than in the construction of plots. —F. L. Lucas.

పాత్రనిర్మాణముకంటె, ఇతివృత్త కల్పనమే ప్రధాన మను సిద్ధాంతమును పలువురు విమర్శకు లంగీకరింపలేదు. ఇతివృత్తములేనిచో ట్రాజిడీయొక్క ఉనికియే అసంభవ మనుమాట వాస్తవమే. అందుల కెట్టి సందియమును లేదు. అంత మాత్రమున ఇతివృత్తమే కావ్యసర్వస్వ మనఁగాదు. ఇందుల కొక్క ట్రాజిడీనే పేర్కొననేల? ఇతివృత్త శూన్యముగ పరాశ్రయ కవిత్వమున (*objective poetry*) నే ప్రక్రియయు నుండజాలదు. కావున ఇతివృత్త ప్రాధాన్యము స్పష్టమే. పాత్ర స్వభావోన్మీలనము లేనిచో కావ్యస్థితి కెట్టి లోపమును రాదు. అది యదార్థము కాని, అంతమాత్రమున పాత్రపోషణ మప్రధాన మనఁగాదు అస్థిపంజరము లేకుండ మానవుని యునికియే యసంభవ మగును. ఉన్నత భావశూన్యతవలన మానవుని అస్తిత్వమున కెట్టి భంగమును రాదు. అంతమాత్రమున మానవజీవిత పరమార్థ మంతయు నస్థిపంజర స్థితియందే కలదనియు ఉన్నత భావనా వ్యాపారమంతయు నప్రధాన మనియు చెప్పఁజాలము కదా! *కనీసము ఇతివృత్తమైనను లేనిచో కావ్యస్థితియే అసంభవము కావున కావ్యగౌరవ మంతయు నితివృత్తముపై నాధార పడియున్న దనుట భ్రాంతి మూలక మగు దుర్వాదము.

అనుభవశూన్యులగు కవులకు గూడ పాత్రనిర్మాణ సామర్థ్యముకలదు. వారి కా చాతుర్యము త్వరితముగనే అలవడును. ఇతివృత్తనిర్మాణ సామర్థ్యమున మాత్రము వారు వెనుకఁబడియుందురు. అనుభవజ్ఞులగు కవులకు మాత్రమే అది సుసాధ్యము. ఈ యభిప్రాయములందుగూడ అరిస్టాటిల్ ఇతివృత్త ప్రాధాన్య మునే స్పష్టము చేసియున్నాఁడు.

*But surely this confuses the issue. Because a minimum of 'A' may be more indispensable than a minimum of 'B', it does not follow that a maximum of 'A' is more valuable than a maximum of 'B'. We cannot live without a skeleton, but we can live without any higher intellectual life; yet the most superfine skeleton is a minor blessing compared with the infinite possibilities of intellect and character. — F. L. Lucas.

మీది వివరణము వలన అరిస్టాటిల్ పండితునకును, నవ్యులకునుగల అభిప్రాయభేదము విశదమగుచున్నది. వేక్స్లియరు మున్నగు మహాకవుల నాధారముగా గొని అరిస్టాటిల్ పండితుని భావము లసంబద్ధములని నిరసించుట సుకరమే. కాని పండితుఁ డట్లే చెప్పెను? అను విషయమునుగూడ మనము పరిశీలింపవలసియున్నది.

అరిస్టాటిల్ తన కాలమున ప్రసిద్ధములైయున్న గ్రంథముల నాధారముగా గొని “పోయెటిక్సు” గ్రంథమును వ్రాసెను. వివిధ మనస్తత్వములు విశదమగునట్లు పాత్రపోషణము గావించు సామర్థ్య మానాటి కవుల కున్నట్లు గానరాదు. ఉన్నను ఆ సామర్థ్యమును వారెందుకు ప్రదర్శింపలేదు. *ఆ కాలమున పాత్రపోషణ మంతయు నాయాజాతుల (types) లక్షణములకు సంబంధించియున్నది. కావున, కవులు ప్రత్యేకముగ తమ ప్రతిభా విశేషము నుపయోగించి సృజింపదగిన విశిష్ట పాత్ర లానాఁడు లేవనియే చెప్పవగును. మరియు నానాటికవులు చిత్రించిన పాత్రలన్నియు కొన్ని ప్రసిద్ధ రాజ కుటుంబములకు సంబంధించియున్నవి. ఆ రాజుల గుణగణములు చరిత్ర మున్నగునవి నాటి ప్రజలకు సుపరిచితములే. కావున నా పాత్రలను యథాతథముగ చిత్రించుటయే కవి చేయవలసినపని. స్వతంత్రించి ఆ పాత్రల స్వభావములను మార్చి చిత్రించినచో ప్రజ లామోదింపరు. ఇట్లు పాత్రచిత్రణ మానాఁడు నియంత్రిత మైనది. ప్రజాభిప్రాయము ననుసరించియే కవులు పాత్రచిత్రణము గావించిరి. కవుల గ్రంథములను పరిశీలించియు, ప్రజాభిప్రాయము నుపరిక్షించియు అరిస్టాటిల్ తన ఎథిక్సు, రెటారిక్ అను గ్రంథములయందు వివిధ జాతుల నేర్పరచెను. కావున అరిస్టాటిల్ గ్రంథములను బట్టి కవులు తమ పాత్రలను చిత్రింపలేదు; ప్రజాభిప్రాయము ననుసరించి సృజించిరి. అరిస్టాటిల్ తరువాతి కవులపైమాత్ర మాతని ప్రభావ మమేయము. ఏది యెట్లున్నను ఆనాఁడు పాత్రచిత్రణము కొన్ని జాతుల లక్షణములపై నాధారపడియున్న దనుమాట సత్యము. అట్టియెడ పాత్రపోషణ మప్రధానముగాక మరేమగును?

*We have seen that character is a type concept. To 'characterise the Poet' adds to the agents the type traits suggested in works such as the 'Ethics' or the Rhetoric — O. B. Hardison — A Commentary on Aristotle's Poetics.

నాటి గ్రీకుదేశస్థుల సౌందర్య భావనయు సతివృత్త ప్రాధాన్యమునకు కారణమై యుండవచ్చును. వారికి బాహిరమగు రూపసౌష్ఠవమునెడ నాదరము మెండు. దీనిని గూర్చి ముందే కొంత చెప్పబడినది. మన ఆలంకారికులుగూడ సంధి సంత్యగాదుల కిచ్చిన ప్రాధాన్యము పాత్రచిత్రణమున కియలేదను విషయ మిట స్మరణీయము. మనవారుగూడ ధీరోదాత్తాది జాతులను మాత్రమే పేర్కొని యున్నారు.

ఇతివృత్తములేకుండ ట్రాజిడియొక్క ఉనికియే అసంభవమను విషయము స్పష్టమే. కాని పాత్రపోషణము లేకుండ ట్రాజిడి యుండవచ్చునను వాక్యమును వివరింపవలసి యున్నది. ఈ విషయమున హంప్రీహా నిట్లు భావించు చున్నాడు.

In any case, it is evident, that by 'Tragedies with out character'. Aristotle means plays in which personages go through a change of fortune (probably a change from happiness to misery rather than the opposite) in which they suffer and act, but act, without showing why, without adequately revealing the habit bent and tendency of their characters and without showing their characters in act, without showing their minds working upon the means to the actualisation of their desires. A tragedy of circumstance and event of this kind is probably capable of rousing the emotions of the audience;— Thus such plays are at least better than plays deficient in action; where there is nothing but a sent of speeches describing static qualities.

కొన్ని రూపకములందు పాత్రల యవృష్టము నిర్దేశితముగ మార్పు చెందును. సుఖసంపదల నోలలాడుచారు ఆకస్మికముగ కష్టముల పాలగుదురు. వారి కష్టములకు కారణమగు మనఃప్రవృత్తిగాని, అభిరుచిగాని, అభ్యాసముగాని సువ్యక్తమయి యుండదు. వారి స్వభావము కార్యరూపమున ప్రదర్శితము గాదు. నిజాభీష్టసిద్ధికై వారన్వేషించు సాధన కలాపమందు ప్రవృత్తమై యున్న మనోధర్మము కూడ చిత్రితము కాదు. కేవల సంఘటనా నిబద్ధమగు నట్టి రూపకము వలన గూడ సహృదయ సామాజికులయందు శోకభయద్వేగములు జనింప

వచ్చును. అట్టి రూపకములు గూడ కార్య (action) శూన్యములును నిశ్చలగుణ వర్ణనాత్మక సంభాషణ యుక్తములు నగు ట్రాజిడీలకంటె నుత్తమములే యగును.

మీడి వివరణమును బట్టి మన కీ క్రింది విషయములు స్పష్టము లగుచున్నవి. షడంశస ముల్లసిత మగునపుడే ట్రాజిడీకి సంపూర్ణత సిద్ధించును. ఒకప్పు డందు పాత్ర స్వభావోన్మీలనము లోపింపవచ్చును. అంత మాత్రమున నది 'ట్రాజిడీ' కాకపోదు. కాని అది ఉత్తమ శ్రేణికి చెందదు.

3. భావము (Thought) :

"And by thought (dianoia) I mean that which is found in whatever things men say when they prove a point, or it may be, express a general truth." (11-35-37)

ఒక అంశమును రూపించునప్పుడు గాని, సార్వజనీనమగు సత్యమును వ్యక్తము సేయునపుడుగాని మానవులు చెప్ప వివిధ విషయములందు గన్పట్టునది భావమని నా అభిప్రాయము.

"Thought is — the ability to say whatever is pertinent and fitting to the occasion." (11-88-89)

సందర్భోచితముగను సంగతముగ నున్న దానిని చెప్పగల సామర్థ్యము భావమనఁబడును అనగా సందర్భోచితముగ చెప్పఁబడు నది భావ మనఁబడు ననుట. ఒక ఫలము నభిలషించుట యందుగాని, తిరస్కరించుటయందుగాని మానవుని స్వభావ మెట్లు వ్యక్తమగునో అట్లే ఫలసాధనకు సంబంధించిన నిశితయోజన యందు భావము విశద మగును. అనఁగా ఫలసాధన సంబంధి నిశిత యోజనయే భావ మనుట.

4. భాష (Dictlon) :

అరిస్టాటిల్ పదజాలము నెనిమిది విధములుగా విభజించి అందు వ్యావహారికముగాక తక్కిన పదజాల మంతయు కావ్య ప్రయోగయోగ్యమే అని నిర్ణయించెను. వచనరచనయందు వ్యావహారికమునే ఉపయోగింపవలె ననియు, కావ్యమునందు వ్యావహారికము సమర్థము కాదనియు, కావ్యశైలి యుదాత్తమై

అసాధారణ పదగుంఢన విరాజితమై సముచితమై యుండవలె ననియు, స్వచ్ఛత శైలికి ప్రాణభూత మనియు, స్వచ్ఛతా సంపాదన వ్యాజమున తేలికమాటలను వాడరాదనియు, ఉదారమయ్యును కావ్యభాష వచనరచన కుపకరింపదనియు అతఁడు నిర్దేశించెను. మరియు నలంకారములలో రూపకము నాతఁడు బహుధా శ్లాఘించియున్నాఁడు. అర్థాతి శాయి యగు శబ్దాడంబరమునుగూడ నాతఁ డంగీకరించెను.

అరిస్టాటిల్ ప్రకారము పదజాల మీ క్రింది యెనిమిది విధములుగా నుండును.

1. **A 'Standard' word** : మాటలాడునపుడు గాని వ్రాయునపుడు గాని సాధారణముగ ప్రజలు వాడు పదజాలము. దీనిని నేటి పరిభాషలో వ్యావహారిక మనవచ్చును. నేటి దినపత్రికలు, వారపత్రికలు మున్నగువానిలో సగపా లిట్టిభాషయే గానవచ్చును.

2. **A 'Strange' word** : ఇది మాండలికము. గ్రీసుదేశమున పెక్కు మాండలిక భేదములు (*Attic, Dorian and Sonion etc.*) ఉండెడివి. మరియు విదేశ పదజాలముగూడ నిందే పరిగణింపఁబడును.

3. రూపకము : **Metaphor**.

4. **An 'ornamental' word** : ఉపయోగమునందున్న పదమునకు బదులు అసాధారణములగు పదములను వాడుట. ఉదా : **Walk** 'అనుటకు బదులు' **perambulate** అనుట.

5. **A coined word (Neologism)** కవికల్పితమగు పదము.

6. **A word lengthened** : పొడిగించిన పదము. ఛందస్సు మున్నగు వానికే హ్రస్వమును దీర్ఘముగా చేయుట.

7. **A word shortened** : కుడించిన పదము. "అపిమాషం మషం కుర్యాత్ ఛండోభంగం న కారయేత్" అను సూక్తి మనకుగూడ కలదు.

8. **An 'altered' word** : వ్యవహారమందు సిద్ధమైయున్న పదమునకు మరొక పదమును చేర్చుట. మొదటి పదముయొక్క అర్థముగూడ నపుడు మారి పోవును. ఉదా: *Inter Inanimate*.

9. రంగప్రసాదనము : **Spectacle**

దీనికి పండితుఁ డంతగా ప్రాధాన్యము నిచ్చినట్లు కనబడదు.

"The spectacle has indeed, an emotional attraction of its own, but, of all the parts, it is the least artistic, and connected least with the art of poetry. For the power of tragedy, we may be sure, is felt even apart from representation and actors. Besides, the production of spectacular effects depends more on the art of the stage machinist than on that of the poet." Butcher's translation of Poetics.

రంగప్రసాదనమునకు ఉద్వేగాభివ్యంజక మగు నాకర్షణ యున్నమాట నిజమే కాని, ఈ యారు భాగము లందును, కళాదృష్టితో చూచినచో నదియే చాల తక్కువది. కవిత కళతో గూడ దాని కున్న సంబంధము చాల తక్కువే. ట్రాజెడీ యొక్క ప్రభావము, ప్రయోగము, నటులు లేకున్నను మనపైఁబడుచునే యుండును మరియు రంగప్రసాదన ప్రభావమునకు కవికంటె సూత్రధారుడే యధికముగా కారకుఁడు.

10. గానము (**Song**) :

రూపకమున దీని ప్రభావ మద్వితీయ మనవచ్చును.

ఐక్యత్రయము

కార్యైక్యము (**Unlty of action**) కాలైక్యము (**Unlty of time**) స్థలైక్యము (**Unlty of place**) అనునవి ఐక్యత్రయ మనఁబడును. వీనిలో కార్యైక్యమునుగూర్చి మాత్రమే అరిస్టాటిల్ స్పష్టముగా చెప్పియున్నాఁడు. అది ముందే వివరింపఁబడియున్నది. అనుక్రియమాణమగు కార్యము నాతిదీర్ఘమును

నాతిహాస్యమునై యుండవలెననియు, అది మధ్యాంతములు, కార్యకారణ భావ సమన్వితములై యుండవలె ననియు ఆతఁడు స్పష్టముగా నిర్దేశించియున్నాఁడు. ఈ నియమములవలన కార్యమున కైక్యము సంపాదించబడును. కార్యకారణభావ సంబంధముగల కార్యమే కథావస్తువు వగును.

కాలైక్యమునుగూర్చి కొంత సూచన గలదు; అదియును ప్రసంగవశమున చేసిన సూచనయే కాని, ప్రత్యేకముగ చెప్పిన నియమముకాదు. అదియు నొక్క మారే చెప్పబడినది.

“Epic poetry—differs from tragedy—in its length which is due to its action having on fixed limit of time. Where as tragedy endeavours to keep as far as possible within a single circuit of sun, or something near that”.

సాధ్యమైనంతవరకు ట్రాజిడీ, ఒక సూర్యభ్రమణమున సిమిడి యుండటకు యత్నించును. ‘సాధ్యమైనంతవరకు’ అని చెప్పటచే ఇది విధి వాక్యము కాదనియు, వివక్ష నపేక్షించు నుపదేశమాత్రమే అనియు తెలియుచున్నది.

స్థలైక్యమునుగూర్చి ఆతఁడు చెప్పటను ప్రసంగింపనే లేదు.

కాలైక్యమునుగూర్చి ఆతఁడు స్పష్టముగా చెప్పెను గావున నందు వాదోప వాదముల కవకాశములేదు. స్థలైక్యమునుగూర్చి యాతఁడు చెప్పనే లేదు కావున నందును అభిప్రాయభేదము లుండుట కవకాశము లేదు. ఇతఁడు మిగిలినది కాలైక్యము దీని విషయమున నభిప్రాయ భేదములు కలవు ఇది కథాకాలమునకు సంబంధించిన నియమమా? ప్రయోగకాలమునకు సంబంధించిన నియమమా? ఈ రెండు ప్రశ్నలకును ముందు సమాధానము చెప్పవలసియున్నది. అస్టాటిల్ కాలైక్యమునుగూర్చి ప్రసంగించిన సందర్భమును పరిశీలించి చూచినచో నీ ప్రశ్నలకు సమాధానము లభింపగలదు. ఇతిహాసమునకును, ట్రాజిడీని గ్రంథ విస్తృతి యందు గల భేదమును వివరించుచు, అనుషంగికముగ పండితుఁ డీ విషయమును పేర్కొనియున్నాఁడు. ఆ వాక్యములు ముందే ఉదాహరింపబడియున్నవి. స్పష్టతకొరకు *Leon Golden* అను నాతఁడు ఆంగ్లీకరించిన *Poetics* నుండి మరల ఉదాహరింపబడుచున్నది.

Further, there is a difference in length, for tragedy attempts as far as possible, to remain within one circuit of the sun or at least, not depart from this by much. Epic poetry, however, has no limit in regard to time and differs from tragedy in this respect.

ఇది గ్రంథ విస్తృతికి సంబంధించిన విషయ మని స్పష్టమగుచునే యున్నది. ఇతిహాసము బహువారపఠన యోగ్యమగు గ్రంథము. కావున నది యెంత విస్తృతముగ నున్నను నష్టములేదు. ఇలియడ్ గ్రంథమున 150.0 పంక్తులు గలవు. ఈ సంఖ్య మరి నాలుగింతలు పెరిగినను ఇతిహాసికమగు అనుకరణ విధానము సహింపఁగలదు. కాని, ప్రయోగ యోగ్యమగు ట్రాజిడీ యందు సాధారణముగ పదునారువందల పంక్తులకు మించి యుండవు. ఈ విస్తృతి భేదమునకు కారణమును వివరించుచు పండితుఁడు మీడి వాక్యములను వ్రాసి యున్నాఁడు. ట్రాజిడీ యందలి ఇతివృత్తము ఏకదివసప్రవృత్త మగు ననియు ఇతిహాసములందు అట్టి కాలపరిమితి లేదనియు చెప్పియున్నాఁడు. ఇలియడ్, ఓడెస్సీ అను రెండు గ్రంథములను కలిపి చూచినచో కథాకాల మించుమించుగా ఏబది రోజులకు పరిమితమై యుండును.

ఏకదివస ప్రవృత్తత్వము ట్రాజిడీకి అనివార్య సయతలక్షణము కాదనియు, అది కేవల మొక సూచనయే యనియు ముందే చెప్పఁబడియున్నది. గ్రీకుల ట్రాజిడీ లన్నియును ఏకదివస ప్రవృత్తేతి వృత్తసమన్వితములు కావు కాని, సాధారణముగ పెక్కు రూపకము లేకదివస ప్రవృత్తములే అయి యుండును. **Agamemnon Eumenides** అను రూపకములందు ఇతివృత్తము ఏకదివస ప్రవృత్తము కాదు. **Eumenides** అను రూపకమున రూపక ప్రారంభమునకును, తరువాతి ఘట్టమునకును నడుమ కొన్ని నెలలు లేక సంవత్సరములు గడిచి యుండును. యూరిపిడిస్ రచించిన 'Suppliants' అను రూపకమున కథా కాలము కనీసము షదిరోజు లుండును. **Agamemnon** అను రూపకమునగూడ నిర్దిష్టముగ నిన్ని రోజులని చెప్పట కవకాశము లేకపోయినను విజయసూచక జ్వాలా ప్రదర్శనమునకు, **Agamemnon** తన గృహమున కేతెంచుటకును నడుమ కొన్ని రోజులు గడిచియుండక తప్పదు. కావున అరిస్టాటిల్ కాల విషయమున ఒక సూచన మాత్రమే చేసెనని గ్రహింపనగును. కాని మీద నుదాహృతములై యున్న

గ్రంథము లపవాదములు. సాధారణముగ ట్రాజిడీల యందలి యితివృత్తము ఏకదివసప్రవృత్తమే అయియుండును.

“What Aristotle actually says is not a precept, but only an incidental recognition of a fact in the practice of the theatre of his age.”
By Water.

తన కాలమున రంగస్థలమున అచరణమునందున్న విషయమును అరిస్టాటిల్ గుర్తించెనే కాని, వాస్తవముగ ఎట్టి కార్యనియమమును ఆతఁడు చెప్పలేదు.

Else అను విమర్శకుఁడు కాలైక్యమునుగూర్చి మరొక విధముగా నూహించియున్నాఁడు. ఏకదివస పరిమితి ప్రయోగమునకు సంబంధించినదే అని ఆతని అభిప్రాయము.

“An alternative solution proposed by Else is” however more in keeping with the context of the passage. We have noticed that Aristotle is discussing how manner and means affect the ways that epic and tragedy present actions. The most obvious influence is manner. Epic is recited in the mixed manner, whereas tragedy is written to be presented by the agents, that is, for performance on the stage. The reference to the length of tragedy, then, may very well be to its length as determined by its manner and not to the imaginary time that elapse between the beginning and the end of its plot. If this is so the meaning of Aristotle’s comparison is both clear and simple. Since Greek theaters had no artificial illumination, a tragic text had to be written so that it could be performed during the daylight or at least “not depart from this by much.” This is not the typical length of a tragedy; it is the maximum length, as determined by the manner. In practice Greek dramas were much shorter, taking an average of perhaps two hours.

అనుకరణ విధానము, అనుకరణ సాధనము అను ఈ రెండింటికిని మహా ప్రభావము కలదు. అందును విధాన ప్రభావ మత్యధికము. ఇతిహాసము చదువ బడును. ట్రాజిడీ రంగస్థల ప్రయోగమునకై రచింపబడును. కావున నిట చెప్పబడిన గ్రంథవిస్తృతి ప్రయోగమునకు సంబంధించినదే కాని ఇతివృత్త ప్రారంభమునకును, అంతమునకును నడుమ గడచినట్లు ఊహింపబడుచున్న కాలమునకు సంబంధించినది కాదు. ఈ యభిప్రాయమును బట్టి చూచినచో పండితుని యభిప్రాయము స్పష్టమును, సరళమును అగుచున్నది. గ్రీసుదేశస్థుల నాటక రంగమునం దానాఁడు కాంతి సంపాదకములగు కృత్రిమసాధనములు లేవు. కావున పగలు మాత్రమే ప్రయోగింపఁదగు రూపకములు, అనఁగా ప్రయోగకాలము పండ్రెండు గంటలకు మించని రూపకములు రచించుట అత్యావశ్యకమైనది. పండ్రెండు గరిష్ఠ ప్రమాణము. సాధారణముగ రూపక ప్రయోగమునకు రెండు గంటలు సరిపోయెడివి. ఆనాఁడు మూఁడు నాటకములను (*Trilogy*) వరుసగా నాడుటయేకాక అంతమున ఒక '*Satyr-play*' అను హాస్యరూపకమును ప్రయోగించెడివారు.

మీడి వివరణమును బట్టి కథాకాల మెంతయైనను గావచ్చు ననియు ప్రయోగ కాలము మాత్ర మొక్క దినమునకే పరిమితమై యుండవలె ననియుఁ దెలియు చున్నది. ఒక సూర్యభ్రమణము అను దానికి వీరి లక్షప్రాయమున "పగలు పండ్రెండు గంటలకాలము" అనియే అర్థము. రాత్రి పరిగణనీయము కాదు. ఈ పండ్రెండు గంటల కాలపరిమితికూడ సూచనయే. అనుల్లంఘ్యముగు విధి వాక్యము గాదు; నియతలక్షణమును గాదు

కాలవిషయమున అరిస్టాటిల్ చేసిన సూచనకు నవీన ప్రాచీనులు (*Neo-classists*) విపరీతార్థమును కల్పించిరి. కథాకాలము, ప్రయోగకాలముతో సంబంధించియుండవలెనని వారి సిద్ధాంతము. అనఁగా అనుక్రియామానమగు కార్యము పండ్రెండు గంటల కాలమునకు పరిమితమై యుండవలెననుట. కథా కాలము పండ్రెండు గంటలకు మించియుండరాదు కాలైక్యముతోపాటు స్థలైక్య మునుగూడ వారు ప్రతిపాదించిరి. కాస్టెల్ వెట్రో (*Castel Vetro*) అను విమర్శకుఁడు ఈ యైక్యతయ సిద్ధాంత స్థాపకుఁడు (క్రి॥ శ॥ 1070) సడ్ని.

కార్నేల్, రేసిన్, మిర్టన్ మున్నగువారు దీని నామోదించిరి. డ్రైడెన్ మాత్రము ఈ సిద్ధాంతమునెడ సముఖత చూపలేదు.

ఈ సిద్ధాంతమును పలువు రామోదించుటకు కారణమేమి? ప్రప్రథమముగ కాస్టల్ వెట్రో ఈ సిద్ధాంతము నేల స్థాపించెను? ఇది కేవలము నున్మత్త ప్రలాపమే యగుచో సద్విమర్శకులును, సత్కవులును దీని నేల ఆమోదించిరి? అను ప్రశ్నలు పరిశీలనయోగ్యము లగుచున్నవి.

ఈ సిద్ధాంతము కేవలము నిర్వేతుకముగ ప్రతిపాదింపబడలేదు. దీనికి రెండు మూడు కారణములు గలవు. అందు మొదటిది రంగస్థల సౌకర్యమునకు సంబంధించియున్నది. గ్రీసుదేశీయుల రంగస్థలమునకు యవనిక లేదు. యవనిక లేనప్పుడు స్థలాంతర ప్రదర్శనము సుకరము కాదు. రెండవది కోరస్. ఈ బృంద గాయకులకు రంగస్థల ప్రవేశమే కాని నిష్క్రమణము లేదు. కావున 'రంగమును మార్చుట కవకాశము లేదు. సాధ్యమైనంత వరకు రూపకప్రయోగము సత్యమునకు సన్నిహితముగ, స్వభావ సిద్ధముగ నుండవలెనను నభిలాష మూడవది. సహృదయ సామాజికునకు ప్రయోగము విశ్వసనీయముగ నుండవలెను. సత్య భ్రాంతి కలుగ వలెను. అది లేనినాడు నాట్య మానంద జనకము కాదు. మరియు దార్శనికుడగు ప్లేటో అభిప్రాయమున అనుకరణ మనగా కేవలానుకరణమే. ఉన్నదాని నున్నట్లుగ ప్రదర్శించుటయే. (ఇది అరిస్టాటిల్ సిద్ధాంతము కాదు) అనుకరణ మెంత సహజముగ నెంత స్వభావసిద్ధముగ నున్న నంతటి యారందము జనించును. కావున

1. Chorus. 2. Lack of drop curtain, 3. Platonic theory of imitation as copying అను మూడు కారణముల నాధారముగా గొని కాస్టల్ వెట్రో ఐక్యతయ సిద్ధాంతమును స్థాపించె ననవచ్చును.

The Greek theatre, with its chorus and without a curtain did in fact generally observe unities of time and place; without a curtain the transition would have been difficult; and with a chorus, it was unlikely that the same dozen old men should reappear all together now at Athens, now at Sparta, now at Thebes; Still more, that they should punctually reassemble at intervals of years."

F. L. Lucas

“Unity of time is one aspect of a larger neo-classic concern for what is called verisimilitude—likeness to truth. This concept is based equally on a highly rationalistic theory of what audience will and will not believe and a Platonic (not Aristotelian) theory of imitation as copying. It underlies all three “unities”, attributed to Aristotle by Neo-classic critics—Unity of action Unity of time and Unity of space—and also has important implications; for characterization, language and even verification.”

మీది వివరణమును బట్టి ఐక్యతయ సిద్ధాంతము నిర్వేతుకము గాదనియు నానాటి రంగస్థల నిర్మాణ విధానమును బృందగాయకుల యునికియు నందులకు ముఖ్యకారణము లనియుఁ దెలియుచున్నది. తక్కినవి (*verisimilitude* మున్నగునవి) దోహదకారులై యుండును. కారణము లెన్నియున్నను, ఎట్లున్నను ఈ సిద్ధాంతము సర్వజనామోదమును బొందలేదనుట నిర్వివాదమగు విషయము. షేక్స్పియర్ మున్నగు రూపకర్త లీ సిద్ధాంతమును పాటింపలేదు డాక్టర్ జాన్సన్ ఈ సిద్ధాంతమును సర్వదా ఖండించియున్నాఁడు.

“He that can take the stage at one time for the palace of the Ptolemies, may take it in half an hour for the promontory of Actium—And where is the absurdity of allowing that space to represent first Athens and then Sicily, which was always known to neither Sicily nor Athens; but a modern theatre.”

రంగస్థలమును ఒకమారు రాజభవనముగను ఒకమారు (తీరము నుండి నీటిలోనికిఁ జొచ్చుకొనిపోయిన, ఉన్నత భూభాగముగను అంగీకరించిన సామాజికుఁడు ఆ రంగస్థలమును మొదట ఏథెస్సుగను, తరువాత సిసిలీగను అంగీకరించుటలో అసంబద్ధమగు విషయ మేమున్నది? నిజమున కది ఏథెస్సు గాదు; సిసిలీ యునుగాదు. అది యెప్పుడును నాట్యశాలయే.

ఖండన విధానము తీవ్రముగనే యున్నది. కాని యిది అతివాదము. అట్లయిన పాత్రధారులకు మాత్రము పాత్రతోచిత వేషధారణ మేల? ఇది ల్యాకాన్ సందేహము. వీరిరువురును నిజస్థితి నపార్థము చేసికొనిరి. విషయ మది కాదు. నాట్యము సాధ్యమైనంత వరకు స్వభావ సిద్ధముగ నుండవలె ననునది సర్వులకు

నంగీకారముగు విషయమే. మానవుడు వేషమును మార్చుకొనగలడు. కాని, దేశకాలములను మార్చలేడు. కావున తన కెంతదనుక సాధ్యమో అంతవరకే మానవుడు నాట్యమున స్వాభావికతను సంపాదించ యత్నించును. అసాధ్య విషయములను భావుక భావనాశక్తికి విడిచిపెట్టును.

నవ్యులలోగూడ నైక్యతయ సిద్ధాంతమునెడ నాదరము చూపువారు కలరు. ఐక్యతయ సిద్ధాంతము మానవనిర్మిత మగు శాసనమువంటిది గాదనియు ప్రకృతి సిద్ధ మనియు అని ప్రత్యేకముగ మూడు సిద్ధాంతములు గావనియు నొకే సిద్ధాంతముయొక్క మూడు రూపములనియు టి. యన్. ఎలియట్ అభిప్రాయము. ఐక్యతయమును పాటించిన రూపకములు పాటింపని వానికంటె స్థితిముగా మేల్తరము లనిగూడ నాతఁ డభిప్రాయపడెను. మరి ఐక్యతయమును పాటింపని రూపకములు మన కానందదాయకము లగుటలేదా ? అన్నచో నాతని సమాధాన మిది. ఐక్యతయమును పాటింపని రూపకములు లోపభూయిష్టములే. అందుల కెట్టి సందియమును లేదు. కాని ఆ లోపమును కప్పిపుచ్చగల యితర గుణములు వాని యందున్నవి. అందులకే అవి మన కానందదాయకము లగుచున్నవి.

“But my point is simply that the unities differ radically from human legislation in that they are laws of nature and a law of nature even when it is a law of human nature is quite another thing from a human law. The kind of literary law in which Aristotle was interested was not law that he laid down, but law that he discerned. The laws (not rules) of unity of place and time remain valid in that every play which observes them in so far as its material allows, is in that respect and degree superior to plays which observe them less. I believe that in every play in which they are not observed, we only put up with their violation because we feel that something is gained which we could not have if the law were observed. This is not to establish another law. There is no other law possible. It is merely to recognize that in poetry as in life, our businesses to make the best of bad job. Further more we must observe that the unities are not three separate laws. They are three aspects of one law.”

The Jee of poetry and the Use of Criticism — T.S. Eliot

ఐక్యతయ సిద్ధాంతము నెంద రెన్నివిధముల సమర్థించినను, ఇందు కొన్ని లోపములు లేకపోలేదు. దీనివలన కథావస్తువు సంకుచిత మగును. వస్తువిస్తృతి కవకాశ ముండదు. నాట్యమున అధికారికేతివృత్తమునకే గాని ప్రాసంగికమునకు తావే యుండదు. నవరస పోషణమునకు మొదలే స్థాన ముండదు

టి. యస్. ఎలియట్ ఐక్యతయము నభినందించుటకు మరొక కారణము గూడ గలదు. అదియే రసైక్యము (*Unity of sentiment*) ఇది యింపు మించుగా కార్యైక్యమే. షేక్స్పియర్ మున్నగు మహాకవులుగూడ ప్రేక్షక సంతృప్తికై ఆవశ్యకమైనను, కాకున్నను, హాస్యపోషణ గావించురనియు, నందు వలన సహృదయుని మనస్సున కేకరస సిద్ధమగు నేకాగ్రత లోపించుననియు ఎలియట్ అభిప్రాయము. ఇది ఒకవిధముగ సత్యమే కాని నాట్యమున నేకైక రసపోషణ మెందులకు జరగవలెను? అంగిరిస మొక్కటియే యుండవచ్చును. కాని అంగరసములు పెక్కులుండవచ్చును గదా : మొదటినుండి తుదివరకు నొక్క రసమే పోషింపబడుచో సహృదయున కేవము కల్గును. అపుడపుడు హాస్యాదులు పోషింపబడుటయే మంచిది. కాని వాని పోషణము ప్రధానరస భంజకము గారాదనుట నిర్వివాదవిషయము.

“The tragic muse has learnt that, to hold her hearers, she must either sing sometimes, as in her Greek girl hood or sometimes smile.”

భారతీయు లైక్యతయములో కార్యైక్యము నంగీకరింతురు. కాలైక్య స్థలైక్యము లంగీకార్యములు కావు. ఈ యైక్యతయము మనవారి అంకలక్షణమునకు సరిపోవును.

కోరన్ :

ఇది ట్రాజిడియం దొక ముఖ్యాంశము: గాన ప్రధానము ట్రాజిడియొక్క ఆవిర్భావమునకు మతసంబంధమగు నాటపాటయే ముఖ్యకారణము. కావున చారిత్రకముగగూడ దీని కొక విశిష్టస్థానము గలదు. గ్రీసుదేశము నందలి నాట్యకళా వికాసమును దెలియజేయుట కిది ముఖ్యోదాహరణము.

కొందరు బృందగాయకుల సమూహమును 'కోరన్' అని యందురు. వీరి కనిష్ఠసంఖ్య పండ్రెండనియు, గరిష్ఠసంఖ్య యేబది యనియుఁ తెలియుచున్నది. దీని యుత్పత్తి నిట్లు వివరింపవచ్చును. "డయోనిపస్" అను ప్రకృతి దేవతను గూర్చి (ద్రాక్షాసవాధిష్ఠానదేవత) గ్రీసుదేశీయులు చేయు నుత్సవములలో ప్రజ తొకచోఁజేరి తద్దేవతాసంకీర్తనము గావించెడి వారనియు నా పాటలనే "డితిరేంబ్సు" అని యనెడి వారనియు ముందే చెప్పఁబడియున్నది. తొలుత నాపాటల నెవరికివారే పాడుకొనెడివారు. తరువాత వారి కొకనాయకు డేర్పడెను. అతఁడు మొదట పాడగా సితరు లాతని ననుసరించెడివారు. ఆ నాయకుని స్థానమునందే తొలిసారిగ నొక నటుఁడు ప్రవేశించెను. ఈ మార్పును థెస్పిస్ అనునాతఁడు గావించెనని పండిత విమర్శకుల యభిప్రాయము. నాయకు ననుసరించి పాడెడివారి స్థానము నందే 'కోరన్' అను బృందగాయక సమూహ మావిర్భవించినది. కావున నిది అనుషంగికముగను అనావశ్యకముగను కల్పితమైన యంశముగాక స్వభావసిద్ధ మును రూపకపరిణామ నిరూపణ సమర్థమును అగు నొక ముఖ్యాంశ మగుచున్నది. ఐక్యతయ సిద్ధాంతమున కిదియే మూలస్తంభము. రూపకమున కత్యావశ్యకము లగు పెక్కుకార్యముల నిది నిర్వహించును. ఇది పాశ్చాత్య నాటకములం దంత రించిన తరువాత తత్కార్యనిర్వహణమునకై నాటకకర్త లితర సాధనము నన్వేషింపవలసి వచ్చినది.

"కోరన్"లో పండ్రెండు మంది నుండి యేబది మంది వరకు బృందగాయకు లుండవచ్చును. కాని వారు ప్రత్యేక పాత్రల వంటివారు కాదు. ఆ సమూహము నంతటిని ఏకపాత్రగనే పరిగణింపవలసి యున్నది. అనఁగా వారందరు నేకముఖ ముగ నొకే అభిప్రాయమును ఏకకాలముందే వ్యక్తీకరింతు రనుట.

ఈ కోరన్ రంగస్థలమున పాత్రలతో సంభాషించును. ధర్మబద్ధముగ వ్యవహరించు పాత్రలయెడ సానుభూతి చూపును. పాత్రల చర్యలను విమర్శించును. భూతభవిష్యద్వర్తమాన విశేషములను సకాలమున వ్యక్తము చేయును. పాత్రలను హెచ్చరించును ఒక ఘట్టము ముగిసి; యింకొక ఘట్టము ప్రారంభమగునపు డా

విషయమును సూచించును. తూపకాంతమునుగూడ తెలియజేయును. ఈ బృంద గాయకులు ఒకప్పుడు రూపకపాత్రలుగను, మరొకప్పుడు హితోపదేశకు లగు పెద్దలుగను, నింకొకప్పుడు కేవలప్రేక్షకులుగను వ్యవహరింతు రని తెలియనగును. మన వీధినాటకములందు ఆడినుండి అంతము వరకును పాల్గొను సూత్రధారుడు ఈ కోరస్ నిర్వహించుపనినే నిర్వహించుచుండును.

కోరస్ వలన నెన్ని లాభము లున్నవో అన్ని నష్టములుకూడ నున్నవి. దీని వలన నాటకేతివృత్తము సంకుచితమగును. అనగా తన యిచ్చవచ్చినట్లు వివిధరస భూయిష్టములగు సన్నివేశములను కల్పించుటకు కవికి స్వేచ్ఛ యుండదనుట. ముఖ్యముగా దీని యునికి వలన శృంగాది రసములను సమగ్రముగ పోషించుటకు గాని, రహస్యసమాలోచనములను ప్రదర్శించుటకుగాని అవకాశముండదు.

గ్రీకుల ట్రాజెడీలకును

షేక్స్పియర్ రచించిన ట్రాజెడీలకును గల భేదము

ట్రాజెడీని రచించుటలో గ్రీకు నాటకకర్తల విధానమునకును, షేక్స్పియర్ మహాకవి విధానమునకును కొంత భేదము కలదు. అది కథాకథనము, పాత్ర పోషణము మున్నగు పెక్కువిషయములకు సంబంధించి యుండును. మొదట కథాకథనమును పరిశీలింతము. ఇందుల కుదాహరణముగ సోఫోక్లిస్ రచించిన "Oedipus Tyrannus" అను రూపకమును గైకొందము. ఇందు సోఫోక్లిస్ అవలంబించు రచనా విధాన మీ క్రింది విధముగా నుండును.

1. థీబ్సులో ప్లేగువ్యాధి వ్యాపించుననియు, దానికి నివారణోపాయము లెయన్ను (రాజు) (Laius) హత్యచేసిన వానిని పురము నుండి వెడలఁగొట్టుటయే యనియు సోదెవచ్చును. ప్రజ లందరు భయభ్రాంతులై యుందురు.

2. సులభకోపియు, సంశయపీడిత మనస్కుఁడు నగు ఎడిపస్ హత్యా స్వేషణము గావించుచు టిరెసియస్తో (Tiresias) కలహించును. టిరెసియస్ నిజమగు భగవద్భుక్తుఁడు.

3. రాజ్యమునకు నిజమగు సేవకుడు క్రియాన్ (*Creon*) ఆతనితోఁ గూడ ఎడిపస్ వాదులాడును.

4. కోరింథ్ నుండి దూత వచ్చును. జొకాష్టా (లెయన్భార్య) సత్యమును గ్రహించి ఉరిపోసికొననేగును. అందరను అపార్థము చేసికొని, ఎడిపస్ రాజహత్యా రహస్యమును భేదింపయత్నించుచునే యుండును. బృందగాయకులు ఎడిపస్ యొక్క అభిజాత్యమును కనుగొనవచ్చు నను నాశతో నానందమును ప్రకటింతురు.

5. తాను లెయన్ మహారాజునకు జుకాష్టాయందు పుట్టిన తనయుడ నని గ్రహించి ఎడిపస్ కన్నుల పొడుచుకొన త్వరితముగ నేగును.

6. ఒక దూత వచ్చి జొకాష్టా ఉరిపోసుకొని మరణించిన దనియు, ఎడిపస్ తన కన్నులను తానే పొడుచుకొని అందుఁ దాయెననియు వ్యక్తము సేయును: ఆతని దుర్విధికి (అదృష్టము) విచారించును.

ఇది 'ఎడిపస్ దీరేనసి' అను రూపక స్థూల వివరణము.

ఈ యతివృత్తమునే షేక్స్పియర్ గ్రహించినచో రూపక నిర్మాణక్రమ మింకొక విధముగా నుండును. దాని వివరణము :

1. థీబ్బురా జగు లెయన్ సోదె చెప్పించుకొనును. ఆతనికి పితృ ఘాతకుఁ డగు తనయుడు గల్గునని సోదె పల్కును.

లెయన్ మహారాజునకు ఎడిపస్ అను పుత్రుఁడు జనించును. ఆతఁడు తండ్రిచే పరిత్యజింపఁబడి వేరొకచో పెరుగును.

2. ఎడిపస్ పెరిగి పెద్దవాఁ డగును. డెల్ఫీకేగి తన మాతాపితలను గూర్చి ప్రశ్నించును. ఆతఁడు తండ్రిని చంపి తల్లిని వివాహమాడునని సూర్యదేవుఁడు చెప్పును. విధివిధానమును తప్పించుకొన యత్నించుచు నాతఁడు మార్గ మధ్యమున తండ్రిని చూచి రాజపరిజనకృత పరిభవజనిత కోపావేశమున రాజును చంపును. ఆ రాజే తన తండ్రి యని ఆతని కప్పుడు తెలియదు.

3. స్ఫిన్క్సు (*Sphinx*) నెదుర్కొని (*Sphinx*) అనగా ఒక విధమగు రాక్షసుఁడు; తల స్త్రీతలవలె నుండును, దేహమంతయు సింహమువలె నుండును.

రెక్కలుండును. దాని విషమప్రశ్నకు సమాధాన మిచ్చి, నగరమును దాని బారి నుండి రక్షించును. తత్ఫలితముగా నా రాజ్యమునకు రాజ్యము తన తల్లియగు జొకాస్టానే వివాహమాడును.

4, 5. సోఫోక్లిస్ రచించిన రూపకకథ యంతయు నీ రెండంకముల యందు నిమిడిపోవును. ఆకస్మికముగ రూపక మంతమగును. తుది విలాపఘట్టము పరిత్యజింపబడును. ఈ వివరణమును బట్టి గ్రీకు నాటకకర్తలకును, షేక్స్పియర్ మహాకవికిని రచనా విధానమున గల భేదము తెలియుచున్నది. సోఫోక్లిస్ ఎడిపస్ పుట్టువునకు సంబంధించిన విషయములను గ్రహింపలేదు. ఎడిపస్ రాజ్య కాలమందే రూపకము మొదలగుచున్నది. అనగా ఇందు ఉత్పత్తి వికాసములులేవు. శిఖరావస్థయందే రూపక మారంభము. తరువాత నాయకుని విషాదగాధయే ప్రదర్శింపబడును. షేక్స్పియర్ మహాకవి కృత నాటకములం దట్లుగాక, ఉత్పత్తి వికాసములుగూడ సమగ్రముగా వ్యక్తములగును. అందువలన పెక్కు లాభములు గలవు. అందు ముఖ్యము పాత్రనిర్మాణ సౌష్ఠవము. పాత్రలను సర్వాంగ సుందరముగా తీర్చిదిద్దుట కవకాశము షేక్స్పియర్ అవలంబించిన పద్ధతి యందు కలదు. కథను బహుధా సంగ్రహించుటచే గ్రీకు నాటకములం దొక విధమగు కృత్రిమత్వము వ్యక్తమగును. కాని, గ్రీకునాటకములందు గల అంగాంగి భావసామరస్యము షేక్స్పియర్ రచించిన నాటకములందు గానరాదు. కాని మన కర్తవ్య మిట నీ రచనా విధానములందలి గుణగుణములను విమర్శించుటగాదు. కావున నితర భేదములను పరిశీలింతము.

అరిస్టాటిల్ పండితుడు తన 'పోయెటిక్స్' అను గ్రంథమున ట్రాజెడికి సంబంధించిన నియమములను కూలంకషముగా చర్చించియున్నాడు. అందెచ్చటను ట్రాజెడి విషాదాంతము కావలెనని ఆతడు చెప్పలేదు. నాయికానాయకులలో నొకరుగాని, లేదా వారియ్యును గాని నాటకాంతమున హఠాన్మరణమునకు లోనుగావలె నని యాతఁ డెచ్చటను నియమము గావింపలేదు. ఇస్కిలస్, సోఫోక్లిస్, యూరిపిడిస్ అను గ్రీకు నాటకకర్తలు రచించిన నాటకములలో కొన్ని మోదాంతములనై యున్నవి. కావున ట్రాజెడి అను మాట వినగనే అది విషాదాంతమై యుండునని తలంచుట పొరపాటు. అరిస్టాటిల్ చెప్పిన నిర్వచనము వలన నైన నేమి, గ్రీకునాటకకర్తల రచనలవల్ల నైన నేమి మనము గ్రహింపవలసిన దొక్కటే విషయము గలదు. అది గభీరోదాత్త మగు నితివృత్తము. ఆయితి

వృత్తము విషాదభావశబ్దలితమై యుండవలయును. కావున గ్రీకు నాటకముల విషయమున విషాదాంతత్వమునకు బదులు విషాదాత్మకత్వమును చెప్పట యుక్తము. షేక్స్పియర్ రచించిన నాటకములు వీనికి భిన్నములు. ఆతఁడు రచించిన ట్రాజిడీలలో నాయకుఁడుగాని, నాయికగాని నాయి నాయకు లిర్వచ్యుగాని తప్పక మరణింపవలసియుండును. అవి విషాదాంత నాటకములు. విషాదాంతము లనుటకన్న మరణాంతము లనుట యుక్తము.

గ్రీకు నాటకములందు విధి విలాసమునకు ప్రాధాన్యము మిక్కుటముగా నుండును. మానవు లందరును విధిచేతిలోని కీలుబొమ్మలను సిద్ధాంతమును గ్రీకు దేశీయులు పరిపూర్ణముగ విశ్వసించిరి. తన లోపమెద్దియును లేకయే మానవుఁ డొక్కొక్కప్పుడు కష్టములపాలగును. దానికి కారణము నెవ్వరును చెప్పఁజాలరు. ఎడిపస్ జన్మించుటకు పూర్వమే ఆతఁడు తండ్రినిచంపి తల్లిని వివాహమాడు నని సూర్యదేవుఁడు చెప్పియున్నాఁడు. ఆతని జీవితమున నట్లే జరిగినదికూడ. ఆతఁడు పుట్టుటకు పూర్వమే నిర్ణయింపఁబడిన విషయముల కాతఁ డెట్లుబాధ్యుడగును? కావున నది విధి విధాన మనకతప్పదు. షేక్స్పియర్ రచించిన ట్రాజిడీలలో విధి విలాసమున కంతగా ప్రాధాన్యములేదు. దాని నాతఁ డంగీకరించెనో లేదో కూడ స్పష్టముగ చెప్పజాలము. నాటకీయ మగు తాటస్థ్యవిధానమున ఈ యాంగ్లకవి యగ్రగణ్యుఁడు. కావున కవి భావము లెవ్వయో, పాత్రల భావము లెవ్వయో ఆతని నాటకములందు ఇదమితముగా నిర్ణయించుట దుస్సాధము.

గ్రీకు నాటకములం దొక్కొక్కప్పుడు దేవతలు గూడ పాల్గొనుచుందురు. వారి నిగ్రహానుగ్రహములపై మానవ జీవిత కష్టసుఖము లాధారపడియుండును. వారి యనుగ్రహమునకుగాని, యాగ్రహమునకు గాని తగినంత కారణమును గాన రాదు షేక్స్పియర్ నాటకముల కి దేవతాసంబంధము లేదు. ఒక్కొక్కప్పు డాతఁడు అలౌకికము లగు శక్తులను ప్రవేశ పెట్టినను వానికి నాయకానాయకులపై గల ప్రభావ మత్యల్పము.

గ్రీకునాటకములకును, షేక్స్పియర్ నాటకములకును నాయకుఁడు కులీనుఁడై యుండవలె నను నియమము సమానమే (యూరిపిడిస్ యందుల కపచాదము) కాని, యాతని పతనకారణము భిన్నము. తన ప్రకృతియందు గల యెడ్డియో లోపమువలన నాయకుఁడు పతనము నందుట షేక్స్పియర్ నాటకములందు గన్పట్టు

పద్ధతి విధి వైపరీత్యముచే గాని, దేవతల యాగ్రహమువలన గాని నాయకుడు పతనము చెందుట గ్రీకుల పద్ధతి.

నాయకునికియం దున్న ఈ షడ్తోషమే నాయక పతనకారణ మను సిద్ధాంతమును నవ్యు లంగీకరింపలేదు. 'Hamartia' అను దానికి ఈ షడ్తోష మని యర్థము కాదనియు "పొరపడుట, లేక ఆలోచనయందు ప్రమాదమునకు లోనగుట" అని అర్థ మనియు నవీనవిమర్శకు లందురు.

రసము : కెథార్సిస్

భరతముని ప్రతిపాదిత మగు రససిద్ధాంతమునకు అరిస్టాటిల్ ప్రతి పాదించిన కెథార్సిస్ సిద్ధాంతమునకు సావ్యశ్యము చాలగల దనియు ముఖ్యాంశము లం దా రెండు సిద్ధాంతములను సర్వథా ఏకీభవించుచున్న వనియును కొందరు చెప్పు చున్నారు. ఈ వాదమునందలి సత్యాసత్యములను పరిశీలింపవలసియున్నది. రస సిద్ధాంతమును, కెథార్సిస్ సిద్ధాంతమును సంపూర్ణముగ ముందే వివరింపఁబడి యున్నవి. అందలి ముఖ్యలక్షణములను నునఁసునం దుంచుకొని విమర్శ కుపక్ర మించినచో నా సిద్ధాంతములు రెండును సంవదించుచున్నావా? లేదా? అను ప్రశ్నలకు సదుత్తరము మనకు లభింపఁగలదు.

ఇచ్చట మనము ముఖ్యముగా జ్ఞప్తియందుంచుకొనవలసిన యంశములు రెండు మూడు గలవు అవి ముందే వివరింపఁబడియున్నను స్పష్టతాప్రతిపత్తి కొరకు మరల నిచట పేర్కొనఁబడుచున్నవి. అవి :

1. అరిస్టాటిల్, కెథార్సిస్ అను పదము నెచ్చటను నిర్వచింపలేదు. భరతుడు రసపదమును నిర్వచించుటయేకాక రస సామగ్రియగు విభావాను భావాదులను గూడ వివరించియున్నాడు. కాని, రస సూత్రమున ప్రయుక్తములై యున్న సంయోగ నిష్పత్తిపదములను మాత్రము వివరింపలేదు. కావుననే రసము కిన్నిష్ఠము? రసమెట్లు నిష్పన్న మగుచున్నది? అను ప్రశ్నలకు సమాధానముగా భిన్నవాదములు బయలుదేరినవి. అరిస్టాటిల్, కెథార్సిస్ పదమును వివరింపనేలేదు. కావున, దాని స్వరూపస్వభావములగూర్చియు అభిప్రాయ భేదములు జనించుట కవకాశ మేర్పడినది. ఇక నీ రెండు సిద్ధాంతములను పరిశీలింతము.

భరతుని రస సిద్ధాంతమంతయు సహృదయసామాజికునిపై నాధారపడి యున్నది. రసానుభూతి కధికారి సహృదయుడు. ఆతని మనస్సు నిర్మలమును

సత్త్వనిష్ఠుడనై యుండవలెను. తమోగుణ రజోగుణ దోష దూషితము కారాదు. అప్పుడే అతనికి రసానుభూతి కలుగును. అతని యందు వాసనారూపముననున్న రత్యాదులు విభావాదులచే నుద్బుద్ధములై, అనువాదులచేత స్పష్టములై, వ్యభిచారి భావములచే పుష్టములై, రస భావము నందును. సహృదయునియందు రత్యాదులు వాసనారూపముననే యుండు నను విషయ మిటు ముఖ్యముగా గమనింపవలసి యున్నది.

భరతుడు ప్రేక్షకలక్షణముల నిట్లు వివరించియున్నాడు.

“అవ్యగ్రై రిండియై శృద్ధ

ఊహాపోహ విశారదః

త్యక్తదోషోఽనురాగీచ

స నాద్యే ప్రేక్షకః స్మృతః॥

య తుష్టౌ తుష్టి మాయాంతి

శోకే శోకం ప్రజంతిచః

దైన్యే దీనత్వ మాయాంతి

తే నాద్యే ప్రేక్షకాః స్మృతాః॥”

రసానుభూతికి బహువిధములగు నంతరాయములు గలవు. అందు కొన్ని సహృదయునకు సంబంధించియుండును; కొన్ని కవి కృతములై యుండును; కొన్ని నట నాట్య పరికరములకు సంబంధించియుండును. అందు రజస్తమోగుణ దోష జన్యములు సహృదయగతములు. తమోగుణముచే నంతఃకరణము కలుషితమును మోహవృత్తమునగును. అట్టి మనోముకురముపై కావ్యార్థములు సాక్షాత్కరింపవు రజఃకారణమున చిత్తము చంచల మగును. ఏకాగ్రత నశించును. అందు విశ్రాంతి యుండదు. ఈ రెండు దోషములును కావ్యార్థభానమునకు ముఖ్యాంతరాయములు నత్యోత్కర్షచే మిడిదోషములు తొలగును.

నిర్మలాంతః కరణత్వము సహృదయుని ప్రధానలక్షణము. రత్యాదు లాతని యందు వాసనారూపముననే యుండును. ఉపచితావస్థయం దుండవు.

ఇతర కెథార్సిస్ సిద్ధాంతము ఇందు ప్రేక్షకుడు దుర్బర శోక భయ సమావృతచేతస్కుడు. ట్రాజిడీని సందర్శించుటవలన నా భయ శూకములు జ్వలితము లగును. అది సంపూర్ణజ్వలన మని కొందరి యాశయము. అనావశ్యకమును అధికము నగు సంశయ జ్వలిత మగు నని మరికొందరి యభిప్రాయము.

ఈ అభిప్రాయభేదముల మాట కేమి? ముఖ్యము క్షాళనక్రియ. ఆ విషయమున నందరు నేకాభిప్రాయమునే కలిగియున్నారు. ఆ క్షాళనమువలన “ప్రేక్షకున కొక విధ మగు నానందము కలుగును. ఇది కెథార్సిస్ సిద్ధాంతము.

మన కిటు పరిశీలనార్హ మగు విషయము ప్రేక్షక మనస్తత్వము. భరతసిద్ధాంతానుసారము రజస్తమోగుణ దోషదూషిత హృదయమునకు రసానుభవము లేనేలేదు. సత్త్వనిష్ఠ కలవాడును, నిర్మల మనస్కుడును అగు సహృదయుడే రసానుభూతి కధికారి. అతనియందు రత్యాదులు వాసనారూపముననే ఉండును. పరిణతావస్థయందు కాదు. ‘కెథార్సిస్’ సిద్ధాంతము దీనికి కేవలము విరుద్ధము. ఇందు ప్రేక్షకుడు దుర్బరశోక భయోద్వేగని పీడ్యమాన హృదయుడు. అట్టి శోకతప్తనకు భయోద్విగ్న మనస్కునకు భరతమతానుసారము రసానందము లేదు. అట్టి వానికే ఆనందానుభూతి కలుగు నని కెథార్సిస్ సిద్ధాంతము. ఇట్లు ప్రధాన లక్షణమునందే పరస్పర విరుద్ధములగు నీ సిద్ధాంతములను గైకొని యీ రెండు నభిన్నములేయని నిరూపింపయత్నించుట సాహసైకమూలము గదా!

క్షాళమునకు మాలిన్యక్షాళన మని యర్థము చెప్పి, కొంద రీ సిద్ధాంతములను సమన్వయింపఁజూచుచున్నారు. అట్టి ప్రయత్నము నిరర్థకము. మొదట కెథార్సిస్ సిద్ధాంతమునకే పవిత్రీకరణము, లేక శోధనము అను నర్థమును విమర్శకు లనేకు లంగీకరింపలేదు. చూడుడు.

“Infine the catharsis of such passions’ does not mean that the passions are purified and ennobled nice as that might be.”

F. L. L.

“What is it that can be evacuated? It cannot be the emotions of pity and fear themselves, because it is good that people should have them; it cannot be a ‘morbid element’ in them because nothing is said about their having a morbid element.”

“కెథార్సిస్” విషయమున పాదముకొరకు, “పవిత్రీకరణము” అను నర్థమును మన మంగీకరించినను ప్రయోజనసిద్ధి కలుగదు. రససిద్ధాంతమున పవిత్రీకరణ ప్రసక్తిలేదు.

కొందరీ క్రింది శ్లోకము నందలి “భావనము” అను పదమునకు మాలిన్యక్షాళన మను నర్థమును చెప్పుచున్నారు.

“పృథగ్భావ భవం త్యన్యే
అనుభావత్వే పి సాత్త్వికాః
సత్త్వా దేవ సముత్పత్తే
స్తచ్చ తద్భావ భావనమ్.

ఇట “తద్భావ భావనమ్” అనగా నర్థమేమి? ఈ శ్లోకమునకు పూర్వశ్లోక మందుగూడ ఈ పదము గలదు.

ద. రూ. చతుర్థప్రకాశము శ్లో. 4

అథభావః

“సుఖదుఃఖాదిభి ర్భావై
ర్భావస్తద్భావభావనమ్.”

1. దీనికి ధనిక వ్యాఖ్య:

అనుకార్యాశ్రయత్వే నోపనిబధ్యమానైః సుఖదుఃఖాదిరూపై ర్భావై స్తద్భావస్య భావకచేతసో భావనం— వాసనం భావః తదుక్తమ్— అహా హ్యనేన రసేన గంధేన వా సర్వ మేతద్భావితం— వాసితమ్” ఇతి.

(నా. శా.)

2. భట్టనృసింహుని లఘుటీక:

“తత్-శత్ర్వంచ తద్భావస్య—సామాజిక చేతసో భావనం—
వాసనం యత ఇత్యర్థః.

3. కుమారస్వామి సోమపీఠి: (ప్ర. రూ. వ్యా)

“సుఖదుఃఖాదిభి ర్భావై
ర్భావస్తద్భావ భావనమ్” ఇతి.

“తస్య భావకస్య భావశ్చిత్తం తస్య భావనం వాసితత్వం తద్భావభావనమ్”.

“తదుక్తంభావప్రకాశే: పరస్య సుఖదుఃఖాదే రనుభావేన చేతసః అత్యంతే నానుకూలేన యేన తద్భావభావనమ్, తత్సత్త్వం, తేన నిర్వృతాః సాత్త్వికా ఇత్యుదీరిత్యా”-అత్ర తద్భావ భావనం నామ తన్మయత్వే నావస్థానమ్.”
కు. సో. పి.

మీది వివరణమును బట్టి ‘తద్భావభావనమ్’ అను దానికి మాలిన్యక్షాళన మని యర్థము చెప్పుట సర్వాలంకారిక సంప్రదాయ విరుద్ధమని తేలుచున్నది.

(చూ. సాత్త్విక భావములు)

రససిద్ధాంతమున జ్ఞాన ప్రసక్తిగాని, మాలిన్యజ్ఞాన ప్రసక్తిగాని లేదు. కావున దీనికి “కెథార్సిస్” సిద్ధాంతముతో సమన్వయము కుదరదు.

అట్లని, భరతముని సిద్ధాంతమునకును, అరిస్టాటిల్ సిద్ధాంతమునకును ఎందును పొందిక లేదనియు, ఆ రెండును సర్వదా విరుద్ధము లనియును తలంపరాదు. ఒక్క “కెథార్సిస్” విషయమందే ఈ వైరుధ్యము. అరిస్టాటిల్ ప్రతిపాదించిన దీ కెథార్సిస్ సిద్ధాంత మొక్కటియే కాదు. సాహిత్య విషయమున నాతడు ప్రతి పాదించిన సిద్ధాంతములు పెక్కులుగలవు. అందు ముఖ్యములు మన ఆలంకారికుల అభిప్రాయములతో ఇంచుమించుగ సరిపోలియున్నవి.

కరుణాది రసములు గూడ నానందదాయకములే యని ఆలంకారికులు చెప్పి యున్నారు. లోకమున శోకము వలన శోకమే కలుగుచున్నది. కాని కావ్య నాట్య సమర్పిత మగుచో నది యానందజనకమే అగుచున్నది. ఇందులకు ప్రమాణము సహృదయుడే. ప్రమాణాంతర మనావశ్యకము. సచేతనః దెవ్వడును దుఃఖమును కొని తెచ్చుకొనడు కదా! కరుణరస ప్రధానము లగు కావ్యనాట్యము లానందజనక ములు కావుననే సహృదయుడు, వానిని చదువుట యందును దర్శించుట యందును ఉత్కంఠ చూపుచున్నాడు. లోకమున నానందజనకముకాని శోకము కావ్యగత మగుచో నానందదాయక మెట్లగుచున్నది? అది యలౌకిక మగుటవలన - అని ఈ ప్రశ్నకు మన వారిచ్చిన సమాధానము.

ట్రాజడిని దర్శించుటవలన ప్రేక్షకునకు, ఆనందమే కలుగుననియు, అది తద్రూపకోచితముగ నుండుననియు, అరిస్టాటిల్ చెప్పియున్నాడు. కార్యమును బట్టి, ఆనంద స్వభావమును మారుచుండునని, పండితుని అభిప్రాయము (Pleasures differ from each other as activities differ. H. H.)

మన ఆలంకారికులయందుగూడ మధుసూదన సరస్వతాదుల కిట్టి యభిప్రాయమే కలదు. కావ్యనాట్య సమర్పితము లగు వనవాసాదు లానందజనకము లెట్లగుచున్నవి? దీనికి సాహిత్యదర్పణకర్త యిచ్చిన సమాధానమిది. సురతమున నఖిక్షత దంతక్షతాదు లానందజనకములే యగుచున్నవి కదా? అట్లే కావ్యనాట్య సమర్పితములై, అలౌకికములై విభావాదులవలన ఆనందమే కలుగుచున్నది.

“లౌకికములగు శోకాదులవలన శోకాదులే కలుగును. కావ్యనాట్యములం దన్నియు నానందకరములే” అను విషయమున, పండితునకును, ప్రాచ్యులకును అభిప్రాయభేదము లేదు. అందులకే పండితుడు “Tragedy is the imitation of an action” అని బ్రాజడీని నిర్వచించియున్నాడు. అనుకరణము గనుకనే అది యానంద దాయక మగుచున్నది. లోకమున నట్టి కావ్యము వలన కలుగునది దుఃఖానుభూతియేకాని, ఆనందానుభూతి కాదు.

శోకాదు లానందజనకము లగుటకు కారణ మలౌకికత్వ మని భారతీ యాలంకారిక మతము; అనుకరణశీలత్వ మని అరిస్టాటిల్ అభిప్రాయము. అంతే భేదము. కాని, ఒక విధముగ చూచినచో నీది భేదమనఁగాదు. “అవస్థానుకృతి ర్నాట్యమ్” ను నాలంకారిక వచన మిట స్మరణీయము.

వాచి కాంగిక సాత్త్విక రూపమగు నభినయ మంతయు నవస్థానుకరణమే. అదియే నటన. సుశిక్షితుడగు నటుని నటనాకౌశలమున, సహృదయాంతః కరణ మెట్టి పరిణామమునకు లోనగునో, రససిద్ధాంతము వివరించుచున్నది. ఆ పరిణామ దశలను అరిస్టాటిల్ వివరింపలేదు. వివరింపనంత మాత్రమున వాని నాతఁ డూహింపనే లేదని చెప్పరాదు. శోకాదులుగూడ నాప్లదజనకము లగునని చెప్పుటచే, నా యవాంతర దశ లన్నింటి నాతఁ డూహించియే యుండుననియు, వివరణ విషయమున నంతగా శ్రద్ధవహింపలేదనియు మనము తలంపవలసి యున్నది. లేదా, ఆ పరిణామదశల నాతఁడు పరిగణింపకపోయి యుండవచ్చును. ఏది యెట్లున్నను, అరిస్టాటిల్ ప్రతిపాదించిన అనుకరణ సిద్ధాంతమునకును, రస సిద్ధాంతమునకును సాదృశ్యము కలదని యంగీకరింపవచ్చును. కెథార్సిస్ సిద్ధాంతమునకు మాత్రము, రససిద్ధాంతముతో నెట్టి సంబంధమును లేదు.

ఇచ్చట నొకశంక కవకాశమున్నది. ట్రాజిడియొక్క పరమ ప్రయోజనము “కెథార్సిస్” అనునదియే కదా! అనగా ట్రాజిడిని సందర్శించుట వలన గలుగు నానందము “కెథార్సిస్” వల్లనే కలుగుచున్నదనుట. అట్టియెడ రససిద్ధాంతమునకు, దానికిని సంబంధము లేకుండుదెట్లు? కావ్యనాట్య పఠన దర్శనములవలన, సహృదయున కెట్లానందానుభూతి కలుగుచున్నదో రస సిద్ధాంతము వివరించుచున్నది. కెథార్సిస్ కూడ నా యంశమునే వివరించుచున్నది అట్టియెడ నీ రెండింటికిని సాదృశ్యమే లేదనుట యెట్లు? కెథార్సిస్ లేనిచో, విషాదరూపకమున నానందానుభూతియే మృగ్యము కదా!

ఇటు ప్రప్టవ్యము లొకటి రెండు కలవు. 1. అరిస్టాటిల్, తన పోయిటిక్సులో ఎచ్చట నైనను “కెథార్సిస్” కొరకే జనులు ట్రాజిడిని సందర్శించుచున్నారని చెప్పియున్నాడా? లేక పరోక్షముగ నైనను, సూచించియున్నాడా?

2. అక్కాలమున ట్రాజిడిలను చూచుటకై, ఇంచుమించుగా, ముప్పది వేలమంది జనము పోయెడివారట. వారందరును శోకభయోద్వేగ ప్రపూర్ణ హృదయులనియే చెప్పనగునా?

వీనికి సమాధానము స్పష్టమే. ముప్పదివేలమంది ప్రేక్షకులు శోకస్థావిరహృదయులే అనుట సత్యదూరమేకాక సందర్భ శూన్యముకూడ నగును. ‘కెథార్సిస్’ కొరకే, జనులు ట్రాజిడిని చూతురని, అరిస్టాటిల్ ఎక్కడను చెప్పలేదు. కవితానందమునుగూర్చియు, ట్రాజిడికి మాత్రమే ఉచితమగు నానందమును గూర్చియు, పది పండ్లెండమాల్లు ప్రసంగించియున్నాడు. కావున “కెథార్సిస్” ట్రాజిడికి, ఏకైక ప్రయోజనమని చెప్పరాదు. అదియే, ఏకైక ప్రయోజనమగుచో, నే కొలదిమంది ప్రేక్షకులకోతప్ప, తక్కినవారికి, ఆనందరేళమును కలుగదు.

ఆనందమునుగూర్చియు, ఆనందానుభూతినిగూర్చియు, అరిస్టాటిల్ పండితునకు కొన్ని యభిప్రాయములు గలవు. వానిని పరిశీలించినచో మన కనేక విషయములు స్పష్టము లగును. పండితుని యభిప్రాయమున ఆనందము స్థూలముగా రెండు విధముల: 1. నిర్మలానందము (pure pleasure) 2. అనుషంగికము లేక, హఠాత్సంభవ మగు నానందము (pleasure accidental or incidental). ఈ యానందమును కలిగించు కార్యములును

రెండు విధములే. 1. సహజముగ నానందదాయకములు. 2. అనుషంగికముగ లేదా హతాత్తుగ నానందమును కలిగించునవి. నయనాదీంద్రియ ద్వారమునగాని బుద్ధీంద్రియమువలనగాని లభించు నానందమును, అనురాగాదుల వలన లభించు నానందమును మొదటి తెగకు చెందును ఒక బాధ తొలగుటవలనగాని, ఒక తప్పిదమును, లేదా, అమార్గమునబడిన యొక యంశమును సరిదిద్దుకొనుటవలన గాని గలుగు నానందము రెండవ తెగకు చెందును.

అనుకరణజన్యమగు నానందము సహజము: ప్రయోజనాంతర నిరపేక్షము; నిర్మలము. కెథార్సిస్ వలన గలుగు నానందము. అనుషంగికము. ఇది మొదటిదాని కడ్డుగా నుండదు. ఉపరి దాని వృద్ధికి కారణమగును.

శోకభయోద్రిక్త హృదయమునకు, మీద పేర్కొనబడిన, రెండు విధము లగు నానందములును కలుగును. తక్కిన ప్రేక్షకులకు అనుకరణజన్యమగు నానందము లభించును. కావున కెథార్సిస్ వలన కలుగు నానందము వేరు. ఆ సిద్ధాంతమునకును రససిద్ధాంతమునకును సాదృశ్యము లేదు. అనుకరణమువలన కలుగు నానందము వేరు. దానికిని రససిద్ధాంతమునకును సాదృశ్యము కలదు. ఇది ఫలితార్థము.

కామెడి

ట్రాజిడీయొక్క స్వరూప స్వభావములను తెలిసికొనియున్నాము ఇత కామెడిని గూర్చి తెలిసికొనవలసియున్నది. అరిస్టాటిల్ పండితుడు, ట్రాజిడి కిచ్చిన ప్రాధాన్యమును, కామెడి కీయలేదు. ట్రాజిడినిగూర్చి పండితుడు విపులముగా చర్చించియున్నాడు. కామెడిని గూర్చి చెప్పిన విషయములు బహు స్వల్పము. మరియు ట్రాజిడిలను రచించినవారు మహాకవులు. అంతటి ప్రతిభా వ్యుత్పత్తులు గల కవులు కామెడిలను రచింపలేదు. కామెడిలయందు తేలిక విషయములు చిత్రింపబడును గావున అరిస్టాటిల్ వంటి విద్వాంసుల కవి చర్చ నీయములు కాలేవు. గ్రీసుదేశమునకు సంబంధించినంతవరకు "కామెడి" పరిస్థితి యిది. కాలక్రమమున దాని రచనా విధానమునందు పెక్కు మార్పులు వచ్చినవి. కాగా, షేక్స్పియర్ వంటి మహాకవుల చేతులలో నది పరాకాష్ఠకు వచ్చి, బహుజనాదరణయోగ్య మగుట యే కాక, విద్యజ్ఞానమోదమును గూడఁ బడసినది.

“*Komos*” అను గ్రీకు పదమునకు “*Revel song*” అని యర్థము. (*Komos - Revel; Olde - Song*). దీనినుండియే “కామెడీ” అను పదము నిష్పన్నమైనది. “డయోసిస్” అను దేవతయొక్క పునర్జన్మకు సంబంధించిన గీతములను “*Komos songs*” అని అనెడివారు. అప్పుడు మద్య పానమత్తులై గ్రీకు దేశీయులు ఆనంద గీతములను పాడెడివారు. ఆ గీతములే కామెడీయొక్క ప్రథమ దశ. డయోసిస్‌ను ఉద్దేశించి గ్రీకుదేశీయులు చేసెడి ఉత్సవములందే, ట్రాజెడీయును, కామెడీయును ఆవిర్భవించిన వనుట నిశ్చిత విషయము.

కామెడీ : నిర్వచనము

1. “Comedy is an imitation of characters of a lower type not however, in the full sense of the word bad, the ludicrous being merely a sub-division of the ugly. It consists in some defect of ugliness which is not painful or destructive.”

Butcher's translation.

2. Comedy is an imitation of baser men. These are characterized not by every kind of voice but specifically by “the ridiculous” which is a sub-division of the category of “deformity”. What we mean by “the ridiculous” is some error or ugliness that is painless and has no harmful effects. The example that comes immediately to mind is the comic mask, which is ugly and distorted but causes no pain.”

Leon Golden's Translation of Poetics.

నీచుల ననుకరించుట కామెడీ అనబడును. వీరి లక్షణము దౌష్ట్యము కాదు హాస్యాస్పదత్వము. అది కురూపతలో అంతర్భాగమే; ఆ కురూపతవలన నితరులకు బాధగాని హానిగాని కలుగదు ఇందుల కుదాహరణముగా హాసజనక మగు కృత్రిమ ముఖమును (*comic mask*) గైకొనవచ్చును వికృతమయ్యు అండ్ చందములు లేనివయ్య నది బాధ కలిగింపదు

ఈ నిర్వచనమును బట్టి, కామెడీ విషయమున అరిస్టాటిల్ పండితున కెట్టి యభిప్రాయము కలదో మనకు సువ్యక్తమగుచున్నది. ఇటు “వికృతాకారవాగ్వేష చేష్టాదే ర్నర్తకా దృవేత్ హాస్యో హాసః స్థాయిభావః” “హాగంగాది వికార

దర్శనజన్మా వికాసాభ్యో హాసః" అని మన అలంకారికులు చెప్పిన హాస లక్షణములు స్మరణీయములు. ప్రహసనమున కుత్సిత దాంభిక మూర్ఖజనులు అనుకార్యులై యుందురని భరతాదుల యభిప్రాయము. దీనినిబట్టి ప్రాచ్యులకు గూడ నిట్టి రచనయొక గౌరవము లేదని స్పష్టమగుచునే యున్నది. మన ప్రహసనమునకును, గ్రీసుదేశీయుల కామెడికిని, సాదృశ్యము చాల కలదు. భేద మల్పము.

మహాకవు లందరును, ఉత్తమ నాయకుల యుదార కార్యములను అనుకరింపగా, సామాన్యకవులు నీచుల కార్యముల ననుకరింతురని అరిస్టాటిల్ చెప్పి యున్నాడు. అనఁగా ట్రాజిడియను రచించినవారు మహాకవు లనియు, కామెడిలను రచించినవారు క్షుద్రకవులనియు పండితుని యభిప్రాయము.

"Writers of greater dignity imitated the noble actions of noble heroes; the less dignified sort of writers imitated the actions of inferior men." Poetics.

ఇక్కడ అరిస్టాటిల్, కామెడిలను రచించిన కవులను మువ్వరను పేర్కొని యున్నాడు. అందు, 'Epicharmus' అను నాతఁడును, 'Phormis' అను నాతఁడును, సిసిలీకి చెందినవారు. వారే ప్రప్రథముగా ఇతివృత్తమును సృజించిరి. తరువాత "ఎథెన్సుకు చెందిన" క్రేయు (Crates) అను నాతఁడు పూర్వమునందు కంటె, విశ్వజనీనము లగు ఇతివృత్త సంభాషణలను ప్రవేశపెట్టెను. ఇట, అరిస్టో ఫే న్సు (Aristophanes) గూర్చి ఒక్కమాటమాడ లేకపోవుట విచిత్రము.

కామెడిలను మూడు విధములుగా విభజింపవచ్చును. 1. Old Comedy, 2. Middle Comedy, 3. New Comedy.

1. Old Comedy :- ఇందు తీవ్రతరమును, పరనిందాగర్భితమును అగు హేళన యుండును; ఉక్తి పత్యుక్తి నైపుణ్యమును, అవహేళన పూర్వక గీతిసాహిత్యానుకరణమును, మనోవిదారకమగు రాజకీయ ప్రచారమును హాస్యనిర్భరము లగు సన్నివేశములును, ప్రకటితము లగుచుండును. ఇందు ఇతివృత్తమున కంతగా ప్రాధాన్యముండదు. మొత్తమునకు అరిస్టాటిల్ చెప్పిన లక్షణములు దీనికి సరిగా నన్వయింపవు. కామెడి యందలి హాస్యము ప్రమోద

దాయకమై యుండవలెననియు, నితరులను నొప్పింపరాదనియు పండితుని అనుశాసనము. అది ముఖ్యలక్షణము. ప్రాచీనమగు నీ కామెడీ ముఖ్యమగు లక్షణమునే ఉల్లంఘించుచున్నది. ఆరిస్టోఫేన్సు రచించిన రూపకములలో అనగా మనకు లభ్యము లగుచున్న రూపకములలో పెక్కులు “ఓల్డు కామెడీ” శాఖకు చెందినవే. కావుననే పండితుఁ డాతనిని పేర్కొనలేదని మన మూహింపవచ్చును.

ఆరిస్టోఫేన్సు నలువది కామెడీలను రచించె నని యందురు. అందు పదు నొకండు మాత్రమే నేడు లభించుచున్నవి. అందు 9 రూపకములు. “ఓల్డు కామెడీ” శాఖకు చెందినవే. రెండు మాత్రము, “మిడిల్ కామెడీ” శాఖకు చెందినవి. ఆరిస్టోఫేన్సు తన రూపకములలో, సోక్రటీస్ వంటి మహామేధావులను, యూరిపిడస్ వంటి రూపకకర్తలను హేళనచేసి యున్నాఁడు. కావున నిందలి హాస్యహేళనములు విశ్వజనీనతా ప్రసన్నములు కావనియు, వైయక్తిక నిందాపూర్వక కటుహేళన దూషితము లనియు మనము నిశ్చయింపనగును.

2. *New Comedy* :— ఈ శాఖకు చెందిన రూపకములు మనకు నాలుగు మాత్రమే లభించుచున్నవి. వానిని క్రి॥పూ॥ మూడవ శతాబ్దియందు మెనాండర్ (*Menander*) అను కవి రచించెను. వీనిని “*Pure comedy of manners*” అని యందురు. ఇందు బృందగానము (*Chorus*) లేదు. వ్యక్తి దూషణపూర్వకమగు హేళనము ఇంచుమించుగా నశించిన దనవచ్చును. దాని స్థానమును విశ్వజనీన మగు మృదుల హాస్య మాత్రమిచ్చినది. జనాంతికములు స్వగతములు మున్నగు నాటక సమయములుగూడ నిందు సుస్థిర ప్రయోగ యోగ్యతను సంతరించుకొన్నవి.

గ్రీకు రచయితల ప్రభావము రోము దేశీయులపైబడినది. అంతట వారు గూడ పెక్కు రూపకములను రచించిరి. కాని, గ్రీకు రూపక కర్తల కున్న సృజనాత్మకశక్తి రోమును రచయితలకు లేదు. కావుననే వారు సర్వథా, తమ రచనల యందు గ్రీకుదేశీయులనే అనుకరించియున్నారు. కామెడీకి సంబంధించినంత వరకు ప్లాటస్ (*Plautus*), టెరెన్స్ (*Terence*) అను రచయితలు ముఖ్యులు. ప్లాటస్ రచించిన నాటకము లిరువదియు, టెరెన్సు రచించిన నాటకము లారును మనకు లభించుచున్నవి. ట్రాజిడిలు పది మాత్రమే లభించుచున్నవి. వానిని

సెనెకా (*Seneca*) అను మహాకవి రచించెను. పునరుజ్జీవనకాలము నందలి (*Renaissance*) ఆంగ్లరచయితలపై, ఈతని రూపకముల కమేయప్రభావము కలదు.

రోమనులు రచించిన దృశ్యకావ్యములలో మీద పేర్కొనబడినవి మాత్రమే లభించినవి. తక్కిన రూపకము లన్నియు నశించినవి. లభించిన రూపకము లల్ప 'సంఖ్యాకము' లయ్యును చారిత్రకముగ వానికి గల ప్రాధాన్య మనల్పము. గ్రీకుల 'న్యూకామెడీ'కి సంబంధించిన పరిజ్ఞాన మంతయును తొలుదొల్త వీని మూలము ననే లభించినది. మరియు పదునారుపదునేడవ శతాబ్దములో, ఆంగ్లమున మొదట ట్రాజిడీలను రచించిన కవులందరును, వీనిచేతనే ప్రభావితులైరి. ఆంగ్లమున కామెడీ మాత్రము, స్వతంత్రముగనే వర్ణింపబడి. దాని క్రమసరిణామ మిట్లుండును.

క్రి॥ శ॥ ఆరవ శతాబ్దియందు రోమను సామ్రాజ్యము పతనమైనది. తరువాత, 13వ శతాబ్దివరకును, పాశ్చాత్యరూపక చరిత్రలో "అంధకారయుగము (*Dark age*) అని చెప్పవచ్చును. రోమను సామ్రాజ్య పతనానంతరము చర్చి అధికారులు రూపకప్రదర్శనమును ప్రోత్సహింప నిరాకరించిరి. కాని, ఆంగ్లదేశమున మాత్రము చర్చి అధికారులే రూపకావతరణమునకు కారకులైరి. మత ప్రచారమునకై వీరు రూపకము నుపయోగింపసాగిరి. అట్టితరినే 1. *Mystery play* (అదృశ్యరూపకము), 2. *Miracle play* (దివ్యలీలారూపకము) 3. *Morality play* (నీతు.పదేశరూపకము,) 4. *Interlude* (ఉపనాటకము) అను దృశ్యప్రక్రియలు వెలసినవి. ఈ రూపకము లన్నింటికిని బైబిలుకథలే ఆధారము. ఒకప్పుడు సిద్ధపురుషుల జీవితచరిత్రల నాధారముగాగోని యీ రూపకములను రచించెడివారు. వీని నామము లనుబట్టియే ఇందలి కథల నూహింపవచ్చును. అదృశ్యవాహములను, దివ్యలీలా ప్రదర్శకములును నీతిదాయకములును అగు నీ రూపకములే ఆంగ్లమునందలి కామెడీలకు మూలము. అంత మాత్రమున వీనియందు అన్యభాషాకవుల ప్రభావము కేవలము శూన్య మనఁగాదు. ప్లాటన్, టెరెన్స్ అను లాటిను భాషాకవులనుండి వీరు రూపకరచనాశిల్పమును పెక్కురీతుల గ్రహించియున్నారు. ఇందుల కుదాహరణముగ ప్ర ప్ర థ మ ము గ ఆంగ్లమున రచింపబడిన కామెడీని

గ్రహింపవచ్చును. **"Ralph Roister doister"** అనుపేర, నికొలన్ ఉదాల్సు (**Nicholas Udalls**) అను నాతడు రచించిన గ్రంథ విది. ఇందు ప్రస్తావనలో (**Prologue**) ప్లాటన్ టెరెన్సులు పేర్కొనబడిరి. మరియు నిందలి యితీవృత్తమున ప్రతిబింబితమగు సామాన్యజన దైనందిన జీవిత విధానమును. తత్సంబంధి మృదుల హాస్యమును, పాత్ర చిత్రణమును లాటిను భాషా కవుల ప్రభావమునే స్పష్టము సేయును. ట్రాజిడి విషయమున మాత్రము ఆంగ్లకవులుకూడ మొదట సెనెకా నుహా కవి ప్రభావమునకే తోనైరనుట నిర్వివాదము. ప్రప్రథమముగ ఆంగ్లమున రచింపబడిన గార్బోడక్ (**Garboduc**) అను ట్రాజిడికూడ వస్తు స్వీకరణ రచనా శిల్పము లందు సెనెకా గ్రంథములనే సర్వభా పోలియుండుట యిట గమనార్హము.

సర్ఫిలిప్ సిడ్నీవంటి సంప్రదాయవాదుల దృష్టి నాకర్షింపలేక పోయినను, ఆంగ్లమున రూపకరచన క్రమక్రమముగ నభివృద్ధిగాంచి ఎలిజబెత్ యుగమున పరిపూర్ణస్థితికి వచ్చిన దని నిశ్చితముగా చెప్పవచ్చును. క్రీ॥ పూ॥ 1583 లో సిడ్నీ ఆంగ్లసాహిత్య కృషిని సమీక్షింపగా నందాతనికి సాహితీగౌరవమునందు గాని, ప్రదర్శన యోగ్యతయందు గాని పేర్కొన దగిన రూపకమే కన్పట్టలేదట తరువాత అనతికాలముననే జగద్విఖ్యాతి గాంచిన షేక్స్పియర్ రూపకము లావిర్భవించినవి.

ఆంగ్లవాఙ్మయ చరిత్రయందు, అందును ముఖ్యముగా రూపకచరిత్రయందు ఎలిజబెత్ యుగము. స్వర్ణయుగము అనాటి నాటకకర్తలలో అగ్రగణ్యుడు షేక్స్పియర్ అనునది జగద్విదితము. అతని సృష్టి సర్వతంత్ర స్వతంత్రము, అదృష్ట పూర్వము. అతడు రచించిన కామెడీలు కాల्పనికశాఖకు (**Romantic branch**) చెందినవి ఈతని హాస్యమునందు అవహేళనముగూడ సానుభూతి పూర్వకమై, సహృదయతామనోజ్ఞమై యుండును. ఇమ్మహాకవి హాస్యప్రియుడు. ఒక్కొక్క యెడ ఈ హాస్య పీఠికలన ఈతడు అనౌచిత్యములకుగూడ పాల్పడుచుండు నని కొందరు విమర్శకుల అభిప్రాయము. ఏది యెట్లున్నను ఫాల్స్టాఫ్ (**Falstaff**) వంటి పాత్ర లిమ్మహాకవికి గల హాస్యరసపోషణ సామర్థ్య మనన్య సాధారణమని నిరూపించుచున్నవి.

ఎలిజబెత్ యుగమునకు చెందిన బెన్ జాన్సన్ అనుకవి **"Comedy of humours"** అను రూపక భేదమును సృజించెను. మానవశరీరమున శ్లేష్మ

పైత్యాది సహజద్రవములు నాలుగుండును. వీనిలో నెద్దియైన నతిశయస్థితియందున్నచో మానవుని యందు కొన్ని విపరీత చేష్టలు కలుగును. వానిని హేళన గావించు రూపకమునే **"Comedy of humours"** అని యందురు.

రెండవ జేమ్స్ రాజ్యభ్రష్టుడైన తరువాత పూర్వపు పరిపాలించిరి. ఆ కాలమున నాటక ప్రదర్శనలు నిషేధింపబడినవి. కాని రెండవ ఛార్లెస్ పునః ప్రతిష్ఠితుడైన తరువాత నాటకశాలలు మరల తెరువబడినవి. అప్పుడు రచింపబడిన నాటకములను **"Restoration drama"** లేక **"Comedy of manners"** అని యందురు.

ఈ సమయమున ప్రేంచి నాటకకర్త యగు మోలియర్ ను స్మరింపక తప్పదు. హాస్యరసపోషణమున నీతః డందెవేసిన డేయి. సాంఘికములగు లోపములను అవహేళన గావించుటకై యీతఁడు పోషించిన హాస్యము హృదయంగమమై యుండును. రెష్టరేషన్ కాలమున రూపకకర్త లీతనినే అనుకరించిరి.

ఆంగ్లదేశమునందు వలెనే స్పెయిన్ దేశమునందుగూడ కామెడీ స్వతంత్రముగనే అభివృద్ధి గాంచినది. అందు "లోపెడీవేగా" (**Lope de Vega**), కార్డిరాన్ (**Calderon**) అను వారు కాల্পనికశాఖకు చెందిన కామెడీ లను రచించి ప్రసిద్ధి గాంచిరి. కాని యీ రూపకములకు గల సాహిత్య గౌరవ మత్యల్పము. ఇందలి యితివృత్తములందు సంఘటనము కూటయుక్తి మున్నగునవి ప్రాధాన్యము వహించును. గోపనము, ఆశ్చర్యము అనునవి వీరి రూపకరచనా ముఖ్య సూత్రములు. ఒక సమస్యను కవి ఎట్లు పరిష్కరింపఁదలచెనో తుదివరకును చెప్పరాదు. రూపకాంతముననే సమస్యను పరిష్కరించి ప్రేక్షకుల కచ్చెరువు గొల్పవలయును. రూపకరచనయందు నీ నాటకకర్త మూలసూత్ర మిది. "కుర్యాన్నిర్యహణేఽద్యుతమ్" అను నాలంకారిక నియమ మిట ననుసంధేయము.

ఇబ్సన్ (**Ibsen**) మున్నగువారు రచించిన రూపకములు వాస్తవిక (**Realistic**) జాతికి చెందినవి. ఈతని రూపకములందు తేలిక హాస్యము కాన

రాదు. సాధారణముగా నవి ప్రయోజనాత్మకములును (*didactic*) వ్యాజ్యోక్తి పూర్ణములునై యుండును. సూక్ష్మాతిసూక్ష్మముగ మానవ మనస్తత్వమును విశ్లేషించుటలో నీతని ప్రతిభ యపారము. రష్యాదేశీయుఁ డగు చెకోవ్ (*Anton Tchekov*) కూడ నీ జాతిరూపకములను రచించి ప్రసిద్ధుఁ డాయెను. స్వాభావిక (*Naturalistic*) జాతికి చెందిన రూపకములను రచించిన వారిలో రష్యన్ రచయిత గోర్కీ (*Maxim Gorky*) ప్రసిద్ధుఁడు. అపార మగు మేధాశక్తియు, అనితర సాధ్యమగు సంభాషణ రచనా సామర్థ్యమును. నిశిత మగు యుక్తిప్రత్యుక్తి నైపుణ్యమును హేళనాత్మ హాస్య పరతయు బెర్నార్డుషా (*G B Shaw*) రచించిన రూపకములకు ప్రపంచ వాఙ్మయమున నత్యున్నత స్థానము లభింపఁజేసినవి.

ఆధునిక కాలమున కామెడీలను రచించిన కవు లనేకులు గలరు. వారిని గూర్చి ప్రసంగించుట ఇట అనావశ్యకము. తద్రూపక విశేషములను వివరించుట కై ప్రత్యేకముగ నాయా గ్రంథకర్తలు పేర్కొనఁబడిరి.

ట్రాజిడి : కామెడి : భేదసాదృశ్యములు

ఈ రెండింటికినిగల సాదృశ్య మత్యల్పము: భేద మధికము. రెండును దృశ్యములగుటయే వీసికిగల ప్రధాన సాదృశ్య మనవచ్చును. ఇఁక ప్రయోజనము గూడ సమానమే. రెండింటికిని ఫల మానందమే. కాని ఇది సర్వసారస్వత ప్రక్రియా సమాన ఫలము. కావున ఈ రెండింటికిని గల ప్రయోజన సాదృశ్యమును ప్రత్యేకముగ పేర్కొనఁబనిలేదు కాని విషయ విశ్లేషణము సమగ్ర మగుటకు సందేహనివృత్తి అత్యావశ్యకము. కావుననే ఫలసాదృశ్యము చెప్పఁబడినది.

ఇఁక భేదములు : ట్రాజిడియం డితివృత్తము గభీరోదాత్తమును భయదమునై యుండును. ఈ యంశము గ్రీకు ట్రాజిడిలకేకాక, షేక్స్పియర్ రచించిన ట్రాజిడిలకును అన్వయించును. కామెడియం డితివృత్తము పరిచితమును నిత్యానుభూత దైనందిన జీవిత సంబంధి కామక్రోధాద్యుద్వేగ పూర్ణమునై యుండును. సర్వసాధారణముగా ట్రాజిడి ప్రారంభమున సుఖావహముగనే యుండును. క్రమక్రమముగ విషాదచ్ఛాయ లలముకొనగా అంతమున భయదమగును. అనఁగా భయంకర విషాద జనక సన్నివేశాంత్య మగు

ననుట. రాజులుగాని, మహావీరులుగాని, మహానాయకులుగాని, ట్రాజిడియం దనుకార్యులై యుందురు. కాని ఈనియమమును సాంప్రదాయక రూపకకర్తలే సర్వత్ర పాటింపలేదు. యూరిపిడస్ తన నాటకమందు సామాన్యపాత్రను ప్రవేశ పెట్టుటయు నందులకై ఆరిష్టోఫేస్సు ఆతనిని హేళనగావించుటయు మనకు తెలిసిన విషయములే. అయినను సాధారణముగ నీ నియమము పాటింపబడు చుండెడిది. నవ్యసాంప్రదాయక (*Neo-classical*) నాటకములందీ నియమము అసిధారా వ్రతముగా పాటింపబడినది. కామెడియందు సాధారణముగ సామాన్య జనులే నాయకులై యుందురు. కాల्పనికకాఖకు చెందిన కామెడియందు దీని కపవాదములు (*Exceptions*) గన్పట్టును. ట్రాజిడియందు భాషయు, శైలియు ఉదాత్తగభీర ములై యుండును. కామెడియందు జనుల దైనందిన వ్యవహారమందున్న తేలిక భాషయే ఉపయోగింపబడును. ఈ నియమ మస్తవ్యస్త మగుచో హాస్యాస్పద మగును. ఉదా: సామాన్య లిర్వురు వీర గ్రాంథికములో మాటాడినచో ఆ సంభాషణము హాస్యభాజన మగును. సాధారణముగ ట్రాజిడి యందలి వస్తువు పౌరాణికమో, లేక చారిత్రకమో అయియుండును. కామెడియందలి వస్తువు కల్పితమై యుండును. ట్రాజిడియందు హత్యలు, విప్లవములు, రక్తపాతము, దేశ బహిష్కరణము మున్నగునవి చిత్రితము లగును. కామెడియందు ప్రేమ, సౌహార్దము మున్నగునవి యుండును. మీది నియమముల కందందు అపవాదము లున్నను సర్వసాధారణముగా నవి పాటింపబడు చుండెడివి.

ఏకాంకి

దీనిని ఏకాంకమనియు ననవచ్చును. కాని నేడు “ఏకాంకిక” అను పదమే ఐహళప్రచారమున నున్నది. కావున నా పదమే యిట స్వీకృతము. మరియు దీనికి నాటిక అనునది పర్యాయపదముగా నుపయుక్తమగుచున్నది. ఈ వ్యవహార మంతటితో నాగలేదు. రెండు మూడంకములు గల చిన్ననాటకములను గూడ నాటికలనియే వ్యవహరించుచున్నారు. అనిశ్చితమును, అనిర్దిష్టము నగు నీ వాడుక కొంత గజిబిజికి కారణ మగుచున్నది. కావున నిదమితముగా నీ పదముల స్వరూప

స్వభావములను నిర్ణయించుట మన ప్రథమ కర్తవ్యము. ఏకాంకిక లేక ఏకాంకము అను పదవిషయమున నభిప్రాయ భేదములేదు. అందు ఒక్కటే అంక ముండునని పేరును బట్టియే చెప్పవచ్చును. భరతాదులు “అంకము” అను రూపకభేదమును చెప్పిరి. నాటకవిభాగ మగు అంక మొకటి కలదు. ఈ రెండును భిన్నములని తెలియుటకై రూపకభేదమును “ఉత్సృష్టికాంకము” అని యందురు. ఇందు ఒక్కటే అంక ముండును. నేటి ఏకాంకికకును, నాటి అంకమునకును గల సాదృశ్య మింతమాత్రమే. తక్కిన సర్వవిషయములందును ఈ రెండును సర్వధా భిన్నములు. కావున ఉత్సృష్టికాంకము మన కిటు విచారణీయము కాదు. ఒక్కొక్కప్పుడు ఏకాంకికయందు రంగములు (*Scenes*) రెండుమూడుండవచ్చును. అట్టిదానిని ఏకాంక మనవచ్చునా? ఈ ప్రశ్నకు సమాధాన మిచ్చుటకు ముందు మనము రెండు మూడు విషయములను పరిశీలింపవలసి యున్నది. పాశ్చాత్యుల దృష్టిలో రంగభేదము ఏకాంకతాభంజకము కాదు. వారు అంకమున రంగవిభేదము నంగీకరింతురు. కావున వారి దృష్టిలో అంక మొక్కటియే కలిగియున్న రూపకము రంగ విభేదమున్నను ఏకాంకికయే. అట్లని వారి ఏకాంకికలం దన్నిట రంగవిభేద ముండునని తలంపరాదు. కొన్నిటియందు అంకమేకాక రంగము కూడ నొక్కటియే యుండును. ఏది యెట్లున్నను ఏకాంకియందు రంగ విభాగమును పాశ్చాత్యు లంగీకరింతు రనునది సత్యము. కావున వారిదృష్టితో చూచినచో రంగవిభాగము ఏకాంకత్వమున కడ్డు కాదు. కాగా మనముకూడ నట్టి రూపకమును ఏకాంకికగా పరిగణింపవచ్చును. ఇంక మన ఆలంకారిక దృక్కథమును పరిశీలింతము. ఆలంకారిక మతపరిశీలన మిటు ననావశ్యక మని తలంపరాదు. ప్రప్రథమముగ ఏకాంక పరిమిత మగు రూపకభేదమును వారే పేర్కొనిరి. మరియు నాటక విభాగముగా వారు చెప్పిన అంకమునకును, ఏకాంకికకును లక్షణ సాదృశ్యము చాలగలదు. కాని అంకమున రంగవిభాగ మాలంకారిక సమ్మతము కాదు. కావున నాలంకారిక దృష్టితో చూచినచో రంగవిభజనము లేనిదానినే ఏకాంకిక యనుట సమంజసముగా గన్పట్టును. అనగా ఏకాంకికయందు కాలైక్యముతో పాటు స్థలైక్యమును పాటింపఁబడవలె ననుట. ఇటు రెండు దృక్కథ

ములు వివరింపబడినవి. పాశ్చాత్య దృశ్యము నంగీకరించుచో ప్రాచ్యమతము నంగీకరించినట్లే. రంగవిభాగ మనివార్య నియతధర్మము కాదు. ప్రాచ్యమతము నంగీకరించుచో పాశ్చాత్యమతము సంపూర్ణముగ స్వీకృతము కాదు. పాశ్చాత్యులంగీకరించిన ఏకాంకిక రెండు విధములుగా నుండును: 1. ఏకాంకము, ఏకరంగము; 2. ఏకాంకము, అనేకరంగము. ప్రాచ్యమతానుసారము మొదటిదే స్వీకార్యము. రెండవది పరిత్యాజ్యము. ఏకాంకికగా నంగీకృతము కాదనుట. ఇక నాటిక యను పద మున్నది. ఆంగ్లమునగల "Playlet" (short play) అను పదమునకు సమానార్థకముగా మనవా రీ పదమును గ్రహించియుందురు. ఆలంకారికులు పేర్కొనిన 'నాటిక' ఒకటి కలదు. అది చతురంకికము; స్త్రీప్రాయము, దానికిని, నేటి నాటిక కును ఎట్టి సంబంధమును లేదు. రెండు మూడంకములుగల రూపకమును నాటిక యనవచ్చును. ఇట్ల నభిప్రాయభేదము లేదు. రంగవిభాగమున్న ఏకాంకికను గూడ నాటిక యనవచ్చును. రంగవిభాగము లేని యేకాంకికను నాటిక యనవచ్చునా? అనరాదు. అట్లు విచక్షణతా శూన్యముగ వ్యవహరించుట తర్కసహముకాదు. మరియు నందు విశ్లేషణ సౌలభ్యము లోపించును.

ఆధునికయుగమున బహుళ ప్రచారముగల వాఙ్మయ ప్రక్రియలలో ఏకాంక మొకటి. మహానాటకములు నేడు కాదాచిత్కముగనే ప్రయోగింప బడుచున్నవి. సుదీర్ఘము లగు నాటకములను చూచుటకు తగిన సహన సామర్థ్యములు నేటి వారికి లేవు. బహుకార్యనిమగ్నులగు నేటి నాగరికులకు దీర్ఘకాల ప్రయోజ్యము లగు నాటకములను చూచుటకు తగిన తీరుబడి యుండదు. పూర్వము దేశతోత్స వాదులయందు సంవత్సరమున కొకటి రెండుసార్లు మాత్రమే నాటకప్రయోగ ముండెడిది. అట్టి యుత్సవములుకూడ ప్రజలందఱును పనిపాటలు లేకుండ తీరుబడిగ నున్నప్పుడే జరిగెడివి. ప్రయోగవైరళ్యము వలన ప్రజలయందు నాటక దర్శనాభిలాష పెంపొందగా ప్రశాంత జీవితవిధానము తదభిలాష ఫలించుట కనుకూలమగు వాతావరణమును సమకూర్చెడిది కాలము మారినది. జీవితవిధానము మారినది. నేడు నగరములలో అమంత నిమంతణాద్య నేకోత్సవములు సంతకమును జరుగుచునే యుండును. అందుగల వివిధ వినోద కార్యక్రమములలో నాటకప్రయో

మొకటియే తరచుగ నుండును. ఉపన్యాసాదులు ముగిసిన తరువాత కేవల ముబుసు పోవుటకై యేర్పరుపబడిన తేలిక కార్యక్రమ మది. సాధారణముగ నట్టి సమయ మునందు ప్రహసనమే ప్రయోగింపబడును. మహానాటక ప్రయోగము బహు ధనసాధ్యము. కావుననే తరచుగా దానిని ప్రయోగించుట అసాధ్యము.

ఏకాంకికకు బహుశ ప్రచారము లభించుటకు నేటి జీవితపరిస్థితి యొక కారణము. అదియే ముఖ్య కారణ మనిగాని, ఏకైక కారణ మనిగాని తలంపరాదు. ఇంతటి ప్రాచుర్యమునకు కారణాంతరములును గలవు. వానిని మరచుట ఆ రూపక రచనా శిల్పమునకే అపచారము అనగా ఏకాంక బహుశ ప్రాచుర్యమునకు తద్రచనాశిల్పము మరొక కారణమనుట వస్తుస్వభావమునందు గాకున్నను, రచనావిధానమున గ్రీకు లేక లాటిను ట్రాజెడికిని నేటి యేకాంకికకును పోలిక లనేకములు గలవు. ఉదాహరణమున కైక్లెక్లయమును గైకొనవచ్చును. ఏకాంకికకు సంక్షిప్తత ప్రధానధర్మము. ఇది ప్రధాన ధర్మమగుటకు ముఖ్యకారణము ప్రయోగకాల పరిమితి. ఇది వస్వైక్య కాలైక్యముల కవినాభావ సంబంధ మేర్పడుటయే కాక, అవి యేకాంకమునకు నియతములు ననివార్యములు నగు సహజధర్మము లగు చున్నవి. వస్తువా సంక్షిప్తము; కాలమా పరిమితము. అట్టియెడ, స్థానచలనమునకు మాత్ర మవకాశ మెక్కడిది? కావుననే సాధారణముగ ఏకాంకములందైక్లెక్లయము (*Three unities*) సహజముగనే పాటింపబడును. ఒకప్పుడు స్థలైక్యము సడలినను వస్తు కాలైక్యములు మాత్రము సర్వథా పాటింపబడును. ఇందులకుదాహరణముగా ఇబ్బన్ రచించిన ఏకాంకరూపకములను గైకొనవచ్చును. "Ghosts" "Pillars of Society" మున్నగు రూపకములకు, సాంప్రదాయిక రూపకముల దిగియు జిగియు నబ్బినవి.

గ్రీకు ట్రాజెడిలయందు గన్పట్టు మరొక విశిష్ట లక్షణమునుగూడ నేటి ఏకాంకరచయిత లనుకరించుచున్నారు. అది అవమర్కాంతమున గాని, నిర్వహణారంభమున గాని రూపకము ప్రారంభమగుట. పూర్వగాథయంతయు నూహ్యమై యుండును; లేదా పరోక్షముగ చెప్పబడును. లేదా సంభాషణవ్వారమున అడందు

విధితముచేయబడును. పేక్స్పియరు రచించిన ట్రాజిడీలకును, గ్రీకు ట్రాజిడీలకును గల భేదమును వివరించినపు డీ యంశము స్పష్టముచేసియున్నాను. అనావశ్యక విషయములకుగాని, అప్రస్తుత ప్రసంగములకుగాని చోటియకుండ రూపకము నేకరసనిష్ఠముగ నడపుట కీ సియమ మత్యంతము. నుపకరించును. అమృతరస ఘటికవలె నానందజనక మగుటయేకాక అనాయాసముగ నాస్వాదయోగ్యమగు వాఙ్మయప్రక్రియ నెవ్వఁ దాదరింపఁడు?

ఏకాంక ప్రాచుర్యకారణములు సహృదయ సామాజికపక్షమున నింతదనుక వివరింపఁబడినవి. ఇక ప్రయోక్తలపక్షముః బహ్వాంకము లగు నాటకములందు అప్రస్తుతములు, నీ రసములు నగు ఘుట్టము లుండక తప్పదు. వానిని ప్రయోక్తలు ప్రయోగావసరమున పరిహరింపవలసి యుండును. ఉదాహరణమునకు "కన్యా శల్కమును" గైకొందము అందు అనావశ్యకము లగు ఘట్టములు కొన్ని గలవు. అట్టి ఘట్టములు ప్రయోగ యోగ్యములు కావు. వానివలన ఇతివృత్తమునందలి ఐక్యము చెడును. సహృదయుని మనసు వివిధ విషయవిచలితమై రసనిష్ఠను గోల్పోవును. మరియు వాని నన్నింటిని ప్రదర్శింపఁగోరిన రెండు మూడు ప్రదర్శనము లావశ్యకము లగును. రూపకము నేకవారప్రదర్శన యోగ్యముగ నొనరించుటకై ప్రయోక్త అనావశ్యక భాగములను కొన్నింటిని పరిత్యజించునుః కొన్నింటిని సంక్షేపించును. అట్లు గావించుట సులభ సాధ్యమగు పనికాదు. అందు లకు ఔచిత్య పరిజ్ఞానముతోపాటు మనస్తత్వ పరిజ్ఞానముకూడ నావశ్యకము. ప్రధాన ప్రయోజనమునకు భంగము రాకుండ శ్రద్ధ వహింపవలయును. పూర్వాపరఘట్టములు సందర్భశూన్యములు ననన్వితములును గాకుండ జాగరూకత వహింపవలెను. ఇన్ని బాధ్యతలను వహించి బహ్వాంకమగు నాటకమునే ప్రయోగింపనేల? ఏకాంకము సిద్ధాన్నమువంటిది. దాని నేల పరిగ్రహింపరాదు? ఇట్టి ప్రశ్నలు ప్రయోక్తల కుదయించుట సహజమే. వారుకూడ నేకాంకమునే యేల ఆదరించుచున్నారో మీది వివరణమును బట్టి విశదము.

ఏకాంక మాదరణీయ మగుటకు మరొక కారణము రంగప్రసాధన సౌలభ్యము. ఆధునిక యుగమున మహానాటకములు బహ్వాంకము లగుటయేకాక బహురంగములు నై యుండును. అంకముగాని, రంగము గాని మారునపుడు రంగ

స్థలాలంకరణ విశేషములు గూడ మారక తప్పదు. అట్టి మార్పులు ధనైక సాధ్యములు. సముచిత పరిశ్రమయు నావశ్యకమే. రంగస్థలాలంకరణముతోడిదే పాత్రోచితాలంకరణము. సాధారణముగా మహానాటకము లనేకములు పౌరాణికములుగాని, చారిత్రకములుగాని అగును. అందు ఆహార్యసమ్మర్థియు ప్రత్యేకతయు నిర్దిష్టములై యుండును. నాటకమును బట్టియేకాక నటుని బట్టియు నాహార్యము మారుచుండును. నిర్దిష్ట రూపమున నయ్యలంకరణ సామగ్రిని ప్రతినటభిన్నముగ ప్రతి సన్నివేశ భిన్నముగ సంపాదించవలె నన్నచో బహుధనవ్యయమున కోర్వవలసి యుండును. ఏకాంకములను ప్రయోగించట కింతటి సాధనసామగ్రి అక్కరలేదు. సాధారణముగ నవి సాంఘికములై యుండును. అవి బహుపాత్ర ప్రవేశార్థములు కావు. కావున వానిని ప్రయోగించట సుకరము అందులకే ఆదరణీయములు.

నటులకు ఏకాంక బహుంకములయెడ సమదృష్టియే యుండును. కాని ఏకాంకము స్వల్పకాలప్రయోజ్య మగుట నభినయ సౌలభ్యము గలది. కావున వారు గూడ ఏకాంకమును గారవింతురు.

ఏకాంకము బహుశ ప్రచారము నందుటకు మీద వివరింపబడిన విషయము లన్నియును కారణము లగుచున్నవి. నట సామాజికప్రయోక్తలు మువ్వరును దాని ప్రాచుర్యమునకు కారకు లగుచున్నారు. అన్నిట ప్రధానకారణము ఏకాంక రచనాశిల్పమే అనఁదగును. శిల్పమనోజ్ఞత లోపించిన సాహితీప్రక్రియ బహుజనామోదపాత్రము కాదు. కాజాలదు. మీడి కారణములకు జీవిత పరిస్థితులు తోడు కాగా ఏకాంకమున కసాధారణ ప్రాచుర్యము లభించినది.

సహృదయ నట ప్రయోక్తలు మువ్వరు నేకాంకమునే అభిమానించుచో నిక మహానాటకమును తలంచు వారెవ్వరు? అది పూర్తిగా నశించినట్లే భావింప నగునా? అని కొంద రడుగవచ్చును. అట్టి సందియమున కవకాశము లేకపోలేదు. కాని రసికులగు సాహితీపరు లున్నంతకాలమును మహానాటకము నశింపదు. గ్రంథవిస్తృతియందుగాని, రసపుష్టియందు గాని పాత్రచిత్రణ వైవిధ్యమునందు గాని ఏకాంక మెన్నడును మహానాటకమునకు సాటిరాదు. కావున మహానాటక ప్రాధాన్య మెన్నడును క్షీణింపదు. ప్రాచుర్యము మాటవేరు. అది ప్రజాదరణ మునకు సంబంధించినది.

ఇట నౌక ముఖ్యాంశమును వివరింపవలసి యున్నది. మహానాటకమునకును, ఏకాంకమునకును గల సంబంధమును కొంద రపార్థము చేసికొనుచున్నారు. పెద్దది మహానాటకము; చిన్నది యేకాంకము— ఇది వారి భావము. గ్రంథ విస్తృతికి సంబంధించినంత యరకు ఈ అభిప్రాయము యథార్థమే. కాని మహానాటకమును కుదించి వ్రాసినంత మాత్రమున నేకాంక మగుననియు, నేకాంకమును పెంచి వ్రాసినచో మహానాటక మగుననియు తలంచుట పొరపాటు. ఆ రెండును రెండు ప్రత్యేక ప్రక్రియలు. ప్రణాళిక యందుగాని, రచనా విధానము నందుగాని వానికి సామ్యమే లేదు. బహుంక మగుటయే కాక, నవరస భూయిష్ఠమును, బహుపాత్ర సమన్వితమును, సంధిసంధ్యంగ ప్రపూర్ణమును అగునది మహానాటకము. ఇట క్రమోన్మీలనమున పాత్రల స్వరూప స్వభావములు వ్యక్తము లగును. ఏకాంకము దీనికి భిన్నము. ఇందు వస్తువత్యల్పము. కావున నెందు వివిధ రసపోషణమునకు గాని, బహుపాత్ర ప్రవేశమునకుగాని అవకాశ ముండదు. ప్రాసంగికాదులు నుండవు. ఇందు పాత్రస్వభావము క్రమోన్మీలితముగాక హఠాత్పరివర్తన మగును.

అంకము : ఏకాంకము

మన ఆలంకారికులు అంకమునకు (రూపక భేదము కాదు) చెప్పిన లక్షణము చాలవరకు నేటి యేకాంకమున కన్వయించు నని ముందే చెప్పబడినది. ఆ లక్షణ సామ్యమును పరిశీలించుము.

1. “ప్రత్యక్ష నేతృచరితో రస భావసముజ్జ్వలః” నాయకుని చరితమును ప్రత్యక్షముగాఁ జూపునదియును రస భావములచేత నుజ్జ్వల మగునదియు నంక మనఁ బడును. అంకమునకు చెప్పిన లక్షణములలో మొదటి దిది. ఈ లక్షణ మేకాంకము నకు సర్వథా అన్వయించును. ఒకప్పు డిందలి “ప్రత్యక్ష నేతృచరితః” అను నియమము నాటక విభాగమగు సంకమున కన్వయింపక పోవచ్చును. అట్టియెడ నాటకము

దోషదూషితము కాకుండ నుండటకై “అసన్ననాయకః” అను నియమము చెప్పబడినది. ప్రత్యక్ష నేతృచరితత్వ మసంభవ మగునపుడు సన్నిహిత నాయక చరిత్రమై యుండవలెనని యర్థము ఇది మహానాటక విషయము. ఏకాంకమునకు ప్రథమ లక్షణమే సర్వథా అన్వయించును. రసభావ సముజ్జ్వలత్వము దృశ్యతా సూచకము నీ రసమును అనుచితమును అగు వస్తువు. సూచ్యము: మధురోదాత్త రసభావ నిరంతరము దృశ్యము; అనగా అభినేయము. అనభినేయము సూచ్యము. అంకమున సర్వమును అభినేయమై యుండవలెను. విష్కంభాదులయందువలె కథా కథన రూపమున నుండరాదు. ఈ నియమముకూడ నేకాంకమునకు సర్వథా వర్తించును. అందు సర్వము నభినేయమే. అభినయ మనగా కేవల మాంగికమే అని తలంపరాదు. అది ఆంగిక వాచిక సాత్త్విక రూప త్రివిధాభినయ సూచకము.

2. “యక్తో న బహుభిఃకార్యైః” అంకము బహుకార్యయుక్తము కారాదు. కార్య మనగా నిట ప్రధానోద్దేశ్యము. అట్టివి పెక్కులుండుట నిషిద్ధమే. కార్య బాహుళ్యమువలన సహృదయునకు చిత్రైకాగ్రత నశించును. ఐక్యము ప్రధాన లక్షణముగా గల యేకాంకమున కీ లక్షణము గూడ సర్వథా సరిపోవును.

3. “నానేకదిన నిర్వర్త్య కథయా సంప్రయోజితః” — అంకమున కథ అనేక దినప్రవృత్తము కారాదు. ఈ నియమము అరిస్టాటిల్ చెప్పిన కాలైక్యముతో ఇంచు మించుగా సరిపోవుచున్నది. అంకము సుదీర్ఘమగుచో సహృదయ సామాజికులకు విసువు కల్గును. దానిని పరిహరించుటకే ఈ నియమము. ఇది ప్రయోగకాలము కాదు; కథాకాలము. ఇదియు నేకాంకమున కన్వయించును.

4. “పాత్రై ర్యత త్రివతురైస్తథా” — మువ్వరుగాను నలువురుగాని పాత్రలుండవలెను. పాత్రలు స్వల్పసంఖ్యలో నుండవలెనని దీని భావము. ఏకాంకమున కూడ పాత్ర ల్పసంఖ్యలోనే యుండును.

5. “నాతివిస్తరః” — అతివిస్తరము కారాదు. ఏకాంకమునకు సంక్షిప్త ప్రధాన ధర్మమని ముందే చెప్పబడినది.

6. “అంత నిష్కృంత నిఖిలపాత్రః” అంతమందు పాత్రలన్నియును నిష్కృమింపవలయును. ఏకాంకము స్వయం సంపూర్ణ మగు రూపకము కావున నందు అంతమున పాత్రలన్నియును నిష్కృమింపక తప్పదు. ఇట నిష్కృమణ

శబ్దమును విపులార్థమున మనము స్వీకరింపవలయును. నేడు జవనికా విద్యుద్దీపాతి బహుసాధనముల వలన రంగస్థల సౌకర్యము పెరిగినది. అంతట ప్రయోగ సౌఖ్యము నినుమడించినది. ఈనాడు రంగస్థలము నుండి పాతలన్నియు నిష్క్రమింపకపోయినను ప్రమాదములేదు. ప్రయోగము అనౌచిత్య దూషితము కాదు. కాని అంతమున నిష్క్రమణమే సాధారణము కావున ఈ లక్షణసామ్యముగూడ వివరింపబడినది.

మనకు ఏకాంకము క్రొత్తదికాదు. భరతుడు పేర్కొనిన దశ రూపకము లలో భాణ వీధ్యంక వ్యాయోగ ప్రహసనము లైదును ఏకాంకములే. కాని, వీనికిని ఆధునిక యుగమున వెలసిన యేకాంకికకును ఎట్టి సామ్యమును లేదు. వస్తురచనా శిల్పము లండివి కేవలము భిన్నములు అంగ వాఙ్మయమందు గూడ నివి ఆధునిక యుగమందే ఆవిర్భవించిన వని చెప్పవచ్చును. పూర్వము వారికి "మిరకిల్, మిష్టరీ, రూపకము లుండెడివి. అవి విస్తృతీయం దేకాంకప్రాయములే, కాని యితర లక్షణము లన్నియు భిన్నములు. కావున పాశ్చాత్యులకుగూడ నిది ఆధునిక ప్రక్రియయే అట్లే ఆలంకారికులు పేర్కొనిన నాటికకును, నేటి నాటికకును నామ సాదృశ్యము తప్ప ఇతర విషయములం దెట్టి సామ్యమును లేదు.

పరాశ్రయ రచనారీతు లన్నింటికిని పాతగాని, సన్నివేశముగాని, సమస్య గాని ప్రేరకమై యుండును. ఈ ప్రేరకత్వము ఏకాంకమునకు మాత్రమే సంబంధించునది కాదు. ఒక మహాకావ్య నిర్మాణమున కి మూడును కారణములు గావచ్చును. ఉదాహరణమునకు వాల్మీకి రామాయణమును గైకొందము. వాల్మీకి మహర్షి రామాయణము నేలరచించెను? సీతారాముల చరిత్ర చెప్పుట కని సమాధానము. అనగా ఇట్ల పాతప్రాధాన్యము వ్యక్తమగుచున్నది. కావున రామాయణము పాతబీజము. కొందరు చరిత్రకారు లూహించినట్లు రామాయణమందు ఆర్యద్రావిడ సంఘర్షణము వర్ణిత మైనదని తలంచిన యెడల తద్రచనకు సమస్య. లేక ప్రయోజనము కారణ మగును. దక్షిణాపథమున కేతెంచిన ఆర్యరాజులలో రాముడే ప్రథముఁ డని భావించుచో తదాగమన మొక విశిష్టసన్నివేశము కావున రామాయణము సన్నివేశ బీజ మగును. ఇట్లమ్మహా కావ్యవతరణమునకు సమస్యా సన్నివేశ పాతములు మూడును కారణము గావచ్చును. కాని యీ హేతుత్రయము సర్వకావ్యములకు నన్వయింపదు. రామాయణము వంటి మహాకావ్యములకు మాత్రమే అన్వయించును.

మూఁడు హేతువులు నన్వయించు నపుడు గూడ తరతమ భేదము ప్రాధాన్యభేద ముండును. అప్పుడు అధిక ప్రాధాన్యము గల దానినే నిజమగు హేతువుగా భావింప నగును.

మీడి వివరణము ననుసరించి చూచినచో ఏకాంకములు మూఁడు విధములుగా గన్పట్టును. 1. పాత్రబీజములు, 2. సన్నివేశబీజములు, 3. సమస్యబీజములు.

పాత్రబీజము లగుచో పాత్రానుగుణ సన్నివేశకల్పన ముండును. సన్నివేశ బీజము లగుచో తదనుగుణముగ పాత్రనిర్మాణ ముండును. సమస్యబీజము లగుచో సమస్యానుగుణపాత్ర సన్నివేశకల్పన ముండును.

పౌరాణిక చారిత్రక సాంఘిక రూపమున ఏకాంకికలను త్రిధా విభజింప వచ్చును. లేదా కాల्పనిక వాస్తవిక భేదమున ద్విధా విభజింప వచ్చును. లేదా రసప్రాధాన్యమును బట్టి వివిధ రీతుల విభజింపవచ్చును. హాస్యరస ప్రధానమగు నేకాంకమును ప్రహసన మందురు. మీడి విభాగరీతులు నవల కథానిక మున్నగు ప్రక్రియలకు గూడ నన్వయించును.

మీడి వివరణమున ఏకాంక లక్షణములు స్పష్టము లగుచునే యున్నవి. సంగ్రహముగా వానిని వస్తురచనా భేదమున ద్విధా విభజింపవచ్చును. అందు వస్తువు:

ఏకాంకిక యందు వస్తువు ప్రఖ్యాతముగాని, ఉత్పాద్యముగాని, మిశ్రమము గాని కావచ్చును. నేఁడు పలువురు రచయిత లుత్పాద్యమునే పరిగ్రహించుచున్నారు. వాస్తవికత కుత్పాద్యము తోడ్పడినట్లు ప్రఖ్యాతము తోడ్పడదు. కావున కుత్పాద్య ముపాదేయ మగుచున్నది. సహృదయ రంజకత్వమునకు రచనా సౌష్ఠ్యము కారణ మగును గాని కేవల వస్తువు కాదు. కాని వస్తువునకు కొంత ప్రాధాన్యము లేక పోలేదు. కథలన్నియు నాటక రచనమునకు పనికి రానట్లే జీవిత సంఘటన లన్నియు నేకాంకమునకు సరిపడవు; వాఙ్మయమున కథ లనేకము లుండవచ్చును. అందు కొన్ని మహాకావ్య రచన కుపయోగించును; కొన్ని నాటక రచన కుపయోగపడును.

మహేతిహాసమున “నేకదేశము” మాత్రమే నాటకముగ రాణించును. మానవ జీవితమున పెక్కు సంఘటన లుండవచ్చును. అవి యన్నియు నేకాంకమున కుపాదేయములు కావు. సంఘర్షణ జన్యములును చమత్కారావహములు నగు ఘట్టములు మాత్రమే ఏకాంకమున రాణించును. నాటకమునకు సంఘర్షణ ముఖ్యమని పాశ్చాత్య విమర్శకుల యభిప్రాయము. ఏకాంక విషయమున నీ యభిప్రాయము సర్వథా సత్యము. ఉత్కంఠా పూర్వక మగు ననిశ్చితత్వమున సహృదయుల నుద్వేజితులఁ గావించు వస్తువు ఏకాంకమున కత్యంతము నుపాదేయము. ఇందు పెక్కుపాత్రలకు ప్రవేశమును గల్పింపరాదు. ప్రయోగకాలము నలుగడియైదు నిమిషములకు మించరాదు.

ఏకాంక రచనమునకు చమత్కారము ప్రాణము. సంభాషణలు చమత్కారజనకములై సహృదయుల చిత్తముల హత్తుకొనగల్గి యుండవలెను. స్వల్పకాల ప్రయోజ్య మగుట అనావశ్యకము లగు వర్ణనాదుల కిందు తావులేదు. స్వగతాదుల సలే యుండరాదు. బెండుపల్కులనే కిందగల భాషయు సంగ్రహీకరణ వీపులీ కరణములకు తావీయని నిబిడబంధమును దీని కత్యావశ్యకములు. నాటకములయందీ నియమము లందందు కొలదిగ పడలిన పడలవచ్చును. ఏకాంకము నందు మాత్రము వీని నసిధారా వ్రతముగ పాటింపక తప్పదు. అనౌచిత్య దోషము లేక మాత్రమును తల సూపరాదు. దీర్ఘ సమాస జటిలమగు శైలి నాటకమునకువలె ఏకాంకమునకు గూడ పనికిరాదు. యథోచితముగ జాతీయములను, నుడికారములను ప్రయోగించుట శైలికి వన్నె తెచ్చును. సాహితీశీల్పసమ్మత మగు ఆద్యంత సామరస్యము వలన ఏకాంకమునకు స్వయం సంపూర్ణత చేకూరును.

స్వగతము (Soliloquy) :

నాటకమున స్వగతమునకు (ఆత్మగతము) స్థానము లేదని కొందఱు రందురు. ముఖ్యముగా వాస్తవిక వాదులు (Realists) ఈ విషయమున గట్టిపట్టుదల గలిగి యున్నారు. ఈ వాదము సయుక్తిక మగునా? కాదా? అను ప్రశ్నలకు సమాధాన

పిచ్చుటకు పూర్వము మనము తెలిసికొనవలసిన యంశములు కొన్ని గలవు. వానిని మొదట పరిశీలించుము.

పాత్ర తనలోతాను మాటలాడుకొనుట “స్వగత” మనఁబడును. దశ రూపకమున సిట్లు చెప్పఁబడినది.

“నాట్యధర్మమపేక్ష్యైత త్పునర్వస్తు త్రిధేష్యతే
సర్వేషాం నియతస్యైవ శ్రావ్య మశ్రావ్య మేవచ
సర్వశ్రావ్యం ప్రకాశం స్యా దశ్రావ్యం స్వగతం మతమ్
ద్విధాన్య న్నాట్య ధర్మాఖ్యం జనాంత మవారితమ్”

నాట్యధర్మము నపేక్షించి వస్తువు మూఁడు విధములుగా చెప్పఁబడుచున్నది:
1 అందరును వినదగినది, దీనిని ప్రకాశ మందురు. 2. ఎవ్వరును వినరానిది;
వేనిని స్వగత మందురు. 3. కొందరు మాత్రమే వినదగినది (నియత శ్రావ్యము)
ఇది మరల రెండు విధములు : 1. జనాంతము 2. అపవారితము.

ఇందు నాట్యధర్మము పేర్కొనఁబడినది. భరతుఁడు గూడ లోకధర్మి నాట్య
ధర్మి భేదమున* అభినయ విధానము రెండు విధములని చెప్పియున్నాడు.
అభినయము లోక ప్రవృత్తి కనుగుణముగా నుండుట లోకధర్మి యనియు, నాట్య
క్షణక్షణతమై యుండుట నాట్యధర్మి అనియు స్థూలముగా చెప్పవచ్చును. అను

* స్వభావోపగతం శుద్ధం త్వవికృతం తథా
లోకావార్తా క్రియోపేత మంగలీలా వివర్జితమ్
స్వభావాభినయోపేతం నానా శ్రీపురుషాశ్రయమ్
యదీదృశం భవే న్నాట్యం లోకధర్మీతు సా స్మృతా”

నానాశ్రీ పురుషాశ్రయ మనఁగా శ్రీ పాత్రులను శ్రీలును, పురుష పాత్రులన
: రుషులు ధరించుట.

రూపభూమి కాధారణము పాత్రోదితమగు భాష ఆహార్యము మున్నగునవి లోక
ధర్మికి చెందును. సుఖదుఃఖ క్రియాత్మక మగు లోకస్వభావమును ప్రదర్శించు
ఆంగికాద్యభినయ విధానమంతయు నాట్యధర్మికి చెందును. కవి నటవ్యాపార
మందలి వైచిత్రీయంతయు “నాట్యధర్మి” అని సారాంశము. లోకధర్మి అనునది
లోకమందును, నాట్యమందును గన్పట్టును. నాట్యధర్మి అనునది నాట్యమునందు
మాత్రమే కన్పట్టును.” అట్లని, లోకధర్మముతో నెట్టి సంబంధము నుండని నాట్య
ధర్మముండదు. లోకధర్మియును, నాట్యధర్మియును లోకస్వభావమునే అనుసరించు
చుండు ననియు, లోకాగ్రత ప్రక్రియా క్రమమే రంజనాధిక్య ప్రాధాన్యము నందు
టకై కవి నట వ్యాపారమందలి వైచిత్రీని స్వీకరించి నాట్యధర్మి యనఁబడు
చున్న దనియు, నభినవగుప్తుఁడు వివరించెయున్నాడు. లోకధర్మి భిత్తిస్థానీయము
నాట్యధర్మి చిత్రతుల్యము. భిత్తి యున్నంత మాత్రమున చిత్రము సిద్ధము కానట్లే
లోకమును, యథాస్థితముగా చూపినంత మాత్రమున నాట్యము కాదు. లోకధర్మి,
నాట్యధర్మి అను రెండును నాట్యమున నుండును. కాని ఓని ఉనికియందు లీలతమ
భేద ముండును. రూపకము లన్నింటియందును ఇవి సమ నిష్పత్తిలో నుండువు.
భాణాదులయందు నాట్యధర్మి అధికము కాగా, నాటక ప్రకరణాదుల యందు లోక
ధర్మి అధికముగా నుండును.

స్వగతాదులు నాట్యధర్మికి సంబంధించినవి. కావున వానికి నాట్యమున
స్థానము కలదు. అనఁగా, ఆవశ్యక మగునపుడు నాట్యధర్మి సవలంబించుటలో
దోషము లేదనుట. ఇది భారతీ యాలంకారికుల మతము.

అతివాక్య క్రియోపేత మతిసత్త్వాతి భావకమ్

లీలాంగహారాభినయం నాట్యలక్షణ లక్షితమ్

సర్వాలంకార సంయుక్త మస్వస్థ పురుషోత్తయమ్

యదీదృశం భవే న్నాట్యం నాట్యధర్మీతు సాస్మృతా.

అస్వస్థ పురుషోత్తయ మనగా శ్రీ పాత్రను ధరించిన పురుషునితో కూడి
యున్నదనుట.

సంస్కృత నాటకకర్త లందరును స్వగతాదులను యధేచ్ఛముగా ప్రయోగించియున్నారు. షేక్స్పియర్ మున్నగు నాంగ్ల మహాకవులు గూడ దీనిని విశ్శంఖలముగా వాడిరి. క్లిష్టమును దురవగాహమును అగు మనస్తత్వము గల పాత్రల విషయముననే సాధారణముగా షేక్స్పియర్ స్వగతము నుపయోగించి యున్నాడు. బ్రెంచి నాటక కర్తలు కొందరు స్వగతమును పరిత్యజించి తత్ప్రత్యామ్నాయముగా అనగా నాటకమున స్వగతమే ఫలమును సాధించునో ఆ ఫలమును సాధించుటకై అంతరంగ నౌకని (*confidant*) ప్రవేశపెట్టిరి. ఈ పద్ధతికి మూలము గ్రీకు ట్రాజెడియందలి కోరస్ లోనే కలదు. ప్రియ వయస్కునితో గాని, చెలిఃత్తతోగాని నాయకుడు అత్యంతము గోపనీయము లగు తన అభిప్రాయములను వ్యక్తము సేయును. పునఃజ్ఞీవన కాలమున నాటకకర్త లనేకులు ఈ మార్గము నవలంబించిరి. ఆధునిక వాస్తవిక వాదు లీ పద్ధతి నంగీకరింతురు. కాని, ఆ పాత్రకు ప్రయోజనాంతరముగూడ నుండవలె ననియు, నది కేవలము స్వగత ప్రత్యామ్నాయముగ నుండరాదనియుగూడ చెప్పుదురు.

మీది వివరణమును బట్టి పూర్వ లందరును స్వగతాదుల నుపాదేయములుగనే భావించి రని తెలియుచున్నది. ఏకపాత్రాభినయమున స్వగత మెంతయు నానందదాయకముగ నుండును. నటు లనేకు లట్లభినయించి ప్రేక్షకుల ముగ్ధుల గావించుట సర్వజన విదితము. షేక్స్పియర్ మహాకవి కృత మగు "హామెట్" నాటకము నందలి "To be or not to be" అను స్వగతము నిందుల కొక యుదాహరణముగాఁ గైకొన వచ్చును.

పాశ్చాత్యుల యందుగూడ స్వగతమును సమర్థించినవారు లేకపోలేదు.

"I grant that for a man to talk to himself appears absurd and unnatural and indeed it is so in most cases; but the circumstances which may attend the occasion make great alteration. It oftentimes happens to a man to have designs which require him to himself (sic) and in their nature cannot

admit of a confident. Such,' for certain is all villainy, and other less mischivous intentions may be very improper to be communicated to a second person. *When a man in soliloquy reasons with himself, and pros and cons, and weighs all his desings, we ought not to imagine that this man either talks to us or to himself, he is only thinking, and thinking such matter as were inexcusable folly in him to speak. But because we are concealed spectators of the plot in agitation, and the poet finds it necessary to let us know the whole mystery of his contrivance, he is willing to inform us of this person's thoughts, and to that end is forced to make use of the expedient of speech, no other better way being yet invented for the communication of thought."

మీడి వాక్యములను బట్టి స్వగత మెందుల కావశ్యకమో మనకు స్పష్టమగుచున్నది. మనుష్యుడు తనలో తాను మాటాడుకొనుట ప్రకృతి విరుద్ధమే. ఉన్మత్తుడు తప్ప ఇంకొకడట్లు ప్రవర్తింపడు. కాని తనలో తాను భావించుకొనుట, ఆలోచించుకొనుట ప్రకృతి విరుద్ధము కాదు కదా! మరి ఆ ఆలోచనాక్రమము సామాజికుల కెట్లు తెలియుట? అంతరంగునితో చెప్పుచున్నట్లు వ్రాయరాదా? అని కొందరడగవచ్చును. మానవుని చిత్తవృత్తి విచిత్రమైనది. అందొక్కక్కప్పుడు జనించు భావములు గోప్యాతి గోప్యములై యుండును. ప్రేయతములకుగూడ నిశ్చింతరానివై యుండును. అవి తప్పక దుష్టములై యుండుననఁ గాదు. పవిత్రములు సున్నతములు నగు భావములు గూడ నొకప్పుడు గోపనీయములై యుండును. మరియు నయ్యాలోచనాక్రమమున కుత్తరకథతో నిబిడమగు సంబంధముండియుండును. అది తెలియనిచో పాతల మనస్తత్వము దురవగాహ మగుటయే కాక, తత్కృత కార్యకలాప మసంబద్ధముగను, హేతుశూన్యముగను కన్పట్టును. కావున నా భావములను వ్యక్తీకరింప తప్పదు. ప్రేయతములకుగూడ చెప్పరాని ఆ నిగూఢ భావములను ప్రేక్షకులకు తెలియజేయవలె నన్న మార్గాంతర మేమున్నది? రూపకర్త కట్టియెడ "స్వగతమే"

* An extract from an essay of Congreve, quoted from Hudson's "Introduction to the Study of Literature"

శరణ్యము. స్వగతము నభినయించు చున్న నటుడు తనలో తాను మాటాడుకొను చుండె నని తలంచుట పొరపాటు. అతడు భావించుకొను చుండెను. అభావనాక్రమమును సహృదయ సామాజికులకు వ్యక్తీకరించుటకై రూపక కర్తలు “స్వగతము” అను నీ సాధనమును వలంబించిరి. అది “నాట్యధర్మి”కి చెందిన ఉత్తమ సాధనము. దానిని ప్రయోగించుట దోషముకాదు. అనుచిత ప్రయోగము మాత్రమే దోష దూషితము.

ప్రఖ్యాత రూపకరచయిత ఇబ్సన్ వాస్తవికవాదమును (*Realism*) బహుళ ప్రచారములోనికి తెచ్చెను. అతని తరువాత గూడ వాస్తవికతకే రూపకము లందు ప్రాధాన్యము లభించినది.

ఇచ్చట వాస్తవికతా వాదమును గూర్చి తెలిసికొనుట మన కప్రస్తుతము కాజాలదు.

“Realism, in its reliance upon the visible and the tangible, the things we see and touch, was given philosophic support by science of which it seemed the aesthetic counterpart. As science undertakes to define the universe in mechanistic terms; so realism has for its object to portray as exactly as possible the universe as perceived by our senses. The objective world, which is an accepted convention among rational people, necessarily furnishes the language of communication to all the arts; but in the nineteenth century a more precise and detailed rendering of its phenomena became an aesthetic aim, not only in fiction and drama, but also in painting, sculpture even in music.” History of the Novel in England.

వాస్తవికతా వాదము దర్శన స్పర్శనానుభవముపై నాధారపడి యున్నది. అనగా కేవలము ఇంద్రియానుభవముపై నాధారపడియున్నదనుట వాస్తవికతా వాదులు ఇంద్రియానుభవముచే నమ్ముదురు ఇతరములగు ననుభవములు అనగా అంతరింద్రియ గోచరములగు విషయములు వారికి విశ్వసనీయములు కావు. ఈ వాదమునకు తాత్త్విక

మగు నాధారము (భౌతిక) శాస్త్రమువలన లభించుచున్నది. భౌతికశాస్త్రమున కిది కళాత్మకమగు ప్రతిరూపము. ఈ విశ్వమును శాస్త్రము యంత్రగతిశాస్త్ర పదముల ద్వారమున నిర్వచింప యత్నించునట్లే, వాస్తవికత వాదముకూడ ఇంద్రియానుభూత మగు నీ ప్రపంచమును సాధ్యమైనంతవరకు యథాతథముగా చిత్రింప యత్నించును. కారణవాదుల కీ బాహ్యప్రపంచ మంగీకృత సంకేతము. అదియే సకల కళలకును భావ ప్రకటనయోగ్యమగు భాషను సిద్ధము చేయును. పందొమ్మిదవ శతాబ్ది ప్రారంభము వరకును వాస్తవికత వాదము సాహిత్యమునకు మాత్రమే సంబంధించి యున్నది. తరువాత ఇది నవలకును నాటకమునకేకాక, చిత్రలేఖన స్థాపత్యము లకును, తుదకు గానమునకుకూడ, వ్యాపించినది. బాహ్య ప్రపంచమున చూచిన విషయములను నిశ్చితముగను సవిస్తరముగను వివరించుటయే వాస్తవిక కళా ప్రయోజనము.

వాస్తవికత వాదమును మిత తీవ్ర భేదమున ద్విధా విభజింపవచ్చును. అందు తీవ్ర వాస్తవికత వాదమునే ప్రకృతి లేక స్వభావవాదము (*Naturalists*) అందురు. జేన్ ఆస్టిన్ రచించిన నవలలు మిత వాస్తవికత శాఖకు చెందగా ఫ్లాబెర్ట్ (*Flaubert*) రచించిన మేడమ్ బోవరీ (*Madam bovary*) అను నవలయు, జోలా (*Zola*) రచించిన నవలలును తీవ్ర వాస్తవికత వాదమునకు సంబంధించి యున్నవి. జోలా ఫ్లాబెర్టులు ప్రేంచి నవలా రచయితలు. ఐరోపా ఖండమునందలి ప్రాస్థు మున్నగు దేశములందు స్వభావవాదమే మిక్కుటముగా వ్యాపించినది. ప్రకృతివాదము జోలాచేతిలో పరాకాష్ఠనందినది. మానవ జీవితమునందలి శాస్త్ర ప్రయోగమే నవల అని జోలా సిద్ధాంతము*

We novelists continue by our observations and experiments the work of the physiologist who continues that of the physicist and chemist.

భౌతిక ద్రవ్యమునందే ప్రకృతివాదులు సత్యమును చూడ యత్నింతురనియు, చూచునదియు, వినునదియు, స్పృశించునదియు ద్రవ్యమే కావున భౌతిక ద్రవ్యము నందు తప్ప వేరొకయే జ్ఞానముగాని, అనుభవముగాని, సత్యముగాని యుండుట అసంభవ మని వారి సిద్ధాంతమనియు చకోప్* అను రష్యను రచయిత చెప్పి యున్నాడు.

అనుందరములును, అశ్లీలములును, నీచములును అగు వస్తు సన్నివేశము లను వర్ణించుటలోను, లైంగికములగు ననుభూతులను వ్యక్తీకరించుటలోను ప్రకృతి వాదులు ప్రదర్శించు నగూఢత్వము ఆశ్చర్యజనకముగను, అప్పడప్పుడు జుగుప్సా వహముగను ఉండును.

* They (the naturalists) seek for truth in matter for there is no where else to seek for it, since they see, hear and sense matter only — Outside matter there is neither knowledge nor experience and consequently no truth.

—0—

నవల

ఆధునిక యుగమున ఐహుజనాదరణమును గాంచిన వాఙ్మయ ప్రక్రియలలో నవల యొకటి. ప్రాధాన్యమున కవిత్వము దీనిని మించవచ్చును. ప్రాచుర్యమున కథానిక (*Short Story*) దీనికి సరిగా వచ్చును. కాని ప్రాచుర్య ప్రాధాన్యములు రెండును గల విశిష్టసాహితీ ప్రక్రియ 'నవల' అని అంగీకరింపక తప్పదు. ఈ రెండింటనుగూడ కథానికయే అగ్రగణ్యమని వాదించువారు గలరు. "భిన్నరుచిత్వ ర్లోకః". కాని, నిష్పాక్షికముగ విచారించినచో కథానిక నవల నెన్నడును మించలేదని మనకు స్పష్టము కాకపోదు. ఆ రెండు ప్రక్రియల స్వరూపస్వభావము లట్టివి. వస్తు

విస్తృతమందుగాని, బహుపాత్ర ప్రవేశార్హతయందుగాని, వివిధ సన్నివేశ కల్పనా వైచిత్ర్యమందుగాని నవల కేనవచ్చు సాహితీప్రక్రియే లేదనుట అతిశయోక్తి కాదు. ఈ యంశములన్నియు మున్ముందు సో పత్తికముగ వివరింపబడును.

ఆంగ్లమునందలి **"Novel"** అను పదమునకు పర్యాయపదముగా ఆంధ్రమున "నవల" అను పద ముపయుక్త మగుచున్నది. హిందీలో దీనిని "ఉపన్యాస్" అనియు, కన్నడమున "కాదంబరి" అనియు అందురు.

"Fiction" అను ఆంగ్లపదమునకు 'కల్పిత కథ' అని అర్థము. నవలను **"Prose Fiction"** (వచనమందున్న కల్పితకథ) అని చెప్పవచ్చును. కల్పితకథ పద్యముగగూడ నుండవచ్చును. గావున మీడి వాడుక సముచిత మగుచున్నది. కాని గద్యమయములగు కథలన్నియును నవలలు కావను ముఖ్యాంశమును మన మీట జూపి యుంచుకొనవలసియున్నది. మనవారు ప్రప్రథమముగ వీనిని 'వచన ప్రబంధము' లని పేర్కొనిరి. తరువాత "నవల" అను పేరు వాడుకలోనికి వచ్చినది. ఈ పదమును మొట్టమొదట ప్రయోగించిన విమర్శకులు శ్రీ కాశీభట్ల బ్రహ్మయ్యశాస్త్రిగారు. వీరేశలింగముగారు రచించిన రాజశేఖర చరిత్రను సమీక్షించు నవరసమున వారి పదమును వాడుటయేకాక "ననాన్ లాతి గృహ్లాతీతి నవలా" అను వ్యుత్పత్తినిగూడఁ జెప్పి సంస్కృత భాషయం దొక స్థానమును ఓనికి కల్పించిరి. కావుననే నేడి పద మాంధ్రమున సిద్ధసమాసములందుఁగూడ ప్రయుక్తమగుచున్నది. 'నోవెల్' అను పదముగూడ సంస్కృత 'నవ' శబ్దమువలెనే నవ్యతా సూచక మగుట యింకొక విశేషము.

"Novel" అను పదమును కొంద రాంగ్ల విమర్శకులు విపులార్థమునను, కొందరు పరిమితార్థమునను ప్రయోగించియున్నారు. **"Prose Fiction"** అను వాఙ్మయ మహాశాఖకు "నోవెల్", "రోమాన్స్" అను రెండుశాఖలు గలవనియు, నందు సమకాలిక సంఘ జీవితమును యథాతథముగ చిత్రించునది నవల యనఁబడుననియు, అదృష్టపూర్వములును అదృష్టావహములును కేవల భావనాజన్యములు నగు సంఘటనలను చిత్రించునది "రోమాన్స్" అనబడుననియు కొందరి యభి

ప్రాయము. *ఈ రెండు తత్వమును బట్టి శైలియును రచనా విధానమును మారుట సహజమే కదా! జేన్ ఆస్టిన్ (*Jane Austen*) అంథోనీ ట్రాలోప్ (*Anthony Trollope*) మున్నగువారు రచించినవి నవలలు. సర్ వాల్టర్ స్కాట్ (*Sir Walter Scott*) వీనీ రెడ్ క్లిఫ్ (*Anne Red cliff*) మున్నగువారు రచించినవి “రొమాన్సులు.” ఈ రెండు ప్రక్రియలకును మూలమునందే భేదము కలదని పరిమితార్థవాదుల యభిప్రాయము. జీవితాంశములను యథాతథముగ వివరించు నుత్తరములు, పత్రికలు, జీవితచరిత్రలు, చరిత్రలు మున్నగునవి నవల కాధారములు. ‘రొమాన్సు’ మధ్యమకాలీన కల్పితకథ వంటిది. ఇందు సత్యసదృశతా (*Verisimilitude*) సమపార్శ్వ ప్రయత్నమే యుండదు. ఉన్నత సత్యమును, గంభీర మనోధర్మమును వ్యక్తము సేయునిది యత్నించును.

ఈ విభాగము నందలి సామంజస్యము మనకు స్పష్టమగుచునే యున్నది. కాని, యిట్టి విభాగములు సాహితీ సమీక్షా సౌలభ్యమున కేర్పడినవే కాని అన్యములు కావు. ఆమూలచూడముగ నిది నవల. ఇది ‘రొమాన్సు’ అని చెప్పదగిన గ్రంథము ప్రపంచమందలి ఏ సాహిత్యమునందునుండదు. ప్రతి గ్రంథమునందును యథార్థకాల్పని కాంశములు కలసియే యుండును. కారణమిది: ఈ వాస్తవిక కాల్పనిక వాదములకు మూలము మానవ మనఃప్రవృత్తి

*The two chief modes of narrative fictions have in English, been called the “Romance” and the “Novel”. In 1785 Clara Reeve distinguished them. “The Novel is a picture of real life and manners and of the time in which it is written. The Romance, in lofty and elevated language, describes what never happen nor is likely to happen.” The Novel is realistic, the Romance is poetic or epic. We should now call it “mythic.”

యందే యున్నది. మానవుఁ డెంత భౌతిక జీవితము అంత భావనాజీవి. భౌతికజీవి కావున మానవకృత భౌతిక కార్యకలాపాదులను తెలిసికొన నాసక్తి చూపును; భౌతిక శాస్త్ర విజ్ఞానమునందును దాని నాధారముగాగొని జనించు సాహితీప్రక్రియల యందును మక్కువ కలిగియుండును. భావనాజీవి కావున భావనాపథమున నెంత దనుక విహరింపగలడో అంతదనుక విహరించును. కాని, భావనావ్యాపారమునకు ప్రత్యక్షముగనో, పరోక్షముగనో, దూరముగనో, సన్నిహితముగనో భౌతిక విషయము లాధారములై యుండునను సత్యమును మనము విస్మరింపరాదు.

“Three types of fiction marked at the close of the last chapter, the novel of manners, the novel of reform and the gothic novel were continued in the nineteenth century by writers who may be described as realistic, propagandist, and romantic. They represent three typical responses to stand fast and take account of the situation, to attack it, or to escape from it. It is well to be ware of hard-and-fast distinctions, and to remember that the same writer or novel may belong to more than one category. Nevertheless, these three attitudes afford a basis for classifying nineteenth century fiction the realistic, reinforced by knowledge and methods made available by science, especially biology sociology and psychology, the reformist, stimulated by the pressing nature of social problems, implicit in the industrial revolution; and the romantics strengthened by the increasing sense of the past, of the distant, and of nature.”

“Romance, realism and reform thus continue as motives in English fiction, frequently combined in the same novel.”

The History of Novel in England.

మీది వివరణమునందు సంస్కరణాత్మకములగు నవలలు గూడ చెప్పఁ బడినవి. కార్మిక విప్లవానంతరము సాంఘికములగు సమస్య లనేకములు జనించినవి. తనకు లోపముగా తోచినదానిని మానవుఁడు సరిదిద్ద యత్నించును. సరిదిద్దరాదను

వారి నెదుర్కొనును. హేళన చేయును. మానవ స్వభావమందలి యీ గుణమే సంస్కరణాత్మక సారస్వతావిర్భావమునకు కారణ మగుచున్నది.

తొల దొర్తి కల్పనీకవాదము సాంప్రదాయక వాదమునకు (*Classicism*) విరుద్ధముగ జనించినను నేడు మాత్రమది వాస్తవిక వాదమునకు విరుద్ధముగనే నిలిచియున్నది.

“Romanticism, as we know, was a reaction from classicism, but today it is more convenient to contrast it with realism. The realist is a determinist, and he aims in his narratives at a logical verisimilitude. His observation is naturalistic. The Romantic finds the life of every day humdrum and platitudinous, and he seeks to escape from the real world to a world of the imagination. He pursues strangeness and adventure, he wishes to surprise, and if he can only do so at the expense of probability he does not care. The characters he invents are intense and extreme.”

Ten Novels and Their Authors
by W. Somerset Maugham.

వాస్తవికతావాది నిశ్చయతావాది. ప్రపంచమందున్న సర్వవస్తువులును సకారణములు” అని నిరూపింప యత్నించునది నిశ్చయతావాదము లేక నియతివాద మనబడును. దీనికి విరుద్ధము యదృచ్ఛావాదము. యదృచ్ఛావాదము కార్యకారణ సంబంధము నంగీకరింపదు. వాస్తవికతావాది హేతురహితముగ నెద్దియును వివరింపడు; సృజింపడు. హఠాత్సంభవములు, హేతుశూన్యములునగు సన్నివేశముల కాతని గ్రంథమున తావుండదు. అందులకే అతడు చెప్ప కథ నిజ మనిపించును. అతని పరిశీలనము ప్రకృతిసిద్ధముగ, సహజముగ నుండును. సర్వసాధారణము గను, చప్పగను ఉన్న నిత్యజీవితము కల్పనీకవాదికి రుచింపదు. కావుననే అతడు వాస్తవ ప్రపంచమును వీడి భావనా ప్రపంచమున ప్రవేశించును. అద్భుతత్వ సాహసికత్వముల నాతడు వెంబడించును. అచ్చెరువు గొల్పుటయే అతని పరమ ప్రయోజనము అట్టియెడ సంభావ్యత (*Probability*) చెడిపోయినను అతడు గణింపడు,

నవలా నిర్వచనము :

“లాటిను భాషయందలి *“Novella”* (*Femline*) లేక *“Novellus”* (*Masculine*) అను పదమునుండి *‘Novel’* పదము జనించినది. ఇటాలియను స్పానిషు భాషలలో దీనిని *“Novella”* అనియు, ఫ్రెంచిభాషలో *“Novelle”* అనియు నందురు. వ్యుత్పత్తిని బట్టి దీనికి ‘నవ్యకథ’ అని అర్థము చెప్పవచ్చును. నవ్య మనగా అనాభ్యాతపూర్వమనిగాని, ఆశ్రతపూర్వమనిగాని అర్థము. పశ్చిమ యూరపు భండమునందలి సారస్వతములలో పునరజ్జీవనకాల (*Renaissance*) ప్రారంభమునుండియు నీ పదము “సామాన్య జీవితమునందలి సంగతులను కుట్రలను దెల్పునట్టి అదీర్ఘకల్పితాభ్యాసము” అను నర్థమున వ్యవహరింపబడుచుండెడిది. నియతముగ కాకపోయినను సాధారణముగ నిడి వచనమందే రచింపబడెడిది పదు నారవశతాబ్దియందు ఇటలీ భాషయందలి నవలలు (*Novelle*) అనేకములు ఆంగ్ల మున కనువడింపబడినవి. అప్పటి పదము ఆంగ్లభాషయందుగూడ మీడియర్థమందే వాడబడినది కాని, తరువాతి శతాబ్దియందు ఆంగ్లమున ఈ చిన్నకథ సుదీర్ఘమగు కథగా రూపొందినది. “నోవెల్” అనుపేరు మాత్ర మట్లే యున్నది. రిచర్డ్సన్ కాలమున కిది నిర్మాణశిల్పమున నాటకమునకును, విస్తృతతయం దితిహాసమునకును ఉద్దియై నిలిచినది.”¹

“Discarding the single situation of the novell and discursiveness of the Romance, Richardson and Fielding had developed the novel of sustained plot, controlled by the laws of probability and dramatic, effect” ²

1. The Encyclopedia Americana 1944 edition.

2. The History of the Novel in England,

ఏక సన్నివేశాత్మకమగు 'నోవెల్లా'ను నానా విషయాత్మకమగు 'రొమాన్సు'ను నిరాకరించి రిచర్డుసన్, ఫీల్డింగ్ అనువాద సంభాష్యతా నాటకీయతా నియమ నియంతృత్వమును, సంభృతేతివృత్తమును అగునవలను అభివృద్ధి చేసిరి.

ఇదమిత్యముగా "నవలాలక్షణము లివి" అని చెప్పట కవకాశము లేదు. నిజమునకు నవలా రచనమునకు ప్రత్యేకములగు నియమము లెవ్వియును లేవు. నిర్దిష్టములగు నియమములు లేకపోవుటవలన నవలాకారున కెంతటి స్వాతంత్ర్యము లభించుచున్నదో అంతటి కష్టమును ప్రాప్తమగుచున్నది. నియమరాహిత్యమువలన రచనావిషయక మగు స్వేచ్ఛ లభించును కావున కొంత రచనా సామర్థ్యమును ఓర్మియును గలవాఁ డెవ్వఁడైన నొక నవలను రచింపవచ్చును. కాని ఉత్తమమగు నవలను రచించుట మాత్రము కష్టతరము. ఉత్తమ సాహితీ సృష్టి ఎందును అనగా ప్రక్రియాంతరములందును కష్టసాధ్యమే. నవలావిషయమన నా కష్టము ద్విగుణి కృత మగును. రచనా విషయమునగల యీ స్వేచ్ఛను నవలాకారులు సర్వథావినియోగించుకొని రచనచేయును. ఈ క్రింది నవలా లక్షణమును గమనించినచో మన కిందలి సత్యము స్పష్టమగును.

"You see now the scope of the claim I am making for the novel; It is to be the social mediator, the vehicle of understanding, the instrument of self-examination, the parade of morals and exchange of manners, the factory of customs, the criticism or laws and institutions and of social dogmas and ideas. So far as I can see, it is the only medium through which we can discuss the great majority of the problems which are being raised in such a bristling multitude by our contemporary social development."

The Contemporary Novel.

Principles and systems may suit other forms of art, but they cannot be applicable here, or if applied their results must be subjected to re-examination.

E. M. Forster

నవల సాంఘిక సమస్యపరిష్కారమున కెంతయు తోడ్పడును. అది విషయావగాహనకు సాధనము. ఆత్మపరీక్ష కుపకరణము. నీతులకు ప్రకటన స్థానము. మర్యాదల కన్యోన్యవినిమయము, సదాచారములకు కర్మాగారము (ఉత్పత్తిస్థానము). అది న్యాయశాస్త్ర నియమములను, సంస్థలను సాంఘికములగు విధులను అభిప్రాయములను విమర్శించును. సమకాలిక సాంఘికాభివృద్ధి వలన జనించుచున్న సమస్య లనేకములు గలవు. వాటిని గూర్చి చర్చించుట కేకైక సాధనము నవలయే.

1. “యథార్థ జీవనాన్ని యథార్థ దృష్టితో అధ్యయనంచేసి దానిని గద్యరూపంలో వ్యక్తం చేసేదే నవల” అన్నాడు రిచర్డు కాన్ *“The development of English Novel”* లో.

2. “నవల అన్నది కేవలం గద్యాత్మకమైన కాల्పనిక కథ కాదు. అది మానవుడి జీవితాన్ని గురించి పరిపూర్ణ మానవ చేష్టలగురించి గద్యరూపంలో చెప్పబడిన వ్యాఖ్యానం” అన్నాడు రాల్ఫ్ ఫాక్స్ తన *“Novel and the People”* లో.

3. “సజీవమైన జగత్తుతో పరిచయంచేసే కళాకృతి నవల. చాలా విధాల యీ జగత్తు మనచుట్టూ వున్న ప్రపంచాన్ని పోలి వుంటుంది” అన్నాడు లార్డ్ డేవిడ్ సెసిల్ తన గ్రంథం *“Hardy the Novelist”* లో

4. “నవల జీవితానికి ప్రతిబింబం. మిగిలిన అన్ని సాహిత్య ప్రక్రియల కన్న దీని పరిధి విస్తృతమైనది. నవలను మనం చాలా విధాలుగా చూడవచ్చు. కేవలం ఒక కథను చెప్పడం కొన్ని ఆచార వ్యవహారాలను విడితం చేయడం పాత్రల వ్యక్తిత్వాలను చిత్రించడం జీవితంపై ఒక దృక్పథాన్ని ప్రేరేపించడం— ఇవి అన్నీ నవల ఒక్కసారిగా గాని వేరువేరుగా గాని చేస్తుంది” అన్నాడు జె. బి. ప్రీస్టర్లీ *“The English Novel”* లో

తెలుగు నవలా వికాసం—మొదలి నాగభూషణ శర్మ.

మీది నిర్వచనములను బట్టి చూచినచో సమకాలిక సాంఘిక జీవితముతో నవలకుగల సన్నిహితత్వము మరొక సాహితీ ప్రక్రియకు లేదని స్పష్టమగుచున్నది. అది నవలయందలి ప్రత్యేకత. ఇందు రాజకీయ మత సాంఘిక

సమస్యలన్నియును చర్చింపబడును. నవలయందు చెప్పరానిది లేదు.¹ హెచ్. జి. వెల్స్ మున్నగు రచయితలు. కొందరు నవలను కళారూపముగా పరిగణింపలేదు.

“Wells has little patience with the idea that it was merely a means of relation and he stated categorically that he could not bring himself to look upon it as an art form.” Maugham.

“నవలయొక్క ప్రయోజన మానందమా? ఉపదేశమా? ఆనంద మగుచో అది కళాసృష్టియే. ఆనందముకాక ఉపదేశమే అగుచో అది కళాసృష్టికాదు. కళాప్రయోజన మానందము. కవులు, చిత్రకారులు, తత్వవేత్తలు నీ యంశము నంగీకరించిరి.” అని యిట్లు కొంత దనుక తర్కించి తురకు మామ్ నవల కళయే అగునని అంగీకరించి యున్నాడు² కాని దాని ఉత్తమత్వమును శంకించినాడు. అతని వాద ధోరణి మరొక విధ ముగ గూడ నడచినది. అది ప్రస్తుతము మన కనావశ్యకము. నవల

1. The novel has been made a vehicle for the teaching of history, the advocacy of causes, the showing up of abuses and initiation in the secrets of sex. “I would almost appear as though any man with anything to say on any theme said it in fiction” writes Mr. Philip Guedalla in an essay in the Sunday Times—The making of Literature.

2. What it all comes down to is the question whether the novel is a form of art or not. Is its aim to instruct or to please? If its aim is to instruct, then it is not a form of art. For the aim of art is to please. On this poets, painters and philosophers are agreed. I think we may claim that novel is a form of art, perhaps not a very exalted one, but a form of art nevertheless. It is however, an essentially imperfect form.

రచయిత వర్ణనీయాపుల్స్ అభిప్రాయమున నవల కళకాదు. తన యభి
ప్రాయమును వ్యక్తీకరించినంత మాత్రమున ఆమెకు తృప్తికలుగలేదు.
సజీవుడైయున్న విమర్శకుఁ డెవ్వడును నవలకు కళగా పరిగణింప లేదనియు
కళాధర్మముల ననుసరించి దానిని విమర్శింతునని పలుక లేదనియు నామె తన
నిశ్చితాభిప్రాయమును ప్రకటించినది¹ ఇట్లు పలువురు పలు విధముల
చెప్పిరి.

నవలా రచయితయు విమర్శకుఁడు నగు ఇ. యమ్. పార్సన్స్ నవల
కళాసృష్టియే అని అంగీకరించిచాఁడు. కాని కళాత్మకముగ నాటకమునకు
వచ్చిన యభివృద్ధి నవలకు రాదనియు నందులకు ముఖ్యకారణము
నవలయందు గన్పట్టు మానవత, లేక, అపరిష్కృత సాధన సామగ్రియే
యనియు నభిప్రాయపడినాడు. మానవత అనగా మానవ జీవితముతో
నవలకు గల సన్నిహితత్వము. ప్రకృతి లేక, స్వభావవాదులు చ్చిత్రించు
నసభ్య సన్నివేశముల మాట అటుండనిండు వాస్తవికవాదుల నవలల
యందు గన్పట్టు సన్నివేశములను తుదకు సంభాషణలను కూడ ఏ నాటక
కర్తయు గైకొనలేడు.² జీవిత సన్నివేశములను కొన్నింటి నేర్చి కూర్చుకొనుట

¹A Novel in particular has roused a thousand ordinary human feelings in its progress. To drag in art in such a connection seems priggish and cold-hearted, There is not a critic alive now who will say that a novel is a work of art and that as such he will judge it" quoted from The Making of Literature.

² I am thinking of that "grossness of its material" of which Mr. Forster speaks. It touches the life of every day common sense more nearly than any other kind of literature. Nothing is so trivial or absurd in human nature that it may not play its part in the novelist's picture. It may be more like life promisingly "like life" even than the drama; for the playwright is bound to concentrate-he dare not invite our prolonged attention to slighter details. The tittle-tattle which delights us in Pride and Prejudice and Emma would not be endured by an audience in the theatre "R. A. S. J."

అతని ప్రధాన కర్తవ్యము. సాధారణముగ నవలా రచయిత కట్టి యేర్పులతో గాని కూర్పులతో గాని పని యుండదు. యథాస్థితముగ పరిగ్రహింపబడు జీవితమునే ఫార్స్టర్ *"humanity or gross material"* అని పేర్కొనినాడు. లబ్బక్ పండితుడు (*Percy Lubbock*) *"The Craft of Fiction"* అను తన గ్రంథమున జీవితమును యథాతథముగ చిత్రించుట అశక్యము కావున నవల కళ కాక తప్పదనియు కళా నియమములు దానికిగూడ నన్వయించు ననియు స్పష్టము చేసినాడు.

"An art it must be since allteral transcript of life is plainly impossible, The laws of art, therefore; apply to this object of our scrutiny, this novel and it is the better, other things being equal, for obeying them."

మీది వివరణమును బట్టి చూచినచో నవలనుగూర్చి మూడు విధములగు నభిప్రాయము లున్నట్లు మనకు తెలియగలదు. 1. నవల కళ కానేకాదు 2. కళయే కాని ఉత్తమ కళకాదు. 3. నవల ఉత్తమకళ ఇందు మొదటిదియు మూడవదియు నొకదాని కొకటి కేవలము విరుద్ధములు.

నవలా విషయమున నన్ని విధములగు నభిప్రాయము లుదయించుటకు కారణమేమి? ఇతరాల మాటకేమి? నవలా రచయితలే దానిని కళాస్పృహగా పరిగణింపకుండుట వింతకదా !

ఈ యభిప్రాయ వైవిధ్యమునకు ముఖ్యకారణములు రెండు 1. కళా ప్రయోజనము. 2. నవలాస్వభావము.

కళా ప్రయోజన మానందమా? ఉపదేశమా? పూర్వ లీ ప్రశ్నకు సమాధానమును చెప్పకపోలేదు అవి యింతకుముందు వివరింపబడినవి. ఎంద రెన్ని విధముల చెప్పినను ఆ సమస్యను సమస్యగనే నిలిచి యున్నది. కళాప్రయోజన మానందము. అదియే దాని యేకైక ప్రయోజనము. ఇది కొందరి మతము టాక్ మహల్ వంటి మనోజ్ఞ కళా నిర్మాణమును చూచినపుడుగాని, మధురగానము నాలకించినపుడు గాని మన కానందము కలుగును. కాని దానికి ప్రయోజనాంతరము లేదు అది

కేవలానందము. నవల వలన మన కట్టి యానందము లభించు చున్నదా? లభింప
దని కొందరి మతము. నవలా పఠనము వలన జనించు నానందము సంఘ
సంస్కారాది ప్రయోజనాంతర సమ్మిశ్రితము. కావున నవల కళకాదు.
విశ్వజనీనమగు నానందమున్నది గావున, కళ యని యంగీకరించినను, ఉత్తమ
కళ యని మాత్ర మంగీకరింప వలనుగాదు. ఈ యభిప్రాయమునే సోమర్ సెట్
మామ్, ఫార్స్టర్ మున్నగువారు వ్యక్తీకరించి యన్నారు. వీరి యభిప్రాయమున
నవలా ప్రయోజన మానందమే ప్రయోజనాంతరములు గూడ నుండవచ్చును.
కాని, రచనా విషయమున, నిర్దిష్టములగు నియమములు లేని దగుటచే నిది
నాటకమువంటి యున్నత కళకాదు. ఇక నవలా ప్రయోజనము, సందేశమే
కాని, ఆనందము కాదు అని కొందరి అభిప్రాయము. అనగా సందేశమే
పఠమ ప్రయోజన మనుట, గౌణ మానందము. ఆనందక ప్రయోజనమగు కళ,
విశ్రాంతి సమయమున సుఖజీవులగు విలాస పురుషులు వినోదింపుట కేర్పడిన
దనియు సందేశక ప్రయోజనమగు నవల లోకప్రగతికి తోడ్పడు నుత్తమోప
కరణ మనియు వెల్పు మున్నగువారి మతము. కళాపరిధి చాల స్వల్పమైనదనియు
నవలా పరిధి బహువిస్తృత మనియు వారి యభిప్రాయము. అందులకే, కళా
నియమముల ననుసరించి నవలను విమర్శింపరాదని వారు తీర్మానించిరి. నవల
యందు చర్చింపరాని యంశమే లేదు. అట్టిది కళ యెట్లగును? ప్రయోజనమందే
కాక, స్వభావము నందుగూడ నవలలకు కళా ధర్మములు లేవు. కావున నది కళకాదు.
రాజకీయ మత సాంఘిక సమస్యా పరిష్కారమున కది ముఖ్య సాధనము.
అట్లయ్యునది ప్రచార సాహిత్యము కాదు. గంభీరములగు శాస్త్రవిషయములు
గూడ నందు చర్చింపఁబడు ననియు నది చరిత్రకు ప్రత్యామ్నాయ మనియు వారి
సిద్ధాంతము. కాని యీ మతము కొందరికి సమ్మతము కాదు. నవలయందు, మత
సాంఘిక రాజకీయ సమస్యలును, శాస్త్రవిషయములను చర్చింపఁబడవచ్చు నను
మాట వాస్తవమేకాని, దానికికూడ నొక పరిమితి యుండవలెననియు, ఒక
సూక్ష్మాంశము సాధారణముగా గొని పారంపర్యముగ దానికి సంబంధించిన సర్వ
విషయములను వివరింప యత్నించుట, అనుచిత మగుటయేకాక, అనార్థవ సూచక
మనియు, మామ్ అభిప్రాయము.

"There is no reason why a novelist should be anything but a novelist. It is enough if he is a good novelist. He should know a little about a great many things, but it is unnecessary and sometimes even harmful for him to be a specialist in any particular subject. He need not eat a whole sheep to know what mutton tastes like; it is enough if he eats a chop. Then, by applying his imagination and his creative faculty to the chop he has eaten. He can give you a pretty good idea, of an Irish stew; but when he goes on from this to broach his views on sheep-raising, the wool industry and the political situation in Australia, it is wise to accept them with reserve."

నవల:నాటకము

నవలకును, నాటకమునకును, ప్రధాన సాధన సామగ్రియందు కొంత సాదృశ్యము కలదు. కాని, ఆ రెండును భిన్న ప్రక్రియ లగుట, వానికిగల సాదృశ్య మల్ప మనియు భేదమధిక మనియు మనము గుర్తింపవలసి యున్నది. నవల శ్రవ్యకావ్యము. నాటకము దృశ్యకావ్యము. ఉత్పత్తియందే ఈ రెండును భిన్నములు. ఈ భేదము ముఖ్యము. తక్కిన భేదము లన్నియు దీని ననుసరించియే యుండును. మొట్టమొదటి భేదము కథాకథనమునందే కలదు. నాటకము దృశ్యము కావున నందు కథాకథనము పరోక్ష పద్ధతియందే నడచును. శ్రవ్యమగు నవలయందు ప్రత్యక్ష పరోక్ష పద్ధతులు రెండును పరిగ్రహ్యము లగుచున్నవి. రచయిత, స్వయముగా కథ చెప్పట ప్రత్యక్ష పద్ధతి యనబడును. పాత్రముఖముననే కథా కథనమంతయును నడచుట పరోక్ష పద్ధతి యనబడును. నవలాకారుడు ప్రత్యక్ష పరోక్ష పద్ధతులను రెండింటిని, కథాకథనమున నవలం

వింతును గావున, నాతని కమేయమగు “స్వేచ్ఛ” గలదు. కేవల పరోక్ష పద్ధతినే అవలంబింపవలసిన నాటకకర్త కట్టి “స్వేచ్ఛ” యుండదు. సందర్భమును బట్టి నవలాకారుడు కథాకథన విధానమును మార్చుకొనవచ్చును. వర్ణనాదులయందు ప్రత్యక్ష పద్ధతియే మనోజ్ఞముగ నుండును. అందందు మధురములగు సంభాషణ లు గూర్చియు, హృదయంగమములగు స్పృశములను సృజించియు, నవలా కారుడు, తన గ్రంథమునందు నాటకీయతను ప్రదేశపెట్టవచ్చును. పాత్రల స్వరూప స్వభావముల నొప్పుడు స్వయముగనే వివరింపవచ్చును. ఒకప్పుడు పాత్రద్వారముననే, వ్యక్తము చేయవచ్చును. పరిమితకాలముతో పరిమిత ప్రదేశమున, పరిమిత సాధనములతో నొక దృశ్యమును చూపవలసిన బాధ్యత నవలాకారునకు లేదు. అతడు, తన కథావస్తువును యథేచ్ఛముగ విపులీకరింపవచ్చును. పాత్రలను సూక్ష్మాతి సూక్ష్మముగ చిత్రింపవచ్చును. ఈ యంశములందు నవలకును, ఇతిహాసము నకును (*Epic*) చాల సాదృశ్యము కలదు. నవలకు వలెనే ఇతిహాసమునకును, కాల విషయమునగాని, వస్తు విషయమునగాని, పరిమితత్వము లేదు. నాటక మట్టిడికాదు. అది దృశ్యము—ప్రయోగయోగ్యత దాని ప్రధాన లక్షణము. ప్రయోగార్హము గాని నాటకము—నాటకమే కాదు. పరిమిత కాలముతో ప్రయోగింపదగిన నాటకమందు కథ నాతిహాసమును నాతి దీర్ఘమునైయుండుట అత్యావశ్యకము. సుదీర్ఘమగు కథ గల నాటకము, ఏకవార ప్రయోగయోగ్యము కాదు. అట్లగుట నది రసానంద జనకమును గాదు. “*War and Peace*” వంటి బృహద్గ్రంథము నవల కావచ్చును; నాటకము కాజాలదు. అత్యల్పమగు వస్తువు నాటకమునకే కాదు, నవలకును పనికి రాదు. అది బహుపాత్ర ప్రవేశార్హము కాదు. వివిధ మనోధర్మ వివరణమున కందు తావుండదు. కావున వస్తు స్వీకరణమునందు నవలాకారునకుగల స్వేచ్ఛ నాటక కర్తకు లేదనుట స్పష్టము.

“నవల స్వయం సంపూర్ణమగు సాహిత్య ప్రక్రియ. అన్యకా సాహిత్యము నది యపేక్షింపదు. రసానందజనకమగు సాధన సామగ్రి యంతయు

నందే నిక్షిప్తమై యున్నది. నాటకము స్వయం సంపూర్ణమగు సాహిత్య ప్రక్రియ కాదు. అదియొక సమాహారకళ. ప్రయోగావస్థయందు నాటకము, చిత్రలేఖనాది కళాంతర సాహిత్యము నపేక్షించును. కావున నప్పుడది సమాహారకళయే యగుచున్నది." నాటకము, పఠనావసరమున, శ్రవ్యకావ్యమే యగుచున్నది. కాని, అందువలన మనకు రసానందము కలుగదు ప్రయోగావసరమునగాని నాటక ప్రయోజనము సిద్ధింపదు. కాళిదాసాదుల నాటకములు, పఠనావసరమున గూడ, రసానందజనకము లగుచున్న వనుమాట వాస్తవమే. వారు సాహితీరంగ సవ్య సాచులు. ప్రపంచమున నట్టి మహాకవులు చాల కొలది మంది మాత్రమే గలరు.

“బహునియమబద్ధములగు సాహిత్య ప్రక్రియలలో నాటక మగ్రగణ్యము. రంగస్థల ప్రయోగయోగ్యతను సాధించుటకై నాటకకర్త పెక్కు నియమములకు లోబడి తన రచన చేయవలసియున్నది. అట్టి నియమములలో ముఖ్యము సంక్షిప్తత (*Brevity*). అనావశ్యకములగు నంశములను పరిహరించి, అత్యావశ్యకము లగు నంశములను మాత్రమే నాటకకర్త గ్రహింపవలసియున్నది. రంగ విభజనమందేగాక, సంభాషణలయందుగూడ సంక్షిప్తత యను ధర్మ మసి దారా వ్రతముగా పాటించబడవలయును. సంభాషణ లుపన్యాసములుగ మారినచో అనుకర్తలు తమ నటధర్మమును గోల్పోయి ప్రేక్షకధర్మము నవలంబింప వలసి వచ్చును. హాస్యాస్పదములగు నట్టి పరిణామములు రాకుండ నాటకకర్త జాగరూకత వహింపవలసియున్నది. నీరసము ననుచితము నగు వస్తువు సూచింపఁ బడవలయునని మధురోదాత్త రసభావ నిరంతర మగు వస్తువు మాత్రమే ప్రదర్శింపఁబడ వలయు ననియు నాలంకారికులు గూడఁ జెప్పియున్నారు. దృశ్య కావ్యలిప్యమును మనసున నుంచుకొనియే వారట్టి నియమమును గావించిరని తలంపనగును నవలాకారున కి నియమము లెవ్వీయును లేవు. ఆతఁడు సర్వతంత్ర స్వతంత్రముగా తన రచనను చేయవచ్చును. అందులకే *"The drama is the most rigorous form of literary art and prose fiction is the loosest"* అని హాడ్సన్ పండితుఁడు నుడివి యున్నాఁడు.

నవలకును నాటకమునకును గల ప్రధాన సాదృశ్య భేదములు వివరింపఁ బడినవి. ఇక నవలారచనకు సంబంధించిన ముఖ్యాంశములను పరిశీలింతము.

“కథావస్తువు, పాత్రచిత్రణము, సన్నివేశ కల్పనము అనునవి నవలకు ముఖ్యాంశము లని చెప్పవచ్చును. వీనికి దేశకాల నిర్దేశమును గూడఁ జేర్చినచో నివి నాటకము లగును. విషయ ప్రాధాన్యముగల (*objective*) సర్వవాఙ్మయ ప్రక్రియలకు నివి సమాన ధర్మములే. కాని, సర్వప్రక్రియలును వీనికి సమాన ప్రాధాన్యము నంగీకరింపవు. కొన్నిట వస్తువు ప్రధానమై యుండఁ, గొన్నిటఁ బాత్రచిత్రణము ప్రధానమై యుండును. ప్రాధాన్యమునందేగాక, రచనాశిల్పము నందుగూడ నీ వాఙ్మయశాఖలు భిన్నమార్గములఁ బోవుచుండును. కావున నవల యందీ యంగములలో నెద్దాని కెట్టి ప్రాధాన్యము కలదో, వీనిని ప్రపంచించుటలో నవల యెట్టి శిల్ప ధోరణి నవలంబించునో మనము తెలిసికొనవలసి యున్నది.”

“విషయ ప్రధానములగు వాఙ్మయ ప్రక్రియలకు కథావస్తు వత్యావశ్యక మగు నంగము. కొన్నిటియం దాకథ పెద్దది గావచ్చును. కొన్నిటియం దది చిన్నది కావచ్చును. పెద్దతో చిన్నదో కథ యుండక తప్పదు. మానవకృత వివిధ కార్యకలాప వివరణమే కథ యగుచున్నది. వారు చేసిన పనులను, సాధించిన ప్రయోజనములను, అనుభవించిన సుఖదుఃఖములను, వాగ్రూపమున వ్యక్తీకరించినచో కథ యగును. కావున, పాత్రలులేని కథ యుండదు. ప్రత్యక్ష ప్రపంచమునందలి స్త్రీ పురుషులే, కావ్య ప్రపంచము నందలి పాత్రలు కదా! ఇట్లు కథావస్తువు తోడనే పాత్ర చిత్రణమును సిద్ధించుచున్నది. మానవ జీవితమందలి చిత్ర విచిత్ర పరిణామములకు కారణములైన, విశిష్టఘట్టములనే సన్నివేశములని యనవచ్చును.” సహేతుక సన్నివేశ విశిష్ట కథావస్తువునే ఇతివృత్త మని యందురు.

ఇక నీ యంశములను సూక్ష్మముగ పరిశీలింతము. ప్రప్రథమముగా పరిశీలింపఁదగినది కథావస్తువు, లేక ఇతివృత్తము. కథావస్తు విషయమున నభి ప్రాయభేదములు గలవు. నవలయందు కథాప్రాధాన్యమునే అంగీకరింపని విమర్శక

రచయితలు గలరు. వారి యభిప్రాయమున నవల విజ్ఞాన సర్వస్వము వంటిది; సాంఘికములగు సర్వసమస్యలు నందు పరిష్కరింపబడును; లేదా, వివరింపబడును. సమకాలిక సాంఘిక సమస్య పరిష్కారమున కర్దిష్టముగాని నవల నవలయే కాదు; ఆవరణయోగ్య మనలేకాదు. ఇదియొక వాదము. వెల్సు మున్నగు రచయిత లీ వాదమునకు చెందినవారు. కథాప్రాధాన్యము నంగీకరించు రచయితలును గలరు సోమర్ సెట్ మామ్ కథా ప్రాధాన్యము నిట్లుగడించి యున్నాడు.

“I have in my time, hoping to improve myself, read several books on the novel. Their writers are, on the whole, as disinclined as was H. G. Wells to look upon it as a means of relaxation. One point they are pretty unanimous on is that the story is of little consequence. Indeed, they are inclined to regard it as a hindrance to the reader's capacity to occupy himself with what in their opinion are the novels significant elements. It does not seem to have occurred to them that the story, the plot, is as it were a lifeline which the author throws to the reader in order to hold his interest. They consider the telling of a story for its sake as a debased form of fiction. That seems strange to me, since the desire to listen to stories appears to be as deeply rooted in the human animal as the sense of property. From the beginning of history men have gathered round the camp-fire, or in a group in the market place, to listen to the telling of a story.

కథా ప్రాధాన్యము నుగ్గడించుచు మామ్ చెప్పిన మీది విషయములలో రెండు ముఖ్యముగా పరిశీలనార్హములై యున్నవి. అందు మొదటిది: నవలా పఠన మునందు సహృదయుల యాసక్తి చెదరకుండ నిలుపునది కథ మాత్రమే అనగా కథాప్రాధాన్యముగాని నవల సహృదయ చిత్తరంజకము కాదనుట. విజ్ఞాన దాయకములగు నితర విషయములు నవలయందుండరాదని భావింపరాదు. అవి

యుండవచ్చును. కాని కథా గతితో పొండి పొసగి యుండవలెను. రెండవది: కథా శ్రవణమునెడ మానవునకు గల ఆసక్తి. అది ఈనాటిది కాదు. చరిత్ర ప్రారంభము నుండియు నది కలదు. చలి మంటకడగాని, విపణి వీధియందుగాని గుంపులు గుంపులుగా చేరి కథ లాలకించుట బహు ప్రాచీనమగు నాచారము. ఈనాడు గూడ జనపదములం దట్టి యాచారము గన్పట్టును. కథాశ్రవణము నెడ మానవునకు గల సహజాసక్తిని రచయితలు విస్మరింప రాదని మామ్ అభిప్రాయము ఆధునికము లగు కొన్ని నవలలలో కథయే యుండదు. ఉన్నను దృశ్యా దృశ్యముగ అస్తి నాస్తివి చికిత్సా పోషకముగ నుండును. అట్టి నవలలకు నేడు బహుశ ప్రచారము గలదు. కావున కథా ప్రధానము కాని నవల సహృదయ హృదయ యంగమము కాదు అని నిశ్చితముగ చెప్పజాలము. చక్కని కథ మానవ హృదయము నాకర్షించు నను మాట వాస్తవమే; అట్లే మరికొన్నింటికి గూడ హృదయము నాకర్షించు శక్తి గలదని యంగీకరింపక తప్పదు. నేడు మానవ హృదయము బహు భావసంతుభితము, క్లిష్టము, నగాధమునై యున్నది. ఎందు చూచినను విజ్ఞానజ్యోతులు వెల్లివిరిసియున్నవి. అది భౌతికశాస్త్ర పరిజ్ఞాన బలమున మానవుఁ డనంత విశ్వ రహస్యములనే కనుగొను చున్నాడు అట్లయ్యును మానసికమగు శాంతిలేక సతమత మగుచున్నాడు. ఇట్లు ఆధునిక మానవ జీవితము పరస్పర విరుద్ధ వివిధ భావ ప్రపీడితమును గహనమునై యున్నది. అట్టి జీవితమును నవలాకారుఁడు చిత్రింప యత్నించును. నవలయందలి వస్తు వైవిధ్యమున కదియే మూలకారణము. వస్తు స్వీకరణ విషయమున నవలాకారుఁడు సర్వతంత్ర స్వతంత్రుఁ డనియు ఇదమితముగా ఇట్టి లక్షణములు గల వస్తువే నవల కుపాదేయ మని చెప్పుట సాహసైక మూలమనియు మనము తెలిసికొనవలసి యున్నది. కాని స్థూలముగా కొన్ని లక్షణములను మన మూహింపవచ్చును. వానికి గూడ కొన్ని యపవాదము లుండవచ్చును. కాని, సర్వ సాధారణముగా ప్రపంచభ్యాతిగాంచిన నవలలయం దాలక్షణములు గన్పట్టును. అందు మొదటిది విశ్వజనీనత (Universality). రెండవది చిత్తరంజకత. మూడవది సంఖ్యావ్యత. నవలాకారుఁ డొక ప్రత్యేక సంఘమును మనసునం దుంచుకొని గ్రంథరచన గావించినచో ఆ గ్రంథము బహుజనామోదమును బడయ జాలదు. ఆ సంఘమందలి జనులకు మాత్రమే అది రుచించును. ఇతరులకు కాదు.

విశ్వజనీనతను సాధించుటెట్లు? రచయిత యగువాడు తానెరిగిన సంఘమును గూర్చి కాక ఇతరములను గూర్చి యెట్లు వ్రాయగలడు? అను ప్రశ్నలకు మనము సమాధాన మీయవలసియున్నది. రచయిత తానెరిగిన సంఘమును గూర్చియే వ్రాయును; వ్రాయగలడు. అట్లు వ్రాయునపుడు మానవజాతి కంతకును సామాన్యములై యున్న కామక్రోధాద్యా వేగములనుగూడ ప్రపంచింప వలయును. అనగా సాంఘికతా ద్వారముననే విశ్వజనీనతను సాధింపవలసియున్న దనుట. మొదటి నుండి తుదివరకు నవలయందలి వస్తువు చిత్తరంజకముగా నుండవలెను. విసువు గలిగింపరాదు. నవలయందలి సన్నివేశము లన్నియు సంభావ్యతా ధర్మబద్ధములై యుండవలెను. తాత్కాలికములగు సమస్యల నాధారముగాగొని నవల వ్రాయుచో శాశ్వతత్వము సంపాదించుటకై విశేష యత్నముఁ గావించవలసి యుండును. కారణమిది; సమస్య ప్రాధాన్యము నశింపగనే నవలా ప్రాధాన్యమును నశించును. కావున విశ్వమానవజాతి కంతకును సహజములై యున్న కామక్రోధాది భావములను గూడ నందు ప్రపంచింపవలెనని అట్టి నవలకు గూడ శాశ్వతత్వము లభించును.

కథావస్తువును ద్వితీయా విభజింపనగును : 1. నిబిడబంధము (*Organic plot*), 2. శిథిలబంధము (*Loose plot*). వస్తు ప్రధానమగు నవల నిబిడబంధ మనబడును. అందు పాత్రచిత్రణ మప్రధానమగును; కథాగతి ననుసరించి పాత్రలు నడుచుచుండునేగాని, సహృదయ మనఃఫలకములపై స్వప్రతిభా విశేషము ముద్రిత మగునట్లు వ్యవహరింపవు. రచయిత తొలుదొల్త కార్యకారణబద్ధమును, చమత్కారజనక సన్నివేశ సముల్లసితము నగు కథ నూహించును. తరువాత తదనుగుణముగ పాత్రలను డిద్దుకొనును. పాత్ర ప్రధానమగు నవల శిథిలబంధ మనబడును. ఇందు కథకు ప్రాధాన్యముండదు; ప్రప్రథమముగా రచయిత

*Eternal values are very very fleshless. Whatever he wants to or not, and even if he has his eyes on eternal laurels, the writer is speaking to his contemporaries and brothers of his class and race—What is Literature.

by Jean Paul Sartre. Page 49.

దృష్టి నొకపాత్ర ఆకర్షించును. ఆ పాత్ర స్వభావమును చేష్టల నాధారముగాగొని కథాకథనము జరుగును. అనగా జీవితమున నా పాత్ర యెదుర్కొను వివిధ పరిస్థితులే కథగా నేర్పడు ననుట. కథకును, పాత్రకునుగల సన్నిహితత్వము ముందే వివరింపఁబడినది. వాని ప్రాధాన్యము నందుగల తరతమ భేదము నాధారముగా గొనియే యీ విభజనము చేయఁబడిన దనియు, కథాపాత్రమల కవినాభావ సంబంధము గలదనియు మనము గుర్తింపవలసియున్నది.

శుద్ధ మిశ్ర భేదమున నితివృత్తమును ద్విధా విభజింపనగును. ఒక్కటే కథ గలది శుద్ధము (**Simple plot**): రెండుమూఁడు కథలు గలది మిశ్రము (**Complex plot**). రెండు మూఁడు కథలున్నచో వానికి గల సంబంధము క్లృతిమమును, హేతుశాస్త్రమును గాక సహజమును సకారణమునై యుండవలెను.

కథావస్తువు సాంఘికముగాని, చారిత్రకముగాని, పౌరాణికముగాని కావచ్చును. వీనిలో నత్యధిక సంఖ్యగలవి సాంఘికములు; తరువాత వచ్చునవి చారిత్రకములు, అత్యల్ప సంఖ్య గలవి పౌరాణికములు.

కథాకథనము

కథాకథన విధానము రెండు విధములుగా నుండవచ్చును.

1. రచయితయే కథ చెప్పుట. కథాకథన మార్గములం దిది ఖహ ప్రాచీనమైనది. పురాణేతిహాసాదు లీ పద్ధతయందే రచింపఁబడినవి.

2. ఒక పాత్రచేత కథ చెప్పించుట. ఇందు కథాకథన మంతయు ఉత్తమ పురుషులందు నడచును. రచయితయే కథ చెప్పనపుడు కథాకథనము ప్రథమ పురుషులో నడచును. దీనిని ఆంగ్లమున "**Omniscient method**" అని యందురు. కథాకథన మందీ రెండును ప్రధాన భేదములు. వీనికిగల లాభనష్టములు సమానములు. దేని ప్రయోజనము దానికున్నది, దేని అనుకూల్యము దానికున్నది. మొదటి మార్గము నవలంబించిన రచయిత కపారమగు స్వాతంత్ర్య ముండును. అతఁడు తన యిచ్ఛవచ్చినట్లు కథను విపులీకరింపవచ్చును; పాత్రల మనస్తత్వ

మును వివరింపవచ్చును. సూక్ష్మాతిసూక్ష్మముగ వివిధ దృశ్యములను మనోజ్ఞముగ వర్ణింపవచ్చును; కార్యకారణ విచారణము గావింపవచ్చును; సదసన్నిర్ణయము చేయవచ్చును. వేయేల? ఏయే విషయము లావశ్యకము లని యాతనికి తోచునో వానినన్నింటిని యథేష్టముగా ఆతడు వివరింపవచ్చును. ఇది ఈ మార్గమందున్న లాభము. ఇత నష్టము: రచయిత తనకు గల యీ స్వాతంత్ర్యమును దుర్వినియోగము గావించుట కవకాశము లిందు చాలగలవు; అనావశ్యకములగు సంశయాల కధిక ప్రాధాన్యము నీయవచ్చును. అందువలన రచన గురుతరము కావచ్చును. వాగాడంబరముగను నిర్ణేతుకముగ తోనుగావచ్చును. గ్రంథ విస్తృతిని పరిగణింపక పోవచ్చును. సహృదయుల కేవలము గల్గునట్లు గ్రంథమును పెంచవచ్చును. ఒకప్పుడు రచయిత యెదుర్కొనలేని పరిస్థితు లిందుదయించుట కవకాశము కలదు. ఉదాహరణమునకు పాత్రచిత్రణమును గైకొందము. తన ఆత్మీయత కించుక దగ్గర నున్న పాత్రలను కవి సహజముగను, రూపరేఖలు స్పష్టములై యుండునట్లుగను చిత్రింపగలడు. ఇతర పాత్రలను సృజించుటయం దంతటి ప్రజ్ఞా విశేషమును చూపజాలడు. అట్టియెడ నా పాత్ర లస్పష్టముగ జీవకళా రహితముగ గన్పట్టును. అందువలన శిల్పసౌష్ఠ్యము కుంటుపడును. ఇది సార్వత్రికముగ గన్పట్టు ననిచెప్పుట కాదు. తన యాత్మీయతకు సన్నిహితములై యున్నను, లేకున్నను సర్వపాత్రలను సమాన ప్రతిభతో చిత్రింపగల మహారచయితలు లేకపోలేదు. కాని, రచయితయే కథకుఁ డగునపుడు కొన్ని యెడల నీ లోపము గానవచ్చు ననుట కెట్టి సందియమును లేదు.

ఈ పద్ధతి యందలి లోపములను గమనించియే హెన్రీ జేమ్స్ మున్నగు రచయితలు మరొక మార్గము నవలంబించిరి. దీనిని విషయ నిష్ఠము (Objective) లేక నాటకీయము (Dramatic) అని యందురు. నాటకీయ మనుటచే నిది కేవల సంభాషణ రూపముననే యుండునని తలంపరాదు. ఇది ముఖ్యముగా పాత్రల మనోజీవితమును (Psychic life) వివరింప యత్నించును. ఇందు రచయిత సర్వజ్ఞత్వమునే (Omniscience) భజించును. గాని, మొదటి మార్గము నందు వలె నది అన్ని పాత్రలకును సంబంధించి యుండదు. ఇందు రచయిత దృష్టి ఒక్కటే ఒక్క పాత్రపై కేంద్రీకృతమై యుండును. ఆపాత్ర భ్రమశీలము గావచ్చును. గావున సర్వజ్ఞత్వ మిందు సంపూర్ణముగాదు. సర్వజ్ఞత్వి మనఁగా నిట పాత్ర లన్నింటికిని సంబంధించిన బాహ్యభృంతర ధర్మములను సంపూర్ణముగ

తెలిసికొని యుండుటయే. జేమ్స్ అవలంబించిన పద్ధతి యీ విధముగా వివరింపఁబడియున్నది.

“Mind stuff he made the controlling background of his fiction. But he rejected the possibility of revealing the entire stream of consciousness, attempted by his successors, as he rejected the effort of the naturalists to render all the visible and all the audible phenomena of the external scene. He developed the function of a single character, to whose consciousness the story appears as a drama and by which it is recorded with the selection of detail and the emphasis and suppression proper to it. He decried on the one hand the autobiographical or biographical form so generally characteristic of the English novel, as tending to loose methods and careless workmanship and on the other hand the freedom of the omniscient novelist to enter the mind of each of his characters at will.”

— History of the Novel in England.

ఈ నవలలు చేతనా ధర్మ నియంత్రితము లని ముందే వివరించితిని రచయిత తన దృష్టిని ఒక్క పాత్రయందే కేంద్రీకరించియుండును. ఆ పాత్రయొక్క చేతనకు (*consciousness*) నాటక ప్రయోగమునందువలె కథా గతియంతయు నగపడును. అంతట ఆ పాత్రయే కథను వివరించును? వివరణో చిత్రముగ కొన్నియంశములు నొక్కిచెప్పబడును. కొన్ని యంశము లజచి పెట్టబడును. సాధారణముగ ఆంగ్లమున నవలలు ఆత్మకథా రూపమునగాని (*Autobiography*) జీవితకథా రూపమునగాని (*Biography*) యుండును. ఆ మార్గములు శిథిలము లనియు, అందు శిల్పము అనవధానతాదూషిత మనియు జేమ్స్ అభిప్రాయపడి వానిని నిండించి యున్నాడు. మరియు తన యిష్టానుసారముగ ప్రతి పాత్రయొక్క మనో ధర్మములను వివరింపయత్నించు నవలా కారుని స్వాతంత్ర్యమును పరిహసించియున్నాడు. ఏకపాత్రచేతనావగత పిషయ

వివరణ రూపమగు నీ రచనావిధానమన కదావరణముగ **"The ambassadors"** అను గ్రంథమును గైకొననగును. ఇందు జేమ్స్ స్ట్రెథర్ (**Strether**) పాత్రకు ప్రాధాన్యమంతయు నొసంగియున్నాడు. అతని దర్శన శ్రవణాదుల మూలమునకు చింతనానుభవముల మూలమునను కథాకథనమేకాక పాత్రోన్మీలనమును జరుగును. చేతనాప్రవాహమును (**stream consciousness**) సంపూర్ణముగా వ్యక్తికి రించుట కవకాశము లేదని జేమ్స్ అభిప్రాయము. జేమ్స్ జాయిస్ (**James Joyce**) ఈ మార్గమును పరాకాష్ఠకు గొనిపోయెను. ఆవశ్యమగుచో వీరు ప్రధానముగ జేమ్స్ బాహ్య విషయములను నాటకీయముగ వివరించి, మనోవిశ్లేషణను సూచనామాత్రముగ విడుచుటయు గలదు. ప్రకృతివాదులవలె చూచినదానినెల్ల వినినదానినెల్ల వ్యక్తికరించుటకు వీరంగీకరింపరు.

చేతనాప్రవాహము అనగా నేమి? అంతయు అననది లేకుండ ఉన్నతానత విషమరీతిని చరించు భావసమూహమును చేతనాప్రవాహము (చైతన్యస్రవంతి) అని యందురు. అత్యాధునికములగు నవలలయండిది కానవచ్చును. ఉదా: జేమ్స్ జాయిస్ రచించిన యులిసిస్ పైకి చూచుటకు అనావశ్యకములుగ నున్న భావములకు నవలాకారుడు తన గ్రంథమున తావొంసంగును: శిథిలబంధముగల భావములను ప్రధాన కథతో కలుపయత్నించును. డొరొథీ రిచర్డ్సన్ (**Dorothy Richardson**) అను నవలారచయిత్రి తన గ్రంథములం దన్నిట నీ శిల్పమునే ఉపయోగించినది.

ఈ మార్గమునందుగూడ లోపములు లేకపోలేదు. ఈ శిల్పము సామాన్యులకు దురవగాహమై యుండును*. అది యిందలి ప్రధానలోపము.

*It's the rummest method for one to employ systematically as you do now a days; and you employ it at your peril. In this crowded and hurried reading age pages that require such close attention remain unread and neglected. You can't skip a word if you are to get the effect and 19 out of 20 worthy readers grow intolerant. The method seemed perverse, "say it out, for god's sake", they cry and have done with it,

రెండవది: ఉత్తమ పురుషలో కథచెప్పట, అనగా, ఒక పాత్రచేత కథ చెప్పించుట. ఇందును కొన్నిలాభములు కలవు. మొదటిది కథాంశములు యధార్థము లను విశ్వాసము జనించుట. రెండవది: కథకునియెడ మనకు సానుభూతి కలుగుట. ఇది లేఖలరూపమున నుండవచ్చును: దినచర్యా పుస్తకరూపమున నుండవచ్చును.

పాత్రచిత్రణము :

సజీవపాత్ర నిర్మాణమునందే నవలాకారుని ప్రతిభ వ్యక్తమగును. ఇతివృత్త ప్రధానములగు నవలలు ప్రశస్తతరము లనుట కెట్టి సందియమును లేదు. నవలా కారుడు సృష్ట. సృజనాత్మకమగు నాతని శక్తికి నికషోపలము పాత్రనిర్మాణము. పాత్రలయందు జీవచైతన్య ముట్టిపడుచుండవలెను. పోతపోసిన బొమ్మలవలె నిశ్చలములై జీవకళారహితములై యుండరాదు. “పాత్రలు సజీవములుగఁ దోచుటకై రచయిత వివిధ మార్గముల నవలంబింపవచ్చును. అందు ముఖ్యములు కొన్ని వివరింపఁబడును. అందు మొదటిది: బాహరమగు రూపచిత్రణమునందేగాక, అంతరమగు స్వభావ చిత్రణమందుగూడ వైయక్తికమగు ప్రత్యేకతను వివరించుట. మనుజు లందరకును శరీరావయవ నిర్మాణ మొక్కతీరుననే యుండును. కాని, పరిశీ లించి చూచినచో నొక్కొక్కనియం దొక్కొక్క ప్రత్యేకలక్షణ ముండి యుండును. దానిని బట్టియే ఆ వ్యక్తినిగుర్తించుట సులభమగుచున్నది. మనుష్యుని బోలిన మనుజు లుండవచ్చును. కాని, యన్నిట నొక్క తీరుననే యున్న మనుష్యు లుండరు. అవయవ నిర్మాణమునం దెక్కడనో ఒకచోట భేదముండి యుండును. అది సృష్టి వైచిత్ర్యములలో నొకటి. ఇక స్వభావభేద మనంతము. మానవస్వరూప స్వభావములం దున్న యీ వైశిష్ట్యమును ప్రధానముగా నవలారచయిత విశదీక రింపవలసి యున్నది. అప్పుడే పాత్రలు భావుకమనోనయనములకు సృష్టముగా గోచరింతురు. సజీవపాత్ర నిర్మాణమున కవలంబింపవలసిన మార్గములలో నిది ప్రధాన మునవచ్చును. ఈ వైశిష్ట్యమే పాత్రల మాలయందును చేతలయందును వ్యక్తముకావలెను.

“పాత్రచిత్రణము సహజమును, స్వభావసిద్ధమునై యుండవలెను. ఆ కారణముగ నే పాత్రయు తన స్వభావమునకు విరుద్ధముగఁ బ్రవర్తించరాదు.

హఠాత్సంభవములగు మార్పు లెంత విరళములుగ నున్న నంత హృదయంగమముగా రచన యుండును."

పాత్రచిత్రణము రెండు విధములుగా నుండవచ్చును. 1. ప్రత్యక్ష పద్ధతి 2. పరోక్ష పద్ధతి వీనిని పరుసగా ఆఖ్యాన నాటకీయ పద్ధతులనవచ్చును. సజీవపాత్ర నిర్మాణమున కాఖ్యాన పద్ధతికంటె నాటకీయ పద్ధతియే మిగుల నొప్పియుండునని కొందరి యభిప్రాయము. రచయితయే ఆఖ్యానమార్గమున పాత్రలనుగూర్చి చెప్పుటకంటె నాటకీయయగు మార్గమున పాత్రలే తమ్ముదాము వ్యక్తము చేసి కొనుట ప్రశస్తతర మని వారి యభిప్రాయము. కాని యివియన్నియు రచయిత ప్రతిభపై నాధారపడి యుండును. నవలారచయితకు ఈ పద్ధతులను రెండింటిని ఉపయోగించుకొనుట కధికారము గలదు. ఆ యధికారమును ఆ హక్కును ఆతఁ డేల వినియోగించకొనరాదు? ఆతఁడు వ్రాయుచున్నది నవలయే గాని నాటకము కాదు కదా:

"At the heart of the story is man" అని ఒక ఆంగ్ల విమర్శకుఁడు చెప్పినమాట సర్వథా సత్యము, మానవ జీవితమును చిత్రించుటయందే నవలాప్రాశస్త్య మంతయు నిమిడియున్నది. మరొక విశేషము: మనము నిత్య జీవితమందు చూచుచున్న వ్యక్తులనే నవలా కారుఁడు చిత్రించు ననఁగాదు. మన దర్శనముకంటె ఆతని దర్శనము నిశితము: ప్రగాఢము. కావుననే ఆతఁడు సృజించు పాత్రలుగూడ స్థూలదృష్టికి గోచరముగాని యాథార్థ్యముతో భాసించుచుండును. అందులకే హార్టీ తన పాత్రలను గూర్చి **"More true than real"** అని చెప్పి యున్నాఁడు.

"In fiction everything is true except names and dates; in history nothing is true except names and cates."

Hadson.

ఫోర్స్టర్ అను విమర్శక రచయిత **"Aspects of the Novel"** అను తన గ్రంథమున పాత్రలను ద్విధా విభజించియున్నాఁడు. 1. **Round characters**, 2. **Flat characters** క్లిష్టమును గంభీరబహు గుణోపేతమును అగు పాత్రను **"Round character"** అనవచ్చును. స్పష్టమును ఏకైక గుణవిశిష్టమును అగు

పాత్రను **"Flat character"** అనవచ్చును. ఇందు మొదటి శాఖకు చెందిన పాత్రలను సృజించుటయందే నవలాకారుని నిర్మాణ దక్షత విశదమగును.

నవలను గూర్చి సోమర్ సెట్ మామ్ చెప్పిన యీ క్రింది విషయములు స్మరణీయములు.

"A work of fiction is an arrangement of incidents devised to display a number of characters in action and to interest the reader. It is not a copy of life as it is lived. Just as in a novel conversation cannot be reproduced exactly as they take place in real life, but have to be summarised so that only the essential points are given, and then with clearness and concision, so facts have to suffer some deformation in order to accord with the authors' plan and to hold the reader's attention. Irrelevant incidents must be omitted; repetitions must be avoided—and heaven knows, life is full of repetitions; isolated occurrences and events that in real life would be separated by a passage of time may often have to be brought into proximity. No novel is entirely free of improbabilities and to the more usual ones readers have become so accustomed that they accept them as a matter of course. The novelist cannot give a literal transcript of life, he draws a picture for you which, if he is a realist, he tries to make life-like; and if you believe him he has succeeded.

కార్యాచరణ ప్రవృత్తము లై యున్న కొన్ని పాత్రలను ప్రదర్శించుట కేర్పడిన సన్నివేశములనే నవల యనవచ్చును. యథార్థ జీవితమున కది ప్రతిగాదు. జీవిత విషయములను కొంత మార్చి నవలాకారుడు గ్రహించును. అప్పుడే అది సహృదయుల దృష్టి నాకర్షించును. అనావశ్యక విషయములు విడువబడును. పునరుక్తులు పరిహరింపబడును. బహు కాలవ్యవధిగల జీవిత సన్నివేశము తొకచో చేర్పబడును. అసంభావ్యములు లేని నవల యుండదు. కొండిగనో, గొప్పగనో,

ప్రతి సమయందు ససంఖ్యావ్యములగు విషయము లుండనే యుండును. కొన్నిటికి హృదయు లలవాటుపడి యుందురు. కావున వాని నంగీకరింతురు. నవలాకారుడు యథాస్థితముగా జీవితమును చిత్రింపలేడు. ఆతఁడొక చిత్తరువును వ్రాయును. వాస్తవికవాది (Realist) యగుచో నాతఁ డాచిత్తరువును జీవకళా భాసురముగ చేయయత్నించును. ఆతనిని మీరు నమ్మినచో ఆతఁడు చరితార్హుడు.

కథానిక

ఆధునిక యుగమునందే ఆవిర్భవించి, అల్పకాలములోనే, అనల్ప వ్యాప్తి గాంచిన సాహితీ ప్రక్రియలలో కథానిక యొకటి. అనఁదినము నసంఖ్యాక జనా నీనమునకు, ఆనందమును చేకూర్చు గడ్డకావ్య భేదమిది. పండిత పామర రంజక మగు నీ ప్రక్రియా విశేషము కథావాఙ్మయ శాఖకు చెందును. కాని, యిది కేవల కథకాదు. రచనాశిల్ప ప్రత్యేకతను బట్టియు, వివిధ ప్రయోగ వైచిత్రిని బట్టియు, చూచినచో, దీనిని వినూత్నమగు సాహితీ ప్రయోగముగా పరిగణించుట యుచిత మనిపించును; వినూత్నము నత్యాధునికము నగుటచే, దీనిని గూర్చి జరిగిన విమర్శ నాత్మక పరిశోధనయు నల్పముగనే యున్నది. కావుననే, కథానికా లక్షణములను, నిశ్చితముగా నిర్దేశించి చెప్పుట కాధారములు చాలవు. షణ్షణ పరిణామ శీలమగు నవ్యాచీన మానవ ప్రవృత్తిని చిత్రింప యత్నించు కథానికాది సాహితీ ప్రక్రియ లను, అపవాద రహితముగ, నిర్వచించుట సాహసైక మూలము. అతివ్యాప్తికిగాని, అవ్యాప్తికిగాని, గురిగాని లక్షణమును చెప్పుట అసాధ్యమనక తప్పదు. కావున, క్రింద చెప్పబడు లక్షణములు స్థూలమనియు, నపవాద శూన్యములు కావనియు గ్రహించునది.

నవ్యకథానికా లక్షణములను తెలిసికొనుటకు పూర్వము. మనకు పరిశీలనార్హ మగు విషయ మొకటి గలదు. అది మన ఆలంకారికులకు సంబంధించినది. వారు గద్యకావ్య ప్రభేదములను పేర్కొనుచు, కథానికనుగూడ, లక్షణ పూర్వకప గ చెప్పిరి.

“ఆఖ్యాయిక, కథా, ఖండకథా, పరికథా, తథా
కథానికేతి మన్యంతే గద్యకావ్యంచ పంచదా”.

అగ్ని . వు.

ఇందు గద్యకావ్యభేదము లైదు పేర్కొనఁబడినవి. 1. ఆఖ్యాయిక 2. కథ 3. ఖండకథ 4. సరికథ 5. కథానిక. వీని స్వరూప స్వభావములను సంక్షిప్తముగా నిట్లు చెప్పవచ్చును. మొదటిది ఆఖ్యాయిక. ఇందు ఇతరులు రచించిన పద్యములు అచ్చటచ్చట ఉదాహృతములు కావచ్చును. ఉచ్చాసాది విభాగముగూడ నిందుం డును. అందందు శ్లోకము లున్నను, నిది గద్యకావ్యభేదముగనే పరిగణింపఁబడి యున్నది. అవి ఉదాహృతము లగుటయే అందులకు కారణమై యుండును. కథ కేవల గద్యమయము; ఉచ్చాసాద్యవాంతర విభాగశూన్యము. ఈ కావ్య భేదము లను రెండింటిని, రచనా రీతిని బట్టికాక, ఇతివృత్త స్వభావమును బట్టి, మరొక విధ ముగాగూడ నిర్వచింపవచ్చును. కల్పితేతి వృత్తము గలది కథ. యథార్థేతి వృత్తము గలది ఆఖ్యాయిక. ఇది మతాంతరము. నాయకుఁడు, తన చరిత్రను తానే చెప్పుచో, నది ఆఖ్యాయిక యగునని కొంద రందురు. అనఁగా, అప్పుడిందు ఉత్తమపురుషలో కథాకథనము జరుగుననుట. ఖండకథయందలి ఇతివృత్తము గ్రంథాంతర ప్రసిద్ధమై యుండును. కథయం దితివృత్తము కల్పితము. ఇందు గ్రంథాంతర ప్రసిద్ధము, అనఁగా ప్రఖ్యాతమనుట, పరికథకును సకల కథకును గల భేదము గ్రంథవిస్తృతియందే కలదు. అనతివిస్తృతము పరికథ: ఆతివిస్తృ తము సకలకథ. మొదటి దానియందు, చతుర్విధ పురుషార్థములలో నేదో ఒకటి మాత్రమే తత్పరిసిద్ధి పర్యంతము నిబద్ధమగును. రెండవ దానియందు, ఫలసిద్ధి పర్యంతము. పురుషార్థములు నాలుగును నిబద్ధము లగును.

కొంద రాలంకారికులు, ఉపకథ, బృహత్కథ అను మరీ రెండు గద్య కావ్యభేదములను చెప్పిరి. ప్రసిద్ధేతివృత్తమును గైకొని, కవి దానిని వర్ణనలతో పెంచి వ్రాసిన నుపకథ యగును. బృహత్కథ యండితివృత్త మతివిస్తృతమై యుండును. అది పైశాచీప్రాకృతమున రచింపఁబడును అందు లంభము లను పరి చేదము లుండును.

కథానిక :

“భయానకం సుఖతరం గర్భేచ కరుణో రసః
అద్యుతోఽస్తే సుక్లప్తార్థా నోదాత్త సాకథానికా”

ఇందు రసనిర్దేశము మాత్రమే స్పష్టముగా నున్నది. తక్కిన యంశము లంత స్పష్టముగా లేదు. అదిని భయానక రసమును, గర్భ మందు కరుణమును, అంతమున నద్యుత రసమును పోషింపబడ వలయును. ఇంతదనుక లక్షణ నిర్దేశము స్పష్టము. అనుదాత్తత్వాదు లితివృత్తమునకు సంబంధించినవై యుండును. సుఖతరమను విశేషణము దేనికన్వయించునో చెప్పజాలము. ఏది, యెట్లున్నను ఇందు రసప్రాధాన్యము స్పష్టమే. కావున, అలంకారికులు దీని మత్తును కావ్య విశేషముగా పరిగణించి రనుట కెట్టి సందియము లేదు.

మీది వివరణమును బట్టి గద్యకావ్యములకుగూడ మన వారిచ్చిన ప్రాధాన్యము విశదమగును.

పూర్వము మనకు కథానిక యున్నది. అది ఉత్తమ కావ్యభేదముగా గూడ పరిగణింపఁబడియున్నది. అట్లగుచో, కథానిక నదునాతన సాహితీప్రక్రియగా పరిగణింపనేల? అని కొందరు ప్రశ్నింపవచ్చును. అందులకిది సమాధానము. పూర్వము మనకు కథానికయున్నను అదియే. క్రమపరిణామమున, నేటి కథానికగా

రూపొందినదని చెప్పట కేవల మవిచారమూలకము; అధారశూన్యము, లక్షణమే కాని, లక్ష్యము గానరాని, పూర్వవాఙ్మయ ప్రక్రియలలో కథానిక యొకటి. లక్ష్యము లేకుండ లక్షణము పుట్టదు. కాని, ఆ లక్ష్యము లేనాడో నశించినవి. లక్షణములు మాత్రమే మిగిలినవి. అట్టియెడ, పూర్వకథానికా సహజ పరిణామ రూపమే నేటి కథానిక యని యెట్లుచెప్పనగును ? పాశ్చాత్య సాహిత్య ప్రభావమే దాని యావిర్భావమునకు మూలకారణమని నిశ్చితముగ చెప్పవచ్చును. అట్లే నవలకూడ, కాదంబర్యాది గద్యకావ్య భేదములనుండి, క్రమ పరిణామమున జనించిన సాహిత్య ప్రక్రియ కాదనియు, దాని యావిర్భావమునకు, ఆంగ్ల సాహిత్య ప్రభావమే కారణమనియు మనము నిర్ణయింపవచ్చును.

కథానిక : నవల:- పడినుండి అరువది నిమిషముల కాలపరిమితిలో చదువదగిన వస్తువిస్తృతి గలది కథానిక. అందు సునిర్ణీతమగు జీవిత సంఘటన యొక్కటి మాత్రమే చిత్రితమగును. రెండుమూడు సంఘటన లున్నచో, నవి నిబిడ సంబంధము గలిగి యుండును. కావున, శిల్పదృష్టితో చూచినచో, కథానిక సంపూర్ణమును, దోషరహితమును అగు సాహిత్యప్రక్రియ యగుచున్నది. ఉత్తమ రచయిత కథానికయందు శిల్పసంపూర్ణతను సాధింపగలడు. ఆతని రచననుండి కొన్ని యంశములు తీసివేయుటకుగాని, దానికి కొన్ని కలుపుటకుగాని, అవకాశముండదు; చేర్చుటకుగాని, మార్పులకుగాని, అందు తావుండదు. అదియే సంపూర్ణతాలక్షణము. ఏతల్లక్షణలక్షితములగు కథానికలను పెక్కింటిని మాపవచ్చును. నవల యందట్టి శిల్పసంపూర్ణతను సాధించుట కవకాశము లేదు. అందులకు ముఖ్యకారణము దాని స్వరూపస్వభావములే. నవలయందు వస్తువిస్తృతి కొక పరిమితిలేదు. అందు జీవిత సంఘటన లనేకములు చిత్రితము లగును. వివిధ మనస్తత్వములు గల స్త్రీ పురుషులందు పాల్గొందురు అట్టియెడ రచయిత ఎందైనను పొరపడవచ్చును. అనావశ్యకముగ నొక వర్ణన చేయవచ్చును. అకారణముగ నొక సన్నివేశమును కల్పింపవచ్చును; ఒక సంభాషణను పొడిగించవచ్చును. వేయేల? ఎందైనను,

అనౌచిత్యమునకు పాల్పడవచ్చును. అట్టి యొడ శిల్పసౌందర్యము చెడుననుటకు సందియము లేదు. నవలయందు సంపూర్ణతను సాధించుట దుస్సాధము.

కథానికకును, నవలకును గల భేద మీ యొక్కటియేకాదు. ఇతర విషయము లందుగూడ నివి భిన్నములైయున్నవి. అందు మొదటిది పాత్రోన్మీలనము. నవల యందు పాత్ర స్వభావము క్రమోన్మీలితమగును; కథానికయందు ది సాధారణముగ హఠాత్పరివర్తమగును. అట్లయ్యు నది నిశితమును, నిబిడమునై, సహృదయుల హృదయములను సంవలంపజేయును. బహు పాత్ర ప్రవేశార్హతగలది నవల. అందు, రచయిత, తనకు ప్రత్యక్షముగనో, పరోక్షముగనో, తెలిసిన సర్వ విషయ ములను చిత్రింపవచ్చును. ఒకప్పుడు, చిత్ర విచిత్రములగు పాత్రల నూహించి, సృజింపవచ్చును. ఇక కథానికకు బహు పాత్ర ప్రవేశ యోగ్యతలేదు; సాధారణ ముగ నిందు రెండు మూడు పాత్రలే యుండును. అంతకు మించియున్నను, వానికి కథాగతియందు ప్రత్యేకమగు స్థానముండదు. కథానికయందు సుదీర్ఘములగు వర్ణనలకుగాని, సంభాషణలకుగాని తావేయుండదు. వర్ణనలు సూచనామాత్రముగ నుండును. సంభాషణలు, పేలవములుగాక, చతురతా విశిష్టములై యుండును. నవలయందు సుదీర్ఘములైన వర్ణనలుండవచ్చును. బాలాక్ మున్నగు నవలా రచయితలు, బహు వర్ణనా ప్రియులు, జగత్ప్రసిద్ధిగాంచియున్నారు. సుదీర్ఘ సంభాషణలుగూడ, వస్తు విస్తృతినిబట్టి, నవలయందు సంభాష్యములగును. శైలికాఠిన్యమును నవల సహించును. కథానిక సహింపదు. ఏక వార పఠనయోగ్యము కథానిక. నవల, కథావిస్తృతిని బట్టి, దీనికి సర్వభాభిన్నము. ఇచ్చట నొక ముఖ్య విషయము గమనార్హము, నవలయందు దీర్ఘ వర్ణనాదులుండి తీరవలెననియు, నవి దానికి నియత ధర్మములనియును చెప్పటగాదు అవి యుండిన నుండవచ్చుననుటయే మీది వివరణ సామాన్యము. కథానికయందు మాత్రము వానికి తావులేదు. ఉత్తమ కథానికా లక్షణములు : సంక్షిప్తత, ఏకాగ్రత, సమగ్రత, విర్భరత అను నీ నాల్గును ఉత్తమ కథానికకు ప్రధాన లక్షణములై యుండును. వీని వివరణము ; సంక్షిప్తత (*Brevity*) ఈ లక్షణమును కొందరపార్థము చేసికొను

చున్నారు. ఇది గ్రంథ పరిమాణమునకు సంబంధించిన లక్షణమని తలంచి, రూపమున చిన్నది కథానికయనియు, పెద్దది నవలయనియు భావించుచున్నారు. అది పొరపాటు బహ్య పరిమాణమునకు కొంత ప్రాధాన్యమున్నను, అది యొక్కటియే నవలా కథానికలను, పృథక్కరించి నిరూపింప సమర్థముకాదు. నవలా స్వభావము వేరు: కథానికా స్వభావము వేరు. అది యటుండనిండు. ప్రస్తుత మనుసరింతము. నవలయందు, సర్వవిషయములును సవిస్తరముగ చెప్పబడును. అందు బహు పాత్రలు చిత్రితము లగుటయేగాక, వాని స్వరూప స్వభావములుగూడ సూక్ష్మాతి సూక్ష్మముగ వివరింపబడును. మరియు, పాత్రోచితముగ ఆధ్యాత్మికములును, ఆధి భౌతికములునగు గంభీరాంశములు చర్చింపబడును. సమయోచితముగ శర్ణనలు చేయబడును వేయేల? నవలయందు సర్వమును విపులముగను, సనిస్తరముగను, వివరింపబడియుండును కొన్ని. నవలయందు, ఉపకథలుగూడ, నుండును. ఒకప్పుడవి, నాటకమునందలి ప్రాసంగికమువలె ప్రధానకథతో పొంది పొసగియుండవచ్చును. ఒకప్పుడవి, స్వతంత్రముగ, ప్రధాన కథతో సముచిత సంబంధము లేకుండ నుండవచ్చును. కథానికా స్వరూప స్వభావము లిందులకు భిన్నములు. ఇందు ప్రపంచీకరణమునకు తావులేదు. ఇందు పాత్రల స్వభావము సక్రమముగను సమగ్రముగను విశదీకరింపబడదు. వాని విశిష్ట లక్షణము మాత్రమే వ్యక్తమగును. అడియును ప్రత్యేక పరిస్థితియందు, ప్రత్యేక రీతిని, వ్యక్తీకరింపబడును. కావున కథానికయందు ప్రపంచీకరణ మనావశ్యకమగుటయే కాక, శిల్ప సౌందర్య భంజకమునగును. కథానిక, ఏకైక సంఘటనాత్మకము; ఏకైక ప్రయోజనాన్వితము; ఏకైకార్థ ప్రవణము; ఏకైక హేతు నిష్పన్నము. కావున నిందు “సంక్షిప్తత” అను ధర్మము సర్వధా పాటింపబడవలసినదై యున్నది.

2. ఏకాగ్రత : నిజమున కిది రచయితకు సంబంధించిన ధర్మము. “సంక్షిప్తతను” సాధింపదలచిన రచయిత ఏకాగ్ర మనస్కుడై యుండక తప్పదు. లేకున్న అనావశ్యక విషయము లందందు ప్రవేశించును. ఐక్యమున

కేకాగ్రతమూలము. ఏకాగ్రత కైక్యము ఫలము. సంక్షిప్తత ఫలాంతరము. భావ గతియందేగాక పదగతియందును, ఈ యేకాగ్రతను అసిధారా వ్రతముగ నవలంబించు సాహితీ తపస్వికే, కథానికా నిర్మాణ చాతురియలవడును. కథానికా రచయిత యందు, వాక్పాల్యము సహింపరాని నేరము.

3. సమగ్రత : సంక్షిప్తత కాశించిన రచయిత, ఒకప్పుడు, ముఖ్యాంశములను విడువవచ్చును. అర్థవంతములగు సంశములయెడ నౌదాసీన్యమును వహింపవచ్చును. అట్టియెడ “సంక్షిప్తత” పాటింపబడినను “సమగ్రత”కు హానికల్గును. అట్టి హాని కలుగకుండ, రచయిత. జాగరూకుడై యుండవలెను. కథానిక స్వయం సంపూర్ణముగను, అన్యోన్యా శ్రయదోషరహితముగను ఉండవలెను. సంక్షిప్తతవలన సమగ్రతకు లోటురాకూడదు. అట్లు రాకుండ చూచుకొనవలసిన బాధ్యత రచయితకున్నది.

4. నిర్భరత : ఇది రసభావములకును శిల్ప మర్యాదకును సంబంధించిన లక్షణము. కథానికయందు పేలవములగు భావములకు తావులేదు. శిల్ప మర్యాదకు సంబంధించిన లోపములు, నవలయందు ప్రస్ఫుటముగ నుండవు. కథా విస్తృతి యందవి యణగియుండును. ఏకైక సంఘటనాత్మకమగు కథానికయం దట్టి లోపములు, ప్రస్ఫుటములై గన్పట్టును. కావున, కథానికా రచయిత శిల్ప మర్యాదను పాటించుటయందు కడు మెలుకువతో ప్రవర్తించవలయును.

విమర్శ

1. అవ్యక్తచైతన్యము: 22వ పుటలో వివరింపబడియున్నది.

2. *Oedipus complex*: ఫ్రాయిడ్ స్థాపించిన మనోవిశ్లేషణ శాస్త్రమునకు (*Psycho-analysis*) సంబంధించిన సిద్ధాంతములలో నిదియొకటి. 'ఎడిపస్' అనునది గ్రీకు పురాణగాథలలో పేర్కొనబడిన ఒక రాజుపేరు. ఈతని గూర్చి సోఫోక్లిస్ అను గ్రీకు నాటకకర్త విషాదరూపకములను వ్రాసినాడు. ఎడిపస్ తనతండ్రిని చంపి తల్లిని వివాహమాడును. అది తెలియక చేసినపని. ఈ రాజుపేర ఫ్రాయిడ్ తన సిద్ధాంతమును నెలకొల్పినాడు. ఎడిపస్ చేసినపని తండ్రినిచంపి తల్లిని వాంఛించుట. పసిపిల్లలకు ఒకదశలో ఇట్టి భావవిర్బడునని ఫ్రాయిడ్ సిద్ధాంతము ఎడిపస్ దశలో మగపిల్లలకు తల్లియెడను, ఆడపిల్లలకు తండ్రియెడను మక్కువ యుండుననియు ఆ మక్కువ లైంగికమయినదనియు ఫ్రాయిడ్ అభిప్రాయము.

3. *Inferiority complex* (న్యూనతాభావము): అడ్లర్ అను మనస్తత్వ శాస్త్రకారుడు ఈ సిద్ధాంతమును స్థాపించెను. ఈతడు ఆస్ట్రియా దేశమునకు చెందిన మనోరోగవైద్యుడు; వ్యక్తి మనశ్శాస్త్రశాఖా స్థాపకుడు. ఫ్రాయిడ్తో కలిసి కొంతకాలము పనిచేసి తరువాత నిరువురిమధ్య అభిప్రాయభేదము లేర్పడగా ఆతనినుండి విడిపోయి తన నూత్నసిద్ధాంతములను ప్రచారముచేయ మొదలిడినాడు. వ్యక్తిత్వ సమస్యలకు కారణము న్యూనతాభావగ్రంథియే యని యీతని సిద్ధాంతము. ఈ సిద్ధాంతసారమిది? ఒకవ్యక్తి యున్నాడు. ఆతనికి సంఘముతో పొత్తుకుదురదు. అట్టి పొత్తును సాధించుశక్తికూడ తనకులేదని ఆతని దృఢ విశ్వాసము. ఆ విశ్వాసము నాతడు తనుచేయు పనులయందన్నిట వ్యక్తము చేయుచుండును. అట్టివానికి సంబంధించిన సమస్యనే న్యూనతాభావగ్రంథి యందురు. అనగా న్యూనతాభావగ్రంథి గలవాడు సంఘపరిస్థితుల నెదుర్కొనక పోవుటయే

కాక, అందులకు తా నసమర్థుడనని భావించి తన కార్యకలాపములందా భావమును వ్యక్తముచేయుచుండుననుట. ఆతనికి ప్రాబల్యసంపాదనమున తీవ్రవాంఛ యుండును. అట్టియెడ దానిని సరళమార్గమునగాక వక్రమార్గమున సాధింపయత్నించును. జీవితబాధ్యతల నుజ్జగించి నదా ఇతరులపై ఆధారపడుచుండును. న్యూనతా భావగ్రంథిగల వ్యక్తి విచిత్ర స్వభావము కలిగి యుండును. ఇతరులకంటే తానధికుడనని సర్వదా ప్రకటింపయత్నించును. ఇతరులపై అధికారమును చలాయింప ప్రయత్నించును న్యూనతాభావగ్రంథి వేరు: కేవల న్యూనతాభావమువేరు. నేను దుర్బలుడనను భావము సాపేక్షముగను నిస్సహాయుడననుభావము సాధారణముగను పిల్లలయందేకాక కొన్నిసందర్భములలో పెద్దల యందును కనిపించుచుండును. ఉత్తమ సమన్వయ సాధనములద్వారా ఇట్టి కేవలన్యూనతాభావము నధిగమింప వచ్చును. న్యూనతాభావగ్రంథి దురధిగమము.

4. **Collective unconscious:** సామూహిక అవ్యక్తచైతన్యము. 22వ పుటలో వివరింపబడినది.

ధ్వని సిద్ధాంతము

1. శ్రుతిలింగవాక్య ప్రకరణస్థాన సమాఖ్యానాం సమనాయే పారదౌర్భల్య మర్థవిప్రకర్షాత్.

3-3- మీమాంసాదర్శనము, జైమిని.

1. శ్రుతి 2. లింగము 3. వాక్యము 4. ప్రకరణము 5. స్థానము. 6. సమాఖ్య- ఈ యారును వినియోగవిధికి సంబంధించిన షట్ప్రమాణములు.

అపౌరుషేయమగు వాక్యము వేదము. అది యైదు విధములు : 1. విధి 2. మంత్రము 3. నామధేయము 4. నిషేధము 5. అర్థవాదము (**Explanatory passage**).

(అధకో వేద ఇతి చేదుచ్యతే. అపౌరుషేయం వాక్యం వేదః సచవిధి మంత్ర నామధేయ నిషే ధార్థవాదభేదాత్ పంచవిధః. అ. సం.)

విధి నాలుగు విధములు 1. ఉత్పత్తి విధి. 2. వినియోగవిధి 3. అధికారవిధి 4. ప్రయోగ విధి. శ్రుతి లింగాదులు వినియోగవిధికి సంబంధించిన వ్రట్టమాణములు. ఇందు ఉత్తరోత్తర ప్రమాణములు పూర్వపూర్వ ప్రమాణములకంటె దుర్బలములు. శృతి బలిష్ఠము. అతి స్వతంత్రముగ, అన్యప్రమాణ నిరపేక్షముగ వినియోగ విధిని చెప్పును. తరువాత లింగము. ఇది శృతికంటె బలహీనము. వాక్యము శృతి లింగములకంటె దుర్బలము. ఇట్లే ఇతరములును బలమందలి ఈ తర తమ భేదము, సమవాయరూప మున, అనగా ఒకచో కలసి, రెండు మూడు ప్రమాణము లున్నపుడే, తటస్థ మగును. వీని లక్షణములు:

1. నిరపేక్షోరవః శృతిః

2. శబ్దసామర్థ్యం లింగమ్. సామర్థ్యం సర్వశబ్దానాం లింగమిత్య భిదీయతే. సామర్థ్యం రూఢిరేవ. తేనసమాఖ్యాతోఽస్యాభేదః. యోగిక శబ్ద సమాఖ్యాతో రూఢ్యాత్మక లింగశబ్దస్యభిన్నత్వాత్.

సామర్థ్య మనగా రూఢి. లింగము రూఢశబ్దమును చెప్పును. (*a word used in its conventional meaning*). సమాఖ్య యోగిక శబ్దమును (*word used in its etymological sense.*) చెప్పును.

3. సమభివ్యాహారోవాక్యమ్ (*connected utterance*)

వాక్యంస్యాద్యోగ్యతాకాంక్షా సత్తియుక్తః పటోచ్ఛయః.

4. ఉభయాకాంక్షా ప్రకరణమ్.

when two sentences are found to be complimentary of each other they constitute "Prakaranam".

5. దేశ సామాన్యస్థానమ్

Position is commonness of place or common location.

6. సమాఖ్యాయోగికః శబ్దః

II. జ్ఞానస్యవిషయోహ్యన్యః

ఫలమన్య దుదాహృతమ్.

మమ్మటుడు విశిష్ట లక్షణ నంగీకరింపలేదు. అందుల కాతడు చూపిన కారణమిది. దీనిని రెండు విధముల వాఖ్యానింపవచ్చును. మొదటిది; జ్ఞాన విషయాత్ జ్ఞాన ఫలమన్యత్ జ్ఞాన విషయము వేరు; జ్ఞాన ఫలము వేరు. “గంగాయాం ఘోషః” అను వాక్యమందు, జ్ఞాన విషయము గంగాతటము. పావన త్యాదికము జ్ఞాన ఫలము. ఈ రెండును భిన్నములు. భిన్నములుగా నుండక తప్పదు. పావనత్వాది విశిష్ట తటమును, జ్ఞానవిషయముగా నంగీకరించిన యెడల, జ్ఞానఫలమగు పావనత్వాదికము జ్ఞానవిషయమందే యిమిడి పోవును. జ్ఞానవిషయము వేరు. తత్ఫలము వేరు అను నియమము ఉల్లంఘిత మగును.

అప్పుడు విశిష్ట తటవాది యిట్లు వాదించును. మీరు అసలు విషయము నపార్థము చేయుచున్నారు. ఇట ఫలము పావనత్వాదికము కానేకాదు. కాఁజాలదు. ఫలమిట పావనత్వాది జ్ఞానము. కారణమిది; జ్ఞాన ఫల మెప్పుడును జ్ఞానజన్యమే యగునుగాని, జ్ఞానజన్యప్రతీతి విషయము కాదు. “*It is a cognition, not an object of cognition.*”

ఘటజ్ఞానానంతరము కలుగు ఫలము రెండు విధములు. ఒకటి సంవిత్తు. ఘటజ్ఞానము కలుగగనే “ఘటజ్ఞానవానహమ్” నేను ఘటజ్ఞానము కలవాడను అను నాకారముగల అనువ్యవసాయము జనించును. ఈ అను వ్యవసాయమునే నుగవిత్తు” అని యందురు. ఈ సంవిత్తు విషయ స్ఫురణానంతరము కలుగు

నాత్మధర్మము. ఇది జ్ఞాన ఫలము ప్రత్యక్షాది జ్ఞానమునకు నీలాదికము విషయము సంపత్తు ఫలము. ఇది నైయాయిక మతము. భాట్టల మతమున “ప్రకటత” లేక “జ్ఞాతత” ఫలము ఈ ప్రాకట్యము విషయవర్తియగు ధర్మము. ఒకరి ప్రకారము ఫలమాత్మ ధర్మము (*belongs to the perceiver*). మరొకరి ప్రకారము విషయవర్తియగు ధర్మము (*“belongs to Vishaya” I. e. Ghata etc.*)

ఎట్లయినను ఈ రెండును జ్ఞానఫలములే. కావున నిట జ్ఞానఫలము పావనత్వాది జ్ఞానమే అగును. అది “జ్ఞాన విషయ పావనత్వాది విశిష్ట తటము”నకు భిన్నము. కావున విశిష్టలక్షణ నంగీకరించుటలో దోషము లేదు.

ఈ వాదమునకు మమ్మటుని సమాధానము; “జ్ఞానస్య—ఉదాహృతమ్” అను శ్లోకార్థమునకు మరొక అన్వయము.

“జ్ఞానాత్ జ్ఞానవిషయః అన్యః
జ్ఞానాత్ జ్ఞాన ఫలంచ అన్యత్”

దీని ప్రకారము జ్ఞానము, జ్ఞాన విషయము, జ్ఞాన ఫలము అను మూడును ఒకదానికొకటి భిన్నములు. పూర్వ పక్షులన్నట్టు విశిష్టలక్షణ నంగీకరించినచో ఇట్లగును : 1. పావనత్వాది విశిష్టతటజ్ఞానము జ్ఞానము. 2. పావనత్వాది విశిష్ట తటము విషయము. 3. పావనత్వాది జ్ఞానము ఫలము. కాగా జ్ఞానఫలము, జ్ఞానములో నిమిషియున్నదనుట స్పష్టము. నిజమునకు, జ్ఞానమునకు, జ్ఞానఫలము భిన్నముగా నుండవలెను. విశిష్ట తటవాదమున నట్లులేదు. ఫలము, జ్ఞానమం డిమిడి యున్నది. కావున “విశిష్టలక్షణ” అంగీకార్యము కాదు.

అనుబంధము II

ఇత్యుక్తం గ్రహణం కామసూత్రే తదంగ విద్యానుచ, తాసామంగ విద్యానా
వయముద్దేశః శాస్త్రాంతరే చతుష్షష్టిర్ముల కలా ఉక్తాః. తత్ర కర్మాశ్రయా
చతుర్వింశతిః తద్యథా.

1. గీతమ్ 2. నృత్యమ్ 3. వాద్యమ్ 4. కౌశలవిపిజ్ఞానమ్ 5. వచ
నంచోదారమ్ 6. చిత్రవిధిః 7. పుస్తకర్మ 8. పత్రచేద్యమ్ 9. మాల్య
విధిః 10. గంధయుక్త్యాస్వాద్య విధానమ్ 11. రత్నపరీక్షా 12. సీవనమ్
13. రంగపరిజ్ఞానమ్ 14. ఉపకరణ క్రియా 15. మానవిధిః 16. ఆజీవ
జ్ఞానమ్ 17. తిర్యగ్యోనిచికిత్సితమ్ 18. మాయాకృతపాషండ సమయ
జ్ఞానమ్ 19. క్రిడాకౌశలమ్ 20. లోకజ్ఞానమ్ 21. వైచక్షణ్యమ్
22. సంవాహనమ్ 23. శరీరసంస్కారః 24. విశేష కౌశలం చేతి.

ద్యూతాశ్రయావింశతిః : తత్రనిర్ణీవాపంచదశతద్యథా

25. ఆయుఃప్రాప్తిః 26. అక్షవిధానమ్ 27. రూపసంఖ్యా 28. క్రియా
మార్గణమ్ 29. బీజగ్రహణమ్ 30. నయజ్ఞానమ్ 31. కరణదానమ్
32. చిత్రాచిత్రవిధిః 33. గూఢరాశిః 34. తుల్యాభిహారః 35. క్షిప్రగ్ర
హణమ్ 36. అనుప్రాప్తిలేఖస్మృతిః 37. అగ్నిక్రమః 38. చలవ్యామో
హనమ్ 39. గ్రహదానం చేతి.

సజీవాపంచ, తద్యథా

40. ఉపస్థానవిధిః 41. యుద్ధమ్ 42. రుతమ్ 43. గతమ్ 44. నృత్యంచేతి

శయనోపచారికా షోడశ తద్యథా

45. పురుషస్వభావగ్రహణమ్ 46. స్వరాగ్రహణమ్ 47. ప్రత్యంగ
దానమ్ 48. నఖదంతయోర్విచారౌ 49. నీప్రసంసనమ్ 50. గహ్యస్య

సంస్కర్శనానులోమ్యమ్ 51. పరమార్థ కౌశలమ్ 52. హర్షణమ్ 53. సమా
నార్థతాకృతార్థతా 54. అనుప్రోత్సాహనమ్ 55. మృదుక్రోధ ప్రవర్తనమ్
56. సమ్యక్క్రోధనివర్తనమ్ 57. క్రుద్ధప్రసాదనమ్ 58. సుప్తపరిత్యాగః
59. చరమస్వాపవిధిః 60. గుహ్యగూహనమితి.

చత్రస ఉత్తరకలాః తద్యథా

61. సాశుపాతంరమణాయ శాపదానమ్ 62. స్వశపథక్రియా 63. ప్రస్థ
తానుగమనమ్ 64. పునఃపునర్నిరీక్షణంచేతి చతుఃషష్టిర్మూలకలాః.

ఆస్వేపనివిష్టానా మవాంతర కలానామష్టౌ దశాధికాని పంచశతాన్యక్తాని,
తత్ర కర్మద్యూతాశ్రయాః ప్రాయశ ఆబాలంగచ్ఛంతి, తావవాన్యథావిభజ్య చతు
షష్టిరత్రోక్తా యాస్తుశయనోపచారికా ఉత్తరకలాశ్చతాః ప్రాయశస్తంత్ర స్యాంగతాం
ప్రతిపద్యంత ఇతిపాంచాలిక్యామేవ చతుఃషష్ట్యామవాంతర కలా వేడితవ్యాః
తాశ్చయథాప్రస్తావంపక్ష్యంతే.

తంత్రావాపౌపయికిం లతుఃషష్టి మాహ.

1. గీతమ్ 2. వాద్యమ్ 3. నృత్యమ్ 4. ఆలేఖ్యమ్ 5. విశేషక
చ్ఛేద్యమ్ 6. తండులకుసుమబలివికారాః 7. పుష్పాస్తరణమ్ 8. దశన
వసనాంగరాగః 9. మణిభూమికాకర్మ 10. శయనరచనమే 11. ఉదక
వాద్యమ్ 12. ఉదకాఘాతః 13. చిత్రాశ్చయోగాః 14. మాల్యగ్రధన
వికల్పాః 15. శేఖరకాపీడయోజనమ్ 16. నేపథ్య ప్రయోగాః 17. కర్ణ
ప్రతభంగాః 18. గంధయుక్తిః 19. భూషణయోజనమ్ 20. ఐంద్రజాలః
21. కౌచుమారాశ్చయోగాః 22. హస్తలాఘవమ్ 23. విచిత్రశాకయాష
భక్ష వికారక్రియా 24. పానకరసరాగాసవయోజనమ్ 25. సూచీవాన
కర్మాణి 26. సూత్రక్రిడా 27. వీణాదమరుకవాద్యాని 28. ప్రహేలికా
29. ప్రతిమాలా 30. దుర్వాచకయోగాః 31. పుస్తకవాచనమ్ 32. నాట

కాఖ్యాంకా దర్శనమ్ 33. కావ్యసమస్యార్హణమ్ 34. పద్ధికావేత్తవాన
 వికల్పాః 35. తక్షకర్మాణి 36. తక్షణమ్ 37. వాస్తువిద్యా 38. రూప్య
 రత్నపరీక్షా 39. ధాతువాదః 40. మణిరాగాకరజ్ఞానమ్ 41. వృక్షాయుర్వేద
 యోగాః 42. మేషకుక్కుటలావక యుద్ధవిధిః 43. శుకసారికాప్రలాపనమ్
 44. ఉత్పాదనే సంవాహనే కేశమర్దనే చక్రశలమ్ 45. అక్షరముష్టి కాకథనమ్
 46. మైచ్చితవికల్పాః 47. దేశభాషావిజ్ఞానమ్ 48. పుష్పశకటికా 49. నిమిత్త
 జ్ఞానమ్ 50. యంత్రమాతృకా 51. ధారణమాతృకా 52. సంపాత్యమ్
 53. మానసికావ్యక్తియా 54. అభిధానకోషః 55. ఛందోజ్ఞానమ్ 56. క్రియా
 కల్పః 57. ఛలితకయోగాః 58. వస్త్రగోపనాని 59. ద్యూతవిశేషః 60. ఆకర్ష
 క్రిడా 61. బాలక్రిడనకాని 62. వైనయికినాం 63. వైజయకినాం 64. వ్యాయామికినాం
 విద్యానాం జ్ఞానమ్, ఇతి చతుఃషష్ఠి రంగవిద్యాః కామసూత్రస్యాపయవిన్యః.

జయమంగళ వ్యాఖ్యాయందలి మూలకళలకును, శృంగార ప్రకాశమునందలి
 కళలకును గల సంబంధము.

24. కర్మాశ్రయములు

1. జ. మం.

శృ. ప్ర.

1. గీతమ్

1. గీతమ్

2. నృత్యమ్

3. నృత్యమ్

3. వాద్యమ్

2. వాదిత్రమ్

4. కౌశలలిపిజ్ఞానమ్

8. లిపిజ్ఞానమ్

(There is evident corruption of text
 here. Bhoja's names are better.)

5. వచనంచోదారమ్

9. వచనకౌశలమ్

6. చిత్రవిధిః

5. చిత్రమ్

7. పుస్తకర్మ

6. పుస్తకర్మ

8. పత్రచేద్యమ్	7. పత్రచేద్యమ్
9. మాల్యవిధిః	11. మాల్యవిధిః
10. గంధయుక్తిః	12. గంధయుక్తిః
ఆస్వాద్యవిధానమ్	13. ఆస్వాద్యవిధానమ్

(This should be counted as two arts
as is done by Bhoja.)

11. రత్నపరీక్షా	15. రత్నపరీక్షా
12. సీవనమ్	16. సీవ్యమ్
13. రంగపరిజ్ఞానమ్	15. రంజనవిధానమ్
14. ఉపకరణక్రియా	17. ఉపకరణక్రియా
15. మానవిధిః	Absent from Bhoja
16. ఆజీవజ్ఞానమ్	18. ఆజీవజ్ఞానమ్
17. తిర్యగ్యోని చికిత్సితమ్	19. తిర్యగ్యోనిచికిత్సితమ్
18. మాయాకృత	20. మాయాకృతమ్
పాషండసమయజ్ఞానమ్	21. పాషండసమయజ్ఞానమ్

(Bhoja does better in
splitting this up into two.)

19. క్రిడాకౌశలమ్	21. క్రిడాకౌశలమ్
20. లోకజ్ఞానమ్	Absent from Bhoja
21. వైచక్షణ్యమ్	10. వైచక్షణ్యమ్
22. సంవాహనమ్	23. సంవాహనమ్
23. శరీరసంస్కారః	24. శరీరసంస్కారకౌశలమ్
24. విశేషకౌశలమ్	

(The *kausala* in J. M.'s 24th *Visesha kausala*—is
taken by Bhoja with the 23rd as *Sarira-samskara kausala*.
There is therefore nothing in Bhoja to correspond to J. M.'s 24)
No. 4 in Bhoja *Natya*.

// ద్యూతాశ్రయములు

(2) 15 నిర్దిష్టకళలు.

జ. మం

శృ. ప్ర.

1. ఆయుః ప్రాప్తిః	1. ఆయప్రాప్తిః
2. అక్షవిధానమ్	2. రక్షావిధానమ్
3. రూపసంఖ్యా	3. రూపసంఖ్యా
4. క్రియామార్గజమ్	4. క్రియామార్గః
5. బీజగ్రహణమ్	5. బీజగ్రహణమ్
6. నయజ్ఞానమ్	6. నయజ్ఞానమ్
7. కరణాదానమ్	7. కరణాజ్ఞానమ్
8. చిత్రాచితవిధిః	8. చిత్రాచితవిధిః
9. గూఢరాశిః	9. గూఢరాశిః
10. తుల్యాభిహారః	10. తుల్యాభిహారః
11. క్షిప్రగ్రహణమ్	11. క్షిప్రగ్రహణమ్
12. అనుప్రాప్తి లేఖస్మృతిః	12. అనుప్రాప్తిః
(Bhoja gives these in different manner)	
13. అగ్నిక్రమః	13. లేఖస్మృత్యనుక్రమః
14. ఛలవ్యామోహనమ్	14. ఛలవ్యామోహనమ్
15. గ్రహదానమ్	15. గ్రహణాదానమ్

The exact nature of these dice and chess details are not, plain to us in spite of Bhoja's illustrations. While illustrating No 4 *Kriya marga* Bhoja quotes the first verse of a treatise on that subject called *Kupa (?) sastra*. From this we can infer that there were special treatises on all these arts.

B. స జీ వ క శ లు

1. ఉపస్థానవిధిః

2. యుద్ధమ్

3. రుతమ్

4. గతమ్

4. నృత్తమ్

1. ఉపస్థానవిధిః

2. ఋద్ధమ్

3. తతమ్

4. గతమ్

5. నృత్తమ్

These also refer to kinds of betting "*Tatam*" is a case of betting a performance on the *Vina*. That is the losing party must entertain the other by playing on the *Vina*. Similar is the meaning of "*Nritta*" in this class. Bhoja's illustrations are of some help here. But Bhoja's illustration of "*Nritta*" by the verse from "*Uttara Megha*" in which the yaksha's wife teaches dancing to the peacock has nothing to do with '*Nritta*' as betting in gambling. There is also no clear text giving us the meaning of the distinction of these gamblings arts in to '*Sajeeva*' and "*Nirjeeva*" seems to be betting in which living beings are involved as for instance, when a dance is made as the stake a living person in the shape of a dancer is involved in it.

(8) 16. శయనోపచారిక కళలు

జ. మం.

శ. ప్ర.

1. పురుషస్యభావగ్రహణమ్

2. స్వరాగప్రకాశనమ్

3. ప్రత్యంగదానమ్

4. నఖదంతయోర్విచారౌ

5. నీప్రసంసనమ్

6. గుహస్యసంస్పర్శానులోమ్యమ్

1. శ్రీపురుషభావగ్రహణమ్

2. స్వరాగప్రకాశనమ్

3. ప్రత్యంగదానమ్

4. నఖదంతయోర్విచారౌ

5. నీప్రసంసనమ్

6. గుహస్యసంస్పర్శానులోమ్యమ్

7. పరమార్థకౌశల	7. పరమార్థకౌశలమ్
8. హర్షణమ్	8. హర్షణమ్
9. సమానార్థతా కృతార్థతా } 10. అనుప్రోత్సాహనమ్ }	9. సమానార్థతా 10. కృతార్థప్రోత్సాహనమ్
11. మృదుక్రోధప్రవర్తనమ్	11. మృదుక్రోధప్రవర్తనమ్
12. సమ్యక్క్రోధనివర్త	Left out by Bhoja
13. క్రుద్ధప్రసాదనమ్	13. క్రుద్ధప్రసాదనమ్
14. సుప్తపరిత్యాగః	14. సుప్తపరిత్యాగః
15. చరమస్వాపవిధిః	15. చరమస్వాపవిధిః
16. గుహ్యగూహనమ్	16. గుహ్యగూహనమ్

Bhoja's list, both in enumeration and illustration, contains only 15 items. Item 12 in J. M. called *Srmyak*, *Krodhani-vartanam* is missing from Bhoja's list.

(B) 4. ఉత్తరకళలు

1. సాశ్రుపాతం రమణస్య శాపదానమ్	1. సాశ్రుపాతం రమణస్య వీక్షణమ్
2. స్యశపథక్రియా	2. స్వీయశపథక్రియా
3. ప్రస్థితానుగమనమ్	3. ప్రస్థితానుగమనమ్
4. పునఃపునఃనిరీక్షణమ్	4. పునఃపునఃనిరీక్షణమ్

Bhoja's *Sringara Prakasa*
by Dr. V. Radhavan. P. 660-664

Kama Sutra of Vatsyayana

—Translated by S. C. Upadhyaya

Sutra 16. The sixty-four Arts which are auxiliary to the Kama Sutra are enumerated below :—

1. Vocal music
2. Instrumental music
3. Dancing
4. Painting
5. Cutting of different designs on the Bhurja leaf for adorning the forehead.
6. Making various designs with rice-grains and flowers (in temples, of Sarasvati, Kamadev, etc., or on floors set with Jewels)
7. Arrangements of flowers (in temples and homes)
8. Colouring teeth, garments, hair, nails, body and other toiletries.
9. Fixing coloured tiles on the floor.
10. Arrangement of the bed, the settee, the divan (according to bed-time mood and food partaken).
11. Creating musical sounds with water. *Jalataranga.*
12. Splashing and squirting with water. *Jalakrida.*
13. The various secret formulas and *mantras* and their application (other than those mentioned by Kuchumara)
14. Making various garland (for worshipping deities and adorning one's self with).
15. Making head-decorations known as *Shekharaka* and *Apida* (The *Shekharaka* garlands hangs down from the top of the head. The *Apida* is worn round the head and supported by a wooden frame).
16. Dressing and docorating the body (according to time and place).

17. Making designs called *Karnapatra* (with ivory and conch materials for additional decoration to costumes).

18. The preparation and proper use of perfumes.

19. Making ornaments (joined or stringed ones such as necklaces with jewels and pearls; whole ones such as bracelets, round earrings etc.)

20. Magic and creating illusions.

21. Preparation of ointments (for additional physical charm and virility. These recipes are expounded by Kuchumara)

22. Deftness in manual work (for instance, in games where throwing and snatching money and other things are included).

23. Cooking and similar culinary arts. (It is interesting to note that food and drink were divided into four sections, viz., *Bhakshya* (eating), *Bhojya* (chewing), *Lehya* (licking) and *peya* (drinking).

24. Preparing sherbats and drinks.

25. Needlework (including making new garments and mending of old ones, darning making mats etc.)

26. Creating patterns from yarns or threads (such as the parrot motif, flower motif, tassels and so forth.)

27. Playing on the *Veena* and the drum called *Damaruka*.

28. Composing and solving riddles and rhymes (for play and discussion).

29. A game in which one party recites a verse and the opposite party recites another which begins with the same letter as that on which the last verse ended.

30. Reciting verses difficult to repeat, tongue-twisters and so on.

31. Recitation from books (generally from the Epics)-

32. Knowledge of dramas and stories.
33. Composing other lines when one is given (This takes the form of a game in which one Person is given the last out of four lines and is challenged to compose the first three on the spot.
34. Caning of wood-frames of cots, chairs and so forth.
35. Making of mechanical aids (This refers particularly to those recommended for use during congress, and which are usually made of silver, gold, steel, bone, or ivory).
36. Carpentry (making wooden furniture for sitting reclining and sleeping).
37. Knowledge of architecture and house-constructing.
38. Knowledge of precious metals and precious stones (especially the ability to distinguish between genuine and fake gems).
39. Knowledge of metals (extracting, refining, alloying etc).
40. Knowledge of jewels, colours and mines (Crystals are coloured for sale, while knowledge of mines is considered important for purposes of income.)
41. Horticulture and gardening (This includes showing and growing plants in a nursery)
42. Art of cock-fighting, ram-fighting and quail fighting (This is one of the games of wagering where animate things are made use of).
43. Training parrots and mynas to speak and sing (if trained properly, these birds can memorise messages carry and them where their owner-wishes).
44. Proficiency in pressing, shampooing and dressing hair.
45. The art of understanding writing in cipher, and the writing of words in a peculiar way.

46. Talking in a language with deilberate transposing of words or letters (This takes various forms : for instance, when the beginning and the end of words are interchanged, or when unnecessary letters are added in between syllables of a word and so on).

47. Knowledge of languages of other provinces and of various dialects.

48. Art of making flower-carriages, Dolis, Palakhis : etc.

49. Art of addressing spells, charms, auspicious and bad omens, etc.

50. Constructing mechanical aids (such as those for riding, drawing water from well and for use in warfare, etc.)

51. Memory-training.

52. Recitation of verse (This game is played in company with others. While one recites from a book, another recites it alongside him purely by hearing)]

53. Deciphering by code (When a message or verse is left incomplete but with designs of flowers, etc.)

54. Knowledge of etymology (of Sanskrit, Prakrit and Apabhramsha).

55. Knowledge of exicography.

56. Prosody and Rhetoric.

57. Art of Impersonation (Deceiving others by impersonating and assumed personality : *Shurpanaka* and *Bhima* did this successfully).

58. Wearing garments artfully in a way that will conceal torn or malfitting garments)

59. Various games to be played with the dice.

60. The game of dice called *Akarsha* (Nala and Yudhishthira, history tell us, lost in this game because they did not know the niceties and intricacies of the game. It is to be played on a board.)

61. Making dolls and playthings for children.

62. Knowledge of proper behaviour (In other words, knowledge of etiquette in public and in private gatherings. In another sense, "*Vainayiki*" also implies the training of elephants and other domestic animals).

63. Knowledge of the science of victory (Knowledge of '*Aparajita Vidya*' is essential for divine purpose, while knowledge of the science of warfare is essential for the purpose of this world.)

64. Physical culture.

These sixty-four Arts are an essential part of the Science of Kama Sutra. (A list of 64 *Mulakalas* (the knowledge of which is essential is given : There are 24 Arts which are technically called *Karnashraya* i. e., which require some use of technical skill and physical exertion. They are : 1. Vocal music, 2. Dancing 3. Instrumental music, 4. Script of other provinces, 5. Graceful speech, 6. Painting 7. Doll making, 8. Cutting *Bhurja* leaves according to designs, 9. Making garlands and bouquets. 10. Cookery with special knowledge of mixing of tasty ingredients 11. Distinguishing genuine gems from fake ones 12. Needlework, 13. Preparing colours and dyeing garments. 14. Keeping ready required quantity of flour, etc, before cooking, 15. Weights and Measures, 16. Source of daily and future livelihood, 17. Veterinary Science, 18. Magic Jugglery and tricks, 19. Proficiency in games. 20. Knowledge of other people, 21. Cleverness, 22. Shampooing, 23. Toilet, 24. Hairstyles and adorning the forehead.

There are 20 arts based on wagering. Out of these, 15 are *Nirjiva* and 5 *Sajiva*. They are : 25. The game of three dice

26. The art of jingling them and playing by scattering them advantageously on the floor, 27. Holding out the closed fist full of dice and questioning regarding the quantity concealed therein 28. Knowledge of the places of their movements, 29. Extracting money from the husband when the reply is correct, 30. Giving correct and indisputable decision, 31. Snatching the amount placed as wager, 32. Different wagering games, 33. Keeping the amount in the fist and questioning about its quantity and then showing it, 34. Settling of accounts-loss and gain, 35. Taking away the money won, without loss of time, 36. Account of the amount won, 37. Carefully proceeding further at each turn in the game, 38. Misguiding the other party. 39. Giving away the amount (Which is wrongfully taken.) These fifteen (25-39) are *Nirjiva* as the things played with are inanimate. Now there are 5 *Sajiva* dealing with animate things, such as 40. Keeping ready the birds or animals for games, 41. Encouraging their mutual fight, 42. Calling them by particular sounds and cries, 43. Releasing them for the actual action, e.g., flying or fighting, etc., 44. Making them dance.

There are 16 Bedroom Arts. They are : 45. Knowing the mood of the other person, 46. Expressing one's sentiments, 47. Offering one's self physically, 48. Teeth and nail-marks, 49. Unloosening of the waist-band, 50. Physical contact, 51. Dexterity in love-sport, 52. Giving extreme pleasure to the other person, 53. Obtaining complete satisfaction and reciprocating it, 54. Encouraging the other person in love-sport, 55. Showing slight anger and continuing the love-sport. 56. Controlling anger properly at the right time, 57. Propitiating the angry person. 58. Leaving the sleeping partner, 59. The way of sleeping last (or the last sleep) 60. Sleeping with the body properly covered.

There are four *Uttarakalas*, i. e., those which are to be done last. They are : 61. Exchanging words with tears, 62. Putting one's name before the husband, as a means to let

him refrain from undertaking a journey, 63. Following him if not refraining from separating. 64. Looking in his direction if going away without hearing her appeals.

There are 518 *Antarakalas* in these 64 *Mulakalas*. In the Kama Sutra (Sutra 16 above), 64. *Aupayiki Kalas* are enumerated by manipulation of the first 44 *Mulakalas*. The remaining 20 *Mulakalas* are described in part II dealing with Sexual Union.

Sutra 17-19. The sixty-four *Panchalika* Arts, however, are different from these sixty-four mentioned above. We shall speak about them at the proper time, when dealing with the Congress of Sexes in Part II.

They are actually of the very essence of Kama.

Sutra 20 (verse). A courtesan, endowed with character, beauty, and virtues attains an honoured place among the public and acquires the rank of 'Ganika' if she is an expert in these Sixty - four Arts.

Sutra 21 (verse). Such a woman is ever honoured by the king and lauded even by the virtuous, and since she is sought after, and courted by one and all, she becomes the cynosure among her class and enjoys universal regard.

Sutra 22 (verse). A princess or a daughter of a high-born official, as long as she cultivates these Sixty-four Arts, will certainly enjoy her husband's favour in spite of his having a thousand wives in his harem.

Sutra 23 (verse). A cultivated woman like that can happily survive with the help of these talents in the face of great calamity of separation from her husband or even in foreign lands.

Sutra 24 (verse). Similarly, a man who is an expert in these arts, who is well-spoken and well-mannered, instantly wins over women's hearts, though he be total stranger to them.

Sutra 25 (verse). A person's good fortune arises from the proper cultivation of the arts. However, he must always bear in mind the fitness of time and place before he puts them into practice. (He may exercise his talents, for instance, in the presence of citizens who like fairs and excursions and theatrical performances. On the other hand, he may desist if he feels that he is among citizens who cannot appreciate them and his talents, or if he finds that there is famine or drought and if the citizens are in no mood to be entertained.)

